

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΝΙΚΗ ΜΕΓΑΛΟΜΑΤΗ

**ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ
ΜΕ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ ΜΑΝΗ
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ**

ΤΟΜΟΣ Α΄. ΚΕΙΜΕΝΟ

Άποψη της Καρδαμύλης με τους ελαιώνες, Λιθογραφία (1810-1813)
O.M. von Stackelberg, *La Grèce. Vues Pittoresques et topographiques...*, Paris 1834

Τριμελής επιτροπή καθηγητών:
Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ - ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ
Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ
Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

Στον Σάκη και τη Λήδα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
---------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

I. Στόχος έρευνας.....	5
II. Μεθοδολογία.....	8
III. Πηγές.....	11
IIIα. Αρχειακές πηγές.....	11
IIIβ. Περιηγητές, γεωγράφοι, χρονικογράφοι.....	19

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

I. Γεωγραφικά όρια περιοχής. Γεωμορφολογία. Κλίμα.....	26
II. Ιστορική επισκόπηση (1460-1821).....	31
III. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση.....	41
IV. Εκκλησιαστική Οργάνωση.....	52
V. Οικονομία.....	60

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ

I. ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΖΑΡΝΑΤΑΣ.....	73
1. Μονή Αγίου Νικολάου στη Μαυρίνιτσα, Σωτηριάνικα	77
2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς.....	87
3. Μονή Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς.....	95
4. Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο.....	101
5. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρον	112
II. ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΝΔΡΟΥΒΙΣΤΑΣ.....	119
6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι.....	126
7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι	138
8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία).....	148
9. Μονή Λυκάκη στις Κάλυβες.....	158
10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού.....	166
11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα.....	174
12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα.....	182
III. ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΖΥΓΟΥ.....	189
13. Μονή Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια.....	192
14. Μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας.....	198
15. Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας.....	206
16. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκαδά.....	212

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΠΡΟΪΟΝΤΑ

I. Ελαιοτριβεία & Λάδι.....	222
II. Αλώνια & Δημητριακά.....	244
III. Υδρόμυλοι Άλεσης.....	258
IV. Ανεμόμυλοι Άλεσης.....	278
V. Ληνοί & Οίνος.....	286
VI. Μελισσοκομία.....	293

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ & ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

I. Τοπογραφία των μοναστηριακών συγκροτημάτων. Συμβολή στην αρχαιολογία του τοπίου.....	306
II. Οργάνωση, μορφή και αρχιτεκτονική των μοναστηριακών συγκροτημάτων.....	310
III. Τα αγροτικά μνημεία. Θέση, αρχιτεκτονική, τεχνολογία.....	319
IV. Τα μοναστήρια και η συμβολή τους στην αγροτική οικονομία και την κοινωνία της Έξω Μάνης.....	325

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	334
--------------------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	339
---	------------

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διατριβή στόχο έχει την κατά το δυνατό αποκατάσταση της εικόνας που παρουσίαζαν τα μοναστηριακά συγκροτήματα της βορειοδυτικής ή Έξω Μάνης (Μεσσηνιακής σήμερα) κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και του ρόλου που κατείχαν στην αγροτική οικονομία της περιοχής, με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και τις διαθέσιμες πηγές.

Παρά το πολύπλευρο ενδιαφέρον που παρουσιάζει το ερευνητικό αυτό πεδίο, τα μοναστήρια ως οργανωμένα οικοδομικά συγκροτήματα, με κτίσματα θρησκευτικής και κοσμικής χρήσης, με άλλα δευτερεύοντα - βοηθητικά και με ποικίλες αγροτικές εγκαταστάσεις, αλλά και η γενικότερη εικόνα του μανιάτικου αγροτικού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο δεν έχουν μέχρι σήμερα μελετηθεί συστηματικά. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι βασικά στοιχεία της περιοχής, - π.χ. το οδικό δίκτυο της εποχής, ο ευρύτερος ζωτικός χώρος των μοναστηριών, αλλά και των οικισμών γενικότερα, τα διάσπαρτα αγροτικά μνημεία - τα οποία παρέμεναν σχεδόν αναλλοίωτα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, εξαφανίστηκαν σταδιακά λόγω της εγκατάλειψης και των μεταγενέστερων ανθρώπινων παρεμβάσεων. Πρόκειται για ένα ουσιώδες πρόβλημα, που αποτελεί τροχοπέδη στην έρευνα, καθώς τα υλικά κατάλοιπα σώζονται πολλές φορές ιδιαίτερα αποσπασματικά ή και καθόλου, ενώ οι γραπτές μαρτυρίες είναι συχνά ανεπαρκείς και δεν μπορούν να καλύψουν αυτό το κενό. Η ενδελεχής, επομένως, έρευνα πεδίου υπήρξε μονόδρομος στην διεξαγωγή της έρευνας, με τα καθολικά των εξεταζόμενων μονών να λειτουργούν ως σταθερά σημεία τόσο για παρατηρήσεις που αφορούν στην αρχιτεκτονική του συνόλου των συγκροτημάτων, όσο και για χρονολογικές προσεγγίσεις. Άλλωστε, η χερσόνησος της Μάνης έχει να επιδείξει έναν εντυπωσιακά μεγάλο πλούτο βυζαντινών και μεταβυζαντινών εκκλησιών, σε μεγάλο ποσοστό δημοσιευμένων, χάρη στο πολύτιμο έργο της ομάδας του αείμνηστου καθηγητή Ν. Δρανδάκη. Πέρα από την καθαρά αρχαιολογική σκοπιά, η εξέταση του συγκεκριμένου θέματος δίνει τη δυνατότητα για επισημάνσεις σχετικές με την τοπογραφία και την αρχαιολογία του τοπίου, όπως και με άλλες πτυχές της καθημερινής ζωής του τόπου, όπως είναι η αγροτική παραγωγή, τα προϊόντα, η τεχνολογία μεταποίησης αυτών, οι σχέσεις παραγωγής, το εμπόριο, και φυσικά η συμβολή των μοναστηριών στα εν λόγω ζητήματα.

Η ενασχόλησή μου με το θέμα αυτό προέκυψε κατά τη διάρκεια της εντατικής επαφής μου με τα μνημεία της μεσσηνιακής Μάνης και ύστερα από πολλαπλές αυτοψίες που διενήργησα στην περιοχή ως αρχαιολόγος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας από το 2008 έως το 2015. Το θέμα ωρίμασε μέσα μου κατόπιν πολλών και πολύωρων συζητήσεων με τη συνάδελφο και αγαπητή φίλη δρ. Σοφία Γερμανίδου, της οποίας η βοήθεια υπήρξε πολύτιμη την εποχή που προσπαθούσα να συγκεκριμενοποιήσω το ακριβές αντικείμενο και ζητούμενο της έρευνάς μου. Η στήριξή της, ωστόσο, με συνόδευσε σε όλα τα στάδια της διατριβής στο εξής και ως εκ τούτου θα πρέπει και από αυτή τη θέση να την ευχαριστήσω θερμά.

Η εργασία αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς την υλική και ηθική συμπαράσταση πολλών ανθρώπων και είμαι ευγνώμων που αυτή μου δόθηκε απλόχερα και ουσιαστικά. Ευχαριστίες οφείλω στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο ενέκρινε την εκπόνηση της

διατριβής και ιδιαίτερα στην τριμελή επιτροπή, η οποία παρακολούθησε την εξέλιξη της με τρόπο ουσιαστικό, αποτρέποντάς με από ερευνητικές και συγγραφικές κακοτοπιές. Η κ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, επόπτριά μου από τις μεταπτυχιακές ήδη σπουδές, η κ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη και ο κ. Νικόλαος Γκιολές υπήρξαν πάντοτε πολύτιμοι αρωγοί και πρόθυμοι να συζητήσουν οποιοδήποτε πρόβλημα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον αγαπητό φίλο και καθηγητή βυζαντινής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γιώργο Πάλλη, ο οποίος με βοήθησε στα πρώτα βήματα της έρευνάς μου να προσδιορίσω ακριβώς το θέμα και τη δομή της μελέτης μου. Ειδική μνεία οφείλω στην αείμνηστη καθηγήτρια βυζαντινής ιστορίας και νομισματικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Βάσω Πέννα, της οποίας οι πολύτιμες συμβουλές και η στήριξη, που μου δόθηκαν απλόχερα σε μια περίοδο πολύ δύσκολη για την ίδια, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την πορεία της μελέτης μου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, κυρίως στην προϊσταμένη της υπηρεσίας Δρ. Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, η οποία δέχτηκε πολύ θετικά την εκπόνηση μιας διατριβής με αντικείμενο μια σειρά μνημείων ενός τμήματος της περιοχής αρμοδιότητάς της, όπως και στον αναπληρωτή προϊστάμενο της ίδιας υπηρεσίας Δρ. Μιχάλη Κάππα, για τη θετική του διάθεση και την υποστήριξή του. Δεν μπορώ να μην ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον πρώην φύλακα αρχαιοτήτων της Μεσσηνιακής Μάνης κ. Σπύρο Νίκα, ο οποίος, όντας δεινός γνώστης της περιοχής, ήταν πάντοτε πρόθυμος να με συνοδεύσει στις περιηγήσεις και στις αυτοψίες μου στα μνημεία και πολύ συχνά να μου υποδείξει και την ύπαρξη άλλων, άγνωστων στην έρευνα.

Σε πολλές από τις περιηγήσεις μου στα μνημεία της περιοχής είχα την τύχη και τη χαρά να με συντροφεύσουν φίλοι και συνάδελφοι, τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω και από εδώ: την Δρ. Σοφία Γερμανίδου, τους εργατοτεχνίτες κ. Παναγιώτη Βαχαβιόλο και κ. Δημήτρη Αγγελόπουλο, τον κ. Γεώργιο Κουφόπουλο της Μνημειοτεχνικής Ε.Π.Ε, τον τοπογράφο κ. Σπύρο Κατσικέα και φυσικά την αρχιτέκτονα κ. Βασιλική Μαυροειδή, η οποία όχι μόνο με συνόδευσε σε κάποιες από τις εξορμήσεις μου βοηθώντας στην εκπόνηση των σχεδίων, αλλά συχνά αφιέρωσε τον πολύτιμο χρόνο της σε ιδιαίτερα εποικοδομητικές συζητήσεις για την αρχιτεκτονική των μνημείων. Για την παντοειδή τους βοήθεια, αλλά και για την πνευματική και ψυχολογική υποστήριξη όλα αυτά τα χρόνια, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου και στις συναδέλφους και φίλες Δρ. Δώρα Κωνσταντέλλου και Δρ. Αλεξάνδρα Κωνσταντινίδου.

Τέλος, ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ οφείλω σε δύο ανθρώπους που με συντροφεύουν στη ζωή και χωρίς τους οποίους η εκπόνηση της διατριβής αυτής δεν θα ήταν δυνατό ούτε να ξεκινήσει, ούτε φυσικά να ολοκληρωθεί. Πρόκειται για την αδελφική φίλη, τοπογράφο μηχανικό Λήδα Φωτοπούλου, η οποία ανέλαβε την εκπόνηση όλων των σχεδίων της διατριβής, χωρίς κανένα απολύτως όφελος για την ίδια, πέρα από την ηθική ικανοποίηση να δει τη δουλειά που τόσο αγάπησα να παίρνει μορφή και να ολοκληρώνεται, και, φυσικά, για τον συνοδοιπόρο μου στη ζωή, συντηρητή και τεχνίτη πέτρας και μαρμάρου Αθανάσιο Τσερώνη, ο οποίος, πέρα από την ηθική και ψυχολογική υποστήριξή του όλα αυτά τα χρόνια, ανέλαβε, σαν να ήταν δικό του καθήκον, την οργάνωση και περάτωση ολόκληρης της επιτόπιας έρευνας.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

I. ΣΤΟΧΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Τα μοναστήρια, ένας θεσμός με εξαιρετική συνέχεια από τους μεσαιωνικούς έως τους νεότερους χρόνους, αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο έρευνας για την αρχαιολογία και την κοινωνική ιστορία. Ως μοναστηριακό συγκρότημα νοείται εδώ μια μικρή οικιστική μονάδα, η οποία αποτελεί ένα οργανωμένο οικοδομικό συγκρότημα και συγκεντρώνει μια μικρή κοινότητα με την αδελφότητα των μοναχών, τους υπηρέτες ή και τους εξαρτημένους αγρότες που εργάζονται σ' αυτό¹. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η προσέγγιση των μοναστηριακών συγκροτημάτων όχι μόνο από την άποψη της ιστορίας της τέχνης και της αρχιτεκτονικής των κτισμάτων, αλλά και ως μικρές μονάδες αγροτικής παραγωγής και οικονομίας, συμβάλλοντας έτσι στην κάλυψη ενός μεγάλου κενού που υπάρχει στην έρευνα. Παράλληλα, ζητούμενο είναι η σκιαγράφηση του ρόλου των μονών αυτών στην οικονομία και την καθημερινή ζωή του πληθυσμού στην άγονη και αφιλόξενη Μάνη. Η Μεσσηνιακή, Βορειοδυτική ή Έξω Μάνη είχε διαχρονικά μεγάλη σημασία για την οικονομία της μανιάτικης χερσονήσου, αφού το ευφορότερο έδαφός της σε σχέση με το νότιο τμήμα, επέτρεψε την ανάπτυξη της οικονομίας και του εμπορίου κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, ιδιαίτερα από τον 17ο αιώνα και εξής.

Η πιο σημαντική πρόκληση για τη διεξαγωγή της έρευνας υπήρξε ο εντοπισμός των μνημείων. Με εξαίρεση δύο από τα μοναστήρια της Μεσσηνιακής Μάνης, τα οποία έχουν δημοσιευθεί στο παρελθόν ως σύνολα, όλα τα υπόλοιπα παραμένουν άγνωστα στην έρευνα, εκτός των καθολικών τους. Τον εντοπισμό των μοναστηριών δυσχεραίνει το παλαιό οδικό δίκτυο της εποχής, το οποίο έχει πια σε μεγάλο μέρος εξαφανιστεί από την εγκατάλειψη. Τα παλαιά λιθόστρωτα μονοπάτια (καλντερίμια) έχουν καταστραφεί ή είναι πνιγμένα στη βλάστηση και δεν εντοπίζονται εύκολα, ενώ στην πλειοψηφία των περιπτώσεων από τις μονές σώζεται σε καλή κατάσταση μόνο το καθολικό και λίγα αποσπασματικά κατάλοιπα των υπόλοιπων κτισμάτων. Την προσέγγιση σ' αυτά καθιστά δυσκολότερη η απομονωμένη συνήθως θέση τους. Στη Μεσσηνιακή Μάνη εντυπωσιάζει ο αριθμός των μοναστηριακών συγκροτημάτων, ο οποίος είναι δυσανάλογα μεγάλος σε σχέση με την έκταση της περιοχής. Από την άλλη μεριά κάθε μοναστήρι δεν αποτελείται παρά από το καθολικό και από στοιχειώδεις μόνο υποδομές διαμονής και σίτισης, καθώς και από έναν αριθμό βοηθητικών κτισμάτων και αγροτικών εγκαταστάσεων παραγωγής για την κάλυψη των αναγκών διαβίωσης. Την έρευνα δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι κάποιες από τις αγροτικές εγκαταστάσεις δεν εντάσσονται μέσα στους

¹ Σύμφωνα με το *Λεξικό της Μεσαιωνικής Έλληνικής Δημόδους Γραμματείας* του Ε. Κριαρά, στη σημασία των λημμάτων «Μοναστήριον» και «Μονή» αναφέρεται: *Μοναστήριον*: 1. Τόπος όπου μονάζουν οι μοναχοί [...], 2. μέρος ερημικό, χωρίς επαρκή οχύρωση [...], 3. τόπος διαμονής, 4. (συνεκδ.) ναός μεγάλος [...], 5. (συνεκδ.) μοναχοί, καλόγεροι". *Μονή*: 1. Διαμονή, τόπος διαμονής, κατοικία. [...], λημέρι [...], τάφος [...], ναός [...], στάβλος [...], 2. Κατάλυμα. Τόπος προσωρινής διαμονής ή διανυκτέρευσης. Πανδοχείο [...], Σταθμός διανυκτέρευσης [...], 3. Μοναστήρι [...]. Στο λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας, από τον 16ο αιώνα έως τον 18ο αιώνα οι λέξεις *μονή* και *ναός*, *εκκλησία*, *μοναστήρι* είναι ουσιαστικά συνώνυμες. Πρόκειται για σημασιολογική ταύτιση (που συναντάμε συχνά), η οποία μεταφράζει μια σύνθετη πραγματικότητα που βρίσκεται μακριά τόσο από τη θεολογική καθαρότητα όσο και από τις μετέπειτα (του 19ου αιώνα κυρίως) ερμηνείες του εκκλησιαστικού δικαίου. Την ταύτιση αυτή πρέπει να συνδέσουμε με την ταύτιση της έννοιας του ναού με αυτήν του μοναστηριού, αφού και η πιο μικρή εκκλησία μπορούσε να χρησιμοποιείται ως ένα, μικρό έστω, μοναστήρι. Βλ. Καραπιδάκης, «Από την ευλάβεια στην οικονομική διαχείριση».

περιβόλους των μονών, αλλά βρίσκονται έξω από αυτούς, διάσπαρτες στον περιβάλλοντα χώρο τους, με αποτέλεσμα ο εντοπισμός και η ταύτισή τους να αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα. Το γεγονός όμως ότι τα μοναστήρια ως επί το πλείστον βρίσκονται σε θέσεις απομονωμένες και δυσπρόσιτες διευκολύνει την ταύτιση των αγροτικών μνημείων, τα οποία εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο τους, ως μοναστηριακά.

Πρωταρχικός στόχος είναι η παρουσίαση και η αρχαιολογική τεκμηρίωση των μοναστηριακών συγκροτημάτων και των αγροτικών τους εγκαταστάσεων και η προσπάθεια χρονολόγησής τους ή έστω ένταξής τους σε ένα συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο με παράλληλη διάκριση των οικοδομικών τους φάσεων. Εδώ η έρευνα συναντά εκ νέου προβλήματα καθώς επιγραφές ή χρονολογικές μαρτυρίες σπάνια εντοπίζονται σε άλλα κτίσματα πέραν των καθολικών, πόσο μάλλον στα «ταπεινά» αγροτικά μνημεία. Ένα ακόμα πρόβλημα που δυσχεραίνει την προσπάθεια αυτή είναι ότι οι διαθέσιμες δημοσιευμένες γραπτές πηγές, οι οποίες αναφέρονται συγκεκριμένα στα εν λόγω μοναστήρια και οι οποίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν τόσο στην ιστορική διαδρομή τους όσο και στην χρονολόγησή τους, είναι πολύ περιορισμένες. Αναγκαστικά η αρχαιολογική τεκμηρίωση βασίζεται στα διαθέσιμα χρονολογικά στοιχεία των καθολικών, στην αρχιτεκτονική των κτισμάτων και στη συγκριτική μελέτη.

Ο επόμενος, ιστοριογραφικός αυτή τη φορά στόχος, είναι να αναδειχθεί η οικονομική φυσιογνωμία των μοναστηριών. Είναι γνωστό ότι μέχρι τα νεότερα χρόνια αδιάρρηκτη υπήρξε η σχέση των μοναστηριακών θεσμών με τη γη και την αγροτική οικονομία. Εδώ, η έρευνα στρέφεται ειδικότερα στο είδος των αγροτικών εγκαταστάσεων που απαντούν στα μοναστήρια της Έξω Μάνης και στα προϊόντα παραγωγής. Βασικοί ερευνητικοί άξονες είναι οι κατασκευαστικές επιλογές και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των αγροτικών μνημείων, η λειτουργία και η τεχνολογία τους, ενώ ως προς τα εκάστοτε προϊόντα ενδιαφέρουν τα μεγέθη παραγωγής, η φορολογία, οι σχέσεις παραγωγής και οι τρόποι εκμετάλλευσης με βάση τις διαθέσιμες κυρίως γραπτές πηγές.

Κατ' επέκταση των παραπάνω, επιπρόσθετοι ερευνητικοί στόχοι αποτελούν η θέση των μοναστηριών στη ζωή της μανιάτικης κοινωνίας και ο ρόλος τους στην παραγωγική διαδικασία και την αγροτική οικονομία της περιοχής. Μέσα από την αρχαιολογική τεκμηρίωση των μνημείων, την εξέταση της οργάνωσης και της λειτουργίας τους, προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο των μοναστηριών, με τη συμβολή τους στην καθημερινή ζωή των Μανιατών και στα ζητήματα επιβίωσης του τόπου κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου. Ως προς το δεύτερο ζητούμενο, είναι γνωστό ότι τα μοναστήρια κατά τη διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου εξελίχθηκαν σε σημαντικούς γαιοκτήμονες με μεγάλη ακίνητη περιουσία και εξαρτημένους αγρότες. Η εξέλιξη αυτή είχε σαφές κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο². Τόσο στη Δύση³ όσο και στον βυζαντινό και μεταβυζαντινό κόσμο η γαιοκτητική αριστοκρατία ίδρυε και προίκιζε μοναστήρια για λόγους κοινωνικού κύρους, αλλά και με στόχο τη διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας, στον βαθμό που οι δωρητές συχνά ίδρυαν ένα οικογενειακό μοναστήρι με επικεφαλής τους ίδιους. Το κίνητρο της ευσέβειας συνδεόταν λοιπόν

² Για τις κοινωνικές και ιδεολογικές απαρχές του χριστιανισμού και του μοναχισμού, βλ. P. Brown, *Society and the Holy*.

³ Σακελλαρίου, «Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Δύση».

αδιαχώριστα με κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους⁴. Στο πλαίσιο της γενικότερης ανοχής της οθωμανικής εξουσίας απέναντι στους Μανιάτες και γενικότερα απέναντι στις εξ αποκαλύψεως θρησκείες⁵, τα μοναστήρια της Μάνης κατάφεραν να επιβιώσουν και μάλιστα να διατηρήσουν και να διευρύνουν ενδεχομένως τα κτήματά τους και τις περιουσίες τους⁶, ιδιαίτερα τους τελευταίους δύο αιώνες πριν την Επανάσταση. Άλλωστε, αυτή η συνέχεια του θεσμού των μοναστηριών από τον μεσαίωνα έως σήμερα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν οφείλεται παρά στη σταθερή σχέση των ιδρυμάτων αυτών με την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτική εξουσία.

⁴ Βλ. αρκετά παραδείγματα ισχυρών μοναστηριών, τα οποία είχαν ιδρυθεί σε οικογενειακή βάση στο Smyrnis, *La fortune des grands monastères*, 36-96. Βλ. επίσης για την εξέλιξη του αθωνικού μοναχισμού, από τον αναχωρητισμό στα οικονομικά ισχυρά μοναστήρια Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός*. Η κλασική μελέτη για τη μοναστηριακή γαιοκτησία στο Βυζάντιο είναι της Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*.

⁵ Το ζήτημα του νομικού καθεστώτος των εκκλησιαστικών και μοναστηριακών περιουσιών υπό τον ισλαμικό νόμο τέθηκε με καίριο τρόπο στα 1568/69, όταν η οθωμανική εξουσία προχώρησε στη δήμευση των γαιών τους σε όλη την αυτοκρατορία θεωρώντας ότι δεν πληρούσαν τις νομικές προϋποθέσεις των κληροδοτημάτων (βακουφιών). Εντούτοις γνωρίζουμε ότι πολλά ισχυρά μοναστήρια, βεβαίως τα αθωνικά, επαναγόρασαν τις γαίες τους, με νομικό καθεστώς χρησικτησίας, όπως προβλεπόταν γενικά για την αρόσιμη γη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Alexander, «The Lord Giveth».

⁶ Η γενικότερη εύκαμπτη αντιμετώπιση των μοναστηριών στην Οθωμανική αυτοκρατορία κληροδότησε στο σύγχρονο ελληνικό κράτος μια καθόλου αμελητέα μοναστηριακή γαιοκτησία. Μάλιστα παρά τη σειρά προσπαθειών που ξεκίνησαν με τη δήμευση του 1833 και φτάνουν μέχρι σήμερα, η εκκοσμίκευση των μοναστηριακών περιουσιών δεν ολοκληρώθηκε ποτέ στο ελληνικό κράτος. Βλ. Αναστασιάδης, «(Αν)ίερη γη».

II. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η προσπάθεια να ανασυντεθεί κατά το δυνατό η εικόνα των μοναστηριακών συγκροτημάτων και των αγροτικών τους εγκαταστάσεων στην Έξω Μάνη βασίστηκε πρωτίστως στην επιφανειακή έρευνα και δευτερευόντως στις διαθέσιμες γραπτές πηγές. Οι θέσεις των μοναστηριών ήταν ήδη γνωστές τόσο στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, όπου υπάγονται ως αρχαία μνημεία, όσο και στον τοπικό πληθυσμό. Τα περισσότερα από τα καθολικά είναι περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικά δημοσιευμένα. Συνεπώς, το πρώτο βήμα για τη διεξαγωγή της μελέτης ήταν η συγκέντρωση όλων των δημοσιευμένων και αδημοσίευστων διαθέσιμων στοιχείων για τα μοναστήρια της περιοχής και κατόπιν η διενέργεια συστηματικών αυτοψιών σε όλες τις θέσεις ενδιαφέροντος. Κατά τη διάρκεια των αυτοψιών, οι οποίες έγιναν με τη βοήθεια ομάδας συνεργατών διαφόρων ειδικοτήτων (τεχνιτών, αρχιτέκτονα, τοπογράφου, φύλακα αρχαιοτήτων) αλλά και ντόπιων κατοίκων, πραγματοποιήθηκε ο εντοπισμός και η συστηματική καταγραφή όλων των σωζόμενων καταλοίπων καθενός μοναστηριακού συγκροτήματος.

Μεγαλύτερη πρόσκληση αποτέλεσε ο εντοπισμός των αγροτικών κτισμάτων των μονών. Σε κάποιες περιπτώσεις η σύνδεση αγροτικής εγκατάστασης και μοναστηριού είναι προφανής, όπως σε αυτά τα οποία βρίσκονται στις πιο απομονωμένες θέσεις ή σε όσα οι αγροτικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται εντός των περιβόλων. Σε άλλες περιπτώσεις η σύνδεση αυτή στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο στη θέση της εκάστοτε εγκατάστασης, στη γειτνίαση και στις προφορικές μαρτυρίες και υποδείξεις των κατοίκων, οι οποίες απέβησαν συχνά πολύτιμες. Η σημασία των προφορικών πηγών, ιδιαίτερα για τον τομέα της προβιομηχανικής αρχαιολογίας, στα πλαίσια του οποίου εντάσσονται οι αγροτικές εγκαταστάσεις, είναι καίρια, όχι μόνο γιατί βοηθούν στη ταύτιση και τη σύνδεσή τους με τις μονές, αλλά και γιατί συμβάλλουν στην αποκατάσταση και μετάδοση της γνώσης για την ιστορία των τεχνικών, των παραγωγικών διαδικασιών και την τεκμηρίωση του εξοπλισμού.

Κατά τη διενέργεια των αυτοψιών προηγήθηκαν επιφανειακοί καθαρισμοί, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο για τη σωστότερη αρχαιολογική τεκμηρίωση, και στη συνέχεια ακολούθησε, όπου ήταν δυνατό, αρχιτεκτονική και τοπογραφική αποτύπωση του συνόλου των κτισμάτων των μοναστηριών (κατόψεις κατά κύριο λόγο). Οι εσωτερικές αποτυπώσεις πραγματοποιήθηκαν με χρήση αποστασιόμετρου και μετροταινίας, ενώ οι εξωτερικές με τοπογραφικά διαγράμματα, για τα οποία χρησιμοποιήθηκε διπλόσυχο GPS με εξάρτηση από το Ελληνικό Σύστημα Εντοπισμού HEPOS. Η απόδοση έγινε σε προβολικό σύστημα Ε.Γ.Σ.Α. '87. Για τις σχεδιαστικές ανάγκες των αγροτικών κυρίως μνημείων ή των μηχανισμών αυτών χρησιμοποιήθηκαν σχεδιαστικά προγράμματα όπως το Autocad 2018 και η βασική «σουίτα» της Adobe (InDesign, Photoshop, Illustrator).

Η συστηματική καταγραφή και αρχαιολογική τεκμηρίωση των μνημείων συνδυάστηκε με την έρευνα των διαθέσιμων γραπτών πηγών, των σχετικών με την κοινωνία, την καθημερινή ζωή, την οικονομία, το εμπόριο και τα προϊόντα της υπό μελέτη περιοχής. Οι έως σήμερα δημοσιευμένες γραπτές πηγές, παρόλο που δεν βοηθούν στο εγχείρημα του εντοπισμού των μνημείων, έρχονται να διαφωτίσουν πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, για τις οποίες τα σωζόμενα υλικά κατάλοιπα δεν είναι αρκετά αποκαλυπτικά. Ο συνδυασμός αρχαιολογικών καταλοίπων, γραπτών πηγών αλλά και προφορικών μαρτυριών, όταν γίνεται με προσοχή και κριτικό πνεύμα, μπορεί να αποβεί

ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς μέσω αυτής της διαδικασίας ερμηνεύονται με πιο ώριμο τρόπο τα υλικά κατάλοιπα και διαμορφώνεται μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης της εποχής και του ρόλου που κατείχαν τα μοναστηριακά ιδρύματα μέσα σε αυτήν.

Με βασικά μεθοδολογικά εργαλεία τα παραπάνω, η παρούσα μελέτη, μετά την παράθεση των σημαντικότερων γραπτών πηγών που χρησιμοποιήθηκαν, διαιρείται σε τέσσερα βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος αναπτύσσονται τα γεωγραφικά και ιστορικά δεδομένα του χώρου. Σε ξεχωριστές ενότητες πραγματεύονται I) τα γεωγραφικά όρια της περιοχής, η γεωμορφολογία και το κλίμα, II) η ιστορική επισκόπηση (1460-1821), III) η διοικητική και κοινωνική οργάνωση, IV) η εκκλησιαστική οργάνωση και V) η οικονομία της Μάνης (εμπόριο, προϊόντα, φορολογία κτλ.), με ειδική αναφορά στην Έξω ή Μεσσηνιακή Μάνη, όπου είναι δυνατό ή κρίνεται απαραίτητο, καθώς το υπό μελέτη θέμα περιορίζεται στην περιοχή αυτή και δεν αφορά ολόκληρη τη μανιάτικη χερσόνησο.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται τα μοναστηριακά συγκροτήματα. Προκειμένου να μη διασπαστεί η ενότητα του γεωγραφικού χώρου, η τεκμηρίωση των μοναστηριακών συγκροτημάτων γίνεται ανά τοπική ενότητα (ή περιφέρεια), σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση του τόπου την περίοδο αυτή, αρχίζοντας τη διαδρομή από βορρά προς νότο. Η Μεσσηνιακή ή Έξω Μάνη διαιρείται σε τρεις μεγάλες τοπικές (ή εδαφικές) ενότητες, τη Ζαρνάτα, την Ανδρούβιστα και τον Ζυγό. Ακολουθεί ξεχωριστό κεφάλαιο για κάθε μοναστηριακό συγκρότημα, όπου συμπεριλαμβάνεται το όνομα, η θέση, η οργάνωση και η γενική διάταξη του συγκροτήματος, η περιγραφή του καθολικού και τέλος η περιγραφή των υπόλοιπων κτισμάτων του συγκροτήματος. Σημειώνεται ότι ο γραπτός διάκοσμος των καθολικών δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Ωστόσο αναφέρεται επιγραμματικά, όπου είναι απαραίτητο, ως ένα ακόμα χρονολογικό στοιχείο, το οποίο δυνητικά θα βοηθούσε, μαζί με τις υπόλοιπες διαθέσιμες χρονολογικές ενδείξεις, στην ένταξη των μοναστηριακών κτισμάτων και των αγροτικών μνημείων τους σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο. Άλλωστε, οποιοδήποτε διαθέσιμο χρονολογικό στοιχείο θεωρείται πολύτιμο, από τη στιγμή την οποία τα υπόλοιπα μοναστηριακά κτίσματα και τα αγροτικά μνημεία είναι συνήθως δύσκολο να χρονολογηθούν μεμονωμένα. Δυστυχώς, η απουσία ανασκαφικών δεδομένων από τα εν λόγω μνημεία μας στερεί την πιο πολύτιμη πηγή, έναν σταθερό άξονα για τη χρονολογική τους τεκμηρίωση και την αναγνώριση των φάσεών τους. Κατά συνέπεια, το βάρος της μελέτης έγκειται αποκλειστικά στην παρατήρηση, τη σύγκριση και την αξιοποίηση *termini*.

Στην παρούσα μελέτη περιλαμβάνονται δεκαέξι μοναστηριακά συγκροτήματα, όλα εγκαταλειμμένα εκτός από ένα, τη μονή Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, η οποία αποτελεί και το μοναδικό εν λειτουργία μοναστήρι της Μεσσηνιακής Μάνης. Στη μελέτη δεν εντάχθηκαν όλα τα μοναστήρια της περιοχής, παρά μόνο αυτά με τα οποία συνδέονται κατάλοιπα αγροτικών εγκαταστάσεων, λόγω κυρίως της χωροθέτησής τους εντός των περιβόλων ή στον περιβάλλοντα χώρο αυτών. Ένας μικρός αριθμός μονών, στα οποία δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν παρόμοιες εγκαταστάσεις, δεν συμπεριλήφθηκε. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν θα είχαν και αυτά κάποιας μορφής παραγωγή ή περιουσιακά στοιχεία, όπως κτήματα και αγροτικά κτίσματα. Επειδή, όμως, ούτε οι διαθέσιμες γραπτές πηγές βοηθούν, εφόσον δεν παρέχουν στοιχεία για τα περιουσιακά των μοναστηριών της Μάνης, αποφασίστηκε η έρευνα να περιοριστεί στις μονές εκείνες, οι οποίες έχουν

διαφυλάξει ως σήμερα υλικά κατάλοιπα αγροτικών εγκαταστάσεων, ώστε να διαμορφωθεί μέσω αυτών η γενική εικόνα της μοναστηριακής οικονομίας, που είναι το κυρίως ζητούμενο.

Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι εγκαταστάσεις αγροτικής οικονομίας ανά είδος, συμπεριλαμβανομένων εγκαταστάσεων καθαρά γεωργικού χαρακτήρα του πρωτογενούς τομέα, βιοτεχνικού χαρακτήρα μεταποίησης και κτηνοτροφικού. Έτσι μελετώνται ελαιοτριβεία, αλώνια, νερόμυλοι, ανεμόμυλοι, ληνοί και μελισσοκομεία, με παράλληλη αναφορά στα προϊόντα κάθε είδους με βάση τις διαθέσιμες γραπτές πηγές. Αφιερώνεται ξεχωριστό κεφάλαιο για κάθε τύπο αγροτικής εγκατάστασης, όπου αναπτύσσονται η επιλογή θέσης, οι κατασκευαστικές επιλογές, η περιγραφή κτίσματος και μηχανισμού εάν υπάρχει, τα μορφολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία, η λειτουργία -τεχνολογία τους και συγκριτική μελέτη με ομοειδείς αγροτικές εγκαταστάσεις άλλων περιοχών.

Το τέταρτο μέρος έχει χαρακτήρα συνθετικό. Με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώνονται στα προηγούμενα κεφάλαια επιχειρείται η διατύπωση παρατηρήσεων με γενικότερη αξία, σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη αφορά στην τοπογραφία των μοναστηριών. Γίνεται προσπάθεια ανασύνθεσης της εικόνας του μανιάτικου τοπίου την εποχή της ακμής των μοναστηριακών συγκροτημάτων, σχολιασμός της θέσης τους και της χωροταξικής τους οργάνωσης, με βάση πάντα τα διαθέσιμα στοιχεία. Η δεύτερη αφορά στην αρχιτεκτονική των μοναστηριών και τη λειτουργία τους ως οχυρά συγκροτήματα, με βάση την κτηριακή τους οργάνωση, τα μορφολογικά στοιχεία, τις κατασκευαστικές επιλογές και τα αμυντικά τους χαρακτηριστικά. Η τρίτη ενότητα επικεντρώνεται καθαρά στις εγκαταστάσεις παραγωγής των μονών, στα αγροτικά δηλαδή μνημεία, στις αρχιτεκτονικές επιλογές και την τεχνολογία. Στην τέταρτη και τελευταία ενότητα εξετάζονται τα μοναστήρια ως μονάδες παραγωγής, με βασικούς άξονες τις σχέσεις παραγωγής, την οργάνωση του παραγωγικού χώρου και την εκμετάλλευση των μοναστηριακών γαιών και του πλεονάζοντος προϊόντος. Τέλος, γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί ο ρόλος τους και η συμβολή τους στην καθημερινή ζωή και την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Η εργασία κλείνει με τα συμπεράσματα, την παράθεση των συντομογραφιών και της βιβλιογραφίας και τέλος με τον κατάλογο εικόνων και σχεδίων.

III. ΠΗΓΕΣ

IIIα. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Η μεταβυζαντινή περίοδος στην μεσσηνιακή Μάνη καλύπτεται αρχειακά κυρίως από βενετικές, ελληνικές και γαλλικές πηγές, οι οποίες εμφανίζονται αρκετά αποσπασματικές, πολλές φορές αλληλοσυμπληρώνονται, χωρίς όμως να μπορούν να χαρακτηριστούν επαρκείς, καθώς σε μεγάλο ποσοστό δεν έχουν μελετηθεί και παραμένουν αδημοσίευτες. Δίνουν μια συνολική εικόνα της εποχής, επικεντρωμένη κυρίως σε ό,τι αφορά τη φυσιογνωμία των κατοίκων και τα ιστορικά γεγονότα, τις διαπραγματεύσεις δηλαδή των Μανιατών με τις ξένες δυνάμεις προκειμένου να ελευθερωθούν από τον οθωμανικό ζυγό και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ενώ λιγότερο και πολύ αποσπασματικά αναφέρονται στην οικονομία της περιοχής, στο εμπόριο, τη φορολογία και τα παραγόμενα προϊόντα, για τα οποία παρέχουν γενικότερης σημασίας πληροφορίες χωρίς να υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες. Συνεπώς η περιοχή στερείται δημοσιευμένων πηγών, με περιεχόμενο εξειδικευμένο και συστηματικό, όπως π.χ., τα μεγέθη παραγωγής και η περιουσία των μοναστηριών⁷ ή οι παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν μεταξύ πλούσιων γαιοκτημόνων (στους οποίους συγκαταλέγονται και τα μοναστήρια) και απλών καλλιεργητών. Πιθανότατα δε, τα όποια αρχειακά τεκμήρια φυλάσσονταν στις τυχόν βιβλιοθήκες των μοναστηριών της Έξω Μάνης να καταστράφηκαν κατά τις εχθροπραξίες της Επανάστασης ή και αργότερα⁸.

Οι διαθέσιμες αρχειακές πηγές χρησιμοποιούνται εδώ προς ενίσχυση και βοήθεια της μελέτης των μνημείων και της διαμόρφωσης μιας πιο καθαρής εικόνας για την αγροτική οικονομία και την παραγωγή της περιοχής, ένα σημαντικό ποσοστό της οποίας δεν μπορεί παρά να ικανοποιείτο μέσω της μοναστηριακής δραστηριότητας και περιουσίας⁹. Η μεγαλύτερη δυσκολία που πρέπει να αντιμετωπιστεί στην περίπτωση αυτή προέρχεται από την ανεπάρκεια και τον αποσπασματικό χαρακτήρα των υπαρχόντων τεκμηρίων. Ένα ακόμα πρόβλημα αφορά στη μικρή αξιοπιστία και στα κενά των περισσότερων τεκμηρίων, όπου ελλείπει άλλων έχουν χρησιμοποιηθεί. Αυτό θέτει εκ προοιμίου ορισμένα όρια στην αξιολόγησή τους και κατά συνέπεια στη συναγωγή συμπερασμάτων.

Στο παρόν τμήμα της εισαγωγής κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια αναφορά στα σημαντικότερα τεκμήρια που χρησιμοποιήθηκαν:

1. Villaggi da Calamata fin al Capo di Mayna et ritorno di Cholochitia fin a Passava nel sopradetto territorio, di quanti fuochi sono (1618). Ο κατάλογος οικισμών και νοικοκυριών συντάχθηκε στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στο δούκα του Never και τους

⁷ Ειδικά για τα μοναστήρια της Μάνης δεν υπάρχει κανένα, δημοσιευμένο έως σήμερα, τεκμήριο που να αφορά στην κτηματική περιουσία τους, αντίθετα με τα υπόλοιπα μοναστήρια της Πελοποννήσου, για την κτηματική περιουσία των οποίων μαθαίνουμε από σειρά ελληνικών εγγράφων του Αρχείου Grimani, τα οποία χρονολογούνται από το 1696 έως το 1700 και δημοσιεύθηκαν από τον Κ. Ντόκο. Βλ. Ντόκος, «Η έν Πελοποννήσω έκκλησιαστική περιουσία» και Ντόκος - Παναγόπουλος, *Βενετικό κτηματολόγιο*.

⁸ Βλ. Μέρος Β'. 16. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 213, σημ. 1046.

⁹ Βλ. και Μέρος Δ'. IV. Τα μοναστήρια και η συμβολή τους στην αγροτική οικονομία και την κοινωνία της Έξω Μάνης, 325-333.

Μανιάτες, για την υλοποίηση της σχεδιαζόμενης εκστρατείας του δούκα στα Βαλκάνια¹⁰. Στα πλαίσια αυτών των διαπραγματεύσεων, το 1618 επισκέφθηκε τη Μάνη ο Philippe de Lange Châteaurenault, ως απεσταλμένος του δούκα. Στην περιοδεία του στη Μάνη τον συνόδευσε ο Μανιάτης πρόκριτος Πέτρος Μένδικος, Pierro ή Pietro (Petro) Medici, γνωστός και από άλλες διαπραγματεύσεις των Μανιατών με τις δυτικές δυνάμεις, ο οποίος φέρεται να είναι ο συντάκτης του καταλόγου¹¹. Επιστρέφοντας στη Γαλλία ο Châteaurenault υπέβαλε στον δούκα τον κατάλογο και δύο υπομνήματα, μικρότερης ιστορικής αξίας¹². Ο κατάλογος του 1618 δημοσιεύθηκε αρχικά από τον J.A.C. Buchon, μαζί με άλλα σχετικά έγγραφα¹³. Στη συνέχεια αναφέρθηκε σ' αυτόν ο Απ. Δασκαλάκης¹⁴, ο J. Wagstaff¹⁵ και ο Κ. Κόμης¹⁶.

Δύο ακόμα σχετικά με την υπόθεση τεκμήρια παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον. Το πρώτο είναι ο λόγος που εκφώνησε ο δούκας στις 25 Ιουλίου 1619 στην Tours, όπου περιέχονται οικονομικές και γεωγραφικές πληροφορίες για την Πελοπόννησο¹⁷. Το δεύτερο είναι ένα υπόμνημα σχετικό με τον πληθυσμό και την οικονομία της Μάνης, που υποβλήθηκε από τον Châteaurenault στον Λουδοβίκο ΙΓ' και φέρει τον τίτλο «Description du pays et courage des Maynottes, leur dessein de s' eslever contre le Turc, et leur demande à la France pour cet effet (juillet 1619)»¹⁸.

2. Υπόμνημα εκλογής αρχιεπισκόπου Πλάτσας Παρθένιου (1621). Το υπόμνημα αυτό, από τη *Νομική Συναγωγή* του Δοσίθεου των Ιεροσολύμων, αφορά στην εκκλησιαστική οργάνωση της Έξω Μάνης και αναφέρεται στην εκλογή ως αρχιεπισκόπου Πλάτσας του ιερομόναχου Παρθένιου, κατόπιν αίτησης ορισμένων οικισμών της περιοχής για προαγωγή τους σε ομώνυμη αρχιεπισκοπή¹⁹.

3. Υπόμνημα του Archivo General de Simancas (1655). Συντάκτες του υπομνήματος υπήρξαν οι ίδιοι οι Μανιάτες. Έχει δημοσιευτεί από τον Ιω. Χασιώτη²⁰, ενώ το

¹⁰ Το όλο θέμα διαπραγματεύεται διεξοδικά ο Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ*. Βλ. παράλληλα Berger De Xivrey, «Mémoire». Δασκαλάκης, *Μάνη και οθωμανική αυτοκρατορία*, 49-76. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 204-210.

¹¹ Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ*, 120 κ.εξ. 131. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ Αρχαία», 100 κ.εξ. Λάσκαρης, «Εκκλήσεις του επισκόπου Μάνης», 293-310, κυρίως 301.

¹² Το ένα από τα υπομνήματα αποτελεί καταγραφή των οθωμανικών δυνάμεων της Πελοποννήσου και της υπόλοιπης βαλκανικής χερσονήσου, στην οποία μάλλον υποτιμάται η πραγματική κατάσταση. Βλ. Berger De Xivrey, «Mémoire», 321-322 και Buchon, *Nouvelles recherches*, τομ.1α, 281. Το άλλο υπόμνημα αποτελεί πολιτειογραφία της Πελοποννήσου, όπου όμως συγχέονται οι αρχαίες με τις σύγχρονες πόλεις, βλ. Berger De Xivrey, «Mémoire», 329 και Buchon, *Nouvelles recherches*, 281-282.

¹³ Buchon, *Nouvelles recherches*, 283-286. Το πρωτότυπο χειρόγραφο του καταλόγου απόκειται στο τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισιού (BN, Fr. 4725, ff. 106^v-107^r), όπως και το υπόλοιπο αρχείο του δούκα.

¹⁴ Δασκαλάκης, *Μάνη και Οθωμανική Αυτοκρατορία*, 71-72.

¹⁵ Wagstaff, «Settlements», 211, 225-231.

¹⁶ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 584-585, παρ.ΙΙΙ, αρ.1 και Παρ.ΙΙ, πιν.ΙΙ

¹⁷ Buchon, *Nouvelles recherches*, 280-281. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ*, 133.

¹⁸ Vrété, «Tentative d' insurrection». Το πρωτότυπο χειρόγραφο φυλάσσεται στη Bibliothèque de l' Institut (Paris), Fond Godefroy, τομ.516, ff 282^r-283^v.

¹⁹ *Περίληψις πατριαρχικών εγγράφων (1538-1684)*, στο Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τομ. Γ', 561. Μυστακίδης, *Όκτώ κεφάλαια*, 399-400. Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 45-46.

²⁰ Χασιώτης, «Έλληνικοί έποικισμοί», 154-155.

πρωτότυπο χειρόγραφο απόκειται στα Ισπανικά Αρχεία (Simancas). Το τεκμήριο αναφέρεται στους κατοίκους, στα χωριά και τα προϊόντα της Μάνης²¹.

4. Δύο βενετικά φορολογικά κατάστιχα (1688, 1692).

α. Notta delle ville dell' Alta e Bassa Maina, cioè Zarnata, e Chelefà, con distinzione della summa di danaro pagavano sotto il Dominio de esborsato sin hora et à qual suma sono indotte le sottoscritte dall' Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Antonio Zeno Provveditor General dell' Armi di Morea di corrisponder per l' avvenire, con le sotto annotate raggioni ad una per una, e con l' accressimento fatto dall' esborsato sin' hora a quello sono indote come sopra (Laus Deo 1692 adi 10 Maggio S.N.). Στο κατάστιχο, το οποίο δημοσίευσε ο Κ. Κόμης, περιλαμβάνονται 70 οικισμοί, 34 της Alta και 36 της Bassa Maina. Για κάθε οικισμό παρατίθεται σε ειδική στήλη α) το ύψος του φόρου κατά την οθωμανική περίοδο έως το 1685, β) ομοίως κατά τη βενετική περίοδο ως την εποχή σύνταξης του καταστίχου (1692), γ) εκτίμηση για τη μελλοντική διαμόρφωση του φόρου και δ) διαφορά ανάμεσα στο καταβαλλόμενο ποσό και το κατ' εκτίμηση μελλοντικό²².

β. Nota del Ricavato dà questa provincial di Maina dal Nobil Homo signor Morosini Provveditor Estraordinario della medesima dati 25 Agosto 1687 giorno dell' intrapresa la carica sino Li 11 zugno 1688 et prima. Το τεκμήριο αυτό, επίσης δημοσιευμένο από τον Κ. Κόμη, είναι ένας μικρός πίνακας είσπραξης του φόρου. Περιλαμβάνει πέντε οικισμούς, ορισμένοι από τους οποίους δεν περιέχονται στο προηγούμενο τεκμήριο²³.

5. Marin Michiel, Coron, 12 Maggio 1691 S.N. (Έκθεση του Σύνδικου Καταστιχωτή Μαρίνου Μικιέλ (1691).

Την έκθεση του σύνδικου καταστιχωτή Μαρίνου Μικιέλ, που βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia), στην αρχαική σειρά Senato III (Secreta), στον φάκελο των αναφορών (dispacci), δημοσίευσε πρώτος ο Σπ. Λάμπρος το 1884²⁴ και στη συνέχεια το 1989 δημοσίευσε μετάφραση αυτής ο Αγ. Τσελίκας²⁵. Η έκθεση περιγράφει συνοπτικά την κατάσταση της Πελοποννήσου κατά τα πρώτα έτη της κατάκτησης. Περιλαμβάνει γεωγραφικά, γεωλογικά, κλιματικά στοιχεία, όπως και πληροφορίες που αφορούν τη διοικητική διαίρεση, την κοινωνική και οικονομική ζωή και την ιστορική εξέλιξη των κατακτημένων. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία που παρέχει για τη Μάνη. Αναφέρεται στην παραχώρηση στους Μανιάτες ενός ποσού φορολογίας μικρότερου από αυτό που πλήρωναν στους Οθωμανούς, με το ιδιάζον όνομα maktû, ενώ παράλληλα, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η Μάνη είναι η μόνη «χώρα» της Πελοποννήσου όπου η απογραφή στάθηκε ανεπίτευκτη²⁶.

²¹ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 587, παρ.ΙΙΙ, αρ.3.

²² Κόμης, *ό.π.*, 588-591, παρ.ΙΙΙ, αρ.4.

²³ Κόμης, *ό.π.*, 587-588, παρ.ΙΙΙ, αρ.3.

²⁴ Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ».

²⁵ Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικῶν Ἐκθέσεων», 148.

²⁶ Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 198, 206-208.

6. Δύο τεκμήρια από το Archivio Grimani dai Servi.

Το ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Grimani, με τίτλο Archivio Grimani dai Servi, βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας και χρονολογείται από το τελευταίο τέταρτο του 16ου μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα. Το αρχείο αφορά τις ενετικές κτήσεις στον ελληνικό χώρο και κυρίως την ιστορία της Πελοποννήσου κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας. Ανήκε άλλοτε στα ενετικά αρχεία της ανώτατης διοίκησης της Πελοποννήσου και αποτελείται κατά βάση από έγγραφα της εποχής, κατά την οποία Γενικός Προνοητής Μορέως διατελούσε ο Φραγκίσκος Grimani (1697-1700). Τα έγγραφα του Αρχείου Grimani είναι συντεταγμένα ως επί το πλείστον στην ιταλική. Αντίθετα, ελληνικά στην πλειονότητά τους είναι τα έγγραφα που συγκροτούν τον φάκελο 54/157 του αρχείου, ο οποίος φέρει τον τίτλο:

α. «Lettere dei Metropolitani ed altri Prelati nel Regno di Morea intoron le notitie de' beni che possedono li monasterii et altri lulghi pii soggetti alla loro diocesi- 1699 (in lingua greca)». Στην πραγματικότητα πρόκειται για ελληνικά έγγραφα αρχιερέων, μητροπολιτών, επισκόπων, ηγουμένων των μονών και ιερέων του εφημεριακού κλήρου απ' όλη σχεδόν την Πελοπόννησο, στα οποία αναγράφεται λεπτομερώς η υπάρχουσα κτηματική περιουσία των ναών, των μονών και των μετοχίων της ορθόδοξης Εκκλησίας. Τα έγγραφα αυτά εστάλησαν προς τον Γενικό Προνοητή του Μορέα, από τον οποίο είχαν ζητηθεί και καλύπτουν χρονολογικά το διάστημα των ετών 1696-1700. Το αρχείο αυτό εξέδωσε πρώτη φορά ο Κ. Ντόκος στο περιοδικό *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* από το 1971 έως το 1974 (τόμος 21) και από το 1977 έως το 1984 (τόμος 22)²⁷. Το βασικό μειονέκτημα της έκδοσης αυτής είναι ότι τα ανάλογα στοιχεία για τη Μάνη και τα μοναστήρια της παραλείπονται τελείως, καθώς δεν στάθηκε δυνατό να γίνει εκεί απογραφή. Τα πολύτιμα στοιχεία που παρέχονται χρησιμοποιούνται εδώ μόνο ως συγκριτικό υλικό.

β. Απογραφή Grimani (1700). Πρόκειται για τη γνωστή βενετική απογραφή, την οποία έχει δημοσιεύσει ο Β. Παναγιωτόπουλος, η οποία αποτελεί και τη μοναδική πηγή για την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση του πληθυσμού της Μάνης, αλλά και της υπόλοιπης Πελοποννήσου, κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας²⁸. Στην απογραφή περιλαμβάνονται οι οικισμοί της Μάνης και ο πληθυσμός, συμπεριλαμβανομένων των Μπαρδουνοχωρίων, ωστόσο, παραλείπεται απ' αυτήν ένα μεγάλο τμήμα της Έξω Μάνης, η περιοχή της Ζαρνάτας και του Ζυγού²⁹.

7. Το αρχείο του Antonio Nani, Γενικού Προνοητή στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο (1685-1715), χρονολογείται από το 1703-1705 και απόκειται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στο τμήμα Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (*EBE/TXO*)³⁰. Εδώ χρησιμοποιήθηκαν τα παρακάτω κατάστιχα:

²⁷ Ντόκος, «Η ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία». Τη μελέτη του Ντόκου συμπληρώνει και η διατριβή της Δ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β΄ Βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα 2006, στην οποία όμως επίσης δεν συμπεριλαμβάνονται ανάλογα στοιχεία για τη Μάνη.

²⁸ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 287-289, 310-311. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, παρ. ΙΙΙ, αρ.7.

²⁹ Κόμης, *ό.π.*, πιν.Ι/παρ.ΙΙ.

³⁰ Βλ. τον κατάλογο του αρχείου: Nanetti, *Il Fondo archivistico Nani*.

α. Κατάστιχο *maktù* (*Decima Sive maktù*)³¹, β. Κατάστιχο ενοικίασης γαιών και λοιπών παγίων αγαθών, γ. Κατάστιχα ενοικίασης προσόδων, τα οποία δημοσιεύθηκαν από τον Κ. Κόμη το 1995 και το 1998³².

8. Breve descriptione del Regno di Morea (1704;).

Πρόκειται για ιστορικό τεκμήριο, ανώνυμο και αχρονολόγητο, του οποίου το πρωτότυπο βρίσκεται σε χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Querini-Stampalia της Βενετίας και αναφέρεται στην περίοδο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο. Όπως δηλώνει και ο τίτλος του πρόκειται για μια συνοπτική περιγραφή της Πελοποννήσου ως κτήσης των Βενετών (1685-1715), όπου καταγράφονται με συντομία ποικίλες πληροφορίες σχετικές με τη διοικητική της διαίρεση, τις οικονομικές ασχολίες των κατοίκων στις επιμέρους περιοχές, τα παραγόμενα προϊόντα, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα μέτρα και σταθμά του κάθε τόπου, ενώ παράλληλα δίνονται τα πληθυσμιακά και οικιστικά στοιχεία της κάθε επαρχίας και άλλα γεωγραφικά, τοπογραφικά ή αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στοιχεία. Στο τέλος του κειμένου παρατίθεται ένας στατιστικός πίνακας όπου αναγράφεται για κάθε επαρχία (*territorio*), συμπεριλαμβανομένης και της Έξω Μάνης (*territorio di Zarnata*), ο αριθμός των κατοικουμένων και κατεστραμμένων χωριών, των μοναστηριών, των κατοίκων και η συνολική εδαφική επιφάνεια. Το τεκμήριο δημοσίευσε πρώτος στα 1830 ο Ανδρέας Μουστοξύδης σε μετάφραση δύο φορές, μία στα γαλλικά³³ και μία στα ελληνικά³⁴. Ο στατιστικός πίνακας του τεκμηρίου δημοσιεύθηκε έκτοτε αρκετές φορές³⁵, ολόκληρο όμως το τεκμήριο και κριτική θεώρηση αυτού δημοσιεύθηκε από τον Κ. Ντόκο το 1993, ο οποίος το χρονολογεί στο 1704 και θεωρεί δημιουργό του τον Giusto Emilio Alberghetti³⁶.

9. Στα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας (*Archives Nationales de France* (A.N.F), *Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France* (Que d' Orsay), *Correspondance Politique, Grèce, t.1.*), απόκειται ένας αριθμός εγγράφων και υπομνημάτων που περιλαμβάνουν ποικίλες πληροφορίες σχετικές με τα γεωγραφικά και κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα της Πελοποννήσου. Η ύπαρξή τους αποδεικνύει ότι οι Γάλλοι ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα προετοίμαζαν την κατάληψή της³⁷. Το πνεύμα

³¹ Κόμης, «Ο κατ' άποκοπήν φόρος», 21-39.

³² Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*. Ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα*.

³³ *Le Courrier de la Grèce*, n.16, 15/27 Juin 1830.

³⁴ *Γενική Έφημερίς τής Ελλάδος*, αρ.83, 22 Οκτ.1830 και αρ.84, 25 Οκτ. 1830.

³⁵ Ranke, «Die Venezianer in Morea», 405-501. Ο πίνακας δημοσιεύθηκε και στις ελληνικές μεταφράσεις της μελέτης αυτής, βλ. Λεοπ. Ράνκιος, «Οί Βενετοί εις τήν Πελοπόννησον 1685-1715», *Ευρωπαϊκός Έρανιστής* 2 (1842-1843), 869 (δεν αναφέρεται ο μεταφραστής) και Λεοπ. Ράνκιος, «Περί τής έν Πελοποννήσφ Ένετοκρατίας», μτφρ. Π. Καλλιγιάς, *Πανδώρα* 13/290 (15 Απρ. 1862), 34. Πρβλ. Μετάφραση του ίδιου έργου και στη συλλογή άρθρων του Π. Καλλιγιά, *Μελέται Νομικαί*, τ. Β', Αθήναι 1898, 58-141. Buchon, *Recherches et matériaux*, τομ. I, 311. Ο πίνακας εκδίδεται το 1861 από τον Π. Χιώτη, όταν αυτός μεταφέρει στα ελληνικά την έκθεση του Βενετού Συνδίκου Καταστιχωτή Domenico Gritti στο *Φιλίστωρ* 2 (1861), 229-230. Τέλος βλ. Topping, «The Population of the Morea». Παναγιωτόπουλος, «Η βενετική άπογραφή».

³⁶ Ντόκος, «Breve descriptione», 81-131. Για τον Giusto Emilio Alberghetti βλ. στην παρούσα μελέτη Εισαγωγικά, ΙΙΙβ. Περιηγητές, γεωγράφοι, χρονικογράφοι, 20, σημ.62.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά Ζέπος, «Δύο προεπαναστατικά σχέδια». Μπελιιά, «Ειδήσεις περί Μεσσηνίας». Φαίνεται όμως ότι η απασχόληση του Βοναπάρτη με την εκστρατεία της Αιγύπτου και αργότερα με τους

των γαλλικών υπομνημάτων της εποχής αφορά κατά βάση τις δυνατότητες του τόπου, μέσω της εκμετάλλευσης των οποίων η γαλλική πολιτική θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τις οικονομικές και πάσης άλλης φύσεως βλέψεις της στην ανατολική Μεσόγειο. Από τα γαλλικά αρχεία εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί όσα αφορούν κυρίως τη Μάνη, τη φυσιογνωμία της, την πληθυσμιακή κατάσταση, τις οικονομικές της δυνατότητες, το εμπόριο και την αγροτική της παραγωγή:

α. Lebègne de Villiers, «Mémoire sur la Morée», 25 Οκτ. 1780. Ο συντάκτης του υπομνήματος είχε την πρόθεση να γράψει για ολόκληρη την Πελοπόννησο αλλά περιορίστηκε να αναφερθεί μόνο στη Λακωνία (Μάνη) με βάση πληροφορίες που του παρέσχε Κόρσος πλοιοκτήτης, ο οποίος στο διάστημα 1762-1764 προσορμίστηκε στο Σκουτάρι της Μάνης και παρέμεινε για λίγο εκεί. Το υπόμνημα δημοσίευσε ο Δ. Βαγιακάκος το 1977³⁸.

β. Ανώνυμο γαλλικό υπόμνημα με τίτλο «Considerations sur la Morée» με ένδειξη «vers 1786». Βρίσκεται στα A.N.F., A.E. (Que d' Orsay), Correspondance Politique, Grèce, t.1, ff.28r-49v. Το υπόμνημα αυτό παρέχει πληροφορίες για τα λιμάνια και τις καπετανίες της Μάνης, τους οικισμούς, την αγροτική παραγωγή, αλλά και τη φυσιογνωμία των Μανιατών. Τμήμα του δημοσιεύθηκε αρχικά από την Ε. Μπελιά και στη συνέχεια ολόκληρο το γαλλικό υπόμνημα από τον Δ. Ανωγιάτη-Πελέ και από τον Κ. Κόμη³⁹. Μετά το υπόμνημα αυτό θα ακολουθήσουν επαφές μεταξύ τους Γάλλου προξένου Taitbout και του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, με αντικείμενο την πάταξη της πειρατείας στη Μάνη και την προστασία του γαλλικού εμπορίου⁴⁰.

γ. Υπόμνημα του γενικού προξένου Γαλλίας στην Πελοπόννησο Esprit Vial προς τον Υπουργό Εξωτερικών Δούκα de Cadore, σχετικό με την κατάσταση του εμπορίου στην Πελοπόννησο κατά τα έτη 1805-1809, υπό την ένδειξη «Turquie, Correspondance commerciale», Patras 1 (1718-1810). Το υπόμνημα δημοσιεύτηκε από την Ε. Γιαννακοπούλου το 1977⁴¹.

10. Στα Αρχεία του Εμπορικού Επιμελητηρίου Μασσαλίας (Archives de la Chambre de Commerce de Marseille - A.C.C.M), περιλαμβάνονται ποικίλα έγγραφα, τα οποία επίσης αφορούν στο εμπόριο της Πελοποννήσου κατά τον 18ο αιώνα και κάποια από αυτά αναφέρονται ειδικότερα στο εμπόριο λαδιού της Μάνης, όπως στη σειρά J (Προξενική αλληλογραφία), ACCM, J476, Lettres de Alexis-Jean-Eustache-Victor Taitbout de Marigny, consul general (1785-1790) α. επιστολή συνημμένη στο Taitbout, Coron le 4 octobre 1786 και β. δύο επιστολές του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη συνημμένες στο Taitbout, Coron le 26 août 1786⁴².

Ναπολέοντιους πολέμους έθεσε στο περιθώριο τα γαλλικά σχέδια, βλ. Δασκαλάκης, «Η προπαρασκευή», 13.

³⁸ Βαγιακάκος, «Ειδήσεις περί Μάνης».

³⁹ Μπελιά, «Ειδήσεις περί Μεσσηνίας». Απογυατί-Πελέ, *Connaissance*. Κόμης, «Πληροφορίες για τη Μάνη».

⁴⁰ Κόμης, *ό.π.*, 217.

⁴¹ Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον».

⁴² Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριον*, 154-155 και σποραδικά.

11. Νικήτας Νηφάκης, «Ιστορία της Μάνης όλης, ήθη, χωρία και ινστράδες δια στίχων πολιτικών», 1798.

Η έμμετρη *Ιστορία της Μάνης* του μανιάτη λόγιου Νικήτα Νηφάκη εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1834 από τον G.L. von Maurer⁴³. Κριτική έκδοση του ποιήματος έχει γίνει το 1964 από τον Σ. Κουγέα, μαζί με άλλα έργα του ποιητή⁴⁴. Μία τρίτη έκδοση έγινε από τον Δ. Βαγιακάκο, με βάση έναν άγνωστο κώδικα του ποιήματος⁴⁵.

12. Στα Κρατικά Αρχεία Χάγης μεταξύ των εγγράφων που αναφέρονται στους δραγουμάνους του Μυστρά, εντοπίστηκαν και δημοσιεύτηκαν από τον B.J. Slot το 1986 δύο έγγραφα των αρχών του 19ου αιώνα, γραμμένα σε ελληνική γλώσσα, το πρώτο με χρονολογία 17 Σεπτεμβρίου, το δεύτερο 30 Οκτωβρίου του 1805, τα οποία αφορούν το εμπόριο λαδιού της Μάνης και απευθύνονταν στον πρόξενο της Ολλανδίας στην Πάτρα⁴⁶.

Σχετικό με την παραγωγή και το εμπόριο της Μάνης είναι ένα ακόμα έγγραφο των Κρατικών Αρχείων της Ολλανδίας (Algeme en Bijksarchief, Legatie Turkije =Κρατικά Αρχεία Ολλανδίας, Πρεσβεία έν Τουρκία, 1817, αρ.231). Πρόκειται για ένα υπόμνημα για τη Μάνη κατά την περίοδο 1770-1815, το οποίο φέρεται συνημμένο σε επίσημη έκθεση της 2/14 Οκτωβρίου 1817 του Πρόξενου των Κάτω Χωρών Thomas Parnell στην Πάτρα προς τον Επιτετραμμένο των Κάτω Χωρών στην Κωνσταντινούπολη Gaspar Testa και δημοσιεύθηκε από την Ε. Μπελιά το 1975⁴⁷.

13. «Κατάστιχον τῶν Μοναστηρίων τῆς Πελοποννήσου, 1829 Φεβρ. Α'. Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπή». ΓΑΚ, Υπουργεῖον Θρησκείας, φακ.19, *Μοναστηριακά*, 13 Αυγ. 1829.

Από τους σωζόμενους φακέλους των «Μοναστηριακῶν» των Γενικῶν Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ) αντλούμε πληροφορίες για την κατάσταση των μοναστηριῶν της Μάνης, το μοναστηριακό καθεστῶς και την τακτοποίηση της περιουσίας των μονῶν τα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση. Δυστυχῶς ὅμως στοιχεῖα σχετικά με την περιουσία των μονῶν της Ἐξω Μάνης ουσιαστικά απουσιάζουν και μόνο οι πληροφορίες που αφορούν μοναστήρια ἄλλων περιοχῶν (της υπόλοιπης Μάνης ἢ αλλοῦ) βοηθοῦν στη διαμόρφωση μιας καλύτερης εικόνας και χρησιμεύουν ἐδῶ ως συγκριτικό υλικό.

Ενδεικτικῶς εἶναι κώδικας με τίτλο «Κατάστιχον τῶν Μοναστηρίων τῆς Πελοποννήσου, 1829 Φεβρ. Α'. Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπή». Πρόκειται για καταγραφή των μοναστηριῶν της Πελοποννήσου και των νησιῶν του Αἰγαίου που περιελήφθησαν στο ελληνικό κράτος κατά την Καποδιστριακὴ περίοδο, την οποία δημοσίευσε η Ελ. Μπελιά το 1985-1986⁴⁸. Στο κατάστιχο περιλαμβάνονται η ονομασία των μοναστηριῶν, ο τόπος που εἶναι ἰδρυμένα και η ἐπαρχία στην οποία υπάγονται ἐκκλησιαστικῶς, τα ιερά λείψανα, σκευὴ και βιβλία μοναστηριῶν, την κατάσταση διατήρησής τους, την περιουσία τους, ὅπως κτήματα, μετόχια, καλλιέργειες, ζῶα, χρέη, καθῶς και ο ἀριθμὸς των μοναχῶν και των υπηρετῶν σε αυτά. Παρόλα αυτά για ἀκόμα μία φορά τα μοναστήρια της Μάνης, δηλ.

⁴³ Von Maurer (ed.), *Νηφάκου Ἱστορία τῆς Μάνης*.

⁴⁴ Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 28-58.

⁴⁵ Βαγιακάκος, «Δύο ποιήματα του Νικήτα Νηφάκη», 453-472.

⁴⁶ Slot, «Συμφωνητικόν», 266-270.

⁴⁷ Μπελιᾶ, «Ἐπόμνημα περὶ Μάνης».

⁴⁸ Μπελιᾶ, «Μοναστηριακὰ Πελοποννήσου».

των επαρχιών Γυθείου και Οιτύλου, δεν περιλαμβάνονται. Σχετικά με αυτά υπάρχει στο Κατάστιχο η σημείωση ότι «τὰ μοναστήρια τῆς Σπάρτης δὲν ἠθέλησαν νὰ κάμουν τὴν καταγραφὴν των»⁴⁹. Πληροφορίες για τα μοναστήρια της επαρχίας Γυθείου μόνο αντλούμε από καταγραφή σύγχρονη του Καταστίχου⁵⁰. Σύμφωνα με αυτή στην Ανατολική Σπάρτη αναφέρονται 23 μοναστήρια, χωρίς όμως να καταγράφεται η περιουσία τους.

14. Δικαιοπρακτικά έγγραφα (16ος-19ος αιώνας).

Γνωστά έγγραφα, τα οποία αφορούν τον ιδιωτικό βίο των Μανιατών είναι ελάχιστα δημοσιευμένα. Αυτά, αν και πολύ αποσπασματικά, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τα ήθη, τα έθιμα, για θέματα καθημερινού βίου των Μανιατών, όπως προικοσύμφωνα, διαθήκες, ή και του αγροτικού βίου, όπως πωλήσεις δένδρων και χωραφιών, μισθώσεις, τιμές προϊόντων κ.α. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι τα μέσα περίπου του 20ου αιώνα όλες σχεδόν οι δικαιοπραξίες στη Μάνη γίνονταν διά λόγου και σπανιότατα με γραπτά συμβόλαια. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα όχι μόνο την σπανιότητα των εγγράφων αυτών, αλλά και τη δυσκολία που συναντά ο σύγχρονος μελετητής στην ταύτιση των ιδιοκτησιών και στην προσέγγιση των μεγεθών της εκάστοτε περιουσίας, ιδιωτικής ή μοναστηριακής, τα οποία αναγκαστικά γίνονται συχνά κατ' εκτίμηση.

Από τη Βορειοδυτική ή Έξω Μάνη προέρχεται σειρά 64 εγγράφων, τα οποία καλύπτουν μια περίοδο από το 1547 έως το 1830 και ανήκαν στην παλαιά οικογένεια των Σέρβων - Κατσηρέων από τον οικισμό Κάλυβες της Καρδαμύλης. Πρόκειται για ιδιωτικά έγγραφα που περιλαμβάνουν πωλητήρια συμβόλαια, δανειστικά, διαθήκες, προικοσύμφωνα κ.α., τα οποία δημοσίευσε ο Σταύρος Σκοπετέας το 1950⁵¹.

Ο ίδιος δημοσίευσε δύο διαθήκες και τέσσερα δικαιοπρακτικά έγγραφα του 18ου αιώνα από τη βορειοδυτική Μάνη, με τίτλο «Διαθήκαι ἐκ τῆς Δυτικῆς Μάνης», στο Αρχαιολογικό Δελτίο του 1994-1995⁵².

Ο λόγιος ηπειρώτης Αθανάσιος Πετρίδης, ο οποίος υπηρέτησε ως Σχολάρχης στη Μάνη, δημοσίευσε συμφωνητικά και δανειστικά ομόλογα της οικογένειας Στεφανόπουλων των ετών 1660 και 1695-1730⁵³. Τα ίδια έγγραφα επανεξέδωσε με πολλά όμως λάθη ο Ν. Λάσκαρης (Στεφανόπουλος)⁵⁴, σε άτιτλο φυλλάδιο.

Ο Ν.Β. Φαρδύς δημοσίευσε τη διαθήκη του επισκόπου Μαΐνης Παρθενίου Καλκανδῆ του 1682⁵⁵. Ο επίσκοπος Μαΐνης Παρθένιος Καλκανδῆς ήταν αρχηγός της γενιάς των Στεφανόπουλων και είχε την έδρα του στην Καρυούπολη, έως το 1675, οπότε μετανάστευσαν 730 Μανιάτες, κυρίως από τη γενιά αυτή στο νησί της Κορσικής και συγκεκριμένα στην Παιομία.

⁴⁹ Βλ. και παρακάτω, Μέρος Α΄. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 57.

⁵⁰ Μπελιᾶ, «Μοναστηριακά Λακωνίας», 357.

⁵¹ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά ἐκ δ. Μάνης».

⁵² Σκοπετέας, «Διαθήκαι».

⁵³ Πετρίδης, «Περὶ τῶν Στεφανοπούλων».

⁵⁴ Λάσκαρης, *Περὶ Μάνης καὶ Στεφανοπούλων*.

⁵⁵ Φαρδύς, *Υψηλὸ καὶ σκαρίφημα*, 117-120.

IIIβ. ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΟΙ, ΧΡΟΝΙΚΟΓΡΑΦΟΙ

Τα περιηγητικά κείμενα αποτελούν μία από τις βασικότερες πηγές ειδήσεων για το υπό έρευνα αντικείμενο. Ωστόσο, έως και τον 16ο αιώνα οι πληροφορίες για τον αφιλόξενο τόπο και τους ανθρώπους του είναι περιορισμένες. Το ενδιαφέρον των ξένων ταξιδιωτών στρέφεται κατά κανόνα στη Μάνη από τα τέλη του 17ου αιώνα και κυρίως από τον 18ο και εξής. Στην παρούσα μελέτη θα αναφερθούν μόνο οι περιηγητές εκείνοι, οι οποίοι αναφέρονται στο έργο τους στην οικονομία, την παραγωγή, τα προϊόντα και το εμπόριο της Μάνης. Οι πληροφορίες αυτές, δεδομένης της ανεπάρκειας διαθέσιμων αρχειακών πηγών για τη Μάνη, είναι πολύτιμες, περιέχουν ωστόσο αρκετά σφάλματα ή και υπερβολές καθώς αποτελούν συχνά προσωπικές εκτιμήσεις, και ως εκ τούτου θα πρέπει να τεθούν υπό κριτικό πνεύμα προκειμένου να χρησιμοποιηθούν. Παρόλα αυτά η αξία τους ως άμεσων μαρτυριών για τα γεγονότα, την κοινωνία και την οικονομία της Μάνης δεν μειώνεται.

Απ' όλους του περιηγητές του 16ου αιώνα που περιέπλευσαν και αντίκρισαν τις ακτές της Μάνης, ακόλουθοι πρεσβειών, ευγενείς, απλοί προσκυνητές, οι περισσότεροι δεν αναφέρονται καθόλου σ' αυτήν ή περιορίζονται σε απλή μνεία της περιοχής, τονίζοντας την φυσικά οχυρή θέση του τόπου και την ελευθερία των κατοίκων⁵⁶. Η ορεινή και δυσπρόσιτη Μάνη ήταν έξω από τα χερσαία δρομολόγια, αλλά δέσποζε στο σταθερό θαλάσσιο ταξίδι από τη Βενετία προς την Ανατολή.

Μόνο ο S. Kiechel, γιος εμπόρου από το Ulm, ταξιδεύοντας σε όλη σχεδόν την Ευρώπη, πριν επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη και τους Αγίους Τόπους, παρέμεινε μερικές ημέρες στο Οίτυλο το 1589. Το χειρόγραφο του έμεινε ανέκδοτο έως τον 19ο αιώνα. Στο χρονικό του παραθέτει στοιχεία για την περιοχή, την παραγωγή, τον λαό, τις διαμάχες των κατοίκων, τις ληστείες, τις οποίες υφίστανται όσοι επισκέπτονται τα εδάφη των Μανιατών, αλλά και τις ανταλλαγές προϊόντων, και φυσικά μνημονεύει τα χαρίσματα των ανδρών⁵⁷.

Κατά τον 17ο αιώνα παρατηρείται μια σχετική πύκνωση του περιηγητικού ρεύματος προς την Ελλάδα. Γίνεται προφανές ότι ο όρος «περιηγητισμός» για τη Μάνη του 17ου αιώνα πρέπει να εκληφθεί με την ευρεία έννοια, αφού ο μεμονωμένος ταξιδιώτης θα κάνει την εμφάνισή του στην περιοχή μόλις τον επόμενο αιώνα. Ωστόσο οι ελληνικές περιοχές αποτελούν πάντα τον ενδιαμέσο σταθμό στην πορεία των περιηγητών προς την Κωνσταντινούπολη, τα λιμάνια της Ανατολής ή τους Αγίους Τόπους. Κατά την περίοδο αυτή η Μάνη σημαδεύεται από συνεχείς εξεγέρσεις, ενώ βρίσκεται στο επίκεντρο της σύγκρουσης των Δυτικών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μοναδικοί επισκέπτες παραμένουν τα μέλη αποστολών των δυτικών κυβερνήσεων, τα οποία μας παραδίδουν πληροφορίες σημαντικές γεωγραφικού, δημογραφικού, τοπογραφικού αλλά και πολιτικού περιεχομένου.

Ο Γάλλος θεολόγος προσκυνητής H. Castela περιέπλευσε τις ακτές της Μάνης τον Απρίλιο του 1600 και αφιέρωσε τρεις σελίδες για τους Μανιάτες: «Οι έξι χιλιάδες κάτοικοι, που δεν νικήθηκαν ποτέ από κανένα έθνος και εξολοθρεύουν συνεχώς τους

⁵⁶ Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αιώνας, 18-20. Βιγγοπούλου, «Ένας Ισπανός λιποτάκτης». Η ίδια, *Le Monde Grec*.

⁵⁷ Kiechel, *Die Reisen*, 482-483.

Τούρκους, είναι αρματωμένοι σαν σκαντζόχοιροι, ανταλλάσσουν με τους περαστικούς ναυτικούς μαλλιά και δέρματα και είναι επαρκείς σε σιτάρι, κρασιά, κρέατα και ελιές»⁵⁸.

Η κίνηση του δούκα του Nevers στις αρχές του 17ου αιώνα (1618) είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυτικής ανταπόκρισης στις εκκλήσεις των Μανιατών για βοήθεια εναντίον των Οθωμανών. Οι διαπραγματεύσεις διήρκεσαν επτά χρόνια περίπου (1612-1618). Στο διάστημα αυτό, και συγκεκριμένα το 1618-19, ο απεσταλμένος του Δούκα Philippe de Lange Châteaurenault περιόδευσε στη Μάνη μαζί με τον Μανιάτη Πέτρο Μέδικο με στόχο τη συγκέντρωση πληροφοριών και την επαφή με τους κατοίκους. Μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, ο Châteaurenault υπέβαλλε στην κυβέρνησή του σημαντικά υπομνήματα σχετικά με την τοπογραφία, την οικονομία και την στρατιωτική κατάσταση της Πελοποννήσου⁵⁹.

Ένας άλλος περιηγητής ο Τούρκος αξιωματούχος Evliyâ Celebi⁶⁰ επισκέπτεται τη Μάνη το 1670 συνοδεύοντας το οθωμανικό εκστρατευτικό σώμα. Αποστολή του ήταν να συμμετάσχει και ο ίδιος στην εκστρατεία της κατάκτησης της Μάνης προκειμένου να την περιγράψει με κάθε λεπτομέρεια. Οι πληροφορίες που παραδίδει είναι κυρίως τοπογραφικές και δημογραφικές, χωρίς να παραλείπει τις περιγραφές κάστρων αλλά και τα προϊόντα της κάθε περιοχής. Το κείμενό του περιέχει ανακρίβειες και λάθη, αλλά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως αποτύπωση των αντιλήψεων και των παραφθαρμένων παραδόσεων της εποχής.

Οι τελευταίοι τουρκοβενετικοί πόλεμοι του τέλους του αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα, ανάμεσα στα άλλα, και την τόνωση του δυτικού γεωγραφικού ενδιαφέροντος για την περιοχή. Οι Βενετοί V. M. Coronelli⁶¹ και P.A. Pacifico⁶² εξυμνούν στο έργο τους τα κατορθώματα των συμπατριωτών τους και τεκμηριώνουν με τις γεωγραφικές και τοπογραφικές περιγραφές, αλλά και με την πλούσια εικονογράφηση που συνοδεύει τα κείμενά τους, την εγκατάσταση των βενετικών δυνάμεων στην περιοχή.

Στα κείμενα της εποχής διακρίνεται η διήγηση του Γάλλου Sieur De La Guilletière, ο οποίος, αν υπήρξε πραγματικό πρόσωπο, αποτελεί μοναδικό παράδειγμα περιηγητή, που, χωρίς να μετέχει σε οργανωμένη αποστολή, αποτόλμησε να επισκεφθεί τη Μάνη στα

⁵⁸ Castela, *Le saint voyage*, 103-105.

⁵⁹ Buchon, *Nouvelles Recherches*. Βλ. και Vrêto, «Tentative d'insurrection».

⁶⁰ Celebi, *Seyâhatnâmesi*, 272-283. Την απόδοσή του στα ελληνικά βλ. Κωστάκης, «Evliyâ Celebi», 238-306 και Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 268-288.

⁶¹ Coronelli, *Memorie Istoriografiche*. Ο βενετός γεωγράφος και λόγιος Vincenzo Maria Coronelli (1650-1717) ταξίδεψε ελάχιστα, αλλά με τη διδακτική του δραστηριότητα, το πλούσιο χαρτογραφικό του έργο, καθώς και με το πολυπληθές εργαστήριό του συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της Γεωγραφίας της εποχής. Με την έναρξη του Ενετοτουρκικού πολέμου, το 1684, τα έργα του αφιερώνονται στις ένδοξες νίκες και κατακτήσεις των συμπατριωτών του. Την εποχή αυτή εκδόθηκε και το βιβλίο του για τον Μοριά που γνώρισε μεγάλη επιτυχία και επανεκδόθηκε πολλές φορές. Το απόσπασμα για τη Μάνη δίνει έμφαση στα ενετοκρατούμενα κάστρα της περιοχής και πλαισιώνεται από πλούσια εικονογράφηση.

⁶² Pacifico, *Descrittione*. Ο βενετός ιερέας Pier' Antonio Pacifico μελέτησε για πολλά χρόνια την τοπογραφία της Ελλάδας, την οποία όμως δεν γνωρίζουμε αν πράγματι επισκέφθηκε. Εστιάζει το ενδιαφέρον του στις ενετοκρατούμενες περιοχές της Μάνης κατά την περίοδο 1684-1700, προσφέρει λεπτομερείς τοπογραφικές περιγραφές, καθώς και πλούσια εικονογράφηση. Ο ίδιος, *Breve descrizione*. Ο βενετός Giusto Emilio Alberghetti (1666-1755) υπηρέτησε τη Δημοκρατία της Βενετίας στη Δαλματία, το Μοριά και τη Στερεά Ελλάδα, τότε σαν στρατηγός του πυροβολικού και τότε σαν ειδικός της βαλλιστικής. Σε μια τοπογραφική μελέτη του για την Πελοπόννησο που φιλοξενείται στο έργο του Pacifico, *Breve descrizione*, ο Alberghetti συμβάλλει στη γεωγραφική γνώση της εποχής του παραθέτοντας καταλόγους τοπωνυμίων ανά περιοχές. Βλ. και Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 49.

1669. Το κείμενο υπογράφει ο αδελφός του, ο ιστοριογράφος - μέλος της Ακαδημίας των Καλών Τεχνών A. Guillet de Saint-Georges (1625-1705), ο οποίος υποστηρίζει ότι βασίστηκε σε χειρόγραφες σημειώσεις που λάμβανε τακτικά στο Παρίσι από τον La Guilletière. Πιθανολογείται όμως ότι πραγματική πηγή των πληροφοριών που παραθέτει ο Guillet αποτέλεσαν τα υπομνήματα Γάλλων καπουτσίτων εγκατεστημένων στην Ελλάδα⁶³. Έτσι ίσως εξηγείται και η εκτενής αναφορά στη Μάνη, πολύ δυσανάλογη με τη διάρκεια παραμονής του περιηγητή, η οποία δεν ξεπερνούσε τις μερικές ώρες. Σύμφωνα με το *Athènes ancienne et nouvelle*⁶⁴, ο La Guilletière αποβιβάστηκε στη Μάνη στις αρχές Απριλίου 1669, όπου δεν φαίνεται να παρέμεινε πάνω από μία ημέρα. Πλησίασε πάλι την περιοχή στα τέλη Μαΐου της ίδιας χρονιάς, χωρίς όμως ποτέ να ταξιδέψει στην ενδοχώρα. Το δεύτερο μέρος του ταξιδιού περιγράφεται στο *Lacedemone Ancienne et Nouvelle*, το οποίο εκδόθηκε μόλις ένα χρόνο αργότερα⁶⁵. Τα περιηγητικά κείμενα, τα οποία δημοσίευσε ο A. Guillet περιέχουν πλούσιο πληροφοριακό υλικό για τον τόπο και τους κατοίκους του, λεπτομερείς παρατηρήσεις για τις καθημερινές συνήθειες των Μανιατών, τον ιδιότυπο τρόπο διαβίωσης, τη γλώσσα, αλλά και δημογραφικές εκτιμήσεις, αποτελώντας εξαίρεση ανάμεσα σε άλλες προσωπικές μαρτυρίες ταξιδιωτών της εποχής.

Κατά τον 18ο αιώνα, εποχή του Διαφωτισμού, τα ταξίδια πολλαπλασιάζονται και αυξάνονται οι επαφές ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Το έντονο ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα, τα μνημεία και τις τέχνες φέρνουν τους ξένους περιηγητές προς τη σύγχρονη Ελλάδα. Ακόμη, το ενδιαφέρον για τις επιστήμες, όπως η ιστορία και η γεωγραφία, αλλά και για τις κοινωνίες και τους ανθρώπους εμπλουτίζουν τα περιηγητικά κείμενα ολοένα και περισσότερο καθώς προχωρά ο αιώνας, με πληθυσμιακές, διοικητικές και οικονομικές πληροφορίες για τις διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Την ίδια εποχή η Μάνη, μέσα από ένα πολύπλοκο πλέγμα διεθνών σχέσεων και σχεδίων των ξένων δυνάμεων, θα βρεθεί στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Ρωσικές, γαλλικές και αγγλικές επιδιώξεις, συμφέροντα και ανταγωνισμοί μεγαλώνουν και οξύνονται γύρω από την Πελοπόννησο και ιδιαίτερα γύρω από τη Μάνη με τη στρατηγική θέση, τους εμπειροπόλεμους κατοίκους και τα κάστρα της.

Τα ιστορικά γεγονότα της εποχής οδήγησαν επίσημες γαλλικές αποστολές αλλά και φιλοπερίεργους γάλλους περιηγητές ή εντεταλμένους προξένους να ενδιαφερθούν για τη Μάνη και τους Μανιάτες. Συγκεκριμένα για τον ρόλο των Μανιατών στα Ορλωφικά ενδιαφέρθηκε ο πρόξενος στα Επτάνησα Andre Grasset de St. Sauveur⁶⁶. Ο Γάλλος συγγραφέας και γιατρός F.C.H.L. Pouqueville⁶⁷(1770-1838), ο οποίος αργότερα θα διατελέσει γενικός πρόξενος στα Γιάννενα και πρόξενος στην Πάτρα, συγκέντρωσε ποικίλες πληροφορίες για τη Μάνη και τους ανθρώπους της, εκμεταλλευόμενος τις εμπειρίες από την παραμονή του στον ελληνικό χώρο. Ο ίδιος παρέμεινε στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στην Τρίπολη ως αιχμάλωτος πολέμου των Οθωμανών, από το Δεκέμβριο του 1798 έως την άνοιξη του 1799, και χρησιμοποίησε την ιδιότητά του ως γιατρού για να έρθει σε στενή επαφή με τον πληθυσμό και να μάθει την ελληνική

⁶³ *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αιώνας*, 33.

⁶⁴ De La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle*.

⁶⁵ De La Guilletière, *Lacédémone ancienne et nouvelle*.

⁶⁶ Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*.

⁶⁷ Pouqueville, *Voyage en Morée*.

γλώσσα, τον τόπο και τους ανθρώπους. Στη διάρκεια της παραμονής του δεν φαίνεται να επισκέφθηκε τη Μάνη, στο βιβλίο του όμως *Voyage de la Grèce*, τομ. V, παρέχει εκτενείς και ποικίλες πληροφορίες για την τοπογραφία, τη διοικητική οργάνωση, τον πληθυσμό, τα προϊόντα και τον χαρακτήρα των Μανιατών, καθώς και για τις ισχυρές οικογένειες του τόπου⁶⁸.

Ο Dimo και ο Nicoló Stephanopoli⁶⁹ ήταν το 1798 απεσταλμένοι του Ναπολέοντα στη Μάνη, όταν το γαλλικό ενδιαφέρον στρεφόταν προς αυτή την επαναστατική εστία. Οι δύο περιηγητές προσκόμιζαν επιστολή του Βοναπάρτη στον Μπέη της Μάνης Τζανέττο Γρηγοράκη. Τα στοιχεία που παραθέτουν στο έργο τους αποτελούν πολύτιμη και αυθεντική πηγή πληροφοριών σχετικά με τα έθιμα και τις παραδόσεις των Μανιατών, την κοινωνική, οικονομική και διοικητική δομή του τόπου. Η έκδοση του ταξιδιού των Stephanopoli αποτελεί το πρώτο σημαντικό σε όγκο έργο, το οποίο πραγματεύεται αναλυτικά την κοινωνία και την ιστορία της Μάνης.

Λίγα χρόνια πριν, το 1795, οδηγούμενος από προσωπική περιέργεια και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ο Άγγλος ευγενής και λόγιος John Morritt περιήλθε συστηματικά την περιοχή της Μάνης, αφήνοντας μια σημαντική και αξιόπιστη μαρτυρία⁷⁰. Είναι ο πρώτος ευρωπαίος περιηγητής, ο οποίος τολμά να ταξιδέψει στην ενδοχώρα της χερσονήσου, χωρίς όμως να πλησιάσει τις νοτιότερες περιοχές. Οι σημαντικότεροι σταθμοί του ήταν Καλαμάτα, Κιτριές, Καρδαμύλη, Οίτυλο και Μαραθονήσι. Δεν αρκέστηκε σε αρχαιολογικές παρατηρήσεις, αλλά περιέγραψε τη σύγχρονή του μανιάτικη κοινωνία, τα πρόσωπα που συνάντησε, τις τοποθεσίες που επισκέφθηκε και το διοικητικό και ιστορικό πλαίσιο της καθημερινής και της πνευματικής ζωής των κατοίκων.

Ο Saverio Scrofani, Σικελός ιστορικός και οικονομολόγος, αν και δεν φαίνεται να επισκέφθηκε ποτέ ο ίδιος τη Μάνη, περιηγήθηκε ολόκληρο σχεδόν τον ελληνικό χώρο στα τέλη του 18ου αιώνα. Στο χρονικό του, ένα συνδυασμό ημερολογιακής αφήγησης και επιστημονικού κειμένου, αναφέρεται στην αγροτική οικονομία της Πελοποννήσου, στη γεωργία την κτηνοτροφία και το εμπόριο, συμπεριλαμβάνοντας και πολύτιμες πληροφορίες για τη Μάνη⁷¹.

Ο 19ος αιώνας στιγματίζεται από εσωτερικές πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές, από τα πολύμορφα ενδιαφέροντα των ξένων δυνάμεων και από τις ξένες πολιτισμικές επιρροές. Ο περιηγητισμός πλέον χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη ποικιλία τάσεων, ανθρώπων και ρευμάτων. Ο φιλελληνισμός των λογίων, αλλά και οι σχέσεις που διατηρούν οι ξένες δυνάμεις με την Πύλη θα φέρουν στην Ελλάδα κατά τα προεπαναστατικά χρόνια μια πληθώρα περιηγητών με ποικίλους στόχους. Η αναζήτηση του κλασικού πνεύματος μέσα στην υποδουλωμένη Ελλάδα συγκινεί τους ταξιδιώτες, οι οποίοι βλέπουν στο σύγχρονο τοπίο την ιστορική μνήμη της αρχαιότητας. Το ενδιαφέρον όμως των περιηγητών στρέφεται και προς τον καθημερινό - πολιτισμικό βίο των Ελλήνων,

⁶⁸ Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. 5.

⁶⁹ Stephanopoli, *Voyage*. Το χρονικό της αποστολής συντάχθηκε από τον καθηγητή του Πρυτανείου Α. Sérieys με βάση τις χειρόγραφες σημειώσεις του Dimo Stephanopoli. Κυκλοφόρησαν ταυτόχρονα δύο πανομοιότυπες εκδόσεις αυτής της περιηγητικής αφήγησης (Παρίσι και Λονδίνο).

⁷⁰ Morritt, «An Account» και ο ίδιος, *The letters*.

⁷¹ Scrofani, *Voyage en Grèce*.

οι οποίοι φιλοδοξούν να ανεξαρτητοποιηθούν και επιδιώκουν να παίξουν έναν σημαίνοντα ρόλο στο ευρωπαϊκό πολιτικό σκηνικό.

Το έντονο ρεύμα του περιηγητισμού, αλλά και τα ειδικά ενδιαφέροντα των ξένων δυνάμεων κατά τα προεπαναστατικά χρόνια φέρνουν και στη Μάνη μια πληθώρα Ευρωπαίων περιηγητών. Ο Άγγλος αντισυνταγματάρχης και τοπογράφος William Martin Leake (1777-1860) υπήρξε από τους πιο συστηματικούς μελετητές του ελληνικού χώρου. Στάλθηκε από τη Βρετανική κυβέρνηση σε διάφορους τόπους για την εξυπηρέτηση των πολιτικών και στρατιωτικών συμφερόντων της βρετανικής κυβέρνησης. Ειδικά στην Πελοπόννησο, είχε εντολή να καταγράψει τους δρόμους, τα περάσματα και τα φρούρια, να μελετήσει τις πολιτικές και στρατιωτικές διαθέσεις των κατοίκων και τη γενική γεωγραφία του τόπου. Επισκέφθηκε τη Μάνη τον Απρίλιο του 1805 και παρέμεινε περίπου δεκαπέντε μέρες σημειώνοντας με κάθε λεπτομέρεια την πορεία του ταξιδιού του αλλά και ποικίλες πολύτιμες στρατιωτικές, πολιτικές και τοπογραφικές πληροφορίες⁷².

Ένα χρόνο νωρίτερα ο John Philip Morier⁷³, απεσταλμένος της αγγλικής κυβέρνησης, τίθεται Γενικός Σύμβουλος της Αλβανίας, του Μοριά και των παρακείμενων περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και κύρια αποστολή του ήταν η συγκέντρωση ακριβών πληροφοριών της πολιτικής κατάστασης του Μοριά, κυρίως σε ό,τι αφορά τις στρατιωτικές δυνάμεις και την εκτίμηση της διείσδυσης της Γαλλίας στα εσωτερικά του Μάνης⁷⁴. Ο ίδιος προβαίνει και στη συλλογή άλλων πληροφοριών όσον αφορά τη Μάνη, όπως ο χαρακτήρας των καπετάνιων που γνώρισε και τα προϊόντα εξαγωγής της περιοχής.

Οι Άγγλοι Ch. R. Cockerell⁷⁵ και O.M. von Stackelberg⁷⁶ (1813) αποδίδουν σημαντικά κείμενα, καθώς και αξιόλογο εικαστικό υλικό για τον τόπο και τους κατοίκους του. Ο Cockerell επισκέφθηκε τη Μάνη το 1813 συνοδευόμενος από τον συνεργάτη του von Stackelberg και στο οδοιπορικό του παρέχει σημαντικές πληροφορίες ιδίως για την κατοικία, την περιουσία και την οικογενειακή ζωή του Παναγιώτη Μούρτζινου στην Καρδαμύλη, υπό την προστασία του οποίου είχε τεθεί.

Ο Βρετανός αρχαιολόγος και τοπογράφος Sir William Gell ταξίδεψε στην Πελοπόννησο το 1801-1802 και το 1805-1806, οπότε επισκέφθηκε τη Μάνη. Η περιηγητική αφήγησή του δημοσιεύθηκε το 1823, αρκετά χρόνια μετά το ταξίδι του. Τα τρία βιβλία στα οποία περιλαμβάνονται τα ταξίδια του τον ανέδειξαν ως τον πιο σημαντικό περιηγητή της Πελοποννήσου μαζί με τον W.M. Leake. Οι εκτενείς αναφορές του στη Μάνη αποτελούν αξιόλογα και ακριβή στοιχεία τόσο για τη διοικητική και κοινωνική ζωή όσο και για τις συνθήκες ζωής των Μανιατών⁷⁷.

⁷² Leake, *Travels*.

⁷³ Wagstaff, «John Philip Morier's Account».

⁷⁴ Γιαννακοπούλου, «Μεταξύ Γάλλων και Άγγλων».

⁷⁵ Cockerell, *Travels*. Ο Charles Robert Cockerell (1788-1863), Άγγλος αρχιτέκτονας και αρχαιόφιλος, μέλος της Φιλομούσου Εταιρείας που ιδρύθηκε το 1813 στην Αθήνα και καθηγητής της Αρχιτεκτονικής στην Royal Academy του Λονδίνου (1840-56), περιηγήθηκε από το 1810 έως το 1817 την Ελλάδα, την Ιταλία, τη Σικελία και τη Μικρά Ασία. Σκοπός του ταξιδιού του ήταν η ανασκαφή, αποτύπωση και μελέτη αρχαίων ναών. Η περιληπτική και με περικοπές έκδοση των ημερολογίων του έγινε από τον γιο του στα 1903.

⁷⁶ Stackelberg, *La Grèce*.

⁷⁷ Gell, *Itinerary*. Ο ίδιος, *Narrative*.

Τέλος, κατά τη γαλλική κατοχή της Πελοποννήσου εργάζεται στην περιοχή η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά (1829-1830)⁷⁸. Η δραστήρια αυτή ομάδα γεωγράφων, τοπογράφων, λογίων, βοτανολόγων, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και ζωγράφων, θα μελετήσει σε βάθος την γεωγραφία, φυσική και ανθρώπινη, του Μοριά και θα ερευνήσει τον φυσικό και ιστορικό πλούτο της χερσονήσου. Υπεύθυνος και ψυχή της αποστολής αυτής, ο Bory de Saint-Vincent, κατεύθυνε τις έρευνες της επιστημονικής ομάδας και συνετέλεσε στη μνημειώδη και πολύτιμη έκδοση των πορισμάτων της Αποστολής, η οποία προικοδότησε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος με ένα σημαντικό σύνολο εργασιών υποδομής⁷⁹.

Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους αλλάζει τόσο η εικόνα των Ελλήνων στη συνείδηση των Δυτικών, όσο και η μορφή του περιηγητισμού. Ξένοι διπλωμάτες και επίσημοι απεσταλμένοι, πολιτικοί αναλυτές και ανταποκριτές, περιοδεύουν συχνά τις ελεύθερες ελληνικές περιοχές. Κοντά τους αρκετοί αρχαιολόγοι οργανώνουν και ιδρύουν ξένες αρχαιολογικές σχολές και επιχειρούν τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές. Συγχρόνως, η αλματώδης ανάπτυξη του τύπου στις δυτικές δημοκρατίες καλλιεργεί τις περιηγήσεις των λογοτεχνών, δημοσιεύοντας συχνά εκτενείς περιγραφές και ανταποκρίσεις. Όσοι διασχίζουν τον Ταΰγετο και κατευθύνονται στην Καλαμάτα ή την Σπάρτη αναφέρονται πάντα στη χερσόνησο της Μάνης, μνημονεύοντας συνήθως τον ιδιότυπο τρόπο ζωής των κατοίκων της και το ανεξάρτητο πνεύμα τους. Ο ελληνικής καταγωγής E. Yéméniz (1856-57) ενδιαφέρεται για τις συνήθειες και τις δοξασίες των Μανιατών⁸⁰, ενώ ο Th. Wyse (1858) συνέλεξε πληροφορίες σχετικές με την οικονομική και διοικητική κατάσταση της περιοχής⁸¹.

⁷⁸ Γενικά για τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά βλ. και *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αι.*, 95-105. Σαΐτας (επιμ.), *Το έργο*.

⁷⁹ *Expédition Scientifique de Morée*. Blouet, *Expédition scientifique de Morée*.

⁸⁰ Yéméniz, *Scènes et récits*. Συγγραφέας και διπλωματικός διετέλεσε Έλληνας πρόξενος στην Λυών από το 1860 έως το 1870 περίπου. Στο συγκεκριμένο έργο περιλαμβάνεται ως κεφάλαιο το άρθρο του "Le Magne et les Maïnotes", το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Revue des Deux Mondes* το 1865 και αναφέρεται στην περιήγησή του στην περιοχή κατά το 1856-57. Με ζωηρές περιγραφές αναλύει τη φυσιολογία του χώρου, την καταγωγή των Μανιατών, την διοίκηση, τον καθημερινό βίο, επηρεασμένος αρκετά από το έργο των Dimo και Nicolo Stephanopoli. Βλ. και *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αι.*, 75-76.

⁸¹ Wyse, *An Excursion*. Ιρλανδός πολιτικός και διπλωμάτης ο John Wyse (1791-1862) πρωτοταξίδεψε στην Ανατολή το 1818-1820 και το 1849 έγινε επιτετραμμένος της Βρετανικής κυβέρνησης στην Αθήνα. Το 1857-59 ήταν πρόεδρος της Επιτροπής Έρευνας για τα έσοδα της Ελλάδας. Τα χειρόγραφα του βρήκε η ανιψιά του μετά τον θάνατό του, οπότε και πρωτοδημοσιεύθηκαν. Παρότι έμεινε στο Γύθειο μόνο δύο ημέρες τον Μάιο του 1858, οι πληροφορίες που συγκέντρωσε, τοπογραφικές, ιστορικές, αρχαιολογικές, διοικητικές και πολιτικές, επιβεβαιώνουν την γνώση και τις ικανότητές του ως ενεργού προσώπου, στην οικονομική και πολιτική ζωή, τόσο της Βρετανίας όσο και της Ελλάδας. Βλ. και *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αι.*, 76-77.

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ι. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΟΡΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ. ΚΛΙΜΑ

Θέση

Με το όνομα Μάνη ορίζεται ο τόπος που καταλαμβάνει τη μεσαία από τις τρεις χερσονήσους της νότιας Πελοποννήσου⁸². Τη χερσόνησο σχηματίζει η επιμήκης και επιβλητική οροσειρά του Άνω και Κάτω Ταυγέτου⁸³, απόληξη στη Μεσόγειο της αλπικής πτύχωσης της Πίνδου. Το νοτιότερο άκρο, ο αιχμηρός βράχος - Ταίναρο ή Κάβο-Ματαπάς εισδύει στο θαλάσσιο πέρασμα ανάμεσα στο Ιόνιο και το Αιγαίο πέλαγος, στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος (36° 23') με τη νότια Σικελία και το στενό του Γιβραλτάρ⁸⁴. Το μήκος της περιοχής, από βορρά προς νότο είναι 75χλμ., ενώ το μέσο πλάτος της κυμαίνεται από 10 ως 20χλμ. Η συνολική της έκταση ανέρχεται σε 995,1 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Όνομα

Το όνομα, με τον παλαιότερο τύπο Μαΐνη, αναφέρεται από τον 9ο αι. Η παλαιότερη μνεία του περιέχεται στην έκθεση του Λέοντος Στ' Σοφού (886-911), όπου γίνεται λόγος για την επισκοπή Μαΐνης⁸⁵. Από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο μνημονεύονται οι *οικήτορες* του κάστρου Μαΐνης, σε κείμενο χρονολογούμενο ανάμεσα στα 948 και 952⁸⁶. Το αρχαίο όνομα ήταν «Λακωνική». Γύρω από την προέλευση και την ετυμολογία του ονόματος «Μαΐνη-Μάνη» έχουν διατυπωθεί πολλές αλλά όχι οριστικές απόψεις⁸⁷. Πιθανότερη ίσως φαίνεται η ετυμολογία από το επίθετο μανός -ή, που σημαίνει ξερός, άδενδρος⁸⁸.

Γεωγραφικά όρια - χαρακτηριστικά

Τόσο το θαλασσινό περίγραμμα όσο και η κύρια κορυφογραμμή του Άνω Ταυγέτου ήταν ανέκαθεν όρια σταθερά και δυσπρόσβλητα. Προσβάσεις προς την ενδοχώρα αποτελούσαν μόνο ορισμένα σημεία, όπως όρμοι κι αραξοβόλια, η λοφώδης έκταση στα βορειοανατολικά και η στενή παραλιακή λωρίδα στα βορειοδυτικά όρια. Η γεωγραφία του αποκομμένου και στερημένου από σημαντικούς φυσικούς πόρους ορεινού τόπου έκανε την ορεινή χερσόνησο ασφαλές καταφύγιο και ορμητήριο για μακραιώνες ταραγμένες ιστορικές περιόδους. Αποτέλεσε, ως εκ τούτου, εστία πολυάριθμου πληθυσμού που, κάτω από τις ιδιαιτέρες και σκληρές τοπικές συνθήκες, διαμόρφωσε και συντηρούσε μέχρι τους νεότερους χρόνους έναν ιδιότυπο βίο με αρχέγονα γνωρίσματα. Έτσι η περιοχή προβάλλει ως ξεχωριστή γεωγραφική, ιστορική, οικιστική, πολιτισμική ενότητα.

⁸² Καλονάρος, «Μάνη» [εκδ. Ήλιος], τομ.14, 201.

⁸³ Η οροσειρά ξεκινά από το οροπέδιο της Μεγαλόπολης. Για το σημαντικό μήκος της (105 χλμ.) ονομαζόταν από τον Όμηρο «περιμήκετος Ταυγέτος» (*Οδύσσεια* Α 103). Για το ύψος της ο Στράβων τη χαρακτήριζε «ὄρος...ὕψηλόν τε καὶ ὄρθιον». Βλ. Καψάλης, *Ταυγέτος*.

⁸⁴ Παπαδάκης, *Φυσιογραφία*, 25. Βαγιακάκος, «Ταίναρον», 97-110. Blanc, *Géographie*, 13. Péchoux - Sivignon, *Les Balkans*, 16,19. Καλονάρος, «Μάνη» [εκδ. Ήλιος], τομ.14, 201. Ο ίδιος, *Μάνη, κάστρο τῆς παράδοσης*, 33. Σαΐτας, *Μάνη*, 9. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 13.

⁸⁵ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 29 και σημ.1. Κονιδάρης, «Ἡ παλαιότερα μνεία τῆς Μαΐνης», 652-656.

⁸⁶ Bekker (ed.), *Porphrogenitus De administrando*, 224, 4.

⁸⁷ Μέξης, *Μάνη*, 199-219.

⁸⁸ Μανή (γη, χώρα) = χώρα ξερή και άδενδρη. Βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 9.

Η δεσπόζουσα οροσειρά του Ταΰγετου δίνει ενότητα στη Μάνη, ταυτόχρονα όμως με την κορυφογραμμή της τη διαιρεί σε δύο επιμέρους γεωγραφικές ενότητες, την Ανατολική (*Προσηλιακή*) και τη Δυτική (*Αποσκιερή* ή *Αποσκιαδερή*)⁸⁹. Εκτός απ' αυτή τη φυσική διάκριση, η περιοχή διαιρείται παραδοσιακά σε ορισμένα μεγάλα τμήματα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γεωγραφικά, κοινωνικοοικονομικά, οικιστικά και πολιτιστικά⁹⁰. Τα τμήματα αυτά υποδιαιρούνται σε μικρότερες τοπικές ενότητες, οι οποίες στο Βορρά αντιστοιχούσαν σε προεπαναστατικές κληρονομικές τοπαρχίες-καπετανίες, ενώ στο Νότο σε περιοχές - ζωτικούς χώρους αιματοσυγγενικών πατριών⁹¹. Η οριοθέτηση που αναγνωρίζεται εδώ συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με εκείνη που ίσχυε κατά τη διάρκεια της Β' Τουρκοκρατίας (χάρτης 1).

Ο Βορράς

Το βόρειο τμήμα στον Άνω Ταΰγετο (ή Πενταδάχτυλο) έχει τους μεγαλύτερους ορεινούς όγκους. Εδώ, σε μήκος 35χλμ. περίπου, το ύψος της κορυφογραμμής ξεπερνά μόνιμα τα 1200μ. και φτάνει τα 2407μ. στον Προφήτη Ηλία, την ψηλότερη βουνοκορφή όλης της Πελοποννήσου. Ανατολικά η ασβεστολιθική οροσειρά ορθώνεται απότομα σαν άβατο πανύψηλο αλπικό τείχος, ενώ προς τα δυτικά, κλιμακώνεται σε διάφορα υψώματα μέχρι τις μεσσηνιακές ακτές.

Οι βορειοδυτικές υπώρειες του Ταΰγετου αποτελούν την Έξω Μάνη (ή Βόρεια «Αποσκιερή») με έκταση 521,3 χλμ.² και με 70 έως 80 οικισμούς κατά τον 19ο και 20ο αιώνα. Το τμήμα αυτό έχει ενδιαφέρον και πλούσιο τοπίο, το έδαφός του είναι σχετικά ομαλό και εύφορο (ιδιαίτερα στην παράλια και ημιπαράλια ζώνη) και υποδιαιρείται σε τρεις βασικές ενότητες, που αντιστοιχούν στις τρεις κύριες υδρογεωλογικές λεκάνες, τη Ζαρνάτα ή Σταυροπήγι, την Ανδρούβιστα και το Ζυγό ή Ζυγό του Μεληγγού. Από το 1937 η Έξω Μάνη αποσπάστηκε από τον Νομό Λακωνίας και προσαρτήθηκε στην επαρχία Καλαμών του Νομού Μεσσηνίας, γι' αυτό αποκαλείται και Μεσσηνιακή Μάνη⁹². Αυτό το τμήμα της Μάνης είναι που ουσιαστικά αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Από τις τραχιές κι απότομες νοτιοανατολικές πλαγιές του Άνω Ταΰγετου μέχρι τις ακτές στο μυχό του Λακωνικού κόλπου εκτείνεται το βόρειο τμήμα της Κάτω Μάνης⁹³ (ή Βόρεια «Προσηλιακή»), με έκταση 210 χλμ.² και με 40 έως 70 οικισμούς τους δύο τελευταίους αιώνες. Το τμήμα αυτό, με ποικιλόμορφα τοπία, υποδιαιρείται σε τρεις βασικές ενότητες, το μεσόγειο Μαλεύρι, το μεθοριακό Μαραθονήσι και την Καρυούπολη με ευλίμενους όρμους. Εδώ βρίσκεται και η βραχώδης κλεισούρα με το Φρούριο Πασσαβά που φρουρούσε στ' ανατολικά την πρόσβαση προς τη δυτική Μάνη⁹⁴.

⁸⁹ Καλονάρος, «Μάνη» [εκδ. Ήλιος], том.14, 202. Σαΐτας, *Μάνη*, 9. Καπετανάκης, «Τὰ σύνορα τῆς Μάνης», 387. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 14.

⁹⁰ Τα τμήματα αυτά συμπίπτουν με τη διοικητική διαίρεση σε δήμους που ίσχυε από το 1840 ως το 1912 και περιέχουν μικρότερες κοινότητες.

⁹¹ Βλ. παρακάτω Μέρος Α', III. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση, 41-51.

⁹² Μοσχονάς, *Δημογραφικά*. Χουλιάρáκης, *Γεωγραφική εξέλιξις*, том.2, 405. Σαΐτας, *Μάνη*, 9.

⁹³ Κάτω Μάνη λεγόταν όλη η «προσηλιακή» Μάνη. Πρβλ. τη διαίρεση της Μάνης στα τέλη του 18ου αι. από τον Ν. Νηφάκη: «εις μέρη μόνον τρία / τὸ μέρος τ' ἀνατολικὸν λέγεται Κάτω Μάνη / τ' ἄλλα δύο, τὰ δυτικά, Ἔξω καὶ Μέσα Μάνη» Βλ. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 35-36.

⁹⁴ Στα βόρεια του Πασσαβά βρίσκεται η Μπαρδούνια, τουρκοκρατούμενη τότε περιοχή, στην οποία κατοικούσαν Έλληνες χριστιανοί και Αλβανοί μουσουλμάνοι (Τουρκαλβανοί). Οι Μανιάτες διατηρούσαν στενές σχέσεις με τα Μπαρδουνοχώρια, ιδιαίτερα με τα χριστιανικά, γνωστά και ως «μανιάτικα», τα οποία ήσαν κοντά στα σύνορα με τη Μάνη. Βλ. Καψάλης, «Η Βαρδούνια», 127-162.

Ο Νότος

Νότια από τον μεγάλο όγκο του Άνω Ταυγέτου εκτείνεται σε μήκος 30χλμ. η ασβεστολιθική κρυσταλλική βουνοσειρά του Κάτω Ταυγέτου, με ύψη που μειώνονται βαθμιαία από Βορρά προς Νότο (υψόμετρα από 1214μ. στα Σαγγιά μέχρι 300μ. στον Κάβο Ματαπά). Στις γειτονικές προς τη βόρεια Μάνη περιοχές απαντούν τα σχετικά ευφορότερα μέρη, οι υδρογεωλογικές λεκάνες Οιτύλου και Κολοκυθιάς, ενώ νοτιότερα ο τόπος γίνεται τραχύτερος και αιχμηρός, η γη σκληρή, πετρώδης και ξερή, το νερό σπανίζει. Κυριαρχεί το σκληρό, λιτό και στεγνό τοπίο. Η κορυφογραμμή της οροσειράς διαιρεί την περιοχή στη νότια «προσηλιακή» και στη νότια «αποσκιερή» πλευρά.

Η Νότια «Προσηλιακή» (ή νότιο τμήμα της Κάτω Μάνης), με έκταση 110χλμ.² και με 25 έως 40 οικισμούς κατά τον 19ο και 20ο αι., έχει πλαγιές που πέφτουν στον Λακωνικό κόλπο απότομα, ενώ στο μεσημβρινότερο τμήμα σχηματίζεται το μικρό οροπέδιο της Λάγειας, με υψόμετρο πάνω από 300μ. Βασικές διαιρέσεις είναι η Κολοκυθιά και η Λάγεια.

Η Νότια «Αποσκιερή» (ή Μέσα Μάνη, γνωστή και ως *Κακκαβουλιά*⁹⁵), έχει έκταση 190χλμ.² και 65 έως 110 οικισμούς κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Εδώ, κατά μήκος της βουνοσειράς διαμορφώνεται ένα βραχώδες παραθαλάσσιο υψίπεδο, μέσου πλάτους 2-3χλμ., που καταλήγει απότομα προς τη θάλασσα με διαβρωμένες σπηλαιοβριθείς ακτές. Κοντά στο τέλος της χερσονήσου προβάλλει το Κάβο-Γκρόσσο ή άκρα Θυρίδες⁹⁶ με μήκος 8χλμ. Νοτιότερα η χερσόνησος στενεύει, χαμηλώνει και απολήγει στο ακρωτήριο Ταίναρο ή Κάβο Ματαπάς.

Γεωλογική κατάσταση - Κλίμα

Σε ό,τι αφορά τη γεωλογική σύσταση της περιοχής παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα επιμέρους γεωγραφικά τμήματα, και κυρίως ανάμεσα στη Βόρεια και Νότια Μάνη. Στην Έξω Μάνη δεσπόζουν οι ασβεστόλιθοι και οι δολομίτες (ημιδιαφανή κρυσταλλικά πετρώματα)⁹⁷, ενώ στις παραλιακές και ημιπαραλιακές περιοχές ανιχνεύονται μάργες, ρεντζίνες και κροκαλοπαγή πετρώματα⁹⁸. Παράλληλα, ένα στρώμα κρυσταλλικών ασβεστόλιθων και μαρμάρων, με αφετηρία τα ορεινά του Ταυγέτου (Πηγάδια), επεκτείνεται προς νότο (Καστάνια, Πλάτσα, Λαγκάδα, Άγιος Νίκων, Χοτάσια)

⁹⁵ Συχνά αναφερόταν από παραφθορά και ως *Κακοβουνία-Κακοβούνι* ή *Κακοβουλία*. Οι κάτοικοι της περιοχής ονομάζονταν *Κακκαβουλιώτες* ή σπανιότερα *Κακκαβούληδες*, λαός με ιδιαίτερα φυσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, που είχε ως κύρια απασχόληση τη θαλάσσια ή χερσαία ληστεία. Το τοπωνύμιο - ανθρωπωνύμιο προήλθε από τα *κακ(κ)αβούλια* (=μικρά κακ(κ)άβια), δηλαδή μεταλλικές χύτρες που φορούσαν για να προστατεύσουν το κεφάλι τους οι κάτοικοι κατά τις συμπλοκές και τις πειρατικές εξορμήσεις. Βλ. Κουγέας, «Κακ(κ)αβούλια», 155. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα φυσικά χαρακτηριστικά των *Κακκαβουλιωτών* και για πληρέστερη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 14-15, σημ.11.

⁹⁶ Εκεί, στην περιοχή Νικλιάνικο και Κατωπάγκι, η πτύχωση μετατοπίζεται ελαφρά προς τα δυτικά και το υψίπεδο διευρύνεται σε 5χλμ., ενώ ταυτόχρονα διασπάται σε αναβαθμούς με μέτωπα ύψους 25-75μ. Ο τελευταίος ψηλότερος αναβαθμός, η Ανωπούλα ή «Μακρόνα», είναι εξαιρετικά στενός και βραχώδης και προβάλλει στη θάλασσα με κατακόρυφους γκρεμούς ύψους 300μ.

⁹⁷ ΙΓΜΕ, *Γεωλογικός χάρτης*, φ. Καρδαμύλη, Ξηροκάμπιον και *Φωτογεωλογικός χάρτης*, φ. Καρδαμύλη - Ανώγεια. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, 430. Bory de Saint Vincent, *Relation*, 344. Καλονάρος, «Μάνη»[Εγκ. Ήλιος], 202. Kayser - Thomson, *Άτλας*, 105.

⁹⁸ ΙΓΜΕ, *Γεωλογικός χάρτης*, φ. Καρδαμύλη, φ. Ξηροκάμπιον και *Φωτογεωλογικός χάρτης*, φ. Καρδαμύλη - Ανώγεια. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, 431. Kayser - Thomson, *Άτλας*, 105.

και διασπάται στη συνέχεια ανατολικά (Πασσαβάς) και νότια (Κάτω Μάνη). Το στρώμα διακόπτεται συχνά από μικρές κοιλάδες⁹⁹. Στον Πασσαβά παρατηρούνται ομοιότητες με την Έξω Μάνη (ασβεστόλιθοι, μάρμαρα κ.ά.), με εξαίρεση τις νότιες περιοχές όπου δεσπόζει στρώμα μαρμάρου. Τέλος, στον νότο (νότια Κάτω και Μέσα Μάνη) επικρατούν γενικώς τα μάρμαρα, χωρίς να λείπουν οι μικρές (τοπικές) διαφοροποιήσεις με ασβεστόλιθους, κροκαλοπαγή πετρώματα και μαρμαρυγικούς σχιστόλιθους¹⁰⁰. Το χώμα, κονιορτοποιηλώδες και ελάχιστο, συγκεντρώνεται σε λίγες καρστικές κοιλάδες ή μικρά υψίπεδα και στα κοιλάματα των βράχων.

Το κλίμα της Μάνης είναι μεσογειακό, με ήπιο χειμώνα και θερμό καλοκαίρι¹⁰¹. Το ύψος των βροχοπτώσεων παρουσιάζει σημαντικές τοπικές διακυμάνσεις. Στην Έξω Μάνη φθάνει τα 800 έως 1000mm., στον Πασσαβά τα 400 έως 600mm και στον νότο τα 600 έως 800mm. Παρατηρείται ότι το δυτικό τμήμα, και κυρίως η Έξω Μάνη, δέχεται περισσότερες βροχές, όπως κατά κανόνα ισχύει στην ελληνική χερσόνησο¹⁰². Στη νότια Μάνη σημειώνονται ξαφνικές και ορμητικές νεροποντές, αλλά η ποσότητα νερού που συγκρατείται στο έδαφος είναι πολύ μικρή. Η μεγαλύτερη ποσότητα διοχετεύεται απευθείας στη θάλασσα μέσω σπηλαίων, καρστικών ρηγμάτων και υπόγειων ποταμών και ως εκ τούτου οι πηγές στον νότο είναι ελάχιστες¹⁰³.

Στη Μάνη δεν υπάρχουν ποτάμια, υπάρχουν όμως αρκετοί χείμαρροι, κυρίως στην Έξω Μάνη: της *Σελίντισας*, του *Αλμυρού*, της *Σάνταβας*, του *Φουκά*, του *Φονέα* και της *Μηλιάς*. Στη νότια Μάνη υπάρχουν μόνο του *Διρού* και της *Μίνας*, ενώ η διαρροή των βροχόνερων προς τη θάλασσα έχει ως συνέπεια τη σημαντική έλλειψη νερού, το οποίο εναποθηκεύεται μόνο σε δυο σημεία, στη *μονή του Κουρνού* και στο *Πόρτο-Κάγιο*¹⁰⁴.

Οι άνεμοι στη Μάνη είναι διαφόρων κατευθύνσεων και έντασης, ανάλογα με την εποχή. Οι βόρειοι και βορειοανατολικοί άνεμοι μεγάλης έντασης έχουν ως συνέπεια την πρόκληση ζημιών στις καλλιέργειες. Είναι γνωστά τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στην οθωμανική εποχή τα πλοία που έπλεαν μέσω Ταινάρου, εξαιτίας, των ισχυρών ανέμων στην περιοχή¹⁰⁵.

Με βάση σύγχρονες μετρήσεις το 57,5% της μανιάτικης επικράτειας είναι ορεινό, το 25,8% ημιορεινό και το 16,7% πεδινό. Επιπροσθέτως, το 61,6% καλύπτεται από θάμνους και μόνο το 6,2% από δάση. Το σημαντικότερο, η καλλιεργούμενη έκταση αναλογεί μόλις το 27,2% της συνολικής¹⁰⁶. Παρόλο που τα ποσοστά καλλιεργούμενων εκτάσεων δείχνουν ιδιαίτερα μειωμένα, φαίνεται ότι κατά το παρελθόν, και κυρίως κατά

⁹⁹ ΙΓΜΕ, *Γεωλογικός χάρτης*, φ. Καρδαμύλη, φ. Ξηροκάμπιον και *Φωτογεωλογικός χάρτης*, φ. Καρδαμύλη - Ανώγεια. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, 431.

¹⁰⁰ Περισσότερα σχετικά με τη γεωλογική κατάσταση της Μάνης βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 17-19.

¹⁰¹ Καλονάρος, *Μάνη, κάστρο της παράδοσης*, 39. Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 12.

¹⁰² Πλουμίδης, *Γεωγραφία*, 32. Παπαδάκης, *Φυσιογραφία*, 53-54.

¹⁰³ Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 11-12. Για τον μηχανισμό διαρροής των βροχόνερων βλ. Παπαδάκης, *Φυσιογραφία*, 53-54. Καλλιγᾶ, «Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν», 116. Καλονάρος, *Μάνη, κάστρο της παράδοσης*, 35.

¹⁰⁴ Καλονάρος, *Μάνη, κάστρο της παράδοσης*, 35. Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια* 11.

¹⁰⁵ Μαριολόπουλος, *Κλιματογραφία*, 32. Ο ίδιος, *Τὸ κλίμα*, 62. Βαγιακάκος, «Μάνη (Μέσα Μάνη)», 569. Aldenhoven, *Iitinéraire*, 345. Οι κατοικοί της Τσίμοβας ανέφεραν στον Leake ότι "the wind is their plague: it often destroys their crops of grain", βλ. Leake, *Travels*, τομ.1, 283.

¹⁰⁶ Καπελούζος, «Μετανάστευση», 266. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης αιτιολογεί τη σχετική αυτονομία των Μανιατών κατά την Τουρκοκρατία ως εξής: «Τι διάφορον είχαν οι Τούρκοι από τον πετρώδη τόπον; Οι ίδιοι κάτοικοι ετρόμαζαν να τον δουλεύουν». Βλ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων*, 264.

την μεταβυζαντινή περίοδο (οθωμανική - βενετική) που μας απασχολεί εδώ, οι δυνατότητες καλλιέργειας υπήρξαν σημαντικά μεγαλύτερες λόγω του συστήματος των βαθμιδωτών αναπλάσεων¹⁰⁷.

Δεδομένων των παραπάνω, η μανιάτικη κοινωνία λειτούργησε επί αιώνες ως ένα τυπικό αγροκτηνοτροφικό παράδειγμα, ενώ τη μεγαλύτερη σχετικώς οικονομική ανάπτυξη σημείωσε η Έξω Μάνη (και ο Πασσαβάς), λόγω της κατάλληλης γεωμορφολογίας και του γόνιμου εδάφους της.

¹⁰⁷ Βλ. παρακάτω, Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 60-61.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ (1460-1821)

Η Μάνη ακολούθησε την τύχη του Δεσποτάτου του Μορέως, του οποίου αποτελούσε τμήμα κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (1348-1460)¹⁰⁸. Οι δεσπότες και οι ευγενείς του Μυστρά κατείχαν τότε μεγάλα τμήματα της χερσονήσου, ενώ οι λόγιοι του Μυστρά και των κέντρων περιέγραφαν με μελανά χρώματα τους ανυπάκουους άγριους, πολεμικούς Μανιάτες. Στα 1415 ο στρατός των Παλαιολόγων γκρέμισε τα τοπικά μεσαιωνικά οχυρά για να αποδυναμώσει τις τοπικές εστίες αντίδρασης¹⁰⁹. Στα 1447 ο περιηγητής Κυριακός ο Αγκωνίτης περιέγραφε τις αρχέγονες τοπικές συνήθειες και κατασκευές.

Η ιστορία της μεταβυζαντινής Μάνης υποδιαιρείται συνήθως συμβατικά σε τρεις υποπεριόδους, την Α΄ περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1460-1685), την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1685-1715) και την Β΄ περίοδο οθωμανικής κυριαρχίας έως την Επανάσταση (1715-1821). Η Β΄ Βενετοκρατία είχε σύντομη διάρκεια, διήρκεσε μόλις 30 χρόνια, όμως σ' αυτή τη μικρή περίοδο φαίνεται ότι συντελέστηκαν σημαντικές αλλαγές τόσο στην διοικητική οργάνωση όσο και στην οικονομία της Μάνης, που επηρέασαν καθοριστικά τις δραστηριότητες και τη ζωή των κατοίκων, ώστε αξίζει να αναφερθεί ως ξεχωριστή περίοδος στο χρονολόγιο της Τουρκοκρατούμενης Μάνης. Η ίδια διαίρεση θα ακολουθηθεί και στην παρούσα μελέτη.

Α΄ Τουρκοκρατία (1460-1685)

Με την άλωση του Δεσποτάτου και της έδρας του, του Μυστρά, από τους Οθωμανούς το 1460, η βυζαντινή Πελοπόννησος πέρασε στην οθωμανική κυριαρχία. Η Μάνη, προβάλλοντας ισχυρή αντίσταση δεν υπέκυψε στα οθωμανικά στρατεύματα. Εντάχθηκε σε ένα ειδικό προνομιακό καθεστώς που de facto αποκτούσαν όσοι αντίπαλοι των Οθωμανών αντέτασσαν αποτελεσματική άμυνα και μπορούσαν να αποτελούν πηγή διαρκών ταραχών με τις δυνάμεις και τη γεωγραφία της χώρας τους¹¹⁰. Το ειδικό καθεστώς περιλάμβανε εσωτερική αυτονομία, με άδεια οπλοφορίας και υποχρέωση

¹⁰⁸ Zakythinos, *Le Despotat Grec*. Λαΐου, «Περίγραμμα Πολιτικής Ιστορίας», 55-83. Για την ιστορία της Πελοποννήσου και της Μάνης κατά τους βυζαντινούς αιώνες βλ. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*. Zakythinos, «La population», 5-25, 107-132. Για την Φραγκοκρατία στη Μάνη, η οποία διήρκεσε μόνο δεκατρία χρόνια (1249-1262) βλ. Bon, *La Morée Franque. Tò Chronikòn tou Mορέως*, 126 κ.εξ. Traquair, «Laconia I», 274-275. Φουρίκης, «Παρατηρήσεις εις τὰ τοπωνύμια», 32-41. Kriesis, «Castles of Zarnata and Kelefa», 308-316. Μέξης, *Μάνη*, 259-272. Η Μάνη την περίοδο αυτή αποτελούσε μία από τις 12 βαρονίες του πριγκιπάτου του Μοριά και περιλάμβανε 4 τιμάρια - φέουδα που εξουσίαζαν οι Neuilly. Γύρω στα 1250, αμέσως μετά την ανοικοδόμηση του Μυστρά, οι Φράγκοι έχτισαν στη Μάνη τα φρούρια του Πασσαβά, της Γιστέρνας ή Λεύκτρου (Beaufort) και της Μεγάλης Μαΐνης. Ορισμένοι μελετητές έχουν αποδώσει κάποια από τα φεουδαλικά χαρακτηριστικά των Μανιατών στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, που εισήγαγε οργανωμένα νέα κοινωνική και στρατιωτική δομή στον Μοριά. Βλ. Ζερλέντης, «Οι Νικλιάνοι», 282. Δημητράκος - Μεσιόκλης, *Οι Νικλιάνοι*, 146-150. Όμως, οι τεκμηριωμένες απόψεις του Βαγιακάκου («Συμβολή εις τὰ περί Νίκλων», 147-198) αντικρούουν τις γνώμες αυτές ως αβάσιμες. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγείται και ο Κουτσίλιέρης («Νίκλης-Νίκλος-Νικλιάνοι», 243 κ.εξ.). Πάντως, ορισμένοι ισχυροί Φράγκοι, όπως ο Νικολό Ατζαγιόλι, συνέχιζαν να έχουν φεουδαρχικά δικαιώματα σε ορισμένους τόπους της Μάνης και στον 14ο αιώνα, όπως στη Λαγκάδα της Έξω Μάνης.

¹⁰⁹ Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά Γ΄*, 242.

¹¹⁰ Ορεινές περιοχές όπως η Χειμάρρα, το Σούλι, ο Ταΰγετος αποτέλεσαν τέτοιες περιπτώσεις, βλ. Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, «Έρημωμένα χωριά στην Ελλάδα», 213-214. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 34-36.

καταβολής ετήσιου φόρου υποτέλειας. Το καθεστώς αυτό ουσιαστικά αντικατοπτρίζει τις δυσκολίες ελέγχου ενός τόπου οχυρωμένου από τη φύση, ο οποίος διαθέτει αναρίθμητα καταφύγια χάρη στο φυσικό του ανάγλυφο. Χάρη στους προνομιακούς αυτούς όρους και στα φυσικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής ο πληθυσμός της Μάνης αυξήθηκε σημαντικά, καθώς οι ντόπιοι δεν εγκατέλειψαν τις εστίες τους, ενώ παρατηρήθηκε μεγάλη εισροή πληθυσμού, από γειτονικές επαρχίες αλλά και από άλλους τόπους της Πελοποννήσου και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, προς αναζήτηση ασφάλειας¹¹¹. Έτσι, έχουμε εγκαταστάσεις αρβανίτικου ή αρβανιτοβλάχικου στοιχείου¹¹², καθώς και βυζαντινών αριστοκρατικών και άλλων οικογενειών¹¹³. Παράλληλα, υπήρξε ανεπάρκεια ζωτικών πόρων λόγω του άγονου εδάφους της Μάνης.

Έντονες εισροές παρατηρήθηκαν και κατά τη διάρκεια του Α΄ οθωμανοβενετικού πολέμου (1463-1479), στον οποίο συμμετείχαν οι Μανιάτες υποστηρίζοντας τους Βενετούς¹¹⁴. Κατά το πρώτο έτος του πολέμου οι Βενετικές και Ελληνικές δυνάμεις στέφθηκαν από επιτυχίες με την άλωση όλων σχεδόν των οθωμανικών φρουριών της Πελοποννήσου. Οι επιτυχίες όμως ανακόπηκαν σύντομα, με τη δολοφονία του αρχιστράτηγου των Βενετών Βερθόλδου κατά την επίθεση στον Ακροκόρινθο. Τον Ιούλιο του 1464 έφθασε στη Μεθώνη ο άρχοντας του Ρίμινι Σιγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστα (1417-1468) για να ηγηθεί του πολέμου των χριστιανικών δυνάμεων εναντίον των Οθωμανών¹¹⁵. Τον Οκτώβριο του 1464 αποφάσισε να καταλάβει τον Μυστρά και σαν ορμητήριό του χρησιμοποίησε τη Μαντίνεια της Έξω Μάνης. Η προσπάθεια δεν στέφθηκε με επιτυχία καθώς δεν κατόρθωσε να κυριεύσει την οχυρή ακρόπολη και αναγκάστηκε να φύγει με πολλές απώλειες. Η συνδρομή του απειροπόλεμου διοικητή του Μοριά Ιάκωβου Βαρβαρίγου το 1465 κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Λογκανίκου από τον Ομάρμπεη δεν ευοδώθηκε. Οι Οθωμανική είχαν ήδη κυριαρχήσει στο Μοριά και οι χριστιανικές δυνάμεις είχαν περιοριστεί μόνο στα κύρια κάστρα της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ναυπλίου. Το 1479 τελειώσε ο πόλεμος και με τη συνθήκη που υπέγραψαν οι Βενετοί παραχώρησαν την Πελοπόννησο στους Οθωμανούς. Αποτέλεσμα του πολέμου ήταν να καταφύγουν μεγάλα πλήθη στη Μάνη, κυρίως από την Αρκαδία και τη Λακωνία.

Μετά τη συνθηκολόγηση των Βενετών λαμβάνει χώρα στη Μάνη η εξέγερση του γενικού οπλαρχηγού των Μανιατών Κορκόδειλου Κλαδά¹¹⁶. Οι Οθωμανοί είχαν ήδη

¹¹¹ Μετακινήσεις πληθυσμού προς τη Μάνη έγιναν τόσο στη διάρκεια της σταδιακής προέλασης των Τούρκων μέσα στον ελλαδικό χώρο (1453-1460), κατά τον τουρκοβενετικό πόλεμο που ακολούθησε (1463-1479), όσο και σε πολλές μετέπειτα περιστάσεις. Βλ. Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques», 265-276.

¹¹² Το αρβανίτικο στοιχείο διατηρήθηκε στη γειτονική Μπαρδούνια ως το 1821. Οι Αρβανίτες αυτοί, προκειμένου να κρατήσουν τα τιμάρια τους, εξισλαμίστηκαν σε σημαντικό βαθμό μετά το 1715 και άσκησαν την εξουσία τους ως την εποχή της επανάστασης, οπότε εκδιώχθηκαν βίαια. Βλ. Καψάλης, «Η Βαρδούνια», 125.

¹¹³ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 19. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού Β΄*, 88. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 46.

¹¹⁴ Για τον Α΄ Βενετοτουρκικό πόλεμο βλ. και Κριτόβουλος, *Ευγενική Ιστοριών*, 148. Bekker (ed.), *Laonici Chalcocondylae*, 545. Sathas, *Documents inédits*, τομ. 1, 242-279, τομ. 6, 93. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 11-25. Miclosick- Müller, *Acta e Diplomata*, τομ.Γ΄, 203-309. Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τομ.β΄, 190-217. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 15-18. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 30-31.

¹¹⁵ Μομφεράτος, *Συγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστα*, 29. Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, τομ.β΄, 195.

¹¹⁶ Μετά την κατάληψη του Μυστρά (1460) ο Μωάμεθ απασχολημένος με την κατάκτηση των περιοχών της Στερεάς Ελλάδας και της Ηπείρου δεν προχώρησε σε εκστρατεία κατά της Μάνης, αλλά δώρισε μάλιστα

εγκατασταθεί σε μερικές οχυρές θέσεις της Μάνης, γι' αυτό αναφέρεται ότι ο Κλαδάς, διώχνοντάς τους πήρε τα κάστρα και τους πύργους της Μαντίνειας, της Γαστίτζας (Γαϊτσάς), κατέλαβε το Λεπτίνι, την Ανδρούβιστα, το Προάστιο, την Καστάνια, την Πιάλα (πιθανότατα Πλάτσα), το Οίτυλο κ.ά. Οι επαναστατικές δυνάμεις του Κλαδά στη μάχη της Καστάνιτσας¹¹⁷ το 1481 υπέστησαν συντριβή από τον οθωμανικό στρατό και ο Κλαδάς αποχώρησε στη Σικελία¹¹⁸.

Για μεγάλο μέρος του 16ου αιώνα δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για τη Μάνη και τις επαναστατικές κινήσεις που έλαβαν χώρα εκεί. Κατά τη διάρκεια κυρίως του α' μισού του αιώνα παρατηρείται ροή πληθυσμού προς τις εναπομείνουσες βενετικές κτήσεις (νησιά Ιονίου). Γενικά αναφέρεται ότι οι Μανιάτες υποτάχθηκαν κατά καιρούς στην κυριαρχία των Οθωμανών, μερικές φορές τους έδωσαν όμηρους και έγιναν φόρου υποτελείς, αλλά δεν πλήρωναν τακτικά το οφειλόμενο ποσό. Από φορολογικούς πίνακες των χρόνων της Βενετοκρατίας (1685-1715) λαμβάνουμε γνώση και για τη φορολογική επιβάρυνση των Μανιατών κατά την Ά τουρκοκρατία¹¹⁹.

Κατά τη διάρκεια του επόμενου οθωμανοβενετικού πολέμου (1570-1573) λαμβάνει χώρα η ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571)¹²⁰, κατά την οποία καταναυμαχήθηκε ο οθωμανικός στόλος από τις ενωμένες χριστιανικές δυνάμεις και ακολούθησαν επαναστατικές κινήσεις από τους αδελφούς Μελισσηνούς, από το Προάστιο της Ανδρούβιστας¹²¹. Στα επόμενα χρόνια συνεχίστηκαν ανώφελα οι προσπάθειες των Μανιατών, οι οποίοι βρίσκονταν σε διαρκή επαναστατική κινητοποίηση, για να βοηθηθούν από χριστιανικές δυνάμεις. Πολλές προσπάθειες για να προσελκύσει βοήθεια από τους Ισπανούς κατέβαλε και ο επίσκοπος Μάνης Νεόφυτος (1612-13)¹²². Η πλέον αξιόλογη προσπάθεια που έγινε στηρίχθηκε στον Γάλλο δούκα του Νεβέρ Κάρολο Α' Γονζάγα (1580-1637), η οποία άρχισε το 1603 και συνεχίστηκε για πολλά χρόνια, μέχρι τον εμπρησμό του στόλου του το 1625. Στην κίνηση αυτή πρωταγωνίστησε από τους Μανιάτες ο Πέτρος Γιατρός-Μέδικος, ο οποίος το 1618 πήγε προς συνάντηση του δούκα

στον Κορκόδειλο Κλαδά, τον τότε γενικό οπλαρχηγό των Μανιατών, ως τιμάριο την πεδιάδα του Έλους. Η οικογένεια του οπλαρχηγού αυτού δεν καταγόταν από τη Μάνη, αλλά είχε μεταναστεύσει από την Ήπειρο, Ο πατέρας του Θεόδωρος Κλαδάς είχε διορισθεί επίσημα από τους τελευταίους αυτοκράτορες του Βυζαντίου ως ο γενικός αρχηγός των όπλων της Μάνης. Μάλιστα, άφησε τόσο καλή εντύπωση με τη συνετή διοίκησή του, ώστε μετά τον θάνατό του οι Μανιάτες εξέλεξαν τον γιο του Κορκόδειλο ως γενικό οπλαρχηγό τους. Βλ. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 15. Αναφέρεται μάλιστα ότι είχε στον Ζυγό της Έξω Μάνης σπίτια και κτήματα. Βλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού Γ'*, 76.

¹¹⁷ Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Έλλάς*, 42. Καψάλης, «Η Καστάνια», 131 κ.εξ.

¹¹⁸ Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Έλλάς*, 37. Ο ίδιος, *Έλληνες στρατιώται*, 125, 264. Sathas, *Documents inédits*, τομ. 6, 221. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 31.

¹¹⁹ Topping, «Taxation di mactù», 7. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 44, 588-591. Ο Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχαία», 104-105, αναφέρει ότι το 1614 οι Μανιάτες δήλωσαν εθελούσια υποταγή και πλήρωσαν το χαράτσι. Ο ίδιος αναφέρει ότι το φθινόπωρο του 1615 οι Τούρκοι μπήκαν στη Ζαρνάτα και στην Ανδρούβιστα και οι κάτοικοι δήλωσαν υποταγή, βλ. Μέρτζιος, ό.π., 113. Το 1642 αναφέρεται ότι Μανιάτες ήθελαν να μεταναστεύσουν γιατί πλήρωναν δυσβάσταχτους φόρους (Μέρτζιος, ό.π., 135), ενώ το 1674 οι κάτοικοι της Ζαρνάτας ζήτησαν να πληρώσουν το χαράτσι με γεωργικο-κτηνοτροφικά προϊόντα (Μέρτζιος, ό.π., 164).

¹²⁰ Ντόκος, «Επαναστατικά κινήσεις», 231-6, 257, 260. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Έλλάς*, 164-170.

¹²¹ Χασιώτης, *Μελισσηνοί*, 27 κ.εξ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού Γ'*, 256.

¹²² Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 51-52. Λάσκαρης, «Εκκλήσεις του επισκόπου Μάνης».

του Νεβέρ έχοντας επιστολή των σημαντικότερων Μανιατών, οι οποίοι τον καθιστούσαν αντιπρόσωπό τους¹²³.

Το 1614 οι Οθωμανοί με αρχηγό τον Ασλάν πασά Ιωαννίνων προχώρησαν από την περιοχή του Μυστρά στη Μάνη και έφθασαν μέχρι το Πορτοκάγιο και το Οίτυλο, λεηλατώντας τα χωριά και πυρπολώντας τα στρατιωτικά κέντρα της περιοχής¹²⁴. Ο νέος οθωμανοβενετικός πόλεμος άρχισε το 1645 και έληξε το 1669 με την κατάληψη από τους Οθωμανούς του Χάνδακα της Κρήτης¹²⁵. Στη διάρκεια του πολέμου αυτού, το 1659, ο Φραγκίσκος Μοροζίνι με αποκλειστικό σκοπό τη δημιουργία πολεμικού αντιπερισπασμού, ξεσήκωσε τους Μανιάτες, οι οποίοι κατέλαβαν και λεηλάτησαν την Καλαμάτα, ενώ κατόπιν τους άφησε μόνους να αντιμετωπίσουν αβοήθητοι την οθωμανική εκδίκηση¹²⁶. Μετά το 1669 και την υποταγή της Κρήτης οι Οθωμανοί πέτυχαν μεγαλύτερο έλεγχο της Μάνης. Εκμεταλλευόμενοι την όξυνση των τοπικών διαφορών επιβλήθηκαν (1667-1670) διορίζοντας ηγεμόνα (γκιαούρ πασά), τον ντόπιο πειρατή Λυμπεράκη Γερακάρη¹²⁷. Με την παρέμβασή του κατέλαβαν το 1670 το κάστρο της Ζαρνάτας, το οποίο ανακατασκεύασαν και έχτισαν το κάστρο της Κελεφάς¹²⁸. Οι Μανιάτες αναγκάστηκαν να δεχτούν την καταβολή φόρου και τον έλεγχο των λιμανιών για 15 χρόνια.

Σε όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα οι Μανιάτες που αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης, από τη μία λόγω της πυκνότητας του πληθυσμού που ήταν υψηλή ενώ η γη πετρώδης και άγονη, και από την άλλη λόγω των συχνών οθωμανικών επιδρομών, κατέβαλαν συνεχείς προσπάθειες να εξασφαλίσουν έναν τόπο στις δυτικές χώρες προκειμένου να εγκατασταθούν και να απαλλαγούν από την οθωμανική κυριαρχία. Στο β' μισό του 17ου αι. παρατηρείται το κυριότερο κύμα μεταναστεύσεων των Μανιατών στην Ιταλία (Τάραντας, Νεάπολη, Τοσκάνη) και σε ενετικές κτήσεις (νησιά Ιονίου)¹²⁹. Το 1675 το γένος των Στεφανοπουλιάνων εγκαταστάθηκε στην Κορσική¹³⁰.

Β' Βενετοκρατία (1685-1715)

Το 1685 οι Βενετοί με τον Φραγκίσκο Μοροζίνι ξεκίνησαν τις επιθέσεις στην Πελοπόννησο¹³¹. Ένα χρόνο νωρίτερα οι Μανιάτες, με επικεφαλής τον επίσκοπο Μάνης, τον επίσκοπο Ιωακείμ (πιθανώς τον Καρυουπόλεως¹³²) και τον Θεόδωρο Βούλτσο από τη

¹²³ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 49-76. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 197 κ.εξ. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ*. Βρετός, «Απόπειρα άναστατώσεως».

¹²⁴ Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 100 κ.εξ.

¹²⁵ Βακαλόπουλος, *Ίστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Γ'*, 504-507. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 149-155.

¹²⁶ Μουστοξύδης, «Αποικία Μανιατῶν», 266. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 300. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 149-156. Καραθανάσης, «Ἐπαναστατικαὶ κινήσεις».

¹²⁷ Για τον Γερακάρη βλ. Μαλτέζου, «Ο Μανιάτης Λυμπεράκης».

¹²⁸ Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 159. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 272. Andrews, *Castles*, 24, 36.

¹²⁹ Τη δεκαετία 1670-1680 340 Μανιάτες του Πραστείου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Τάραντα, 1100 κάτοικοι του Οιτύλου (με επικεφαλής τους Γιατραίους - Μεδίκους) στην Τοσκάνη και άλλοι 600 κάτοικοι του Οιτύλου (με επικεφαλής τους Στεφανόπουλους) στην Κορσική, όπου δημιουργήθηκε η μακροβιότερη αποικία. Βλ. Λάμπρος, «Ο εις τὴν Τοσκάναν ἐξοικισμός». Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 110, 126-140. Ο ίδιος, «Μετανάστευσις Μανιατῶν», 434. Χασιώτης, «Ἑλληνικοὶ ἐποικισμοί». Παπαδόπουλος, «Μανιάτες ἐποικοι». Ο ίδιος, «Μανιάτες ἐποικοι στὴν Ἰταλία». Τσιρπανλής, «Οι Μανιάτες της Τοσκάνης».

¹³⁰ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική αυτοκρατορία*, 119-147. Φαρδύς, *Ἦλη και σκαρίφημα*. Βαγιακάκος, *Οἱ Μανιάτες τῆς Κορσικῆς*.

¹³¹ Βακαλόπουλος, *Ίστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Δ'*, 15 κ.εξ.

¹³² Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 104.

Λαγκάδα της Έξω Μάνης, έστειλαν επιστολή στον Μοροζίνι με την οποία ζητούσαν να διώξει τους Οθωμανούς από τον τόπο τους και να γίνουν υπήκοοι του Βενετού πρίγκιπα¹³³. Στο τέλος του 1684 επήλθε συμφωνία μεταξύ του Μοροζίνι και των Μανιατών¹³⁴. Με την υποστήριξη των Μανιατών πολιορκούνται τα κάστρα της Ζαρνάτας, της Κελεφάς και του Πασσαβά, τα οποία δεν αργούν να παραδοθούν¹³⁵.

Την άνοιξη του 1686 ο Καπουδάν πασάς προσπάθησε να καταλάβει τα εδάφη που είχαν αποσπάσει οι Βενετοί από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι Οθωμανοί πολιορκήσαν το κάστρο της Κελεφάς και παράλληλα εισέβαλαν στην περιοχή της Κορώνης. Οι Βενετοί με τον Μοροζίνι κινητοποιήθηκαν άμεσα και ο οθωμανικός στρατός ηττήθηκε. Αναφέρεται ότι στρατιωτικά σώματα Μανιατών ανέλαβαν την καταδίωξη των υποχωρούντων Οθωμανών και σκότωσαν πολλούς, ενώ άλλους αιχμαλώτισαν¹³⁶. Στη διάρκεια του βενετοτουρκικού πολέμου οι Οθωμανοί ζήτησαν για δεύτερη φορά τη βοήθεια του Λιμπεράκη¹³⁷. Το 1688 στην Κωνσταντινούπολη του απένειμαν το αξίωμα του μπέη της Μάνης και τον έστειλαν στη Θήβα για να πολεμήσει στο πλευρό του Τούρκου σερασκέρη πλαισιωμένος από έναν αριθμό Μανιατών και άλλων στρατιωτών. Το 1696 μετά από πολλές προσπάθειες και υποσχέσεις των Βενετών για να τον προσεταιριστούν ο Λιμπεράκης εγκατέλειψε το οθωμανικό στρατόπεδο και προσχώρησε στους Βενετούς, οι οποίοι τον τίμησαν με τον τίτλο του ιπότη του Αγίου Μάρκου, τον προβίβασαν σε συνταγματάρχη, του παραχώρησαν κτήματα που είχε από παλαιότερα στο Βαρούσι, στον Κάμπο, στους Δολούς και τους Μύλους της Μαντίνειας στην Έξω Μάνη¹³⁸. Μετά την προσχώρησή τους στους Βενετούς ο Λιμπεράκης πολέμησε εναντίον των Οθωμανών, όμως σύντομα δημιουργήθηκαν υποψίες ότι οι φιλοδοξίες του δεν συμβιβάζονταν με τα συμφέροντα της Γαληνότατης Δημοκρατίας. Έως το 1697 του αφαιρέθηκε κάθε διοικητική αρμοδιότητα και η Βουλή της Βενετίας αποφάσισε την κράτησή του¹³⁹.

Με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς τον Ιανουάριο του 1699, η Πελοπόννησος κατακυρώθηκε στη Βενετία και παρέμεινε στα χέρια των Βενετών για λίγα χρόνια ακόμα, έως το 1715. Η Μάνη αποτέλεσε αρχικά μία από τις 7 διοικητικές και φορολογικές επαρχίες (*camere*), ενώ αργότερα τις 4 από τις 22 (ως 26) περιφέρειες (*teritorii*) των 4 Επαρχιών (*Provinciae*) του Βασιλείου του Μοριά (*Regno dela Morea*). Η ανώτερη διοίκηση του Νομού Λακωνίας έδρευε στη Μονεμβασιά, ενώ στα κάστρα της Μάνης που ανακτήθηκαν εγκαταστάθηκαν βενετικές διοικήσεις και φρουρές. Οι αρχηγοί των διάφορων μικρών τμημάτων της Μάνης αναγνωρίστηκαν επίσημα και ονομάστηκαν

¹³³ Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 325 κ.εξ. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική αυτοκρατορία*, 148-151.

¹³⁴ Για τα γεγονότα που ακολούθησαν στη Μάνη αντλούμε πληροφορίες από το ημερολόγιο του Ζακυνθινού Μάτεση, βλ. Σάθας, *Έλληνικά Ανέκδοτα*, 198 κ.εξ. Βλ. επίσης Κουγέας, «Συμβολαί», 281. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 44-47.

¹³⁵ Λιάτα (επιμ.), *Με την αρμάδα στο Μοριά*. Κατσαφάνας, «Πληροφορίες», 229.

¹³⁶ Σάθας, *Έλληνικά Ανέκδοτα*, 206.

¹³⁷ Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 382 κ.εξ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Έλληνισμού Δ'*, 28 κ.εξ. Λεντάκης, «Λιμπεράκης Γερακάρης», 158.

¹³⁸ Κουγέας, «Παναγιώτης Μπενάκης», 5,7,15.

¹³⁹ Ο Λιμπεράκης πάντρεψε την κόρη του Σταθούλα με τον Καλαματιανό άρχοντα Μπένο Ψάλτη και στις 6 Δεκεμβρίου την προίκισε με του Μύλους της Μαντίνειας. Βλ. Κουγέας, «Παναγιώτης Μπενάκης», 42. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 422. Λεντάκης, «Λιμπεράκης Γερακάρης», 187.

«καπετάνιου» και οι περιφέρειες δικαιοδοσίας τους καπετανίες¹⁴⁰. Ο πληθυσμός της Μάνης, αλλά και γενικότερα της Πελοποννήσου με τις συνεχείς μεταναστεύσεις και μετοικήσεις, είχε ελαττωθεί σημαντικά.

Β΄ Τουρκοκρατία (1715-1821)

Τον Δεκέμβριο του 1714 άρχισε νέος οθωμανοβενετικός πόλεμος. Η Βενετία, πέρα από τις άλλες δυσκολίες, είχε να αντιμετωπίσει και την αντιπαλότητα του Ορθόδοξου Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο στο παρελθόν το είχε στερήσει από τις εισφορές των επισκόπων της Πελοποννήσου¹⁴¹. Η πολιτική που χάραξε η Ορθόδοξη Εκκλησία και οι Φαναριώτες ήταν υπέρ της ουδετερότητας των Ελλήνων, οι οποίοι δεν ήταν ικανοποιημένοι από τη διοίκηση των Βενετών, καθώς τους είχαν απαγορεύσει το εμπόριο και επενέβαιναν στον καθορισμό των καλλιεργειών¹⁴². Τον Ιανουάριο του 1715 ο Βενετός Γενικός Προνοητής της Πελοποννήσου Αλέξανδρος Μπουν έσπευσε να εξασφαλίσει βοήθεια από τους κατοίκους της Έξω Μάνης¹⁴³. Προσπάθησε να συγκεντρώσει σώματα ανταρτών, άτακτα σώματα με δικούς τους Καπετάνιους, υπό την καθοδήγηση Βενετού αξιωματικού για να συντονίζει τις ενέργειές τους¹⁴⁴. Οι Οθωμανοί κατέλαβαν με ευκολία τα κάστρα του Ακροκορίνθου, του Ναυπλίου, Της Κορώνης, του Ναυαρίνου και της Μεθώνης. Ο Τουρκοβενετικός πόλεμος εξακολούθησε μέχρι το καλοκαίρι του 1718 και έληξε με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς.

Οι Μανιάτες κατανόησαν ότι κάθε προσπάθεια άμυνας θα έφερνε μόνο συμφορές και αποφάσισαν με την προτροπή του γιατρού του Μυστρά Ηλία Δόξα να συνθηκολογήσουν¹⁴⁵. Αναγνώρισαν την οθωμανική επικυριαρχία, ανέλαβαν την υποχρέωση να παραμείνουν ουδέτεροι στους πολέμους και δέχτηκαν να καταβάλλουν ετήσιο φόρο 4.000 γρόσια¹⁴⁶. Αντίστοιχα, ο οθωμανικός στρατός περιορίστηκε σε χαλαρή επίβλεψη από τα παραμεθόρια, ενώ τα Μπαρδουνοχώρια αποικίστηκαν συστηματικά με φιλοπόλεμους Τουρκαλβανούς για να εμποδίζονται οι κινήσεις των Μανιατών προς τη Λακεδαίμονα και τη Μεσσηνία¹⁴⁷. Η ναυτική δύναμη που στάθμευε στη Μονεμβασία ήταν επιφορτισμένη με τον έλεγχο της χερσονήσου από τη θάλασσα.

Το προηγούμενο στρατιωτικοπολιτικό διοικητικό σύστημα των «καπετανιών» διατηρήθηκε και στερεώθηκε ακόμα περισσότερο¹⁴⁸. Τα πρώτα πενήντα χρόνια της

¹⁴⁰ Βλ. παρακάτω, Μέρος Α΄. ΙΙΙ. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση, 41-51.

¹⁴¹ Μιχάλαγα, «Αναφορά του Daniel Dolfin», 611.

¹⁴² Τσελίκας, «Μεταφράσεις», 128.

¹⁴³ Μέτζιος, «Η έκκλησις τῶν Μανιατῶν», 401.

¹⁴⁴ Συνέχεια των αρχηγῶν αὐτῶν τῶν σωμάτων θα πρέπει να θεωρήσουμε τους καπετάνιους της Μάνης κατά τη Β΄ Ενετοκρατία και τη Β΄ Τουρκοκρατία. Στους Μανιάτες καπετάνιους τῶν άτακτῶν σωμάτων, τῶν ανταρτῶν "corpo di partite" οἱ Βενετοί ανέθεταν τὴν τήρηση τῆς τάξης στις επαρχίες τους και στα χωριά τους. Εἶχαν ἀποδεχτεί ὅτι οἱ πιο ἀξιοὶ ενός τόπου εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ διοικούν ἀποτελεσματικότερα τους συντοπίτες τους. Ένας τέτοιος καπετάνιος ἦταν και ὁ καπετάν Γιαννάκης Κουτήφαρης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιρροή στους συμπατριῶτες του τῆς επαρχίας Σταυροπηγίου. Βλ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 56-57. Ο ἴδιος, «Η οἰκογένεια Κουτήφαρη», 451.

¹⁴⁵ Μέτζιος, «Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη», 276. Κουγέας, «Ηλίας Δόξας», 326 κ.εξ. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 63-64.

¹⁴⁶ Δασκαλάκης, *Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, 151.

¹⁴⁷ Δασκαλάκης, *Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, 152. Καψάλης, «Η Βαρδούνια», 109-111. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 67-71.

¹⁴⁸ Βλ. παρακάτω, Μέρος Α΄. ΙΙΙ. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση, 41-51.

περιόδου, παρόλες τις εμφύλιες διαμάχες¹⁴⁹, φαίνεται ότι στην περιοχή αποκαταστάθηκε σχετική ειρήνη, η οποία επέτρεψε να συνεχιστούν και να εκταθούν οι τοπικές γεωργικές και άλλες οικονομικές δραστηριότητες¹⁵⁰. Με αυτό τον τρόπο η βόρεια κυρίως Μάνη πήρε μέρος στη διαδικασία οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης που σημειώθηκε κατά τον 18ο αιώνα στο Μοριά¹⁵¹. Χάρη στα ειδικά προνόμια και την ισχύ τους, οι τοπικοί καπετάνιοι της Μάνης προσέλαβαν χαρακτηριστικά γαιοκτήμονα - εμπόρου και συγχρόνως είχαν τη δυνατότητα να κατασκευάσουν ιδιωτικά ή κοινοτικά έργα προβολής και γοήτρου¹⁵². Δεν είναι τυχαίο ότι την περίοδο αυτή χτίστηκαν ή επισκευάστηκαν πολλοί ενοριακοί και μοναστηριακοί ναοί, δείγμα της οικονομικής ευμάρειας.

Το 1770 λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα των Ορλωφικών και ακολουθούν μεγάλες καταστροφές σε όλη την Πελοπόννησο, εκτός από τη Μάνη, στο εσωτερικό της οποίας δεν έγινε επίθεση¹⁵³. Οι Τουρκαλβανοί ωστόσο, σύμφωνα με γραπτές πηγές, κατόρθωσαν να προχωρήσουν έως τη Ζαρνάτα και το μοναστήρι της Ανδρουμπεβίτζιας¹⁵⁴, ενώ παραλιακά έφτασαν έως τον μικρό οικισμό Κιτριές, τον οποίο και έκαψαν.

Το 1774 λήγει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή. Με τις νέες συμφωνίες του 1776¹⁵⁵ η Μάνη χωρίστηκε διοικητικά από την υπόλοιπη Πελοπόννησο και υπάχθηκε, όπως και η νησιωτική Ελλάδα, στον Καπουδάν πασά, τον ναύαρχο του οθωμανικού στόλου. Οι Οθωμανοί με τον τρόπο αυτό επιχείρησαν να αυξήσουν την επιρροή τους στην περιοχή. Η Μάνη, άλλωστε, ήταν απροσπέλαστη από την ξηρά και ο πασάς της Τριπολιτσάς δεν ήταν εύκολο να εισβάλει στο εσωτερικό της για να αντιμετωπίσει ενδεχόμενες ταραχές. Αντίθετα, ήταν ευάλωτη από τη θάλασσα, επομένως η υπαγωγή της στη δικαιοδοσία του οθωμανικού Ναυαρχείου του Αιγαίου τους έδινε μεγαλύτερη δυνατότητα ελέγχου. Παράλληλα καθιερώθηκε και ο θεσμός του μπέη, τοπικού άρχοντα, ο οποίος προερχόταν από τις σημαντικότερες οικογένειες της Μάνης και προϊστάτο των καπετάνιων. Ο μπέης προτεινόταν από τους επισκόπους, τους καπετάνιους και τους προκρίτους της Μάνης και διοριζόταν από τον Καπουδάν πασά με φερμάνι του Σουλτάνου¹⁵⁶. Έτσι, η Μάνη αναγορεύτηκε σε ημιαυτόνομη Ηγεμονία («Μπας Μπεηλίκι») και ο μπέης κατέστη υπεύθυνος για την τήρηση της τάξης, την ασφάλεια του

¹⁴⁹ Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 73-75.

¹⁵⁰ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού Δ'*, 375. Βλ. επίσης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο*, 99. Οι αναφορές στη μανιάτικη πειρατεία του 17ου και 18ου αιώνα είναι συχνές τόσο σε επίσημα έγγραφα όσο και στους περιηγητές.

¹⁵¹ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού Δ'*, 389-390, 392, 396-398. Στη Νότια Μάνη, με τους περιορισμένους πόρους και την ανυπαρξία του κεντρικού ελέγχου, η πύκνωση του πληθυσμού αύξησε τις πιέσεις κι έγινε αιτία να ενταθούν οι ταραχές και η πειρατεία. Ολόκληρα χωριά ερήμωσαν και πολυμελείς οικογένειες καταστράφηκαν. Στο ημερολόγιο του μεσομανιάτη γιατρού Παπαδάκη περιέχονται χαρακτηριστικές πληροφορίες για τους τραυματίες των εμφύλιων συγκρούσεων. Στο διάστημα 1715-1768 αναφέρονται 700 περίπου τραυματισμένοι σε 42 χωριά. Σε ορισμένους πολέμους οι τραυματίες κάθε χωριού ξεπερνούσαν τους 50 (βλ. χειρόγραφο ημερολόγιο του γιατρού Παπαδάκη, Κώδιξ αρ. 214 Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Χειρογράφων Αθηνών στο Λάμπρος, «Ιατρικόν σημειωματάριον»). Βλ. και Κατσικάρος, *Βεντέτα*, 47-60.

¹⁵² Μέξης, *Μάνη*, 416-418. Αλεξιάκης, *Τα γένη και η οικόγένεια*, 88, σημ.50.

¹⁵³ Για την προπαρασκευή και τα γεγονότα των Ορλωφικών βλ. Κουγέας, «Ορλώφ». Ο ίδιος, «Παναγιώτης Μπενάκης». Γριτσόπουλος, *Όρλωφικά*. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα*, 206. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 160-257, κυρίως 230-242. Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 219-254.

¹⁵⁴ Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, 524.

¹⁵⁵ Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 205. Γριτσόπουλος, *Όρλωφικά*, 170.

¹⁵⁶ Κουγέας, «Ιστορικά πηγαία», 84.

τόπου, τον έλεγχο των άλλων καπετάνιων και την καταβολή του ετήσιου φόρου, ο οποίος αυξήθηκε σε 15.000 γρόσια. Πρώτος μπέης της Μάνης διορίστηκε ο Τζαννέτος Κουτήφαρης¹⁵⁷. Στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1776-1821) τοποθετήθηκαν συνολικά οκτώ μπέηδες, οι τρεις από τη βορειοδυτική Μάνη, οι τέσσερις από τη βορειοανατολική Μάνη και ο τελευταίος, ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης (1815-1821) από την Τζίμοβα της βόρειας Μέσα Μάνης¹⁵⁸. Οι τόποι καταγωγής των «μπέηδων» δηλώνουν τη σχετική ανάπτυξη του θεσμού της «καπετανίας» στα αντίστοιχα τμήματα της χερσονήσου¹⁵⁹. Έδρα του μπέη ήταν οι Κιτριές της Έξω Μάνης¹⁶⁰ ή αργότερα και το Μαραθονήσι.

Στη τελευταία αυτή περίοδο της τουρκοκρατίας, κάτω από την - ατελή έστω - κεντρική εξουσία των «μπέηδων» σημειώθηκαν σχετικά οικονομικά και πολιτιστικά οφέλη, μαζί με την ολοκλήρωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και την επέκταση των εδαφών¹⁶¹. Ξεχωριστή ακμή γνώρισε η περιοχή στα δεκαέξι χρόνια (1783-1798) που το αξίωμα του μπέη κατείχε ο Τζανήμπεης Γρηγοράκης¹⁶². Τότε κατασκευάστηκαν οχυρώματα και έργα για την εκμετάλλευση των νέων εδαφών. Συνακόλουθα, αναπτύχθηκε το εμπόριο και σημειώθηκε πολιτιστική πρόοδος. Ο Yemeniz χαρακτήρισε την περίοδο αυτή «χρυσούν αιώνα της Μάνης»¹⁶³. Τον ίδιο καιρό η χερσόνησος αποτελούσε «το πολεμικό κέντρο του Μοριά»¹⁶⁴ και ο Ρήγας Φεραίος τη λογάριαζε σαν ορμητήριο του απελευθερωτικού αγώνα. Στις παραμονές του 1821 με παρέμβαση της Φιλικής Εταιρείας, έπαψαν οι έριδες των αρχηγικών οικογενειών και προετοιμάστηκε η κρίσιμη συμμετοχή στον αγώνα¹⁶⁵. Από την κήρυξη της Επανάστασης στην Αρεόπολη (17 Μαρτίου 1821)

¹⁵⁷ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 196. Κουγέας, «Συμβολαί», 282-283. Αναπλιώτης, «Τζαννέμπεης Κουτήφαρης». Ο ίδιος, *Ταξίδι 1715*. Μέρτζιος, «Πότε και πώς έπεσεν ή Μάνη».

¹⁵⁸ Τζαννέτος Κουτήφαρης (1776-1779), Μιχάμπεης Τρουπάκης (1779-1782), Τζαννέμπεης Γρηγοράκης (1782-1798), Παναγιώτμπεης Κουμουνδουράκης (1798-1803), Αντώνμπεης Γρηγοράκης (1803-1808), Κωνσταντίνμπεης Ζερβάκος (1808-1812), Θεοδωρόμπεης Γρηγοράκης (1812-1815), Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης (1815-1821). Βλ. αναλυτικά και Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 271-500.

¹⁵⁹ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 192-197, 204, 215-223. Κουγέας, «Ιστορικά πηγαί».

¹⁶⁰ Οι Κιτριές της Έξω Μάνης ήταν πάντοτε ένας μικρός οικισμός, αλλά αποτελούσε σημαντικό λιμάνι στις ανατολικές ακτές του μεσσηνιακού κόλπου, γνωστό και στη βυζαντινή εποχή. Βλ. Delatte, *Les portulans*, 214. Το λιμάνι γνώρισε μεγάλη ακμή μετά τα Ορλωφικά και έμενε πάντα ελεύθερο στα χέρια των Μανιατών. Ήταν προφυλαγμένο από τους νότιους αλλά και από τους βόρειους ανέμους. Μετά την καταστροφή του από τους Τουρκαλβανούς (1770) ο πρώτος μπέης της Μάνης Τζαννέτμπεης Κουτούφαρης (καπετάνιος Ζαρνάτας ή Σταυροπηγίου), του οποίου η οικογένεια διαφέντευε τον τόπο από τις αρχές της β΄ τουρκοκρατίας, έχτισε έναν μεγάλο πύργο για την προστασία του λιμανιού από ξηρά και θάλασσα. Καπετανάκης, «Ο καστρόπυργος». Τον πύργο σχεδίασε ο Άγγλος περιηγητής Gell, ο οποίος φιλοξενήθηκε στα διαμερίσματά του. Βλ. Gell, *Narrative*, 260-261. Η κυριότητα του πύργου των Κιτριών περιήλθε κατά καιρούς σε όλους τους μπέηδες της Μάνης. Τελευταίος μπέης της Μάνης διετέλεσε ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, στον οποίο έμεινε και η κυριότητα του πύργου και μετά την επανάσταση του 1821. Τον πύργο κατέστρεψε ο Ιμπραήμ το 1825.

¹⁶¹ Οι Μανιάτες το 1780 (;) κατέλαβαν το κάστρο του Πασσαβά και προσάρτησαν την εύφορη πεδινή και λοφώδη περιοχή που εκτείνεται ως τα ανατολικά του Μαραθονησίου. Βλ. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 190-191. Αλεξανδράκος, *Ιστορία*, 23-35.

¹⁶² Για τους Γρηγοράκηδες βλ. Ανώνυμος, *Ο Τζαννέμπεης Καπετανάκης Γρηγοράκης*. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τομ. Η', 1-44.

¹⁶³ Yemeniz, «Le Magne», 35-38.

¹⁶⁴ Στα ορεινά της χερσονήσου είχαν βρει άσυλο πολλοί γνωστοί «αρματολοί» και «κλέφτες». Διάφορα ηρωικά αλλά και δραματικά γεγονότα διαδραματίστηκαν τότε γύρω από τα οχυρά και τους πύργους. Τον ίδιο καιρό διεξάγονταν επαναστατικές συνεννοήσεις με τους Γάλλους, ιδίως τον Ναπολέοντα. Με εντολή του Γαλλικού Διευθυντηρίου έγινε και το ταξίδι των Stephanopoli στη Μάνη. Βλ. Stephanopoli, *Voyage*.

¹⁶⁵ Δασκαλάκης, «Η προπαρασκευή», 15-72.

μέχρι τη λήξη της, πολέμησαν μέσα και έξω από τον Μοριά. Όταν στα 1826 ο αγώνας κινδύνευσε σοβαρά από τη δράση του Αιγύπτιου Ιμπραήμ, τον αντιμετώπισαν νικηφόρα στη Βέργα του Αλμυρού (21 Μαρτίου), στο Διρό (25 Ιουνίου) και στον Πολυάραβο (28 Αυγούστου).

Στο νεοελληνικό κράτος

Οι Μανιάτες εντάχθηκαν με μεγάλη δυσκολία στο νεοελληνικό κράτος, καθώς δεν ήταν έτοιμοι να πειθαρχήσουν σε οργανωμένη κεντρική εξουσία, η οποία έθετε υπό αμφισβήτηση τα ειδικά μέχρι τότε προνόμιά τους. Οι αντιθέσεις, τα στασιαστικά κινήματα, ο φόνος του Καποδίστρια από τους Μαυρομιχαλαίους (1831), οι επιδρομές και οι λαφυραγωγίες στις γειτονικές επαρχίες και κατόπιν οι συγκρούσεις με τη βαυαρική Αντιβασιλεία δείχνουν τη βίαια αναταραχή της πενταετίας 1831-1836¹⁶⁶. Ένα από τα μέτρα που αποπειράθηκε να επιβάλει τότε η Αντιβασιλεία ήταν και το γκρέμισμα των πύργων, πράγμα που προκάλεσε βίαιες συγκρούσεις με τους Μανιάτες. Από το 1836 με διαλλακτική και ψυχολογημένη τακτική οι Βαυαροί πέτυχαν τον προσεταιρισμό αλλά και τον διχασμό των αρχηγών και «μεγαλογεννητών»¹⁶⁷.

Στα 1852 ξέσπασαν νέες ταραχές με την επανάσταση του καλόγερου Χριστόφορου ή Παπουλάκου κατά του Όθωνα, στα 1862-1863 (περίοδος της Μεσοβασιλείας) αναβίωσαν εμφύλιοι σπαραγμοί ως αντίδραση στην ανακατανομή ισχύος και μέχρι το 1870 γίνονταν τοπικοί πόλεμοι, ιδίως στον νότο¹⁶⁸. Μετά το 1870, με τη σταδιακή εδραίωση της υπερτοπικής δικαιοσύνης, την ενσωμάτωση της τοπικής εξουσίας στο κρατικό σύστημα, την επέκταση της χρηματικής οικονομίας και τη διάδοση της παιδείας, οι νέοι όροι υπερίσχυσαν. Εξαλείφθηκε η πειρατεία, κατεστάλησαν οι εμφύλιοι τοπικοί πόλεμοι και παράλληλα επεκτάθηκαν οι εμπορευματικές καλλιέργειες, ιδίως της ελαιοκαλλιέργειας. Η ελαιοκαλλιέργεια στον βορρά εντάθηκε, ενώ στον νότο γενικεύτηκε σε μεγάλη κλίμακα από τη δεκαετία 1860-70. Σημαντικό ανθρώπινο δυναμικό αποδεσμεύτηκε από τις τοπικές δραστηριότητες και το πλεόνασμα των εργατικών χεριών μετακινήθηκε στα κοντινά και μακρινά αστικά κέντρα σε αναζήτηση δουλειάς. Η μετανάστευση και η μείωση της τοπικής αυτονομίας έθιξαν τη συνοχή της γενιάς, χαλάρωσαν τη διάκριση ανώτερης - κατώτερης τάξης, περιόρισαν την εξάρτηση από τους τοπάρχες και μετέβαλαν την παραδοσιακή κοινωνική ιεράρχηση¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Ανατράπηκαν τα προσωπικά σχέδια του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη για την εξουσία, δέχτηκαν πλήγματα τα συμφέροντα των καπετάνιων, ο λαός αντιδρούσε στα σχέδια για φόρους. Επαναστατικό κλίμα απλώθηκε στη Μάνη και ξέσπασαν ανοιχτές εξεγέρσεις. Βλ. Μπελιᾶ, «Δύο σχέδια». Η ίδια, «Ἐκθεση Πραϊῆδη».

¹⁶⁷ Δημητράκος - Μεσίσκλης, *Οἱ Νυκλιάνοι*, 169-173. Κάσσης, *Ἱστορία*, 113-115. Κατσικάρος, *Βεντέτα*, 73-77. Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 136-137.

¹⁶⁸ Στο 1870 ο Μανιάτης πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος κατέστειλε τις αντιδράσεις και συνέλαβε τους φυγόδικους με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Δημητράκος - Μεσίσκλης, *Οἱ Νυκλιάνοι*, 181-184.

¹⁶⁹ Παρά τις νέες ζυμώσεις, οι παλιές δομές διατηρούσαν σημαντικό δυναμισμό: οι συγκρούσεις των δημάρχων με την κεντρική εξουσία συνεχίζονταν, οι καπετάνιοι και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της βόρειας Μάνης εξακολουθούσαν να πλουτίζουν εκμεταλλεόμενοι τις καλλιέργειες, τα βοσκοτόπια, τη χορτονομή κλπ., οι πολιτικοί παράγοντες προσέφεραν συστηματικά προστασία στην εκλογική τους πελατεία, οι αντεκδικήσεις συνεχίζονταν και ισχυρά στρατιωτικά αποσπάσματα στέλλονταν για να καταστείλουν τις ταραχές. Βλ. Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 88-90.

Συνοπτικά

Ιδιαίτερη ενότητα, μικρή και αποκομμένη σχετικά από τη λοιπή Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα στραμμένη προς τις μεγάλες θαλάσσιες οδούς, η μανιάτικη χερσόνησος με τη στρατηγική θέση και τους εμπειροπόλεμους κατοίκους¹⁷⁰ αποτέλεσε επίκεντρο γενικότερου ενδιαφέροντος καθόλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου κι έζησε άμεσα τις αντιθέσεις συμφερόντων των δυνάμεων που δρούσαν στη Μεσόγειο κι επεδίωκαν να την έχουν στη σφαίρα επιρροής τους¹⁷¹. Στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους οι Μανιάτες αγωνίστηκαν σκληρά κατά των Οθωμανών, συμμαχώντας επανειλημμένα με τους Βενετούς (1463-1690), τους Ισπανούς (1571), τους Γάλλους (1612), τους Ρώσους (1770). Σκληρές μάχες δόθηκαν στη Μάνη και στα σύνορά της κατά τους τουρκοβενετικούς πολέμους με την ηγεσία του Ηπειρώτη Κορκοδείλου Κλαδά (1463), του Βενετού Φραγκίσκου Μοροζίνι (1684), των Ρώσων αδελφών Ορλώφ (1770). Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η προσφορά των Μανιατών σε στρατιωτικές δυνάμεις κατά τον μεγάλο βενετοτουρκικό πόλεμο (1684-1690) που κατέληξε στην κατάληψη της Καλαμάτας και όλης της Πελοποννήσου από τους Βενετούς. Η Μάνη κατόρθωσε να διατηρήσει την αυτονομία της ως το τέλος παρά τις συντονισμένες προσπάθειες που κατέβαλλαν οι Οθωμανοί για να την υποτάξουν (π.χ. 1690 με τον γνωστό Μανιάτη Λιβέριο Γερακάρη, που ήταν αρχικά στην υπηρεσία των Οθωμανών και μετά των Βενετών). Οι προσπάθειες των Οθωμανών είχαν περισσότερη επιτυχία μετά τα Ορλωφικά, από το 1776 με την επιβολή της Ηγεμονίας. Παρόλα αυτά η περιοχή παρέμεινε σχεδόν πάντα έξω από τη διοίκηση των ισχυρών κέντρων εξουσίας, είτε αυτά ήταν βυζαντινά, είτε οθωμανικά ή βενετικά. Η φύση της κοινωνικής διάρθρωσης συνέτεινε σ' αυτό.

¹⁷⁰ Οι εμπειροπόλεμοι Μανιάτες ήταν περιζήτητοι από τις δυτικές δυνάμεις, οι οποίες προμηθεύονταν μισθοφόρους «stradioti» από το συγκροτημένο περίφημο «στρατόπεδο των στρατιωτικών της Μάνης». Βλ. Βαγιακάκος, «Βυζαντινά όνόματα», 189. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχαῖα», 122.

¹⁷¹ Μέξης, *Μάνη*, 273-274, 283-289, 293.

III. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Α΄ Τουρκοκρατία (1460-1685)

Μετά την άλωση του Δεσποτάτου του Μορέως, η Μάνη εντάχθηκε τυπικά στο διοικητικό σύστημα του Οθωμανικού κράτους, αποτελώντας δύο από τους 23 ή 24 καζάδες του σαντζακίου της Πελοποννήσου¹⁷². Η φύση όμως της κοινωνικής διάρθρωσης των Μανιατών, τα ειδικά χαρακτηριστικά της γεωμορφολογίας του τόπου και η ισχυρή αντίσταση που προέβλεπαν οι κάτοικοι στον νέο κυρίαρχο συνέτειναν στο να μείνει η περιοχή ουσιαστικά έξω από τη διοίκηση της κεντρικής εξουσίας. Αυτή η απόμεινη και άγονη περιοχή, διαφορετική από κάθε άποψη από την υπόλοιπη Πελοπόννησο ήταν μια περίπτωση ιδιόμορφη, την οποία οι Οθωμανοί αναγκαστικά ανέχονταν. Η Μάνη εντάχθηκε, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω¹⁷³, σ' ένα ειδικό προνομιακό καθεστώς που de facto αποκτούσαν όσοι αντίπαλοι των Οθωμανών αντέτασσαν αποτελεσματική άμυνα και μπορούσαν να αποτελούν πηγή διαρκών ταραχών. Το ειδικό καθεστώς περιλάμβανε εσωτερική αυτονομία με άδεια οπλοφορίας και υποχρέωση καταβολής ετήσιου φόρου υποτέλειας. Παρ' όλους τους διοικητικούς και φορολογικούς διακανονισμούς που γίνονταν κατά καιρούς για να ελεγχθεί η ιδιότυπη αυτή κατάσταση, η Μάνη ποτέ δεν αποτέλεσε κανονικό καζά.

Στο εσωτερικό της βραχώδους και άνυδρης αυτής περιοχής, όπου η καλλιέργεια της γης μπορούσε με δυσκολία να προσφέρει τα αναγκαία για τη συντήρηση των κατοίκων¹⁷⁴, η κοινωνία ήταν άναρχη, χωρίς οργανωμένη διοίκηση με νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία και ίσχυε το δίκαιο του ισχυρότερου¹⁷⁵. Η ανάγκη να οργανωθεί αποτελεσματικά η αυτοδιοίκηση ήταν πιεστική. Έτσι, στην τραχιά Μάνη

¹⁷² Οι γνώσεις μας για τη διοικητική διαίρεση της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια της Α΄ Τουρκοκρατίας προέρχονται σε γενικές γραμμές από παλιότερες μελέτες οθωμανολόγων, οι οποίοι βασίζονταν κυρίως σε αφηγήσεις τούρκων χρονικογράφων και όχι σε αρχειακές πηγές. Τις τελευταίες δεκαετίες η σχετική βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί ελάχιστα, αλλά έχουν ευτυχώς προστεθεί νέα τεκμήρια, όπως φορολογικά κατάστιχα, κατάστιχα τιμαρίων και έγγραφα διοικητικής ή δημοσιονομικής προέλευσης. Βλ. επιλεκτικά Αλεξανδρόπουλος (Alexander), «Δύο οθωμανικά κατάστιχα». Ο ίδιος, *Ottoman Kanunnames*. Stojkon, «La division administrative». Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες». Η ίδια, «Settlements and population». Ο Stojkon, ό.π., 215-216 αναφέρει 22 καζάδες στην Πελοπόννησο χωρίς να συμπεριλαμβάνει καθόλου τη Μάνη. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 159-162. Ο Σακελλαρίου (*Πελοπόννησος*, 113, 143) αναφέρει ότι ήδη από την Α περίοδο τουρκοκρατίας η Πελοπόννησος αποτελούσε πασσαλίκι και ήταν διαιρεμένη σε 23 ή 24 βιλαέτια (αναφέρει λανθασμένα τους καζάδες ως βιλαέτια, συγκρίνοντάς τα με τα ενετικά territorii) εκ των οποίων τα δύο ήταν της Δυτικής και της Ανατολικής Μάνης. Liakopoulos, *A Study of the Early Ottoman Peloponnese*, 229 κ.εξ.

¹⁷³ Βλ. Μέρος Α΄. ΙΙ. Ιστορική επισκόπηση (1460-1821), 31-40.

¹⁷⁴ Οι δυσμενείς γεωμορφολογικές συνθήκες όχι μόνο δεν απέτρεψαν την αύξηση του πληθυσμού κατά τους περασμένους αιώνες, αλλά αντίθετα, είναι ενδεικτικό ότι γύρω στο 1900 ο πληθυσμός ανερχόταν σε 50.000 κατοίκους, (αριθμός που αντιστοιχούσε σε 53 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, τη στιγμή που σε άλλες εύφορες περιοχές δεν αναλογούσαν ούτε 40 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο). Βλ. Αλεξάκης, «Μανιάτικα γέννη», 127.

¹⁷⁵ Στα 1659 ο στρατιωτικός αρχηγός Φραντσέσκο Μοροζίνι παρατηρούσε πως «οι κάτοικοι ζουν χωρίς ίδια νομικά καθεστώτα, χωρίς κυβερνητικούς κανόνες, εστερημένοι διοικήσεως και αρχηγίας». Βλ. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχαία», 151. Επίσης, ο πρώτος γενικός προνοητής G. Corner (1688-1690) έγραφε: «...αυτοί οι πληθυσμοί καθώς δεν έχουν υποταχθεί τελείως, δεν είναι παράξενο ότι κλείνουν προς την απόλυτη ελευθερία. Φαίνεται ότι διατηρούν μερικά υπολείμματα από την αγριότητα των προγόνων τους, ακόμη και σ' αυτές τις γυναίκες διαφαίνεται ένα είδος ανδρικής τόλμης. Οι περασμένες επιτυχίες τους κάνουν επιρρεπείς προς τις ανταρσίες και θέλουν να διατηρούν σταθερά τα προνόμιά τους» (Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Κορνέρ», 306. Ο ίδιος, «Έκθέσεις Βενετῶν Προνοητῶν», 433).

διατηρήθηκε καθόλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου ένα αυτοδιοικούμενο πατριαρχικό σύστημα, το οποίο πήρε ειδικά και χαρακτηριστικά σχήματα. Ένα σύστημα, στο οποίο τη βασική οργανωμένη κοινωνική ομάδα αποτελούσε το γένος, το σύνολο των συγγενών που κατάγονταν από ένα πρόγονο ή γενάρχη μέσω ανδρικής γραμμής¹⁷⁶. Τα γένη ήταν πατρογραμμικά και είχαν τη δυνατότητα να διακλαδώνονται σε μικρότερους κλάδους, και αυτοί πάλι σε πυρηνικές ή σε πολυπυρηνικές οικογένειες. Το σύστημα αυτό παρουσιάζει διάφορες ιδιομορφίες τοπικά στην Έξω και Μέσα Μάνη, με την έννοια ότι η οργάνωση των οικογενειακών αυτών ομάδων ή γενών με δυσκολία ξεπερνούσε το επίπεδο του χωριού στη Μέσα Μάνη ή, για την Έξω Μάνη, ενός συνόλου δύο - τριών χωριών, υπό έναν τοπικό αρχηγό. Η πολεμική ετοιμότητα επιβλήθηκε ως βασικός τρόπος ζωής και οι ένοπλες αιματοσυγγενικές ομάδες με τις πατροτοπικές εγκαταστάσεις τους, επικράτησαν και διατηρήθηκαν ως βασικές μονάδες του κοινωνικοοικονομικού και οικισμένου χώρου. Οι αγροτικές δραστηριότητες (στοιχειώδης γεωργία, μικρή κτηνοτροφία κλπ.), το εμπόριο, η πειρατεία, η λεηλασία γειτονικών περιοχών στηρίζονταν στη δύναμη των όπλων¹⁷⁷.

Οι μεγάλες οικογενειακές ομάδες ή γενιές διοικούνταν από τη γεροντική, την οποία αποτελούσαν οι αντιπρόσωποι των επιμέρους οικογενειών. Της γεροντικής προϊστατο ο πρωτόγερος, ο οποίος αποτελούσε τον εκπρόσωπο της οικογενειακής ομάδας στις συναλλαγές της με τις άλλες γενιές ή με την κεντρική εξουσία¹⁷⁸. Οι Οθωμανοί στους πρωτόγερους απευθύνονταν όταν ζητούσαν τους φόρους. Όταν σε ένα χωριό υπήρχαν γενικότερα προβλήματα, όπως ο κίνδυνος από πειρατές ή γειτονικούς οικισμούς, συνερχόταν η γεροντική από τους πρωτόγερους του χωριού. Όταν το πρόβλημα ήταν καθολικό για μια επαρχία, όπως του κινδύνου από Οθωμανούς ή της συνεννόησης με ξένες δυνάμεις, τότε συνερχόταν γεροντική από τους πρωτόγερους της περιοχής, για τη λήψη κοινών αποφάσεων. Τέτοια συνέλευση γερόντων έγινε στη Νόμια το 1571, όταν έπρεπε να αποφασίσουν αν θα συνεργάζονταν ή όχι με τους Βενετούς σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών. Η γεροντική εκείνη υπέδειξε και τρία πρόσωπα ως καπετάνιους, δηλαδή αρχηγούς των στρατιωτικών σωμάτων της Μάνης¹⁷⁹.

Η ανάπτυξη και η διαχρονική διατήρηση του συστήματος των αιματοσυγγενικών ομάδων στη Μάνη είναι το αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, όπως της μαχητικής απόκρουσης της κυριαρχίας των γειτονικών κρατών και κυρίως της αδυναμίας διαμόρφωσης μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας, μιας μορφής «κράτους» τοπικά, καθόσον οι περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες του τόπου δεν ευνοούσαν την παραγωγή ενός οικονομικού πλεονάσματος, απαραίτητου για τη διαμόρφωση μιας σταθερής άρχουσας κοινωνικής τάξης¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Για την οργάνωση των μανιατών κατά γένη βλ. γενικά Αλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*. Ο ίδιος, «Μανιάτικα γένη». Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 38-42.

¹⁷⁷ Στα 1600 ο γάλλος Η. Castellan περιέγραψε τους κατοίκους «*Αυτοὶ οἱ ορεσεῖβιοι [...] εἶναι φορτωμένοι με τόσα ὅπλα που μοιάζουν με σκαντζόχοιρους. Δεν τους αρκεί ἡ πελώρια σπάθα, κουβαλοῦν στον ὦμο ἕνα ντουφέκι και στα χέρια κρατοῦν ἕνα τσεκούρι, ἕνα ρόπαλο και μία κοντὴ λόγχη*». Βλ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, 439-440. Ντόκος, «*Ἐπαναστατικαὶ κινήσεις*», 251, 256, 261, 264. Μέρτζιος, «*Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα*», 100, 118.

¹⁷⁸ Βλ. και Μέρος Β΄. II. Τοπική ενότητα Ανδρούβιστας, 122.

¹⁷⁹ Ντόκος, «*Ἐπαναστατικαὶ κινήσεις*», 224, 257-8.

¹⁸⁰ Andromedas, *The Maniot community type*, 59. Αλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 333-338.

Β' Βενετοκρατία (1685-1715)

Αμέσως μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου, οι Βενετοί προχώρησαν στη διοικητική οργάνωση του Βασιλείου του Μορέα ή *Regno della Morea*, όπως ονομάστηκε η χερσόνησος, η οποία αρχικά διαιρέθηκε σε επτά και στη συνέχεια σε τέσσερις μεγάλες διοικητικές επαρχίες (*Provincie*), της Ρωμανίας (με πρωτεύουσα το Ναύπλιο), της Μεσσηνίας (με πρωτεύουσα τη Μεθώνη), της Αχαΐας (με πρωτεύουσα την Πάτρα) και της Λακωνίας (με πρωτεύουσα τη Μονεμβασία)¹⁸¹. Κάθε επαρχία διαιρέθηκε σε επιμέρους περιοχές-περιφέρειες (*territorii*), συνολικά 24-26 σε όλο το Βασίλειο¹⁸². Η διοικητική διαίρεση που καθιερώθηκε από τους Βενετούς δεν ήταν πρωτότυπη. Ουσιαστικά υιοθέτησαν, με ορισμένες ασήμαντες τροποποιήσεις, την παλιά οθωμανική διοικητική ενότητα, τον καζά που μετονομάστηκε σε *territorio*¹⁸³.

Η Μάνη διαιρέθηκε σε δύο τμήματα, βόρειο και νότιο, εντάχθηκε στην επαρχία της Λακωνίας και αποτέλεσε τα δύο από τα έξι συνολικά *territorii* της επαρχίας, το *territorio di Zarnata* (Alta Maina, δηλ. Βόρεια Μάνη) με έδρα τη Ζαρνάτα και το *Territorio di Chelefa* (Bassa Maina, δηλ. Νότια Μάνη) με έδρα το κάστρο της Κελεφάς¹⁸⁴. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα δύο *territorii* της Μάνης ξεκινούσε από τον κόλπο του Οιτύλου και κατέληγε στην ανατολική ακτή, στον όρμο Σκουταρίου¹⁸⁵. Οι υπόλοιπες περιφέρειες της Λακωνίας ήταν του Μυστρά, της Μονεμβασίας, της Βαρδούνιας και του Πασσαβά¹⁸⁶. Η Βαρδούνια και ο Πασσαβάς αποτελούσαν ξεχωριστές περιφέρειες εκτός Μάνης. Σύμφωνα με την έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ (1691) η Βαρδούνια είχε ελάχιστους κατοίκους, ενώ ο Πασσαβάς την εποχή εκείνη ήταν εντελώς ακατοίκητος, καθώς τα κτήματά του ανήκαν στους Οθωμανούς που κατοικούσαν προηγουμένως στο κάστρο και είχαν πλέον απομακρυνθεί¹⁸⁷. Συνεπώς, ως *territorio di Zarnata* ουσιαστικά νοείται

¹⁸¹ Η Βενετική Γερουσία αμέσως μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου διόρισε ως γενικό Προνοητή του Βασιλείου τον Ιάκωβο Κόρνερ και τρεις «*συνδίκους και καταστιχαδόρους*» (*Sindici catasticadori*), τον Ιερώνυμο Ρενιέρη, τον Δομένικο Γρίττη και τον Μαρίνο Μικιέλ για την οικονομική και διοικητική μεταρρύθμιση του τόπου. Οι τελευταίοι όφειλαν να καταγράψουν τα κτήματα, να διανείμουν τις γαίες, να προσδιορίσουν τα καταλληλότερα οικήματα για εκκλησίες, στρατώνες, αποθήκες και για τη διαμονή των υπαλλήλων, να εφαρμόσουν τον φόρο της δεκάτης στις ελληνικές ιδιοκτησίες, να καταλάβουν τα κτήματα των Οθωμανών, να θεσπίσουν θεσμούς και να οργανώσουν το εμπόριο. Οι εκθέσεις τους σώζονται στα Γενικά Αρχεία της Βενετίας στη Μαρκετινή Βιβλιοθήκη. Βλ. Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Κορνέρ». Δασκαλάκης, *Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία*, 148-149. Κριμπάς, «Ἐνετοκρατούμενη Πελοπόννησος», 318, 326-328. Γενικά για τη διοικητική και κοινωνική οργάνωση της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία βλ. Ντόκος - Παναγιώπουλος, *Βενετικὸ κτηματολόγιο*, XII-XIII.

¹⁸² Κριμπάς, «Ἐνετοκρατούμενη Πελοπόννησος», 316-346, κυρίως 317-318. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* Δ', 52. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, 162-170. Ντόκος, «Breve descrittione».

¹⁸³ Η διοικητική αυτή οργάνωση αντικατόπτριζε και την κοινωνική και χωροταξική πραγματικότητα της εποχής, κάτι που οι νέοι κυρίαρχοι δεν μπορούσαν να αγνοήσουν. Ένα πρόσθετο στοιχείο που συνηγορούσε για τη διατήρησή της ήταν ότι αντιστοιχούσε σε μεγάλο βαθμό στην ορθόδοξη Επισκοπή, δηλαδή σε μια τοπική διοικητική οργάνωση, βαθιά ριζωμένη και απαραίτητη στη νέα διοίκηση. Βλ. και Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, 163. Ντόκος - Παναγιώπουλος, *Βενετικὸ κτηματολόγιο*, XII-XIII.

¹⁸⁴ Λάμπρος, «Ἐκθέσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 206. Ο ίδιος, «Ἐκθέσις Βενετῶν Προνοητῶν», 684. Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, 13-17. Καπετανάκης, *Ἡ Μάνη στὴ Β' Τουρκοκρατία*, 49.

¹⁸⁵ Αυτή η οριοθέτηση προκύπτει από τους βενετικούς καταλόγους οικισμῶν, όπου αναφέρονται χωριστά οι οικισμοί της Alta και Bassa Maina. Βλ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, 165, 179-182. Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοί*, παρ. III, αρ.4-8, παρ. IV, χ.3.

¹⁸⁶ Πρβλ. τις περιφέρειες της επαρχίας Λακωνίας σύμφωνα με την απογραφή του Pacifico, *Breve descrizione*, 67-69.

¹⁸⁷ Λάμπρος, «Ἐκθέσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 207.

ολόκληρη η Βορειοδυτική ή Έξω Μάνη με τις επιμέρους τοπικές ενότητες (Ζαρνάτα, Ανδρούβιστα, Ζυγός). Η διοικητική αυτή διαίρεση της Μάνης αντιστοιχεί βασικά στη γεωφυσική-γεωλογική διαίρεση της περιοχής¹⁸⁸.

Στα κάστρα της Μάνης εγκαταστάθηκαν βενετικές διοικήσεις και φρουρές και φαίνεται πως η Ζαρνάτα την περίοδο αυτή γνώρισε ιδιαίτερη ακμή. Οι εκθέσεις, ωστόσο, των Προνοητών, οι οποίες αφορούν στη Μάνη, είτε απογραφές είτε καταγραφές γαιών, είναι ατελείς. Σύμφωνα με την έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ, ο οποίος κατέγραψε λεπτομερώς την υπόλοιπη Πελοπόννησο, αναφέρεται ότι στάθηκε αδύνατο να εκτελέσει το ίδιο έργο και για τη Μάνη, λόγω των συνεχών εμφύλιων πολέμων των Μανιατών και του ατίθασου του χαρακτήρα των κατοίκων που καθιστούσαν την περιοχή επισφαλής για τους Βενετούς υπαλλήλους¹⁸⁹. Οι γραπτές πηγές επιβεβαιώνουν ότι διαχρονικά οι Μανιάτες θεωρούσαν κάθε παρόμοια απόπειρα ως ένδειξη δεσποτισμού και κατασκοπείας στην ανεξάρτητη χώρα τους και ως εκ τούτου αντιδρούσαν συστηματικά σε οποιαδήποτε προσπάθεια καταγραφής γαιών ή απογραφής τους.

Παρά την οργανωτική τους ικανότητα, οι Βενετοί δυσκολεύτηκαν πολύ με τη διοικητική οργάνωση της Μάνης, καθώς βρέθηκαν προ μιας ιδιόμορφης κοινωνικής οργάνωσης και διοίκησης, τελειώς διαφορετικής από εκείνη των άλλων περιοχών της Πελοποννήσου¹⁹⁰. Ακόμα δε περισσότερο επειδή οι δύο επαρχίες της, η Βόρεια και η Νότια Μάνη, διέφεραν μεταξύ τους και ως προς την κοινωνική δομή αλλά και ως προς την εσωτερική τους οργάνωση.

Στη Νότια Μάνη ο γέροντας (αρχηγός του γένους) και η γεροντική (το συμβούλιο) συνέχιζαν να κανονίζουν όλα τα θέματα που αφορούσαν το γένος, το κύριο στοιχείο της κοινωνικής οργάνωσης των Μανιατών, και να λαμβάνουν αποφάσεις σεβαστές από όλα τα μέλη και αμετάκλητες¹⁹¹. Κάθε γένος που είχε ισχύ διέθετε τον δικό του πολεμόπυργο, γύρω από τον οποίο κτίζονταν τα σπίτια των μελών του. Η ισχύς του εξαρτιόταν από τον αριθμό των αρσενικών μελών, δηλαδή από τον αριθμό των ενόπλων ανδρών τους οποίους διέθετε. Οι κάτοικοι διακρίνονταν στους Νικλιάνους, τους ισχυρούς, τους Αχαμνόμερους, ανεξάρτητους και πολλές φορές σε ένοπλη σύγκρουση με τους Νικλιάνους, και τους Φαμέγιους, τους αδύνατους. Ενίοτε και σε επίλυδες, Φερτούς, οι οποίοι τελούσαν υπό την προστασία των Νικλιάνων και ήταν κατά κάποιον τρόπο το υπηρετικό προσωπικό τους¹⁹². Επικρατούσε το δίκαιο του ισχυρότερου και οι ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ των οικογενειών ήταν συνήθεις¹⁹³. Οι νέες εξωτερικές επιδράσεις ελάχιστα μετέβαλαν το τοπικό σύστημα στον άγονο και δυσπρόσιτο Νότο. Οι Βενετοί αποδέχτηκαν αυτή την

¹⁸⁸ Βλ. παραπάνω Μέρος Α΄. Ι. Γεωγραφικά όρια περιοχής. Γεωμορφολογία. Κλίμα, 26-30.

¹⁸⁹ Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 208, 214. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ βενετικὴ ἀπογραφὴ».

¹⁹⁰ Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικῶν Ἐκθέσεων», 150-151. Ο ἴδιος, «Μεταφράσεις», 144.

¹⁹¹ Randolph, *The Present State*, 16. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Δ΄*, 52. Βαγιακάκος, «Πόλεμος καὶ ἀγάπη», 309-310.

¹⁹² Βαγιακάκος, «Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νικλῶν», 163 κ.εξ.

¹⁹³ Δημητράκος-Μεσίσκλης, *Οἱ Νικλιᾶνοι*, 199-216. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα γράφει σχετικὰ το 1730 ὁ Γάλλος Fourmont, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆ Ζαρνάτα δὲν προχώρησε στα ἐνδότερα τῆς Μάνης διότι οἱ κάτοικοι τῆς Μέσα Μάνης βρῖσκονταν διαρκῶς σε πόλεμο, πότε με τοὺς Τούρκους καὶ πότε μεταξύ τους. Βλ. Κουγέας, «Ἡλίας Δόξας», 333.

κατάσταση και αρκέσθησαν να έχουν τη συμμαχική συμπαράσταση των Μανιατών της περιοχής από ξηρά και από θάλασσα στους αγώνες τους εναντίον των Οθωμανών¹⁹⁴.

Στη Βόρεια Μάνη οι συνθήκες ήταν πιο πρόσφορες, παρόλο που και εκεί το γένος αποτελούσε το κύτταρο της κοινωνίας και τη διοίκηση κάθε περιοχής ασκούσε ο αρχηγός της ισχυρότερης οικογένειας. Οι Βενετοί αναγνώρισαν επίσημα τους τοπικούς αυτούς αρχηγούς των διάφορων μικρών περιφερειών, οι οποίοι ονομάστηκαν επίσημα πλέον «καπετάνιοι»¹⁹⁵ και οι περιοχές που εξουσίαζαν «καπετανίες»¹⁹⁶. Οι καπετάνιοι ήταν οι αρχηγοί των στρατιωτικών σωμάτων σε περίπτωση πολέμου και παράλληλα υπεύθυνοι για την τήρηση της τάξης στην καπετανία τους σε καιρό ειρήνης. Για την επιβολή και τη διατήρηση της εξουσίας τους διατηρούσαν προσωπικές φρουρές. Ενώ δηλαδή κατά τη διάρκεια της πρώτης τουρκοκρατίας η έννοια του καπετάνιου ταυτιζόταν με τον αρχηγό πολεμικού σώματος, με την οργάνωση της Πελοποννήσου από τους Βενετούς η έννοια του καπετάνιου διευρύνθηκε και ο στρατιωτικός αρχηγός έγινε παράλληλα προστάτης και αρχηγός ασφαλείας μιας περιορισμένης περιοχής, υπαγόμενος στον Βενετό καστελλάνο - φρούραρχο της Ζαρνάτας ή της Κελεφάς. Με τον τρόπο αυτό στερεώθηκαν περισσότερο τα στρατιωτικοπολικά και οικονομικά προνόμιά τους¹⁹⁷ και στον βορρά κυρίως σημειώθηκε σχετική εξομάλυνση των ταραχών και πρόοδος. Οι Βενετοί εισήγαγαν τον θεσμό αυτό αφ' ενός μεν για να ενισχύσουν την φιλοδοξία των αρχηγών των ισχυρών οικογενειών, ώστε να έχουν την υποστήριξή τους, αφ' ετέρου δε για να έχουν έτοιμα ένοπλα σώματα σε περίπτωση πολέμου, τα οποία να μπορούν να προβάλουν άμεση αντίσταση.

Επί Α' Τουρκοκρατίας οι Μανιάτες επιβαρύνονταν μόνο με έναν ετήσιο φόρο κατ' αποκοπή, τον λεγόμενο *mactù*¹⁹⁸, ίσο με 5.000 έως 6.000 γρόσια (ρεάλια στις βενετικές πηγές), τον οποίο όμως, σύμφωνα με τις πηγές, σπάνια πλήρωναν¹⁹⁹. Από δύο βενετικά φορολογικά κατάστιχα, του 1687-88 και του 1692, προκύπτει ότι κατά τις παραμονές της κατάληψης της Πελοποννήσου από τα βενετικά στρατεύματα ο μανιάτικος φόρος έφθανε

¹⁹⁴ Για την δράση των Μανιατών κατά τον τουρκοβενετικό πόλεμο βλ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 307. Βλ. και Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχαία», 154.

¹⁹⁵ Η λέξη *καπετάνιος* ετυμολογείται από το βενετικό *capetanio* (ιταλ. *capitano*), το οποίο έχει την αρχή του στο μεσαιωνικό λατινικό *capitaneus*. Κατ' άλλους ετυμολογείται από το βυζαντινό *κατεπάνω*, δηλωτικό αξιώματος διοικητή θέματος ή άλλης ευρείας περιοχής, απ' το οποίο μέσω της αντιμετάθεσης των γραμμάτων *τ* και *π* προέκυψε ο τύπος *καπετάνω* - *καπετάνιος*, αρχηγός ένοπλου σώματος ανδρών. Βλ. Βαγιακάκος, «Η Άρδούβιστα», 55-56.

¹⁹⁶ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 150.

¹⁹⁷ Άλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 130-133.

¹⁹⁸ Το σύστημα του *maktù* εισήχθη από τον σουλτάνο Μεχμέτ Β' (1451-1481). Το βασικό του γνώρισμα ήταν ότι επρόκειτο για καθορισμένο κατ' αποκοπή ετήσιο φόρο, ανεξάρτητο από το ύψος της παραγωγής. Αρχικά νοικιαζόταν κατ' έτος, κατόπιν δημοπρασίας (σύστημα *mukata'a*). Αλλά από το τέλος του 17ου αιώνα τέθηκε σε εφαρμογή το σύστημα της ισόβιας εκμίσθωσης, *malikâne*. Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα το σύστημα *maktù* είχε ευρεία χρήση στην οθωμανική αυτοκρατορία, γεγονός που συνδέεται με την ενίσχυση της θέσης των *âyân*. Καταργήθηκε το 1891, εφόσον είχε καταστεί απρόσφορο εξαιτίας δημογραφικών μεταβολών και της αδυναμίας των τοπικών αρχών να καταναείμουν το συνολικό ποσό στους υπηκόους. Βλ. σχετ. Inalcik, «L' Empire ottoman», 100-101. Ο ίδιος, «Transformation», ό.π., κείμενο V, 333. Γιαννόπουλος, *Διοικητική οργάνωση*, 58. Mutafciéva, «Περί τῶν τσιφλικιῶν», 26. Goffman, «The maktù' system».

¹⁹⁹ Λάμπρος, «Ἐκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλλ», 206-207. Για το ζήτημα του μανιάτικου φόρου βλ. επίσης Topping, «Taxation di mactù», 10. Κόμης, «Ὁ κατ' αποκοπὴν φόρος», 21-40.

τα 5.551 γρόσια²⁰⁰. Από τα δύο αυτά τεκμήρια, καθώς και από άλλες πηγές²⁰¹, διαπιστώνεται ότι και επί Βενετοκρατίας οι φορολογικές υποχρεώσεις των Μανιατών περιοριζόνταν στην καταβολή του *maclù*. Αναφέρεται μάλιστα ότι οι Βενετοί μείωσαν το ύψος του φόρου σε 3.171,5 ρεάλια²⁰², ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές υπηρεσίες που τους προσέφεραν οι Μανιάτες²⁰³. Σύντομα όμως άρχισε να αυξάνεται, αφού ήδη το 1691, σύμφωνα με την έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ, έφθανε τα 3.935 ρεάλια²⁰⁴. Βεβαίως οι Μανιάτες προσπαθούσαν να αποφύγουν ή έστω ν' αναβάλλουν την πληρωμή του φόρου στους Βενετούς²⁰⁵, όπως και παλαιότερα στους Οθωμανούς²⁰⁶. Εν τούτοις, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συχνά εξαναγκάζονταν να καταβάλλουν έστω ένα μέρος από αυτόν²⁰⁷. Στη Μάνη η συλλογή του φόρου από τους Βενετούς γινόταν από φοροεισπράκτορες χωρίς τη διαμεσολάβηση κάποιου μισθωτή²⁰⁸ και δεν ίσχυε το σύστημα της ενοικίασης των φόρων, όπως γινόταν στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, όπου οι ενοικιαστές πολλές φορές ασκούσαν ακόμα και βία για να εισπράξουν τους φόρους²⁰⁹.

Β΄ Τουρκοκρατία (1715-1821)

Μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς (1715) η διοικητική διαίρεση της Μάνης επανήλθε στο προηγούμενο καθεστώς της πρώτης τουρκοκρατίας²¹⁰.

²⁰⁰ Βλ. παραπάνω, Εισαγωγικά, IIIα. Αρχαιακές πηγές, 13, αρ. 4α,β. Κόμης, «Ό κατ' άποκοπήν φόρος». Ο ίδιος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 587-591, παρ.ΙΙΙ, αρ.3, 4. Ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα*, 10-12.

²⁰¹ Λάμπρος, «Έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», 207. Finlay, *A history of Greece*, 205. Από το σύστημα του *maclù* εξαιρείτο το *territorio* του Πασσαβά και η Μπαρδούνια, περιοχές όπου ίσχυε η δεκάτη και άλλοι ειδικοί φόροι (χορτονομής, χοίρων κ.λ.π.). Βλ. σχετικά Λάμπρος, ό.π., 206-207. Ιδιαίτερη υπήρξε και η περίπτωση τεσσάρων συνοριακών οικισμών της Έξω Μάνης, των Μαντινείων (Μικρή - Μεγάλη), της Σέλιτσας (Βέργα) και της Γιάννιτσας (Ελαιοχώριον). Αρχικά οι οικισμοί αυτοί υπόκεινταν στο προνομιακό καθεστώς, όπως και η υπόλοιπη Μάνη. Στη συνέχεια, το 1699, η βενετική διοίκηση θεώρησε ότι κακώς είχαν συμπεριληφθεί στη μανιάτικη επικράτεια και τους επέβαλε την πληρωμή δεκάτης επί της παραγωγής. Η μετατροπή του φόρου σε έγγειο είχε σαν συνέπεια την αύξηση του ετησίως καταβαλλόμενου ποσού, ως εξής: στις Μαντινείες από 120 σε 300 ρεάλια, στη Σέλιτσα από 50 σε 180 και στη Γιάννιτσα από 175 σε 700. Βλ. Λάμπρος, «Έκθέσεις Βενετών προνοητών», 554.

²⁰² Finlay, *A history of Greece*, 205.

²⁰³ Ήδη από τον 15ο αιώνα οι Μανιάτες υπηρετούσαν ως *stradioti* τη Γαληνότατη Δημοκρατία στους πολέμους της εναντίον των Οθωμανών. Σχετικά βλ. Σάθας, *Έλληνικά ανέκδοτα*, τομ.1, Εισαγωγή, ξξ' (67)-Οδ'(74). Ο ίδιος, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, 36-42. Ο ίδιος, *Έλληνες στρατιώται*, 126-127. Ο ίδιος, *Documents inédits*, τομ.6 (1884), 221-226. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 20-23. Gallotta, «Venise et l' Empire Ottoman», 126. Στο τέλος του 15ου αιώνα αναφέρεται στρατολόγηση Μανιατών και μεταφορά τους στη Βενετία (Κολυβά, «Θεόδωρος Παλαιολόγος», 141-142). Στις αρχές του 16ου αιώνα στη Μάνη, όπου είχαν στο μεταξύ καταφύγει *stradioti* από διάφορες περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, ιδρύθηκε η *luogotenenza della Stratia di Maina*, της οποίας ηγείτο ο Θεόδωρος Λιβέρης, επονομαζόμενος Λαγός (Σάθας, *Έλληνες στρατιώται*, 264). Στη διάρκεια της βενετοκρατίας οι Μανιάτες χρησιμοποιήθηκαν από τους Βενετούς και ως *Partitarii* (Partitanti), σώματα ατάκτων, τα οποία χρησιμοποιούνταν για χερσαίες καταδρομές. Ως αμοιβή είχαν το δικαίωμα στη λεηλασία (βλ. Ψαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής*, 115-116. Μέρτζιος, «Η έκκλησις Μανιατών», 401-402. Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, «Ό Μυστράς», 231).

²⁰⁴ Κόμης, «Ό κατ' άποκοπήν φόρος», 22. Λάμπρος, «Έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», 207. Ο ίδιος, «Έκθέσεις Βενετών προνοητών», 721.

²⁰⁵ Λάμπρος, «Έκθέσεις Βενετών προνοητών», 721-722. Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, «Ό Μυστράς», 241.

²⁰⁶ Οστόσο, φαίνεται ότι οι Οθωμανοί κατόρθωσαν κατά καιρούς να εισπράτουν δια της βίας τον φόρο. Βλ. σχετ. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ άρχεία», 105, 161, 169.

²⁰⁷ Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, «Ό Μυστράς», 241. Βλ. παραπάνω, Εισαγωγικά, IIIα. Αρχαιακές πηγές, 13, αρ. 4α,β.

²⁰⁸ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 602-603. Ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα*, 13, 65-66.

²⁰⁹ Κριμπάς, «Ένετοκρατούμενη Πελοπόννησος», 328-329.

²¹⁰ Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 143, 159

Η Μάνη αποτέλεσε τους δύο από τους 23-24 καζάδες του πασαλικίου της Πελοποννήσου, της Ανατολικής και της Δυτικής Μάνης. Τόσο όμως η Ανατολική όσο και η Δυτική Μάνη περιελάμβαναν μικρότερες «αυτοδιοικούμενες» περιφέρειες, οι οποίες, παρά τις προσπάθειες διοικητικής οργάνωσης της Μάνης και τη διοικητική διαίρεση της περιοχής, βρίσκονταν ανέκαθεν στα χέρια τοπικών ανεξάρτητων αρχηγών, τους οποίους οι Βενετοί είχαν επίσημα αναγνωρίσει ως καπετάνιους. Για τον καλύτερο έλεγχο των σκληροτράχηλων και πολεμοχαρών Μανιατών το στρατιωτικοπολιτικό αυτό διοικητικό σύστημα των καπετανιών εφαρμόστηκε και κατά τη Β΄ Τουρκοκρατία, καθώς συνδυαζόταν απόλυτα με το ειδικό προνομιακό καθεστώς της εσωτερικής αυτονομίας της περιοχής, αλλά και με το πατριαρχικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης βασισμένο στις αιματοσυγγενικές ομάδες.

Οι επιμέρους ανεξάρτητες περιφέρειες - τοπικές ενότητες της Μάνης, οι λεγόμενες καπετανίες, αποτέλεσαν πλέον τις κύριες διοικητικές μονάδες, υπό τον έλεγχο του διοικητή πασά του Μοριά (Μόρα Βαλεσής)²¹¹. Κάθε καπετανία περιλάμβανε ένα άθροισμα περιοχών, εδαφικών δηλαδή εκτάσεων, στις οποίες διατηρούσε τα κυριαρχικά της δικαιώματα μία αιματοσυγγενική ομάδα ή καλύτερα κάποιο μέλος της με μεγάλη πολιτική, οικονομική και στρατιωτική εξουσία, ο καπετάνιος.

Ο ρόλος του καπετανίου κατά τη β΄ τουρκοκρατία φαίνεται και μέσα από τους όρους της συμφωνίας για ειρηνική συνύπαρξη Μανιατών και Οθωμανών, σύμφωνα με τους οποίους στη Μάνη δεν θα εισχωρούσε οθωμανικός στρατός και οι Μανιάτες θα αναλάμβαναν μόνοι τους να διώξουν τους Βενετούς από τα κάστρα του τόπου τους. Παράλληλα, η Μάνη θα χωριζόταν σε τέσσερις περιοχές-καπετανίες και σε κάθε μία από αυτές θα οριζόταν ένας υπεύθυνος καπετάνιος, για να εξασφαλίζει την ειρήνη και την ασφάλεια του τόπου. Ο φόρος που θα πλήρωναν οι Μανιάτες στο οθωμανικό ταμείο θα ήταν 4.000 γρόσια ετησίως, η είσπραξη του οποίου και η παράδοσή του θα ήταν έργο του καπετανίου. Ο ίδιος θα αναγνωριζόταν από την οθωμανική διοίκηση και το αξίωμα αυτό θα ήταν κληρονομικό. Αυτός θα ήταν υπόλογος για ό,τι παράνομο θα συνέβαινε στην καπετανία του, ενώ σε περίπτωση που δεν θα ανταποκρινόταν στα καθήκοντά του, θα τον καθαιρούσαν από το αξίωμά του ή θα τον καταδίκαιζαν σε εξορία. Τέλος, ο καπετάνιος θα εμπορευόταν με σχετικό κέρδος τα προϊόντα του τόπου του, δηλαδή θα αγόραζε το λάδι, το βελανίδι και το μετάξι που θα προοριζόταν για εξαγωγή και θα πωλούσε στους εμπόρους ακριβότερα²¹². Από το εισόδημά του αυτό θα πληρώνονταν και οι άνδρες που θα είχε για την επιτήρηση της ασφάλειας του τόπου του.

Η Μάνη διαιρέθηκε αρχικά σε τρεις καπετανίες. Οι Τούρκοι αναγνώρισαν τον καπετάν Γιαννάκη Κουτήφαρη ως καπετάνιο Σταυροπηγίου/Ζαρνάτας²¹³, τον Ξανθό Γιατρό από τη Μηλέα²¹⁴ για τον Ζυγό της Μάνης, που εκτεινόταν την εποχή αυτή από την

²¹¹ Σαΐτας, *Μάνη*, 22-24.

²¹² Βλ. παρακάτω Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 60-70.

²¹³ Αναπλιώτης, «Κουτήφαρη», 54. Καπετανάκης, «Η οικογένεια Κουτήφαρη», 451.

²¹⁴ Το 1690 αναφέρεται στη Ζαρνάτα το όνομα του καπετάν Γιατρού της Μηλιάς, βλ. Κουγέας, «Αναφορά Βοιτυλιωτών», 429. Η καταγωγή του ήταν από τους Γιατρούς - Μεδίκους του Οιτύλου. Ένας από τους κλάδους των Γιατρών-Μεδίκων που εγκαταστάθηκαν στη Μηλιά ήταν των Ξανθιάνων, οι οποίοι κατοίκησαν στον ομώνυμο οικισμό. Μάλιστα, το 1706 εικονογραφείται το καθολικό της μονής Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στα Ξανθιάνικα «*διὰ συνδρομῆς [...] τιμιωτάτων ἀρχόντων Ξανθιάνων*», βλ. παρακάτω Μέρος Β΄.16. Μονή Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας, 208. Για τον καπετάν Ξανθό Γιατράκο

Καρδαμύλη μέχρι το Οίτυλο και τον Αντωνάκη Καβαλιεράκη-Φωκά²¹⁵ από την Καρυούπολη για την Ανατολική Μάνη²¹⁶. Για τη Μέσα Μάνη δεν αναφέρεται καπετάνιος έως τα Ορλωφικά²¹⁷. Στη συνέχεια, από τα μέσα του 18ου αιώνα έως και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι διαθέσιμες πηγές είναι ασαφείς σχετικά με τον αριθμό και τα όρια των καπετανιών της Βόρειας Μάνης²¹⁸. Σύμφωνα με τον Νικήτα Νηφάκη το 1798 υπήρχαν στην Έξω Μάνη 7 καπετανίες²¹⁹. Στην Ζαρνάτα υπήρχαν δύο Καπετανίες, της Τρικότσοβας²²⁰ του Καπετανάκη και των Κιτριών²²¹ του Κουμουνδουράκη²²², στην Ανδρούβιστα ήταν καπετάνιος ο Τρουπάκης²²³, στον Ζυγό ο Χρηστέας²²⁴, στη Μηλιά ο Κυβέλος, στην Καστάνια ο Δουράκης²²⁵ και στη Μικρή Καστάνια ο Βενετσανάκης²²⁶.

αντλούμε πληροφορίες από τον κώδικα της μονής Δίμοβας στην Αλαγονία. Στην υπ' αρ. 37 καταχώρηση του κώδικα αναφέρεται το όνομα του καπετάν Ξανθού Γιατράκου, ο οποίος μαζί με τη γυναίκα του πούλησαν στο μοναστήρι, στις 24 Αυγούστου 1714, έναν τόπο «...εις τον Άγιο Βασίλειο ομπρός εις τον μύλον», που είναι στα Περιβολάκια της Γιάννιτσας. Στην 73η καταχώρηση αναφέρεται ότι στις 28 Απριλίου 1723 βρισκόταν στο μοναστήρι ο καπετάν Ξανθός Γιατρός μαζί με τον Αντωνάκη Καβαλιεράκη-Φωκά και υπέγραψαν σαν μάρτυρες στο αφιερωτικό του μοναχού Διονυσίου Φραγγίνα., βλ. Αναπλιώτης, *Μονή Ντίμοβας*, 16.

²¹⁵ Βαγιακάκος, «Βυζαντινά όνόματα», 214. Η Καπετανία της Ανατολικής Μάνης περιλάμβανε όλη την ανατολική Μάνη από το Σκουτάρι και νοτιότερα. Ο μεγαλογενής Αντωνάκης Καβαλιεράκης- Φωκάς κατοικούσε στην Καρυούπολη. Από την οικογένεια Φωκά η Βενετία είχε τιμήσει το 1685 τον Θωμά Φωκά και του είχε δώσει τον τίτλο του ιπότη-καβαλιέρη. Ο Αντωνάκης Φωκάς, ο οποίος έφερε το παρωνύμιο «Καβαλιεράκης» πιθανότατα ήταν απόγονος του Καβαλιέρη Θωμά Φωκά.

²¹⁶ Αναφέρεται ότι το 1718 οι τρεις καπετάνιοι συναντήθηκαν στο μοναστήρι της Δίμοβας στο χωριό Γιάννιτσα (Ελαιοχώριο), το οποίο τότε ανήκε στη Μάνη (όπως και όλη η περιοχή της Αλαγονίας), για να συζητήσουν τα προβλήματα του τόπου. Σύμφωνα με την παράδοση ο Ξανθός σκότωσε εκεί τον Γιαννάκη Κουτήφαρη και προσάρτησε κατόπιν την περιοχή του Σταυροπηγίου στη δική του καπετανία, ώστε να κυριαρχεί σε ολόκληρη την Έξω Μάνη. Βλ. Αναπλιώτης, «Κουτηφαραίοι», 54. Καπετανάκης, «Κώδικας Τίμοβας», 85.

²¹⁷ Μόνο μετά τα Ορλωφικά αναφέρεται καπετάνιος της καπετανίας Μαΐνης, η οποία περιλάμβανε τη Μέσα Μάνη από την Αρεόπολη-Τσίμοβα μέχρι το Ταίναρο, ο καπετάν Γιωργάκης Μαυρομιχάλης. Βλ. Φιλήμων, *Ιστορικόν Δοκίμιον*, 411. Κουγέας, "Ορλώφ", 54, 75. Το 1792 ο καπετάν Γιωργάκης Μαυρομιχάλης αναφέρεται ως καπετάνιος και οι απόγονοί του είχαν το παρωνύμιο «Καπετανάκης». Η οικογένεια αυτή από τα Ορλωφικά (1770) και μέχρι την επανάσταση του 1821 επηρέαζε τη Μέσα Μάνη περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη.

²¹⁸ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική Αυτοκρατορία*, 152. Ο Sauveur αναφέρει 4, ο Leake 7, ο Rouqueville 12, ο Stephanopoli 15, Γαλλικό Υπόμνημα του 1786 5, ο Φραντζής 8, ο Τρικούπης 8 και 11, ο Φιλήμων 9 και 16, ο Παπαρηγόπουλος 4 και ο Νικήτας Νηφάκης 7.

²¹⁹ Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 39.

²²⁰ Λόφος που υψώνεται στα ανατολικά του Αλμυρού. Σήμερα ονομάζεται Χαραυγή. Στην κορυφή, στο Πετροβούνι, έχει κτιστεί το κάστρο της οικογένειας Καπετανάκη, κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα από τους υιούς του Χριστόδουλου Παναγιώτη Καπετανάκη. Παλιότερα, ο λόφος λεγόταν Βικλοβούνι, δηλ. βίγλα, θέση παρατηρητηρίου. Βλ. Καπετανάκης, «Παναγιώτης Καπετανάκης».

²²¹ Παράλια κόμη και λιμάνι της Έξω Μάνης, επίνειο της Ζαρνάτας, απ' όπου διεξαγόταν και εμπόριο στο εξωτερικό. Ήταν έδρα του πρώτου Μπέη της Μάνης Τζαννέτου Κουτήφαρη (1776-1779) και του τελευταίου Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη (1815-1821).

²²² Πρόκειται για τον τέταρτο μπέη της Μάνης Παναγιώτη Κουμουνδουράκη (1798-1802). Βλ. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 40-44.

²²³ Πρόκειται για τον Παναγιώτη Τρουπάκη Μούρτζινο, βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. ΙΙ. Τοπική ενότητα Ανδρούβιστας, 124. Στον πύργο του φιλοξενήθηκε στις 13 Απριλίου 1795 ο άγγλος περιηγητής John Bacon Morritt. Βλ. Morritt, *An Account*, 50-51.

²²⁴ Χριστόδουλος Χρηστέας. Ο πύργος του σώζεται ακόμα στον όρμο του Αγίου Δημητρίου. Εκεί φιλοξενήθηκε στις 14-15 Απριλίου 1795 ο Morritt, ο οποίος δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον καπετάνιο. Βλ. Morritt, *An Account*, 51-53. Rouqueville, *Voyage de la Grèce* 5, 594-596. Leake, *Travels* I, 320.

²²⁵ Καπετανάκης, «Οικογένεια Δουράκη», 249-254 και Μεγαλομάτη - Μαυροειδή, «Ο πύργος Δουράκη».

²²⁶ Αναγνώστης Βενετσανάκης, καπετάνιος της Μικρής Καστάνιας ή Καστάνιτσας, χωριό της Ανατολικής Μάνης στην περιοχή της Μελιτίνης. Από την οικογένεια αυτή κατάγεται ο θρυλικός κλέφτης του Μοριά

Μετά τα Ορλωφικά οι Οθωμανοί προσπάθησαν να αυξήσουν την επιρροή τους στη Μάνη²²⁷. Έτσι, το 1776 η Μάνη αποχωρίστηκε διοικητικά από την υπόλοιπη Πελοπόννησο, αναγορεύθηκε σε ημιαυτόνομη Ηγεμονία («*Μπας Μπεηλίκι*») και υπάχθηκε στη δικαιοδοσία του Καπουδάν πασά, διοικητή του οθωμανικού στόλου²²⁸. Ο Καπουδάν πασάς διόριζε έναν τοπικό αρχηγό, με τον επίσημο τίτλο του Μπέη (*μπας μπογού*), προερχόμενο από τους ισχυρούς καπετάνιους της περιοχής, υπεύθυνο για την τήρηση της τάξης, την πληρωμή του ετήσιου φόρου στον σουλτάνο και για τη συγκέντρωση στρατού σε περίπτωση ανάγκης²²⁹. Οι υπόλοιποι καπετάνιοι διατηρούσαν τα κυριαρχικά δικαιώματά τους στις καπετανίες τους, αλλά ενώ πριν ήταν ανεξάρτητοι τοπάρχες, πλέον βρίσκονται υπό τον έλεγχο του Μπέη. Η Μάνη υποχρεώθηκε στην καταβολή ετήσιου φόρου 15.000 γροσίων²³⁰, ένα ποσό πολύ μεγαλύτερο από αυτό που ίσχυε παλαιότερα, το οποίο σπάνια εισέπραττε ο Μπέης άμεσα από τους καπετάνιους και τους κατοίκους των περιφερειών. Τα έσοδά του όμως από τα παραχωρούμενα δικαιώματά του, όπως το δικαίωμα της έκδοσης αδειών εμπορίας, η εκμετάλλευση των λιμανιών της Μάνης, στα οποία επιβλήθηκε δασμός για τα εισαγόμενα προϊόντα, όπως και το μονοπώλιο των σπουδαιότερων εγχώριων προϊόντων, του λαδιού, του βελανιδιού και του μεταξιού²³¹, φαίνεται ότι αρκούσαν για την πληρωμή του φόρου. Ο Άγγλος πρόξενος στα Ιωάννινα John Philip Morier, ο οποίος επισκέφθηκε τη Μάνη το 1804, ανέφερε ότι ο θεσμός του Μπέη επιβλήθηκε στους Μανιάτες σαν τιμωρία για τη συμμετοχή τους στα Ορλωφικά²³².

Φαίνεται ότι η διοικητική οργάνωση της Μάνης στη β' τουρκοκρατία καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την ιδιότυπη εσωτερική ιεράρχηση και την κοινωνική διαστρωμάτωση των γενών²³³. Είναι χαρακτηριστικό ότι γενικά στον νότο ο θεσμός των καπετανιών δεν εδραιώθηκε ποτέ. Εκεί η πολιτική, στρατιωτική και εκτελεστική εξουσία βρισκόταν ανέκαθεν στα χέρια της γεροντικής ή συλλογικά στους αρχηγούς-πρωτόγερους των ισχυρών γενών. Τα γένη στη Μέσα Μάνη ήταν εσωτερικά εξισωμένα και ευμετάβλητα. Όλα δηλαδή τα μέλη των γενών ανήκαν στην ίδια κοινωνική κατάσταση και δεν άνηκαν σε ξεχωριστές κοινωνικές τάξεις ή κοινωνικά στρώματα. Τα αδύνατα γένη, λόγω των συνεχών εχθροπραξιών, κολλούσαν στα ισχυρότερα και με τον καιρό αφομοιώνονταν και παρουσιάζονταν σαν κλάδοι εξ αρρενογονίας του ισχυρού γένους. Άλλοτε ισχυροποιούνταν με την αύξηση των άρρενων μελών τους που έφεραν όπλα.

Παναγιώταρος Βενετσανάκης, ο οποίος θανατώθηκε από τους Τουρκομπαρδουνιώτες στην μάχη της Καστάνιας το 1780. Βλ. Καψάλης, «Η Καστάνια». Δρογκάρη, *Παναγιώταρος Βενετσανάκης*.

²²⁷ Από ένα γαλλικό υπόμνημα του 1786 πληροφορούμαστε ότι πριν από τα Ορλωφικά η διοίκηση του Μοριά ήταν ήπια, ενώ στη συνέχεια ακολούθησε μία διοίκηση σκληρή. Βλ. Ayoatis-Pelé, *Connaissance*, 102.

²²⁸ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική αυτοκρατορία*, 192-197, 204, 215-223. Κουγέας, «Ιστορικά πηγαία». Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 143.

²²⁹ Για τον θεσμό του Μπέη βλ. και Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 257-271.

²³⁰ Αναφέρεται ότι ο Καπουδάν πασάς εισέπραττε επιπλέον 2.500 γρόσια, ως δώρο, ανεβάζοντας το δόσιμο στα 17.500 γρόσια ετησίως (35 bourses κατά τις γαλλικές πηγές). Βλ. σχετ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, Χφ.17878. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 276. Καπερνάρος, *Μανιάτες*, 95. Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική αυτοκρατορία*, 36, 195. Μοσχοβάκης, *Δημόσιον Δίκαιον*, 107. Δημητράκος-Μεσίσκλης, *Οι Νυκλιάνοι*, 247.

²³¹ Δασκαλάκης, *Μάνη και Όθωμανική αυτοκρατορία*, 195. Βλ. Μέρος Α'. V. Οικονομία, 60-70 και Μέρος Γ'. I. Ελαιοτριβεία & Λάδι, 232.

²³² Wagstaff, «Morier's Account», 279.

²³³ Βλ. Άλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 76-90. Ο ίδιος, «Μανιάτικα γένη», 127-137. Σαΐτας, *Μάνη*, 26-28.

Αντίθετα, στην Έξω και στη Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, λόγω των καλύτερων οικονομικών συνθηκών, παράλληλα με τα γένη διαμορφώθηκε μια ηγετική τάξη από κληρονομικούς αρχηγούς. Εμφανίζεται μια μορφή πρωτοκράτους στο πρόσωπο των καπετάνιων, με θεωρητικά απεριόριστη εξουσία, στρατιωτικά, πολιτικά και εκτελεστικά καθήκοντα. Εδώ τα γένη είχαν διαφορετική δομή. Παραμένοντας πάντα πατρογραμμικά, με αναφορά σε έναν πρόγονο-γενάρχη, είναι εσωτερικά ιεραρχημένα, καθώς από έναν κλάδο τους (υπογενιά ή οικογένεια με την ευρύτερη σημασία) προέρχεται ο κληρονομικός αρχηγός, ο καπετάνιος. Στην Έξω Μάνη υπήρχε διάκριση σε σπίτια πρώτης, δεύτερης και τρίτης τάξης. Ο χαρακτηρισμός αυτός γινόταν ανάλογα με την πολεμική δύναμη της οικογένειας και τον αριθμό των όπλων που διέθετε κάθε μία. Πρώτα ήταν τα σπίτια που είχαν αναδείξει καπετάνιο²³⁴. Πέρα από αυτούς υπήρχε και το κατώτερο κοινωνικό στρώμα που το αποτελούσαν μικρές οικογένειες των οποίων τα περιουσιακά στοιχεία δεν επαρκούσαν για τη διατροφή τους. Τα άτομα αυτά όφειλαν απόλυτη υπακοή στους Καπετάνιους και ήταν υποχρεωμένα να αναλαμβάνουν γεωργικές ή κτηνοτροφικές εργασίες των ευπορότερων οικογενειών.

Στη βόρεια και κυρίως στην Έξω Μάνη, όπου οι οικονομικές συνθήκες ήταν πιο πρόσφορες και η κοινωνική διαστρωμάτωση πιο προχωρημένη, το κοινωνικοοικονομικό σύστημα πήρε χαρακτηριστικά καθαρά φεουδαρχικού τύπου. Είναι ξεκάθαρες οι αναλογίες που φέρουν οι καπετανίες της β' τουρκοκρατίας της Μάνης με τα τιμάρια της α' οθωμανικής περιόδου, την κυριότερη μορφή φεουδαλικής γαιοκτησίας στην οθωμανική αυτοκρατορία²³⁵. Το αξίωμα του καπετάνιου είναι κληρονομικό και πρόνομο μιας ορισμένης οικογένειας ή ενός κλάδου (γενιάς), που αναγνωρίζεται ως αριστοκρατικό και ασκεί εξουσία σε μια ευρύτερη περιοχή, την Καπετανία. Οι ανώτερες ιεραρχικά ομάδες, δηλ. οι Καπετάνιοι, από ένα σημείο και μετά ταυτίζονται με μια ανώτερη κοινωνική τάξη γαιοκτημόνων. Έχουν σημαντικές δικαιοδοσίες, όπως προνομακή εκμετάλλευση εκτάσεων, μονοπωλιακή εμπορία προϊόντων, είσπραξη δασμών και φόρων, οργάνωση της άμυνας κ.α. Δημιουργούνται έτσι διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, απ' το ένα μέρος ομάδων που είναι αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης και απ' το άλλο προνομιούχων ομάδων που ιδιοποιούνται το κοινωνικό πλεόνασμα²³⁶.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι κατά τη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν την κατάλυση του δεσποτάτου του Μορέα η Μάνη διατηρεί μια σχετική αυτονομία στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το καθεστώς αυτό ουσιαστικά αντικατοπτρίζει τις δυσκολίες ελέγχου ενός τόπου οχυρωμένου από τη φύση, ο οποίος διαθέτει αναρίθμητα καταφύγια χάρη στο φυσικό του ανάγλυφο. Ο πληθυσμός που κατοικεί στην περιοχή είναι

²³⁴ Ο Διονύσιος Μούρτζινος μας περιγράφει την κοινωνική διαστρωμάτωση της Δυτικής ή Έξω Μάνης σε μια αναφορά του της 4ης Ιανουαρίου 1830 : «...Κύριοι τα σημερινά σπίτια της Δυτικής Σπάρτης (Μάνης) είναι εκείνα που εφάνησαν και φαίνονται απ' αιώνες. Είς το Σταυροπήγι είναι ο Κουμουνδουράκης και ο Καπετανάκης, είναι και τρίτα άλλα σπίτια πολλά. Είς την Ανδρούβιτσα είναι ο Τρουπάκης είναι και άλλα δεύτερα και τρίτα. Είς την Καστάνια είναι ο Ντουράκης και άλλα μικρότερα του, εις τον Ζυγόν είναι ο Χρηστάς και ο Αλεξάκης και άλλα τρίτα πολλά, εις την Μηλιά είναι ο Κυβέλος είναι και άλλα δεύτερα, εις την Καστάνιτζαν είναι οι Βενετζιάνοι...». Βλ. Δασκαλάκης, *Αρχαίον Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη*, 310 (έγγραφο του Δ. Μούρτζινου του 1830). Πρβλ. και Φραντζής, *Επιτομή*, 83.

²³⁵ Μουταφτσίεβα, *Άγροτικές σχέσεις*, 17-107. Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 76-84.

²³⁶ Βλ. και παρακάτω, Μέρος Α'. V. Οικονομία, 60-70.

ένας ανεξάρτητος και πρακτικά αυτοδιοικούμενος πληθυσμός, οργανωμένος σε γένη σύμφωνα με την πατρική καταγωγή.

Από τον 16ο αιώνα έως και τον 19ο το διοικητικό σχήμα στη Μάνη παραμένει γενικά αναλλοίωτο, παρά τις συχνές και κάποτε αρκετά σημαντικές μετατροπές. Η μορφή του έγινε μια κοινωνική πραγματικότητα, ένας παράγοντας μεγάλης διάρκειας. Επηρεασμένο από τις γεωγραφικές συνθήκες και από το βυζαντινό και φράγκικο παρελθόν, το σχεδόν απολιθωμένο αυτό διοικητικό σχήμα μαρτυρεί κατά κάποιο τρόπο τη βραδύτητα των αλλαγών στην οικονομία, τις επικοινωνίες και προδίδει επίσης το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της περιοχής.

Η έννοια και το περιεχόμενο της λέξης καπετάνιος δεν παρέμειναν σταθερά τους αιώνες αυτούς²³⁷. Στην α΄ τουρκοκρατία ο καπετάνιος της Μάνης ήταν απλά ο αρχηγός ενός στρατιωτικού σώματος. Οι καπετάνιοι της Μάνης δεν είχαν την πρώτη θέση στην κοινωνία. Τα πρωτεία είχαν οι πρωτόγεροι των μεγάλων οικογενειών. Κατά τη β΄ Βενετοκρατία η έννοια του καπετάνιου προσαρμόστηκε στη νέα κατάσταση. Οι Βενετοί αναγνώρισαν τους τοπικούς άρχοντες των διάφορων περιφερειών της βόρειας κυρίως Μάνης, οι οποίοι είχαν πολιτική, οικονομική και στρατιωτική εξουσία. Αυτούς τους καπετάνιους αναγνώρισαν και οι Οθωμανοί στη β΄ Τουρκοκρατία. Στη βόρεια Μάνη οι Καπετάνιοι ήταν πάνω από τους πρόκριτους (πρωτόγερους), οι οποίοι δεν διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις. Στη Νότια Μάνη αντίθετα δεν αναγνωρίζονταν καπετάνιοι και οι αποφάσεις ήταν των προκρίτων, δηλ. των αρχηγών-γερόντων των γενών.

Η κοινωνική διάρθρωση του πληθυσμού καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον υλικό πολιτισμό της χερσονήσου του Ταινάρου και γενικότερα τη φυσιογνωμία του μανιάτικου τοπίου. Ειδικότερα, το δομικό αυτό στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας αποτυπώνεται στη μορφή των οικισμών της Μάνης. Οι κατοικίες των μελών του γένους είναι κτισμένες κατά κανόνα στον ίδιο χώρο, ο οποίος αποτελεί τον πυρήνα ενός μικρού χωριού ή τη γειτονιά ενός μεγαλύτερου. Αντικατοπτρίζεται επίσης, μαζί με τη ιδιοσυγκρασία του πολεμιστή Μανιάτη, στις ιδιαιτερότητες της αρχιτεκτονικής του τόπου και στον οχυρό χαρακτήρα των κτισμάτων. Το οικιστικό περιβάλλον αντανακλά και τις διαφορές που παρατηρούνται κατά τόπους στη διάρθρωση των γενών. Οι μαζικοί πολεμόπυργοι των οικισμών του Νότου αντιστοιχούν στα εξισωμένα εσωτερικά γένη της περιοχής, των οποίων καλύπτουν αποκλειστικά στρατιωτικές ανάγκες, αποτελώντας παράλληλα σύμβολο ισχύος αυτών που διαθέτουν περισσότερους ένοπλους άνδρες. Αντίθετα, οι ευρύχωροι πύργοι του Βορρά, καθώς και τα οχυρά συγκροτήματα των καπετάνιων, λειτουργούν ταυτόχρονα ως καταφύγια σε ώρες κινδύνου, κατοικίες και ως κέντρα πολιτικής εξουσίας.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι διαφοροποιήσεις στην οργάνωση και την οικιστική δομή της Μάνης συνάδουν και πιθανώς επηρεάζονται από τις ιδιομορφίες της γεωμορφολογίας των επιμέρους τμημάτων της μανιάτικης επικράτειας. Τη διαφορετικότητα εξάλλου της Βόρειας και της Νότιας Μάνης εκφράζουν ορισμένες φορές και οι διοικητικές διαιρέσεις της κεντρικής εξουσίας, όπως συνέβη κατά τη διάρκεια της Β΄ Βενετοκρατίας όταν η επικράτεια χωρίζεται σε Alta Maina και Bassa Maina.

²³⁷ Βλ. και Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β΄ Τουρκοκρατία*, 62-64.

IV. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η εκκλησιαστική οργάνωση της Μάνης πέρασε από διάφορα στάδια κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, τα οποία αντιστοιχούν κατά κάποιον τρόπο στην πολυκύμαντη και ταραχώδη ιστορία της περιοχής. Η παλαιότερη γραπτή μνεία επισκοπής Μαΐνης, υπαγόμενης στη Μητρόπολη Κορίνθου, εντοπίζεται σε έκθεση του Λέοντα Στ' Σοφού (866-912)²³⁸. Η σύσταση της επισκοπής πρέπει να πραγματοποιήθηκε μετά τον εκχριστιανισμό των Μανιατών επί Βασιλείου Α' και πριν τον θάνατό του (886). Έδρα της ήταν το Οίτυλο. Το 1428/29 η επισκοπή Μαΐνης περνά στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Μονεμβασίας²³⁹. Στις αρχές του 15ου αιώνα, στις εκθέσεις για την άλωση, μαρτυρείται και επισκοπή Καρυουπόλεως²⁴⁰. Τα έτη 1476-1486 υπήρχαν στη Μάνη τρεις πατριαρχικές εξαρχίες, της Μεγάλης Μαΐνης, της Μικράς Μαΐνης²⁴¹ και του Μεγάλου Ζυγού²⁴².

Τον 17ο αιώνα αναφέρονται στην περιοχή δύο επισκοπές, της Μαΐνης και της Καρυουπόλεως και δύο πατριαρχικές εξαρχίες²⁴³, της Ζαρνάτας και του Ζυγού. Το 1612 κατά τις διαπραγματεύσεις των Μανιατών με τον Δούκα του Never για την επιχείρηση απελευθέρωσης από τους Οθωμανούς πρωταγωνιστής παρουσιάζεται ο επίσκοπος Μαΐνης Νεόφυτος²⁴⁴. Η περιοχή της Ζαρνάτας αποτέλεσε πατριαρχική εξαρχία του οικουμενικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης ήδη από το 1612, ενώ ο Ζυγός κατά τον 17ο αιώνα αναφέρεται τότε ως εξαρχία, τότε ως αρχιεπισκοπή και τότε ως επισκοπή²⁴⁵.

Από τη Β' Βενετοκρατία, δηλαδή από το τέλος του 17ου αιώνα, κυρίως όμως τον 18ο, η Μάνη, όπως και άλλες περιοχές του Ελλαδικού χώρου, λαμβάνει μεγάλη ανάπτυξη, καθώς λόγω της σχετικής αυτονομίας και των εμπορικών σχέσεων με τη Δύση αποκτά οικονομική ευημερία. Στο πλαίσιο της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της περιοχής ανεγέρθηκαν ή ανακαινίστηκαν την εποχή αυτή πολλοί ναοί αλλά και μοναστήρια. Έτσι, κατά τον 18ο αιώνα έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου, αυξάνονται οι επισκοπές, οι οποίες αντιστοιχούν σχεδόν με τη διοικητική διαίρεση της χερσονήσου σε καπετανίες. Ωστόσο, την περίοδο αυτή, τα διοικητικά των επισκοπών της Μάνης είναι ιδιαίτερα ταραγμένα, με σύγχρονη ή περιοδική ύπαρξη πολλών επισκοπών και με χασματώδεις επισκοπικούς καταλόγους²⁴⁶.

Στα τέλη του 18ου αιώνα αναφέρονται οκτώ επισκοπές, από τις οποίες οι έξι βρίσκονταν στην Έξω Μάνη και οι δύο στη Μέσα Μάνη. Στην Έξω Μάνη ήταν της Ζαρνάτας με έδρα το Σταυροπήγιο (ονομαζόταν και επισκοπή Σταυροπηγίου), η οποία ήταν και έδρα Καπετανίας, της Ανδρούβιτζας με έδρα την Ανδρούβιτζα, που επίσης ήταν

²³⁸ Κονιδάρης, «Η παλαιότερα μνεία τῆς Μαΐνης».

²³⁹ Καλλιγά, *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 330-333, 301-316, 351 αρ.17, 352 αρ.21.

²⁴⁰ Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική*, 6.

²⁴¹ Σύμφωνα με τον Π. Ζερλέντη η Μικρά Μαΐνη είναι ο συνοικισμός Μικρομάνη, ο οποίος δημιουργήθηκε όταν Μανιάτες κατέφυγαν στη Μεσσηνία. Βλ. Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική*, 6-7.

²⁴² Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα*, 476-480.

²⁴³ Εξαρχία είναι τμήμα εκκλησιαστικής διοίκησης - περιφέρειας κατά την οποία ο εντεταλμένος ιεράρχης ή άλλος κληρικός ή και λαϊκός ασκεί ως εξάρχος κατ' εντολή του Οικουμενικού Πατριάρχη διοίκηση σε όλους τους τομείς εκκλησιαστικής πράξης ή ζωής ή περιορισμένα, ανάλογα με τη δοθείσα εξουσία. Βλ. Παΐζη - Αποστολοπούλου, *Πατριαρχική Εξαρχία*, όπου γίνεται λόγος και για την Ζαρνάτα.

²⁴⁴ Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, 199-200.

²⁴⁵ Βλ. παρακάτω, Επισκοπή Πλάτσας, 55-56.

²⁴⁶ Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 191-192.

έδρα Καπετανίας, της Μηλέας²⁴⁷, της οποίας έδρα ήταν ο ομώνυμος οικισμός και ονομαζόταν επίσης επισκοπή Μηλέας και Καστάνιας. Η Καστάνια, από τις μεγαλύτερες κόμεις της Μάνης, ήταν και έδρα Καπετανίας. Υπήρχε επίσης η επισκοπή Μαλιτίτζης²⁴⁸ (Μάλτας;), και τέλος, η επισκοπή Πλάτζας ή και επισκοπή Ζυγού. Ο Ζυγός ήταν και Καπετανία, με έδρα το Λεύκτρο²⁴⁹. Υπήρξε για μικρό χρονικό διάστημα και μία έκτη επισκοπή στην Έξω Μάνη, η επισκοπή Δυρραχίου, αλλά φαίνεται ότι καταργήθηκε νωρίς²⁵⁰. Στη Μέσα Μάνη υπήρχε η επισκοπή Λαγείας ή Κολοκυνθίας²⁵¹ και η επισκοπή Καρυουπόλεως που περιλάμβανε όλη τη βόρεια Προσηλιακή Μάνη²⁵². Όλες οι επισκοπές της Μάνης υπάγονταν στην Μητρόπολη Μονεμβασιάς, εκτός από τις Καρυουπόλεως και Μαλιτίτζης, οι οποίες υπάγονταν στη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας²⁵³.

Κατά την Επανάσταση υπήρχαν επτά επισκοπές στη Μάνη: Μαΐνης, Καρυουπόλεως, Μαλιτζίνης, Πλάτζας, Λαγείας, Ανδρούβιτσας, Μηλέας και η μητρόπολη Ζαρνάτας.²⁵⁴

Η ίδρυση πάντως τόσο πολλών επισκοπών σε έναν τόπο άγονο και αφιλόξενο, όπως η Μάνη, πιθανότατα οφείλεται στο δυσπρόσιτο των οικισμών της περιοχής, με τις τότε μάλιστα οδικές συνθήκες και στο ιδίομορφο σύστημα κοινωνικής-διοικητικής οργάνωσης. Οι επιμέρους καπετανίες απαιτούσαν και επιτύγχαναν αυτόνομη εκκλησιαστική διοίκηση. Τα εισοδήματα του εκάστοτε ιεράρχη ή επισκόπου προέρχονταν από τις εισφορές που κατέβαλλαν υποχρεωτικά οι ενορίες και τα μοναστήρια, οι ιερείς, αλλά και κάθε οικογένεια, η οποία συνεισέφερε ένα μικρό ποσό ή ένα μέρος της γεωργικής παραγωγής. Υπάρχουν επίσης και περιπτώσεις χαριστικής ανύψωσης επισκοπών σε ανώτερες εκκλησιαστικές βαθμίδες, όπως η παλαιά πατριαρχική εξαρχία Ζαρνάτας, η οποία προάχθηκε σε επισκοπή το 1780, το 1811 σε Αρχιεπισκοπή και το 1819 σε Μητρόπολη, μετά από επίμονο αίτημα του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη προς τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε'²⁵⁵.

Επισκοπές της Έξω Μάνης

Επισκοπή Ζαρνάτας

Η Ζαρνάτα ως επισκοπή δεν αναφέρεται πριν τον 17ο αιώνα, συνεπώς η περιοχή πιθανότατα θα υπαγόταν στην επισκοπή Μαΐνης²⁵⁶. Το 1612 ήταν πατριαρχική εξαρχία,

²⁴⁷ Von Maurer (ed.), *Νηφάκου Ιστορία τής Μάνης*, στ.87-107.

²⁴⁸ Von Maurer (ed.), ό.π., στ.607

²⁴⁹ Leake, *Travels* I, 315.

²⁵⁰ Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 46-48.

²⁵¹ Leake, ό.π., 260, 308. Βέης, «Έκφρασις κώδικος», 196.

²⁵² Leake, ό.π., I, 264.

²⁵³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Περὶ τῆς Πατριαρχίας Συμεών», 485. Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*. Κουγέας, «Συμβολαί», 288 κ.εξ.

²⁵⁴ Οικονόμος, «Τριακονταετηρίς εκκλησιαστική», 5.

²⁵⁵ Τα κείμενα των σχετικών πατριαρχικών και συνοδικών αποφάσεων σώζονται, βλ. Ατέσης, *Επισκοπική Ιστορία*, 244. Κουγέας, «Συμβολαί», 300-318.

²⁵⁶ Τον 13ο αιώνα ο επίσκοπος Κερκύρας Βασίλειος σε επιστολή του προς τον πάπα Ιννοκέντιο τον Γ' (1161-1216), σχετικά με τα προνόμια του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον ελέγχει γιατί έδωξε τους ιεράρχες Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Ζαρνάτας, Βουλγαρίας, Πατρών και άλλων επαρχιών και χειροτόνησε κάποιους μοιχούς. Βλ. Βρετός, "Επιστολή", 208. Δημητρακόπουλος, *Όρθόδοξος Έλλάς*, 95-96. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για τον ιεράρχη Ζαρνάτας (βλ. Μηλιαράκης, *Ιστορία*, 114). Ωστόσο, επισκοπή Ζαρνάτας δεν είναι γνωστή στην Πελοπόννησο εκείνη την εποχή.

της οποίας τη νομή είχε «*ὁ πρόην Μαΐνης Ἰωνᾶς καὶ ἔξαρχος Ζαρνάτας*»²⁵⁷. Ο Μαΐνης Ἰωνᾶς φέρεται να συνυπογράψει το γράμμα των Μανιατών προς τον δούκα του Never, ὅμως ο εκδότης του Berger de Xivrey δεν ανάγνωσε σωστά την υπογραφή του και την παρέλειψε, ὅπως και οι υπόλοιποι που το αναδημοσίευσαν²⁵⁸. Στον κώδικα της Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας, την οποία δημοσίευσε ο Ν. Βέης²⁵⁹, αναγράφονται πολλά ονόματα επισκόπων και ἐξάρχων Ζαρνάτας, κυρίως σε πράξεις εκλογῆς επισκόπων ἄλλων περιοχῶν²⁶⁰.

Πριν το 1754 τη νομή της ἐξαρχίας Ζαρνάτας κατείχε ο φαναριώτης Δράκος Σούτζος. Τον Μάρτιο του ἴδιου ἔτους, ἐπὶ πατριάρχη Κυρίλλου ἀπὸ Νικομήδειας, οἱ πατριαρχικὲς ἐξαρχίαι Ζαρνάτας και Ἄκοβας προάχθηκαν σε μία ἀρχιεπισκοπή, με τὸν ὄρο να ἀποδίδει ετησίως 50 γρόσια στον Δράκο Σούτζο (ὡς κάτοχο της ἐξαρχίας Ζαρνάτας) και 80 γρόσια στον ἐκκλησιάρχη Κριτία (ὡς κάτοχο της ἐξαρχίας Ἄκοβας)²⁶¹. Σύμφωνα με τὸ ὑπόμνημα της ἐνώσεως, ἐπειδὴ οἱ δύο ἐξαρχίαι στερούνταν πνευματικῶν ποιμένα, κρίθηκε εὐλόγο με συνοδική ἀπόφαση, μετὰ ἀπὸ αἴτηση τῶν κατοίκων, να τιμηθῶν με τὸ ὄνομα της ἀρχιεπισκοπῆς, με πρῶτο ἀρχιεπίσκοπο τὸν ἱερομόναχο Νεόφυτο²⁶². Τὸν Ἰανουάριο του 1759, ἐπὶ πατριαρχίας Σεραφεῖμ του ἀπὸ Φίλιππουπόλεως (1757-1761), καθορίστηκε συνοδικῶς ἡ ἐπισκοπή Ζαρνάτας να ἀποδίδει κάθε ἔτος τὸν μῆνα Μάρτιο, εἰσφορά ὕψους 600 ἀσπρῶν ὑπὲρ της Μεγάλης του Γένους Σχολῆς της Κωνσταντινουπόλεως²⁶³. Πριν το 1780 ἡ Ζαρνάτα χωρίστηκε ἀπὸ τὴν Ἄκοβα και ἀποκαταστάθηκε ὡς πατριαρχικὴ ἐξαρχία, ἡ οποία δόθηκε στον Γρηγόριο Σούτζο. Τὸ 1780 ὁ Λακεδαιμονίας Γρηγόριος, ὁ μετέπειτα Δέρκων, προήγαγε τὴν πατριαρχικὴ ἐξαρχία της Ζαρνάτας σε ἐπισκοπή ὑπὸ τὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας²⁶⁴. Κατὰ τὸν Rouqueville ἔδρα του ἐπισκόπου Ζαρνάτας ἦταν τὸ Βαρούσι (Σταυροπήγιο)²⁶⁵ και ἡ ἐξαρχία-ἐπισκοπή Σταυροπηγίου εἶχε ετήσια πρόσοδο 3.500 γρόσια²⁶⁶.

Τὸν Φεβρουάριο του 1811 ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας προήγαγε τὴν ἐπισκοπή Ζαρνάτας σε ἀρχιεπισκοπή με ἀρχιεπίσκοπο τὸν Παρθένιο²⁶⁷. Σύμφωνα με τὴν πατριαρχικὴ και συνοδικὴ πράξη ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ζαρνάτας συνίστατο ἀπὸ τοὺς οικισμοὺς Ζαρνάτα (Κάμπος), Βαρούσι (Σταυροπήγιο), Μαλιτίτσα (Μάλτα), Μαλευριάνικα, Κάτω και Ἄνω Δολοί, Μεγάλη και Μικρὴ Μαντίνεια, Σέλιτσα, Τρικότηζοβα, Σωτηριάνικα,

²⁵⁷ Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική*, 9.

²⁵⁸ Berger de Xivrey, «Mémoire». Buchon, *Nouvelles recherches*, 272-274. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata* III, Βιέννη 1865, 270-272. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, 205-207. Βλ. ἐπίσης Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική*, 9. Κουγέας, «Συμβολαί», 289.

²⁵⁹ Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 191-194.

²⁶⁰ Βέης, ὁ.π., 186-194. Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική*, 9-29. Κουγέας, «Συμβολαί», 289-290.

²⁶¹ Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, 646.

²⁶² Ο Νεόφυτος, ὁ οποίος καταγόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Δεληγιαννῶν της Γορτυνίας, εἶχε ενεργὸ συμμετοχὴ τὸ 1769 στὴν ἀποτυχημένη ἐπανάσταση τῶν Πελοποννησίων, που εἶχε ὑποκινηθεῖ ἀπὸ τὸν Ορλόφ, και στὴ συνέχεια κατέφυγε στὴ Ζάκυνθο και ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Πετρούπολη, ὅπου εὐεργετήθηκε ἀπὸ τὴν αυτοκράτειρα Αικατερίνη και ἐζήσε ἕως τὸ 1798. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τομ.Ζ', 205-206. Κουγέας, «Συμβολαί», 293.

²⁶³ Γριτσόπουλος, *Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τομ.Α', 378 και τομ.Β', 374.

²⁶⁴ Leake, *Travels* I, 264

²⁶⁵ Rouqueville, *Voyage en Morée* I, 236.

²⁶⁶ Rouqueville, *Voyage de la Grèce* VI (1827), 201.

²⁶⁷ Ο ἐπίσκοπος Ζαρνάτας Παρθένιος μαζί με τὸν ἐπίσκοπο Ἀνδρούβιστας Θεόκλητο, τὸν Σεπτέμβριο του 1810, υπογράφουν πράξη ἐκλογῆς του ἐπισκόπου Μηλέας και Καστάνιας. Βλ. Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 191-194.

Αλτομυρά, Πηγάδια, Γαΐτσες Χώρα, Μπρίντα, Μπήλιοβο, Νερίντα, Οροβά και Λεφτίνη»²⁶⁸. Τον Απρίλιο του 1819, κατόπιν αίτησης του ηγεμόνα της Μάνης Πέτρου Μαυρομιχάλη μετά τον θάνατο του αρχιεπισκόπου Ζαρνάτας Παρθένιου, η Ζαρνάτα προάγεται σε μητρόπολη με μητροπολίτη και έξαρχο πάσης Μαΐνης τον αρχιμανδρίτη Γαβριήλ²⁶⁹. Η μητρόπολη Ζαρνάτας παρέμεινε υφιστάμενη έως το 1833. Το 1825 φέρεται να έχει χρέος προς το Πατριαρχείο 3.500 γρόσια²⁷⁰.

Επισκοπή Ζυγού ή Πλάτσας

Ο Ζυγός είναι γνωστός ως πατριαρχική εξαρχία από το 1476-1482, με το όνομα Μέγας Ζυγός. Το 1618 μνημονεύεται ως πατριαρχική εξαρχία της οποίας τη νομή είχε «+ ό Νικήτας ιερεύς και έξαρχος Ζυγοῦ», τον οποίο ο μεν Berger de Xivrey εξέλαβε ως μοναχό²⁷¹ και ο A.J. Buchon ως επίσκοπο²⁷². Αργότερα η πατριαρχική εξαρχία Ζυγού συνέστησε την επισκοπή Πλάτσας. Ο Leake καλεί την επισκοπή Πλάτσας και επισκοπή Ζυγού, καθώς η Πλάτσα ήταν ο σπουδαιότερος οικισμός του Μεγάλου Ζυγού²⁷³.

Έτσι, τον Απρίλιο του 1621 με αίτηση των κατοίκων Πλάτσας, Μηλέας, Ανδρούβιστας, Πραστείου και άλλων οικισμών της Έξω Μάνης προς τον πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη τον από Αλεξάνδρειας, επιτεύχθηκε η προαγωγή τους σε μία αρχιεπισκοπή, υπό την επωνυμία αρχιεπισκοπή Πλάτσας. Αρχιεπίσκοπος εξελέγη ο ιερομόναχος Παρθένιος²⁷⁴. Σύνορα της εν λόγω αρχιεπισκοπής τέθηκαν τα «πατριαρχικά σταυροπήγια Ζαρνάτας και Γιάννιτσας και η επισκοπή Μαΐνης». Τον Ιούνιο του 1647 η αρχιεπισκοπή Πλάτσας υποβιβάσθηκε σε πατριαρχική εξαρχία, ως κακώς προαχθείσα σε αρχιεπισκοπή²⁷⁵. Αλλά πάλι το 1691 προάχθηκε σε επισκοπή και συγκαταλέχθηκε ανάμεσα στις επισκοπές που τελούσαν υπό την μητρόπολη Μονεμβασίας²⁷⁶. Στις 22 Φεβρουαρίου 1751 απαντά παραίτηση και εκλογή επισκόπου Πλάτζας. Το ίδιο έτος ο Πλάτζας Ησαΐας συνυπόγραψε ομολογία με τον Μηλέας Νικηφόρο και με τον Μαΐνης Δανιήλ, με την οποία υποσχόταν να αποδίδει στον μητροπολίτη Μονεμβασίας κάθε έτος 13 γρόσια *φιλότιμον*²⁷⁷. Στις 7 Φεβρουαρίου του 1770 και τον Φεβρουάριο του 1802 απαντά εκλογή επισκόπου Πλάτζας. Τον Φεβρουάριο του 1811 απαντά επίσκοπος Πλάτζας Ιερεμίας, ο οποίος απέδιδε κάθε έτος στον μητροπολίτη Μονεμβασίας 60 γρόσια²⁷⁸. Στις 15 Οκτωβρίου 1819 ο Ιερεμίας φέρεται να συνυπογράψει σε γράμμα σχετικό με την ίδρυση σχολείου στη Λακωνική²⁷⁹. Το 1821 απαντά επίσκοπος Πλάτσας

²⁶⁸ Κουγέα, «Συμβολαί», 300-304.

²⁶⁹ Ο Φιλήμων δημοσιεύει γράμμα των ιεραρχών Λακωνικής, της 15^{ης} Οκτωβρίου 1819, σχετικό με τη σύσταση σχολείου, στο οποίο φέρεται να συνυπογράψει ο Ζαρνάτας Παρθένιος (βλ. Φιλήμων, *Ιστορικὸν δοκίμιον*, τομ.Α', 161-163.) Όμως η Ζαρνάτα ήταν μητρόπολη ήδη από τον Απρίλιο του 1819 και αυτής προΐστατο ο Γαβριήλ, ενώ ο αρχιεπίσκοπος Παρθένιος είχε πεθάνει πριν τον Απρίλιο του έτους αυτού.

²⁷⁰ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τομ. Γ', 135.

²⁷¹ Berger de Xivrey, «Mémoire», 550.

²⁷² Buchon, *Nouvelles recherches*, 272-274. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τομ.3 (1865), 270-272.

²⁷³ Leake, *Travels I*, 261-262.

²⁷⁴ Μυστακίδης, *Ὀκτὼ κεφάλαια*, , 400. Βαγιακάκος, «Ἄρδουβιστα», 31.

²⁷⁵ *Περίληψις Πατριαρχικῶν ἐγγράφων* (τῆς Νομικῆς συναγωγῆς Δοσιθέου τοῦ Ἱεροσολύμων) στο Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τομ. Γ', 580-581, 587.

²⁷⁶ Λάμπρος, «Ἐκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 210.

²⁷⁷ Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική*, 45.

²⁷⁸ Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 192, 194, 198, 201-202.

²⁷⁹ Φιλήμων, *Ιστορικὸν Δοκίμιον*, τομ.Α', 161-163.

Θεόληπτος. Το 1812 η επισκοπή Πλάτσας ενώνεται με την επισκοπή Μηλέας, υπό την μητρόπολη Μονεμβασίας έως το 1833²⁸⁰. Το 1799 η επισκοπή Πλάτσας είχε πρόσοδο 3000 γροσίων²⁸¹.

Επισκοπή Μηλέας

Η επισκοπή Μηλέας²⁸², η οποία τελούσε υπό την μητρόπολη Μονεμβασίας γίνεται γνωστή από τον κώδικα της μητρόπολης Μονεμβασίας²⁸³ και από τον Leake²⁸⁴. Στις 30 Μαρτίου 1743 απαντά εκλογή επισκόπου Παΐσιου. Στις 27 Ιουνίου του ίδιου έτους απαντά εκλογή επισκόπου Μηλέας Ιωσήφ, και 30 Μαΐου παραίτηση επισκόπου Μηλέας Νεοφύτου. Ο Νεόφυτος στις 23 φεβρουαρίου 1751 φέρεται να συνυπογράφει σε ομολογία του Πλάτσας Παΐσιου προς τον Μονεμβασίας σχετικά με απόδοση κάθε έτος *φιλοτίμου* ίσου με 13 γρόσια²⁸⁵. Απαντά επίσκοπος Μηλέας Νικηφόρος το 1751 και στις 12 Φεβρουαρίου 1765 απαντά ο Μηλέας Ησαΐας. Τον Ιανουάριο του 1810 έγινε εκλογή επισκόπου Μηλέας και Καστάνιας Ιωσήφ²⁸⁶, ο οποίος φέρεται να συνυπογράφει σε γράμμα προτρεπτικό για την ίδρυση σχολείου στη Λακωνική²⁸⁷. Η επισκοπή Μηλέας το 1812 ενώνεται με την επισκοπή Πλάτσας και παραμένει έτσι έως το 1833²⁸⁸.

Επισκοπή Ανδρούβιστας

Η Ανδρούβιστα το 1621 υπάγεται στην Αρχιεπισκοπή Πλάτσας²⁸⁹. Σε βενετικό έγγραφο του 1642 αναφέρεται η Hartonvista (=Ανδρούβιστα) ως έδρα επισκοπής²⁹⁰. Το 1642 ο επίσκοπος Ανδρούβιστας Χριστόφορος απέπλευσε από το Οίτυλο για την Ιταλία προκειμένου να γίνουν συνεννοήσεις για μετανάστευση Μανιατών²⁹¹. Την Ανδρούβιτσα ως επισκοπή, με έδρα το χωριό Μεγάλη Χώρα, υπό την μητρόπολη Μονεμβασίας μνημονεύει ο κώδικας της μητρόπολης αυτής²⁹² και ο Leake²⁹³. Το 1799 η επισκοπή είχε πρόσοδο 3000 γρόσια²⁹⁴. Το Σεπτέμβρη του 1810 απαντά ο επίσκοπος Ανδρούβιτζας Θεόκλητος²⁹⁵. Στις 18 Ιουλίου 1812 ο Μονεμβασίας και Καλαμάτας Χρυσανθος έστειλε τον επίσκοπο Θεόκλητο με τον αρχιδιάκονο Γρηγόριο στην επισκοπή Μαΐνης για να εισπράξουν το ετήσιο *φιλότιμον* από τα γεννήματα και τους καρπούς των κατοίκων²⁹⁶. Τον Οκτώβριο του 1819 ο Θεόκλητος φέρεται να συνυπογράφει σε γράμμα προτρεπτικό

²⁸⁰ Οικονόμος, «Τριακονταετηρίς έκκλησιαστική», 5, 18, 218.

²⁸¹ Rouqueville, *Voyage de la Grèce* V, 201.

²⁸² Βαγιακάκος, «Μηλέα Ἐξω Μάνης».

²⁸³ Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 186-208.

²⁸⁴ Leake, *Travels* I, 206.

²⁸⁵ Βέης, «Προσθήκαι», 475.

²⁸⁶ Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 192-196, 198.

²⁸⁷ Φιλήμων, *Ἱστορικὸν δοκίμιον*, τομ.Α', 161-163.

²⁸⁸ Οικονόμος, «Τριακονταετηρίς έκκλησιαστική», 5, 18, 208.

²⁸⁹ Βλ. παραπάνω Επισκοπή Ζυγού ή Πλάτσας.

²⁹⁰ Μέρτζιος, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα», 133. Ο Σκοπετέας, «Ἐγγραφα ἰδιωτικά», 63 αναφέρει ότι η Ανδρούβιστα έγινε έδρα επισκοπής στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, το 1621 και διατηρήθηκε έως το 1832.

²⁹¹ Μέρτζιος, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα», 133-4.

²⁹² Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 191-194.

²⁹³ Leake, *Travels* I, 261: «Ἡ μεσόγειος Ἀνδρούβιτζα καὶ ἡ παράλιος Σκαρδαμούλα (Καρδαμύλη) ἦσαν αἱ κύρια πόλεις τῆς ἐπισκοπῆς».

²⁹⁴ Rouqueville, *Voyage de la Grèce* IV, 201.

²⁹⁵ Βέης, «Ἐκφρασις κώδικος», 194, 196, 199, 203-204.

²⁹⁶ Βελανιδιώτης αρχιμ., «Μητροπολιτικὸν σιγίλλιον», 2.

σχετικά με τη σύσταση σχολείου στη Λακωνική²⁹⁷. Η επισκοπή Ανδρουβίστας παρέμεινε με το όνομα αυτό, υπό τη μητρόπολη Μονεμβασίας, μέχρι το 1833²⁹⁸, οπότε με διάταγμα ονομάστηκε επισκοπή Καρδαμύλης, ο δε τελευταίος επίσκοπος Προκόπιος Γκιουλέας ονομάστηκε Καρδαμύλης και ύστερα Οιτύλου (1838), διατήρησε όμως και τον τίτλο του πρώην Ανδρουβίστης.

Μετά την απελευθέρωση, το 1833, κατά την αναδιάρθρωση των Μητροπόλεων, Αρχιεπισκοπών και Επισκοπών του νέου κράτους, η επισκοπή Ζαρνάτας υπάχθηκε στην επισκοπή Καρδαμύλης, με επίσκοπο τον από Μηλέας Ιωαννίκιο (1833-1834)²⁹⁹. Ύστερα από την παραίτησή του η επισκοπή Καρδαμύλης συγχωνεύθηκε με την Λακεδαιμονίας. Στην διατηρηθείσα επισκοπή Οιτύλου διορίστηκε ο Ιωσήφ (1833-1836). Μετά τον θάνατό του συγχωνεύθηκε η επισκοπή Οιτύλου με την Λακεδαιμονίας³⁰⁰. Το 1852 ανασυστήθηκε η Οιτύλου σε ανεξάρτητη επισκοπή και δόθηκε στον Προκόπιο Γκιουλέα, μετά τον θάνατο του οποίου (1868), ενώθηκαν ξανά το 1900 σε μία επισκοπή με την επωνυμία Γυθείου και Οιτύλου, με έδρα το Γύθειο. Σήμερα όλη η Δυτική ή Έξω Μάνη υπάγεται εκκλησιαστικώς στην Ιερά μητρόπολη Μάνης.

Μοναστηριακό καθεστώς

Στη Μάνη η ιδιόμορφη κοινωνική-διοικητική οργάνωση επηρέασε και το μοναστηριακό καθεστώς. Εκτός από τις οικογενειακές εκκλησίες³⁰¹, τις οποίες έχτιζαν τα μέλη κάθε γένους για να εκκλησιάζονται εκεί, υπήρχαν και οικογενειακά μοναστήρια³⁰². Πολλά από αυτά κτίστηκαν με δαπάνη των κατοίκων των οικισμών, ήταν δηλαδή αρχικά κοινοτικά - επισκοπικά, τελικά όμως κατέληξαν ιδιοκτησία ορισμένων ισχυρών οικογενειών ή περιήλθαν στην κυριότητα ενός μοναχού και στη συνέχεια κληροδοτήθηκαν σε συγγενείς³⁰³.

Μετά την απελευθέρωση, στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής του Καποδίστρια για την καλύτερη διοικητική οργάνωση και την εξεύρεση κρατικών πόρων και ορθή κατανομή φορολογίας, εντάχθηκε και η διεξαγωγή έρευνας σχετικής με την οικονομική κυρίως κατάσταση των εκκλησιών, των μοναστηριών και γενικότερα του Κλήρου, σε μια προσπάθεια να τεθεί η Εκκλησία υπό τον έλεγχο του νέου κράτους. Στο «*Κατάστιχον τῶν Μοναστηρίων τῆς Πελοποννήσου*»³⁰⁴, το οποίο συντάχθηκε από ειδική Επιτροπή το 1829, καταγράφονται τα περιουσιακά των μοναστηριών της Πελοποννήσου³⁰⁵. Στο εν λόγω Κατάστιχο τα μοναστήρια της Μάνης δεν συμπεριλήφθηκαν. Σχετικά με αυτά υπάρχει η σημείωση ότι «*τὰ μοναστήρια τῆς Σπάρτης δὲν ἠθέλησαν νὰ κάμουν τὴν καταγραφὴν τῶν*»³⁰⁶, η οποία υποδηλώνει ότι οι Μανιάτες τα θεωρούσαν ιδιόκτητα.

²⁹⁷ Φιλήμων, *Ιστορικὸν δοκίμιον*, 161-163.

²⁹⁸ Οικονόμος, «Τριακονταετηρὶς ἐκκλησιαστικὴ», 5, 18, 285.

²⁹⁹ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων».

³⁰⁰ Χώρας, *Μονὴ Παναγίας Ἀνδρουμπεβίτσας*, 56-57

³⁰¹ Traquair, «Churches», 194. Megaw, «Architecture», 138. Βαγιακάκος, «Μηλέα Ἐξω Μάνης», 170-173. Ἀλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 155.

³⁰² Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων».

³⁰³ Ἀλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 157. Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων», 549-550.

³⁰⁴ Βλ. παραπάνω, Εισαγωγικά, IIIα. Αρχειακές πηγές, 17-18, αρ.13.

³⁰⁵ Μπελιᾶ, «Μοναστηριακὰ Πελοποννήσου».

³⁰⁶ Μπελιᾶ, ὁ.π., 361.

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1833 εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο όλα τα εγκαταλελειμμένα και έρημα μοναστήρια αλλά και όσα είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς και τα κτήματά τους θα δεσμεύονται στο εξής για λογαριασμό του δημοσίου και για τη βελτίωση της Εκκλησίας και της παιδείας³⁰⁷. Το επόμενο έτος, στις 26 Απριλίου 1834, εκδόθηκε νέο βασιλικό διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο όλα τα μοναστήρια και οι ναοί, πάνω στα οποία έχει κανείς αποδεδειγμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας, μένουν σ' αυτόν ανενόχλητα, αντίθετα όμως τα κτήματα, για όσα δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι ανήκουν κυρίως στον α' κτήτορα ή τους απογόνους του, αλλά αφιερώθηκαν από άλλους στο μοναστήρι - εκκλησία, να παραλαμβάνονται στο εκκλησιαστικό ταμείο ως αφιερώματα³⁰⁸. Η καταγραφή και δέσμευση της μοναστηριακής περιουσίας άρχισε αμέσως μετά την κοινοποίηση του βασιλικού διατάγματος και υπουργικών οδηγιών, αλλά παρατηρήθηκαν καταχρήσεις και καταδιώχθηκαν μοναχοί, ενώ φάνηκε να επωφελούνται περισσότερο ιδιωτικά ταμεία παρά το Εκκλησιαστικό Ταμείο του Κράτους³⁰⁹. Από τα 563 μοναστήρια που υπήρχαν στο νέο Κράτος το 1833³¹⁰ διαλύθηκαν τα 412. Στη Μάνη η προσπάθεια της κυβέρνησης συνάντησε την αντίδραση των κατοίκων, καθώς αυτοί νέμονταν τα μοναστήρια ως ιδιόκτητα και ξεκίνησε η εξέγερση του Χριστόφορου Παπουλάκη κατά του Όθωνα, η οποία διαδόθηκε σε όλη την Ελλάδα³¹¹. Έτσι, παρόλο που η εξέγερση κατεστάλη, μετά τα γεγονότα αυτά πολλά από τα μοναστήρια της Μάνης «διετηρήθησαν άψαυστα, καταλειφθέντα χάριν τῶν εἰς Μάνην γενομένων ταραχῶν».³¹²

Σε καταστατικό πίνακα της 31ης Ιανουαρίου 1834 των μοναστηριών Λακωνίας αναφέρονται ως υπάρχοντα στην επαρχία Γυθείου 16, από τα οποία «τὰ περισσότερα κατακρατοῦνται ὡς ιδιόκτητα ἀπὸ τοὺς Μανιάτας», ενώ στην επαρχία Οιτύλου 57 κατανεμημένα ως εξής: Οιτύλου 19, Ζυγού Πλάτσας 12, Λοζνάς 5, Ανδρούβιστας 11, Σταυροπηγίου 10³¹³. Από αυτά κάποια ήταν μετόχια του Πανάγιου Τάφου, των οποίων τα εισοδήματα λάμβανε εν μέρει ο Πρωτοσύγγελος, ενώ τα υπόλοιπα νέμονταν οι επίτροποι³¹⁴. Άλλα ήταν Επισκοπικά ή Δημοτικά, βρίσκονταν δηλαδή υπό την εποπτεία του τοπικού επισκόπου και είχαν ιδρυθεί με κοινή συνεισφορά των ενοριτών, οι οποίοι και εξέλεγαν τον ηγούμενο, όμως τελικά ιδιοποιήθηκαν αφού κατέληξαν στα χέρια ενός μοναχού ή μιας ισχυρής οικογένειας³¹⁵. Τέλος, τα περισσότερα ήταν ιδιόκτητα³¹⁶.

³⁰⁷ Μάμουκας, *Μοναστηριακά*, Αθήναι 1859. Παπαδόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας*, 135. Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων».

³⁰⁸ Παπαδόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας*, 140. Ἐφημ. Κυβερν. 1834, αριθ. 30, 263. Οικονόμος, «Τριακονταετηρὶς ἐκκλησιαστικὴ», 265-266.

³⁰⁹ Βλ. εφημερίδα *Ἀθηνᾶ*, Αθήναι 1834, αρ.263, 1039. Οικονόμος, ὁ.π., 516-517.

³¹⁰ Μάμουκας, *Μοναστηριακά*, 148-150. Δυοβουνιώτης, «Ἡ διάλυσις τῶν μοναστηριῶν». Παπαδόπουλος, *Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας*, 133.

³¹¹ Ἄννινος, *Ὁ Παπουλάκης*, 394. Οικονόμος, ὁ.π., 325. Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων», 547.

³¹² Οικονόμος, ὁ.π., 265-266.

³¹³ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων», 547.

³¹⁴ Αναφορά του διοικητῆ Λακωνίας Μοναστηριώτη, τῆς 13ης Ιανουαρίου 1841, ἀπὸ Ἀρεόπολη, ὅπου ἐκτίθενται οἱ δυσκολίες που συνάντησε σχετικὰ με τὴν τακτοποίηση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας. Βλ. Βαγιακάκος, ὁ.π., 547-548.

³¹⁵ Βαγιακάκος, ὁ.π., 549-550. Βλ. καὶ Καπετανάκης, «Παναγία Φανερωμένη Δολῶν», 335-337. Ἡ μονὴ Παναγίας Φανερωμένης Δολῶν δὲν ὑπάρχει πια καθὼς καταστράφηκε ἀπὸ σεισμό το 1944, ὅμως σώζονται κάποιες γραπτὲς πηγές, σύμφωνα με τὶς οποίες το 1762, ὅποτε πέθανε ὁ ηγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ Μούζαλος, οἱ ενοριτεὶς τῆς μονῆς ἐξέλεξαν ὡς ηγούμενο τὸν πρωτοσύγκελλο Τζακωνάκη.

Σχετικά αναφέρει ο έπαρχος Οιτύλου Μοναστηριώτης σε αναφορά της 2ης Ιουλίου 1833 προς τη Βασιλική Νομαρχία Λακωνίας: «...Διὰ δὲ τὴν περὶ μοναστηρίων πληροφορεῖσθε ὅτι ἐνταῦθα ἐρημωμένα μὲν μοναστήρια δὲν ὑπάρχουν, ἐπεκράτησεν ὁμως πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων μία συνήθεια νὰ καρπῶνται ὁ μὲν καὶ ὁ δὲ τὴν ἐξ αὐτῶν πρόσοδον ἰδιόκτητόν τους, ἂν καὶ ὄχι μεγάλην καὶ ἰδοῦ πῶς. Ἀρχιερεῦς τις ἢ ὁποιοσδήποτε ἱερωμένος ἡγουμενεύων εἰς ἓνα μοναστήριον κάμνει διαφόρους ἰδιοκτησίας ἀνηκούσας εἰς αὐτὸ διὰ τῆς φιλοδώρου προσφορᾶς τῶν χριστιανῶν. Ἀφοῦ δὲ ἀποθάνῃ ὁ ἡγούμενος οὗτος, ἐπεκράτησε νὰ κληρονομοῦν τὸ μοναστήριον μὲ ὅλας τὰς ἰδιοκτησίας του καὶ νὰ καρπῶνται τὴν ἐξ αὐτῶν πρόσοδον οἱ πλησιέστεροί του συγγενεῖς. Καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον δὲν ἐγκαταλείπονται μὲν ἀκαλλιέργητα τὰ μοναστήρια, ἢ ἐξ αὐτῶν ὁμως πρόσοδος εἶναι ὄχι κοινωφελής ...»³¹⁷.

Ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες αναφορές των ἐπαρχων, οἱ ὁποῖοι συναντούσαν μεγάλες δυσκολίες στὴν προσπάθειά τους νὰ καταγράψουν τὴν περιουσία τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς. Ὁ Ἐπαρχος Οἰτύλου σε αναφορά του, τῆς 2ας Ιουλίου 1833, πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Βασιλικὴ Γραμματεία δίνει πληροφορίες σχετικὰ με τὸ πῶς θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Μάνης τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς. Αναφέρει λοιπὸν ὅτι σε τόπο στὸν ὁποῖο μόλις εἶχε ἀρχίσει ἡ περιοχὴ νὰ εὐτακτίζεται - λόγω τῶν συνθηκῶν καὶ τῆς γνωστῆς ἠθικῆς κατάστασης τῶν κατοίκων - ἦταν ἀδύνατο νὰ ληφθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὰ μέτρα περὶ ἐξασφάλισης καὶ καταγραφῆς τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν, ἀφοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ ἰσχυρότεροι τῶν Μανιατῶν τὰ θεωροῦν ὡς ἰδιοκτησία τους³¹⁸. Στὴν ἴδια κατάσταση φέρεται νὰ εἶναι καὶ ὁ ἐπαρχος Γυθείου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύνταξης τῶν στατιστικῶν αὐτῶν πληροφοριῶν ἀντιμετώπισε ἰσχυρὲς ἀντιδράσεις ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἀναφορὰ του διευθυντῆ Νομαρχίας Σπάρτης, τῆς 31ης Ἰανουαρίου 1834: «Ὁ ἐπαρχος Γυθείου δὲν μᾶς ἔστειλεν ἀκριβεστέραν καταγραφὴν μὴ δυνηθεῖς μέχρι τοῦδε νὰ λάβῃ διὰ τὰς γνωστὰς περιστάσεις τῆς Μάνης»³¹⁹. Σε ἄλλη ἀναφορὰ του, τῆς 25ης Ἀπριλίου 1834, σημειώνει : «ἐνομίσαμεν ἀναγκαῖον νὰ γνωστοποιήσωμεν εἰς τὴν Β. ταύτην Γραμματείαν ὅτι τὰ ἐνεργούμενα ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ κατὰ τὸν νομὸν μας Μοναστήρια ἀνεβλήθησαν διὰ τὰ κατὰ τὰς ἐπαρχίας Γυθείου καὶ Οἰτύλου μέχρις ὅτου καὶ αὐταὶ εὐτακτισθοῦν».³²⁰ Μέχρι καὶ σήμερα ἡ κατάσταση τῶν μοναστηριῶν τῆς Μάνης δὲν ἔχει ἀλλάξει. Τα μοναστήρια ἔχουν σήμερα πλέον ἐγκαταλειφθεῖ, τὰ κτήματά τους ὁμως νέμονται ἀκόμα οἱ φερόμενοι ὡς ἰδιοκτήτες.

³¹⁶ Μοναστήρια σταυροπηγικά, τὰ ὁποῖα νὰ υπάγονται κατ' εὐθείαν στο Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναφέρεται ὅτι δὲν υπήρχαν στὴν Ἐξω Μάνη. Καπετανάκης, *Ἡ Μάνη στὴ Β' Τουρκοκρατία*, 78-79.

³¹⁷ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηριῶν», 550.

³¹⁸ Βαγιακάκος, ὁ.π. 551.

³¹⁹ Βαγιακάκος, ὁ.π. 552.

³²⁰ Βαγιακάκος, ὁ.π. 552.

V. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Προϊόντα

Η οικονομία των Μανιατών αποτελούσε ανέκαθεν συνάρτηση των γεωλογικών και γεωμορφολογικών όρων της περιοχής. Το άγονο και πετρώδες έδαφος της μανιάτικης γης δεν επέτρεψε την ανάπτυξη της γεωργίας σε τέτοιο βαθμό, ώστε να καλύπτονται από τα γεωργικά προϊόντα και μόνο οι ανάγκες για αυτάρκεια των κατοίκων³²¹. Τις ανάγκες του μανιάτικου πληθυσμού συμπλήρωναν τα προϊόντα της κτηνοτροφίας και της συλλεκτικής οικονομίας.

Το ορεινό και ημιορεινό κατά ένα μεγάλο ποσοστό (83,3%) φυσικό ανάγλυφο της Μάνης προσέφερε μικρό κομμάτι προς καλλιέργεια, εξαναγκάζοντας τους Μανιάτες να συμπεριλάβουν στους αγώνες τους και αυτήν του άγονου εδάφους³²². Είναι γνωστό ότι προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτή η ανεπάρκεια γόνιμης γης οι καλλιέργειες, καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, γίνονταν κυρίως σε τεχνητές βαθμιδωτές αναπλάσεις (*terrasses de culture*), τα γνωστά «χτάρια» ή «πεζούλες»³²³. Το σύστημα αυτό καλλιέργειας χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην Έξω Μάνη, όπου το έδαφος είναι περισσότερο επικλινές και περιελάμβανε το *ξεπέτρισμα* των κτημάτων, την κατασκευή λίθινων τοιχίων χωρίς συνδετικό υλικό (*ξερολιθιές*) και την ανεύρεση και μεταφορά χώματος από άλλες περιοχές λιγότερο άγονες³²⁴. Με τη μέθοδο αυτή εξασφάλιζαν τη

³²¹ Σύμφωνα με σύγχρονες μετρήσεις το 57,5% της μανιάτικης επικράτειας είναι ορεινό, το 25,8% ημιορεινό, και το 16,7% πεδινό. Το 61,6% καλύπτεται από θάμνους, μόνο το 6,2% από δάση, ενώ η καλλιεργούμενη γη καλύπτει μόνο το 17,2% της συνολικής. Βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 21-22. Ωστόσο, τουλάχιστον όσον αφορά στην οθωμανική περίοδο που μας ενδιαφέρει στην έρευνά μας, φαίνεται ότι το ζήτημα είναι περισσότερο σύνθετο. Τα σημερινά δεδομένα δεν μπορούν να αντιστοιχούν με τα δεδομένα της εποχής, καθώς στο μεταξύ διάστημα η κατάσταση διαφοροποιήθηκε: οι ογκώδεις μεταναστεύσεις, ιδιαίτερα μετά το 1940, είχαν ως επακόλουθο την ερήμωση της χερσονήσου και την εγκατάλειψη μεγάλου μέρους των καλλιεργειών. Το γόνιμο χώμα παρασύρθηκε από τους ισχυρούς ανέμους και το νερό της βροχής, με αποτέλεσμα την αποψίλωση της γης, κυρίως στη Bassa Maina όπου τα φυσικά φαινόμενα και το μεταναστευτικό ρεύμα υπήρξαν ιδιαίτερα έντονα. Παράλληλα, η συρρίκνωση των καλλιεργειών επέτεινε το φαινόμενο της διαφυγής των βροχόνερων και κατά συνέπεια διεύρυνε την αποψίλωση. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την κάθετη πτώση του πληθυσμού, είχε ως συνέπεια τη μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας στο επίπεδο που περιγράφουν οι σύγχρονες μετρήσεις (27,2%). Βλ. Καπελούζος, *Μετανάστευση*, 263. Για τη διαδικασία διάβρωσης του εδάφους βλ. Παπαδάκης, *Φυσιογραφία*, 54. Πλαστήρας, *Γεωργία*, 27-29. Για τα δημογραφικά δεδομένα του 20ου αιώνα βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, μέρος Β', κεφ. VII, πιν.37.

³²² Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά αναφέρει: «*Η όψη του τόπου είναι άγρια [...] βράχοι καλυμμένοι με θάμνους, βουνά σχεδόν παντού με δύσκολη προσπέλαση, δεν αφήνουν στην καλλιέργεια παρά ελάχιστες εκτάσεις. Οι κάτοικοι μάχονται κατά του άγονου εδάφους [...]. Εις βοήθειαν τόσο επίπονων εργασιών δεν διαθέτουν παρά ανεπαρκή μέσα καλλιέργειας*». Βλ. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, τομ.3, 49. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης αιτιολογεί τη σχετική αυτονομία των Μανιατών κατά την τουρκοκρατία ως εξής: «*Τι διάφορον είχαν οι Τούρκοι από τον πετρώδη τόπον; Οι ίδιοι οι κάτοικοι ετρώμαζαν να τον δουλεύουν*». Βλ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, 264.

³²³ Γενικά για τις βαθμιδωτές αναπλάσεις (*terraces*) βλ. Forbes - Koster, «Fire, axe, and plow», 117-119. Price - Nixon, «Agricultural Terraces». Crow et al., «Landscapes of Naxos». Ειδικότερα για τη Μάνη βλ. Allen, «The Fields and Orchards of Mani».

³²⁴ Ο Ενλίγιά Çelebi χαρακτηρίζει τους Μεσομανιάτες «κλέφτες χώματος», επειδή «έκλεβαν» γόνιμο χώμα από γειτονικές περιοχές, προφανώς της βόρειας Μάνης και το εναπόθεταν στις πεζούλες τους. Βλ. Κωστάκης, *Enliyâ Çelebi*, 302-303. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 283. Η χρήση των βαθμιδωτών αναπλάσεων συνεχίστηκε στη Μάνη ως τις μέρες μας. Εν τούτοις, στο μεταξύ διάστημα η κατάσταση διαφοροποιήθηκε, καθώς οι ογκώδεις μεταναστεύσεις, ιδιαίτερα μετά το 1940 είχαν ως επακόλουθο την ερήμωση της χερσονήσου και την εγκατάλειψη μεγάλου μέρους των καλλιεργειών. Το γόνιμο χώμα παρασύρθηκε από τους ισχυρούς ανέμους και το νερό της βροχής με αποτέλεσμα την αποψίλωση της γης. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την κάθετη πτώση του πληθυσμού είχε ως συνέπεια τη μείωση της καλλιεργούμενης

μετατροπή του επικλινούς και πετρώδους εδάφους σε οριζόντιο και συνεπώς καταλληλότερο για καλλιέργεια αλλά και με δυνατότητα κατακράτησης μεγαλύτερου ποσού υγρασίας. Γλαφυρές είναι οι αναφορές που υπάρχουν στις πηγές της εποχής για τις προσπάθειες των κατοίκων να αξιοποιήσουν και την ελάχιστη επιφάνεια καλλιεργήσιμου εδάφους, καθώς και για τη μεθοδικότητα με την οποία υπηρετούν τη γη³²⁵. Στις αρχές του 19ου αιώνα η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά εντυπωσιάζεται από τον τρόπο καλλιέργειας της γης και χαρακτηρίζει την περιοχή της Ζαρνάτας ως την καλύτερα καλλιεργημένη περιοχή σε όλο τον κόσμο³²⁶.

Η έκταση της καλλιεργούμενης γης και κατ' επέκταση η οικονομία δεν είχε αναπτυχθεί το ίδιο σε όλη τη μανιάτικη επικράτεια και παρουσιάζει ιδιαιτερότητες στις επιμέρους γεωγραφικές ενότητες³²⁷. Στην Έξω Μάνη το έδαφος διαμορφώνεται σχετικά ομαλό και εύφορο, ιδιαίτερα μάλιστα στην παράλια και ημιπαράλια ζώνη. Το σύστημα των πεζούλων εφαρμόστηκε εδώ σε ευρεία κλίμακα³²⁸. Ήδη από τον 17^ο αιώνα γίνονται συχνές αναφορές στα προϊόντα της περιοχής, με σημαντικότερο προϊόν το ελαιόλαδο, η παραγωγή του οποίου όχι μόνο στήριζε την επιβίωση του πληθυσμού, αλλά δημιουργούσε και πλεόνασμα, με συνέπεια να αποτελεί το βασικότερο αγαθό εξαγωγής προς τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης³²⁹.

Εκτός του ελαιολάδου σημαντική υπήρξε και η παραγωγή του μεταξιού³³⁰. Για τις ανάγκες της σηροτροφίας οι κάτοικοι καλλιεργούσαν άφθονες μουριές³³¹. Σύμφωνα με υπόμνημα του 1786 η ετήσια παραγωγή μεταξιού στην Έξω Μάνη έφθανε τα 30 κιντάλια³³², δηλαδή 1320 οκάδες. Από άλλο υπόμνημα του 1815 προκύπτει ότι στο διάστημα που μεσολάβησε η παραγωγή ανήλθε στις 3000 οκάδες³³³. Σε άλλες πηγές του 19^{ου} αιώνα η αναφερόμενη συνολική παραγωγή της Μάνης κυμαίνεται μεταξύ 1320 και 7000 οκάδων³³⁴. Ακόμη, αναφέρεται ότι οι συνολικές ετήσιες εξαγωγές έφθαναν τις 6000 οκάδες³³⁵ με προορισμό τον Μυστρά, το Λιβόρνο και τη Βόρεια Αφρική³³⁶. Ανεξάρτητα

επιφάνειας στο επίπεδο των σύγχρονων μετρήσεων. Βλ. Καπελούζος, «Μετανάστευση», 263. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 22-23, παρ. Ι (υπόμνημα οικισμών) και μέρος Β', κεφ. VII, πιν. 37. Για τη διαδικασία διάβρωσης του εδάφους βλ. Παπαδάκης, *Φυσιογραφία*, 54. Πλαστήρας, *Γεωργία*, 27-29.

³²⁵ Gell, *Narrative*, 257. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, τομ.3, 25. Aldenhoven, *Itinéraire*, 339. Philippson, *Die griechische Landschaften*, 438. Yemeniz, «Le Magne», 12. Thumb, «Die Maniaten», 113. Δημητράκος-Μεσιόσκλης, *Οι Νυκλιάνοι*, 12. Stackelberg, *La Grèce*, 3.

³²⁶ Bory de Saint Vincent, *Relation*, 346: «Αυτές τις ταπεινές αλλά τεράστιες κατασκευές... ο γνωστικός παρατηρητής πρέπει δικαίως να θαυμάσει περισσότερο από τις άχρηστες πυραμίδες, από τις πομπώδεις κιονοστοιχίες...». Βλ. και Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο», 76.

³²⁷ Βλ. και Wagstaff, «Economy».

³²⁸ Gell, *Narrative*, 257. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, τομ.3, 25. Aldenhoven, *Itinéraire*, 339. Yemeniz, «Le Magne», 12. Bory de Saint Vincent, *Relation*, 345. Morritt, «An Account», 49. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 585.

³²⁹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. Ι. Ελαιοτριβεία & Λάδι, 230-232.

³³⁰ Ντόκος, «Breve descrittione», 128. Λάμπρος, «Ἐκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 208. Χασιώτης, «Ἑλληνικοὶ ἐποικισμοί», 155. Κουγέας, *Νικίτας Νηφάκης*, 37.

³³¹ Κωστάκης, *Evliyâ Çelebi*, 301. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 280. Morritt, *An Account*, 49. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 589.

³³² Anoyatis-Pelé, *Connaissance*, 99. 1 κιντάλι = 44 οκάδες. Βλ. σχετικά Pouqueville, *Voyage en Morée*, τομ. I, *Tableau de productions*.

³³³ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περὶ Μάνης», 281.

³³⁴ Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 258. Leake, *Travels I*, 242. Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον», 131.

³³⁵ Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*, τομ.3, 372.

από τις παραπάνω διαφορές, οι οποίες είναι πράγματι σημαντικές, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παραγωγή της Έξω Μάνης αποτελούσε σημαντικό μέρος της συνολικής³³⁷.

Το βαμβάκι αποτέλεσε έμμεσα αγαθό εσωτερικών ανταλλαγών, καθώς ήταν η πρώτη ύλη για την παραγωγή υφασμάτων, τα οποία διέθεταν στην Καλαμάτα³³⁸, ενώ το υπόλοιπο πωλούνταν στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου³³⁹. Οι ποσότητες των δημητριακών, κυρίως κριθάρι³⁴⁰ και άσπρο καλαμπόκι³⁴¹ και λιγότερο σιτάρι³⁴², παρέμειναν οριακές για την τοπική κατανάλωση. Επίσης, υπήρχε η δυνατότητα καλλιέργειας μικρών εκτάσεων με αμπέλια³⁴³, λαχανόκηπους³⁴⁴ και λινάρι, προϊόντα τα οποία κάλυπταν οικιακού επιπέδου ανάγκες. Από τα οπωροφόρα δένδρα επισημαίνονται οι άφθονες συκιές³⁴⁵. Στις αρχές του 19ου αιώνα οι ετήσιες εξαγωγές όλης της Μάνης σε ξερά σύκα έφθαναν τα 400 κιντάλια³⁴⁶.

Σημαντικά εξαγωγικά προϊόντα της Έξω Μάνης αποτέλεσαν και τρία προϊόντα συλλεκτικής οικονομίας³⁴⁷, το βελανίδι, το κηκίδι και το πρινοκόκκι. Στην περιοχή φύονται ελεύθερα πλήθος βελανιδιές³⁴⁸. Από τον 16^ο ήδη αιώνα αναφέρονται εξαγωγές βελανιδιών από την Έξω Μάνη προς τη Δύση, κυρίως στην ιταλική χερσόνησο, όπου χρησιμοποιούντο ως βαφική ύλη στα βυρσοδεψεία³⁴⁹. Σύμφωνα με πηγές του 19^{ου} αιώνα, οι ετήσιες εξαγωγές όλης της Μάνης κυμαίνονταν μεταξύ 4.000 και 12.000 κινταλίων³⁵⁰, εκ των οποίων το μεγαλύτερο μέρος προερχόταν από την Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Το κηκίδι (noix de galle), το οποίο χρησίμευε επίσης ως βαφική ύλη, είναι ογκίδιο που σχηματίζεται στα φύλλα και στα κλαδιά της βελανιδιάς από τα αυγά εντόμων. Κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα αναφέρονται εξαγωγές του προϊόντος προς τη Δύση³⁵¹. Σύμφωνα με τον W. M. Leake οι ετήσιες εξαγωγές της ευρείας περιοχής Μάνης-Μπαρδούνιας έφθαναν τις 20.000 οκάδες³⁵². Το πρινοκόκκι (ή *κερμέζι*, στις γαλλικές πηγές *vermillon*)

³³⁶ Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 564. Leake, *Travels I*, 242.

³³⁷ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 24-25.

³³⁸ Μπελιά, «Υπόμνημα περί Μάνης», 281. Leake, *Travels I*, 242.

³³⁹ Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*, τομ.3, 368.

³⁴⁰ Anoyatis-Pelé, *Connaissance*, 98-99. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 585.

³⁴¹ Anoyatis-Pelé, *ό.π.*, 98. Leake, *Travels I*, 242. Morrill, *An Account*, 49.

³⁴² Βρέτο, «Tentative d' insurrection», 15. Λάμπρος, «Έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», 208. Anoyatis-Pelé, *Connaissance*, 98-99. Μπελιά, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282. Rouqueville, *de la Grèce*, τομ. V, 589.

³⁴³ Κωστάκης, *Evliyâ Çelebi*, 296. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 270-278. Φιλιππίδης - Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική*, 126. Βλ. και παρακάτω, Μέρος Γ' V. Ληνοί & Οίνος, 286-292.

³⁴⁴ Κωστάκης, *Evliyâ Çelebi*, 298-300. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 270-278.

³⁴⁵ Κωστάκης, *ό.π.* 299-300. Τσελεμπί, *ό.π.*, 278. Gell, *Itinerary of the Morea*, 67.

³⁴⁶ *Tableau des productions de la Morée pendant l' année 1819 divisée en 24 départements*, PRO, FO 286/1^a.

³⁴⁷ Γενικά για τη συλλεκτική οικονομία βλ. Clark, «Gathering», 251-264.

³⁴⁸ Λάμπρος, «Έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», 208. Ντόκος, «Breve description», 128. Κωστάκης, *Evliyâ Çelebi*, 300. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 278. Morrill, *An Account*, 56. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 596.

³⁴⁹ Βρέτο, «Tentative d' insurrection», 15. Κωστάκης, *Evliyâ Çelebi*, 300. Ζώης, «Έν έγγραφον του 1594». Κρεμμυδάς, *Τò έμπόριον*, 195. Χαριτάκης, «Η Τουρκία», 66. Leake, *Travels I*, 241. Πετρίδης, «Περί των Στεφανοπούλων», 431-432.

³⁵⁰ Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*, τομ.3, 372. Scrofani, *Voyage en Grèce: Tableau des exportations anuelles de la Morée*. Γιαννακοπούλου, «Τò έμπόριον εις την Πελοπόννησον», 131.

³⁵¹ Κρεμμυδάς, *Τò έμπόριον*, 195. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 564.

³⁵² Leake, *Travels I*, 242.

χρησιμοποιείται επίσης ως βαφική ύλη³⁵³. Είναι ογκίδιο ανάλογο με το κηκίδι και σχηματίζεται στα φύλλα του πρίνου από τα αυγά εντόμων³⁵⁴. Εξαγόταν στη Δύση και στην Τύνιδα³⁵⁵. Σύμφωνα με υπόμνημα του 1786, η ετήσια παραγωγή της Έξω Μάνης έφθανε στα 30 κιντάλια, δηλαδή 1.320 οκάδες³⁵⁶. Στα 1815 η παραγωγή είχε ανέβει στις 2.000 οκάδες ετησίως³⁵⁷. Από πηγές του 19^{ου} αιώνα συνάγεται ότι η ετήσια παραγωγή όλης της Μάνης κυμαινόταν μεταξύ 2.000 και 5.000 οκάδων³⁵⁸. Συνεπώς, ένα σημαντικό μέρος από τη συνολική παραγωγή συλλεγόταν στην Έξω Μάνη.

Παράλληλα με τη γεωργία, καθώς έχει αναφερθεί και παραπάνω, από τον 16^ο αιώνα ήδη είχε αναπτυχθεί και η κτηνοτροφία³⁵⁹. Ο Ενλιγιά Σελεβί σημείωνε στα 1670 ότι η θέση Pandalonya köyü (Πέντε Αλώνια), στην ορεινή ζώνη βορείως των Γαϊτσών, υπήρξε τόπος θερινής εγκατάστασης νομάδων, με λιβάδια και τρεχούμενα νερά και με τη δυνατότητα να θρέψει πάνω από εκατό χιλιάδες πρόβατα³⁶⁰. Ακόμη, ο Τούρκος περιηγητής κάνει ιδιαίτερη μνεία στις περίφημες αγελάδες του Οιτύλου³⁶¹. Σε άλλες πηγές του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα γίνεται επίσης ιδιαίτερη μνεία στην κτηνοτροφία και στα κτηνοτροφικά προϊόντα της Έξω Μάνης³⁶². Σύμφωνα με υπόμνημα του 1815, οι Μανιάτισσες με τα μαλλιά των προβάτων ύφαιναν τάπητες, τους οποίους πωλούσαν στην Καλαμάτα³⁶³. Σε άλλο τεκμήριο του 19^{ου} αιώνα αναφέρονται στοιχεία για την ετήσια παραγωγή των κτηνοτροφικών προϊόντων όλης της Μάνης: τυρί 30.000 κιντάλια, μαλλιά προβάτων 500 κιντάλια, δέρματα κατσικιών 2.000 ντουζίνες, δέρματα αμνών 1.200 ντουζίνες, κερασφόρα ζώα αξίας 30.000 γροσιών³⁶⁴. Στην κτηνοτροφία θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τη μελισσοκομία, ιδιαίτερα διαδεδομένη όχι μόνο στην Έξω Μάνη αλλά και σε ολόκληρη τη Μανιάτικη χερσόνησο. Ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα υπάρχουν αναφορές στις πηγές για το εκλεκτής ποιότητας μέλι και το κερύ της Έξω Μάνης³⁶⁵. Από μαρτυρίες του 19^{ου} αιώνα προκύπτει ότι η συνολική παραγωγή όλης της Μάνης έφθανε τις 10.000 έως 15.000 οκάδες μέλι και 1.000 έως 2.640 οκάδες κερύ³⁶⁶. Το μέλι εξαγόταν στην Κωνσταντινούπολη, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου, ενώ το κερύ στο Λιβόρνο³⁶⁷.

³⁵³ Ντόκος, «Breve descrittione», 128. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 37.

³⁵⁴ Αποστολάκη, «Βαφική», 96.

³⁵⁵ Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριον*, 194. Χαριτάκης, «Ἡ Τουρκία», 66. Lischke, *Morea*, 87.

³⁵⁶ Ayouatis-Pelé, *Connaissance*, 99.

³⁵⁷ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περὶ Μάνης», 281.

³⁵⁸ Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*, τομ.3, 372. *Tableau des productions de la Morée pendant l' année 1819 divisée en 24 départements*, PRO, FO 286/1^a.

³⁵⁹ Sanuto, *Diarii*, τομ.52, 424.

³⁶⁰ Κωστάκης, *Ενλιγιά Σελεβί*, 298. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 276. Η θέση αυτή χαρακτηρίζεται ακόμα και σήμερα από το πλήθος παλιών αλωνιών και κιστερνών για τη συλλογή νερού, ενώ μέχρι και σήμερα χρησιμοποιείται ως τόπος βοσκής ζώων.

³⁶¹ Κωστάκης, *Ενλιγιά Σελεβί*, 301. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 280.

³⁶² Vréto, «Tentative d' insurrection», 15. Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Ντόκος, «Breve descrittione», 128.

³⁶³ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περὶ Μάνης», 281-282.

³⁶⁴ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 28.

³⁶⁵ Ντόκος, «Breve descrittione», 128. Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 208. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περὶ Μάνης», 281. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 592.

³⁶⁶ Leake, *Travels I*, 242. Rouqueville, *Voyage en Morée*, τομ.1, *Tableau de productions*.

³⁶⁷ Leake, ό.π.. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 28.

Η πειρατική και γενικά ληστρική δραστηριότητα, με την έννοια της οικονομικής συναλλαγής, είχε ως αιτία και συνέπεια την εισροή συμπληρωματικών εισοδημάτων στη μανιάτικη κοινωνία. Οι δραστηριότητες αυτού του τύπου εμφανίστηκαν από το 13^ο ήδη αιώνα στην περιοχή της Έξω Μάνης, καθώς και σε άλλες περιοχές της χερσονήσου και συνεχίστηκαν με μεγαλύτερη ένταση στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Τα σπουδαιότερα κέντρα πειρατείας και ληστείας στην Έξω Μάνη ήταν η Ανδρούβιστα, η Καστάνια, το Καραβοστάσι-Οίτυλο, η Σκαρδαμούλα, ο οικισμός και η ευρεία περιοχή της Μηλιάς και τα Πηγάδια³⁶⁸.

Το βορειοανατολικό τμήμα του Πασσαβά (βόρειο τμήμα Κάτω Μάνης ή Βόρεια Προσηλιακή) παρουσιάζει γεωμορφολογικές ομοιότητες με την Έξω Μάνη και αποτελεί ίσως το ευφορότερο τμήμα της χερσονήσου. Μέχρι το τέλος όμως του 17ου αιώνα οι πλουτοπαραγωγικές πηγές του υπήρξαν αναξιοποίητες, λόγω της αραιοκατοίκησης. Οι εποικισμοί του 18ου αιώνα επέφεραν εξέλιξη στην οικονομία του, ο χαρακτήρας της οποίας ήταν ανάλογος με αυτόν του βορειοδυτικού τμήματος. Ήδη από το τέλος του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι. το territorio χαρακτηρίζεται ως το καλύτερα καλλιεργημένο τμήμα της Μάνης³⁶⁹. Ιδιαίτερη μάλιστα μνεία γίνεται στην περιοχή του Σκουταρίου³⁷⁰. Από το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα αναφέρονται εξαγωγές βελανιδιού προς την ιταλική χερσόνησο³⁷¹. Επισημαίνεται ότι το βελανίδι αποτελούσε ένα από τα κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα του territorio³⁷². Από τα υπόλοιπα προϊόντα τα σημαντικότερα ήταν το μετάξι, το βαμβάκι, το πρινοκόκκι, το καλαμπόκι, ο αραβόσιτος, και τέλος, κάποια ποσότητα σιταριού και κριθαριού³⁷³. Μεγάλη υπήρξε η ποικιλία λαχανικών και φρούτων, την ανάπτυξη των οποίων ευνοούσε η ύπαρξη νερού και η σύσταση του εδάφους³⁷⁴. Στις δενδροκαλλιέργειες κυριαρχούσαν οι ελιές, οι συκιές και βεβαίως οι μουριές, για τις ανάγκες της σηροτροφίας³⁷⁵. Σημαντική υπήρξε η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ιδιαίτερα της προβατοτροφίας³⁷⁶. Το βούτυρο και το κρέας ήταν εξαιρετικής ποιότητας. Η πειρατική δραστηριότητα υπήρξε σχετικά αμελητέα, με σημαντικότερο κέντρο πειρατείας τον 18ο και 19ο αι. στην περιοχή το Σκουτάρι³⁷⁷.

Στον Νότο το πρόβλημα της λειψυδρίας και του πετρώδους εδάφους είχε αρνητικές επιδράσεις στην οργάνωση της γεωργίας και παρόλες τις προσπάθειες των κατοίκων η αγροτική παραγωγή διατηρήθηκε πάντοτε σε οριακά επίπεδα. Η μέθοδος της καλλιέργειας σε πεζούλες χρησιμοποιήθηκε και εκεί, χωρίς όμως αξιόλογα αποτελέσματα, λόγω της άγονης γης³⁷⁸. Το ψωμί παρασκευαζόταν με ελάχιστες ποσότητες κριθαριού,

³⁶⁸ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 28-29, παρ.Ι.

³⁶⁹ Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*, τομ.3, 368. Morritt, *An Account*, 56.

³⁷⁰ Grasset de Saint-Sauveur, ό.π.

³⁷¹ Μέρτζιος, «Λακωνικά».

³⁷² Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 37. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282. Leake, *Travels I*, 244, 251. Perdikaris, *The Greece*, 126, 131.

³⁷³ Perdikaris, ό.π., 127. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282. Βαγιακάκος, «Ειδήσεις περί Μάνης», 191. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 36. Leake, *Travels I*, 249- 251. Wagstaff, *Economy*, 297.

³⁷⁴ Βαγιακάκος, «Ειδήσεις περί Μάνης», 191. Wagstaff, *Economy*, 298.

³⁷⁵ Κωστάκης, *Evliyâ Çelebi*, 300. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 280.

³⁷⁶ Βαγιακάκος, «Ειδήσεις περί Μάνης», 191.

³⁷⁷ Αναφέρονται κάποια κρούσματα στην περιοχή του Μαραθονησίου, πριν από την ίδρυση του οικισμού. Βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, παρ.Ι.

³⁷⁸ Thumb, *Die Maniaten*, 113. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, 438. *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 597.

σιταριού και καλαμποκιού, ενώ συμπληρωματικοί πόροι στη διατροφή των κατοίκων υπήρξαν το ελαιόλαδο, τα λούπινα, τα κουκιά, τα σύκα και τα φραγκόσυκα³⁷⁹. Το μοναδικό εξαγωγικό προϊόν ήταν τα βελανίδια, τα οποία ήδη από τον 16ο αιώνα εξάγονταν στη Ζάκυνθο³⁸⁰. Στον 19ο αιώνα μεταφέρονταν από τους κατοίκους προς πώληση στο Μαραθονήσι, απ' όπου εξάγονταν στην Ιταλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες³⁸¹. Στα ίδια επίπεδα ανάπτυξης με τη γεωργία παρέμεινε και η κτηνοτροφία της περιοχής³⁸². Αντίθετα, αξιομνημόνευτες δραστηριότητες, οι οποίες στήριξαν την επιβίωση του πληθυσμού, ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό το κυνήγι και σε μικρότερο η αλιεία³⁸³. Το πάστωμα των ορτυκιών αποτέλεσε ακόμα και αντικείμενο εξαγωγικής δραστηριότητας από το Πόρτο Κάγιο στην Καλαμάτα και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου³⁸⁴. Η πειρατική και ληστρική δραστηριότητα αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στον Νότο και αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα εισροής συμπληρωματικών εισοδημάτων, αναγκαίων για μια περιοχή όπου ο αγροκτηνοτροφικός τομέας υπήρξε τρομερά ελλειμματικός. Τα κυριότερα κέντρα πειρατείας και ληστείας ήταν : Πόρτο-Κάγιο, Bragia di Nicliani, Κηπούλα, Κίττα, Λιμένι, Μέζαπος και Ποράγια³⁸⁵.

Συνοπτικά, κατά την οθωμανική περίοδο στη μανιάτικη οικονομία και κυρίως στη Βόρεια Μάνη (Έξω και Βόρεια Προσηλιακή) κυριάρχησε ο αγροκτηνοτροφικός τομέας. Βασικό χαρακτηριστικό της ήταν η αρνητική σχέση ανάμεσα στις ανάγκες των κατοίκων και την παραγωγή βασικών αγαθών, κυρίως σιταριού, αραβοσίτου και κρασιού³⁸⁶. Παρόλα αυτά, ιδιαίτερα στην Έξω Μάνη, υπήρξαν εξαγωγές πλεονασματικών αγαθών, κυρίως του λαδιού αλλά και άλλων, έναντι εισροής χρήματος, το οποίο όμως κατευθυνόταν σε περιορισμένο αριθμό προσώπων (μπέης-καπετάνιοι)³⁸⁷. Σημειώνεται εδώ ότι η Μάνη, και ιδιαίτερα η Νότια, υπήρξε μια από τις πλέον πυκνοκατοικημένες περιοχές της Πελοποννήσου³⁸⁸. Το πρόβλημα δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί παρά με ανταλλαγές: εισροή υλικών αγαθών και εκροή (πρόσκαιρη ή μόνιμη) ανθρώπινου δυναμικού.

Εμπόριο

Ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα, στα πλαίσια του γενικότερου ενδιαφέροντος των δυτικών κυβερνήσεων για τη Μάνη³⁸⁹ και των συνεννοήσεων των κατοίκων της

³⁷⁹ Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Leake, *Travels* I, 286, 293, 296, 305, 309. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 43. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282. Δημητράκος-Μεσίσκης, *Οί Νυκλιάνοι*, 10-11. Κουτσιλιέρης, *Μανιάτικα μελετήματα*, 134. Καπερνάρος, *Μανιάτες*, 22-23. Ντόκος, «Επαναστατικά κινήσεις», 253. Κωστάκης, *Evliyâ Celebi*, 302. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, 439.

³⁸⁰ Ζώης, «Ἐν ἔγγραφον τοῦ 1594». Μέρτζιος, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα», 143.

³⁸¹ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282.

³⁸² De La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle*, 41. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, 439. Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Κωστάκης, *Evliyâ Celebi*, 302. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 283-284.

³⁸³ Κωστάκης, *ό.π.*, 302-303. Τσελεμπί, *ό.π.*, 282-284. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 43. Κουτσιλιέρης, «Κυνηγετικά». Κάσσης, *Λαογραφία*, τομ.1, 185-196, 198-212. Καπερνάρος, *Μανιάτες*, 23-24.

³⁸⁴ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282.

³⁸⁵ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 33-34 και Παρ.Ι.

³⁸⁶ Morrilt, *An Account*, 40. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282. Κατσικάρος, *Ἡ βεντέτα*, 14. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 34.

³⁸⁷ Αλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 82-83. Βλ. και εδώ Μέρος Α΄. ΙΙΙ. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση, 41-51 και Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 60-70.

³⁸⁸ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 179.

³⁸⁹ Σε μια εποχή που βρίσκει την περιοχή στο επίκεντρο της σύγκρουσης των δυτικών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και στο πλαίσιο της δυτικής ανταπόκρισης στις εκκλήσεις των Μανιατών για βοήθεια εναντίον των Τούρκων. Βλ. και παραπάνω, Μέρος Α΄. ΙΙ. Ιστορική επισκόπηση (1456-1821), 31-40.

περιοχής για μετοικισμούς στο Βασίλειο της Νεάπολης, υπάρχουν αναφορές ειδικών απεσταλμένων για τα προϊόντα της περιοχής, ιδίως της Έξω Μάνης, τα οποία αποτελούσαν αντικείμενο εξαγωγικού εμπορίου, κυρίως ελαιολάδου³⁹⁰, βελανιδιών³⁹¹, βαμβακιού, οσπρίων³⁹² και λιγότερο σιτηρών³⁹³.

Οι καπετάνιοι είχαν το δικαίωμα να ασκούν το μονοπώλιο του εμπορίου του λαδιού, του βελανιδιού και του πρινοκοκιού. Συγκέντρωναν την παραγωγή αυτών των προϊόντων των υπηκόων και τους πλήρωναν ένα ποσό με προκαθορισμένη απ' αυτούς τιμή³⁹⁴. Κατόπιν πουλούσαν την παραγωγή στα φορτηγά πλοία και στους εμπόρους με ψηλότερη τιμή. Όταν επιβλήθηκε η Ηγεμονία, οι καπετάνιοι έδιναν στον μπέη την παραγωγή και έπαιρναν από τη διαφορά της τιμής το 1/3. Τα 2/3 κρατούσε ο ίδιος³⁹⁵.

Σύμφωνα με τον εξόριστο στη Ζάκυνθο 1ο μπέη της Μάνης Τζαννέτο Κουτήφαρη που απαντά σε ερωτηματολόγιο του Γάλλου Πρόξενου André Grasset Saint-Sauveur (1785) η πώληση των βασικών προϊόντων της Μάνης (λάδι, μετάξι, βελανίδι) είναι αποκλειστικότητα του Μπέη: «Μαϊνᾶται πραγματευταὶ δὲν εἶναι διὰ δύο αἴτια α) διότι δὲν ἔχουν καπιτάλια, β) διατὶ δὲν ἔχουν τοιαύτην πρᾶξιν, πλὴν ὁ ἐξουσιαστής τῆς Μαΐνης ἔχει ἐξουσίαν νὰ πωλεῖ τὰς πραγματευτείας τῆς Μαΐνης. Χωρὶς αὐτοῦ οὔτε νὰ πωλήσῃ τίνας Μαϊνάτης δύναται τὸ πρᾶγμα του, οὔτε ξένος νὰ τὸ ἀγοράσει λέγω, λάδι, μετάξι καὶ βελανίδι, τὸ δὲ ἐπίλοιπον δύναται καθένας καὶ νὰ τὸ πωλήσῃ καὶ νὰ τὸ ἀγοράσει...πλὴν ὁ κάθε πραγματευτὴς συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐξουσίαν τῆς Μάνης...καὶ κάθε πραγματευτὴς που ἔχει νὰ κάνει μὲ αὐτὸν εἶναι ἀκίνδυνος»³⁹⁶.

Διαθέτουμε στοιχεία και γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τον τρόπο αυτό διεξαγωγής αυτού του είδους εμπορίου. Έμποροι από τον Μυστρά έρχονταν στο Μαραθονήσι και εκεί συζητούσαν με τον Μπέη. Μερικές φορές προαγόραζαν απ' τον Μπέη την παραγωγή με ακόμα μικρότερη τιμή ή γύριζαν στα χωριά και αγόραζαν την παραγωγή σε συμφέρουσα τιμή με άδεια του μπέη. Αυτό γινόταν σε ειδικές περιπτώσεις που οι έμποροι δάνειζαν τον μπέη με διάφορα ποσά³⁹⁷.

Οι υπήκοοι μόνοι τους δεν μπορούσαν να ασκήσουν εμπόριο. Σε ειδικό ερωτηματολόγιο που υπέβαλλε ο Γάλλος πρόξενος Κέρκυρας στον έκπτωτο Τζανέτμπεη Κουτήφαρη σχετικά με το εμπόριο στη Μάνη λέει ότι εμπόριο χωρίς την άδεια των

³⁹⁰ Ciriacono, *Olio ed Edrei*, 166, 168. Βρετός, «Απόπειρα ἀναστατώσεως». Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Βλ. και παρακάτω Μέρος Γ'. Ι. Ελαιοτριβεία & Λάδι, 230-232.

³⁹¹ Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 116, 143, 169 έγγραφο του 1618, του 1646 και του 1673, όπου αναφέρονται φορτία βελανιδιού από τη Μάνη (στο ένα προσδιορίζεται και το λιμάνι του Οιτύλου), με προορισμό τη Ζάκυνθο.

³⁹² Μέρτζιος, ό.π., 126, έγγραφο του 1640, όπου αναφέρεται φόρτωμα βαμβακιού και κουκιών από τη Μάνη με προορισμό τη Νάπολη.

³⁹³ Μέρτζιος, ό.π., 117, έγγραφο του 1621 όπου αναφέρεται ότι μία φρεγάτα φορτωμένη με σιτηρά από τον βραχίονα της Μάνης, η οποία είχε προορισμό τη Ζάκυνθο, προσβλήθηκε από πειρατές.

³⁹⁴ Ο Αλεξιάκης προτείνει, με βάση προφορικές μαρτυρίες ότι οι Μανιάτες παλαιότερα δεν παρήγαν τόσο λάδι που να επαρκεί για την αυτοκατανάλωση ώστε να κάνουν και εξαγωγή, ότι ίσως επιβαλλόταν κάποιου είδους αναγκαστική εμπορευματοποίηση του λαδιού από τους καπετάνιους, όπως γινόταν και σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρβλ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί*, 41.

³⁹⁵ Βακαλόπουλος, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Δ'*, 618. Stephanopoli, *Ταξίδι*, 133, 278. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 283. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 562-565.

³⁹⁶ Ερωτηματολόγιο προς τον εξόριστο μπέη Τζαννέτο Κουτήφαρη στη Ζάκυνθο. Βλ. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 564. Γιαννακοπούλου, «Περὶ τὸ Κομμέρκιον», 211.

³⁹⁷ Leake, *Travels I*, 240-241.

καπετάνιων και την εγγύηση για την ασφάλειά του από τον μπέη δεν μπορούσε να διεξαχθεί στη Μάνη³⁹⁸.

Τα έσοδα των Καπετάνιων και του Μπέη αυξάνονταν επίσης με την επιβολή δασμών (*γιουμπρούκια*) σε όλα τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα, με εξαίρεση τα είδη πολυτελείας και το λάδι, το βελανίδι και το πρινοκόκκι. Οι τελωνιακοί αυτοί δασμοί ανέρχονταν στο 3% περίπου της αξίας των προϊόντων. Την περίοδο της Ηγεμονίας οι Καπετάνιοι έπρεπε να δώσουν στον Μπέη τα 2/3 και από αυτές τις εισπράξεις. Το εμπόριο διεξαγόταν βασικά στα λιμάνια Κιτριές, Καρδαμύλη, Λιμένι και Μαραθονήσι³⁹⁹. Την εισπράξη των δασμών ο μπέης παραχωρούσε συνήθως σε πλειοδότες. Οι Μαυρομιχαλίοι έγιναν πλούσιοι ελέγχοντας το εμπόριο στο Λιμένι. Επίσης, τα μέλη των γενών έκαναν προς τους αρχηγούς τους, Καπετάνιους και Μπέηδες, διάφορες προσφορές οικειοθελώς σε ένδειξη τιμής και σεβασμού προς αυτούς⁴⁰⁰.

Το μονοπώλιο του εμπορίου από τους Καπετάνιους της Μάνης φαίνεται ότι είναι σύγχρονο ή ίσως λίγο μεταγενέστερο από τη δημιουργία των Καπετανιών. Πιθανότατα άρχισε ν' αναπτύσσεται στις αρχές του 18ου αιώνα, κατά τη διάρκεια δηλαδή της Β' Βενετοκρατίας, αφού φέρει πολλές ομοιότητες και αναλογίες με την μονοπωλιακή πολιτική της Βενετίας⁴⁰¹. Πρώτη αναφορά αυτού του είδους εμπορίου έχουμε το 1734, οπότε οι Γρηγοράκηδες εμπορεύονται βελανίδι με έμπορο του Μυστρά⁴⁰². Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι υπήρχε ένα είδος εμπορίου ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω⁴⁰³.

Μία άλλη εξέλιξη ως προς την γεωργία αρχίζει από τα τέλη του 18ου αιώνα. Οι Γρηγοράκηδες και άλλοι καπετάνιοι εισάγουν νέες καλλιέργειες βαμβακιού και καλαμποκιού, τα οποία προοριζόνταν για εξαγωγή⁴⁰⁴. Η ανάπτυξη του εμπορίου και ένα είδος εκχρηματισμένης γεωργίας σχετίζεται άμεσα με τη λεγόμενη βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στην Αγγλία την περίοδο αυτή. Αυτή η εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα την προσπάθεια των καπετάνιων να επεκτείνουν την κτηματική περιουσία τους σε βάρος των ιδιοκτησιών των υπηκόων τους. Τάση προς δημιουργία μεγάλης γαιοκτησίας (όπως και στο οθωμανικό κράτος).⁴⁰⁵

Η επιβολή της Ηγεμονίας στη Μάνη και η αποδοχή του αξιώματος από τους μπέηδες δεν είναι άσχετα με την ανάπτυξη του εμπορίου. Άλλωστε, η οικονομία της

³⁹⁸ Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, vol.5, 564-565.

³⁹⁹ Rouqueville, *ό.π.*, 566-567. Leake, *Travels* I, 243.

⁴⁰⁰ Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 82-83.

⁴⁰¹ Ο ιδιάζων αυτός τρόπος εμπορίας παρουσιάζει πολλές αναλογίες με τη διεξαγωγή του εξαγωγικού εμπορίου στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Το παραγόμενο λάδι της Πελοποννήσου εξαγόταν από τα λιμάνια των διαμετακομιστικών κέντρων των Βενετών κυρίως και σχεδόν αποκλειστικά προς τη Βενετία, η οποία επέβλεπε και έλεγχε τη διακίνηση του προϊόντος. (Βλ. Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, «Ο Μυστράς και ἡ περιφέρειά του», 329-330, 336). Μάλιστα σύμφωνα με έκθεση του προνοητή της Κορώνης Zaccaria Bembo το 1712 μόνο το 8,5% της εσοδείας προοριζόνταν για τους ντόπιους κατοίκους και όλο το υπόλοιπο εξαγόταν αναγκαστικά στη Βενετία. Την παραγωγή ελαιολάδου, όπως και των άλλων αγροτικών προϊόντων, βάρυνε ο φόρος της δεκάτης. Η τιμή του λαδιού επιβαρυνόταν με εξαγωγικούς και εισαγωγικούς δασμούς, οι οποίοι καταβάλλονταν στους εκάστοτε φοροενοικιαστές, ενώ απαλλασσόταν από τον δασμό όταν προοριζόνταν για τη Βενετία. Βλ. Πανοπούλου, «Από το *traretum* στη *macina d' oglio*», 80-85.

⁴⁰² Μέρτζιος, «Λακωνικά», 203.

⁴⁰³ Μάλιστα στα αρχεία της Βενετίας υπάρχουν αναφορά εκτός από το εμπόριο του λαδιού, για φόρτωμα βελανιδιού από τη Μάνη το 1618 και σιτηρών το 1621. Βλ. Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχεῖα», 116-117.

⁴⁰⁴ Leake, *Travels* I, 242. Yemeniz, «Le Magne», 35. Stephanopoli, *Ταξίδι*, 133, 278.

⁴⁰⁵ Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα*, 69 κ.εξ.

Μάνης ως τις αρχές του 19ου αιώνα ήταν πολύ λίγο εκχρηματισμένη. Ο Stephanopoli αναφέρει ότι γινόταν χρήση του τούρκικου νομίσματος στις συναλλαγές και ότι στο εσωτερικό το εμπόριο διεξαγόταν με ανταλλαγή προϊόντων.

Οι αρχηγοί λοιπόν εδώ έχουν ρόλο οργανωτικό και επιχειρησιακό και αποτελούν μέσο για τη συγκέντρωση πλούτου (κοινωνικού πλεονάσματος) και την παραπέρα ανακατανομή του στην επαρχία τους. Ανακατανομή κοινωνικού πλεονάσματος και εσόδων των καπετάνιων συνέβαινε σε μεγάλη έκταση πριν το 1830. Σε κάθε μεγάλη καπετανία ή επαρχία, ειδικότερα στην καπετανία του Μούρτζινου και του Γρηγοράκη στο Μαυροβούνι και Μαραθονήσι πραγματοποιούνταν καθημερινά δύο φορές κοινά γεύματα, για 50-100 άτομα, φτωχούς, ξένους και μέλη των εργατιών. Η ειδοποίηση για την έναρξη των γευμάτων γινόταν με καμπάνα που τη χτυπούσαν οι υπηρέτες του καπετάνιου. Παράλληλα οι καπετάνιοι αναλάμβαναν να προσφέρουν φιλοξενία σε οποιονδήποτε ξένο, ήταν επιφορτισμένοι με το χτίσιμο και τη συντήρηση των εκκλησιών και μοναστηριών της περιοχής ελέγχου τους και με την οργάνωση πανηγυριών με συμμετοχή του λαού. Ο Stephanopoli αναφέρει ότι όταν ο Τζανέτμπεης Γρηγοράκης έκανε περιοδεία από τις Κιτριές στο Μαραθονήσι, μοίρασε όλο το ετήσιο εισόδημά του, περίπου 108.000 φράγκα στους φτωχούς και γύρισε σπίτι του απένταρος⁴⁰⁶. Γενικά οι καπετάνιοι επιδίωκαν να είναι αγαπητοί στους υπηκόους τους με διάφορες παροχές και εξυπηρετήσεις σε στιγμές ανάγκης σιτοδείας κ.α.⁴⁰⁷

Σχέσεις - τρόποι παραγωγής

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στη Βόρεια Μάνη (κυρίως στην Έξω αλλά και στη Βόρεια Προσηλιακή) το κοινωνικοοικονομικό σύστημα πήρε χαρακτήρα καθαρά φεουδαλικό⁴⁰⁸. Οι Καπετάνιοι, ασκώντας έλεγχο σε μια ευρύτερη περιοχή, την Καπετανία, αποκτούν σταδιακά μεγάλη οικονομική δύναμη, ώστε από ένα σημείο και μετά ταυτίζονται με μια ανώτερη κοινωνική τάξη γαιοκτημόνων με σημαντικά περιουσιακά στοιχεία. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μέρος της περιουσίας του Τζανέτου Κουτήφαρη (πρώτου μπέη της Μάνης 1776-1779), η οποία συνολικά περιλάμβανε πύργους, κατοικίες, καταστήματα, μύλους, χρήματα και τρία χωριά, υπολογίστηκε από τους Οθωμανούς μετά τη δήμευσή της σε 7.550 άσπρα (το μισό του οφειλόμενου φόρου προς την Πύλη)⁴⁰⁹. Οι Καπετανάκηδες, κλάδος των Κουτηφαραίων, αναφέρεται ότι κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής των Γιαννιτσάνικων⁴¹⁰, ενώ οι Τρουπάκηδες ήταν τόσο πλούσιοι ώστε με δικά τους έξοδα χτίστηκε το ιστορικό τείχος της Βέργας του Αλμυρού⁴¹¹.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση διαμορφώνεται όταν μεταξύ πλούσιων και φτωχών δημιουργηθούν σχέσεις παραγωγής. Στη Μάνη κατά την περίοδο που μελετούμε εφαρμόζονταν τρεις τουλάχιστον τρόποι παραγωγής⁴¹², αλλά και σ' αυτή την περίπτωση διακρίνονται διαφορές μεταξύ Βόρειας και Νότιας Μάνης:

⁴⁰⁶ Stephanopoli, *Taxídi*, 133, 277.

⁴⁰⁷ Stephanopoli, *ό.π.*, 133, 133. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού Δ'*, 618. Γούδας, «Τρουπάκαι ή Μούρτζινοί», 402.

⁴⁰⁸ Βλ. Μέρος Α'. III. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση, 41-51.

⁴⁰⁹ Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, vol.5, 571. Αναπλιώτης, «Τζανέτμπεης Κουτήφαρης», 10 κ.εξ.

⁴¹⁰ Μπελιά, «Υπόμνημα περί Μάνης», 278.

⁴¹¹ Γούδας, «Τρουπάκαι ή Μούρτζινοί», 411. Βαγιακάκος, *Ίμβραήμ*, 68-71, 104.

⁴¹² Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 76-90.

1. Ο καλλιεργητής είναι ο ίδιος και ιδιοκτήτης, με αποτέλεσμα την οικειοποίηση από τον ίδιο της παραγωγής και του όποιου κοινωνικού πλεονάσματος. Αυτή η μορφή παραγωγής έβρισκε εφαρμογή κυρίως στη Νότια Μάνη, όπου η κοινωνική διαστρωμάτωση δεν αναπτύχθηκε ποτέ επαρκώς, ενώ από άποψη οικονομικής οργάνωσης χαρακτηρίζει κοινωνίες με κλειστή αυτάρκη οικονομία.

2. Ο ιδιοκτήτης της γης καλεί σε «αργατία» συγγενείς, φίλους, γείτονες, οι οποίοι εργάζονται για τον ίδιο για μια ημέρα, συνήθως αργία ή Κυριακή. Υποχρέωση του νοικοκύρη είναι να τους εξασφαλίζει το γεύμα, χωρίς άλλες υποχρεώσεις πληρωμής. Ο παραπάνω τρόπος παραγωγής στηρίζεται σε μια αμοιβαιότητα, κατά την οποία ο νοικοκύρης σήμερα θα είναι αύριο ένα από τα μέλη της αργατίας στα κτήματα ενός άλλου νοικοκύρη. Ο τρόπος αυτός χαρακτηρίζει ένα πρωταρχικό κοινοτικό σύστημα οργάνωσης. Συναντάται σε όλη τη Μάνη και ουσιαστικά δεν τεκμηριώνει τρόπο παραγωγής διαφορετικό από τον προηγούμενο. Στη Βόρεια Μάνη ωστόσο το σύστημα αυτό πήρε εντελώς άλλη μορφή. Στα κτήματα των καπετάνιων και των άλλων γαιοκτημόνων γίνονταν τέτοιες «αργατίες» από τους υπηκόους τους. Ενώ όμως αρχικά αυτές στηρίζονταν στην ελεύθερη συγκατάθεση, προς το τέλος μεταβάλλονται σε είδος καταναγκαστικής εργασίας, δηλ. *αγγαρείας*. Στην Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη με τη λέξη «αγγαρεία» θεωρείται ό,τι στην υπόλοιπη Μάνη με τη λέξη «αργατία», οικειοθελής δηλαδή προσφορά εργασίας⁴¹³.

3. Ενοικίαση της γης σε *σέμπρους*⁴¹⁴ και καλλιέργειά της με *σεμπριές*⁴¹⁵. Στη Νότια Μάνη το σύστημα αυτό δεν εφαρμόστηκε ευρέως γιατί δεν υπήρχαν μεγάλες εύφορες εκτάσεις. Η πλειονότητα ήταν άγονες εκτάσεις που δεν απέδιδαν. Στη Βόρεια Μάνη οι *σεμπριές* μεταξύ πλούσιων γαιοκτημόνων και φτωχών καλλιεργητών ήταν κανόνας και το σύστημα αυτό αποτελούσε τον βασικότερο τρόπο παραγωγής. Τα κτήματα τα έδιναν σε φίλους και συγγενείς έναντι παροχής ενοικίου σε είδος και πολλές φορές στρατιωτικής υπηρεσίας. Παραχωρούσαν τα κτήματα *μισιαρικά* (δηλ. μισιακά), *τριτάρικα* ή *αναπεντάρικα*. Οι όροι αυτοί καθορίζουν την αναλογία της ποσότητας από την παραγωγή που οφείλει να κρατήσει ο καλλιεργητής ή να δώσει στον ιδιοκτήτη, δηλ. το μισό, το τρίτο ή το πέμπτο. Στην πρώτη περίπτωση ο ιδιοκτήτης συμμετέχει στην καλλιέργεια με τα ανάλογα έξοδα της σποράς. Συνήθως οι καπετάνιοι έδιναν τα κτήματά τους μισιακά σε συγγενείς, γείτονες, φίλους και γενικά καλλιεργητές από τα γειτονικά χωριά⁴¹⁶. Από τα επιπλέον εισοδήματα των γαιών αυτών οι καπετάνιοι μπορούσαν να ζουν ανετότερα και να διαθέτουν ποσά για την πολιτική και στρατιωτική ισχυροποίησή τους, εκτός από την επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν στους *σέμπρους* τους.

⁴¹³ Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 76-90.

⁴¹⁴ Σέμπρος < σλαβική *sebrŭ* = εμφυτευτής, επίμορτος καλλιεργητής, κολίγος, συνétairos. Σέμπροι στη Μάνη ονομάζονται δύο ή και περισσότερα άτομα που συνεργάζονται για να φέρουν εις πέρας μία ορισμένη εργασία, ή κάποια επιχείρηση αγροτική, τεχνική, γεωργική ή κτηνοτροφική. Βλ. και Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 106.

⁴¹⁵ Αλεξιάκης, *ό.π.*, 76-90. Βλ. και Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», έγγραφο X, 75 . Κ1 χφ.4095, 25, 61, 120, 173, 307, 363, 395, 405, 426, 447. Κ1 χφ.4094, 532, 556, 562.

⁴¹⁶ Κ1 χφ. 4095, 104. Για τους τρόπους παραγωγής βλ. και Κ1 χφ.4091, 489. Κ1 χφ.4095, 9, 25, 27, 41, 61, 62, 104, 120, 162, 173, 329.

Φορολογία

Πρόβλημα παραμένει το κατά πόσο, πέρα από τα παραπάνω εξακριβωμένα έσοδα, οι καπετάνιοι επέβαλλαν στους κατοίκους της επικράτειάς τους και άλλου είδους φορολογικές υποχρεώσεις.

Ορισμένοι περιηγητές και κάποιες πηγές αναφέρουν ότι οι κάτοικοι δεν πλήρωναν κανένα είδος φόρου στους αρχηγούς τους. Αναφέρουν ότι καμία ομοιότητα δεν υπάρχει με την υπόλοιπη Πελοπόννησο και τα οθωμανικά τσιφλίκια⁴¹⁷. Σε υπόμνημα των Ολλανδικών αρχείων γραμμένο γύρω στα 1815 αναφέρεται σχετικά με τη φορολογία των προϊόντων ότι «...οι Μανιάτες δεν πληρώνουν δεκάτη σε οτιδήποτε παράγει ο τόπος τους. Δεν υπάγονται σε κανένα τοπικό δίκαιο, είναι ελεύθεροι όταν κάνουν τη συγκομιδή, κανένας φοροεισπράκτορας δεν έχει δικαίωμα να παρουσιαστεί στο αλώνι ή στο πατητήρι και δεν έχουν άλλους φόρους να πληρώσουν από τον κεφαλικό φόρο που επιβάλλεται σε λίγα πράγματα....»⁴¹⁸.

Άλλες πηγές αναφέρουν ότι οι καπετάνιοι εισέπρατταν ένα ποσοστό της παραγωγής, τη δεκάτη⁴¹⁹. Υπάρχουν πληροφορίες ότι οι καπετάνιοι εξανάγκαζαν με τη βία τους κατοίκους να τους παραδώσουν μέρος της παραγωγής τους⁴²⁰. Χαρακτηριστικό είναι και το σχόλιο του ντόπιου ποιητή Νηφάκη το 1798 για τον Μπέη της Ζαρνάτας Κουμουντουράκη «Και την λοιπήν βουλήθηκεν την Μάνην να ποτάξη / να παίρνη και τὸ λάδι τῆς, ν' ἀρπάξη τὸ μετὰξι»⁴²¹. Τους γεωργικούς καρπούς αποθήκευαν οι καπετάνιοι σε μεγάλα υπόγεια, τις λεγόμενες γούβες.

Την εισπραξη της δεκάτης δέχονται και νεότεροι ιστορικοί, οι οποίοι συσχετίζουν τις καπετανίες με τα τιμάρια (ή / και με τα τσιφλίκια) του Οθωμανικού κράτους. Πρέπει να θεωρείται αναμενόμενο ένα σύστημα φορολογίας. Αναφέρεται, άλλωστε, από πληροφορητές ότι μερικές φορές οι καπετάνιοι εισέπρατταν φόρους από τους κατοίκους για λογαριασμό των Οθωμανών⁴²². Όμως η εισπραξη αυτού του φόρου παρουσιάζεται πολύ παλαιότερη από την επιβολή της Ηγεμονίας (1776) και του φόρου υποτέλειας προς τους Οθωμανούς. Δεν είναι δυνατό να εξακριβωθούν λεπτομέρειες για την οργάνωση ενός τέτοιου φορολογικού συστήματος, πιστεύεται, ωστόσο, ότι έχει σχέση με την εκβιαστική επιβολή φορολογικών υποχρεώσεων σε υποταγμένα ή αδύνατα γένη έναντι παροχής προστασίας. Δεν γνωρίζουμε αν ο φόρος ήταν κάθε φορά το 1/3, το 1/5 (όπως με τις σεμπριές) ή το 1/10 της παραγωγής. Οπωσδήποτε υπάρχει σχέση μεταξύ ενοικίου σε είδος και γαιοπροσόδου ως φόρου προς τον κυρίαρχο. Αν συνέβαινε να απαιτείται καταβολή μέρους της παραγωγής στον καπετάνιο, γινόταν γιατί αυτός ασκούσε εξουσία. Πρόκειται, δηλαδή, για μια αναγκαστική φεουδαλοποίηση της γης. Από την άλλη, αναφέρεται ότι κατά την οργάνωση της Ηγεμονίας όσες περιοχές δεν εμπορευόνταν λάδι, βελανίδι ή πρινοκόκκι ήταν υποχρεωμένες να πληρώνουν στον μπέη ένα γρόσι κατά κεφαλή⁴²³.

⁴¹⁷ Βλ. και Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 73-84.

⁴¹⁸ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 283-284.

⁴¹⁹ Castellán, *Lettres*, μέρος 2ο, 25. Walpole, *Memoirs*, 40. Βλ. επίσης Βακαλόπουλος, *Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Δ'*. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 277, 283.

⁴²⁰ Γούδας, «Τρουπάκαι ἡ Μούρτζινου», 402. Yemeniz, «Le Magne», 13-14.

⁴²¹ Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 40, στ.143-144.

⁴²² Κ1 χφ.4094, 223 και χφ.4095, 313, 369.

⁴²³ Φραντζής, *Ἐπιτομή*, 86.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η περιοχή της Βορειοδυτικής ή Έξω Μάνης εκτείνεται από τον Αλμυρό μέχρι το Οίτυλο και περιλαμβάνει τις παλιές τοπικές ενότητες Σταυροπηγίου/Ζαρνάτας, Ανδρούβιστας και Ζυγού, οι οποίες ακολουθούν λίγο πολύ το γεωφυσικό ανάγλυφο της περιοχής. Αυτές οι τρεις κύριες περιφέρειες - τοπικές ενότητες αποτέλεσαν και τις κύριες διοικητικές μονάδες, τις λεγόμενες *Καπετανίες* της Έξω Μάνης, κατά τη διάρκεια της Β΄ Βενετοκρατίας και της Β΄ Τουρκοκρατίας. Το 1935 ολόκληρη αυτή η περιοχή υπάχθηκε διοικητικά στον νομό Μεσσηνίας, εξού και Μεσσηνιακή Μάνη. Σήμερα ολόκληρη η Έξω Μάνη αποτελεί τον Δήμο Δυτικής Μάνης και εκκλησιαστικά υπάγεται στη Ιερά Μητρόπολη Μάνης.

Με βάση τα παραπάνω, η αρχαιολογική τεκμηρίωση των μοναστηριακών συγκροτημάτων ακολουθεί τη γεωγραφική, ιστορική και διοικητική διαίρεση της μεσσηνιακής Μάνης, όπως αυτή διαμορφώνεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.

I. ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΖΑΡΝΑΤΑΣ

Οι παλαιότερες μαρτυρίες κατοίκησης της Ζαρνάτας και του κάστρου της ανάγονται στην αρχαιότητα⁴²⁴. Η περιοχή ταυτίστηκε από τους ερευνητές με την αρχαία Γερήνια⁴²⁵, πόλη που ανήκε στο κοινό των Ελευθερολακώνων (22-297μ.Χ.) και αναφέρεται από τον περιηγητή Πausανία τον 2ο αι. μ.Χ.⁴²⁶, ενώ στην ίδια θέση υπήρχε κατά τους ομηρικούς χρόνους η Ενόπη⁴²⁷.

Η προέλευση της ονομασίας Ζαρνάτα παραμένει προβληματική. Στα Βενετικά αρχεία για τη Λακωνία αναφέρεται το 1465 «*uno casal del Brazo de Maina nominato Larna*», «*loco de Larna*», και *Arna*⁴²⁸. Το 1469 απαντάται «*Arna villa*»⁴²⁹. Έχει υποστηριχθεί ότι από το όνομα Arna προέρχεται το όνομα Ζαρνάτα με την προσθήκη της συλλαβής «ζα», που σημαίνει αφθονία και της λατινικής κατάληξης «-ata» που σημαίνει αυτόν που κατέχει σε αφθονία κάτι, και συνεπώς, το όνομα Ζαρνάτα σημαίνει η περιοχή «ή τρέφουσα και παρέχουσα αφθονίαν άρνίων»⁴³⁰. Άλλη άποψη υποστηρίζει ότι ο όρος παράγεται από τη λ. ζέρνα = κυπριοειδές ζιζάνιο, που απαντά και σήμερα άφθονο στην περιοχή⁴³¹. Κατά τον Vasmer το τοπωνύμιο είναι πιθανότατα σλάβικο (<Čbrnātr, μαύρος)⁴³². Η σλαβική φυλή των Μελιγκών είχε εγκατασταθεί στη δυτική πλευρά του Ταυγέτου ήδη από τον 9ο αιώνα⁴³³, με αποτέλεσμα πολλά μανιάτικα τοπωνύμια να έχουν σλαβική καταγωγή.

Η Ζαρνάτα δεν αναφέρεται ούτε ως φρούριο ούτε ως επισκοπή, ούτε καν ως οικιστική περιοχή πριν την Φράγκικη κατάκτηση της Πελοποννήσου το 1205. Πρώτη μνεία του ονόματος γίνεται σε βενετικό έγγραφο του 1278, σχετικό με τις αποφάσεις Βενετών δικαστών για πειρατικές ενέργειες των Ελλήνων⁴³⁴. Το 1428 πληροφορούμαστε από το Chronicon Maius του ψευδο-Σφραντζή⁴³⁵ ότι ο Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος παραχωρεί «το κάστρον Ζαρνάδας» στον διάδοχό του Κωνσταντίνο, δεσπότη του Μυστρά

⁴²⁴ Έχουν εντοπιστεί στη βάση των τειχών του κάστρου λείψανα τοιχοποιίας της κλασικής ή πιθανότερα ελληνιστικής περιόδου με πολυγωνική και ισόδομη διάταξη, καθώς και ένας θολωτός μυκηναϊκός τάφος κοντά στο χωριό Κάμπος Αβίας. Βλ. Τσουντας, «Τάφος θολωτός».

⁴²⁵ Το θέμα πραγματεύεται ο Κουγέας, «Συμβολαί», 261-265. Για περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. Puillon-Boblaye, *Recherches géographiques*, 94. Κοφινιώτης, *Ομηρική γεωγραφία*, 109. Πετρίδης, «Περὶ τῆς «Γερηνίας». Strabon, *Géographie* VIII, 4. La Messénie, §4. *Πausανίου. Ελλάδος Περιήγησις* III. *Λακωνικά*, XXI.7. Valmin, *Études topographiques*, 184. Simpson, «A mycenaean state», 239. Ο ίδιος, «The seven cities», 114. Eliopoulou-Rogan, *Mani*, 63-64.

⁴²⁶ Παπαχατζής, *Πausανίου Λακωνικά*, 456, σημ.5. Ο ίδιος, *Πausανίου Μεσσηνιακά*, 37-38.

⁴²⁷ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 274.

⁴²⁸ Sathas, *Documents inédits*, τομ. 6 (1884), 52, 59-60.

⁴²⁹ Magno Stefano, *Annali Veneti*, 206.

⁴³⁰ Ζερλέντης, *Τάξις Ιεραρχική*, 14-15.

⁴³¹ Κουγέας, «Συμβολαί», 318κ.εξ.

⁴³² Vasmer, *Die Slaven*, 168.

⁴³³ Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, 33. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*, 39.

⁴³⁴ Tafel - Thomas, *Urkunden*, τομ.3, 232, 237. Bon, *La Morée Franque*, 505, σημ.3.

⁴³⁵ Αφενός λόγω του ενδιαφέροντος του συντάκτη του Chronicon Maius για τη Μονεμβασιά και την οικογένεια των Μελισσηνών και αφετέρου λόγω του εντοπισμού των χειρογράφων του έργου σε περιοχές που έζησε ο Μακάριος Μελισσηνός (Ισπανία, Νεάπολη κτλ.) έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο συγγραφέας - συμπληρωτής του Βραχέως Χρονικού είναι ο Μητροπολίτης Μακάριος Μελισσηνός, ο οποίος συνέγραψε το έργο του την περίοδο 1573-1575. Βλ. Σφραντζής, *Βραχύ Χρονικό*, 18.

και μετέπειτα αυτοκράτορα⁴³⁶. Το 1459, λίγο πριν ο Μωάμεθ Β΄ εισβάλλει στην Πελοπόννησο, ο Θωμάς Παλαιολόγος επιτίθεται και καταλαμβάνει κτήσεις του αδελφού του Δημητρίου, ανάμεσα στις οποίες και τη Ζαρνάτα⁴³⁷. Για την χρονολόγηση του κάστρου έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις, με την νεότερη έρευνα να θεωρεί πιο πιθανή την ανέγερσή του στους υστεροβυζαντινούς χρόνους⁴³⁸. Το βέβαιο είναι όμως, ότι από την περίοδο αυτή το όνομα Ζαρνάτα ήταν δηλωτικό, όχι μόνο ενός κάστρου, αλλά μιας ολόκληρης περιφέρειας⁴³⁹.

Σε επιστολή που στέλνουν οι Μανιάτες προς τον δούκα του Νεβέρ τον Ιούλιο του 1618 με τον απεσταλμένο αυτού κόμη του Σατωρενώλ, υπογράφονται μεταξύ άλλων: «*Κε εγο φραντζισκος Ουιτελου στεργομε τα ανοθε με ζαρνατα...Κε εγο Κοσταντις Πουβαλος στεργομε τα ανοθε με τι γενια μου κε με ολι τι ζαρνατα*»⁴⁴⁰. Επίσης, σε κατάλογο του ίδιου έτους, που στέλνουν στα ιταλικά προς τον δούκα του Νεβέρ οι Μεδικοί σχετικά με τη Μάνη και τις οικογένειες τις οποίες έχει κάθε χωριό, αναφέρονται «*Castro di Zernata*», «*Kambos di Zarnata*» και «*Orona di Zarnata*»⁴⁴¹.

Το 1670 το κάστρο της Ζαρνάτας κατελήφθη από τους Οθωμανούς, αφού προηγουμένως κάμφθηκε η αντίσταση των Μανιατών⁴⁴². Την εποχή αυτή ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί επισκέπτεται το κάστρο της Ζαρνάτας, «το κλειδί του κάστρου της Μάνης», και πραγματοποιεί γι' αυτό αξιόλογη αναφορά στο *Οδοιπορικό* του, όπου εμπεριέχονται σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την ιστορία του κάστρου, την επισκευή από τους Μανιάτες και την ανοικοδόμησή του αργότερα από τους

⁴³⁶ Pseudo-Sphrantzes, *Chronicon sive Maius*, Βιβλ.ΙΙ, κεφ.2, 270, στ.3 και 272, στ.22. Με την αναφορά του «*Εξω Ζυγού*» πιθανότατα ο συγγραφέας αναφέρεται σε όλη την Έξω Μάνη. Είναι γνωστές οι συχνές επισκέψεις των Παλαιολόγων στα παράλια της Ζαρνάτας Αβίας. Το 1426 ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος «*ήλθεν εν τῇ Πελοποννήσῳ ἐν χώρα λεγομένη Μαντινία καὶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰωάννη τὴν διατριβὴν ἐποίει, ἔνεκεν τῆς τοῦ ἀέρος ἐνκρασίας*» (βλ. Pseudo-Sphrantzes, *Chronicon sive Maius*, Βιβλ. Ι, κεφ.31, 260, στ.25-26). Επίσης «*Ἀνδρόνικος μέντοι ἐς Πελοπόννησον παρὰ τὸν ἀδελφὸν ἀφικόμενος τὴν τε δίαιταν εἶχεν ἐν Μαντινείῳ*» (βλ. Darkó (ed.), *Chalcocandylae*, τομ.Ι, 193, στ.11-12). Στο ίδιο μέρος κατέφυγε προσωρινά με την οικογένειά του και ο δεσπότης Θωμάς, (βλ. Darkó (ed.), *Chalcocandylae*, τομ. ΙΙ.1, 206, 8-11).

⁴³⁷ Pseudo-Sphrantzes, *Chronicon sive Maius*, Βιβλ. ΙV, κεφ. 16, 530, στ. 12-16, 24-26: «*ὁ μὲν γὰρ δεσπότης κῆρ Θωμᾶς παρέπιπτε καὶ ἐπολιόρκει τὰ τοῦ ἀυταδέλφου ἄστεα καὶ χώρας, Ζαρνάταν λέγω καὶ τὰ ἕτερα τῆς ἐπιτροπικῆς τοῦ Μελισσηνοῦ, τὴν Καλαμάταν καὶ ἄλλα ὅσα εἰς χεῖρας εἶχεν ὁ δεσπότης κῆρ Δημήτριος ἐν τῷ Μεσσηνιακῷ κόλπῳ.....καὶ ὁ μὲν παρέλαβε τάχα τὴν Ζαρνάταν, ὁ δεσπότης κῆρ Θωμᾶς λέγω, καὶ τὸ Λεῦκτρον καὶ τὸ πολὺ τῆς Μάνης ζυγόν, ἔτι δὲ καὶ τὴν Καλαμάταν*». Βλ. και Μύλλερ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας*, τομ. Β΄, 163.

⁴³⁸ Έχει υποστηριχθεί κατά καιρούς από διάφορους ερευνητές ότι το κάστρο είναι φράγκικο, βυζαντινό αλλά και οθωμανικό. Βλ. Κουγέας, «*Συμβολαί*», 271-274, 281-282. Andrews, *Castles*, 24-27. Γενικά για την χρονολόγηση του κάστρου, αλλά και διεξοδικά για την προηγούμενη έρευνα και βιβλιογραφία βλ. Κυριάκος, «*Το κάστρο της Ζαρνάτας*», κυρίως 60-68.

⁴³⁹ Ο Κουγέας θεωρεί ότι το κάστρο της Ζαρνάτας που αναφέρει ο Φραντζής δεν είναι το σημερινό κάστρο, αλλά ο όμορος πύργος της Γαρμπελιάς (ο γνωστός ως «*πύργος Κουμουνδούρου*»), τον οποίο θεωρεί και παλαιότερο - υστεροβυζαντινό, ενώ το κάστρο της Ζαρνάτας υποστηρίζει ότι είναι κτίσμα της Τουρκοκρατίας, του 17ου αιώνα (του 1670 περίπου). Βλ. Κουγέας, «*Συμβολαί*», 270-278.

⁴⁴⁰ Buchon, *Nouvelles recherches*, 273. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τομ.3 (1865), 272. Είναι προφανές ότι η φράση «*με ὀλι τι Ζαρνατα*» αναφέρεται σε ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια απ' αυτή του κάστρου.

⁴⁴¹ Buchon, *Recherches historiques*, 283. Βλ. και Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 275, πιν. Ι, ΙΙ / παρ. ΙΙ και παρ. ΙΙΙ, αρ.Ι.

⁴⁴² Βλ. παραπάνω Μέρος Α΄. ΙΙ. Ιστορική επισκόπηση (1460-1821), 31-40 και πιο αναλυτικά Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* Γ΄, 504-507.

Οθωμανούς.⁴⁴³ Σύμφωνα μ' αυτόν, μάλιστα, κάτω από το κάστρο βρίσκοταν αμπέλια, κήποι, μπιστόνια, νερό, απaráμιλλης ομορφιάς⁴⁴⁴.

Επί Β' Βενετοκρατίας (1685-1715) η Ζαρνάτα μαζί με την Ανδρούβιστα και τον Ζυγό αποτέλεσε μία από τις έξι επαρχίες της Λακωνίας, με το όνομα territorio di Zarnata, η οποία περιλάμβανε όλη τη Δυτική ή Έξω Μάνη και είχε έδρα-μητρόπολη το ομώνυμο κάστρο⁴⁴⁵. Στην έκθεση του Βενετού προνοητή Γρίτη για την κατάσταση του Μοριά αναφέρεται το territorio di Zarnata με 31 κατοικημένες κώμες, 6 ακατοίκητες και κατεστραμμένες, 8 μοναστήρια, 1522 οικογένειες, 6.332 ψυχές και 457.980 στρέμματα γης⁴⁴⁶. Την εποχή αυτή η Ζαρνάτα κατέστη πρωτεύουσα όλης της βόρειας Μάνης⁴⁴⁷. Το 1701, στις εκθέσεις του γενικού προνοητή Francesco Grimani το κάστρο συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα οκτώ πιο σημαντικά του Βασιλείου του Μορέα (Regno di Morea)⁴⁴⁸. Σύμφωνα με τα κατάστιχα του αρχείου Nani το 1702 οι Stratigi και Zanetto Cuttufari και ο Giacomo Sarava κατείχαν αμπέλια και ελαιώνες στο «*Borgo di Zarnata*», τα οποία ενοικιάζαν προς 300 λίρες ετησίως⁴⁴⁹. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι κάθε Δευτέρα γινόταν λαϊκή αγορά, που εξυπηρετούσε τις τοπικές ανάγκες⁴⁵⁰.

Με την έναρξη της νέας περιόδου, της Β' Τουρκοκρατίας το 1715, η Ζαρνάτα αποτέλεσε, όπως και κατά την προηγούμενη οθωμανική περίοδο, μία ή δύο από τις καπετανίες της Μάνης, και εκτός του ονόματος Ζαρνάτα έφερε και το όνομα Σταυροπήγι(ο)⁴⁵¹ (εικ.1). Η καπετανία βρισκόταν στα χέρια γνωστών αρχοντικών οικογενειών της περιοχής, των Καπετανάκηδων, των Κουμουνδουράκηδων και των Κουτηφαραίων⁴⁵². Σύμφωνα με τον Νικήτα Νηφάκη η τοπική εξουσία της Καπετανίας διαμοιραζόταν σε δύο καπετάνιους, στον Γεωργάκη Καπετανάκη, με έδρα την Τρικότσοβα στον λόφο Πετροβούνι στα Σωτηριάνικα και στον Παναγιώτη Κουμουνδουράκη, με έδρα τις Κιτριές⁴⁵³.

Από τις γραπτές πηγές διαπιστώνεται ότι υπήρχε επικοινωνία και συνεργασία μεταξύ καπετάνιου Ζαρνάτας και επισκόπων Ζαρνάτας για ευρύτερα εθνικά ή τοπικά θέματα⁴⁵⁴. Για την παράδοση της Μάνης και ιδιαίτερα του κάστρου της Ζαρνάτας το 1715 είχαν προηγηθεί στην Τρίπολη διαβουλεύσεις ανάμεσα στους Οθωμανούς και σε επιτροπή Μανιατών προκρίτων μαζί με δύο επισκόπους⁴⁵⁵. Εκεί συμφώνησαν με τον Μεγάλο Βεζύρη, αρχηγό του εκστρατευτικού σώματος των Οθωμανών, ότι δέχονται να του

⁴⁴³ Κωστάκης, «Enliyâ Celebi», 296-298. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 328-331.

⁴⁴⁴ Ο.π.

⁴⁴⁵ Λάμπρος, «Ἐκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλλ», 206. Ο ίδιος, «Ἐκθέσεις Βενετῶν προνοητῶν», 476.

⁴⁴⁶ Πρόκειται για έκθεση που αφορά ολόκληρη την Έξω Μάνη βλ. Ντόκος, «Breve descrittione», 128. Χιώτης, «Ἐκθεσις Domenico Gritti», 230. Δασκαλάκης, *Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία*, 149.

⁴⁴⁷ Σαΐτας, *Μάνη*, 32

⁴⁴⁸ Andrews, *Castles 27*, σημ.12. Lianos, *Le fortezze*, 142, σημ.46.

⁴⁴⁹ Αρχ. Nani, b. 3924, f. 141^v και b. 3926, f. 278^v. (90^v). Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, 96.

⁴⁵⁰ Λάμπρος, «Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις». Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οικισμοί*, 276, σημ.75.

⁴⁵¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστικὴ οργάνωση, 53-55.

⁴⁵² Δασκαλάκης, *Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία*. Κουγέας, «Συμβολαί», 282-283. Ἀναπλιώτης, «Τζανέτμπεης Κουτήφαρης». Ο ίδιος, *Ταξίδι 1715*. Μέρτζιος, «Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη».

⁴⁵³ Κουγέας, «Συμβολαί». Ο ίδιος, *Νικήτας Νηφάκης*, 39. Πρβλ. την ἔμμετρη χωρογραφία του Νικήτα Νηφάκου στο Von Maurer (εκδ.), *Νηφάκου Ἱστορία τῆς Μάνης*, 4, στ.113: «Εἰς τὴν Ζαρνάταν βρῖσκονται δύο καπετανίαις / ἢ νὰ εἰπῶ καλῆτερα πῶς εἶναι τυραννίαις / Ἡ μία στὰ Τρικότσοβα τοῦ καπετᾶν Γιωργάκη / κα' ἢ ἄλλη εἶναι σταῖς Κιτριαῖς τοῦ κῆρ Κουμουντουράκη».

⁴⁵⁴ Για τα επισκοπικά της Ζαρνάτας βλ. παραπάνω, Μέρος Α', IV. Εκκλησιαστικὴ οργάνωση, 53-55.

⁴⁵⁵ Μέρτζιος, «Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη», 276.

παραδώσουν τα κάστρα της Κελεφάς και της Ζαρνάτας, τα οποία μέχρι τότε κρατούσαν οι Βενετοί, υπό τον όρο η φρουρά όλων των κάστρων της Μάνης να ανατεθεί σε Μανιάτες. Ο μέχρι τότε προνοητής (φρούραρχος) Ζαρνάτας Πέτρος - Αντώνιος Rambo, αναφέρεται στο παραπάνω γεγονός στην έκθεσή του προς τον Γενικό Προνοητή Δανιήλ Dolfin στις 25 Αυγούστου 1715 και ειδικότερα στην παραπάνω δήλωση της πρεσβείας των Μανιατών, κατονομάζοντας τους συμμετέχοντες επισκόπους με τα οικογενειακά τους επίθετα: Κουμουνδούρος, Σαλούφας, Γουράτος⁴⁵⁶. Στην επιτροπή συμμετείχε και ο Γιαννάκης Κουτήφαρης (Zanetto Cuttufari), πιθανώς το ίδιο πρόσωπο το οποίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ενοικίαζε γαίες στην περιοχή, και στον οποίο οι Οθωμανοί απένειμαν για τις υπηρεσίες του τον τίτλο του Καπετανίου Σταυροπηγίου⁴⁵⁷. Το κάστρο περιήλθε αργότερα στη δικαιοδοσία του συζύγου της κόρης του Αθανασίου Κουμουνδούρου⁴⁵⁸.

Η Καπετανία Ζαρνάτας, με βάση σωζόμενο έγγραφο της 10ης Ιανουαρίου 1811, εκτεινόταν «ἀπὸ Δύο Πέτραις ἕως Ἁγία Σιών, ἀρχιεπισκοπὴ Ζαρνάτας, μέρη δυτικά εἶναι σπίτια 1000»⁴⁵⁹. Σύμφωνα με τον Σ. Κουγέα «Δύο Πέτρες» είναι η ράχη του βουνού που σηματοδοτεί τα όρια των τέως δήμων Καρδαμύλης και Αβίας. Το ίδιο φυσικό ορόσημο αποτελούσε τα όρια μεταξύ των γειτονικών καπετανιών Ανδρούβιστας και Ζαρνάτας (εικ.2). Λέγεται και «Πέτρες» από τους εκεί δύο μεγάλους βράχους στην κορυφή του βουνού. «Ἁγιασίων» ή «Ἁγιασώ» είναι το σημείο μεταξύ Αλμυρού (Βέργας) και Καλαμάτας, όπου βρίσκεται και σήμερα η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής, η επονομαζόμενη Νέα Σιών.

Στην παρούσα μελέτη συμπεριλαμβάνονται πέντε μοναστηριακά συγκροτήματα της τοπικής ενότητας Ζαρνάτας, η μονή Αγίου Νικολάου στη θέση Μαυρίνιτσα στα Σωτηριάνικα, η μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, η μονή Αγίου Νικήτα Άνω Δολών, η μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο και η μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρον (εικ.3-5). Τα κατάλοιπα δύο ακόμα μοναστηριών σώζονται σήμερα, της μονής Προφήτη Ηλία στα Καλλιανέικα Κιτριών, οικογενειακό μοναστήρι του 18ου αιώνα και της μονής Παναγίας του Χελμού στις Γαϊτσές (Κέντρο), του οποίου το καθολικό χρονολογείται πιθανότατα από τον 17ο αιώνα. Τα δύο αυτά μοναστήρια δεν συμπεριλήφθηκαν στην μελέτη, καθώς δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν κατάλοιπα αγροτικών εγκαταστάσεων, τα οποία να μπορούν με βεβαιότητα να συσχετιστούν με τις εν λόγω μονές⁴⁶⁰.

⁴⁵⁶ Μέτζιος, «Πότε και πώς έπεσαν η Μάνη», 276. Ο ίδιος, «Η εκκλησία Μανιατών», 402-404. Κουγέας, «Ιστορικά πηγαί», 66. Ο ίδιος, «Συμβολαί», 288-318. Αλλά και αργότερα, σε έγγραφο του 1812 σχετικό με την εκλογή του νέου μπέη της Μάνης Θεόδωρου Γρηγοράκη, υπογράφει με σφραγίδα ο επίσκοπος Ζαρνάτας Παρθένιος. Βλ. και Χώρας, *Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας*, 54-55.

⁴⁵⁷ Καπετανάκης, «Η οικογένεια Κουτήφαρη», 459.

⁴⁵⁸ Καπετανάκης, «Θανατούλης Καπετανάκης», 286-287. Ωστόσο, μετά το 1715 και το τέλος των τουρκοβενετικών πολέμων, έχασε τη στρατιωτική σημασία που είχε στο παρελθόν και παρήκμασε. Έκτοτε δεν αναφέρθηκε πλέον ως πληθυσμιακή συγκέντρωση, παρά λειτούργησε ως οχυρό συγκρότημα των Κουτηφარიάνων - Κουμουνδουράκηδων.

⁴⁵⁹ Έγγραφο του Αρχείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (αριθ. 7234), δημοσιευμένο στο περιοδικό *Εστία*, τομ. Β (1891), 315 κ.εξ. από τον Αντώνιο Μηλιαράκη. Βλ. και Κουγέας, «Συμβολαί», 321.

⁴⁶⁰ Σχετικά με τη μονή της Παναγίας του Χελμού αναφέρουμε μόνο ότι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων του χωριού, είχε στην κατοχή της μεγάλες εκτάσεις αμπελιών.

1. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΗ ΜΑΥΡΙΝΙΤΣΑ, ΣΩΤΗΡΙΑΝΙΚΑ

Θέση

Στη θέση «Μαρβίνιτσα» ή «Μαυρίνιτσα»⁴⁶¹, σε απόσταση 1,5χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του οικισμού Σωτηριάνικα⁴⁶², σώζονται τα ερείπια της μονής του Αγίου Νικολάου (εικ.6,7). Η θέση του μοναστηριακού συγκροτήματος είναι ειδυλλιακή, σε μια κατάφυτη πλαγιά στις υπώρειες του Ταυγέτου, μέσα σε πλούσια βλάστηση και άφθονα νερά (εικ.7α). Στην περιοχή έχουν επισημανθεί αρκετά βυζαντινά μνημεία, ανάμεσά τους ο μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός της Αγίας Κυριακής⁴⁶³, ο οποίος ανάγεται στο β' μισό του 13^{ου} ή στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, και τα ερείπια του Αγίου Βασιλείου, 12^{ου}-13^{ου} αιώνα, ό,τι απέμεινε πιθανότατα από κάποια μεσαιωνική εγκατάσταση.⁴⁶⁴ Σε πολλά σημεία του χώρου αυτού διατηρούνται ορατοί τοίχοι κτισμάτων, οι οποίοι ανήκουν στους μεταβυζαντινούς χρόνους εκ πρώτης όψεως. Αναφέρεται ότι όλη αυτή η περιοχή αποτελούσε ένα μεγάλο οικισμό μέχρι τον 18^ο αιώνα, οπότε δέχθηκε μεγάλες καταστροφές από επιδρομές των πειρατών⁴⁶⁵.

Ο πέτρινος όγκος του Ταυγέτου δεσπόζει στα βόρεια του μοναστηριού. Στα νότια περνά λιθόστρωτο παλαιό μονοπάτι (καλντερίμι) (εικ.8), το οποίο οδηγεί από το μοναστήρι έως την επάνω γέφυρα της Κοσκάρakas, στο φαράγγι του Ριντόμου. Από την Κοσκάρakas κατευθύνεται στα νότια – νοτιοανατολικά προς το χωριό Κάμπος και το Κέντρο (πρώην Γαϊτσές), ενώ στα δυτικά του μοναστηριού διακλαδίζεται αφενός προς τα Σωτηριάνικα και αφετέρου ανηφορίζει προς τα χωριά Αλτομυρά και Πηγάδια, απ' όπου υπάρχει δρόμος – πέρασμα που οδηγούσε στον Μυστρά (εικ.4). Η διαδρομή αυτή αποτελεί ένα από τα αρχαία περάσματα της Μεσσηνίας στη Λακωνία και τανάπαλιν. Το καλντερίμι, σωζόμενο σε σημεία σε πολύ καλή κατάσταση (εικ.9), παρουσιάζει την μορφή των καλντεριμιών της ύστερης εποχής της Τουρκοκρατίας, όπως διατηρούνται σε πολλά μέρη

⁴⁶¹ Σε χάρτη της Στατιστικής Υπηρεσίας η θέση αναφέρεται ως Μαρβίνιτσα. Η θέση μετονομάστηκε σε Δροσοπηγή (Μετονομασίες, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ), ΦΕΚ 125/1956). Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, το παλιό όνομα Μαυρίνιτσα, λέγεται ότι το πήρε από την Άννα, αδερφή του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, η οποία μετά τον θάνατο του έφυγε ντυμένη στα μαύρα από τον Μυστρά για την περιοχή της Μαυρίνιτσας, ενώ το καινούριο όνομα από την πηγή του νερού που υπάρχει κάτω από το παλιό μοναστήρι του Αγ. Νικολάου.

⁴⁶² Το όνομα Sottochimica (Σωτηριάνικα) εμφανίζεται αρχικά σε έγγραφο του 1811 (Ζερλέντης, *Τάξις ιεραρχική*, 17). Στη συνέχεια αναφέρεται σε τεκμήρια του 1813 (Σε στατιστικό πίνακα «Etat du Magne», βλ. Κρεμμυδάς, *Δημογραφικά Μάνης και Κόμης, Πληθυσμός και οικισμοί*, 52-54) και του 1829 (Σε στατιστική της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής, βλ. *Expédition Scientifique de Morée*, τομ.2α. *Géographie*, 89-92). Κατά μία άποψη ιδρυτής του οικισμού υπήρξε κάποιος Σωτήρης Μενούνος από τα Ανώγεια της σημερινής Επαρχίας Λακεδαίμονος, ο οποίος κατέφυγε στη Μάνη μετά από έγκλημα που διέπραξε στην πατρίδα του (ΚΑ, χφ.4094, φ.137). Το ίδιο πρόσωπο αποτέλεσε τον γενάρχη των Σωτηριάνων, απ' όπου προέρχονται οι κλάδοι των Δημητράϊων, Αφεντακαίων, Κουραίων και Σταυριαναίων (ΚΑ, φφ. 138, 148-149). Βλ. και Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 333 και πιν.Ι/παρ.ΙΙ.

⁴⁶³ Καββαδία-Σπονδύλη, «Νέα βυζαντινή θέση», 86-100. Στο εσωτερικό του διατηρούνται τοιχογραφίες με σκηνές από τη ζωή του Χριστού και της τιμώμενης αγίας, που η γιορτή της στις 7 Ιουλίου συμπίπτει χρονικά με αγροτικές δραστηριότητες και τη χρήση του αλωνιού.

⁴⁶⁴ Καββαδία-Σπονδύλη, ό.π., 100-104.

⁴⁶⁵ Έχουν επισημανθεί επίσης μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως σπόνδυλος κίονα που χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη φάση ως γούρνα για τα ζώα στο προαύλιο της Αγίας Κυριακής, πεσσίσκος τέμπλου στο προαύλιο του αγίου Νικολάου και μαρμάρινο κιονόκρανο στη διασταύρωση του δρόμου προς Αλτομυρά. Στην περιοχή, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, είχαν βρεθεί παλαιότερα πολλά οστά και κρανία, καθώς και μεγάλες κεραμίδες που τα σκέπαζαν (τάφοι καλυβίτες;). Βλ. Καββαδία-Σπονδύλη, ό.π., 86.

και οικισμούς της Πελοποννήσου⁴⁶⁶, αλλά η αρμονική σχέση του με τα βυζαντινά μνημεία και το δεδομένο ότι συνήθως τέτοιοι δρόμοι ταυτίζονται με παλαιότερες ή αρχαίες χαράξεις οδών μαρτυρά ενδεχομένως την αρχαία του χάραξη. Η θέση έχει δικό της νερό και στο μοναστήρι υπάρχει πηγή (εικ.10). Δύο βαθιά κτιστά πηγάδια, τα οποία εντοπίζονται στο μονοπάτι από τα Σωτηριάνικα στον Άγιο Νικόλαο και χρησιμοποιούνται ακόμα έχουν φαρδιά κτιστά στόμια και το ένα μονολιθικό φιλιατρό.

Οργάνωση και γενική διάταξη του μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι κτισμένο στους πρόποδες μικρού λόφου, απλώνεται κλιμακωτά και καταλαμβάνει χώρο σχήματος ακανόνιστου τραπεζίου (Σχ.1). Ψηλοί βράχοι οριοθετούν τη βόρεια και δυτική πλευρά του μοναστηριού και καθιστούν την πρόσβαση από τις πλευρές αυτές αδύνατη (εικ.11). Περίβολος σώζεται μόνο στα ανατολικά. Το 1985 η κοινότητα του χωριού Σωτηριανίκων γκρέμισε τον περίβολο, χωρίς έγκριση από την αρμόδια αρχαιολογική υπηρεσία, για να διαμορφώσει τον περιβάλλοντα χώρο. Οι εργασίες διακόπηκαν, αλλά το νότιο τμήμα του είχε ήδη κατεδαφιστεί.⁴⁶⁷ Σήμερα το παλιό καλντερίμι που περνάει κατά μήκος του μοναστηριού υποδεικνύει το νότιο όριο του.

Ο χώρος διαρθρώνεται σε δύο φυσικά άνητρα, με μεγάλη υψομετρική διαφορά 2-3 μέτρων. Το ανώτερο άνητρο προς Βορρά, το οποίο αποτελεί προβολή βραχώδους φυσικού εξάρματος, περιλαμβάνει το καθολικό και ένα πυργοειδές ερειπωμένο κτίσμα (εικ.12). Στα νότια του καθολικού διαμορφώνεται αύλειος χώρος. Το κατώτερο άνητρο περιλαμβάνει την πύλη του μοναστηριού στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος, τρία ερειπωμένα κτίσματα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς, την κεντρική αυλή (εικ.13), ένα διώροφο ερειπωμένο κτίσμα δυτικότερα και ένα κτίσμα με υπόγεια δεξαμενή στη νοτιοδυτική γωνία. Η πρόσβαση γίνεται από τα νοτιοδυτικά, όπου έχουν διαμορφωθεί κατάλληλα λιθόστρωτα μεγάλα σκαλοπάτια για την άνοδο στο καθολικό (εικ.10).

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο και στα δυτικά φέρει μεγάλο ορθογώνιο νάρθηκα⁴⁶⁸ (Σχ. 2). Ο ναός έχει διαστάσεις 14,05μ.χ6,64μ. και παρουσιάζει περισσότερες της μίας οικοδομικές φάσεις. Η είσοδος γίνεται από τοξωτή θύρα που ανοίγεται στην νότια πλευρά του νάρθηκα. Μονόλοβο κωδωνοστάσιο υψώνεται έκκεντρα στην «αετωματική» απόληξη του νότιου σταυρικού σκέλους (εικ.14).

Ο κυρίως ναός είναι σταυρόσχημος με τρούλο και ο αρχικός του πυρήνας ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους⁴⁶⁹. Στην ανατολική κεραία προεξέχει τρίπλευρη αψίδα. Οι

⁴⁶⁶ Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο Λακωνικής*. Ο ίδιος, *Οδικό δίκτυο και άμυνα*, 25-26.

⁴⁶⁷ Καββαδία-Σπονδύλη, «Νέα βυζαντινή θέση», 86

⁴⁶⁸ Για τον ναό βλ. και Καββαδία-Σπονδύλη, ό.π., 105-115. Αλμπάνη κ.ά., *ΑΔ* 52 (1997), Β'1.

⁴⁶⁹ Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ελεύθερου σταυρού με τρούλο απαντά σε αρκετά βυζαντινά μνημεία της Μάνης και γενικότερα στη Ν. Ελλάδα, στην Ήπειρο και στα νησιά. Βλ. Γκιολές, *Ναοδομία*, 64. Στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο ανήκουν οι βυζαντινοί ναοί στη Μάνη: Άγιος Πέτρος Δηρού (1100) (βλ. Traquair, «Churches», 192, πιν.ΧΙ, ΧVI, εικ.5. Megaw, «Architecture», 137, πιν. 17-21), Ταξιάρχης ή Άι-Στράτηγος στα Άλικα (βλ. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΔΕ* 1979, 193-196) και Άι-Λέος στο Μπρίκι (βλ. Δρανδάκης, «Ο ναός του Άι-Λέου»).

τέσσερεις κεραίες του σταυρού είναι ανισοσκελείς, συνεπώς ο ναός ανήκει στη δεύτερη παραλλαγή του καταλόγου που κατήρτισε ο Ορλάνδος, με ισοσκελείς σχεδόν τις τρεις κεραίες και μεγαλύτερη τη δυτική⁴⁷⁰. Η τοιχοποιία της αψίδας του ιερού, του βόρειου τοίχου της ανατολικής κεραίας, του ανατολικού τοίχου της βόρειας κεραίας και των ανώτερων τμημάτων της δυτικής κεραίας παρουσιάζει το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, με επιμελώς λαξευμένους ορθογώνιους πωρόλιθους σε ισοϋψείς σειρές και μονές πλίνθους στους αρμούς⁴⁷¹ (εικ.15,17). Τα υπόλοιπα τμήματα της τοιχοποιίας, τα χαμηλά και τα σημεία που είναι λιγότερο εμφανή, όπως η βόρεια όψη της βόρειας κεραίας, είναι από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται άτακτα τοποθετημένες πλίνθοι στους αρμούς⁴⁷² (εικ.16,18). Εξάιρεση αποτελεί η νότια πλευρά της νότιας κεραίας, η οποία είναι κτισμένη με πωρόλιθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα και στους αρμούς παρεμβάλλονται πλίνθοι, τοιχοποιία που υποδεικνύει μεταγενέστερη οικοδομική φάση (εικ.19).

Στην αψίδα υπάρχει μικρό ορθογώνιο άνοιγμα, μετασκευασμένο, στη θέση του αρχικού δίλοβου παραθύρου (εικ. 20). Το αρχικό παράθυρο περιβαλλόταν από μονό πλίνθινο πλαίσιο και πλίνθινη οδοντωτή ταινία, που κατέληγε στην ποδιά του ανοίγματος. Σήμερα διατηρούνται τμήματα της κεραμοπλαστικής του διακόσμησης στις κατακόρυφες πλευρές του. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία διατρέχει την αψίδα στο ύψος της βάσης του παραθύρου. Στην ανατολική πλευρά δεν υπάρχουν άλλα κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Η εξωτερική επιφάνεια των άλλων πλευρών δεν φέρει κεραμοπλαστική ή άλλη διακόσμηση. Η βόρεια κεραία είναι τυφλή. Η νότια πλευρά της νότιας κεραίας, διατηρεί από μετασκευή ένα νεωτερικό ορθογώνιο παράθυρο με τοξωτό τυφλό πλαίσιο πάνω από το οριζόντιο μαρμάρινο ανώφλι και ακριβώς ψηλότερα ένα εντοιχισμένο λίθινο κομβίο (εικ.19). Η θύρα εισόδου του ναού θα πρέπει να βρισκόταν στη δυτική πλευρά της δυτικής κεραίας. Σ' αυτήν ακριβώς την πλευρά συνδέθηκε με τον ναό η μεταγενέστερη προσθήκη του νάρθηκα.

Η ανωδομή του ναού, από τις γενέσεις των καμαρών και πάνω, οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση, όπως αποδεικνύεται από τον τοιχογραφικό διάκοσμο που διατηρείται στο εσωτερικό και κόβεται απότομα σ' αυτό το ύψος (εικ.21). Οι τοίχοι διατηρούνται μέχρι τη γένεση του τυμπάνου του τρούλου, ο οποίος σήμερα είναι εξ' ολοκλήρου ανακατασκευασμένος με οπλισμένο σκυρόδεμα (εικ.22). Οι στέγες των κεραιών καλύπτονται με κεραμίδια ενώ η δίρριχτη στέγη της δυτικής κεραίας καλύπτεται με οπλισμένο σκυρόδεμα (εικ.14). Εσωτερικά το ιερό καταλαμβάνει την ανατολική κεραία. Η Αγία Τράπεζα είναι κτιστή, κυβόσχημη. Ο ναός διατηρεί κτιστό τέμπλο, με δύο θύρες και η πλευρά προς τον κυρίως ναό φέρει γύψινη επένδυση που καλύπτει, εκτός του ανοίγματος της ανατολικής κεραίας, και τους ανατολικούς τοίχους της βόρειας και νότιας κεραίας. Το δάπεδο είναι επιστρωμένο με μεγάλες τετράγωνες πλάκες.

⁴⁷⁰ Η ανατολική είναι βραχεία και έχει μήκος 1,25μ., η δυτική επιμηκύνεται μέχρι 2,75μ., ενώ η βόρεια και η νότια είναι ισοσκελείς 1,43μ.-1,45μ. Βλ. Ορλάνδος, «Μνημεία της Ρόδου», 85 κ.εξ.

⁴⁷¹ Για το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης βλ. Megaw, «Chronology». Βοκοτόπουλος, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν», 160-174. Γκιολές, *Ναοδομία*, 120-121.

⁴⁷² Η αργολιθοδομή με παρεμβολή πλίνθων αποτελεί σύστημα δόμησης που διατηρείται σ' ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο. Megaw, «Architecture», σποραδικά και πιν.17, 19, 20, 21. Βοκοτόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, 143.

Στον ναό, εσωτερικά κι εξωτερικά, υπάρχουν εντοιχισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινής εποχής, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν στον 11^ο και 12^ο αιώνα. Στην κόγχη της Πρόθεσης έχει χρησιμοποιηθεί ως Τράπεζα εντοιχισμένο τμήμα θωρακίου (εικ.23). Ένα δεύτερο απότμημα θωρακίου, παρόμοιου διακοσμητικού θέματος, βρίσκεται εντοιχισμένο στην άνω εσωτερική επιφάνεια του παραθύρου της κόγχης (εικ.24), ενώ ένα τρίτο έχει εντοιχισθεί στην κάτω επιφάνεια του ίδιου παραθύρου. Δύο τμήματα αμφικιονίσκων είναι εντοιχισμένα πάνω από το παράθυρο της αψίδας, εξωτερικά (εικ.20). Τμήμα κιονίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο, που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με το γνωστό θέμα των πτηνών στις γωνίες, 12^ο αι., είναι εντοιχισμένο εξωτερικά, ακριβώς κάτω από τα κεραμίδια της στέγης, στη δυτική πλευρά της νότιας κεραίας (εικ.25). Τμήμα επίσης πεσσίσκου ή πλαισίου θυρώματος βρίσκεται εντοιχισμένο στη ΒΑ γωνία της εξωτερικής πλευράς του νάρθηκα.

Το καθολικό του Αγίου Νικολάου παρουσιάζει ομοιότητες κατασκευαστικές με δύο βυζαντινούς ναούς της Καλαμάτας, τους Αγίους Αποστόλους (11ος-12ος αι.)⁴⁷³ και τον Άγιο Χαράλαμπο (11ος-12ος αι.)⁴⁷⁴, με τους οποίους παρουσιάζει και ομοιότητες ιστορικής διαδρομής. Η επιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, με μονές πλίνθους στους αρμούς (στοιχείο πρωιμότητας)⁴⁷⁵, σε συνδυασμό με τη λιτότητα του κεραμοπλαστικού διακόσμου⁴⁷⁶ και τη μορφολογία του αρχικού παραθύρου της αψίδας, οδηγούν στη χρονολόγηση της ανέγερσης του ναού από το τέλος του 11^{ου} ή στον 12^ο αιώνα. Σε β' οικοδομική φάση, πιθανότατα μεταβυζαντινής εποχής, ανήκουν οι επισκευές των τοίχων στο κεντρικό τμήμα της αψίδας, η ανωδομή από τις γενέσεις των καμαρών και πάνω και η νότια κεραία.

Οι τοιχογραφίες, μεταβυζαντινής εποχής, οι οποίες διατηρούνται στο εσωτερικό του κυρίως ναού, καλύπτουν τους κατακόρυφους τοίχους της ανατολικής, βόρειας κεραίας και δυτικής κεραίας μέχρι το ύψος των γενέσεων των καμαρών και μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου της νότιας κεραίας. Έχουν υποστεί μεγάλες φθορές και παρουσιάζουν μεγάλα προβλήματα διατήρησης. Με βάση τα εικονογραφικά και τεχνολογικά τους στοιχεία έχουν χρονολογηθεί στο α' μισό του 17^{ου} αιώνα⁴⁷⁷.

Το τμήμα του νάρθηκα που έχει προστεθεί σε επαφή με τη δυτική πλευρά του βυζαντινού ναού έχει τη μορφή ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου και καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα (εικ.26-28). Η στέγη είναι νεωτερική, δίρριχτη, από οπλισμένο σκυρόδεμα. Το κτήριο έχει κτισθεί με αργούς και ημιλαξευτούς λίθους σε μια μορφή δομής, που μιμείται ψευδοϊσόδομο σύστημα, με πυκνό συνδετικό κονίαμα και αραιή

⁴⁷³ Millet, *L'ecole grecque*, σποραδικά. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, 141-142, 148. Ο ίδιος, «Eglises byzantines». Καλοκύρης, *Βυζαντινά έκκλησιαί*, 27-35, εικ.1-3, πιν.1-5.

⁴⁷⁴ Millet, *L'ecole grecque*. Bon, *Le Péloponnèse byzantin*, 148, 150, 152. Ο ίδιος, «Eglises byzantines». Καλοκύρης, *Βυζαντινά έκκλησιαί*, 42-48, εικ.12, πιν.14-16.

⁴⁷⁵ Η επιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία είναι χαρακτηριστικό της ελλαδικής σχολής του 11ου και 12ου αιώνα, η οποία περιορίζεται στην Ανατολική Στερεά, την Πελοπόννησο και μερικά νησιά (Εύβοια, Άνδρος, Σαλαμίνα, Ζάκυνθος, Κέρκυρα), ενώ απαντά σποραδικά σε μνημεία της Ηπείρου κυρίως, της Αιτωλίας, Ακαρνανίας, Θεσσαλίας και Θεσσαλονίκης. Βλ. Megaw, «Chronology», σποραδικά. Σωτηρίου, «Καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη», 108. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, 151-155, 209-212. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί*, 154 κ.εξ. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικοί ναοί Θεσσαλονίκης», 101. Γενικά για τον εξωτερικό διάκοσμο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου*.

⁴⁷⁶ Τάση που γενικεύεται από το τέλος του 11ου αιώνα. Βλ. Βελένης, *ό.π.*, σποραδικά.

⁴⁷⁷ Για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. αναλυτικά Καββαδία-Σπονδύλη, «Νέα βυζαντινή θέση», 109-112.

χρήση πλίνθων. Στην εξωτερική νότια πλευρά, κατά μήκος του άξονα της γένεσης της καμάρας υπάρχει λίθινος βαθμιδωτός κοσμήτης. Η τοξωτή θύρα εισόδου σήμερα ανοίγεται στη μέση της νότιας πλευράς. Το περιθύρωμά της συνίσταται από τοιχοποιία προσεγγισμένη με λαξευτούς παρόλθους. Το τόξο της αποτελείται από τέσσερις θολίτες, οι οποίοι στηρίζονται σε δύο λίθινα κυβικά επίκρανα, λαξευμένα με τρία λοξότμητα κυμάτια. Τους θολίτες ορίζει εξωτερικά ζώνη από λεπτές πλίνθους. Πάνω από τον κοσμήτη διαμορφώνεται ημικυκλική τυφλή κόγχη⁴⁷⁸ και εκατέρωθεν αυτής ανοίγονται στενές φωτιστικές θυρίδες με τοξωτή την άνω απόληξή τους⁴⁷⁹. Εσωτερικά οι θυρίδες ευρύνονται και αποκτούν τη μορφή ορθογώνιων ανοιγμάτων. Δεύτερη θύρα επίσης με τοξωτό υπέρθυρο, σήμερα φραγμένη, ανοιγόταν στο μέσο της δυτικής πλευράς του νάρθηκα. Ο νάρθηκας εσωτερικά είναι ασβεστοχρισμένος.

Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του νάρθηκα, κυρίως η μορφή του κοσμήτη και του πλαισίου της θύρας, απηχούν δυτικές επιρροές και παραπέμπουν σε ναούς και καθολικά μονών της περιόδου της Β΄ Βενετοκρατίας (1685-1715)⁴⁸⁰. Μορφολογικά και εδώ παρατηρούνται ομοιότητες με ναούς της Καλαμάτας. Στους Αγίους Αποστόλους έχουμε μία αντίστοιχη προσθήκη. Στα δυτικά του βυζαντινού ναού κτίζεται επέκταση ορθογώνιας κάτοψης, με παρόμοια τοιχοποιία, και το βυζαντινό κτίσμα χρησιμοποιείται ως Ιερό⁴⁸¹. Αντίστοιχη προσθήκη, της ίδιας εποχής, με παρόμοιο δομικό σύστημα αποκτά και ο βυζαντινός ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης της μονής Καλογραϊών Καλαμάτας⁴⁸².

Από τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνεται ότι στον μικρό σταυρόσχημο ναό των μεσοβυζαντινών χρόνων προστέθηκε στα δυτικά, πιθανότατα κατά τη διάρκεια της Β΄ Βενετοκρατίας, μεγάλη μονόχωρη καμαροσκέπαστη αίθουσα για να αυξηθεί ο ωφέλιμος χώρος του καθολικού. Την ίδια πιθανότατα εποχή φαίνεται πως πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επισκευές στον αρχικό ναό, οι οποίες συμπεριέλαβαν την ανακατασκευή της ανωδομής, από τη γένεση των καμαρών και πάνω, τμήματος της αψίδας και την νότια

⁴⁷⁸ Η κόγχη πάνω από την κύρια είσοδο του ναού είναι ευρύτατα διαδεδομένο μορφολογικό στοιχείο, ήδη από τα βυζαντινά χρόνια. Βλ. Coumbaraki - Panselinou, *Saint-Pierre de Kalymia*, 43-45. Όρλάνδος, *Η έν Ελλάδα έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 20.

⁴⁷⁹ Οι χαρακτηριστικές φωτιστικές θυρίδες, που σπάνια απαντούν στην βυζαντινή περίοδο, είναι συχνές στην εποχή της Β΄ Βενετοκρατίας και Β΄ Τουρκοκρατίας σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Βλ. Όρλάνδος, *Η έν Ελλάδα έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 18-20. Βοκοτόπουλος, *Έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 210-211. Απαντούν σε σειρά μνημείων της νότιας Πελοποννήσου, του β΄ μισού του 17^{ου} αιώνα και του 18^{ου}. Ενδεικτικά αναφέρεται ο τρούλος του Καθολικού της μονής Ανδρουμπεβίτζιας (βλ. παρακάτω, 105-107), το καθολικό της μονής Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών (βλ. παρακάτω, 88-91), τον τρούλο του καθολικού της μονής Τιμίου Προδρόμου στο Μελέ Αλαγονίας (βλ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰί έκκλησίαι*, 215-216, πμ.189α, β), στο καθολικό της μονής Δήμιοβας (1663) (βλ. Καλοκύρης, ό.π., 206, πιν.172α) και αλλού.

⁴⁸⁰ Παρόμοια στοιχεία έχουμε στην εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης της μονής Καλογραϊών Καλαμάτας (στην προσθήκη), στον Άγιο Γεώργιο Καλαμάτας (17^{ου}-18^{ου} αι.), στον Άγιο Νικόλαο Φραγκόλιμνας και Άγιο Αθανάσιο Τζάνε Καλαμάτας (17^{ου}-18^{ου} αι.), αλλά και στο «Κρυφό Σχολείο» στη Μεγάλη Μαντίνεια Έξω Μάνης. Για την αρχιτεκτονική, τύπους, μορφές τοιχοποιίας κλπ. την περίοδο μετά την άλωση βλ. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονική Γορτυνίας*. Όρλάνδος, «Έκκλησιαστική αρχιτεκτονική», 214 κ.εξ. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Έκκλησίες τής Άττικής*, σποραδικά. Μπούρας, «Έκκλησιαστική αρχιτεκτονική». Βλ. και *Έκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τόμοι 1-7, Αθήνα 1979-2013. Όρλάνδος, *Η έν Ελλάδα έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*.

⁴⁸¹ Bon, «Eglises byzantines», 37.

⁴⁸² Καράνη, «Ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου και Έλένης», 83 κ.εξ. Παράλληλα παραδείγματα τοιχοποιίας βρίσκονται και σε φρουριακές κατασκευές της εποχής αυτής. Βλ. Andrews, *Castles*, 53 κ.εξ., εικ.55, 56 (Νιόκαστρο), σ.66 κ.εξ. (Μεθώνης), σ.149 κ.εξ. (Χλεμούτσι) και σποραδικά.

κεραία του αρχικού ναού. Το παράθυρο της νότιας κεραίας οφείλεται σε οψιμότερη μετασκευή, ενώ ο τρούλος και οι στέγες της δυτικής κεραίας και του νάρθηκα αποτελούν επεμβάσεις των τελευταίων ετών.

Περιγραφή συγκροτήματος

Τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος είναι σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένα. Στο ανώτερο άνηρο, στα νοτιοδυτικά του καθολικού, σώζονται τα κατάλοιπα ενός πυργοειδούς κτίσματος, θεμελιωμένου πάνω σε βραχώδες εξάρμα (εικ.29). Έχει ορθογώνια κάτοψη και είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και πυκνή χρήση πλίνθων στους αρμούς σε επάλληλες οριζόντιες στρώσεις. Η βόρεια όψη του διαμορφώνεται καμπύλη προς βορρά, πιθανότατα υποδηλώνοντας την αρχική ύπαρξη κάποιου χαμηλού καμαροσκέπαστου χώρου (διαβατικό;), από τον οποίο σώζεται σήμερα μόνο η γένεση της καμάρας (εικ.30). Κτιστή κλίμακα επαπτόμενη στην ανατολική πλευρά του, οδηγεί σε όροφο που σήμερα δεν σώζεται (εικ.31, 32). Η τοιχοποιία του πυργοειδούς κτίσματος έχει μεσαιωνικό χαρακτήρα και θυμίζει βυζαντινές και φραγκικές οχυρωματικές εγκαταστάσεις. Φέρει έντονες ομοιότητες με την κοσμική και οχυρωματική αρχιτεκτονική του Μυστρά⁴⁸³ αλλά και με εκκλησίες της εποχής του Δεσποτάτου του Μορέως και η ανέγερσή του θα πρέπει πιθανότατα να τοποθετηθεί στα ύστερα βυζαντινά χρόνια⁴⁸⁴. Η θέση του στο ανώτερο άνηρο, στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος, η γειτνίασή του με τον βυζαντινό ναό και η στιβαρή κατασκευή του πιθανώς υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιας προϋπάρχουσας οχύρωσης στη θέση αυτή. Κτίσματα αμυντικής φύσεως και πύργοι ήταν άλλωστε συχνά σε μοναστηριακά και πολύ περισσότερο σε φρουριακά βυζαντινά σύνολα⁴⁸⁵.

Σε επαφή με τη νότια πλευρά του βραχώδους εξάρματος, πάνω στο οποίο έχει θεμελιωθεί το πυργοειδές κτίσμα, λίθινη κλίμακα, κατά το ήμισυ λαξευμένη στον φυσικό βράχο, ενώνει το ανώτερο με το κατώτερο άνηρο, όπου ανοίγεται ο προαύλειος χώρος του μοναστηριού (εικ.33). Στα ανατολικά διατάσσονται η πύλη εισόδου και τα κτίσματα της ανατολικής πτέρυγας. Η πύλη του μοναστηριού υψώνεται πυργοειδής στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος, στο σημείο που καταλήγει το παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι που οδηγούσε στη μονή (εικ.34). Σήμερα βρίσκεται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Έχει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη, διαστάσεις 3,5x3μ., καμαροσκέπαστο διαβατικό και έφερε όροφο, ο οποίος όμως δεν σώζεται (εικ.35). Η πύλη έχει τοξωτό υπέρθυρο και τυφλή οξυκόρυφη κόγχη πάνω από αυτό που διασώζει ίχνη τοιχογραφίας⁴⁸⁶. Η κόγχη διαμορφώνεται από λαξευμένους πωρόλιθους που

⁴⁸³ Η τοιχοποιία του θυμίζει αρκετά την τοιχοποιία της οικίας «Φραγκόπουλου» (α' μισό 15^{ου} αι.), αλλά και της οχύρωσης του Μυστρά και του πύργου της Μονής Περιβλέπτου (γ' τέταρτο 14^{ου} αι.) που έχει ενσωματωθεί και αυτός στην οχύρωση της πόλης. Βλ. Όρλάνδος, *Παλάτια τῶν Μυστρά*, 82-83. Αρβανιτόπουλος, Η πόλη του Μυστρά, 339-341.

⁴⁸⁴ Bon, *La Morée Franque*, 507.

⁴⁸⁵ Αντωνιάτου – Μαύρου, *Έλληνικά Μοναστήρια*, 34 κ.εξ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 134-137.

⁴⁸⁶ Γενικά για τους πωλώνες των μοναστηριών βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 17-26. Αβαθής κόγχη κατασκευαζόταν πάνω από το υπέρθυρο (Μ. Τσάγεζι Θεσσαλίας, Μ. Πεντέλης), προοριζόμενη να περιβάλλει τη γραπτή ή ψηφιδωτή εικόνα της Παναγίας ή του Αγίου στη μνήμη του οποίου τιμόταν το Καθολικό της μονής, όπως μαθαίνουμε και από τα τυπικά, π.χ. στο Τυπικό της Κοσμοσωτείας. Βλ. Petit, «Τυπicon», 50.

περιβάλλονται από πλίνθινη ταινία. Θυμίζει σε απλοποιημένη μορφή τον πυλώνα της μονής Πεντέλης⁴⁸⁷, αλλά και πύλες φρουρίων⁴⁸⁸. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων, ενώ οι γωνίες και το θυραίο άνοιγμα και η κόγχη είναι κτισμένες με λαξευτούς ορθογώνιους γωνιόλιθους. Το διαβατικό εσωτερικά ήταν επιχρισμένο, ενώ επιχρισμένες θα πρέπει να ήταν αρχικά και οι εξωτερικές όψεις, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα κονιάματος (εικ.36). Η βλάστηση γύρω από την πύλη εξωτερικά είναι τόσο πυκνή, ώστε είναι δύσκολο να την προσεγγίσει κανείς. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία της πύλης, κυρίως η οξυκόρυφη κόγχη πάνω από τη θύρα, στοιχείο που μαρτυρά δυτική επιρροή, οδηγούν οπωσδήποτε στην χρονολόγηση του πυλώνα κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, πιθανότατα κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας.

Μεταξύ της πύλης και της νότιας όψης του αναλημματικού τοίχου του ανώτερου άνδρηου, σώζονται τμήματα του περιβόλου της ανατολικής πλευράς του συγκροτήματος και διαμορφώνονται τρία κτίσματα. Βρίσκονται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης και είναι πνιγμένα στη βλάστηση, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η αποτύπωση της αρχικής τους μορφής (εικ.37, Σχ.1). Ένας ασκεπής τραπεζοειδής χώρος διαμορφώνεται σε επαφή με τη βόρεια πλευρά της πύλης, αδιάγνωστης χρήσης. Βορειότερα σώζεται το καμαροσκέπαστο κατώι ενός διώροφου κατά πάσα πιθανότητα ορθογώνιου κτίσματος⁴⁸⁹ (εικ.38). Η πρόσοψη του κατωγιού προς την αυλή έχει καταστραφεί, όπως και ο όροφος. Στην ανατολική στενή πλευρά ανοίγονται δύο μικρές φωτιστικές θυρίδες. Ένας τρίτος στενός ορθογώνιος χώρος διαμορφώνεται σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο. Η στέγη του έχει καταπέσει, αλλά σώζεται ακόμα ένα στενό καμαροσκέπαστο τμήμα που διαμορφώνει από κάτω διάδρομο (εικ.39). Ο αναλημματικός τοίχος του ανώτερου άνδρηου αποτελεί τη βόρεια πλευρά του τρίτου αυτού χώρου, στην οποία ανοίγεται τετράγωνη κόγχη εν είδει ερμάριου (εικ.40). Ανάμεσα στον χώρο αυτό και στον διπλανό ορθογώνιο καμαροσκέπαστο χώρο σώζονται τα ίχνη κτιστής κλίμακας που οδηγούσε στον όροφο των κτισμάτων της ανατολικής πτέρυγας, που όμως δεν έχει σωθεί (εικ.41).

Στον σπηλαιώδη χώρο που σχηματίζεται στα βόρεια του κατώτερου άνδρηου, κάτω από την προβολή του βραχώδους εξάρματος του ανώτερου, διαμορφώνονται δύο χώροι (εικ.42). Ένας ορθογώνιος, λαξευμένος στον φυσικό βράχο, με δύο μικρές κόγχες στη βόρεια και ανατολική του πλευρά και με τοξωτή θύρα εισόδου, ίσως λειτουργούσε ως παρεκκλήσι (εικ.43). Ο χώρος αυτός επικοινωνεί στα δυτικά με μια μικρή χαμηλοσκέπαστη σπηλιά στην οποία, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, ανάβλυζε νερό, ακριβώς κάτω από τον βράχο, πάνω στον οποίο έχει ανεγερθεί το πυργοειδές

⁴⁸⁷ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 20, εικ.16.

⁴⁸⁸ Andrews, *Castles*, 54, εικ.56 Νιόκαστρο, 30, εικ.26 Καλαμάτα, 66, εικ.67 Μεθώνη, και σποραδικά.

⁴⁸⁹ Παρόμοιοι καμαροσκέπαστοι ορθογώνιοι ισόγειοι βοηθητικοί χώροι, εντοπίζονται σε όλα σχεδόν τα μοναστήρια της Μάνης. Ο ορθογώνιος διώροφος πυρήνας με καμαροσκέπαστο, χωρίς ανοίγματα ή με ελάχιστα ανοίγματα, κατώι και μονόχωρο ή δίχωρο ανώι, αποτελεί κατά την Τουρκοκρατία τη βασική μορφή οικίας στη Μάνη. Πρόκειται για συνέχεια του αρχέτυπου πέτρινου ορθογωνικού πυρήνα, μία οικιστική μορφή που επικρατεί ήδη από τα υστεροβυζαντινά χρόνια. Το καμαροσκέπαστο, συνήθως, κατώι δεν χρησιμοποιείτο για κατοίκηση, αλλά κυρίως για βοηθητικούς και αμυντικούς σκοπούς. Λόγω ανασφάλειας, στο κατώι ανοίγονταν κατά βάση μικροί φεγγίτες και τυφεκιοθυρίδες. Χρησίμευε δε κυρίως ως στάβλος ή ως αποθήκη σιτηρών και ελαίου. Βλ. Όρλάνδος, *Παλάτια τοῦ Μυστραῖ*, 55-50.

υστεροβυζαντινό κτίσμα⁴⁹⁰. Η κτιστή πρόσοψη της πηγής φέρει μικρό ορθογώνιο άνοιγμα (εικ.44,45).

Στα δυτικά της αυλής του κατώτερου άνδηρου, νότια του πυργοειδούς κτηρίου, διατηρούνται τα ερείπια ορθογώνιου διώροφου κτίσματος, διαστ.10x5,13μ. (εικ.46). Σώζεται η δυτική μακρά πλευρά του, η βόρεια στενή και μικρό τμήμα του ανατολικού τοίχου. Το μεγαλύτερο μέρος της καμάρας, το νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα του κτίσματος και η στέγη έχουν καταρρεύσει. Το καμαροσκέπαστο κατώι φέρει τοιχοποιία από αργολιθοδομή με μεγάλη πυκνότητα πλίνθων στους αρμούς (εικ.47). Ο όροφος του κτηρίου οφείλεται σε νεότερη μετασκευή, χτισμένος με αργολιθοδομή και νεωτερικό κονίαμα. Θύρα στη βόρεια στενή πλευρά (εικ.48).

Στο νοτιοδυτικό άκρο του μοναστηριακού συγκροτήματος βρίσκεται ένα ερειπωμένο ορθογώνιο κτίσμα με υπόγεια καμαροσκέπαστη κινστήρνα (εικ.49). Σώζονται τμήματα των μακρών τοίχων, ενώ η στέγη, το νοτιοανατολικό τμήμα και μέρος της καμάρας της κινστήρνας έχουν καταπέσει (εικ.50). Στον νότιο τοίχο εντοπίζεται η δυτική παρεία ενός τοξωτού παραθύρου, ενώ μια μισογκρεμισμένη τυφλή κόγχη υπάρχει στα ανατολικά του βόρειου τοίχου (εικ.51). Το κτίσμα είχε παλαιότερα ταυτιστεί ως οικία⁴⁹¹. Εντοπίστηκε όμως αψίδα στα ανατολικά, της οποίας σώζονται οι θεμέλιοι λίθοι (εικ.52). Με βάση τα σωζόμενα κατάλοιπα το κτίσμα ταυτίζεται εκ νέου με εκκλησία, συγκεκριμένα με σταυρεπίστεγο ναό τύπου A/2, σύμφωνα με την κατάταξη Ορλάνδου, στον οποίο η υπερυψωμένη εγκάρσια καμάρα Βορρά-Νότου δημιουργεί στα άκρα της τυφλά αψιδώματα, τα οποία φαίνονται ως εσοχές στους πλάγιους τοίχους⁴⁹² (βλ. και Σχ.1). Στη Μάνη τα περισσότερα παραδείγματα σταυρεπίστεγων ναών ανήκουν στην κατηγορία A/1⁴⁹³ και στην παραλλαγή των σταυρεπίστεγων με τρούλο⁴⁹⁴, ενώ μοναδικό άλλο παράδειγμα της κατηγορίας A/2 είναι η Αγία Παρασκευή Πλάτσας, ακριβώς χρονολογημένη το 1412⁴⁹⁵. Η τυφλή κόγχη στα βόρεια δεν είναι παρά ό,τι απέμεινε από

⁴⁹⁰ Πηγή με νερό αναβλύζον, το αποκαλούμενο συχνά «αγίασμα» υπάρχει σε αρκετά μοναστηριακά σύνολα. Υπόγεια πηγή και δεξαμενή, με κλίμακα προσβάσεως, υπάρχει στη μονή Παναγίας Καραθόνας στην Αργολίδα. Βλ. Άντωνάκατος – Μαύρου, *Έλληνικά Μοναστήρια*, 34 κ.εξ. στη ΒΑ πλευρά του καθολικού του οποίου οι τοιχογραφίες ανήκουν στα μέσα του 16^{ου} αιώνα.

⁴⁹¹ Καββαδία-Σπονδύλη, «Νέα βυζαντινή θέση», 105, εικ.33.

⁴⁹² Πρόκειται για αρχιτεκτονικό τύπο που εμφανίζεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο, αλλά απαντά συχνά και στην Τουρκοκρατία. Βλ. Όρλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι», 44, εικ. 2. Μπούρας, «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική», 166. Όρλάνδος, *Η έν Έλλάδι έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 31-32.

⁴⁹³ Βυζαντινής εποχής: Άγιος Νικόλαος Μαρούλαινας στην Καστάνια (Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1980, 189-197 και Κάππας, «Οι Φράγκοι στη Μεσσηνία», 146-148), Προφήτης Ηλίας στο χωριό Αγία Κυριακή Λακωνικής Μάνης (Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1977, 219-221). Μεταβυζαντινής εποχής: Ζωοδόχος Πηγή στο κάστρο Ζαρνάτας (1780) (βλ. Κουγέας, «Συμβολαί», 288. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 234. Κυριάκος, «Το κάστρο της Ζαρνάτας», 48-49).

⁴⁹⁴ Βυζαντινής εποχής: Άγιος Νικόλαος Καστάνιας ο Τρικάμπανος (βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 226-229), Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος Καστάνιας (Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες*), αλλά και ο Άι-Στράτηγος (Ταξιάρχης) Καστάνιας που παλαιότερα είχε θεωρηθεί ότι ανήκε στην κατηγορία A/1 (βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 230-234), κατά τη διάρκεια όμως των εργασιών αποκατάστασής του νέα στοιχεία υπέδειξαν ότι ήταν σταυρεπίστεγος με τρούλο (βλ. Κάππας, «Νεότερα για τον Αϊ Στράτηγο», 207-224). Μεταβυζαντινής περιόδου: Καθολικό μονής Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Ξανθιάνικα Μηλέας 1702 (βλ. παρακάτω, 207-208), Κοίμηση Θεοτόκου Κάτω Χώρα Μηλέας (1750) (βλ. Δρανδάκης, ό.π., 229), Αγία Βαρβάρα στο Φλομοχώρι Λακωνικής Μάνης, (βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1978, 173-174).

⁴⁹⁵ Δεληγιάνη-Δωρή, «Τοιχογραφίες Άγιας Παρασκευής». Κωνσταντινίδη, «Ο ναός της Άγιας Παρασκευής». Στον ίδιο τύπο ανήκει και ο Άγιος Δημήτριος στις Τούρλες στην Καλαμάτα, του οποίου η αρχική φάση ανήκει στον 13ο αιώνα, βλ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί ναοί*, 364-374.

την κόγχη της Πρόθεσης, ενώ δεν σώζεται κανένα ίχνος του τέμπλου ή γραπτού διακόσμου. Σπαράγματα υδραυλικού κονιάματος διατηρούνται στα τοιχώματα της κινστέρνας. Η τοιχοποιία του κτηρίου αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Υπόγεια κινστέρνα διαμορφώνεται επίσης στον ερειπωμένο μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό του Αγίου Νικολάου εντός του κάστρου της Ζαρνάτας (α΄ μισό 15ου αι.)⁴⁹⁶. Συγκρότημα καμαροσκέπαστων δεξαμενών εντοπίστηκε, κατά τις εργασίες αποκατάστασής του, κάτω από το καθολικό της μονής Μεταμόρφωσης του Σωτήρος «Ανδρομονάστηρο» (τέλη 12ου - αρχές 13ου αι.) κοντά στα Πετράλωνα Μεσσηνίας⁴⁹⁷.

Οι μολόπετρες που εντοπίστηκαν στα νότια του μοναστηριού συγκροτήματος επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ελαιτριβείου σύγχρονου ή μεταγενέστερου της μονής και την παραγωγή λαδιού (εικ.53). Έως σήμερα δεν έχει σταθεί δυνατό να ταυτιστεί κάποιο κτίσμα με ελαιτριβείο, ενώ δεν έχουν εντοπιστεί άλλα μέρη της παραγωγικής εγκατάστασης (μύλος ή πιεστήριο).

Το παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι που περνάει στα νότια του μοναστηριού και διακλαδίζεται για να φτάσει έξω από την πύλη του, κατευθύνεται προς νότο έως το φαράγγι του Ριντόμου, στο γεφύρι της πάνω Κοσκάρακας (εικ.11). Επάνω ακριβώς στην κοίτη, στη νότια πλευρά του ρέματος, σώζεται ερειπωμένος υδρόμυλος, πνιγμένος μέσα στην άγρια βλάστηση (εικ.54-57). Πρόκειται για κτίσμα, το οποίο ανήκει στον τύπο των *διόφθαλμων* υδρόμυλων, έχει δηλαδή δύο αλεστικούς μηχανισμούς⁴⁹⁸. Έχει ορθογώνια κάτοψη, διαστ. 3,5x10μ. περίπου, καλύπτεται με καμάρα και είναι θεμελιωμένο σε έδαφος με έντονη κατωφέρεια. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας και των πλάγιων τοίχων έχει καταρρεύσει. Ο υδρόμυλος της μονής του Αγίου Νικολάου ικανοποιούσε μόνο παραγωγικούς σκοπούς και δεν έφερε επιπρόσθετες εγκαταστάσεις διαμονής του μυλωνά ή άλλης παραγωγής⁴⁹⁹. Το γεγονός όμως ότι στεγάζει δύο αλεστικούς μηχανισμούς υποδεικνύει μεγάλη παραγωγή. Η θέση του, σε άμεση επικοινωνία με τη μονή του Αγίου Νικολάου, δεν αφήνει αμφιβολία για τη σύνδεσή του με το μοναστηριακό συγκρότημα.

Τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν μία ακμάζουσα μοναστική κοινότητα στη θέση αυτή ήδη από την εποχή της Β΄ Βενετοκρατίας και οπωσδήποτε μέσα στον 18ο αιώνα. Ακμή η οποία θα πρέπει να συνεχίστηκε και μέχρι τους νεότερους χρόνους, παρόλο που δεν έχουμε στοιχεία για την παρακμή ή τη διάλυσή της. Άλλωστε ο 18ος αιώνας είναι περίοδος ακμής για την Έξω Μάνη, κατά την οποία παρατηρείται πνευματική, οικονομική και πολιτιστική άνθηση⁵⁰⁰. Τη συνεχή όμως κατοίκηση της θέσης ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους μαρτυρούν τα διάσπαρτα μνημεία τόσο εντός του μοναστηριακού συγκροτήματος (όπως το πυργοειδές κτίσμα και ο σταυρεπίστεγος ναός στη νοτιοδυτική γωνία), όσο και στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο, όπως ο ναός της Αγίας Κυριακής, που βρίσκεται στα δυτικά του μοναστηριού, σε απόσταση 250μ. Τα μνημεία αυτά μαρτυρούν

⁴⁹⁶ Για τον ναό του Αγίου Νικολάου στη Ζαρνάτα βλ. Κουγέας, «Συμβολαί», 286-287. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 482-488. Deliyanni-Doris, «Ajios Nikolaos in Zarnata». Κυριάκος, «Το κάστρο της Ζαρνάτας», 46-48.

⁴⁹⁷ Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά., *Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας*, 14.

⁴⁹⁸ Γενικά για τους υδρόμυλους των μοναστηριών της Μάνης βλ. παρακάτω, Μέρος Γ΄. III. Υδρόμυλοι Άλεσης, 258-277. Βλ. και Μεγαλομάτη, «Υδρόμυλοι».

⁴⁹⁹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ΄. III. Υδρόμυλοι Άλεσης, 271-272.

⁵⁰⁰ Σαΐτας, *Μάνη*, 24-25.

την ύπαρξη στη θέση αυτή κάποιας παλαιότερης εγκατάστασης, αμυντικής ή οικιστικής, η οποία αργότερα, κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, μετατράπηκε σε μοναστηριακό συγκρότημα. Σημειώνεται ότι στον προαύλιο χώρο της Αγίας Κυριακής διαμορφώνεται παλιό αλώνι⁵⁰¹ (εικ.58). Ο συσχετισμός του αλωνιού με τη μονή του Αγίου Νικολάου δεν θα ήταν αβάσιμος, αλλά δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα.

⁵⁰¹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ΄. ΙΙ. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

2. ΜΟΝΗ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΟΥΣ ΚΑΤΩ ΔΟΛΟΥΣ

Θέση

Το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής βρίσκεται σε απόσταση 25χλμ. από την Καλαμάτα, στα νοτιοδυτικά του οικισμού της Κάτω Χώρας Δολών⁵⁰², κοντά στο δρόμο που οδηγεί προς τις Κιτριές, επίνειο της Ζαρνάτας και έδρα των Μπέηδων της Μάνης κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας⁵⁰³ (εικ.61). Ανήκει στην τοπική κοινότητα Δολών, που περιλαμβάνει τους οικισμούς Άνω και Κάτω Δολοί, Καλλιανείικα και Κιτριές. Το όνομα Δολοί προέρχεται κατά μία άποψη από το σλάβικο *dolъ* (< *dolā*) που σημαίνει κοιλάδα⁵⁰⁴. Ο οικισμός εμφανίζεται για πρώτη φορά σε χάρτη του Β. Agnese (1554)⁵⁰⁵, ενώ στη συνέχεια απαντά στις γραπτές πηγές από το 1618 έως το 1829, είτε σαν ενιαία πληθυσμιακή ομάδα, είτε σαν δύο αυτόνομες⁵⁰⁶. Η κοινότητα Δολών είχε (και έχει) σημαντικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας συγκέντρωνε μεγάλο πληθυσμό⁵⁰⁷. Η ανάπτυξη του οικισμού κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα επιβεβαιώνεται και από το πλήθος των μεταβυζαντινών ναών της περιοχής, οι οποίοι ξεπερνούν σε αριθμό τους εβδομήντα.

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι κτισμένο σε μικρό λόφο, σε μια ειδυλλιακή τοποθεσία μέσα σε πλούσια βλάστηση, όπου κυριαρχούν οι ελιές, οι αιωνόβιες βελανιδιές, τα πουρνάρια και τα κυπαρίσσια, σε έδαφος με έντονη κατωφέρεια (εικ.62). Η θέση είναι φυσικά οχυρή, καθώς έχει το πλεονέκτημα να παρέχει ανεμπόδιστη θέα έως τις Κιτριές και τον μεσσηνιακό κόλπο, χωρίς όμως να είναι ορατή παρά μόνο από κοντά. Ακριβώς έξω από την ανατολική πλευρά του μοναστηριού διατηρείται παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι, της όψιμης Τουρκοκρατίας, αρκετά κατεστραμμένο όμως, το οποίο ένωνε τον οικισμό των Δολών με το λιμάνι των Κιτριών (εικ.63).

Το μοναστήρι λειτούργησε ως ένα από τα πρώτα σχολεία κατά την προεπαναστατική περίοδο. Διαλύθηκε το 1834 από τους Βαυαρούς, ενώ λίγο νωρίτερα βρισκόταν ακόμα σε ακμή, αφού τον Ιανουάριο του 1829 η γαλλική επιστημονική αποστολή στο Μοριά με αρχηγό τον Bory de Saint Vincent επισκέφθηκε τους Δολούς,

⁵⁰² Το χωριό Δολοί χωρίζεται σε Κάτω και Άνω Δολούς, που ονομάζονται από τους τους ντόπιους Κάτω και Πάνω Χώρα. Βλ. Κουγέας, «Κτητορικά έπιγραφαι», 245, σημ.3. Η διάκριση Κάτω και Επάνω Δολοί απαντά ήδη την εποχή της Β' Ενετοκρατίας. Βλ. Pacifico, *Breve descrizione*, 134 : «Dolos da basso». Αναφέρεται επίσης σε σγίλλιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Δ' του έτους 1811, βλ. Κουγέας, «Συμβολαί», 301, 302.

⁵⁰³ Πέντε από τους οκτώ Μπέηδες της Μάνης χρησιμοποίησαν κατά καιρούς τις Κιτριές ως έδρα τους και συγκεκριμένα: Ο Τζανέτμπεης Κουτήφαρης (1ος Μπέης της Μάνης 1776-1779), ο Μιχάλμπεης Τρουπάκης (1779-1782), ο Παναγιώτμπεης Κουμουντουράκης (1798-1803), ο Αντώνμπεης Γρηγοράκης (1803-1808) και ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης (1815-1821). Οι Κιτριές ήταν ο τόπος των προεπαναστατικών διαβουλεύσεων και αποφάσεων. Εκεί έγινε στις 8 Μαρτίου 1821 σύσκεψη Μανιατών οπλαρχηγών και προκρίτων με την υπογραφή εθνικού συμβολαίου και σύσταση επιτροπής αγώνα. Η περιοχή παρουσιάζει επίσης προϊστορική κατοίκηση, στη θέση *Κότουλας*, όπου έχουν βρεθεί νεολιθικά και πρωτοελλαδικά όστρακα.

⁵⁰⁴ Vasmer, *Die Slaven*, 167, αρ.22. Malingoudis, *Studien*, 32. Κατά τον μελετητή Π. Κανελλίδη το τοπωνύμιο ανήκει στην κατηγορία αυτών που μετέφεραν στη Μάνη Αλβανοηπειρώτες και Βλάχοι έποικοι. Βλ. Κανελλίδης, «Μάνη και Μανιάτα». Ο ίδιος, «Οι Μανιάται».

⁵⁰⁵ Biblioteca Marciana, Ms. It. IV, 62 (5067), No.17.

⁵⁰⁶ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 285.

⁵⁰⁷ Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, v.5, 592.

θαύμασε από απόσταση το όμορφο μοναστήρι και μάλιστα έλαβε από τον ηγούμενο πρόσκληση για να το επισκεφθεί⁵⁰⁸.

Ο ναός είχε υποστεί πολλές φθορές από το πέρασμα του χρόνου και ιδιαίτερα από τους σεισμούς του 1944 και του 1986. Από το 1989 έως το 1993 εκτελέστηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του ναού από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το συγκρότημα, του οποίου ο περίβολος δεν σώζεται παρά μόνο σε σημεία, με βάση τα σωζόμενα κτίσματα έχει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου (Σχ.3). Ακολουθεί την κλίση του εδάφους, η οποία παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια στη θέση αυτή από ανατολή προς δύση, συνεπώς ο χώρος διαμορφώνεται σε δύο φυσικά άνδηρα με μεγάλη υψομετρική διαφορά. Το καθολικό δεσπόζει στα ανατολικά, στο ψηλότερο σημείο του ανώτερου άνδηρου (εικ.64). Στα δυτικά του υπάρχει άυλιος χώρος και η λίθινη κλίμακα που οδηγεί στο κατώτερο άνδηρο (εικ.65, 68). Σε επαφή με τη νότια κεραία του ναού σώζονται τα ερείπια ορθογώνιου κτίσματος, που καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου, εντός του οποίου εντοπίζονται κατάλοιπα ελαιουργείου(Σχ.4, εικ.66). Ένα ερειπωμένο ορθογώνιο κτίσμα, εφραπτόμενο στη δυτική όψη του κτίσματος του ελαιουργείου, σχημάτιζε μαζί με αυτό το νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου και εξομάλυνε την υψομετρική διαφορά ανάμεσα στα δύο άνδηρα, καθώς η δυτική του πλευρά ήταν θεμελιωμένη στο κατώτερο άνδηρο, ενώ η ανατολική του στο ανώτερο (εικ.67). Στο κατώτερο άνδηρο σώζονται τα ερείπια δύο ακόμα κτισμάτων, ενός δευτέρου ορθογώνιου διώροφου με καμαροσκέπαστο κατώ και ενός αδιάγνωστου λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του. Περίβολος σώζεται μόνο στα νοτια και ανατολικά του συγκροτήματος και ένα μεμονωμένο τμήμα στα βόρεια (εικ.69).

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό, αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή, είναι ένας κομψός ναός στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο (εικ.70). Πρόκειται για αρχιτεκτονικό τύπο που εφαρμόζεται συχνά στη Μεσσηνιακή Μάνη, κυρίως σε καθολικά μονών του 17ου και 18ου αιώνα⁵⁰⁹, αλλά και στη Λακωνική Μάνη⁵¹⁰ και σε άλλες περιοχές της Μεσσηνίας.⁵¹¹ Ο ναός, εξωτ. διαστάσεων 9,50×7,60μ., έχει είσοδο στα δυτικά και ημικυκλική αψίδα στα

⁵⁰⁸ Bory de Saint Vincent, *Relation*, 349.

⁵⁰⁹ Γενικά για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο στη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Orlandos, «L' architecture religieuse», 188. Όρλάνδος, *Η έν Ελλάδαδι εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 36. Ο τύπος απαντά συχνά σε καθολικά μονών στη Μεσσηνιακή Μάνη, βλ. μονές Σαμουήλ (1633) (βλ. παρακάτω, 183-184) και Βαϊδενίτσας (18ος αι.) στη Σαϊδόνα (βλ. παρακάτω, 175-176), μονή Παναγίας Ανδρουπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο (1704) (βλ. παρακάτω, 105-107), Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς (1752) (βλ. παρακάτω, 96-99), αλλά και σε ναούς, όπως στην Αγία Παρασκευή στην Άνω Βέργα (17ος-18ος αι. αδημοσίευτη). Στην Λακωνική Μάνη απαντά στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στον Κότρωνα (τοιχογραφίες 18ου αι. βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1974, 131), ενώ στην Αλαγονία απαντά στο καθολικό της μονής Μαρδακίου (17ος αι.) (Καλοκύρης, *Βυζαντιναι εκκλησιαί*, 179, εικ.2,3), στο καθολικό του Τίμιου Προδρόμου στο Μελέ (17ος αι.) (βλ. Καλοκύρης, ό.π., 215, εικ.1,2), στα Εισόδια της Θεοτόκου Αρτεμισίας-Κατωχώρας (τοιχογρ. 1713) (βλ. Καλοκύρης, ό.π., 225, εικ.1,2), στο Καθολικό της Αγίας Τριάδας στο όρος Καλάθι (ίσως του τέλους του 17ου αι.) (βλ. Καλοκύρης, ό.π., 230, εικ.1,2) και αλλού.

⁵¹⁰ Όπως το Καθολικό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Κότρωνα (βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1974, 131).

⁵¹¹ Όπως στο Καθολικό Μονής Μαρδακίου (1635) κ.α. Βλ. Καλοκύρης, *Βυζαντιναι εκκλησιαί*, 174-200, 214-220, 223-228, 229-232.

ανατολικά. Στο κεντρικό τετράγωνο που σχηματίζεται από τη διαστάρωση των δύο κεραιών του σταυρού υψώνεται ραδινός οκτάπλευρος τρούλος (εικ.71). Στην κάθε πλευρά του τυμπάνου ανοίγεται από μία στενή φωτιστική θυρίδα, η οποία πλαισιώνεται από αβαθές ημικυκλικό τόξο. Πάνω από κάθε τόξο διακρίνεται ίχνος εντοιχισμένου πινακίου. Το μοναδικό εντοιχισμένο πινάκιο που σώζεται, στην ανατολική πλευρά του τρούλου, ανήκει στην κατηγορία των πολύχρωμων μαγιόλικων κεραμικών, είναι δυτικής προέλευσης/ιταλικού εργαστηρίου και χρονολογείται πιθανότατα στον 16ο αιώνα⁵¹² (εικ.72). Διακοσμητική ταινία με σειρά από κυκλικές εσοχές περιτρέχει τον τρούλο κάτω από το γείσο. Χαμηλός τυφλός θόλος με μικρότερη διάμετρο που υψώνεται στην κορυφή του τρούλου υπογραμμίζοντας τις ραδινές του αναλογίες σχηματίζει διπλοθόλιο⁵¹³. Στη Μάνη διπλοθολικός τρούλος απαντά στο καθολικό της Αγίας Σοφίας Γούρνιτσας, το οποίο χρονολογείται στο α' μισό του 17ου αιώνα⁵¹⁴ (εικ.433).

Εκτός από το τύμπανο του τρούλου ιδιαίτερα επιμελημένες είναι η δυτική και η ανατολική όψη (εικ.74,75). Στη δυτική πρόσοψη ανοίγεται τοξωτή θύρα. Το μέτωπο του τόξου της εισέχει ελαφρά από την κατακόρυφη επιφάνεια του τοίχου. Παρόμοια διαμόρφωση απαντά συχνά στις θύρες των καθολικών της Έξω Μάνης του 17ου και 18ου αιώνα, όπως στη μονή αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια (τέλος 17ου αι.)⁵¹⁵, στη μονή Καράβελη στο Πετροβούνι (β' φάση ανακαίν. 1808)⁵¹⁶, στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού (β' φάση ανακαίν. 1807)⁵¹⁷ και στη μονή Φανερωμένης στη Καστάνια (18ος αι.)⁵¹⁸. Πάνω από την είσοδο διαμορφώνεται μεγάλη τοξωτή κόγχη που σώζει σπαράγματα της γραπτής παράστασης της επώνυμης αγίας. Η δυτική όψη κορυφώνεται σε μονόλοβο κωδωνοστάσιο και στη βάση του εντοπίζονται τα ίχνη τεσσάρων εντοιχισμένων πινακίων (εικ.73). Τα ελάχιστα σωζόμενα θραύσματα ενός εκ των τεσσάρων μαρτυρούν ότι πρόκειται για δυτικής προέλευσης, ύστερη μαγιόλικα, πιθανότατα του όψιμου 18ου αιώνα. Τυφλά συνεχή τόξα διαρθρώνουν την εξωτερική επιφάνεια της ημικυλινδρικής αψίδας. Ο ιδιαίτερος τονισμός της αψίδας με τυφλά αψιδώματα απαντά και σε άλλους ναούς της Μεσσηνιακής Μάνης⁵¹⁹, όπως στον Άγιο

⁵¹² Όμοιο είναι εντοιχισμένο στον Άγιο Νικόλαο του Καμινιού της Ύδρας. Βλ. Νικολακόπουλος, «Εντοιχισμένα κεραμικά», εικ.14. Παρόμοιο ανήκει στην Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας, το οποίο έχει βρεθεί στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας, ίσως του 16ου αιώνα. Βλ. Μπορμπουδάκη (επ.), *Πηλός Χρώμα*, 109, αρ.67.

⁵¹³ Για την καταγωγή του τύπου και παραδείγματα βλ. Sinos, «Hagios Elias», 355-356 και Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 107-109.

⁵¹⁴ Το χαμηλό τύμπανο του μικρότερου θόλου της Αγίας Σοφίας κοσμεύεται επίσης από διακοσμητική ταινία με τριγωνικές εσοχές. Βλ. παρακάτω Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα, 150.

⁵¹⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 13. Μονή Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια, 193. Αυτή η διαμόρφωση των τοξωτών υπέρθυρων απαντά συχνά και σε κοσμικά κτίσματα, οικίες, κυρίως σε μακρυνάρια των χρόνων της Τουρκοκρατίας, όπως π.χ. σε προεπαναστατική οικία στην Ποταμιά Κοντοβουνίων Μεσσηνίας (βλ. Παναγιωτόπουλος, «Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά», εικ.48).

⁵¹⁶ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 128.

⁵¹⁷ Βλ. παρακάτω Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι Βιρού, 167-168.

⁵¹⁸ Η μονή Φανερωμένης στην Καστάνια, μνημείο ιδιαίτερης σημασίας για τον οικισμό της Καστάνιας λόγω της σχέσης του με την άρχουσα οικογένεια Δουράκη, δεν εντάσσεται στη μελέτη αυτή, λόγω του ότι εκτός από το Καθολικό δεν σώζονται κτίσματα του μοναστηριού ή αγροτικές εγκαταστάσεις που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τη μονή. Το μοναστήρι θεωρείτο ιδιόκτητο. Βλ. Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 551.

⁵¹⁹ Για τη διακόσμηση των αψίδων με τυφλά αψιδώματα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Θεοχαρίδου, «Προφήτης Ήλίας», 61 κ.εξ., εικ.σ.57.

Βασίλειο Κάτω Δολών, περ. 1700⁵²⁰, στην Παναγίτσα-Κοίμηση Θεοτόκου Μεγάλη Άνω Δολών (περίπου σύγχρονη με τον Άγιο Βασίλειο, γύρω στο 1700)⁵²¹ και στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στη θέση Μπριζιτώ Πλάτσας (β' μισό 18ου αι.)⁵²².

Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται αδρά λαξευμένοι λίθοι, αραιά τμήματα πλίνθων, και σειρές ορθογωνικών ημιλαξευτών πωρόλιθων. Στις γωνίες και στα ανοίγματα έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι και αδρά πελεκημένοι πωρόλιθοι.

Ο ναός είναι κτισμένος σε έδαφος επικλινές (εικ.76). Ο φυσικός βράχος πάνω στον οποίο θεμελιώνεται είναι εμφανής και εντός του ναού, στην ανατολική πλευρά. Το δάπεδο του ιερού βρίσκεται κατά δύο βαθμίδες ψηλότερα από αυτό του κυρίως ναού (εικ.77). Έχει διαστρωθεί με πήλινες πλάκες, κυκλικές ή ακανόνιστου μεγέθους και σχήματος. Κτιστό τέμπλο χωρίζει το ιερό από τον υπόλοιπο ναό και το διατρύπουν δύο χαμηλές, περίπου ισοϋψείς, τοξωτές θύρες (εικ.78). Στον βόρειο τοίχο του ιερού ανοίγονται οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού. Την Αγία Τράπεζα αποτελεί μεγάλη τετράπλευρη λίθινη πλάκα με κυλινδρικό πόδι, πιθανώς βάση αρχαίου περιρραντηρίου, η οποία βαίνει σε χτιστό βάθρο(εικ.79, 80).

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο⁵²³(εικ.81). Οι τοιχογραφίες, που είχαν υποστεί μεγάλες ζημιές λόγω υγρασίας, έχουν πρόσφατα συντηρηθεί. Από την υγρασία έχει φθαρεί και το κονίαμα της Τράπεζας που φέρει κι αυτή γραπτή διακόσμηση. Στη δυτική πλευρά πάνω από την θύρα υπάρχει εντεκάστιχη, μεγαλογράμματη, κτητορική επιγραφή, αρκετά φθαρμένη, σύμφωνα με την οποία οι τοιχογραφίες είναι έργο του εργαστηρίου του Παναγιώτη Μπενιζέλου⁵²⁴ και εκτελέστηκαν το 1698 (εικ.82) : «*Ἄνοιστορίθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς / ἀγίας ὀσιοπαρθενωμάρτυρος Παρασκευῆς δι' ἐξόδου τ[ε] / πόνου καὶ κόπου παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου κυροῦ [Παρθε-]*⁵²⁵ / *νίου Δουκάκου*⁵²⁶ *Χαμάρτω*⁵²⁷ *ἐκ χόρας Δολλοῦς καὶ τοῦ [κυρ Ἀν-]* / *τόνι Ζέπω ἐκ χόρας Πύργω κ[αὶ] τῆς ὀσίας...* / ...⁵²⁸ *ἐκ χόρ(ας) Κάμπω εἰς ψυχικὴν ἀν[τῶν] / σωτηρίαν καὶ*

⁵²⁰ Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1981, 510-524.

⁵²¹ Ο.π., 492-493.

⁵²² Ο.π. 549-555.

⁵²³ Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1980, 217-223.

⁵²⁴ Η αιογράφηση του ναού έγινε από τον άγνωστο από αλλού Παναγιώτη Μπενιζέλο, ο οποίος δεν αναφέρει την καταγωγή του, αλλά γράφει ότι ολοκληρώθηκε την 5^η Αυγούστου του έτους 1698 (6^η ημέρα της εβδομάδας = Παρασκευή). Για τη γνωστή αρχοντική οικογένεια των Μπενιζέλων, που φαίνεται ότι έχει σχέση με επιφανείς οικογένειες του Μυστρά και γενικά της Πελοποννήσου, βλ. Καμπούρογλου, *Μπενιζέλοι*. Σημειώνεται ότι το 1735 αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα ο Νικόλαος Μπενιζέλος ως μαθητής του Αργείου ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου, βλ. Καμπούρογλου, ό.π., 140-141 και Σωτηρίου, «Μονή Φανερωμένης», 121, σημ.2.

⁵²⁵ Οι συλλαβές «Παρθε» που διαβάζει ο Κουγέας δεν διακρίνονται πια.

⁵²⁶ Το όνομα Δουκάκου είναι όνομα αρχοντικής οικογένειας της Καλαμάτας, για την οποία είναι αξιοσημείωτη η αναφορά της καταγωγής της από τους Δολούς. Βλ. Κουγέας, «Κτητορικά έπιγραφαί», 246-247.

⁵²⁷ Για την οικογένεια Χαμαρέτων ή Χαμάρτων βλ. Βέης, *Οί Χαμάρτοι*. Σύμφωνα με τον Βέη Χαμάρτοι και Χαμάρτοι ήταν βυζαντινός αριστοκρατικός οίκος, ο οποίος απαντά σε πολλά μέρη της Πελοποννήσου. Δούκας (εξ ου και το Δουκάκης) Χαμάρτος αναφέρεται κατά το 1596 στην Αλαγονία. Βλ. επίσης Βαγιακάκος, «Βυζαντινά όνόματα», 216 και Κουγέας, «Κτητορικά έπιγραφαί», 246.

⁵²⁸ Το όνομα της οσίας στους στίχους 5-6 είναι φθαρμένο και δεν είναι δυνατό να αναγνωσθεί. Ο Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, τευχ. Β', 143, συμπλήρωσε το κενό με το όνομα «Παισίας», ενώ παρέλειψε εντελώς την ακόλουθη δυσανάγνωστη λέξη, που δηλώνει πιθανότατα το οικογενειακό επώνυμο της «οσίας», την οποίας το μοναχικό ή βαπτιστικό όνομα διεγράφη, άγνωστο πότε, γιατί και από ποιον. Σύμφωνα με τον Κουγέα,

τ(ῶν) γωνέ(ων) αὐτ(ῶν) ἐν ἔτι , ζς ηνδικ / τηῶνος ζ' ἀπὸ δὲ Χ(ριστο)ῦ , α'χ ἴ η' χῶρ Πανα / γιοτήου Μπενιζέλου ἐν μηνὶ Αὐγού- / στῶ εἰς ταῖς Ε' ἡμέρα ζ' εἰς μνη / μόσινων ἐώνιον. ἔστε δύκειοι»⁵²⁹.

Περιγραφή συγκροτήματος

Τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση και είναι θαμμένα κάτω από πυκνή βλάστηση. Σε επαφή με τη νότια κεραία του ναού σώζεται ορθογώνιο δώροφο έρειπωμένο κτίσμα, το οποίο καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου (εικ.83,84,Σχ.4). Το κτίσμα έχει διαστάσεις 11,40x6,80μ. και είναι επίσης θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο, τμήματα του οποίου είναι ορατά χαμηλά στον ανατολικό τοίχο. Η ανωδομή του δεν σώζεται, ενώ έχει καταπέσει και μεγάλο μέρος των πλάγιων τοίχων, κυρίως του δυτικού μακρού τοίχου και η νοτιοδυτική γωνία. Ο νότιος τοίχος της νότιας κεραίας του καθολικού ενσωματώνεται στην τοιχοποιία και αποτελεί ουσιαστικά τον βόρειο τοίχο του κτίσματος αυτού, με μια επέκταση περίπου 1,5μ. προς ανατολικά (εικ.85). Δημιουργείται, έτσι, εξωτερικά μία εσοχή μεταξύ της ανατολικής κεραίας του ναού και του νότιου κτίσματος (εικ.86). Εσωτερικά, κατά μήκος της ανατολικής μακράς πλευράς, μία λίθινη προεξοχή στο μέσο του ύψους του τοίχου, θα αποτελούσε τη βάση για τη στήριξη του ξύλινου μεσοπατώματος. Στο αντίστοιχο ύψος στον απέναντι δυτικό τοίχο διαμορφώνεται οριζόντια επιφάνεια στήριξης του πατώματος, η οποία δημιουργείται με τη μείωση του πάχους του στο ύψος του ανωγιού (εικ.85, 87).

Στο κατώ στεγαζόταν το ελαιουργείο της μονής. Είχε είσοδο στο μέσο περίπου της δυτικής του πλευράς, όπως αποδεικνύεται από παλαιότερες φωτογραφίες και από το ίχνος θύρας χαμηλά στον δυτικό τοίχο. Οι τοίχοι του κτίσματος έως το ύψος που σώζονται δεν φέρουν ανοίγματα. Στο υφιστάμενο τμήμα του δυτικού τοίχου ανοίγονται δύο τυφειοθυρίδες που στοχεύουν δυτικά, προς τον αύλειο χώρο του καθολικού (εικ.88). Με βάση παλιές φωτογραφίες φαίνεται πως ανοιγόταν άλλη μία στη νότια όψη, στοχεύοντας νότια - νοτιοανατολικά έξω από το συγκρότημα προς το καλντερίμι. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η μικρή φωτιστική θυρίδα της νότιας κεραίας του καθολικού που επιτρέπει την άμεση οπτική επαφή και επικοινωνία με τον χώρο του ελαιουργείου. Από τον μηχανισμό του ελαιοτριβείου σώζονται τα λίθινα μέρη. Τα δύο λιθάκια του ελαιόμυλου και η λίθινη μεγάλη βάση πιεστηρίου βρίσκονται in situ (εικ.89, 90). Σε επαφή με τη νότια στενή πλευρά του κτίσματος, εσωτερικά, διαμορφώνεται μικρή, υπόγεια, ορθογώνια, καμαροσκέπαστη κινστέρνα για το απαραίτητο για τις ανάγκες της ελαιοπαραγωγής νερό ή για τη συλλογή των αποβλήτων ελαιοπαραγωγής (λιόζουμα). Δύο πήλινοι αγωγοί απομάκρυναν τα υγρά στοιχεία της υπερχειλίσης έξω από το συγκρότημα στα νότια (εικ.91,92). Η τοιχοποιία, αρκετά πρόχειρη, αποτελείται από αργολιθοδομή με πολλά τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Η ανατολική μακρά πλευρά είναι θεμελιωμένη στον φυσικό βράχο, ο οποίος εντοπίζεται στα χαμηλά τμήματα του τοίχου. Οι γωνίες και οι

«Κτητορικά έπιγραφαί», 246-247, το αρχικό γράμμα είναι Κ και η κατάληξη ΡΙΤΣΑΣ. Το συμπληρώνει ως *Κοτρωναρίτσα* ή *Κουτηφαρίτσα*, δύο γνωστά οικογενειακά ονόματα που απαντούν συχνά στη Μεσσηνιακή Μάνη. Το οικογενειακό Κοτρωνάρος από παλιά επιχωριάζει στον Κάμπο, το δε Κουτήφαρης στη Ζαρνάτα.

⁵²⁹ Η επιγραφή δημοσιεύθηκε αρχικά το 1908, με αρκετά όμως λάθη, εκ νέου το 1966 από τον Σ. Κουγέα (βλ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, ό.π. και Κουγέας, ό.π.) και το 1980 από τους Ν.Β. Δρανδάκη, Σ. Καλοπίση και Μ. Παναγιωτίδη (Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1980, 217-223).

τυφεκιοθυρίδες είναι πιο επιμελημένες και σχηματίζονται με λαξευτούς ορθογωνισμένους πωρόλιθους.

Σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του ελαιουργείου, εξωτερικά, σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση ένα μικρό πρόσκτισμα, τετράγωνου περίπου σχήματος, διαστ.2,80x3,10μ. (εικ.93). Από τα κατάλοιπα διαπιστώνεται ότι πρόκειται για το εξωράχιο κάποιας χαμηλής κατασκευής, δομημένης κατά το εκφορικό σύστημα. Στη νότια όψη του, χαμηλά, κοντά στο έδαφος, διαμορφώνεται με δύο πώρινους λαξευτούς πωρόλιθους ένα τοξωτό άνοιγμα(εικ.94). Μόνο ένα μικρό τμήμα του τόξου του είναι ορατό, καθώς είναι σχεδόν χωσμένο μέσα στο οικοδομικό υλικό που προέρχεται από την κατάρρευση του παρακείμενου κτίσματος. Το εξωτερικό της τοιχοποιίας της κατασκευής αποτελείται από αργούς και πλακοειδείς λίθους. Το εσωτερικό είναι σχεδόν ολοκληρωτικά φραγμένο με οικοδομικό υλικό. Η ανέγερσή του ανήκει σε μεταγενέστερη από το κτίσμα του ελαιουργείου κατασκευαστική φάση, εφόσον έφραξε τη μία από τις δύο τυφεκιοθυρίδες του δυτικού τοίχου του. Η μορφή του και η θέση του υποδεικνύουν ότι πιθανότατα πρόκειται για κατασκευή φούρνου⁵³⁰. Εστίες - μαγειρεία συναντούμε είτε μέσα σε κτίσματα είτε έξω απ' αυτά, ως ανεξάρτητα κτίσματα μοναστηριών. Πάντα, όμως, βρίσκονται κοντά στο κτήριο της Τράπεζας⁵³¹.

Τα κατάλοιπα ενός ορθογώνιου επιμήκους διώροφου κτίσματος, ενός *μακρυναριού*⁵³², διαστ. 10,70 x 5,30μ., καταλαμβάνουν τη νότια πλευρά του περιβόλου (εικ.95). Σώζεται μόνο η δυτική στενή του όψη έως ένα ικανό ύψος και τμήματα των πλάγιων τοίχων (εικ.96). Από τα ίχνη των μακρών τοίχων φαίνεται ότι το ανατολικό πέρας του κτίσματος αυτού εφάπτετο στη δυτική όψη του ελαιοτριβείου, με το οποίο διαμόρφωνε γωνία (Σχ.3). Τα δύο κτίσματα διαμόρφωναν τη νοτιοανατολική πτέρυγα του περιβόλου. Το διώροφο μακρυνάρι εξομάλυνε την υψομετρική διαφορά ανάμεσα στα δύο άνδηρα, καθώς η ανατολική του στενή πλευρά ήταν θεμελιωμένη στο ανώτερο άνδηρο, ενώ η δυτική στο κατώτερο, με αποτέλεσμα το σωζόμενο δυτικό τμήμα να δίνει την εντύπωση πυργοειδούς κατασκευής⁵³³. Τα σωζόμενα κατάλοιπα επιτρέπουν κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις. Το κατώι, που διαμορφωνόταν μόνο στο δυτικό τμήμα του κτηρίου ήταν τυφλό, χωρίς ανοίγματα. Τα ίχνη δύο παραθύρων εντοπίζονται σε μεγάλο ύψος, ένα στη δυτική όψη και ένα στη βόρεια, στο ψηλότερο εναπομείναν τμήμα της τοιχοποιίας, στη βορειοδυτική γωνία του κτίσματος (εικ.97, 98). Η τοιχοποιία είναι όμοια με την τοιχοποιία του καθολικού. Αποτελείται από αργολιθοδομή, με σειρές ημιλαξευτών πωρόλιθων, αρκετές πλίνθους στους αρμούς και λαξευτούς ορθογωνικούς γωνιόλιθους.

⁵³⁰ Ανάλογο παράδειγμα με όμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά εξωτερικά σώζεται σε ερειπωμένο προεπαναστατικό κτίσμα της Ποταμιάς, κοντά στη Χώρα του δήμου Πύλου Νέστορος. Βλ. Παναγιωτόπουλος, «Μεσσηνίας ιστορικογεωγραφικά», εικ.49.

⁵³¹ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 61-68.

⁵³² Διώροφοι, συνήθως, ορθογωνικοί πυρήνες με κυρίαρχο τον κατά μήκος άξονα, με μεγάλες ή μικρότερες διαστάσεις, αποτελούν τον χαρακτηριστικό παραδοσιακό τρόπο κτισίματος στη Μάνη κατά τη Β΄ Τουρκοκρατία. Ονομάζονται παραδοσιακά *μακρυνάρια* και πρόκειται για συνέχεια και εξέλιξη της παλιότερης απλής μορφής, δηλαδή του αρχέτυπου οχυρού διώροφου πέτρινου ορθογώνιου πυρήνα με κατώι και ανώι, μονόχωρο ή δίχωρο. Βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 50-51.

⁵³³ Η σύγκριση μεταξύ των μακρυναριών και των πύργων είναι αναπόφευκτη. Ουσιαστικά, όταν κυριαρχεί στον όγκο η έννοια του ύψους μιλάμε για πύργο, ενώ όταν κυριαρχεί το μήκος και οι οριζόντιες διαστάσεις για μακρυνάρι. Σαΐτας, *Μάνη*, 62, σημ.209. Στην περίπτωση που μας απασχολεί, τα σωζόμενα κατάλοιπα του κτίσματος δίνουν την εντύπωση πύργου, επειδή οι μακρές πλευρές του έχουν καταρρεύσει σχεδόν ολοκληρωτικά με αποτέλεσμα να προβάλλεται το μεγάλο ύψος της δυτικής στενής όψης.

Στα βόρεια του κατώτερου άνδηρου υπάρχουν τα ερείπια ενός δεύτερου ορθογώνιου επιμήκους κτίσματος, διαστ. 10,20x5μ. (εικ.99). Διατάσσεται κι αυτό με τον κατά μήκος άξονα κάθετο ως προς τις υψομετρικές καμπύλες και είναι θεμελιωμένο επίσης στον φυσικό βράχο, τμήμα του οποίου είναι ορατό στην ανατολική στενή όψη του (εικ.100). Έχει είσοδο στη νότια μακρά πλευρά του, σήμερα φραγμένη (εικ.101). Τμήμα του καμαροσκέπαστου κατωγιού σώζεται μόνο στα ανατολικά. Από το δυτικό τμήμα του κτίσματος σώζονται οι περιμετρικοί τοίχοι σε χαμηλό ύψος και διακρίνεται η γένεση της καμάρας στη νότια μακρά πλευρά (εικ.102, 103). Το κτίσμα ήταν διώροφο. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργολιθοδομή με αραιά τμήματα πλίνθων στους αρμούς, ενώ στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ημιλαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι (εικ.104).

Τα κατάλοιπα ενός ακόμα ορθογώνιου κτίσματος εντοπίστηκαν στα νοτιοδυτικά του συγκροτήματος (εικ.105, 106). Σώζονται μόνο τμήματα των τριών πλευρών του. Η τοιχοποιία του είναι όμοια με την τοιχοποιία του κτίσματος του ελαιουργείου. Αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται άφθονες πλίνθοι, και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι. Η ερειπιώδης κατάσταση διατήρησής του όμως και η πυκνή βλάστηση που το περιβάλλει δεν επιτρέπει καμία άλλη παρατήρηση.

Η σημερινή μορφή του συγκροτήματος είναι αποτέλεσμα επάλληλων μετασκευών και επεμβάσεων του παρελθόντος. Τα σωζόμενα κατάλοιπα του μοναστηριακού συγκροτήματος δεν παρέχουν σαφή στοιχεία χρονολόγησης. Η ομοιογένεια στις τοιχοποιίες των επιμέρους κτισμάτων, κυρίως του νότιου μακρυναριού με το καθολικό και του κτίσματος του ελαιουργείου με το νοτιοδυτικό κτίσμα, ενισχύει την υπόθεσή μας ότι πιθανότατα το μοναστηριακό συγκρότημα οργανώθηκε σταδιακά, από το τέλος του 17ου αιώνα, σε δύο ή περισσότερες οικοδομικές φάσεις, οι οποίες δεν θα πρέπει να απέχουν πολύ μεταξύ τους χρονικά. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία του συγκροτήματος και κυρίως τα αμυντικά του χαρακτηριστικά (τυφεκιοθυρίδες, ελάχιστα ανοίγματα στα χαμηλά τμήματα των τοίχων) ενισχύουν την υπόθεση αυτή.

Η θέση όμως του ελαιουργείου, σε επαφή με τη νότια κεραία του καθολικού, δημιουργεί προβληματισμούς⁵³⁴. Οπωσδήποτε το κτίσμα αυτό είναι μεταγενέστερο του ναού, του οποίου τον νότιο τοίχο χρησιμοποίησε κατ' οικονομία. Όμως εντάσσεται στο χρονικό πλαίσιο οργάνωσης του υπόλοιπου μοναστηριακού συγκροτήματος, όπως υποδεικνύει η ομοιότητα της τοιχοποιίας του με το νοτιοδυτικό κτίσμα, αλλά και με το καθολικό, ιδιαίτερα στην ανατολική, καλύτερα σωζόμενη, πλευρά του. Παράλληλα, είναι βέβαιο ότι κτίστηκε εξ αρχής με προορισμό να στεγάσει εργαστήριο παραγωγής, όπως μαρτυρούν η μικρή ημιυπόγεια κινστέρνα⁵³⁵ και οι αγωγοί υπερχειλίσης στην τοιχοποιία. Η πιο πιθανή εξήγηση φαίνεται να είναι ότι η γενική ανασφάλεια της εποχής και η έλλειψη άλλου χώρου κατάλληλου για την κάλυψη των αναγκών του εργαστηρίου (μεταφορά

⁵³⁴ Ακόμα περισσότερο το γεγονός ότι το μικρό παράθυρο της νότιας κεραίας επέτρεπε την άμεση επαφή του ναού με το εργαστήριο. Είναι γνωστό ότι τα υγρά απόβλητα των ελαιουργείων αποτελούν πηγή ρύπανσης και δυσοσμίας. Δεν γνωρίζουμε αν πριν την αναστήλωση και την αποκατάσταση του Καθολικού η μικρή αυτή φωτιστική θυρίδα ήταν σφραγισμένη.

⁵³⁵ Η οποία, λόγω του μικρού μεγέθους της, προφανώς δεν κάλυπτε τις ανάγκες υδροδότησης της μοναστικής κοινότητας.

ελαιοκάρπου, αποθήκευση) εντός των προστατευμένων ορίων του περιβόλου, επέβαλε τη θέση αυτή, η οποία υπογράμμισε παράλληλα τη σπουδαιότητά του για το συγκρότημα.

Η ανασκαφική έρευνα στο μοναστήρι κρίνεται απαραίτητη για την καλύτερη αρχαιολογική τεκμηρίωση του μνημείου, ενώ είναι αναγκαίο να παρθούν άμεσα στερεωτικά μέτρα ώστε να μην χαθούν ολοκληρωτικά τα όποια κατάλοιπα έχουν απομείνει.

3. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΟΥΣ ΑΝΩ ΔΟΛΟΥΣ

Θέση

Στα βορειοδυτικά του οικισμού των Άνω Δολών⁵³⁶, μέσα σε μια χαράδρα, βρίσκεται κρυμμένη η μονή του Αγίου Νικήτα (εικ.107). Η θέση της μονής είναι φυσικά οχυρή και ο εντοπισμός της ακόμα και σήμερα είναι δύσκολος. Στο μοναστήρι φθάνει κανείς οδικώς από τους Άνω Δολούς μέσω ενός ανοιγμένου τις τελευταίες δεκαετίες χωματόδρομου. Η πρόσβαση γίνεται από τα νότια - νοτιοδυτικά του μοναστηριού (εικ.108). Έως τη δεκαετία του 1980 χρειαζόταν πλέον της μίας ώρας πεζοπορία σε δύσβατο μονοπάτι που περνούσε κατά μήκος του φαραγγιού, και η πρόσβαση γινόταν από τα βορειοανατολικά, όπου ανοίγεται η πύλη της μονής. Στην περιοχή οργιάζει δασώδης βλάστηση, η οποία αποτελείται από ποικιλία δένδρων, κυρίως πεύκων και βελανιδιών, εν μέσω απόκρημνων βράχων (εικ.109). Στην απέναντι πλαγιά του φαραγγιού εντοπίζονται πολλά σπήλαια, εκ των οποίων ένα, πιθανώς το μεγαλύτερο, βρίσκεται κάτω ακριβώς από το μονοπάτι που κάποτε οδηγούσε στο μοναστήρι⁵³⁷ (εικ.110).

Το μοναστήρι αναφέρεται ότι ήταν επισκοπικό, υπαγόταν δηλαδή στη δικαιοδοσία του επισκόπου Ζαρνάτας⁵³⁸. Οι παλαιότεροι κάτοικοι αφηγούνται ότι οι περίοικοι το περιέβαλλαν με πολλή αγάπη και με τα αφιερώματά τους είχαν δημιουργήσει μεγάλη περιουσία, την οποία χρησιμοποιούσε κατάλληλα η ανθίζουσα αδελφότητα. Διαλύθηκε το 1834 από τους Βαυαρούς όπως και αυτό της Αγίας Παρασκευής των Κάτω Δολών. Μετά τη διάλυσή του η περιουσία του περιήλθε στο κράτος και δόθηκε σε κατοίκους της περιφέρειας.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος:

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένο και τα κτίσματά του έχουν καταπέσει και θαφτεί κάτω από την πυκνή βλάστηση. Παράλληλα, νεότερες επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει την αρχική μορφή του μοναστηριού, με τη δυτική του πλευρά να έχει εξολοκλήρου πια χαθεί. Σήμερα σώζονται ακόμα, αλλά σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης, το βορειοανατολικό τμήμα του περιβόλου με την πύλη και το διαβατικό και η νότια πτέρυγα του μοναστηριού.

Το έδαφος πάνω στο οποίο έχει κτιστεί είναι επικλινές και παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια από νότο προς βορρά, με αποτέλεσμα το συγκρότημα να μην παρουσιάζει τη συνηθισμένη διάταξη⁵³⁹. Καταλαμβάνει έναν επιμήκη, περίπου ορθογώνιο χώρο, είναι απόλυτα προσαρμοσμένο στην ιδιομορφία του εδάφους και απλώνεται κλιμακωτά, σε δύο φυσικά άνδηρα, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με λίθινη κλίμακα (εικ.111). Το καθολικό δεν βρίσκεται στο κέντρο του περιβόλου αλλά δεσπόζει στα ανατολικά διακόπτοντάς τον. Ο ανατολικός τοίχος του αποτελεί τμήμα της ανατολικής πλευράς του περιβόλου (εικ.113). Η συνέχειά του προς βορρά διακόπτεται από την πύλη της μονής. Η βόρεια πτέρυγα του συγκροτήματος διατάσσεται παράλληλα και σε επαφή με την βόρεια

⁵³⁶ Για τον οικισμό των Δολών βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 87, σημ.502.

⁵³⁷ Κίτσος, «Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικήτα», 10.

⁵³⁸ Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 78-79.

⁵³⁹ Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική*, Αθήνα 1999, 27-30.

όψη του καθολικού, βρίσκεται στο χαμηλότερο άνηδρο και αποτελείται από το διαβατικό και δυτικότερα από καμαροσκέπαστη στοά (εικ.114). Στο δυτικό πέρας της βόρειας πτέρυγας διασώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα του περιβόλου σε χαμηλό ύψος, στο όριο της βραχώδους και απόκρημνης πλαγιάς της χαράδρας.

Στα νοτιοδυτικά της βόρειας πτέρυγας μία λίθινη κλίμακα οδηγεί νοτιότερα στο ανώτερο άνηδρο, στον αύλειο χώρο που διαμορφώνεται δυτικά του καθολικού (εικ.112). Περιβόλος στα δυτικά δεν σώζεται ούτε εδώ, καθώς ο χώρος έχει διαμορφωθεί πλέον κατάλληλα για την πρόσβαση των επισκεπτών από αυτή την πλευρά του μοναστηριού. Κάποιες διαμορφώσεις με επίστρωση τσιμεντοκονίας στην άνω επιφάνεια των μανδρότοιχων που χώριζαν τα δύο άνηδρα και ένας σιδερένιος σκελετός για την τοποθέτηση πρόχειρων στεγάστρων κατά τη διάρκεια της ετήσιας πανηγύρεως, που οργανώνεται στον χώρο (την ημέρα της μνήμης του τιμώμενου αγίου 15 Σεπτεμβρίου), αποτελούν σύγχρονες επεμβάσεις. Στα νότια - νοτιοδυτικά του καθολικού, παράλληλη στη βόρεια πτέρυγα, διαμορφώνεται η νότια, όπου διατάσσονται κατά μήκος της τέσσερα ορθογώνια ερειπωμένα κτίσματα (εικ.115). Είναι θεμελιωμένα σε έντονα επικλινές έδαφος, με αποτέλεσμα η νότια όψη τους να παρουσιάζεται έως ένα ύψος χωσμένη, εικόνα που ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι ανωδομές τους έχουν καταπέσει.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό, εξωτερικών διαστ. 8,70×7,30μ., είναι αφιερωμένο στον άγιο Νικήτα. Ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, όπως και το γειτονικό καθολικό της Αγίας Παρασκευής Άνω Δολών και άλλα καθολικά μονών της Μάνης του 17ου και 18ου αι.⁵⁴⁰ (εικ.116). Στη διασταύρωση των κεραίων του σταυρού υψώνεται ο οκτάπλευρος τρούλος, πολύ αλλοιωμένος (εικ.117). Νεότερα επιχρίσματα τσιμεντοκονίας έχουν καλύψει τις πλευρές του με αποτέλεσμα να μην είναι ορατή η τοιχοποιία του, ενώ η στέγη του είναι μετασκευασμένη από οπλισμένο σκυρόδεμα. Διατρυπάται από τέσσερις φωτιστικές σχισμές στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα. Στην ανατολική πλευρά πάνω από τη φωτιστική θυρίδα έχει εντοιχισθεί εφυαλωμένο πινάκιο, ιταλικού εργαστηρίου, με κασσιτερούχο εφυάλωση, ακόσμητο, πολύ στιλπνό⁵⁴¹. Ανήκει στην κατηγορία των white slipped maiolica ware και ενδεχομένως πρέπει να συνδεθεί με εργαστήριο της Πίζας, περιοχή με μεγάλη παράδοση στα εντοιχισμένα κεραμικά ήδη από τον 13ο αιώνα⁵⁴². Όμοια έχουν βρεθεί στην Κόρινθο και χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αιώνα⁵⁴³.

Στ' ανατολικά προεξέχει τρίπλευρη αψίδα, στην οποία ανοίγεται μια στενή φωτιστική θυρίδα. Πάνω από την αψίδα στο τύμπανο της ανατολικής κεραίας ένας

⁵⁴⁰ Για τον αρχιτεκτονικό τύπο κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο στη Μάνη βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 1. Μονή Αγίου Νικολάου στη Μαυρίνιτσα, Σωτηριάνικα, 78, σημ.469 και Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Άνω Δολούς, 88, σημ.509.

⁵⁴¹ Γενικά για τα εντοιχισμένα πινάκια στις όψεις των εκκλησιών της Τουρκοκρατίας βλ. επιλεκτικά Νικολακόπουλος, *Κεραμικά Αγίων Θεοδώρων*. Γιαγκάκη, «Εντοιχισμένα πινάκια», 827-840.

⁵⁴² Berti - Tongiorgi, *I bacini ceramici*. Berti, "Pisa".

⁵⁴³ Williams - Zervos, «Frankish Corinth», 22, 27, pl.10. Η Κόρινθος είχε δοθεί στη φλωρεντινή οικογένεια Ατζαγιόλι από το 1360 και η επιβολή της πολιτικής της εξουσίας αντικατοπτρίζεται και στην εισηγμένη κεραμική της περιοχής.

κυκλικός φεγγίτης συμβάλλει στον φωτισμό του ναού⁵⁴⁴. Ένα ορθογώνιο παράθυρο ανοίχθηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση στο τύμπανο της βόρειας κεραίας, καταστρέφοντας τις τοιχογραφίες (εικ.119,120). Στη δυτική πλευρά της βόρειας κεραίας και στην αντίστοιχη της νότιας κεραίας εντοπίζονται εξωτερικά δύο τοξωτά θυραία ανοίγματα, σφραγισμένα σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, σίγουρα όμως προγενέστερη των τοιχογραφιών, εφόσον αυτές καλύπτουν ενιαία την επιφάνεια των δυτικών τοίχων των κεραίων (εικ.121,122). Τα τόξα των δύο αυτών θυρών αποτελούνται από δύο πρόχειρα λαξευτούς πώρινους θολίτες, όπως συμβαίνει σε πρώιμα παραδείγματα των χρόνων της Τουρκοκρατίας.⁵⁴⁵

Στη δυτική όψη ανοίγεται η κεντρική θύρα εισόδου, τοξωτή, από καλολαξευμένους πωρόλιθους (εικ.123, 124). Το τοξωτό υπέρθυρο αποτελείται από τρεις καλολαξευμένους λίθους, με το κεντρικό κλειδί του τόξου να απολήγει στο πάνω μέρος του οζυκόρυφο. Στον κεντρικό θολίτη, στο κλειδί, έχει λαξευτεί έξεργος ανάγλυφος σταυρός με ένσταυρες απολήξεις⁵⁴⁶ (εικ.125). Πάνω από την ανακουφιστική κόγχη, που σώζει υπολείμματα τοιχογραφίας, υπάρχει εντοιχισμένο τμήμα βυζαντινού μαρμάρινου ανάγλυφου κοσμήτη, που μπορεί να αναχθεί στον 11^ο-12^ο αιώνα⁵⁴⁷(εικ.126). Ψηλότερα, ανάμεσα σε δυο εξέχοντα λίθινα κομβία, είναι εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα με δυσανάγνωστη κτητορική επιγραφή⁵⁴⁸ (εικ.127). Όμοιο κομβίο απαντά και στη νότια πλευρά της νότιας κεραίας του καθολικού της μονής του Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, πλευρά που έχει πιθανότατα μετασκευαστεί κατά τη διάρκεια της Β΄ Βενετοκρατίας μαζί με τον νάρθηκα στα δυτικά του αρχικού σταυρόσχημου ναού⁵⁴⁹(εικ.128). Η δυτική όψη κορυφώνεται σε μονόλοβο κωδωνοστάσιο (εικ.123). Το κατώτερο τμήμα του έχει εκ των υστέρων εντοιχισθεί μέσα στην τοιχοποιία της δυτικής όψης, η οποία σε β΄ οικοδομική φάση υπερυψώθηκε, όπως

⁵⁴⁴ Κυκλικό φεγγίτες πάνω από τη δυτική είσοδο ή στις όψεις των ναών και των καμπαναριών συναντώνται σε αρκετούς ναούς της Έξω Μάνης, όπως ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα στο οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων - Μούρτζινων στην Παλιά Καρδαμύλη, Β΄ Ενετοκρατίας (Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 306), στο Καθολικό της μονής Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο (βλ. παρακάτω, 114), στο Καθολικό της Μονής Καράβελι (βλ. παρακάτω, 128), σε εκκλησίες της Μονεμβασίας της Β΄ Ενετοκρατίας και στην Κρήτη μέχρι το τέλος της Ενετικής κατοχής (βλ. Καλλιγιά, «Αρχιτεκτονική στη Μονεμβασία», 246, 247, 252). Πρόκειται όμως για στοιχείο, το οποίο διατηρήθηκε μέχρι και τον 19ο αιώνα στην εκκλησιαστική και κοσμική αρχιτεκτονική και απαντά πολύ συχνά στα μοναστηριακά συγκροτήματα της Μακεδονίας (βλ. Μουτσόπουλος, *Μαθήματα Αρχιτεκτονικής*, 250-293. Σαββοπούλου-Κατσίκη, *Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, 123,σημ.432,206,σημ.751).

⁵⁴⁵ Σαΐτας, *Μάνη*, 57-58.

⁵⁴⁶ Η απεικόνιση του σταυρού σε επιστύλια και υπέρθυρα ενισχύει τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα του. Το σύμβολο του σταυρού έχει επιφορτιστεί με ποικίλες έννοιες και έχει παρασταθεί σε αμέτρητες παραλλαγές στη αρχιτεκτονική γλυπτική. Σύμβολο της φιλανθρωπίας του Θεού, της σωτηρίας, της ζωής και της αιωνιότητας, συνδέθηκε με την έννοια του παραδείσου. Θεωρήθηκε από το Θεόδωρο Στουδίτη ως ο φρουρός της Εκκλησίας, βλ. Πάλλας, «Βυζαντινόν υπέρθυρον», 434. Γενικά για το σύμβολο του σταυρού κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, 118-119.

⁵⁴⁷ Η λοξότιμη επιφάνειά του φέρει ανάγλυφη διακόσμηση από δυο ακανθόμορφα ανθέμια κάτω από τοξύλλα και κομβίο. Στο μέτωπό του επιπεδόγλυφοι ελισσόμενοι βλαστοί με ανακαμπτόμενες άκανθες περιστοιχίζουν φοινικοειδές. Δρανδάκης, *Γλυπτά*, 235. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 537.

⁵⁴⁸ Το μεγάλο ύψος στο οποίο βρίσκεται η ενεπίγραφη πλάκα και η κατάσταση διατήρησής της καθιστούν, δυστυχώς, αδύνατη την ανάγνωση της επιγραφής. Δεύτερη μαρμάρινη πλάκα βρίσκεται εντοιχισμένη βόρεια του κοσμήτη, αλλά είναι πολύ απολαξευμένη, ώστε δεν διακρίνεται εάν έφερε κάποια επιγραφή.

⁵⁴⁹ Βλ. παραπάνω Μέρος Β΄. 1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνακα, 79.

μαρτυρούν οι κατακόρυφοι αρμοί που εντοπίζονται ψηλά στον δυτικό τοίχο, εκατέρωθεν των δύο βάσεων του κωδωνοστασίου⁵⁵⁰.

Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος⁵⁵¹ (εικ.129) με τοιχογραφίες ακριβώς χρονολογημένες το 1752, σύμφωνα με μικρογράμματη πεντάστιχη κτητορική επιγραφή που σώζεται στην ανατολική πλευρά του κτιστού τέμπλου, πάνω από την Ωραία Πύλη (εικ.130): «† Ανιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος / τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος νοικήτα ἡπὸ τοῦ / ἔβρεθέντος παρθενίου ἱερομονάχου χανδεμενάκοι / καὶ ἡπο χειρὸς ἐμοῦ Χρηστοδούλου Πεντηχοράκη / 1752 ἀπρηλήου 21»⁵⁵². Ὅπως αναφέρεται, οι τοιχογραφίες φιλοτεγήθηκαν από τον ιερομόναχο Παρθένιο Χανδεμενάκη και τον ζωγράφο Χριστόδουλο Πεντηχοράκη.⁵⁵³ Παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης, επίσης μεταβυζαντινής περιόδου, εντοπίζεται μόνο στο ιερό και δεν απαντά στον υπόλοιπο ναό⁵⁵⁴, ο οποίος τοιχογραφήθηκε για πρώτη φορά το 1752, αφού φράχθηκαν οι θύρες της δυτικής πλευράς των κεραίων.

Το καθολικό παρουσιάζει περισσότερες της μίας οικοδομικές φάσεις και η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί αρκετά από μεταγενέστερες επεμβάσεις, όπως τα επιχρίσματα τσιμεντοκονίας που έχουν καλύψει τον τρούλο και τα ψηλά τμήματα των τοίχων της βόρειας και νότιας κεραίας. Κρίνοντας από τη δυτική πλευρά της δυτικής κεραίας και από την ανατολική πλευρά της ανατολικής κεραίας, όπου η τοιχοποιία διακρίνεται καλύτερα, μπορεί να παρατηρηθεί ότι είναι αμελής και αποτελείται από αργολιθοδομή με κονίαμα και τμήματα κεράμων. Στις γωνίες και στα ανοίγματα έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευτοί λίθοι, εκτός από τα τοξωτά υπέρθυρα που είναι πιο επιμελημένα. Στην α' οικοδομική του φάση ο ναός έφερε τρεις θύρες. Τρεις τοξωτές θύρες ανοίγονται και στο νεότερο καθολικό της Μονής Ανδρουμπεβίτζιας, το οποίο ανήκει επίσης στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο και χρονολογείται ακριβώς το 1704, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή⁵⁵⁵ (εικ.167-169). Τα μορφολογικά και δομικά χαρακτηριστικά του καθολικού του Αγίου Νικήτα δεν αφήνουν αμφιβολία ότι η α' φάση θα πρέπει να τοποθετηθεί στη μεταβυζαντινή περίοδο, πιθανότατα στο μεταίχμιο του 17ου και 18ου αιώνα, κατ' αναλογία με άλλα καθολικά μονών της ίδιας περιόδου της περιοχής, όπως η μονή Αγίας

⁵⁵⁰ Δεν είναι δυνατό να διευκρινιστεί εάν το καμπαναριό αντιμετώπιζε στατικά προβλήματα και για την καλύτερη στερέωσή του υπερύψωσαν την τοιχοποιία της δυτικής κεραίας εκατέρωθεν των δύο βάσεων του για να το ενισχύσουν ή εάν η ανωδομή του ναού υπέστη κάποια εκτεταμένη καταστροφή.

⁵⁵¹ Για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 503-510.

⁵⁵² Σύμφωνα με τους Δρανδάκη, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη και Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 510-511, η επιγραφή αναφέρει δύο ζωγράφους. Ο πρώτος, ο Ιερομόναχος Παρθένιος Χανδεμενάκης, δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές. Μάλιστα, η μετοχή «εβρεθέντος» ερμηνεύεται πιθανότατα από την παρουσία του ιερομονάχου Χανδεμενάκη ως περαστικού ζωγράφου. Έχει προταθεί ότι η τοιχογράφηση του Αγίου Νικήτα είναι αποτέλεσμα συνεταιριστικής εργασίας ζωγράφων, όπως συμβαίνει και από άλλα παραδείγματα στην περιοχή, π.χ. στο Καθολικό του Προφήτη Ηλία στα Καλλιανέικα. Βλ. Κουγέας, «Επιγραφή ἐκ Δολῶν», 108 και Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 522. Ο Σ. Κίτσος ταυτίζει τον Αναγνώστη Πενταχωρέα, τον έναν από τους τέσσερις ζωγράφους που φιλοτέχνησαν το 1785 τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου των Κάτω Δολών, με τον Χριστόδουλο Πενταχωράκη του Αγίου Νικήτα. Βλ. Κίτσος, «Τὸ μοναστήρι τοῦ Αγίου Νικήτα», 13.

⁵⁵³ Παλαιό οικογενειακό όνομα Λακωνίας και Μάνης. Πρέπει να ανήκει στην ίδια οικογένεια με τον Αναγνώστη Πενταχωρέα, ζωγράφο, που αναφέρεται σε επιγραφή των Κάτω Δολών το 1785 (Κουγέας, "Επιγραφή ἐκ Δολῶν", 108). Η κατάληξη σε -άκης είναι κοινή στα επώνυμα της Μάνης γύρω στα τέλη του 17ου αι. Τα σε -έας επικρατούν αργότερα, βλ. Κουγέας, «Ἀναφορὰ Βοιτυλιωτῶν», 430.

⁵⁵⁴ Για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 506.

⁵⁵⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 4. Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, 106.

Παρασκευής Άνω Δολών (τοιχογραφίες 1698)⁵⁵⁶, και κυρίως το νεότερο καθολικό της μονής Ανδρουπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο (1704)⁵⁵⁷, με το οποίο φέρει πολλές ομοιότητες (τυπολογία, τοιχοποιία, μορφολογικά χαρακτηριστικά). Στη φάση αυτή θα πραγματοποιήθηκε η πρώτη τοιχογράφηση του ναού, που έχει εντοπιστεί στο ιερό. Κάποια χαρακτηριστικά που απηχούν δυτικές επιδράσεις, όπως ο κυκλικός φεγγίτης, τα δύο κομβία της δυτικής όψης και το εντοιχισμένο πινάκιο του τρούλου, ενισχύουν την υπόθεση ότι η α΄ φάση θα πρέπει να τοποθετηθεί στη διάρκεια της Β΄ Βενετοκρατίας (1615-1715).

Σε β΄ φάση οι δύο πλαϊνές θύρες σφραγίστηκαν. Το θυραίο, μάλιστα, άνοιγμα της νότιας κεραίας έχει σχεδόν καταχωσθεί πια από μεταγενέστερες επιχώσεις, λόγω της έντονης καταφύρειας της πλαγιάς. Αυτή η επέμβαση οπωσδήποτε θα έλαβε χώρα λίγο πριν το 1752, εποχή της συνολικής τοιχογράφησης του ναού, αφού οι τοιχογραφίες κάλυψαν τα σφραγισμένα ανοίγματα. Συνεπώς, η β΄ φάση θα πρέπει να χρονολογηθεί μέσα στο α΄ μισό του 18ου αιώνα και άρα οι δύο φάσεις δεν πρέπει να απέχουν πολύ χρονικά μεταξύ τους. Ίσως, μαζί με το σφράγισμα των θυρών εκτελέστηκαν και εκτεταμένες επισκευές, οι οποίες συμπεριέλαβαν και την υπερύψωση της δυτικής κεραίας (αν όχι ολόκληρου του ναού).

Περιγραφή συγκροτήματος

Όλα τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση. Ο ανατολικός τοίχος του καθολικού αποτελεί τμήμα της ανατολικής πλευράς του περιβόλου (εικ.131). Στη συνέχειά του προς βορρά ανοίγεται η πύλη της μονής, απ' όπου ξεκινάει η βόρεια πτέρυγα του συγκροτήματος (εικ.132), παράλληλα και σε επαφή με την βόρεια όψη του καθολικού. Αποτελείται από το διαβατικό, και δυτικότερα από στοά, ερειπωμένη στο μεγαλύτερο τμήμα της (εικ.133). Το τοξωτό πλαίσιο της πύλης εισόδου περιβάλλεται από πλίνθινη απλή ταινία⁵⁵⁸ (εικ.135). Το κλειδί του τόξου – ο κεντρικός θολίτης φέρει έξεργο ανάγλυφο σταυρό με ένσταυρες απολήξεις, όμοιο με αυτόν στην τοξωτή θύρα του καθολικού. Πάνω από την είσοδο ανοίγεται τετράγωνη ανακουφιστική κόγχη, με εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα. Το διαβατικό και η στοά δυτικότερα, με συνολικό σωζόμενο μήκος 9,30μ., ήταν καμαροσκέπαστα και έφεραν όροφο (εικ.134). Σώζεται η καμάρα σε σημεία ή οι γενέσεις της στους τοίχους. Στον όροφο, που σήμερα δεν σώζεται, ανέβαινε κανείς από κλίμακα κτιστή που ξεκινά από το ανώτερο άνδηρο, από τα δυτικά του καθολικού (εικ.136). Ο όροφος του διαβατικού θα πρέπει να κάλυπτε έως ένα ύψος τη βόρεια όψη της βόρειας κεραίας του καθολικού. Η τοιχοποιία της βόρειας πτέρυγας είναι όμοια με του καθολικού. Αποτελείται από αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό κονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων. Στις γωνίες και στο τοξωτό άνοιγμα της πύλης εισόδου της μονής έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι.

Η νότια πτέρυγα διατάσσεται παράλληλα με τη βόρεια πτέρυγα, στα νοτιοδυτικά του καθολικού (εικ.137). Αποτελείται από τέσσερα ορθογώνια ερειπωμένα κτίσματα, των

⁵⁵⁶ Βλ. παραπάνω Μέρος Β΄. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 88-91.

⁵⁵⁷ Βλ. παρακάτω Μέρος Β΄. 4. Μονή Παναγίας Ανδρουπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, 105-107.

⁵⁵⁸ Η μονή πλίνθινη διακοσμητική ταινία είναι στοιχείο πρωιμότητας στα ανοίγματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Μάνης. Σαΐτας, *Μάνη*, εικ.92 : παράθυρο σε κτίσμα του 1738 στην Πλάτσα.

οποίων η ανωδομή έχει καταρρεύσει και είναι πνιγμένα στη βλάστηση. Ένας ψηλός αναλημματικός τοίχος ενώνει την νοτιοδυτική γωνία της δυτικής κεραίας του καθολικού με το πρώτο από τα ανατολικά κτίσμα της νότιας πτέρυγας, αφήνοντας ουσιαστικά τη νότια κεραία του ναού έξω από το συγκρότημα, μία επέμβαση την οποία ίσως επέβαλαν οι κατολισθήσεις, λόγω του επικλινούς εδάφους στην πλευρά αυτή (εικ.138). Τα κτίσματα έχουν κτιστεί παρατακτικά και τις τοιχοποιίες τους χωρίζουν οι κάθετοι αρμοί (εικ.139). Η βόρεια όψη τους, όπου αυτή σώζεται σε ικανό ύψος, είναι σε σημεία εντελώς αλλοιωμένη από τη χρήση τσιμεντοκονιαμάτων, τα οποία έχουν καλύψει την τοιχοποιία. Θυραία ανοίγματα δεν σώζονται. Η έντονη κλίση του εδάφους στο σημείο θεμελίωσής τους θα οδήγησε στη διαμόρφωση των θυραίων ανοιγμάτων τους ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους του ανώτερου άνδηρου. Την πρόσβαση εξασφάλιζε μια λίθινη κτιστή κλίμακα, εφαπτόμενη στη βόρεια όψη του δεύτερου από ανατολικά κτίσματος (εικ.140).

Το δεύτερο αυτό ορθογώνιο κτίσμα είναι το καλύτερα διατηρημένο, σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος και δεν φέρει επιχρίσματα τσιμεντοκονίας. Ανοίγματα δεν σώζονται παρά μόνο μία μικρή φωτιστική οπή στο ψηλότερο σημείο της δυτικής του όψης (εικ.141). Στο τρίτο κτίσμα από ανατολικά, το οποίο σώζεται σε χαμηλότερο ύψος και σε χειρότερη κατάσταση, εντοπίστηκαν δύο θολωτοί φούρνοι, ημερειπωμένοι κι αυτοί (εικ.143). Η τοιχοποιία του κτίσματος αυτού είναι πολύ πρόχειρη και χωρίς γωνιόλιθους. Οι τοίχοι του απλά στηρίζονται στα δύο πλευρικά κτίσματα (εικ.142). Από το τέταρτο και δυτικότερο κατά σειρά κτίσμα της νότιας πτέρυγας σώζονται μόνο τα τμήματα των περιμετρικών τοίχων σε πολύ χαμηλό ύψος, επίσης χωρίς ανοίγματα (εικ.144). Η τοιχοποιία όλων των κτισμάτων της νότιας πτέρυγας, όπου αυτή φαίνεται, αποτελείται από αργούς λίθους, συνδετικό κονίαμα και άφθονη χρήση πλίνθων στους αρμούς. Οι γωνίες είναι κτισμένες με μεγάλους αδρά λαξευτούς ορθογωνικούς λίθους (εικ.145,146).

Η απουσία σαφών στοιχείων χρονολόγησης στα επιμέρους κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος και η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων δυσχεραίνουν την χρονολόγησή τους. Η ομοιογένεια όμως στις τοιχοποιίες υποδεικνύει ότι η οργάνωση του μοναστηριού δεν πρέπει να απέχει χρονικά από την ανέγερση του καθολικού. Συνεπώς, το όλο μοναστηριακό συγκρότημα θα πρέπει έως τα μέσα του 18ου αιώνα να είχε λάβει την τελική του μορφή.

Οι δύο μυλόπετρες, οι οποίες κείτονται στον περίβολο, στα δυτικά του ναού, υποδεικνύουν την ύπαρξη ελαιοπαραγωγής στο μοναστήρι (εικ.147-149)⁵⁵⁹. Κανένα όμως κτίσμα του συγκροτήματος δεν μπορεί σήμερα να ταυτιστεί με ελαιουργείο, καθώς η ερειπιώδης κατάστασή τους δεν επιτρέπει οποιαδήποτε ταύτιση με παραγωγική εγκατάσταση. Κρίνεται απαραίτητος ένας συστηματικός καθαρισμός του χώρου από την οργιάζουσα βλάστηση, η απομάκρυνση των λίθων που έχουν καταπέσει εντός των κτηρίων της νότιας πτέρυγας του συγκροτήματος, αλλά και η διενέργεια ανασκαφικών τομών, ώστε να μπορέσουν να τεκμηριωθούν ακριβέστερα και να χρονολογηθούν τα επιμέρους κτίσματα.

⁵⁵⁹ Το μέγεθός τους όμως προβληματίζει καθώς είναι πολύ μικρότερες σε μέγεθος σε σχέση με τις μυλόπετρες των ελαιόμυλων που επιχωριάζουν στην περιοχή την εποχή αυτή, των οποίων οι συνήθεις διαστάσεις τους κυμαίνονται γύρω στο 1,20μ. διάμετρο. Είναι πιθανό το μικρό μέγεθος των λιθαριών να σχετίζεται με μικρότερο μηχανισμό, δηλ. ελαιόμυλο, και συνεπώς με μικρότερη παραγωγή σε λάδι; Όμοιοι μεγέθους λιθάκια δεν έχουν εντοπιστεί σε κανένα από τα σωζόμενα ελαιουργεία των μονών της Μάνης.

4. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΝΔΡΟΥΜΠΕΒΙΤΖΙΑΣ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΟ

Θέση

Σε απόσταση μόλις 600μ. νοτιοανατολικά του κάστρου της Ζαρνάτας, δίπλα στην σύγχρονη επαρχιακή οδό Καλαμάτας - Αρεόπολης, βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας (εικ.150). Η μονή ανήκει στην κοινότητα Σταυροπηγίου (πρώην Βαρούσι)⁵⁶⁰ και βρίσκεται στα νότια των οικισμών Μάλτας, Σταυροπηγίου και Κάμπου. Εκκλησιαστικά υπάγεται στην Μητρόπολη Μάνης και είναι η μοναδική εν ενεργεία μονή της Μεσσηνιακής Μάνης. Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι χτισμένο σε ύψωμα που αποτελεί τη δυτική άκρη σειράς χαμηλών λόφων. Η πρόσβαση γίνεται ομαλά από τα νότια-νοτιοδυτικά (εικ.151). Ο περιβάλλον χώρος της μονής καλύπτεται από εκτεταμένους ελαιώνες, πυκνές βελανιδιές και χαμηλή βλάστηση.

Η θέση δεν είναι ιδιαίτερα δυσπρόσιτη, ούτε φυσικά οχυρή. Το έδαφος είναι σχετικά επίπεδο και δεν παρουσιάζει έντονες κλίσεις. Το κάστρο της Ζαρνάτας, όμως, που δεσπόζει ακριβώς στα βόρεια του μοναστηριού και με το οποίο έχει άμεση οπτική επαφή, αποτελούσε μια πρώτη γραμμή άμυνας για όποιον εισέβαλλε στην περιοχή και εξασφάλιζε την προστασία της μοναστικής κοινότητας. Λόγω γειτνίασης η μονή Ανδρουμπεβίτζιας βρισκόταν σε άμεση επικοινωνία και αναφορά προς το κάστρο και αντίστροφα. ως υπαγόμενη στην περιοχή του. Η ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα Πατριαρχική Εξαρχία Ζαρνάτας⁵⁶¹, επονομαζόμενη και *Σταυροπήγιον*, καθόρισε προφανώς και τη σταυροπηγιακή ιδιότητα της μονής και την άμεση αναφορά της στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τον 18ο αιώνα αναφέρεται και ομώνυμη επισκοπή, ενώ παραδίδεται ότι η μονή Ανδρουμπεβίτζιας διατέλεσε ενίοτε, κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού, έδρα των επισκόπων Ζαρνάτας⁵⁶².

Όνομα - ιστορία μονής Ανδρουμπεβίτζιας

Η επωνυμία της μονής «της Θεοτόκου της επονομαζομένης Ανδρουμπεβίτζιας» αναγράφεται στη σωζόμενη σήμερα κτητορική επιγραφή του νεότερου καθολικού του

⁵⁶⁰ Τοπική κοινότητα Σταυροπηγίου, δημοτική ενότητα Αβίας, δήμου δυτικής Μάνης. Πρώην δήμου Αβίας. Το Σταυροπήγιο ονομαζόταν έως το 1959 Βαρούσι, τοπωνύμιο το οποίο προέρχεται από το τούρκικο ναός (προάστειο) και έχει διαδοθεί ως όρος και τοπωνύμιο στη βαλκανική χερσόνησο (βλ. Meyer, *Neugriechische Studien*, 16. Βαγιακάκος, «Τοπωνύμια», 164-165). Κατά τον όψιμο Μεσαίωνα το βαρούσι ή βαρόσι αφορούσε σε πληθυσμιακή συγκέντρωση που είχε αναπτυχθεί στην εγγύς περιοχή μιας πόλης-κάστρου και αποτελούσε τον αρχικό πυρήνα της «ανοιχτής» - μη περιτειχισμένης πόλης (Pascu - Goldenberg, «Quelques problemes», 470). Στην οθωμανική περίοδο ο όρος σήμαινε το χριστιανικό τμήμα της πόλης (Todorov, *Η Βαλκανική πόλη*, 48). Ο συγκεκριμένος οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά στην απογραφή Grimani το 1700 (βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 335). Εάν λάβουμε υπόψη τα βυζαντινά μνημεία της περιοχής, ενδέχεται να υπήρξε πληθυσμιακή συγκέντρωση στη θέση αυτή ήδη από τον 13ο αιώνα. Ακόμα, με βάση την ερμηνεία του τοπωνυμίου, η δημιουργία και εξέλιξη της συγκέντρωσης αυτής θα πρέπει να συντελέστηκε σε σχέση με το γειτονικό κάστρο της Ζαρνάτας. Προφανώς πρόκειται για έναν «ανοικτό» οικισμό - δορυφόρο του κάστρου. Όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, η παρακμή του κάστρου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα επέδρασε θετικά στην πληθυσμιακή εξέλιξη του Βαρουσίου. (βλ. Κόμης, ό.π., πιν. XXX/παρ. II).

⁵⁶¹ Βλ. παραπάνω Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 52-59.

⁵⁶² Rouqueville, *Voyage en Morée*, том. I, 236. Χώρας, *Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτσης*, 57-58. Βλ. και παραπάνω, Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 52-59.

έτους 1704⁵⁶³. Πιθανότατα πρόκειται για επίθετο της Παναγίας που προέρχεται από τοπωνύμιο (όπως τα αντίστοιχα Παναγία Βλαχερνίτισσα, Αθηνιώτισσα, Σπηλιανή κτλ.). Ωστόσο, το τοπωνύμιο Ανδρουμπεβίτζια δεν είναι γνωστό από αλλού. Προτείνεται η σλαβική προέλευσή του, όπως πολλά τοπωνύμια της Μάνης⁵⁶⁴, π.χ. το συγγενικό Ανδρούβιστα ή Αρδούβιστα⁵⁶⁵, η μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα⁵⁶⁶ κ.α. Εξάλλου τα τοπωνύμια Ζαρνάτα⁵⁶⁷ και Μάλτα⁵⁶⁸, στην περιοχή των οποίων βρίσκεται η Ανδρουμπεβίτζια, έχουν επίσης σλαβική προέλευση. Όπως υποστηρίζει και η Ρ. Ετζέογλου το σλαβικό τοπωνύμιο Ανδρουμπεβίτζια έδωσε πιθανόν την επωνυμία στον βυζαντινό ναό της Παναγίας, όνομα το οποίο διασώθηκε σε χαμένη γραπτή μαρτυρία ή στην προφορική παράδοση έως το 1704, οπότε γράφτηκε στην επιγραφή του νεότερου καθολικού, για να φτάσει με αυτό τον τρόπο ως τις μέρες μας⁵⁶⁹.

Για την ιστορία της μονής κατά τα χρόνια της πρώτης Τουρκοκρατίας δεν υπάρχουν πληροφορίες. Λόγω της θέσης της, πολύ κοντά στο φρούριο της Ζαρνάτας, η μονή Ανδρουμπεβίτζιας θα πρέπει να βρέθηκε στον πυρήνα του ενετοτουρκικού πολέμου το 1685 για την παράδοση του κάστρου. Επί Β΄ Τουρκοκρατίας η μονή Ανδρουμπεβίτζιας φέρεται οικονομικά εύρωστη για τις συνθήκες της εποχής⁵⁷⁰. Ο βίος της ήταν αγροτικός, με κύρια προϊόντα διατροφής το ελαιόλαδο και τα γαλακτοκομικά από τα μεγάλα ποιμνια αιγοπροβάτων τα οποία αναφέρεται ότι είχε τουλάχιστον μέχρι τα Ορλωφικά. Παραδίδεται ότι δύο φορές σε διάστημα ενός χρόνου «ἐχίλιασε» τα πρόβατά της⁵⁷¹.

Το μοναστήρι έζησε οπωσδήποτε τις συνέπειες της αποτυχίας των Ορλωφικών. Σε βραχύ χρονικό από χειρόγραφο κώδικα κάποιας μονής της περιφέρειας Ανδρούβιστας σώζεται μαρτυρία του 1770 που αναφέρει ότι οι τουρκαλβανοί κατέλαβαν τη Ζαρνάτα και έκαψαν σπίτια και εκκλησίες έως το μοναστήρι της Ανδρουμπεβίτζιας⁵⁷²: *«1770- ήρθαν τα καράβια τα μοσκόβηκα εις τον μοραία και έκαμαν σηφονία με τους μανηάταις και επίγαν κατά τον τούρκον και πήραν τόπους πολλούς το μηστρά το νηόκαστρο την αρκαδιάν και επολέμησαν στην κορόνην και την μοθόνην και δεν την επήραν και επίγαν και εις την τρομπόλητζαν. και τους έκαμαν τζακισμόν η τούρκη και ήλθαν η αρβανήτες και επάτησαν και την Ζαρνάτα και έκαψαν σπήτια και εκκλησίαις έως την τουπρεβίτζα, το μοναστήρι και εσκλάβοσαν του ματηνέους όπου ήταν στο καταβήγη και έφηγαν η ζαρναθηανή και ήρθαν*

⁵⁶³ Η επιγραφή έχει δημοσιευτεί από το μητροπολίτη Γυθείου και Οιτύλου. Βλ. Κίτσος, «Ανέκδοτος κτητορική επιγραφή». Η σωστή ανάγνωση της επωνυμία στην επιγραφή είναι «Ανδρουμπεβίτζιας».

⁵⁶⁴ Για τα τοπωνύμια της Μάνης βλ. Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα». Κουτσίλιερης, *Ιστορία*, 180, 181, 186. Παρόμοιο είναι και το τοπωνύμιο Νομπρεβίτσα ή Νουμπρεβίτσα στο Οίτυλο που προέρχεται από το σλαβικό «Dobranica» (dobrava / dobrova / dubrava, που σημαίνει δάσος ή δάσος δρυών). Βλ. Vasmer, *Die Slaven*, 171. Malingoudis, *Studien*, 76, 131. Βλ. και Έτζέογλου, «Ναός Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας», 174, σημ.60 : όπου αναφέρεται ότι κατά τον καθηγητή Φαίδωνα Μαλινγκούδη πρόκειται για ελληνική παρετυμολογία (κατά το άνδρας) του σλαβικού τοπωνυμίου Drobenica/Drobovica που προέρχεται από το ουσιαστικό drobn = θρύμμα (γης). Το ουσιαστικό αυτό αποτελεί γεωγραφικό όρο και χαρακτηρίζει την ιδιότητα του εδάφους.

⁵⁶⁵ Για το όνομα Ανδρούβιστα, βλ. παρακάτω, 120.

⁵⁶⁶ Για το όνομα Βαϊδενίτσα, βλ. παρακάτω, 174.

⁵⁶⁷ Για το όνομα Ζαρνάτα βλ. παραπάνω, 73.

⁵⁶⁸ Malingoudis, *Studien*, 71.

⁵⁶⁹ Έτζέογλου, «Ναός Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας», 174.

⁵⁷⁰ Χώρας, *Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτσης*, 43.

⁵⁷¹ Χώρας, *ό.π.*, 58.

⁵⁷² Κουγέας, «Ορλώφ». Ο ίδιος, «Παναγιώτης Μπενάκης». Βλ. και παραπάνω Μέρος Α΄. ΙΙ. Ιστορική Επισκόπηση (1460-1821), 37.

στην αδρούβησαν· και έκαμαν αγάπη η καπετανέη με τον μπειζετέ· και το πασόπουλο· και τους έδωσαν το χαράτζη...».⁵⁷³

Το 1810 η μονή μαρτυρείται από χρόνια ερημωμένη και εγκαταλελειμμένη. Ήταν χωρίς μοναχούς, στα χερια περιοίκων ιδιωτών, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν την περιουσία της και εκκλησιάζονταν εκεί, κατά την ημέρα της μνήμης της Παναγίας, διοργανώνοντας το πανηγύρι της μονής με ευρύτερη συμμετοχή των γειτονικών χωριών της περιοχής⁵⁷⁴. Τον Φεβρουάριο 1810 η μονή Ανδρουμπεβίτζιας παραχωρήθηκε ως μετόχι στην Ιερά Μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους⁵⁷⁵. Σε χειρόγραφο κώδικα της Μονής Δοχειαρίου, όπου καταγράφεται ο απολογισμός της ζητείας των μοναχών της στη Μάνη αναφέρεται: «*έτι δέ και έν μετόχιον μοναστηράκι δηλαδή νέον κτήμα, αφιερωθέν δι' αυτών εις τó ιερόν ήμωδν μοναστήριον παρά τών εκείσε χριστιανών, τιμώμενον εις τó όνομα τής κυρίας ήμωδν Θεοτόκου, άνδροπιβίτσας έπονομαζόμενον, τó όποϊον επίαση προς παράδοσιν τους δια γρόσια χιλιάδες όκτώ - 8000*»⁵⁷⁶. Η περιουσία του μετοχίου της Ανδρουμπεβίτζιας δεν αναγράφεται λεπτομερώς, αντίθετα με ένα άλλο μετόχι της Μ. Δοχειαρίου στην περιοχή, στους Δολούς ή στις Κιτριές, το οποίο παραχωρήθηκε το 1787 σύμφωνα με αναφορά στον ίδιο κώδικα, και το οποίο εκτιμήθηκε, αφού καταγράφηκε όλη του η περιουσία, συμπεριλαμβανομένων 613 ρίζων ελιών και μισού ελαιουργείου, για 2.500 γρόσια⁵⁷⁷. Το

⁵⁷³ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 758-759. Φαίνεται πως οι Μανιάτες προκειμένου να σωθούν κατέβαλαν εκείνο τον χρόνο το χαράτσι, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Castellan «...Οι νικητές όμως Τούρκοι τους κυνήγησαν (τους Μανιάτες) καθώς υποχωρούσαν και σώθηκαν μόνο αφού δέχτηκαν να καταβάλουν φόρο...» βλ. Βελισσάριος, «Η Μεσσηνία στις «Επιστολές» του Castellan», 324.

⁵⁷⁴ Χώρας, *Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτσας*, 60. Αλεξάκης, *Τά γένη και ή οίκογένεια*, 157.

⁵⁷⁵ Μετόχια ονομάζονται μικρά ή μεγαλύτερα μοναστήρια υπαγόμενα σε μεγαλύτερη μονή και εξαρτώμενα από αυτήν διοικητικά και οικονομικά ως παραρτήματα αυτής. Τέτοια συναντάμε σχεδόν παντού, μοναστηριών όπως του Αγίου Όρους, της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων, της μονής Αγίας Αικατερίνης του Σινά, του Παναγίου Τάφου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και άλλων. Βλ. Χώρας, «Μετόχια Παναγίου Τάφου».

⁵⁷⁶ Κώδικας Ζητειών Δοχειαρίου 491, φ. 224r. Η μονή Ανδρουμπεβίτσας παραδόθηκε στους απεσταλμένους της μονής Δοχειαρίου μοναχού, τον προηγούμενο κυρ Συμεών, τον προηγούμενο κυρ Νεόφυτο και τον γέροντα Συμεών. Οι μοναχοί αυτοί είχαν σταλεί στη Μάνη για ζητεία, για να ζητήσουν δηλαδή βοήθεια σε είδος, χρήματα και τρόφιμα υπέρ της μονής Δοχειαρίου, η οποία αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα εξαιτίας της βαριάς φορολογίας των Τουρκικών Αρχών στη Μακεδονία. Ήταν, συνεπώς, και τότε η ζητεία η ευκολότερη λύση και απαντάται και παλαιότερα, και επί ενετοκρατίας, ως μέθοδος και τακτική παλαιότερων μοναχών και άλλων μονών. Βλ. Χώρας, «*Η Αγία Μονή*», 133-136, όπου γίνεται λόγος για παροχή άδειας εκ μέρους του Βενετού Αρχιστράτηγου Alessandro Molin στους μοναχούς της Μονής Αρείας, για ζητεία στην Πελοπόννησο.

⁵⁷⁷ Κώδικας Ζητειών Δοχειαρίου 491, φ. 67r της 1ης Αυγούστου 1787: Σ' ένα προηγούμενο ταξίδι των Δοχειαριτών μοναχών στη Μάνη 23 χρόνια νωρίτερα, πάλι για ζητεία, ο Δοχειαρίτης από τη Ζάκυνθο παπά κυρ Γαβριήλ είχε παραλάβει «*και έπαρέδωσεν (εις την Μονήν Δοχειαρίου) τó μετόχι όπου έδωσαν οί χριστιανοί εις την Μάνην με όλα τά μούλκια του κινήτα και άκίνητα, έν πρώτοις έλαιόδενδρα, ρίζαις έξακόσιαις δεκατρείς, σικαμιαϊς έκατόν πενήκοντα, ζυλοκερατιαϊς δύο, συκαϊς δέκα, άπηδιές δύο, χωράφια στρέμματα δέκα, τó σπίτι με τά άλωνα και με ταϊς μάνδραις του, μισό λιτρονδίκι, μισό έργαστήρι, ένα μούλκι, λιόπανα έξη, πιθάρια δεκατρία, τó όποϊον μετόχι έτιμήθη γρόσια δύο χιλιάδαις πεντακόσια και κατά την τάξιν τών μοναστηριών τόν έτιμήσαμεν ήγούμενον*». Δηλαδή θεωρήθηκε επιτυχία η ενέργεια του Ζακυνθινού παπά κυρ Γαβριήλ και οι αδελφοί του στο Άγιο Όρος τον εξέλεξαν ηγούμενο. Το μετόχι αυτό ήταν στους Δολούς ή στις Κιτριές, όπως αναφέρεται στην επικεφαλίδα της καταγραφής του χειρόγραφου κώδικα της μονής Δοχειαρίου, χωρίς όμως να σημειώνεται το όνομα του αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένο το μετόχι αυτό. Προφανώς πρόκειται για μοναστήρι της ευρύτερης περιοχής των Δολών, όπως προκύπτει και από τον τόπο καταγωγής και κοινωνικής δράσης του Γεωργάκη Κουμουνδουράκη. (Μήπως το έγγραφο αναφέρεται στη μονή της Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών που έχει ελαιοτριβείο;) Ο Κουμουνδουράκης φέρεται κατά τον κώδικα του Δοχειαρίου ως πρωταγωνιστής στην υπόθεση της παράδοσης του μετοχίου στη Μάνη, ενώ είναι γνωστός και από άλλες πηγές για τις εθνικοκοινωνικές πρωτοβουλίες του. Βλ. Καπετανάκης, «Παναγία

γεγονός ότι το μετόχι της Ανδρουμπεβίτζιας εκτιμήθηκε για 8.000 γρόσια σημαίνει ότι η περιουσία του θα ήταν σημαντική.⁵⁷⁸ Προφανώς, τη βάση της περιουσίας της μονής αποτελούσαν οι ελαιώνες, αφού και εντός των τειχών της λειτουργούσε οργανωμένο ελαιοτριβείο, του οποίου τα κατάλοιπα είναι και σήμερα ορατά στη βορειοανατολική πλευρά του συγκροτήματος.

Δεν έχει βρεθεί πράξη μεταβίβασης της Ανδρουμπεβίτζιας στη Μονή Δοχειαρίου, εκτός από την παραπάνω λακωνική καταγραφή στον συγκεκριμένο κώδικα⁵⁷⁹. Ακόμα, η εκχώρηση της μονής στη Δοχειαρίου έγινε χωρίς την έγκριση του Οικουμενικού Πατριάρχη, η οποία έπρεπε να ζητηθεί, αφού βρισκόταν στα όρια της Εξαρχίας Ζαρνάτας, η οποία μόλις το επόμενο έτος (1811) κατέστη ανεξάρτητη αρχιεπισκοπή. Προφανώς και η παράλειψη αυτή δικαιολογείται από το ιδιόμορφο καθεστώς της Μάνης, όπου η εξουσία του Μπέη και των κατά τόπους καπεταναίων ήταν πολλές φορές απεριόριστη και είναι γνωστές περιπτώσεις αυθαίρετων ενεργειών. Την καπετανία της Ζαρνάτας είχε τότε ο Αλέξανδρος Κουμουνδουράκης, υιός του Παναγιώτμπεη Κουμουνδουράκη⁵⁸⁰.

Δεν είναι επίσης βέβαιο εάν και για πόσο χρονικό διάστημα εγκαταστάθηκαν εκεί αγιορείτες μοναχοί και εάν τόνωσαν την εκεί λατρευτική ζωή, καθώς πολύ σύντομα ακολούθησαν τα γεγονότα της Επανάστασης του 1821. Βέβαιο είναι ότι μετά την απελευθέρωση η μονή Ανδρουμπεβίτζιας, πάλι ερημωμένη, έπεσε ξανά στα χέρια ιδιωτών. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αναφέρεται κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1831), ούτε κατά τα έτη της αντιβασιλείας του Όθωνα (1833-1835), στον κατάλογο μοναστηριών που καταρτίστηκε από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας τον Αύγουστο του 1833, αλλά ούτε αναγράφεται στους σωζόμενους φακέλους των «Μοναστηριακών» των Γενικών Αρχείων του Κράτους μεταξύ των διαλυμένων μονών⁵⁸¹. Το μοναστήρι διέφυγε της προσοχής των Αρχών ή πιθανότατα ηθελημένα δεν δηλώθηκε, φερόμενη ως κτήμα ιδιωτικό, μέσα στην καλλιεργημένη και εν πολλοίς δασώδη έκταση των 60 στρεμμάτων της, τα οποία είχαν περιέλθει στην οικογένεια Τζαννετάκη και η μονή φερόταν γνωστή ως «Μονή Τζαννετάκη».

Σε σωζόμενο κατάλογο οικογενειών της Ζαρνάτας, μνημονεύονται εννέα μέλη της οικογένειας Π. Κουτήφαρη⁵⁸² με τους υιούς τους και στη συνέχεια επτά ονόματα με πρώτο συνθετικό το πρόθεμα «παπα-». Δεν διευκρινίζεται εάν πρόκειται περί παπάδων

Φανερωμένη Δολών», όπου έγγραφο ιδιωτικής συλλογής οικ. Αντιβάση από τους Δολούς Αβίας, το οποίο αναφέρεται σε διορισμό ηγούμενου της μονής Παναγίας Φανερωμένης Δολών το 1762, στο οποίο υπογράφει ο Γεωργάκης Κουμουνδουράκης.

⁵⁷⁸ Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα*, 83 κ.εξ. όπου και βιβλιογραφία για τον οικονομικό βίο και το κόστος της ζωής. Πρβλ. η ίδια, «Ένα εργαστήριο».

⁵⁷⁹ Αυτό δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει καθώς στη Μάνη όλες οι δικαιοπραξίες - δοσοληψίες - συμβόλαια γίνονταν στο παρελθόν δια λόγου, γεγονός που δικαιολογεί την σπανιότητα παρόμοιων γραπτών πηγών.

⁵⁸⁰ Σύμφωνα με τον αρχιμανδρίτη Γεώργιο Χώρα, η μεταβίβαση - παράδοση του μοναστηριού στη μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους έγινε για λόγους ευσέβειας και σεβασμού προς την ιερότητα του χώρου και εις βάρος του στενά νοούμενου οικονομικού συμφέροντος των περιοίκων. Οι Μανιάτες προτίμησαν να στερηθούν τα κτήματα της μονής, τα οποία μέχρι τότε νέμονταν και να την παραδώσουν στη Δοχειαρίου με την ελπίδα ότι μοναχοί αγιορείτες πλέον θα έδιναν ζωή στην ερημωμένη Ανδρουμπεβίτσα για να αποτελέσει πάλι «εστία αγιασμού και σωτηρίας ψυχών». Βλ. Χώρας, *Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτσης*, 63.

⁵⁸¹ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 545-566. Βλ. επίσης ΓΑΚ. *Μοναστηριακά Λακωνίας*, φακέλοι 456, 409, 410, 414, 470. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα*, 345 κ.εξ. Τρωιάνος - Δημακοπούλου, *Εκκλησία και Πολιτεία*, 200.

⁵⁸² Στάππας, *Η Λακωνία*, 359. Κουγέας, «Άναφορά Βοιτυλιωτών», 428.

εφημερίων ή περί ιερομονάχων κάποιας μονής. Πάντως, η οικογένεια Τζαννετάκηδων, η οποία μετά την απελευθέρωση και για διάστημα περίπου ενός αιώνα, εμφανίζεται κάτοχος της μονής και του κάστρου της Ζαρνάτας μαζί με την κτηματική περιουσία τους στην γύρω περιοχή, ενός μύλου στη Μαντίνεια και άλλων περιουσιακών στοιχείων, είναι συγγενική της πολυκλαδικής οικογένειας των Κουτηφαραίων.⁵⁸³

Τη δεκαετία του 1970, αφ' ότου επισημάνθηκε ο βυζαντινός ναός το μοναστηριακό συγκρότημα εντάχθηκε σε πρόγραμμα αναστήλωσης και συντήρησης (εικ.152)⁵⁸⁴. Το 1978 συστάθηκε η γυναικεία κοινοβιακή μονή που λειτουργεί έως σήμερα (εικ.153).

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Οι πολλαπλές μεταγενέστερες επεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί κατά καιρούς στο μοναστηριακό συγκρότημα, λόγω των καταστροφών που έχει υποστεί κατά τη διάρκεια του μακρού του βίου, έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Παρόλα αυτά η γενική διάταξη των κτισμάτων διατηρήθηκε και αντιστοιχεί στην αρχική. Το συγκρότημα καλύπτει έκταση δύο στρεμμάτων και παρουσιάζει την τυπική μοναστηριακή διάταξη, με τον ψηλό περίβολο να λαμβάνει σχεδόν τετράγωνο σχήμα, και τα κτίσματα να διατάσσονται σε επαφή με τις πλευρές του διαμορφώνοντας εσωτερική ευρύχωρη αυλή, στο μέσο περίπου της οποίας βρίσκεται το καθολικό, ελεύθερο περιμετρικά.⁵⁸⁵

Η πύλη ανοίγεται στο κέντρο της δυτικής πλευράς του περιβόλου (εικ.154, 155). Στο κέντρο της αυλής δεσπόζει το καθολικό (εικ.156). Οι κύριοι μοναστηριακοί χώροι, Τράπεζα, εστία-μαγειρείο, κελιά, βρίσκονται στη νότια πτέρυγα του περιβόλου, η οποία αποτελείται από τέσσερα διώροφα κτίσματα, παρατακτικά διατεταγμένα (εικ.157, 158). Δύο εξωτερικές λιθόκτιστες κλίμακες εφαιπόμενες στη βόρεια όψη της νότιας πτέρυγας οδηγούσαν στους ορόφους των κτισμάτων της. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του περιβόλου υπάρχει ένα διώροφο ορθογώνιο κτίσμα στη βορειοδυτική γωνία (εικ.159). Το κτίσμα αυτό στέγαζε το εντός του περιβόλου ελαιουργείο της μονής, όπως μαρτυρείται από τα λίθινα κατάλοιπά του στο κατώι.

Περιγραφή Καθολικού

Η σημερινή μορφή του καθολικού είναι αποτέλεσμα της ένωσης δύο ναών, ενός μονόχωρου καμαροσκέπαστου βυζαντινής εποχής στα ανατολικά και ενός μεταβυζαντινού, σχήματος ελεύθερου σταυρού, δυτικότερα (εικ.156). Ο βυζαντινός ναός εντοπίστηκε το 1970 σε ερειπιώδη κατάσταση⁵⁸⁶, σε επαφή σχεδόν με την ανατολική πλευρά του οψιμότερου καθολικού. Έκτοτε αποφασίστηκε η αναστήλωση και συντήρηση του καθολικού και της μονής συνολικά. Κατά τις εργασίες αναστήλωσης επιλέχθηκε η λύση της σύνδεσης των δύο ναών με την ενσωμάτωση του ιερού του μεταβυζαντινού ναού

⁵⁸³ Χώρας, *Μονή Παναγίας Ανδρουπεβίτισης*, 46.

⁵⁸⁴ Πρώτες ειδήσεις για τη μονή της Ανδρουπεβίτιζας και έκθεση των εργασιών αναστήλωσης - συντήρησης βλ. Έτζεογλου, *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά Β'1, 305-306 και η ίδια, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά Β'1, 245-246. Καταβλήθηκε προσπάθεια από την 5^η ΕΒΑ να αναστηλωθούν τα κελιά και ο παλιός ναός στην αρχική τους μορφή, με το ίδιο οικοδομικό υλικό.

⁵⁸⁵ Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 29-30.

⁵⁸⁶ Πρώτος επισήμανε την ύπαρξη βυζαντινών τοιχογραφιών στον ερειπωμένο εκκλησάκι πίσω από το νεότερο καθολικό της μονής ο Γενικός Έφορος Μανόλης Χατζηδάκης.

στο βυζαντινό κτίσμα. Όπως αποδείχθηκε κατά τις εργασίες, αυτός ήταν και ο αρχικός τρόπος σύνδεσης των δύο ναών⁵⁸⁷.

Από τον βυζαντινό ναό έχει διατηρηθεί το ανατολικό τμήμα (εικ.160-164). Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΐσκο με ημικυκλική αφίδα ιερού⁵⁸⁸. Από τους πλάγιους τοίχους σώζονταν τμήματα, σε ύψος 1,50μ. ο βόρειος και 2μ. ο νότιος στο εσωτερικό του ναού, η αφίδα του ιερού και το κτιστό τέμπλο. Οι εξωτερικές όψεις είχαν αποσαρθρωθεί και το δυτικό τμήμα καταρρέυσει. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργούς λίθους, λίγες πλίνθους και παχύ συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Μεγάλοι γωνιόλιθοι έχουν χρησιμοποιηθεί στις γωνίες της ανατολικής πλευράς. Στο κέντρο της αφίδας ανοίγεται φωτιστική θυρίδα που πλαισιώνεται από μονόλιθους. Εσωτερικά διατηρείται η αγία Τράπεζα, κτιστή σε όλο το πλάτος του ημικυκλίου της αφίδας και το κτιστό τέμπλο, σε απόσταση μόλις 1μ. από την αγία Τράπεζα. Ο γραπτός διάκοσμος που σώζεται στο εσωτερικό έχει χρονολογηθεί στο β' μισό 13^{ου} αιώνα, ειδικότερα στα μετά το 1270 χρόνια και την ίδια εποχή ανάγεται και η ανέγερσή του με βάση τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά (λιτή τοιχοποιία, κτιστή αγία Τράπεζα, κτιστό τέμπλο)⁵⁸⁹. Μετά την αναστήλωση ανοίχθηκε ένα ορθογώνιο μικρό παράθυρο στον νότιο τοίχο και μία στενή θύρα στον βόρειο.

Κατά τις εργασίες αναστήλωσης παρατηρήθηκε στη μεσαία πλευρά της τρίπλευρης αφίδας του νεότερου καθολικού πρόχειρη τοιχοποιία, μετά την απομάκρυνση της οποίας αποκαλύφθηκε παλαιό άνοιγμα σε όλο το πλάτος της πλευράς (εικ.165). Στο υπέρθυρο και στο επάνω τμήμα των πλάγιων πλευρών του ανοίγματος εντοπίστηκε γραπτός διάκοσμος. Τα στοιχεία αυτά απέδειξαν την ύπαρξη αρχικού ανοίγματος επικοινωνίας μεταξύ των δύο ναών από το σημείο αυτό. Στον ερειπωμένο αρχικό ναό συμπληρώθηκαν τα τμήματα των τοίχων του και το κτίσμα συνδέθηκε με τον οψιμότερο ναό με δόντι στο σημείο σύνδεσης, λόγω διαφοράς πλάτους των δύο κτισμάτων, και στεγάστηκαν με ενιαία δίρριχτη στέγη. Έτσι, η ημικυκλική αφίδα του νεότερου ναού εισέρχεται κατ' ανάγκη στον χώρο του παλαιού και αυτή φαίνεται πως ήταν και η αρχική σύνδεση των δύο ναών. Πιθανόν τη διάταξη αυτή επέβαλε η έλλειψη χώρου, που ήταν περιορισμένος στο εσωτερικό της αυλής.

Το νεότερο καθολικό ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο⁵⁹⁰, μάλιστα, στη δεύτερη παραλλαγή του καταλόγου του Ορλάνδου, αφού έχει ισοσκελείς σχεδόν τις τρεις κεραίες και μεγαλύτερη τη δυτική⁵⁹¹ (εικ.166-167). Στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού υψώνεται οκτάπλευρος τρούλος. Τον διατρυπούν τέσσερις φωτιστικές σχισμές στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα. Τρεις τοξωτές θύρες ανοίγονται στο καθολικό, δύο στις δυτικές όψεις των πλάγιων κεραιών και μία κεντρική στη δυτική όψη της δυτικής κεραιάς (εικ.168-169). Άλλα ανοίγματα δεν υπάρχουν και οι

⁵⁸⁷ Έτζεόγλου, «Ναός Παναγίας Άνδρουμπεβίτζιας», 160-162.

⁵⁸⁸ Πολύ συνηθισμένος αρχιτεκτονικός τύπος στη Μάνη κατά τη βυζαντινή (βλ. Δρανδάκης, *ΙΑΕ* 1974, 119-130) και ακόμα περισσότερο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΙΑΕ* 1981, σποραδικά).

⁵⁸⁹ Έτζεόγλου, «Ναός Παναγίας Άνδρουμπεβίτζιας», 160-175.

⁵⁹⁰ Για τον αρχιτεκτονικό τύπο κατά τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, 78, σημ.469 και Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Άνω Δολούς, 88, σημ.509.

⁵⁹¹ Ορλάνδος, «Μνημεία τής Ρόδου», 86-87.

υπόλοιπες όψεις είναι τυφλές. Τα τόξα των ανοιγμάτων αποτελούνται από λαξευτούς πώρινους θολίτες. Πάνω από την κεντρική θύρα υπάρχει η συνήθης τυφλή κόγχη, όπου απεικονίζεται ο τιμώμενος άγιος, ενώ η δυτική όψη κορυφώνεται σε μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Νεότερα επιχρίσματα τσιμεντοκονίας έχουν καλύψει τις όψεις του ναού με αποτέλεσμα να μην είναι ορατή η τοιχοποιία. Από το κωδωνοστάσιο και τον τρούλο που φέρουν λιγότερα επιχρίσματα συνάγεται ότι αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων.

Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που αποτελούν έργο του ζωγράφου Αναγνώστη Μακρομάλλου, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της βόρειας πύλης του νεότερου καθολικού⁵⁹² (εικ.170-171): «ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων γῆς καὶ ἀνιστόρηθη ὁ θεῖος / καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς ὑ / περαγίας δεσποίνης ἡμῶν Θ(εοτόκου) κ(αὶ) ἀειπαρθῆ / νου Μαρίας τῆς ἐπονομαζομένης Ἀντρουμπε / βίτσιας, διὰ συνδρομῆς κ(αὶ) [ἐξ]όδου τῶν χρησιμωτατῶν / Κουτουφαριάνων. Γιανι / άνων. κ(αὶ) Τζανετιάνων κ(αὶ) Καμαρινιάνων κ(αὶ) / Κωνσταντινιάνων. κ(αὶ) ἀρχιερατεύ / οντος δὲ παρὰ τοῦ παναγιώτατου κ(αὶ) ἡκουμενικοῦ / πατριάρχου κὺ(ρ) Γαβριήλ, κ(αὶ) ἡγουμενε / ύοντος παρὰ τοῦ αἰδεσιμότατου κὺ(ρ) μιχαήλ ληκου / ρέζου. Ἐπονόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος / κ(αὶ) πάντων τῶν ἁγίων αμην: ΑΨΔ' ἰνδικτιώνος».

*IB' Διά χειρός έμοῦ τοῦ ἀναγνόστου μακρομάλου*⁵⁹³

Καὶ διὰ ἔλεη...τῶ(ν) φυλευσεβῶν χριστιανῶν

Σύμφωνα με την παραπάνω επιγραφή, το νέο αυτό καθολικό, αφιερωμένο στην Παναγία, κτίστηκε και αγιογραφήθηκε με τη συνδρομή των Κουτηφαριάνων, Γιαννιάνων, Τζανετιάνων, Καμαριάνων και Κωνσταντινιάνων, το έτος 1704, επί πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ Γ' (1702-1707) και επί ηγουμενίας του «κυρ Μιχαήλ Ληκουρέζου». Τα παραπάνω ονόματα είναι γνωστά και από άλλες πηγές και ανήκουν σε πρόσωπα αρχοντικά, τα οποία διαδραμάτισαν ευρύτερο ρόλο στην περιοχή και επιβιώνουν μέχρι σήμερα με μικρές παραλλαγές⁵⁹⁴.

Περιγραφή συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα έχει υποστεί επάλληλες μετασκευές κατά τη διάρκεια του μακρού βίου του. Πριν την αναστήλωση και αποκατάστασή του βρισκόταν σε κακή κατάσταση διατήρησης. Σωζόταν η πύλη, το καθολικό και ένα τμήμα της νότιας πτέρυγας. Το δυτικό τμήμα της νότιας πτέρυγας και το δυτικό κτίσμα της βόρειας πτέρυγας είχαν καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά (εικ.152).

⁵⁹² Κίτσος, «Ανέκδοτος κτητορική επιγραφή».

⁵⁹³ Σ. Κίτσος, ό.π., 394. Κατά τον μητροπολίτη Γυθείου και Οιτύλου Σ. Κίτσο, το όνομα Μακρόμαλλος ή Μακρομάλλης απαντά για πρώτη φορά στη Μάνη. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι κάποιος ζωγράφος Γεώργιος Μακρομάλλης «ἀπὸ χρόαν νισί» φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες της Αγίας Σοφίας στη Γούρνιτσα τέσσερα χρόνια νωρίτερα, το 1700, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή. Πιθανότατα πρόκειται για την ίδια οικογένεια. Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα, 151.

⁵⁹⁴ Π.χ. Κουτήφαρης – Κουτηφαρέας σε Μάλτα και Βαρούσι (πρβλ. χωριό Κουτήφαρη στις Θαλάμεις). Γιαννέας στον Κάμπο Αβίας, Τζαννετάκηδες στη Μάλτα. Καμαρίνας σε Μάλτα, Δολούς και Μ. Μαντίνεια. Κωνσταντινέας σε Μ. Μαντίνεια. Οι επίγονοι των προσώπων αυτών μάλιστα επιβίωσαν στον τόπο μέχρις ότου οι ιστορικές συγκυρίες και η ερήμωση της μονής συνέβαλαν ώστε να γίνουν κάτοχοι αυτής και του φρουρίου της Ζαρνάτας. Βλ. παραπάνω, 76. Βαγιακάκος, «Βυζαντινά όνόματα», 205-208. Πρβλ. Κίτσος, «Ανέκδοτος κτητορική επιγραφή», 393-394.

Σήμερα, τα μεταγενέστερα αρμολογήματα και επιχρίσματα τσιμεντοκονιαμάτων που έχουν καλύψει τις τοιχοποιίες δεν δίνουν τη δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για τις οικοδομικές φάσεις. Παράλληλα, το γεγονός ότι η μονή είναι ενεργή καθιστά την πρόσβαση στα επιμέρους κτίσματα πολύ δύσκολη. Ως εκ τούτου, η τεκμηρίωση που ακολουθεί βασίζεται στην παρατήρηση των μορφολογικών στοιχείων των εξωτερικών όψεων, όπου αυτά είναι εμφανή, και της γενικής διάταξης.

Τη δυτική και την ανατολική πλευρά του συγκροτήματος αποτελούν ψηλοί μανδρότοιχοι που ενώνουν τις δύο πλαϊνές πτέρυγες, τη νότια και τη βόρεια, κατά μήκος των οποίων διατάσσονται τα επιμέρους κτίσματα (εικ.151). Η δυτική πλευρά του περιβόλου διατρυπάται στο μέσο της από την τοξωτή πύλη του μοναστηριού. Λαξευτοί πώρινοι θολίτες ορίζουν το τόξο της πύλης και την τυφλή αβαθή κόγχη ακριβώς από πάνω⁵⁹⁵ (εικ.172, 173). Η στέγαση της υπερυψωμένης - σε σχέση με τον δυτικό μανδρότοιχο - πύλης, με δίριχτη στενή στέγη παράλληλη προς τον περίβολο, είναι επέμβαση που πραγματοποιήθηκε κατά την αναστήλωση του μνημείου.

Η πύλη και το δυτικό τμήμα του περιβόλου βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με το μεγαλύτερο μέρος των πλαϊνών πτερύγων του συγκροτήματος και το καθολικό, τα οποία θεμελιώνονται σε ψηλότερο επίπεδο (εικ.174). Την υψομετρική διαφορά ενώνει λίθινη κλίμακα λίγων βαθμίδων παράλληλη με τον δυτικό περίβολο, ενώ στις πλαϊνές πτέρυγες η υψομετρική αυτή διαφορά εξομαλύνεται με μερικά ακόμα σκαλοπάτια και την απαραίτητη κάθε φορά διαμόρφωση του κατωγιού του δυτικότερου κτίσματος.

Κατά μήκος της νότιας πτέρυγας διατάσσονται τα βασικά κτίσματα της μονής (εικ.175, 176). Πρόκειται για τέσσερα ορθογώνια διώροφα κτήρια, κτισμένα παρατακτικά και στεγασμένα σήμερα με ενιαία δίριχτη στέγη. Το δυτικότερο πριν την αναστήλωση είχε γκρεμιστεί σχεδόν ολοκληρωτικά (εικ.178). Από παλιά φωτογραφία της εποχής φαίνεται ότι σωζόταν μόνο ο νότιος τοίχος, η νοτιοδυτική γωνία και το κατώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου. Λόγω της υψομετρικής διαφοράς που προαναφέρθηκε, το κτίσμα αυτό στη δυτική του πλευρά διαμορφώνεται τριώροφο, με χαμηλό καμαροσκέπαστο κατώι και δύο ορόφους (εικ.177, 179). Η τοξωτή θύρα εισόδου στο κατώι, της οποίας μόνο ίχνη είχαν σωθεί, βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο του περιβόλου και επιτρέπει την είσοδο, μέσω εσωτερικής κλίμακας σε μικρή καμαροσκέπαστη αίθουσα που βρίσκεται σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο. Μάλιστα η καμάρα διαμορφώνεται κάθετα προς τη διεύθυνση της πτέρυγας. Ο χώρος αυτός είναι τυφλός, χωρίς ανοίγματα, εκτός από τη θύρα εισόδου και ένα μικρό παράθυρο που ανοίχθηκε κατά την αναστήλωση στον νότιο τοίχο. Στο ανώι η πρόσβαση γίνεται από δεύτερη τοξωτή θύρα που ανοίγεται ανατολικότερα της θύρας του κατωγιού, από το ψηλότερο επίπεδο της αυλής, μέσω μιας λίθινης κλίμακας εφαιπτόμενης στη βόρεια όψη του κτίσματος (εικ.180). Ο χώρος αυτός στέγαζε την εστία - μαγειρείο της μονής, όπως αποδεικνύεται από τα κατάλοιπα εστίας στον νότιο τοίχο⁵⁹⁶ (εικ.178). Στην Ανδρουμπεβίτζια η εστία δεν αποτελεί ανεξάρτητο κτίσμα⁵⁹⁷, αλλά εντάσσεται στα κτίσματα της νότιας πτέρυγας. Για την αρχική στέγαση του κτίσματος αυτού δεν έχουμε

⁵⁹⁵ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 23.

⁵⁹⁶ Σωζόταν μεγάλος πλίνθινος φούρνος με λίθινη καπνοδόχη ενσωματωμένη στον νότιο τοίχο. Για τις εστίες των μοναστηριών γενικά βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 61-68.

⁵⁹⁷ Όρλάνδος, ό.π.

εικόνα, καθώς είχε γκρεμιστεί η ανωδομή του. Όμοια κατασκευή εστίας απαντά στη δυτική πτέρυγα της Μονής Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στα Μπουνάσια Γρεβενών, η οποία χρονολογείται με βάση κτητορική επιγραφή το 1763⁵⁹⁸. Ο χώρος του μαγειρείου φέρει δύο τοξωτά παράθυρα, στη δυτική στενή όψη και στη βόρεια (επεμβάσεις μετά την αναστήλωση) (εικ.177) και ένα παλιό μικρό αρχικό τοξωτό άνοιγμα στον νότιο τοίχο, το οποίο είχε σφραγιστεί. Πάνω από την αίθουσα της εστίας διαμορφώνεται πατάρι ή όροφος, στον οποίο ανοίγονται τρία τοξωτά παράθυρα, από ένα στη νότια, στη δυτική και στη βόρεια όψη, όλα αποτέλεσμα της αναστήλωσης. Η πρόσβαση στον χώρο αυτό γινόταν προφανώς μέσω εσωτερικής κλίμακας, καθώς δεν υπάρχει θύρα.

Η λίθινη κλίμακα, η οποία εφάπτεται στη βόρεια όψη του κτίσματος της εστίας, στη συνέχεια γωνιάζε (εικ.180) και οδηγούσε ανατολικότερα στον όροφο του διπλανού διώροφου κτίσματος, όπου διαμόρφωνε τετράπλευρο εξώστη-ηλιακό (εικ.181). Ο τοίχος στον οποίο στηριζόταν η κλίμακα και ο λιακός διατρυπόταν από ημικυκλικό τόξο⁵⁹⁹. Σήμερα ο καμαροσκέπαστος χώρος που διαμορφώνεται κάτω από τον ηλιακό οδηγεί στο κατώι του κτίσματος, όπου στεγάζεται το αρχονταρίκι. Ανατολικότερα ανοίγεται τοξωτή θύρα που οδηγούσε σε δεύτερο χώρο του κατωγιού (εικ.182, 183). Το ανώι έφερε μία τοξωτή θύρα, στην οποία οδηγούσε η κτιστή λίθινη κλίμακα, και ένα ακόμα στενό τοξωτό παράθυρο στη βόρεια όψη. Στη νότια όψη του ανοίγονται δύο αρχικά τοξωτά παράθυρα ψηλά τοποθετημένα και μία στενή φωτιστική θυρίδα (νεότερη μετασκευή). Η γειτνίαση του κτίσματος αυτού με την εστία, με την οποία επικοινωνούσαν και εσωτερικά, μέσω χαμηλού θυραίου ανοίγματος (σύμφωνα με παλιό φωτογραφικό υλικό), μαρτυρά ότι στον χώρο αυτό στεγαζόταν η Τράπεζα του μοναστηριού⁶⁰⁰. Η γειτνίαση άλλωστε της Τράπεζας με την εστία, της οποίας αποτελούσε συχνά προέκταση είναι συνηθισμένη πρακτική στα μοναστήρια⁶⁰¹. Η τοιχοποιία του κτίσματος αυτού, η οποία προ της αναστήλωσης είχε καλυφθεί με νεότερα επιχρίσματα, αποτελείται από αργολιθοδομή με αραιή χρήση πλίνθων στους αρμούς. Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι. Τα τόξα των θυρωμάτων είναι κατασκευασμένα με πελεκητούς πωρόλιθους.

Το τρίτο από δυτικά προς ανατολικά κτίσμα είναι ένα διώροφο ορθογώνιο κτήριο, στο ανώι του οποίου στεγάζονται τα κελιά της μονής (εικ.184, 185). Το κτίσμα αυτό θεμελιώνεται σε λίγο μεγαλύτερο ύψος από τα υπόλοιπα κτίσματα της πτέρυγας. Την πρόσβαση εξασφάλιζε μία ακόμα λίθινη κλίμακα, εφάπτομενη στη βόρεια όψη, η οποία διαμόρφωνε εξώστη, που εκτεινόταν κατά μήκος του κτίσματος αυτού έως το ανατολικό πέρασ της νότιας πτέρυγας. Στο κατώι ανοιγόταν μία ορθογώνια θύρα με οριζόντιο πρέκι και εκατέρωθεν αυτής δύο ορθογώνια μεγάλα παράθυρα. Ανατολικότερα ανοιγόταν μεγάλο τοξωτό άνοιγμα, που οδηγούσε σε καμαροσκέπαστη στοά, με καμάρα εγκάρσια προς τη μακρά πλευρά της πτέρυγας, απ' όπου γινόταν η πρόσβαση στον όροφο του κτίσματος και στο διπλανό ανατολικότερο διώροφο κτίσμα. Στο ανώι διατάσσονταν τα

⁵⁹⁸ Σαββοπούλου-Κατσιίκη, Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: Μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Μπουνάσια, 154, πιν.132.

⁵⁹⁹ Γενικά για τη μορφή των λίθινων κλιμάκων και τους ηλιακούς στις βυζαντινές οικίες και στη συνέχεια στα κτίσματα της Τουρκοκρατίας βλ. Όρλάνδος, Τα παλάτια του Μυστρά, 60-62, 73-78. Όρλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, 38-40.

⁶⁰⁰ Γενικά για τις Τράπεζες βλ. Όρλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, 43-60.

⁶⁰¹ Όρλάνδος, ό.π., 61-62.

κελιά⁶⁰², τα οποία έφεραν προς το εσωτερικό της αυλής ανοιχτή στοά, το λεγόμενο *χαγιάτι*⁶⁰³. Οι δύο θύρες των κελιών που ανοίγονταν στο ανώι είχαν επίσης οριζόντια ανώφλια. Τα δομικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του κτίσματος αυτού, με τα πολλά ανοίγματα και τα οριζόντια ανώφλια δεν μπορούν να το αναγάγουν πριν τον 19ο αιώνα. Μετά την αναστήλωση του μνημείου η βόρεια όψη του κτίσματος έλαβε διαφορετική μορφή. Τα ανοίγματα του κατωγιού διαμορφώθηκαν με τοξωτά υπέρθυρα, ενώ στο ανώι η ανοιχτή στοά μπροστά από τα κελιά μετασκευάστηκε σε τέσσερα μεγάλα τοξωτά παράθυρα με τη μετατροπή των ξύλινων στοιχείων σε λίθινους πεσσούς. Η τοιχοποιία του κτίσματος αποτελείται από αμιγή λιθοδομή.

Στο ανατολικό πέρας της νότιας πτέρυγας υπάρχει ένα ακόμα ένα ακόμα διώροφο κτίσμα, τετράγωνης κάτοψης, το οποίο στεγάζεται με ξεχωριστή τετράριχτη στέγη (εικ.184). Το κατώι είναι τυφλό και η είσοδος στο κτίσμα αυτό γινόταν μέσω της καμαροσκέπαστης στοάς που ανοίγεται κάτω από τα κελιά του διπλανού κτηρίου. Στο ανώι, στη βόρεια όψη ανοίγεται ένα μόνο μετασκευασμένο, ορθογώνιο παράθυρο με οριζόντιο πρέκι. Οι τοίχοι του κτίσματος είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή.

Κατά μήκος της βόρειας πτέρυγας του περιβόλου υπάρχει ένα μόνο διώροφο ορθογώνιο κτίσμα στα δυτικά (εικ.153,159). Πριν την αναστήλωση της μονής το κτίσμα αυτό ήταν ερειπωμένο και η ανωδομή του είχε καταπέσει (εικ.152). Οι εξωτερικές του όψεις, οι οποίες αποτελούν και τμήματα της δυτικής και βόρειας πλευράς του περιβόλου, ήταν στα χαμηλά τμήματα τυφλές. Από παλιές φωτογραφίες προ της αναστήλωσης του μνημείου φαίνεται ότι ανοίγονταν δύο παράθυρα ψηλά στον βόρειο τοίχο. Σήμερα, το κατώι είναι πια εξολοκλήρου μετασκευασμένο και στεγάζει τα εργόχειρα των μοναχών (εικ.186-188). Η πρόσβαση σ' αυτό γίνεται μέσω μίας χαμηλής τοξωτής θύρας που ανοίγεται στα δυτικά της νότιας όψης, στο χαμηλότερο επίπεδο του περιβόλου (εικ.189). Ένα τοξωτό παράθυρο ανοίγεται στη δυτική στενή όψη και δύο τετράγωνα παράθυρα έχουν ανοιχθεί στη βόρεια όψη προς τα δυτικά. Το ανατολικό τμήμα του κατωγιού είναι υπόγειο, τυφλό, χαμηλοσκέπαστο και καλύπτεται με καμάρα. Η πρόσβαση στον χώρο αυτό γίνεται μόνο από το εσωτερικό, μέσω της δυτικής πλευράς του κατωγιού. Το κατώι στέγαζε κάποτε το ελαιουργείο της μονής, όπως μαρτυρείται από τα λίθινα κατάλοιπά του που ακόμα διατηρούνται στο εσωτερικό. Ο χαμηλοσκέπαστος υπόγειος τυφλός χώρος στα ανατολικά λειτουργούσε πιθανότατα ως *δοχείον*⁶⁰⁴ της μονής, προοριζόταν δηλαδή για την φύλαξη του ελαίου του παρακείμενου εργαστηρίου και πιθανότατα και άλλων «εδωδίων και ποσίμων τροφών»⁶⁰⁵. Στο ανώι του κτίσματος η πρόσβαση γινόταν από το ανώτερο επίπεδο της αυλής, μέσω δύο τοξωτών θυρών (εικ.190). Τέσσερα παράθυρα ανοίχθηκαν στη βόρεια πλευρά του χώρου αυτού κατά την αναστήλωση και το ανώι σήμερα στεγάζει

⁶⁰² Για τη διάταξη και τη μορφή των κελιών, βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 31-35.

⁶⁰³ Πρόκειται για στεγασμένο εξώστη που καλύπτεται με την ίδια στέγη του κτίσματος και στηρίζεται σε λεπτά κάθετα ξύλινα στοιχεία που βαίνουν σε λίθινο χαμηλό στηθαίο. Βασικό στοιχείο της λαϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, το *χαγιάτι* βρίσκει ευρεία εφαρμογή στις εσωτερικές όψεις των μοναστηριακών πτερόνων προς την αυλή. Παρόμοιοι τύποι *χαγιάτια* με ξύλινα στοιχεία απαντούν κυρίως στη βορειοελλαδίτικη αρχιτεκτονική. Βλ. στο Σαββοπούλου-Κατσίκη, *Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*: βλ. παράλληλα σε Μονή Παναγίας στο Τορνίκη, πιν. 9α, Μονή Παμμέγιστων Ταξιαρχών στον οικισμό Ταξίαρχη, πιν.105α., Μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Μπουνάσια, 168-169, πιν.131, 136.

⁶⁰⁴ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 72-75.

⁶⁰⁵ Dmitriewskij, *Τυπικά*, Κίεβο 1895, 730.

τον χώρο υποδοχής των προσκυνητών. Η τοιχοποιία της βόρειας πτέρυγας αποτελείται από αργολιθοδομή. Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι αδρά λαξευτοί ορθογωνικοί λίθοι μέχρι το μέσο περίπου του ύψους των τοίχων και ψηλότερα καλολαξευμένοι πώρινοι γωνιόλιθοι.

Εκατό μέτρα περίπου νότια του μοναστηριακού συγκροτήματος εντοπίστηκε μεγάλο υπερυψωμένο πετράλωνο, διαμέτρου 11μ., θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο (εικ.191, 192). Ο περιμετρικός μανδρότοιχος έχει ύψος σχεδόν 1,5μ., είναι κτισμένος με απλή ξηρολιθιά και η επιφάνειά του είναι στρωμένη με πλακοειδείς λίθους⁶⁰⁶.

Το συγκρότημα παρουσιάζει πολλές διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Το παλαιότερο τμήμα του περιβόλου σώζεται σήμερα στη δυτική όψη, από την πύλη έως τη νότια πτέρυγα, στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου του ανωγιού (εικ.193, 194). Η τοιχοποιία του τμήματος αυτού, που αποτελείται από αργολιθοδομή με πλήθος πλίνθων στους αρμούς διατεταγμένων σε επάλληλες οριζόντιες στρώσεις, θυμίζει την οχυρωματική αρχιτεκτονική του Μυστρά και δεν αφήνει αμφιβολίες ότι ανήκει στην υστεροβυζαντινή περίοδο, χρονολόγηση που συνάδει και με την α' φάση του καθολικού. Προφανώς λοιπόν το μοναστήρι χτίστηκε στον χώρο κάποιας παλαιότερης αμυντικής ή θρησκευτικής εγκατάστασης. Οποσδήποτε επί Β' Βενετοκρατίας, οπότε κτίζεται το νεότερο καθολικό (1704), θα πρέπει το μοναστήρι να έλαβε τη γενική μορφή στην οποία σώζεται σήμερα. Στη φάση αυτή θα πρέπει να ανήκουν τα δύο δυτικά κτίσματα της νότιας πτέρυγας, η εστία και η Τράπεζα, των οποίων η τοιχοποιία και τα περιθυρώματα παρουσιάζουν έντονη συγγένεια με του καθολικού. Εκτεταμένες επισκευές θα πρέπει να πραγματοποιήθηκαν μετά την καταστροφή του 1770 και στη φάση αυτή θα πρέπει να ενταχθεί το κτίσμα της βόρειας πτέρυγας που στέγαζε το ελαιουργείο. Το επίμηκες κτήριο με τα κελιά και το χαγιάτι, όπως και το ανατολικότερο της νότιας πτέρυγας είναι τα οψιμότερα κτίσματα του συγκροτήματος. Θα πρέπει να χρονολογηθούν στον 19ο αιώνα με βάση τα μορφολογικά και δομικά τους χαρακτηριστικά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν αποτελούν ανακατασκευές παλαιότερων κτισμάτων στην ίδια θέση. Οι καταστροφές του παρελθόντος και οι επάλληλες επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στο μοναστήρι έως και την αναστήλωσή του τη δεκαετία του '70 δεν επιτρέπουν ακριβέστερη χρονολογική τοποθέτηση. Οι εξωτερικές όψεις του περιβόλου σήμερα διατρυπώνται από πολλαπλά ανοίγματα, ενώ οι εσωτερικοί χώροι έχουν διαμορφωθεί με τρόπο ώστε το όλο συγκρότημα να προσαρμοστεί στις νέες απαιτήσεις μιας σύγχρονης μοναστικής κοινότητας.

⁶⁰⁶ Για τα αλώνια των μοναστηριών της Έξω Μάνης βλ. παρακάτω, Μέρος Γ', II. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

5. ΜΟΝΗ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΚΕΝΤΡΟΥ

Θέση

Στη θέση Κριντίστι, βορειοανατολικά του οικισμού Βόρειο (πρώην Μπρίντα) της κοινότητας Κέντρου ή Γαϊτσών⁶⁰⁷, βρίσκεται η ερειπωμένη μονή του Προφήτη Ηλία, χτισμένη πάνω σε βραχώδες έξαρμα που δεσπόζει στη νότια πλευρά του φαραγγιού του Ριντόμου⁶⁰⁸ (εικ.195-196). Η τοποθεσία είναι ορεινή και πανοραμική (εικ.197-200). Στα νότια του μοναστηριού διακρίνονται ακόμα και σήμερα κατάλοιπα τείχους ελληνοστικής περιόδου και σύμφωνα με τον σουηδό αρχαιολόγο Mattias Natan Valmin και με τον ακαδημαϊκό Σωκράτη Κουγέα η θέση θα πρέπει να ταυτιστεί με την αρχαία Αλαγονία⁶⁰⁹ (εικ.201-202). Μάλιστα, με βάση τη σύγχρονη έρευνα, στον λόφο του Προφήτη Ηλία πρέπει να τοποθετηθεί το ιερό της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος των μεσσηνιακών πολέμων⁶¹⁰, μία ταύτιση η οποία ενισχύεται και από την παρουσία πολλών πηγών στην περιοχή που ρέουν μέσα από το φαράγγι του Ριντόμου, υδροδοτώντας τους οικισμούς των μεσσηνιακών παραλίων. Άλλωστε, η Άρτεμις ως Λιμνάτις πρωτίστως συνδέεται με τα ύδατα, ενώ το νερό, ως πηγή ζωής, αποκτά και στη χριστιανική σκέψη ιδιαίτερη συμβολική σημασία, με θεολογικό, κοσμολογικό, σωτηριολογικό και εσχατολογικό περιεχόμενο⁶¹¹.

Στη θέση αυτή, στο νοτιοανατολικότερο όριο της τοπικής ενότητας Ζαρνάτας, σε ένα δυσπρόσιτο, απομονωμένο και φυσικά οχυρό ύψωμα, το οποίο δεσπόζει πάνω από το φαράγγι του Ριντόμου, ανεγέρθηκε κατά την Τουρκοκρατία το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία. Η στρατηγική αυτή θέση, σε μια περιοχή με άφθονα πηγαία ύδατα και πυκνή βλάστηση, επέτρεπε τον έλεγχο των μονοπατιών προς Ρίντομο και Πηγάδια και τον οδικό άξονα που ένωνε τη Μεσσηνιακή Μάνη με τον Μυστρά και τη Σπάρτη⁶¹². Ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί μνημονεύει τα Μπρίντα των Γαϊτσών αναφέροντας ότι βρίσκεται στους πρόποδες ενός απότομου βουνού, έχει νερά που αναβλύζουν, ωραίο κλίμα, περίφημες ελιές και ένα μοναστήρι⁶¹³.

Η πρόσβαση σήμερα γίνεται από ένα παλιό μονοπάτι, λαξευτό στον φυσικό βράχο, το οποίο ξεκινάει από ένα πλάτωμα στα νοτιοδυτικά του μοναστηριού και περνάει κατά

⁶⁰⁷ *Brinda de gacizza* : Το τοπωνύμιο είναι σλάβικο (<brnija, πηλός), όπως και όλοι οι οικισμοί της κοινότητας των Γαϊτσών, η Χώρα (*Gacizza megalì, Villa nuova in gacizza*), το Κέντρο ή πρώην Μπίλιοβα και το Ανατολικό ή πρώην Νερίντα. Vasmer, *Die Slaven*, 109. Ο οικισμός αναφέρεται ως Μπρίντα στις γραπτές πηγές από το 1618 έως το 1829, βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 271, πιν.Ι, παρ.ΙΙ. Το 1928 μετονομάστηκε σε Βόρειο και αποτελεί συνοικισμό της κοινότητας Κέντρου.

⁶⁰⁸ Το μνημείο είναι ελάχιστα γνωστό στη μέχρι σήμερα έρευνα. Βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 235-236 και Αλμπάνη κ.ά., *ΑΔ* 53 (1998), Β'1, 208.

⁶⁰⁹ Για τη θέση της αρχαίας Αλαγονίας στην περιοχή των Γαϊτσών, στο χωριό Νερίντα (σημ. Ανατολικό νομού Μεσσηνίας βλ. Kolbe (ed.), *Inscriptiones Graecae* V.1, 250. Σχετικά με το θέμα της αρχαίας Γερήνιας (Ζαρνάτας) και της αρχαίας Αλαγονίας (Προφήτης Ηλίας Μπρίντων) βλ. Valmin, *Études topographiques*, κεφ. 5 «Le Magne di Nord», 187 κ.ε., όπου παρατίθενται και φωτογραφίες των τειχών και σχέδιο της ακρόπολης του Προφήτη Ηλία. Βλ και Παπαχατζής, *Παυσανίου Μεσσηνιακά*, 456, σημ.5. Κουγέας, «Συμβολαί», 264.

⁶¹⁰ Valmin *Études topographiques*, 12, 190-5. Κουγέας, ό.π., 265. Koursoumis, «Artemis Limnatis». Κουρσούμης, Η λατρεία της Αρτέμιδος, 12-20.

⁶¹¹ Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Περί Υδάτων*, 87-99.

⁶¹² Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο Λακωνικής*, 392-395, εικ.31. Κουρσούμης - Κοσμόπουλος, «Ager Denthaliatis», εικ.1.

⁶¹³ Κωστάκης, «Enliyā Çelebi», 298. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 275.

μήκος της νότιας πλευράς του συγκροτήματος (εικ.199). Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του συγκροτήματος ανοίγεται η απότομη γκρεμνώδης πλαγιά του φαράγγιού και, συνεπώς, η θέα προς τα βορειοανατολικά, προς το φαράγγι Ρίντομο, τα Πηγάδια και την κορυφή του Ταυγέτου απλώνεται ανεμπόδιστη (εικ. 200, 205).

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι σήμερα σε μεγάλο μέρος κατεστραμμένο και αλλοιωμένο από τις φυσικές καταστροφές και την εγκατάλειψη. Η γενική του διάταξη ακολουθεί τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και ως εκ τούτου, ο χώρος που καταλαμβάνει είναι προσαρμοσμένος στο φυσικό ανάγλυφο του βραχώδους εξάρματος.

Η πύλη της μονής, σήμερα μετασκευασμένη με μπετόν, ανοίγεται στη νότια πλευρά του περιβόλου (εικ.206), πολύ υπερυψωμένη σε σχέση με το μονοπάτι που περνάει κατά μήκος της βάσης του βράχου στη νότια πλευρά (εικ.203). Μια λίθινη κλίμακα, εφαπτόμενη στη νότια πλευρά του βραχώδους εξάρματος πάνω στο οποίο έχει κτιστεί το μοναστήρι εξασφαλίζει την άνοδο από το μονοπάτι στην πύλη (εικ.204). Η είσοδος στο συγκρότημα φέρνει τον επισκέπτη στο εσωτερικό του περιβόλου, όπου διαμορφώνεται αύλειος χώρος στο κέντρο και στα δυτικά δεσπόζει το καθολικό, θεμελιωμένο πάνω στον φυσικό βράχο (εικ.207). Νότια και ανατολικά του περιβόλου διατάσσονταν τα μοναδικά σωζόμενα κτίσματα του μοναστηριού, πυργοειδή αλλά εντελώς ερειπωμένα σήμερα και σε κατάσταση που δυστυχώς δεν επιτρέπει καμία ταύτιση χώρου με συγκεκριμένη λειτουργία (εικ.208). Τον περίβολο στα δυτικά και βόρεια του συγκροτήματος οριοθετεί απλός μανδρότοιχος χαμηλού ύψους, στο άκρο του βραχώδους εξάρματος, πάνω από την γκρεμνώδη πλαγιά της χαράδρας(εικ.209-210). Οι φυσικά προστατευμένες αυτές πλευρές δεν απαιτούσαν μεγαλύτερη ενίσχυση.

Το λιθόστρωτο μονοπάτι που περνάει κατά μήκος της βάσης του βραχώδους εξάρματος στα νότια (εικ.211), οδηγεί μέσα στο φαράγγι του Ριντόμου, στη νότια πλαγιά του χειμάρρου, σε ένα επιβλητικό παραδοσιακό μυλοτόπι, το οποίο λειτουργούσε έως τα μέσα του 20ου αιώνα (εικ.212).

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό ανήκει στον τύπο του μονόχωρου δρομικού καμαροσκέπαστου ναού με τρούλο και έχει τρίπλευρη αγίδα στα ανατολικά (εικ.213-214). Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 9,19μ.χ4,18μ. Δύο ημικυλινδρικές καμάρες στηρίζουν το τύμπανο του τρούλου ανατολικά και δυτικά, ενώ στη βόρεια και νότια πλευρά αναλαμβάνουν αυτό τον ρόλο δύο στενά ημικυκλικά τόξα, τα οποία βαίνουν σε παραστάδες, οι οποίες μόλις εξέχουν των πλάγιων τοίχων. Η μετάβαση από το τετράγωνο της κάτοψης των τόξων στην κυκλική σφενδόνη της βάσης του τρούλου γίνεται μέσω τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων(εικ.215). Ο οκτάπλευρος τρούλος με το ευρύ κυλινδρικό τύμπανο και όλη η ανωδομή από τις γενέσεις των καμαρών και πάνω, αποτελούν νεότερη μετασκευή, ακριβώς χρονολογημένη το 1952 σύμφωνα με χάραγμα πάνω στο μπετόν και έχουν κατασκευαστεί από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Στη Μάνη, αλλά και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, ο τύπος του μονόχωρου δρομικού τρουλαίου ναού έχει μεγάλη διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, κυρίως

κατά τον 17ο και 18ο αιώνα⁶¹⁴, τόσο σε καθολικά μονών, π.χ. στα καθολικά των μονών Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι (1770)⁶¹⁵, της μονής Ντεκούλου στο Οίτυλο (1765), της μονής Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού⁶¹⁶, όσο και σε εκκλησίες π.χ. στον Άγιο Σπυρίδωνα Καρδαμύλης (α' μισό 18^ο αι.)⁶¹⁷ και στην Παναγίτσα στη Χώρα Εξωχωρίου (1672)⁶¹⁸.

Εξωτερικά οι δύο καμάρες του ναού καλύπτονται με δικλινή κεραμοσκεπαστη στέγη, η οποία προβάλλει τα αετώματά της στην ανατολική και δυτική πλευρά. Τα τόξα της βόρειας και νότιας πλευράς καλύπτονται εξωτερικά με υπερυψωμένη τετρακλινή στέγη με οριζόντια γείσα, πάνω στην οποία βαίνει ο τρούλος, χωρίς να στεγάζονται με τις εγκάρσιες δικλινείς στέγες που διαμορφώνουν υπερυψωμένα εγκάρσια αετώματα και που συνήθως φέρουν οι ναοί αυτού του τύπου. Πιθανότατα η στέγη πήρε αυτή τη μορφή κατά τη διάρκεια της μετασκευής της ανωδομής του τρούλου. Ο μετασκευασμένος τρούλος φέρει δίλοβα παράθυρα στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα και δίλοβες τυφλές κόγχες στις υπόλοιπες πλευρές.

Η κύρια τοξωτή θύρα εισόδου ανοίγεται στο δυτικό πέρας της νότιας πλευράς και φέρει ψηλότερα αβαθή τετράγωνη κόγχη (εικ.216). Αντίστοιχη τοξωτή θύρα υπάρχει και στο δυτικό πέρας της βόρειας πλευράς (εικ.217). Τα περιθυρώματα διαμορφώνονται από ορθογωνισμένους γωνιόλιθους και λαξευτούς θολίτες. Τα τόξα τους φέρουν και πλίνθινο πλαίσιο με οδοντωτό κόσμημα πολύ αλλοιωμένο πια. Η βόρεια θύρα στέφεται και από δεύτερο τόξο με αδρά λαξευτά λιθάρια. Στενή φωτιστική θυρίδα ανοίγεται στο ανατολικό πέρας της νότιας όψης, στον χώρο του ιερού (εικ.218). Μία δεύτερη ανοίγεται στην αψίδα (εικ.214). Στη δυτική όψη εντοπίζεται εξωτερικά κάτω από την αετωματική στέγη μικρός κυκλικός φεγγίτης από μονολιθικό πάρινο πλαίσιο απηχώντας δυτικές επιδράσεις⁶¹⁹. Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού υψώνεται πυργοειδές κωδωνοστάσιο, του οποίου η βάση εγγράφεται στο πάχος του τοίχου του καθολικού, εκτός από τη νότια όψη του, η οποία προεξέχει της παρειάς του ναού (εικ.218-219). Η ανωδομή του κατασκευασμένη από οπλισμένο σκυρόδεμα αποτελεί νεότερη μετασκευή.

Οι όψεις του ναού είναι καλυμμένες με παχιά στρώση τσιμεντοκονιάματος, η οποία έχει καλύψει την τοιχοποιία εξωτερικά και έχει αλλοιώσει σημαντικά την αρχική του μορφή. Μόνο η δυτική πλευρά δεν είναι επιχρισμένη και ένα τμήμα της νότιας όψης πάνω από τη θύρα, όπου εντοπίζεται ίχνος κονιάματος τοιχογραφίας. Η τοιχογραφία της πρόσοψης θα πρέπει να εξαίρετο με κάποιου είδους προεξέχουσα λίθινη κόγχη, όπως υποδεικνύουν τα ίχνη της βάσης της κάτω ακριβώς από τα κεραμίδια της δίρριχτης

⁶¹⁴ Ο τύπος απαντά και κατά τη βυζαντινή περίοδο στην Έξω Μάνη, π.χ. στον Προφήτη Ηλία στην Αμπύσολα Θαλαμών του 13^ο αι. και στον Άγιο Βασίλειο στο Κουτήφαρι, επίσης 13^ο αι. Σε άλλους μεταβυζαντινούς ναούς βλ. π.χ. στον ναό Ταξιαρχών Αρεόπολη (1798), στους Τρεις Ιεράρχες στη Στεμνίτσα (1715), στην Παναγία Κρητικιά ή Μυρτιδιώτισσα στη Μονεμβασιά (18^ο αι.) και αλλού. Βλ. Traquair, «Churches», πιν. XV.

⁶¹⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 127-130 και 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 139-140.

⁶¹⁶ Βλ. παρακάτω Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού, 167-168.

⁶¹⁷ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας».

⁶¹⁸ Γενικά για τις μονόκλιτες τρουλαίες βασιλικές βλ. Orlandos, «L' Architecture religieuse», 187-188. Μπούρας, *Μαθήματα*, 338-339. Σωτηρίου, *Βυζαντινή Αρχαιολογία*, 500.

⁶¹⁹ Για τους κυκλικούς φεγγίτες στις όψεις των ναών βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 3. Μονή Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς, 97, σημ.544.

στέγης, αμέσως ανατολικότερα του κωδωνοστασίου (εικ.216,218). Ο ναός είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και πλήθος άτακτα τοποθετημένων πλίνθων στους αρμούς (εικ.220). Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευτοί ορθογωνικοί γωνιόλιθοι έως το μέσο περίπου του ύψους του ναού και στη συνέχεια έως τη στέγη έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένοι πωρόλιθοι. Διαφορετική, ίσως, οικοδομική φάση υποδηλώνει και η διαμόρφωση της δυτικής όψης από το μέσο του ύψους της και πάνω, όπου εντοπίζεται οριζόντιος αρμός⁶²⁰. Εκτός από τη διαφορά στους γωνιόλιθους παρατηρείται ότι στην αργολιθοδομή παρεμβάλλονται πολύ λιγότερες πλίνθοι απ' ό,τι συμβαίνει από το σημείο αυτό και κάτω. Η στέγαση του ναού επίσης θα ήταν διαφορετική και στα τόξα των πλάγιων τοίχων. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία η σημερινή μορφή του καθολικού οφείλεται σε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Το εσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο (εικ. 221). Σήμερα μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών έχει καταστραφεί και καλυφθεί με τσιμεντοκονιάματα. Οι σωζόμενες τοιχογραφίες είναι λαϊκής τέχνης του 18ου αιώνα⁶²¹ (εικ.223-224). Ο ναός έχει περίτεχνο ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο φέρει στο επιστύλιο επιγραφή με χρονολογία 1774⁶²² (εικ.222). Σύμφωνα με αυτήν το τέμπλο φιλοτεχνήθηκε από τον Ανδρέα Κορωνέο από το Κουτζουμάνι (Μικρομάνη), ο οποίος φιλοτέχνησε και το τέμπλο του καθολικού της μονής Δήμιοβας (1773)⁶²³. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Προφήτη Ηλία αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της εξέλιξης της ξυλόγλυπτικής τέχνης στην περιοχή κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Από τον ίδιο ναό προέρχεται επίσης ξυλόγλυπτη κασέλα, διαστ. 0,90x0,30x0,40μ., ίσως οστεοφυλάκιο ή σκευοφυλάκιο της μονής, στην οποία έχει σκαλιστεί η ημερομηνία *ΑΨΗ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ*, που ανάγει τη δημιουργία του αντικειμένου στο 1708. Αποτελεί το μοναδικό δείγμα της κατηγορίας αυτής των ξυλόγλυπτων αντικειμένων που σώζεται στην Αλαγονία και την Έξω Μάνη.⁶²⁴

Περιγραφή συγκροτήματος

Από το μοναστηριακό συγκρότημα, το οποίο βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, σώζεται μόνο τμήμα της νότιας πλευράς και ελάχιστα λείψανα της ανατολικής. Η πρόσβαση στο συγκρότημα γίνεται από πύλη μετασκευασμένη από μπετόν (εικ.206), η οποία ανοίγεται στο μέσο της νότιας πλευράς, σε μεγάλο ύψος σε σχέση με το μονοπάτι που περνάει κατά μήκος της βάσης του βραχώδους εξάρματος (εικ.225-226). Η λίθινη κλίμακα, η οποία εφάπτεται στη νότια πλευρά του βράχου, έχει κι αυτή επενδυθεί από μπετόν και οδηγούσε σε εξώστη-ηλιακό μπροστά από την είσοδο. Η αρχική πύλη εισόδου ανοιγόταν στην ίδια θέση, αφού η μονή δεν είναι προσβάσιμη από καμία άλλη πλευρά, ενώ διατηρείται ακόμα ίχνος της τοιχοποιίας των παρειών της αρχικής πύλης, κατασκευασμένης από αργολιθοδομή με τμήματα πλίνθων (εικ.227).

⁶²⁰ Αναφέρουμε με επιφύλαξη τις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις λόγω της έντονης αλλοίωσης των όψεων του καθολικού. Επιπλέον, η δυτική όψη, λόγω του ότι βρίσκεται θεμελιωμένη στην άκρη του βραχώδους εξάρματος (όπως και η βόρεια), δεν είναι δυνατό να περιγραφεί με ακρίβεια, καθώς δεν είναι εύκολο να πλησιάσει κανείς σε απόσταση κατάλληλη για παρατήρηση και φωτογράφιση.

⁶²¹ Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 235-236.

⁶²² Καλαμαρά - Αλμπάνη (επ.), *Ξυλόγλυπτα*, 120-123.

⁶²³ Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἐκκλησίαι*, 211-213.

⁶²⁴ Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 250. Καλαμαρά - Αλμπάνη (επ.), *Ξυλόγλυπτα*, 124-125.

Η νότια πτέρυγα, η οποία πιθανώς στέγαζε τα κύρια κτίσματα του μοναστηριού, βρίσκεται σε επαφή με την ανατολική πλευρά της πύλης (εικ.225-228). Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα, το οποίο σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση και είναι θεμελιωμένο στον βράχο. Η τοιχοποιία του ξεκινά από τη βάση του βραχώδους εξάρματος, στο ίδιο επίπεδο που διέρχεται το μονοπάτι, με αποτέλεσμα να λαμβάνει τη μορφή ψηλού πύργου. Η στέγη, το δάπεδο του ανωγιού και ο βόρειος και δυτικός τοίχος έχουν καταπέσει (εικ.228). Από τις δοκοθήκες που σώζονται στην εσωτερική πλευρά του νότιου τοίχου μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν μάλλον διώροφο και έφερε ξύλινο πάτωμα (εικ.229). Φέρει ανοίγματα μόνο στο ψηλότερο σημείο των σωζόμενων τοίχων, σε ύψος περίπου 8μ. πάνω από την βάση του βράχου (εικ.230). Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται πλήθος άτακτα τοποθετημένων πλίνθων. Είναι όμοια με την τοιχοποιία του καθολικού, ιδιαίτερα του κάτω μέρους της δυτικής όψης (εικ.231). Οι γωνίες διαμορφώνονται με λαξευτούς ορθογωνισμένους γωνιόλιθους, μεγάλου μεγέθους στα χαμηλότερα τμήματα, μικρότερου ψηλότερα (εικ.225-226). Δύο μικρά παράθυρα ανοίγονται στη νότια πλευρά, το ένα ανατολικότερα με τοξωτό υπέρθυρο διαμορφωμένο από δύο λαξευτούς πωρόλιθους (στοιχείο πρωϊμότητας) και το άλλο δυτικότερα μετασκευασμένο, με οριζόντιο λίθινο ανώφλι (εικ.232). Ένα δεύτερο τοξωτό παράθυρο ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του κτίσματος, όμοιας μορφολογίας με το ανατολικότερο της νότιας όψης (εικ.225). Στο εσωτερικό του κτίσματος της νότιας πτέρυγας εντοπίζονται τοξωτές κόγχες - ερμάρια και κάποιες τυφεκιοθυρίδες (εικ.233-234).

Στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος σώζονται κάποια κατάλοιπα τοιχοποιίας θεμελιωμένα επίσης χαμηλά στον φυσικό βράχο (εικ.225). Ένα δεύτερο πυργοειδές κτίσμα διαμορφωνόταν εκεί, το οποίο προεξείχε λίγο της ανατολικής όψης της νότιας πτέρυγας και σχημάτιζε μ' αυτήν γωνία (εικ.235). Η ανωδομή του έχει καταπέσει και καλυφθεί από βλάστηση. Σώζεται μόνο τμήμα της ανατολικής όψης και η νοτιοανατολική γωνία του χωρίς κανένα άνοιγμα. Η τοιχοποιία του σωζόμενου τμήματός του είναι όμοια με της νότιας πτέρυγας και μάλιστα εμπλέκεται σ' αυτήν. Τα δύο κτίσματα κτίστηκαν ταυτόχρονα περικλείοντας την νότια και ανατολική πλευρά του βράχου και πρέπει να είναι σύγχρονα με την ανέγερση του καθολικού. Τα θεμέλια ενός ακόμα κτίσματος εντοπίζονται μέσα στον περίβολο, στ' ανατολικά του καθολικού, και δίνουν μία εικόνα της καταστροφής που έχει υποστεί το συγκρότημα (εικ.236).

Το μοναστήρι παρουσιάζει έντονο αμυντικό και οχυρωματικό χαρακτήρα, με την πύλη να ανοίγεται σε ύψος τουλάχιστον 7μ. πάνω από το έδαφος, τα παράθυρα να βρίσκονται μόνο στο ψηλότερο σημείο του πυργοειδούς κτίσματος της νότιας πτέρυγας, τις τυφεκιοθυρίδες να προστατεύουν την νότια πιο ευπρόσιτη πλευρά του συγκροτήματος, αλλά και την ίδια την οχυρή θέση, η οποία από βορρά είναι τελειώς απρόσιτη. Δεδομένης της τόσο στρατηγικής του θέσης, δεν θα ήταν άστοχο να υποστηριχθεί ότι στο σημείο αυτό πιθανότατα προϋπήρχε κάποια αμυντική ή λατρευτική εγκατάσταση, την οποία εκμεταλλεύτηκε το μοναστήρι, πιθανότατα στο β' μισό του 17ου αιώνα.

Σε απόσταση 100μ. περίπου προς νότο σώζονται τα κατάλοιπα αλωνιού, το οποίο σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες, ήταν ιδιοκτησία του μοναστηριού (εικ.237). Το αλώνι είναι κατά το ήμισυ κατεστραμμένο σήμερα, καθώς στο σημείο έχει κτιστεί κάποια

σύγχρονη αγροτική εγκατάσταση, τμήματα όμως του λίθινου περιμετρικού τοίχου διατηρούνται ακόμη⁶²⁵.

Σε άμεση οπτική επαφή με το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, στα βορειοανατολικά του και σε απόσταση περίπου 1χλμ. από αυτό, σώζονται τα ερείπια ενός συγκροτήματος υδρόμυλων, που απλώνεται σε διάταξη αμφιθεατρική στην ανατολική πλευρά της χαράδρας του Ριντόμου⁶²⁶ (εικ.238). Πρόκειται για ένα οργανωμένο παραδοσιακό μυλοτόπι, από το οποίο διατηρούνται τα κατάλοιπα έξι μύλων σε ερειπιώδη κατάσταση, η ύπαρξη και λειτουργία των οποίων πιθανότατα κάποτε συνδεόταν με το μοναστήρι. Σήμερα, η πρόσβαση στο μυλοτόπι του Ριντόμου είναι αδύνατη, όμως στο παρελθόν γινόταν μέσω του παλιού λιθόστρωτου μονοπατιού που περνάει από τα νότια της μονής του Προφήτη Ηλία και κατευθύνεται προς το φαράγγι στα βορειοανατολικά και προς τους υπόλοιπους συνοικισμούς της κοινότητας Κέντρου στα νότια (εικ.239-241)⁶²⁷. Το μονοπάτι αυτό, που με βάση τα μορφολογικά του στοιχεία χρονολογείται στην όψιμη Τουρκοκρατία, επέτρεπε την άμεση σύνδεση του μοναστηριού με το μυλοτόπι.

Οι μύλοι ακολουθούν τη φυσική κατωφέρεια της πλαγιάς και διατάσσονται από βορειοανατολικά, όπου βρίσκεται ο πρώτος στο ψηλότερο σημείο του μυλοτόπου κοντά στην πηγή, προς νοτιοδυτικά, όπου βρίσκεται ο έκτος και χαμηλότερα σωζόμενος μύλος (εικ.212,238). Τα κτίσματα βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση, αλλά παρουσιάζουν μορφολογική συγγένεια⁶²⁸. Πρόκειται για λιθόκτιστα ορθογώνια μονόχωρα κτίσματα, με επικλινή, μονόρριχτη στέγη, καλυμμένη με τίκλες που στηριζόταν σε ξύλινα ζευκτά (εικ.242-244). Εξωτερικά στη βόρεια πλευρά τους υψώνεται ο λίθινος υδατόπυργος που μεταφέρει το νερό από τον προηγούμενο κάθε φορά μύλο. Οι τοιχοποιίες των μύλων και των υδατόπυργων είναι αμελείς με ορθογωνισμένους λίθους, από τον ντόπιο σχιστόλιθο, χωρίς συνδετικό κονίαμα. (εικ.243,244). Τα δάπεδα δεν είναι ορατά καθώς οι στέγες και οι ανωδομές των κτηρίων έχουν καταπέσει στο εσωτερικό. Η βόρεια πλευρά των μύλων είναι πάντοτε τυφλή και φέρει τον εντοιχισμένο λίθινο σωλήνα που μεταφέρει το νερό από τον υδατόπυργο στην υπόγεια φτερωτή του μύλου. Τα ανοίγματα βρίσκονται πάντοτε στη νότια μακρά πλευρά. Στον τέταρτο κατά σειρά μύλο ανοίγονται δύο θύρες με οριζόντια μονολιθικά ανώφλια και ένα ορθογώνιο παράθυρο με επίσης οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι στο μέσο (εικ.243). Τα υπόλοιπα κτίσματα των μύλων φέρουν μόνο ένα θυραίο άνοιγμα και ένα μικρό παράθυρο πάνω από το μικρό άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου, απ' όπου το νερό έβγαινε από τον ένα μύλο και κατευθυνόταν στον επόμενο (εικ.244,245). Εσωτερικά στους πλάγιους στενούς τοίχους διαμορφώνονταν ορθογώνιες κόγχες. Οι υδρόμυλοι συνοδεύονταν από προσκτίσματα που εξυπηρετούσαν τη μόνιμη ή περιστασιακή διαμονή των μυλωνάδων, κτισμένα παρατακτικά, σ' επαφή με τις στενές πλευρές τους. Στ'

⁶²⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. Π. Αλώνια & Δημητριακά, 254.

⁶²⁶ Για τους υδρόμυλους του Ριντόμου βλ. και Μεγαλομμάτη, «Υδρόμυλοι».

⁶²⁷ Θα πρέπει να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον φύλακα αρχαιοτήτων της Έξω Μάνης κ. Σπύρο Νίκα, ο οποίος με αυταπάρνηση με οδήγησε στο μυλοτόπι του Ριντόμου, όχι από το κλεισμένο πια μονοπάτι, αλλά από την γκρεμνώδη πλαγιά του φαραγγιού, χωρίς την οξυδέρκεια και γνώση του οποίου δεν θα είχα ποτέ καταφέρει να φθάσω στο σημείο. Ελπίζω η παρουσίαση των μύλων εδώ να παρακινήσει το ενδιαφέρον για τη διάσωση του σπουδαίου αυτού συνόλου πολιτιστικής κληρονομιάς.

⁶²⁸ Σημειώνεται ότι στο κεφάλαιο αυτό γίνεται σύντομη μνεία της αρχιτεκτονικής των κτισμάτων των μύλων του Ριντόμου. Αναφορικά με τα ειδικά χαρακτηριστικά τους βλ. Μέρος Γ'. ΠΙ. Υδρόμυλοι Άλεσης δημητριακών, 258-277.

ανατολικά εφάπτεται σε όλες τις περιπτώσεις ξεχωριστή οικία, ισόγεια ή διώροφη, τετράγωνη ή ορθογώνιας κάτοψης, αλλά και άλλοι βοηθητικοί χώροι στα δυτικά, όπως φούρνοι (εικ.246-248).

Το μυλοτόπι του Ριντόμου στη σημερινή του μορφή θα πρέπει να άκμασε κατά τον 19ο αιώνα, όπως μαρτυρούν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κτισμάτων και εγχάρακτες χρονολογίες του 19ου αιώνα που εντοπίζονται περιστασιακά στην τοιχοποιία, όπως 1854 και 1878. Υδρόμυλοι όμως στην ίδια θέση πιθανώς λειτουργούσαν από παλιότερα, δεδομένου ότι τα αγροτικά αυτά μνημεία χαρακτηρίζονται συνήθως από την πρόχειρη κατασκευή τους, που καθιστούσε απαραίτητες τις επάλληλες μετασκευές, αλλά και από τη διαχρονική λειτουργία τους, λόγω της καταλληλότητας της θέσης που βρίσκονται. Τη διαχρονικότητα της λειτουργίας του μυλότοπου επιβεβαιώνει και το τοπωνύμιο της θέσης «Μύλοι». Ακόμα, η θέση του μυλότοπου, σε οπτική επαφή και γειτνίαση με το μοναστήρι και φυσικά σε σύνδεση με αυτό μέσω του παλιού καλντεριμιού, υποδεικνύει την άμεση σχέση της μονής του Προφήτη Ηλία με τους υδρόμυλους του Ριντόμου. Η υπόθεσή μας ενισχύεται και από τη σημασία του νερού στη θέση αυτή ήδη από τους προχριστιανικούς χρόνους και από το ιδιαίτερο συμβολικό περιεχόμενο που αποκτά το νερό στη χριστιανική σκέψη⁶²⁹. Τα άφθονα ύδατα της περιοχής δεν θα μπορούσαν να εξαίρονται με καλύτερο τρόπο, να προστατεύονται και παράλληλα να χρησιμοποιούνται για τις ανάγκες των όμορων οικισμών.

⁶²⁹ Papastavrou, *Recherche iconographique*: σχετικό κεφάλαιο για νερό στη χριστιανική σκέψη. Βλ. και Ζαφειροπούλου (επ.), *Περί Υδάτων*, κυρίως 87-99.

II. ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΝΔΡΟΥΒΙΣΤΑΣ

Η Ανδρούβιστα, η ευρύτερη περιοχή της σημερινής πόλης της Καρδαμύλης του δήμου Δυτικής Μάνης, αποτέλεσε επί Τουρκοκρατίας τη μία από τις τρεις γεωγραφικές και σχετικά αυτόνομες διοικητικά περιφέρειες της Έξω Μάνης. Η τοπική ενότητα Ανδρούβιστας καταλαμβάνει την περιοχή του πρώην δήμου Καρδαμύλης, ο οποίος υπαγόταν στον νομό Λακωνίας έως το 1937, όπως και όλη η Έξω Μάνη (εικ.249,250). Ο Δικαίος Βαγιακάκος έχει κάνει συστηματική μελέτη σχετικά με την Αρδούβιστα - Ανδρούβιστα - Μεγάλη Χώρα της Έξω Μάνης, συλλέγοντας όλο το διαθέσιμο υλικό από τις δημοσιευμένες γραπτές πηγές⁶³⁰. Εδώ θα αναφερθούμε συνοπτικά στους πιο σημαντικούς ιστορικούς σταθμούς της εν λόγω περιφέρειας.

Η Καρδαμύλη⁶³¹ αναφέρεται από τον Όμηρο ως μία από τις επτά πόλεις τις οποίες υποσχέθηκε ο Αγαμέμνονας ως δώρο στον Αχιλλέα για να νυμφευτεί μία από τις κόρες του⁶³². Κατά τη ρωμαϊκή εποχή η Καρδαμύλη δεν υπάχθηκε στο Κοινό των Ελευθερολακώνων, αλλά δωρήθηκε στη Σπάρτη το 21π.Χ. από τον αυτοκράτορα Αύγουστο, της οποίας κατέστη και το επίνειο, επειδή τάχθηκε με το μέρος του κατά τον αγώνα του εναντίον του Αντωνίου⁶³³. Σύμφωνα με τον Πανσανία από εκεί πέρασε ο υιός του Αχιλλέα Πύρρος (Νεοπτόλεμος), μεταβαίνοντας στη Σπάρτη μέσω της οδού που διερχόταν από το δάσος της Βασιλικής του Ταυγέτου, για να νυμφευτεί την Ερμιόνη, κόρη του Μενέλαου και της Ωραίας Ελένης⁶³⁴. Τα ίχνη της ζωής της Καρδαμύλης και της ευρύτερης περιοχής χάνονται κατά τη βυζαντινή περίοδο και στον χώρο αυτόν εμφανίζεται τον 13ο αιώνα (1278) η Ανδρούβιστα, τοπωνύμιο, το οποίο χρησιμοποιείται έως τη δημιουργία του νέου Ελληνικού κράτους το 1836, οπότε και επανέρχεται στη διοικητική οργάνωση το όνομα Καρδαμύλη (ως πόλη και ως περιοχή).

Ο συνοικισμός της Ανδρούβιστας βρισκόταν στις υπώρειες της δυτικής πλευράς του μέσου Ταυγέτου, σε υψόμετρο 500μ. και σε απόσταση 5 χιλιομέτρων από τον σημερινό παράλιο οικισμό της Καρδαμύλης. Σύμφωνα με τον Β. Πατριαρχέα «ή ἔκτασις τοῦ οἰκισμοῦ (ενν. Ανδρούβιστας), ὑπερθεν τῆς Καρδαμύλης μαρτυρεῖται ἐκ τῶν μέχρι τοῦ νῦν ἐρειπίων καὶ θραυσμάτων κεραμεικῆς, ἀπὸ τοῦ ὑψιπέδου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου μέχρι καὶ τοῦ συνοικισμοῦ Κολιμπετσείκα, καὶ ἐξ ἧς περιοχῆς συνωκίσθησαν κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τοῦ 17^{ου} αἰῶνος Χώρα, Ξεχωρι, Πρίπιτσα, Νικοβον, Σαηδόνα, Τσέρια, Κάλυβες, Σγούρνιτσα, Πετροβούνη καὶ ἡ νεωτέρα Καρδαμύλη»⁶³⁵. Η ευρύτερη περιοχή ορίζεται από

⁶³⁰ Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα».

⁶³¹ Besnier, *Lexique*, 174. Στα έγγραφα και την τοπική διάλεκτο απαντά ο δωρικός τύπος Σκαρδαμούλα (κατά τους νόμους της συνεκφοράς του τελικού -ς από τη γενική του άρθρου της Καρδαμύλης και της προφοράς του υ=ου και του η=α), βλ. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 592, 598-9. Σχετικά με το τοπωνύμιο Βλ. Βαγιακάκος, «Κάρδαμον».

⁶³² Ιλ. I 150, 292. Ηρόδ. 8,75, Θουκ.8,24. Πετρίδης, «Περὶ τῆς Καρδαμύλης».

⁶³³ Nobbe (ed.), *Ptolemaei Geographia*, Lib.III, 16, §22. Σκοπετέας, «Ἐγγραφα ἰδιωτικά», 63. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 594.

⁶³⁴ Παπαχατζής, *Πανσανίου Λακωνικά*, III, 26.7.

⁶³⁵ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 601. Έχει υποστηριχθεί ότι η Ανδρούβιστα βρίσκεται στον χώρο, όπου τον 9^ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί οι Σλάβοι Μελιγκοί και ο οποίος αναφέρεται στις πηγές ως Ζυγός ή Δρόγγος των Μελιγκών. Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 9. Για τον Ζυγό βλ. παρακάτω, 189-191.

βορρά και νότο από δύο βαθιές χαράδρες, το φαράγγι του Βιρού⁶³⁶ βόρεια και το Λαγκάδι της Νούπατης ή του Φονέα νότια (εικ.251). Τα δύο φαράγγια ξεκινούν από το δάσος της Βασιλικής - μέσω του οποίου διερχόταν η οδός που συνέδεε τη βορειοδυτική Μάνη με το Δεσποτάτο του Μυστρά και τη Σπάρτη - και εκβάλλουν στον μεσσηνιακό κόλπο. Το φαράγγι του Βιρού καταλήγει στην Καρδαμύλη και του Φονέα μεταξύ Πραστείου και Λεύκτρου (σημερινή Στούπα).

Σχετικά με την ετυμολογία του ονόματος Ανδρούβιστα έχουν προταθεί διαφορετικές ερμηνείες⁶³⁷. Ο Στ. Σκοπετέας προτείνει την λατινική προέλευση του ονόματος από το επίθετο *arduus* (= ανωφερής, όρθιος)⁶³⁸, ενώ ο Μ. Vasmer τη σλαβική προέλευσή του από το σλάβικο *Radovište* ή το βουλγάρικο *Rodovišt*⁶³⁹, χωρίς όμως να δίνει ούτε τη σημασία της λέξης, ούτε τον τρόπο σχηματισμού της.

Στις ξένες και ελληνικές πηγές συναντάται με διάφορους τύπους⁶⁴⁰, είτε ως όνομα κώμης, είτε ως όνομα ευρύτερης διοικητικής περιοχής, δηλ. καπετανίας, στην οποία υπάγονταν τα χωριά και οι οικισμοί των περιχώρων. Σε μερικές από τις κατά καιρούς απογραφές της Μάνης η Ανδρούβιστα αναγράφεται μαζί με τον χαρακτηρισμό *Μεγάλη Χώρα*, άλλοτε πάλι αναφέρεται ως *Χώρα Ανδρούβιστα*, *Χώρα*, ή και χωρίο⁶⁴¹. Στην πρώτη διοικητική διαίρεση του 1835, όταν γίνεται η πρώτη σύσταση των δήμων, η *Χώρα Ανδρούβιστα* υπάγεται στον δήμο Καρδαμύλης.⁶⁴² Τέλος, στη διοικητική διαίρεση του 1845 παραλείπεται το *Ανδρούβιστα* και σημειώνεται μόνο το *Χώρα*, τοπωνύμιο το οποίο διατηρείται έως σήμερα και αποτελεί έναν από τους πέντε οικισμούς της κοινότητας Εξωχωρίου⁶⁴³.

Ενδιαφέρον για τη θέση είναι και το τοπωνύμιο *Χαλάσματα*⁶⁴⁴. Το τοπωνύμιο αυτό δηλώνει ερείπια οικισμού και πιθανώς ταυτίζεται με την παλιά Αρδούβιστα, την οποία λεηλάτησε και κατέστρεψε εκ θεμελίων ο βεηλέρβης Αχμέτ, ο οποίος την 8η Απριλίου 1481, με ισχυρό στρατό και βοηθούμενος από τον βοεβόδα της Καλαμάτας προχώρησε στη Μάνη εναντίον του Κροκοδείλου Κλαδά. Επειδή δεν κατόρθωσε να συλλάβει τον ίδιο, λεηλάτησε τον τόπο και κυρίευσε τα χωριά Καστάνια και Λεφτίνα ως και την Αρδούβιστα.⁶⁴⁵ Σύμφωνα με τον Β. Πατριαρχέα από τους κατοίκους της αρκετοί κατέφυγαν στα γύρω χωριά της περιοχής, ενώ οι παραμείναντες κάτοικοι έκτισαν οικίες σε νέα θέση, όπου σήμερα υπάρχει ο οικισμός Χώρα⁶⁴⁶.

Η Ανδρούβιστα αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές σε επίσημο βενετικό έγγραφο, απόφαση βενετικού δικαστηρίου του 1278, ως *Arduuista* (=Arduvista)⁶⁴⁷. Από το έγγραφο πληροφορούμαστε ότι την εποχή εκείνη ο Μιχαήλ Σπανός, καπετάνιος στην

⁶³⁶ Το τοπωνύμιο Βιρός (ο), προέρχεται από το σλαβικό *vir* = ύδωρ στάσιμο, συνήθως εντός κοιλοτήτων της κοίτης χειμάρρων. Βλ. *Ιστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), λ. *βιρός*.

⁶³⁷ Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 27-28.

⁶³⁸ Σκοπετέας, «Αρδούβιστα» Ο ίδιος, Εφημ. *Ὁ Φάρος τῆς Λακωνίας*, φυλλ.12, 16 Δεκεμβρίου 1953.

⁶³⁹ Vasmer, *Die Slaven*, 165.

⁶⁴⁰ Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 26-27.

⁶⁴¹ Βαγιακάκος, *ό.π.*, 28-31.

⁶⁴² Χουλιάρικης, *Γεωγραφικὴ ἐξέλιξις*, τ.1α (1973), 121.

⁶⁴³ Πατριαρχέας, *Τὰ πέντε χωριά*, 2.

⁶⁴⁴ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 602.

⁶⁴⁵ Sathas, *Documents inédits*, τομ. 6, Παρίσι 1884, 42.

⁶⁴⁶ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 542. Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 28.

⁶⁴⁷ Tafel –Thomas, *Urkunden*, 233. Bon, *La Morée Franque*, 505. Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 11.

Ανδρούβιστα, διενεργούσε πειρατείες εναντίον των κατοίκων της Κορώνης⁶⁴⁸. Στα μέσα του 15ου αιώνα φαίνεται ότι η σλαβικής καταγωγής οικογένεια των Σπαναίων ή Ισπανών εξακολουθούσε να διαφεντεύει στην περιοχή⁶⁴⁹, όπως προκύπτει από αργυρόβουλο *Ορισμό* του δεσπότη του Μυστρά του 1440⁶⁵⁰. Ο οικισμός απαντά σε έγγραφο του 1480 ως Castello Arduista⁶⁵¹ και Casale Orduista⁶⁵².

Στη συνέχεια εμφανίζεται στις πηγές από το 1618 έως το 1829⁶⁵³. Σε επιστολή των Μανιατών προς τον Δούκα του Never το 1618 υπογράφει ως *ταβουλάριος* όλης της Χώρας Ανδρούβιστας κάποιος Γεώργιος Σκούμπλος⁶⁵⁴. Η οικογένεια Σκούμπλων είναι παλιά στη Μάνη και απαντά ήδη στην περιοχή από τον 16ο αιώνα⁶⁵⁵. Σε έγγραφο του 1595, που βρίσκεται στο Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας της Βενετίας, σχετικά με την ασφάλιση φορτίου, το οποίο πρόκειται να μεταφερθεί από τη Μάνη (Brazzo di Maina), αναφέρεται ο εκ Μάνης Γεώργιος Σκούμπλος (Zorzi Scumblo).⁶⁵⁶ Σε έγγραφο του 1651 από τη Μάνη αναφέρεται η «Φροσύνη Σκουμπλίτζα», η οποία αφιερώνεται καλόγρια στη μονή των Αγίων Θεοδώρων Πραστείου⁶⁵⁷. Σε άλλο έγγραφο του 1679 υπογράφει ο ιερομόναχος και

⁶⁴⁸ Στο Γαλλικό Χρονικό του Μορέως αναφέρεται ότι κάποιος Σπανής, αυθέντης του κάστρου της Γιστέρνας (= του Λεύκτρου της Μάνης) και των άλλων κάστρων της περιοχής, βοήθησε το 1296 τον πρίγκιπα του Μορέως Φλωρέντιο, εναντίον των Ελλήνων, να ανακτήσει το κάστρο του Αγίου Γεωργίου Σκορτών. Ίσως πρόκειται για τον Μιχαήλ του προηγούμενου εγγράφου. Βλ. Longnon (ed.), *Chronique de Morée*, §823. Καλονάρος, *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, 128. Ζακυθινός, *Οἱ Σλάβοι*, 60-61. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν», 18. Βαγιακάκος, «Ἄρδούβιστα», 12.

⁶⁴⁹ Τη σπουδαιότητα της οικογένειας των Σπανών, Σπαναίων, Σπανήδων ή Ισπανών στη Μάνη κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο μαρτυρούν δύο επιγραφές του 14ου αιώνα, οι οποίες αναφέρουν τον Κωνσταντίνο Σπανή με το αξίωμα του *Τζαούσιου* ή *Τζάση* του Δρόγγου των Μελιγγών. Η αρχαιότερη βρίσκεται σε ενεπίγραφη πλάκα, τοποθετημένη στην ποδιά της κόγχης πάνω από το υπέρθυρο της νότιας θύρας του ναού του Αγίου Γεωργίου Στεφανόπουλων, στη θέση Τυλιγί του Οιτύλου και φέρει τη χρονολογία 1331/32. Βλ. Waddington - Le Bas, *Inscriptions II*, αρ.279, 57. Ahrweiler-Glykatzi, «Une inscription». Δρανδάκης, «Επιγραφαί», 139, σημ.3-6. Ἀβραμέα, «Ὁ Τζάσις τῶν Μελιγγῶν». Η δεύτερη, του 1337/38, βρίσκεται στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι της Πλάτσας. Βλ. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν». Ἀβραμέα, ὁ.π. Μουρίκη, *Τοιχογραφίες Αγίου Νικολάου Πλάτσας*, 12-16. Την παρουσία των Σπανήδων στην περιφέρεια της Ανδρούβιστας και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους επιβεβαιώνουν διάφορες μνείες σε ιδιωτικά έγγραφα έως και τον 18ο αιώνα. Βλ. Σκοπετέας, «Ἐγγράφα ἰδιωτικά», 77 (εγγρ.19), 79 (εγγρ. 19), 80 (εγγρ.21), 100 (εγγρ.62). Σήμερα ακόμα, υπάρχει τοπωνύμιο «τα Σπαναίικα», στη δυτική πλευρά της χαράδρας του χειμάρρου του Βιρού, και του «Σπανή το Λαγκάδι» στο χωριό Τσέρια. Βλ. Βαγιακάκος, «Ἄρδούβιστα», 16.

⁶⁵⁰ Το ανακάλυψε στο χωριό Πεδινό της περιοχής της Ανδρούβιστας (Εξωχωρίου) και το εξέδωσε ο επίσκοπος Ανδρούβιστας Προκόπιος, «Ἀνέκδοτον ἀρχαίον ἐγγράφον», *Πανδώρα*, τομ.1, τευχ. 3 (1850), 71-72. Το αργυρόβουλο αναδημοσίευσε ο Λάμπρος, «Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον», 15-16. Ο Σκοπετέας («Ἐγγράφα ἰδιωτικά», 108) αναφέρει ότι η τοπική παράδοση ανάγει την καταγωγή των Σπαναίων σε εξορισμένο πρίγκιπα του βασιλικού οίκου της Ισπανίας, εξ ου και το κομψότερο επώνυμο «Ισπανός» με το οποίο αναφέρονται τα μέλη της οικογένειας στον Ορισμό. Βλ. και Κουγέας, «Χρυσόβουλον», 380, σημ.1. Ο ίδιος, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν», 19, σημ.7.

⁶⁵¹ Sathas, *Documents inédits*, τομ. 6, Παρίσι 1884, 221.

⁶⁵² Sathas, ὁ.π., 226.

⁶⁵³ Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οικισμοί*, 267-269, πιν.Ι, Παρ.ΙΙ, 420. Βαγιακάκος, «Ἄρδούβιστα», 16-26.

⁶⁵⁴ «Γεώργιος Σκούμπλος καὶ ταβουλάριος Ἀρδούβιστας με ὅλην μου τὴν χώρα προσκηνό...», βλ. Buchon, *Nouvelles recherches*, 273-274 και Miklosich - Muller, *Acta et diplomata*, τομ.ΙΙΙ (1865), 270-272. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, 205-207.

⁶⁵⁵ Ο Γ. Μαραβελέας υποθέτει ότι η καταγωγή της οικογένειας είναι από το Πραστείο. Βλ. Μαραβελέας, *Πραστεῖο*, 103. Αντίθετα, ο Σκοπετέας αναφέρει ότι η οικογένεια, προερχόμενη από άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας, κυρίως από Μεσσηνία και Λακωνία, κατέφυγε στις ανατολικές και δυτικές υπώρειες του Ταυγέτου μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους για να προστατευθεί και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Ανδρούβιστα. Σκοπετέας, «Διαθήκαι», 103. Βλ. και Βαγιακάκος, «Ἄρδούβιστα», 23.

⁶⁵⁶ Γκόφα, «Ἀσφαλιστήρια 16ου αἰῶνος», 74-75.

⁶⁵⁷ Μαραβελέας, *Πραστεῖο*, 73, 108-109.

ηγούμενος της ίδιας μονής Γαβρίλης Σκούμπλος⁶⁵⁸. Σε επιγραφή του 1745 στον ναό του Αγίου Νικολάου στη θέση Τίκλα έξω από το Εξωχώρι αναφέρεται ότι «ή παρών ζωγραφία ιστορίσθη διά ἔξοδα τοῦ ἐλαβοῦς Στρατήγη Καλλέργη Σκούμπλου»⁶⁵⁹.

Το 1642 ο επίσκοπος Ανδρούβιστας Χριστόφορος απέπλευσε από το Οίτυλο για την Ιταλία προκειμένου να γίνουν συνεννοήσεις για μετανάστευση Μανιατών προς την Απουλία⁶⁶⁰. Ο Γάλλος περιηγητής Guilletiere το 1669 μας πληροφορεί ότι η η Καρδαμύλη (εννοείται εδώ η περιοχή Ανδρούβιστας) ήταν μία από τις πλουσιότερες πόλεις της χερσονήσου, ώστε οι Έλληνες την ονόμαζαν *Χώραν* και όχι *χωρίον*⁶⁶¹. Ένα χρόνο αργότερα ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί, αναφέρει ότι το χωριό *Αρντόστα* (= Ανδρούβιστα) είναι ένα χωριό με πέντε γειτονιές, σαράντα εκκλησίες και τρία μοναστήρια⁶⁶². Μάλιστα, κάνει αναφορά στα αμπέλια, τις ελιές, τους κήπους, τις συκιές και τα νερά της περιοχής. Σε έγγραφο του Αρχείου Ζακύνθου του 1674, το οποίο αναφέρεται στη μετακίνηση Μανιατών προς την Απουλία αναγράφεται ότι προέρχονταν όλοι από τη Μάνη και ειδικότερα από το χωριό *Αδρούβιστα*⁶⁶³.

Κατά τη διάρκεια της σύντομης Β' Βενετοκρατίας (1685-1715), σύμφωνα με το ιδιάζον διοικητικό σύστημα που εφάρμοσαν οι Βενετοί στη Μάνη⁶⁶⁴, η Ανδρούβιστα αποτελεί επίσημα πια ομώνυμη Καπετανία⁶⁶⁵ και η τοπική εξουσία περνάει σταδιακά στην ισχυρή οικογένεια των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης⁶⁶⁶. Έκτοτε η Ανδρούβιστα προσλαμβάνει έντονη ιστορική παρουσία⁶⁶⁷. Σύμφωνα με την παράδοση η οικογένεια των Τρουπάκηδων κατάγεται από τους Παλαιολόγους του Μυστρά⁶⁶⁸. Κάποιοι γόνος των Παλαιολόγων, με το όνομα Μιχαήλ, αναζητώντας σωτηρία, όπως και άλλες επιφανείς οικογένειες του Μυστρά⁶⁶⁹, πέρασε τον Ταΰγετο και εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Ανδρούβιστας, όπου, λόγω της ευγενικής καταγωγής του και άλλων προτερημάτων του, εκλέχθηκε από τους κατοίκους ως *πρωτογέροντας* της χώρας. Η εμφάνιση του γενάρχη Μιχαήλ Παλαιολόγου στην περιοχή εικάζεται ότι λαμβάνει χώρα γύρω στα 1670-1690⁶⁷⁰. Μοναδική γραπτή μνεία του ονόματός του υπάρχει σε κρήνη έξω από το οχυρό συγκρότημα της Επάνω Καρδαμύλης, έργο του 1734, σύμφωνα με εγχάρακτη επιγραφή: «1734/ΕΞΟΔΟΥ ΠΑ/ΝΑΓΙΟΤΙ ΤΡΟΥ/ΠΑΚΙ Ο ΠΑΤΙΡ/ ΤΟΥ ΜΙΧΑΙΛ

⁶⁵⁸ Μαραβελέας, *Πρασιεύματα*, 73, 108-109.

⁶⁵⁹ Σκοπετέας, «Διαθήκαι», 105. Ο Δ. Βαγιακάκος αναφέρει και συνοικισμό του Εξωχωρίου με το όνομα Σκουμπλαίικα. Βλ. Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 23.

⁶⁶⁰ Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ ἀρχαία», 133-4.

⁶⁶¹ De la Guilletiere, *Athènes Ancienne et Nouvelle*, 24, 40-42.

⁶⁶² Κωστάκης, «Ενλίγὰ Ἐλεβί», 299. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 277.

⁶⁶³ Βαγιακάκος, «Ἀποικία Μανιατῶν», 153,155.

⁶⁶⁴ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. ΙΙΙ. Διοικητική και κοινωνική οργάνωση, 41-51.

⁶⁶⁵ Πρώτη έγγραφη μνεία της καπετανίας σώζεται σε κατάλογο των κατοίκων της κοινότητας Ζαρνάτας του 1690, όπου αναφέρεται κάτοικος με το επώνυμο Κούτρας με το αξίωμα του Καπετάνιου: *capitan Cutra di Andruvista*, βλ. Κουγέας, «Ἀναφορά Βοιτυλιωτῶν», 429.

⁶⁶⁶ Για την ισχυρή οικογένεια Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης βλ. Γούδας, «Τρουπάκαι ἡ Μούρτζινου». *Πατριαρχείας, Δίπτυχον*, 592-656. Βαγιακάκος, «Παλαιολόγος Τρουπάκης Μούρτζινος», 45-66. Μαραβελέας, *Οἱ Παλαιολόγοι*. Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Ἅγιος Σπυρίδωνας». Οἱ ἴδιοι, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων».

⁶⁶⁷ Μαραβελέας, *Οἱ Παλαιολόγοι*, 8.

⁶⁶⁸ Γούδας, «Τρουπάκαι ἡ Μούρτζινου», 401. Μαραβελέας, *Οἱ Παλαιολόγοι*, 36.

⁶⁶⁹ Για την εγκατάσταση στη Μάνη βυζαντινῶν αρχοντικῶν οικογενειῶν που προέρχονταν ἀπὸ τὸν γειτονικὸ Μυστρά βλ. Δασκαλάκης, *Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, 19. Κουγέας, «Συμβολαί», 276-277.

⁶⁷⁰ Γούδας, «Τρουπάκαι ἡ Μούρτζινου», 401.

ΠΑ/ΛΕΟΛΟΓΟΣ ΚΕ Ο ΛΙΟΣ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΣ»⁶⁷¹ (εικ.252-254). Επιγραφή, η οποία ασφαλώς αναφέρεται στον γέροντα πλέον Μιχαήλ Παλαιολόγο, εφόσον το όνομά του αναγράφεται μετά απ' αυτό του γιου του Παναγιώτη, στον οποίο αποδίδεται η δαπάνη του δημόσιου αυτού έργου και μαζί με το όνομα του εγγονού του Πέτρου. Χωρίς να μπορεί να αποδειχθεί από την μέχρι σήμερα έρευνα η οποιαδήποτε συγγενική σχέση της οικογένειας με την τελευταία αυτοκρατορική οικογένεια του Βυζαντίου, είναι βέβαιο ότι διατηρήθηκε επίμονη η πεποίθηση της καταγωγής της από τους Παλαιολόγους και τα μέλη της διαχρονικά την διεκδικούσαν και την προέβαλλαν⁶⁷².

Σχετικά με την προέλευση του παρωνυμίου Τρουπάκης, το οποίο συνοδεύει τον γιο του Μιχαήλ Παναγιώτη και στη συνέχεια επικρατεί ως επίθετο της οικογένειας έχουν προταθεί διάφορες απόψεις⁶⁷³. Πιθανότερη φαίνεται η εκδοχή ότι η οικογένεια έλαβε το επίθετο αυτό ως προερχόμενη από τον κοντινό στον Μυστρά οικισμό της Τρύπης⁶⁷⁴. Δεδομένου όμως ότι το επίθετο Τρουπάκης απαντά στην περιοχή ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα⁶⁷⁵ μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιστορική οικογένεια κάνει την εμφάνισή της στην Ανδρούβιστα στις αρχές του 17ου αιώνα, ενώ η εγκατάστασή της στην παραθαλάσσια Καρδαμύλη με το αξίωμα των Καπετάνιων πρέπει να τοποθετηθεί μάλλον στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα⁶⁷⁶. Επί δύο περίπου εκατονταετίες κράτησε ηγετική θέση στην περιοχή έχοντας στα χέρια της την καπετανία της Ανδρούβιστας. Την περίοδο αυτή η ομώνυμη τοπική ενότητα γνωρίζει δημογραφική και οικονομική ανάκαμψη, που κορυφώνεται από το 1776 έως την επανάσταση, εποχή κατά την οποία ολόκληρη η Μάνη αποτελεί ημιαυτόνομη ηγεμονία (Μπας Μπεηλίκι) με

⁶⁷¹ Γούδας, ό.π. 401. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 605. Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 42. Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων», 143. Βαγιακάκος, «Ἡ Ἄρδουβιστα», 63.

⁶⁷² Εκτός από τον Μιχαήλ το επίθετο Παλαιολόγος συνοδεύει το όνομα του «κυρ Γιαννάκη Τρουπάκη», στην αφιέρωση φορητής εικόνας των Αγίων Πάντων της εκκλησίας του συγκροτήματος του Αγίου Σπυρίδωνα. Βλ. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 605. Επίσης το όνομα του «ευγενή κυρ Δημητράκη Τρουπάκη Παλαιολόγου» αναφέρεται σε τοιχογραφία της Αγίας Τριάδας Πραστείου. Στον κτητορικό κώδικα της ίδιας εκκλησίας αναφέρονται ως επίτροποι και οι τρεις Τρουπιάνοι γιοι του Μιχαήλ Παλαιολόγου «κυρ Παναγιώτης», «κυρ Τζανέτος» και «κυρ Δημητράκης». Βλ. σχετικά Μαραβελέας, *Πραστείο*, 42-44, 79. Ο ίδιος, *Οί Παλαιολόγοι*, 36. Ενδιαφέρουσα και πιθανή για την εν λόγω περίπτωση είναι και η άποψη του Αλεξάκη ότι οι καπετάνιοι προκειμένου να ενισχύσουν την εξουσία τους υποστήριξαν ότι κατάγονται από αυτοκρατορικές βυζαντινές και άλλες αριστοκρατικές οικογένειες βλ. Αλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 127. Βλ. και Σκοπετέας, «Ἐγγραφα ἰδιωτικά», 105, όπου αναφέρεται και η άποψη, διατυπωμένη σε χειρόγραφο της συλλογής Βλαχογιάννη, ότι οι Τρουπάκηδες-Μούρτζινοι ήταν απόγονοι των Κομνηνών.

⁶⁷³ Έχει υποστηριχθεί ότι το επίθετο Τρουπάκης δόθηκε για πρώτη φορά στο γιο του Μιχαήλ Παλαιολόγου Παναγιώτη μετά από πολεμικό περιστατικό με τους κατοίκους του Σταυροπηγίου Αβίας, από το οποίο σώθηκε επειδή κατάφερε να κτυφτεί σε τρύπα ενός βράχου στη θάλασσα. Γούδας, «Τρουπάκαι ἢ Μούρτζινοι», 402. Ο Γ.Α. Μαραβελέας θεωρεί πιθανότερη την εκδοχή ότι το όνομα Τρουπάκηδες ή Τρουπιάνοι το οφείλει η οικογένεια στο γεγονός ότι αναγκάστηκε να κατοικήσει σε τρύπες και σπηλιές του Ταυγέτου για κάμποσα χρόνια πριν από την κάθοδό της στα χωριά της Ανδρούβιστας. Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 39-40. Βλ. και Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 601. Δημητράκος - Μεσίσκλης, *Οί Νυκλιάνοι*, 191.

⁶⁷⁴ Βαγιακάκος, «Ἡ Ἄρδουβιστα», 63.

⁶⁷⁵ Σε πωλητήριο έγγραφο του 1622 από την Αγία Σοφία (Γούρνιτσα) αναφέρονται οι Μιχάλης και Δημήτρης Τρουπάκης και προβλέπεται δουλεία προς όφελος του Μιχάλη Τρουπάκη. Το 1681 βρίσκουμε τον Διονύσιο Τρουπάκη σε πωλητήριο έγγραφο. Σε έγγραφο του Αρχιεπισκοπικού Ζακύνθου του έτους 1717 αναφέρεται «ὁ Κύρ Ἐξαρχος Τροῦπος ἀπὸ τὴν Ἄρδουβιζα». Βλ. Σκοπετέας, «Ἐγγραφα ἰδιωτικά», 73, 105.

⁶⁷⁶ Είναι πιθανό να συνδέεται με τα ιστορικά γεγονότα της Β' Βενετοκρατίας. Οι υπάρχουσες γραπτές πληροφορίες είναι πολύ γενικές και δεν μας βοηθούν σ' έναν τέτοιο συσχετισμό. Σημειώνεται μόνο η μορφολογική συγγένεια του Αγίου Σπυρίδωνα με ναούς της Β' Βενετοκρατίας. Βλ. Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Ἅγιος Σπυρίδωνας».

επικεφαλής έναν ισχυρό ντόπιο Καπετάνιο, τον Μπέη, υπό τον έλεγχο του Καπουδάν Πασά και του οθωμανικού Ναυαρχείου του Αιγαίου.

Από την οικογένεια αναφέρονται επιλεκτικά κάποια πρόσωπα και γεγονότα. Ο Παναγιώτης Τρουπάκης, γιος του Μιχαήλ Παλαιολόγου ήταν οπωσδήποτε καπετάνιος το 1734 όταν έκτισε την κρήνη, ενώ το 1745 αναφέρεται μαζί με τους αδελφούς του Τζανέτο και Δημητράκη ως επίτροπος του ναού της Αγίας Τριάδας Πραστείου⁶⁷⁷. Ο Πέτρος Τρουπάκης, ο οποίος αναφέρεται επίσης στην κρήνη της Καρδαμύλης, πρωτότοκος γιος του Παναγιώτη, αναδείχθηκε μετά τον πατέρα του καπετάνιος της περιοχής⁶⁷⁸. Ο Μιχαήλ Τρουπάκης ή Μιχάλμπεης, γιος του Παναγιώτη και αδελφός του Πέτρου, υπήρξε ο δεύτερος μπέης της Μάνης (1779-1782)⁶⁷⁹.

Ο Παναγιώτης Τρουπάκης - Μούρτζινος⁶⁸⁰, γιος του Μιχάλμπεη, ανέλαβε την Καπετανία γύρω στο 1798. Τον Αύγουστο του 1803 βοήθησε τον Κολοκοτρώνη να διαφύγει από τον κλοιό των Οθωμανών, οι οποίοι πολιορκούσαν το κάστρο του Μπέη Κουμουνδουράκη⁶⁸¹. Στα τέλη του 1805 ή στις αρχές του 1806 ο Μούρτζινος καταδιώχθηκε από τους Οθωμανούς και κατέφυγε στη Ζάκυνθο μαζί με τον καπετάνιο του Ζυγού Χρηστέα και άλλους καπετάνιους της Έξω Μάνης, κατηγορούμενος για συνεργασία με τον έκπτωτο Τζανέτμπεη Γρηγοράκη, ο οποίος διατηρούσε σχέσεις με τη Γαλλία και ανεφοδιαζόταν σε πολεμικό υλικό από γαλλικά πλοία. Είχε προηγηθεί πολιορκία του κάστρου του για 40 ημέρες, κατά την οποία γκρεμίσθηκε ο πύργος του στην Παλιά Καρδαμύλη. Την 1η Ιανουαρίου 1808 πήραν όλοι οι εξόριστοι καπετάνιοι αμνηστία από την Οθωμανική κυβέρνηση και επέστρεψαν στις καπετανίες τους. Την ίδια χρονιά ο Παναγιώτης Μούρτζινος ξανάκτισε τον πύργο του, στην ανωδομή του οποίου σώζεται μέχρι σήμερα εγχάρακτο το έτος 1808.

Την εποχή του Παναγιώτη Μούρτζινου η οικογένεια αναφέρεται να κατέχει μεγάλο πλούτο και ισχύ. Ο Κολοκοτρώνης στα Απομνημονεύματά του γράφει ότι ο Μαυρομιχάλης είχε το προνόμιο του Μπέη, αλλά ο Μούρτζινος είχε τη δύναμη στη Μάνη. Ο Cockerell μας πληροφορεί ότι ο καπετάν Μούρτζινος είχε απόλυτη εξουσία πάνω σε 1000 άνδρες περίπου και ότι σε δύσκολους καιρούς, κυρίως όταν δεν υπήρχε ελαιοπαραγωγή, άρχιζε πόλεμο με τους γείτονες για αρπαγή. Η οικογένεια συντηρούσε με δικά της έξοδα τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της περιοχής⁶⁸². Το 1822, σύμφωνα με τη διαθήκη του επισκόπου Ανδρούβιστας Θεόκλητου, υπήρχαν στην Καπετανία οκτώ μοναστήρια, άμεσα συνδεδεμένα με την άρχουσα οικογένεια της περιοχής⁶⁸³. Ο

⁶⁷⁷ Στο εσωτερικό του ναού της Μεταμόρφωσης Σωτήρος στη Χώρα Εξωχωρίου υπάρχει επιγραφή που αναφέρει «Έγινεν ή παρών ζωγραφία δι' εξόδων του κϋρ Δημητράκη Τρουπάκη». Βλ. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 605-606.

⁶⁷⁸ Υπογραφή του Πέτρου Τρουπάκη ως μάρτυρα βρίσκουμε σε πωλητήριο σπιτιού της Χώρας με ημερομηνία 30-1-1735 και σε διαθήκη του 1736. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 85, 86, 110. Ο Πέτρος ήταν γενάρχη των Πετρώων, των οποίων οι πύργοι και τα πυργόσπιτα καταλαμβάνουν το νοτιοανατολικό τμήμα της οχυρωμένης Επάνω Καρδαμύλης. Για τα «Πετρέικα» βλ. Μιχαηλίδης, *Δύο σπίτια* και Χριστοφίδου, «Οχυρωμένη μανιάτικη κατοικία», 237.

⁶⁷⁹ Για τον Μιχάλμπεη βλ. Γούδας, «Τρουπάκαι ή Μούρτζινοι», 403-404. Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 51-57.

⁶⁸⁰ Το επίθετο Μούρτζινος προέρχεται από παρατσούκλι βλ. Μαραβελέας, *ό.π.*, 59.

⁶⁸¹ Μαραβελέας, *ό.π.*, 61-62.

⁶⁸² Μαραβελέας, *ό.π.*, 60, σημ.8.

⁶⁸³ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 696. Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 189. Βαγιακάκος, «Η Άρδούβιστα », 41. Ο Θεόκλητος πέθανε το 1828. Τη διαθήκη υπογράφουν ο Αγιοταφίτης Καλλίνικος,

Παναγιώτης Μούρτζινος και ο γιος του Διονύσιος ήταν μέλη της Φιλικής Εταιρείας και ανέπτυξαν σπουδαία δράση κατά την Επανάσταση. Ο Διονύσιος υπήρξε Υπουργός Πολέμου και γεροϋσιαστής επί Καποδίστρια. Μετά τον θάνατό του το 1830, η οικογένεια παρήκμασε και σταδιακά έσβησε.

Το 1786, σε γαλλικό έγγραφο (υπόμνημα) ανώνυμου συγγραφέως αναφέρεται ότι η Μάνη είναι διαιρεμένη σε πέντε ανεξάρτητες καπετανίες, του Μαλευρίου, Τσίμοβας, Μηλέας, Ανδρούβιστας και Ζαρνάτας⁶⁸⁴. Η καπετανία της Ανδρούβιστας αναφέρεται τέταρτη και ο συντάκτης της την ονομάζει Καπετανία Ζυγού ή Ανδρούβιστας, περιλαμβάνοντας στη δικαιοδοσία της και την περιοχή του Λεύκτρου. Το έγγραφο αναφέρει τα χωριά που υπάγονταν σ' αυτή (Καρδαμύλη, Πραστείο, Λιασίνοβα της περιοχής Ανδρούβιστας και Πύργος, Πλάτσα, Νομισί, Κουτήφαρι και Λαγκάδα της περιοχής Λεύκτρου-Ζυγού) και τα προϊόντα της ετήσιας παραγωγής τους, που ήταν 5.000 βαρέλες λάδι, 30 καντάρια μετάξι και μία ποσότητα σιταριού και κριθαριού, επαρκής μόνο για την δική τους κατανάλωση. Το 1798 ο Νικήτας Νηφάκης αναφέρει ότι μία από τις επτά καπετανίες της Έξω Μάνης ήταν της Ανδρούβιστας και ότι ο καπετάνιος της ήταν ο Τρουπάκης (ο Παναγιώτης Μούρτζινος)⁶⁸⁵ (εικ.255).

Τα όρια της καπετανίας της Ανδρούβιστας άρχιζαν από τον Μεσσηνιακό κόλπο προς ανατολή μέχρι τα όρια του πρώην δήμου Φάριδος (Ξηροκαμπίου) και των Μπαρδουνοχωριών της Λακεδαιμόνος, περιλαμβάνοντας τον κύριο κορμό του μέσου Ταυγέτου. Προς βορρά γειτνίαζε με την καπετανία της Ζαρνάτας ή Σταυροπηγίου και προς νότο με την καπετανία του Ζυγού ή Λεύκτρου⁶⁸⁶. Σε μία καταγραφή του Μορέως του 1811 αναφέρεται ότι εκτείνεται «ή Καπετανία τής Ανδρούβιστας από τοῦ Φονιά Λαγκάδι ἕως ταῖς Δύο Πέτρες μέρη δυσικά. καὶ ἐπαρχία Ανδρούβιστας εἶναι ὀσπίτια 1.000»⁶⁸⁷. Το 1837 όλα τα χωριά της Καπετανίας Ανδρούβιστας εντάχθηκαν στον δήμο Καρδαμύλης που συστάθηκε το 1836, με έδρα την Καρδαμύλη και ανήκαν στον νομό Λακωνίας της Επαρχίας Οιτύλου. Το 1912 οι σημερινοί οικισμοί του Εξωχωρίου εντάχθηκαν στην κοινότητα Ανδρούβιστας, η οποία παρέμεινε έως το 1932, οπότε μετονομάστηκε σε Κοινότητα Εξωχωρίου. Το 1935 οι κοινότητες του τέως δήμου Καρδαμύλης εντάχθηκαν στον νομό Μεσσηνίας (όπως και ο δήμος Αβίας και Λεύκτρου της Έξω Μάνης).

Από τα σωζόμενα μοναστηριακά συγκροτήματα της τοπικής ενότητας Ανδρούβιστας συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη επτά, η μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, η μονή Φανερωμένης στον ίδιο οικισμό, η Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), η μονή Λυκάκη στις Κάλυβες, η μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος ή Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, η μονή Βαϊδενίτσας και η μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα (εικ.256-257).

διδάσκαλος κατά παράδοση αλλά και ο «δάσκαλος Σωφρόνιος», ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στο σχολείο της Αγίας Σοφίας (1817-1832), το οποίο ήταν ονομαστό και προηγουμένως στη Μάνη, φερόμενο και από αλλού αλλά και από την ζώσα προφορική παράδοση, ως το πλουσιότερο αφού είχε και αρχιερατικά.

⁶⁸⁴ Apoyatis-Pelé, *Connaissance*, 98-99.

⁶⁸⁵ Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 39, στιχ.117.

⁶⁸⁶ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 67.

⁶⁸⁷ Μηλιαράκης, «Καταγραφή του Μορέως», 320. Κουγέας, «Συμβολαί», 321.

6. ΜΟΝΗ ΚΑΡΑΒΕΛΗ Ή ΣΤΡΙΤΙΤΣΙΟΥ ΣΤΟ ΠΕΤΡΟΒΟΥΝΙ

Θέση

Σ' έναν στρατηγικής σημασίας λόφο, ο οποίος δεσπόζει στ' ανατολικά του κάμπου της Καρδαμύλης, βόρεια του παρακείμενου λόφου Πετροβούνι, είναι χτισμένη η ερειπωμένη πια μονή Καράβελη ή «Στριτιτσίου»⁶⁸⁸ (εικ.258-259). Σύμφωνα με την παράδοση, κατά την περίοδο της ελαιοπαραγωγής το μοναστήρι φόρτωνε κάθε χρόνο για το εμπόριο ένα μεγάλο καράβι λάδι, γι' αυτό και ονομάστηκε «Καράβελη»⁶⁸⁹. Η ονομασία «Στριτιτσίου» προφανώς αποτελεί παραφθορά του ονόματος «Στρατή(τ)ζι», όπως αναφέρεται η μονή σε έγγραφο του 1831⁶⁹⁰, και πιθανόν προέρχεται από το όνομα Στρατήγης (πολύ συχνό στη Μάνη) παραπέμποντας στην στρατηγική θέση του μοναστηριού.

Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή, η θέση περίοπτη και φυσικά οχυρή παρέχει ελεύθερη θέα στα δυτικά προς τον μεσσηνιακό κόλπο (εικ.260) και άμεση οπτική επαφή με το μοναστήρι της Φανερωμένης στο Πετροβούνι νότια και με την Αγία Σοφία στα Γούρνιτσα βόρεια. Το σημείο δικαιολογεί τον έντονα αμυντικό χαρακτήρα του συγκροτήματος, το οποίο είναι εφοδιασμένο με ψηλό οχυρωματικό περίβολο και ποικίλα αμυντικά χαρακτηριστικά. Η πρόσβαση σήμερα γίνεται μέσω ενός μονοπατιού λαξευμένου στον φυσικό βράχο που διέρχεται από ανατολικά έως την πύλη της μονής (εικ.262).

Στα βορειοανατολικά του μοναστηριού έχουν εντοπιστεί τρεις λαξευτοί τάφοι (εικ.263), ελληνιστικής πιθανότατα περιόδου, γεγονός που υποδεικνύει την κατοίκηση του υψώματος αυτού ήδη από τους αρχαίους χρόνους, όπως έχει αποδειχθεί και σε άλλες θέσεις της βορειοδυτικής ή Έξω Μάνης, όπως η αρχαία πόλη Γερίνια στη Ζαρνάτα⁶⁹¹, η αρχαία Αλαγονία στις Γαϊτσές⁶⁹², η Καρδαμύλη⁶⁹³, το Λεύκτρο, η Πέφνος και οι Θαλάμες.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα καταλαμβάνει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου και τα κτίσματά του διατάσσονται σε δύο επίπεδα με υψομετρική διαφορά, λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους (εικ.261, σχ.5,6). Έτσι, σχηματίζονται δύο φυσικά άνδηρα, το ανώτερο στ' ανατολικά και το κατώτερο στα δυτικά. Το καθολικό δεσπόζει στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος, στα ανατολικά, αλλά βρίσκεται ουσιαστικά εκτός του περιβόλου και μόνο η δυτική όψη του εντάσσεται σ' αυτόν, αποτελώντας το κεντρικό τμήμα της ανατολικής πλευράς του. Σήμερα, το συγκρότημα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση και έχει αλλοιωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό, τόσο από τις ανθρώπινες επεμβάσεις όσο και από τις καιρικές συνθήκες και την εγκατάλειψη, με αποτέλεσμα η αναγνώριση, η χρονολογική ταξινόμηση και τη ταύτιση των διαφόρων κτισμάτων να καθίσταται επισφαλής. Στο ανώτερο άνδηρο, σε επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία του

⁶⁸⁸ Την ονομασία αυτή αναφέρουν οι Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια», 47/829 και Μαραβελέας, *Οι Παλαιολόγοι*, 131, σημ.36.

⁶⁸⁹ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 701. Χρυσομάλλης, *Δύο ιστορικά μοναστήρια*, 23.

⁶⁹⁰ Βλ. παρακάτω, 136-137.

⁶⁹¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. Ι. Τοπική ενότητα Ζαρνάτας, 73-74.

⁶⁹² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 5. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρον, 112.

⁶⁹³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. ΙΙ. Τοπική ενότητα Ανδρούβιστας, 119.

καθολικού ανοίγεται η κύρια πύλη του συγκροτήματος. Νοτιότερα κλείνει την νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου ένα ερειπωμένο κτίσμα τραπεζοειδούς περίπου κάτοψης, το οποίο παλαιότερα έφερε ένα γωνιακό αμυντικό κλουβί. Προαύλιος χώρος ανοίγεται στα δυτικά του καθολικού, ενώ κτιστή λίθινη κλίμακα οδηγεί δυτικότερα στο κατώτερο άνδρηο.

Προς βορρά σώζεται συγκρότημα κτισμάτων, το οποίο διαμορφώνει την καλύτερα διατηρημένη βόρεια πτέρυγα της μονής. Ένα διάφορο μακρόστενο κτίσμα οριοθετεί το συγκρότημα από βόρεια-βορειοδυτικά. Στο ισόγειό του στεγαζόταν το ελαιοτριβείο του μοναστηριού. Στη νοτιοανατολική πλευρά του κτίσματος, στο ισόγειο, εφάπτονται δύο καμαροσκέπαστοι χώροι, ανοιχτοί προς νότο, πάνω από τους οποίους διαμορφώνεται εξώστης (λιακός) και σε ένας μικρός τετράγωνος χώρος με κτιστό φούρνο, η εστία ή μαγειρείο. Προς νότο όλα τα κτίσματα έχουν καταπέσει και σώζονται μόνο τα θεμέλιά τους. Η κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει κάποια ταύτιση. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα, το οποίο κλείνει τον περίβολο από νοτιοδυτικά, ενώ σε επαφή με την ανατολική μακρά πλευρά του διατηρούνται τα ερείπια τετράπλευρου οικοδομήματος. Ψηλός περίβολος ενώνει το ορθογώνιο μακρυνάρι της βόρειας πλευράς του περιβόλου με το ορθογώνιας κάτοψης κτίσμα στα νοτιοδυτικά. Στα ανατολικά του χαμηλότερου άνδρηου εντοπίζονται ίχνη άλλων δύο καμαροσκέπαστων κτισμάτων, των οποίων ο ανατολικός τοίχος αποτελούσε τον τοίχο αντιστήριξης του ανώτερου άνδρηου.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό⁶⁹⁴, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, βρίσκεται έξω από τον οχυρωματικό περίβολο, στα ανατολικά, και η δυτική πλευρά του, όπως αναφέρθηκε, οριοθετεί την ανατολική πλευρά του περιβόλου (Σχ.5,6). Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό καμαροσκέπαστο ναό με τρούλο, διαστάσεων 11,55 x 4,61μ.⁶⁹⁵ Ο τρούλος φέρεται από τέσσερα τόξα σταυροειδώς διατεταγμένα, τα οποία στηρίζονται σε ισάριθμες παραστάδες. Το βόρειο και το νότιο τόξο εφάπτονται στους πλάγιους τοίχους και στεγάζονται με δικλινείς στέγες, κάθετα τοποθετημένες προς τις, επίσης, δικλινείς στέγες της ανατολικής και δυτικής καμάρας, οι οποίες στεγάζουν τα αντίστοιχα τμήματα του ναού. Έτσι, δίνεται η εντύπωση της σταυροειδούς στέγης (εικ.264-266,268).

Στο κέντρο του σταυρού των κεραίων υψώνεται το τύμπανο του τρούλου, ψηλό, κυλινδρικό, με πλούσια πλαστική διακόσμηση από δεκαέξι τοξύλια που βαίνουν πάνω σε ημικιονίσκους και με ποικίλα λιθανάγλυφα συμβολικά στοιχεία με έντονα λαϊκό χαρακτήρα (πεταλόμορφα σχήματα, ρόδακες με αστέρια, ομόκεντροι κύκλοι, αποτροπαϊκές φτερωτές κεφαλές αγγέλων) (εικ.269). Όμοια λιθανάγλυφα κοσμούν το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα στο οχυρό συγκρότημα Τρουπάκηδων-Μούρτζινων στην Καρδαμύλη⁶⁹⁶ (εικ.270), αλλά και την ανωδομή του πύργου του, ακριβώς χρονολογημένη το 1808⁶⁹⁷ (εικ.271). Φωτιστικές θυρίδες ανοίγονται στα οκτώ

⁶⁹⁴ Σύντομη περιγραφή του δημοσιεύει ο Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 236.

⁶⁹⁵ Για τον αρχιτεκτονικό τύπο στη Μάνη βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 5. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, 114.

⁶⁹⁶ Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 305.

⁶⁹⁷ Τα λιθανάγλυφα κοσμήματα, είναι πολύ διαδεδομένα στη Μάνη κατά τον 18ο και 19ο αιώνα σε κωδωνοστάσια και όψεις εκκλησιών αλλά και σε κοσμικά κτήρια και πύργους της περιοχής. Βλ. Αλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 146, 191. Κάσσης, *Λαϊκή γλυπτική*, 21. Κωνσταντινόπουλος, *Παραδοσιακοί χτίστες*,

από τα δεκαέξι τόξα κάτω από τις λιθανάγλυφες φτερωτές κεφαλές, που είναι πλαισιωμένες από οξυκόρυφες αβαθείς κόγχες. Κάτω από τις στέγες τις απολήξεις των τοίχων κοσμεί πάρινο γείσο κοίλης διατομής, χαρακτηριστικό στοιχείο των ναών του 18^{ου} αιώνα στη Μάνη⁶⁹⁸. Η αψίδα στα ανατολικά είναι τρίπλευρη (εικ.266). Πάνω από τη δυτική όψη υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο (εικ.267). Στη δυτική όψη του έχει εντοιχισθεί σε β' χρήση βυζαντινός μαρμάρινος ανάγλυφος κοσμήτης με επιπεδόγλυφη διακόσμηση από ελισσόμενο βλαστό (εικ.272).

Τα ανοίγματα του ναού είναι περιορισμένα. Εκτός από τις φωτιστικές θυρίδες του τρούλου, ανοίγεται μία φωτιστική σχισμή στην αψίδα και ένα δίλοβο στενό παράθυρο με μονολιθικό πάρινο πλαίσιο πάνω από τη δυτική θύρα του ναού. Ένα μικρό τοξωτό παράθυρο ανοίγεται στη νότια όψη, το οποίο φέρει ως ποδιά μαρμάρινο ανάγλυφο πεσσίσκο σε β' χρήση, μεσοβυζαντινής εποχής, το οποίο θυμίζει τα γλυπτά του Νικήτα του μαρμαρά⁶⁹⁹ (εικ.273, 274). Ψηλότερα στο αέτωμα της νότιας κεραίας ανοίγεται κυκλικός φεγγίτης, απηχώντας δυτικές επιδράσεις⁷⁰⁰. Η βόρεια πλευρά είναι τυφλή. Το καθολικό έχει δύο τοξωτές θύρες, μία στη νότια και μία στη δυτική πλευρά, και οι δύο λίγο υπερυψωμένες σε σχέση με το έδαφος (εικ.275-278). Η πρόσβαση θα γινόταν είτε με λίθινη είτε με ξύλινη κινητή κλίμακα. Τα τόξα τους εισέχουν ως προς την επιφάνεια των όψεων, χαρακτηριστικό που απαντά στα καθολικά της Αγίας Παρασκευής Άνω Δολών (τοιχογρ. 1699)⁷⁰¹, της Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού (τέλους 17ου;) ⁷⁰², των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια (τέλους 17ου αι.)⁷⁰³ και αλλού. Πάνω από τη δυτική θύρα υπάρχει τυφλή κόγχη (εικ.267), σήμερα ασβεστωμένη, ενώ πάνω από τη νότια θύρα, ανοίγονται τρεις κόγχες στη σειρά, με τη μεσαία ψηλότερη (εικ.273), θυμίζοντας την αντίστοιχη διαμόρφωση στη νότια όψη του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα στο οχυρό συγκρότημα Τρουπάκηδων-Μούρτζινων Καρδαμύλης (Β' Βενετοκρατίας)⁷⁰⁴ (εικ.279,280). Αριστερά της νότιας θύρας υπάρχει εντοιχισμένο μαρμάρινο απότμημα που φέρει εγχάρακτη επιγραφή: «1808 / ΜΑΡΤΗΟΥ / ΔΙΟΝΗCΙΟΥ / ΗΕΡΟΜΟΝΑ / ΧΟΥ» (εικ.281). Ο ιερομόναχος Διονύσιος αναφέρεται έναν χρόνο νωρίτερα σε εγχάρακτο λίθο εντοιχισμένο στη νότια θύρα του καθολικού της Μονής Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα⁷⁰⁵. Το 1815 τον βρίσκουμε ηγούμενο στη μονή Καράβελη, οπότε υπογράφει έγγραφο για την πώληση κτήματος της μονής για 125 γρόσια⁷⁰⁶.

53-54. Σαΐτας, *Μάνη*, 68. Βλ. και Μπούρας, «Ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς», 142. Η διακοσμητική διάθεση συνδέεται εδώ με το διαθέσιμο υλικό δόμησης, καθώς ο μαλακός πορώλιθος δίνει τη δυνατότητα μιας πλουσιότερης διαμόρφωσης των όψεων.

⁶⁹⁸ Το βρίσκουμε στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα Καρδαμύλης, Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 303 και σε πλήθος άλλων ναών της εποχής στην περιοχή.

⁶⁹⁹ Ο μανιάτης μαρμαράς Νικήτας έδρασε στη Μάνη στο τέλος του 11ου αιώνα. Δρανδάκης, «Νικήτας Μαρμαράς». Ο ίδιος, «Άγνωστα γλυπτά». Η ενσωμάτωση παλαιότερων γλυπτών σε μεταβυζαντινούς ναούς είναι πολύ διαδεδομένη κατά την Τουρκοκρατία. Βλ. Orlandos, «L' Architecture religieuse», 183.

⁷⁰⁰ Κυκλικός φεγγίτης ανοίγεται και πάνω από τη δυτική θύρα στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα στο οχυρό συγκρότημα του Μούρτζινου στην Παλαιά Καρδαμύλη. Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 303. Για τους κυκλικούς φεγγίτες βλ. και παραπάνω, Μέρος Β'. 3. Μονή Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς, 97, σημ.544.

⁷⁰¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Άνω Δολούς, 89.

⁷⁰² Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι Βιρού, 167-168.

⁷⁰³ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 13. Μονή Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Καστάνια, 193.

⁷⁰⁴ Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 304.

⁷⁰⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 176.

⁷⁰⁶ Πατριαρχείας, *Δίπτυχον*, Αθήναι 1971, 556.

Εσωτερικά η εκκλησία είναι σήμερα ασβεστωμένη, το τέμπλο της λιθόκτιστο και το δάπεδό της στρωμένο με λίθινες πλάκες⁷⁰⁷. Η Πρόθεση αποτελείται από μία ημικυκλική κόγχη στον ανατολικό τοίχο και μια δεύτερη στον βόρειο, συνδεδεμένες με κτιστό πεζούλι. Όμοια διαμόρφωση απαντά στα καθολικά του Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο (εικ.223), της μονής Φανερωμένης στο Πετροβούνι, της μονής Λυκάκη στο Βιρό, στην Αγία Σοφία Γούρνιτσας και στον Άγιο Σπυρίδωνα Καρδαμύλης⁷⁰⁸. Αναφέρεται ότι στο εσωτερικό της εκκλησίας είχε βρεθεί καμπάνα με χρονολογία 1669 και την επιγραφή «OPUS/JOVANI/MARIE CENNI/FLORENTINI»⁷⁰⁹.

Η σημερινή μορφή του καθολικού πιθανότατα είναι αποτέλεσμα δύο κύρων οικοδομικών φάσεων. Έως το μέσο περίπου του ύψους των μακρών πλευρών, στα χαμηλότερα τμήματα της ανατολικής όψης και σε όλο το ύψος της δυτικής πλευράς εκτός από τις γωνίες ο ναός είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Τα περιθυρώματα των ανοιγμάτων είναι επιμελώς κτισμένα με λαξευτούς πωρόλιθους. Η ανωδομή των μακρών πλευρών, ο τρούλος, το μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς και οι γωνίες της δυτικής είναι κτισμένα με επιμελημένο ισόδομο σύστημα με λαξευτούς πωρόλιθους. Στον λόφο της μονής Καράβελη, όπως και στους όμορους λόφους Πετροβουνίου και Αγίας Σοφίας, το κυρίαρχο πέτρωμα είναι ο πωρόλιθος, ο οποίος αποτέλεσε και το βασικό οικοδομικό υλικό για το χτίσιμο και των τριών γειτονικών μονών⁷¹⁰. Η διαφορά στην τοιχοποιία ίσως υποδηλώνει ότι η ανωδομή του ναού, από το ύψος των γενέσεων των καμαρών και πάνω και η ανατολική πλευρά με την αψίδα, ανήκει σε β' οικοδομική φάση, η οποία πιθανότατα πραγματοποιήθηκε μετά από κάποια εκτεταμένη καταστροφή. Από τον αρχικό ναό, ο οποίος είχε τις ίδιες διαστάσεις με τον σημερινό, σώθηκε το κεντρικό τμήμα της δυτικής όψης σε όλο της το ύψος και οι πλάγιες όψεις έως τις γενέσεις των καμαρών⁷¹¹.

Η α' οικοδομική φάση του ναού δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Πιθανότερη ίσως φαίνεται μία χρονολόγηση κατά τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας ή στο α' μισό του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τα μορφολογικά και δομικά του χαρακτηριστικά⁷¹² και με τις ομοιότητες που παρουσιάζει με τον Άγιο Σπυρίδωνα Καρδαμύλης. Η β' φάση θα πρέπει να συνδεθεί με τον ιερομόναχο Διονύσιο και να χρονολογηθεί το 1808, σύμφωνα με την εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή στη νότια όψη. Οι μορφολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες που παρουσιάζει το καθολικό της μονής Καράβελη, και στις δύο φάσεις του, με τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα (συνδυασμός αργολιθοδομής και

⁷⁰⁷ Κατά τον Χρυσομάλλη («Δύο μοναστήρια», 48/830) η εκκλησία είχε ξυλόγλυπτο τέμπλο, αναφέρει δε τη διάσωση δυο διακοσμητικών τεμαχίων του.

⁷⁰⁸ Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 301.

⁷⁰⁹ Χρυσομάλλη, ό.π.

⁷¹⁰ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 138-147 και 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα, 148-157.

⁷¹¹ Α. Χρυσομάλλη, «Δύο μοναστήρια», 48/830. Ο ίδιος αναφέρει ότι οι γερόντισσες του Πετροβουνίου έχουν διατηρήσει την παράδοση ότι ο σημερινός ναός έχει ανεγερθεί στα ερείπια άλλου παλαιότερου ναού.

⁷¹² Αυτός ο τρόπος χτισίματος με συνδυασμό αργολιθοδομής και λαξευτών πωρόλιθων για τις γωνίες, τους θόλους και τα περιθυρώματα των ανοιγμάτων, ή αλλιώς ο συνδυασμός αργολιθοδομής με ισόδομο σύστημα δόμησης για τα σημεία που εξαιρούνται, απαντάται πολύ συχνά σε εκκλησίες και καθολικά μονών της Έξω Μάνης της Β' Βενετοκρατίας και του 18^{ου} αι., σε ναούς της Β' Βενετοκρατίας στη Μονεμβασία (Παναγία η Κρητικιά ή Μυρτιδιώτισσα) και σε άλλες περιοχές με άμεση τη βενετσιάνικη επίδραση (π.χ. Άγιος Βασίλειος Έξω Βούργου Κυθήρων). Βλ. Καλλιγιά, «Άρχιτεκτονική στη Μονεμβασία», 246. Μιχαηλίδης – Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας».

ισόδομοι κτισίματος, λιθανάγλυφα, διαμόρφωση τριών κογχών πάνω από την κύρια θύρα, κυκλικός φεγγίτης⁷¹³, οξυκόρυφα τόξα⁷¹⁴), οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δύο ναοί θα πρέπει να συνδέονται όχι μόνο χρονικά αλλά και ιστορικά. Μάλιστα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το 1808, εποχή ανοικοδόμησης του καθολικού της Καράβελη, επιστρέφει από την εξορία ο καπετάνιος της Ανδρούβιστας Μούρτζινος και διενεργεί εκτεταμένη ανακαίνιση στο οχυρό του συγκρότημα στην Καρδαμύλη.

Περιγραφή συγκροτήματος

Τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση, η οποία συνεχώς επιδεινώνεται. Στα νότια του καθολικού, σε επαφή με το δυτικό πέρασ της νότιας όψης του, βρίσκεται η πύλη του μοναστηριού⁷¹⁵, η οποία ανοίγεται στο τείχος του περιβόλου, στην πιο ευπρόσιτη πλευρά του στα ανατολικά (Σχ. 5, εικ.282, 284). Ένα παλιό μονοπάτι οδηγεί σ' αυτήν, στα τελευταία μέτρα του οποίου έχει απλά λαξευτεί ο φυσικός βράχος για τη διαμόρφωσή του (εικ.283). Η τοξωτή πύλη εισόδου πρόβαλλε πολύ χαμηλή και στενή στην ανατολική εξωτερική όψη - διαμόρφωση που συνάδει με τον οχυρό χαρακτήρα του συγκροτήματος - ενώ από την εσωτερική πλευρά το τόξο της ήταν διαμορφωμένο σε πολύ μεγαλύτερο ύψος και πλάτος⁷¹⁶ (εικ.284-286).

Σε επαφή με τη νότια πλευρά της πύλης, σε συνέχεια δηλαδή αυτής προς νότο, υπήρχε κτίσμα, τραπεζοειδούς κάτοψης, που έκλεινε τη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου (Σχ. 5). Τη δεκαετία του 1980 το ανατολικό τμήμα του κτίσματος και η πύλη σώζονταν ακόμα (εικ.287,288). Σήμερα δεν διατηρούνται παρά μόνο ίχνη από τα κατώτερα τμήματα των τοίχων του (εικ.289, 290). Από παλιές φωτογραφίες διαπιστώνεται ότι το κτίσμα αυτό ήταν μάλλον διώροφο και έφερε στη νοτιοανατολική γωνία κυλινδρικό αμυντικό κλουβί με δυο τυφεκιοθυρίδες, εκ των οποίων η μια σκόπευε την νότια είσοδο του καθολικού και η άλλη το μονοπάτι⁷¹⁷. Ήταν μια επιμελημένη και εντυπωσιακή αμυντική κατασκευή από λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους κατά το ισόδομο σύστημα, που προεξείχε και στηριζόταν πάνω σε καλοφτιαγμένα φουρούσια, το μεσαίο από τα οποία έφερε ανάγλυφο αποτροπαϊκό κεφάλι, όμοιο με αυτό που κοσμεί τη δυτική όψη του οντά του οχυρού συγκροτήματος των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων στην Παλιά Καρδαμύλη⁷¹⁸. Δίπλα στην πολεμίστρα ανοιγόταν ένα μικρό οξυκόρυφο παράθυρο. Η είσοδος στο κτίσμα αυτό γινόταν από θυραίο άνοιγμα στον βόρειο τοίχο, όπως διαπιστώνεται από το σωζόμενο τμήμα του περιθυρώματός του. Έχει παλαιότερα ταυτιστεί με το ηγουμενείο του

⁷¹³ Συναντάται σε εκκλησίες της Μονεμβασίας της Β' Ενετοκρατίας και στην Κρήτη μέχρι το τέλος της Ενετικής κατοχής. Gerola, *Monumenti Veneti*, σποραδικά. Καλλιγιά, «Άρχιτεκτονική στη Μονεμβασία», 246, 247, 252. Για τους στρογγυλούς φεγγίτες βλ. και παραπάνω, Μέρος Β'. 3. Μονή Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς, 97, σημ.544.

⁷¹⁴ Για τις ξένες επιδράσεις στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της τουρκοκρατίας βλ. Μπούρας, «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική», 167.

⁷¹⁵ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 17-26.

⁷¹⁶ Όρλάνδος, ό.π., 23.

⁷¹⁷ Ήταν σύνηθες οι πύλες των μοναστηριακών συγκροτημάτων να έχουν αμυντικά χαρακτηριστικά, να φέρουν π.χ. πάνω από την είσοδο ζεματίστρες εξωτερικές, βαίνοντες σε κυλίβαντες (Μ. Δοχειαρίου, Μ. Τσάγεζι). Ιδιαίτερα οχυρή είσοδος είναι της Μονής Πεντέλης, η οποία έχει πυργοειδή μορφή και οι τοίχοι της διατρύπονται από πολεμίστρες τόσο στο ισόγειο, όσο και στον όροφο. Βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 20. Εδώ τον πύργο που προστατεύει την πύλη αναλαμβάνει το διώροφο αυτό κτίσμα με το γωνιακό αμυντικό κλουβί.

⁷¹⁸ Μιχαηλίδης -Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων», 155

μοναστηριού, ενώ οι ντόπιοι το ονομάζουν «οντά»⁷¹⁹. Η διαμόρφωση της πύλης, η οποία προστατεύεται από ένα κοντινό κελί (το *θυρωρείο*), είναι συνηθισμένη στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική⁷²⁰, όπως ορίζει και το τυπικό της Μονής Στουδίου⁷²¹. Απαντά στη μονή Ευαγγελιστρίας στη Σκιάθο⁷²², τη μονή Σαγματά στη Βοιωτία⁷²³ και αλλού. Η τοιχοποιία της νοτιοανατολικής πτέρυγας, δηλ. της πύλης και του νοτιοανατολικού κτίσματος, αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονταν πλίνθοι, ενώ τα τόξα των ανοιγμάτων και οι γωνίες διαμορφώνονταν με λαξευτούς πωρόλιθους.

Ψηλός τοίχος όριζε τη δυτική πλευρά του ανώτερου άνδηρου, στο κέντρο περίπου του οποίου διαμορφωνόταν άνοιγμα και κτιστή λίθινη κλίμακα που οδηγούσε στο κατώτερο άνηρο (Σχ.5, εικ.291, 292). Στη βόρεια πλευρά διατάσσονται, σε ερειπιώδη κατάσταση, τα κτίσματα της βόρειας πτέρυγας του μοναστηριού. Ένα επίμηκες ορθογώνιο διώροφο κτίσμα, διαστ. 15×6,50μ., αποτελεί τον πυρήνα της βόρειας πτέρυγας. Έφερε ξύλινο μεσοπάτωμα και τετρακλινή στέγη (εικ.293). Τα τελευταία χρόνια η κατάσταση διατήρησής του έχει επιδεινωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε πλέον απειλείται με ολοκληρωτική κατάρρευση (εικ.294,295). Η στέγη έχει καταρρεύσει, όπως και το ξύλινο πάτωμα, ενώ δεν σώζεται πλέον και μεγάλο μέρος του νότιου και ανατολικού τοίχου (εικ.296-298). Δύο τοξωτές θύρες ανοίγονταν στο κατώι, στη νότια όψη, προς την αυλή του περιβόλου (εικ.299,300). Οι άλλες πλευρές του κατωγιού είναι τυφλές, εκτός από μία στενή φωτιστική θυρίδα - τυφεκιοθυρίδα που ανοίγεται στη δυτική στενή πλευρά (εικ.301-303). Μεγάλη λίθινη βάση πιεστηρίου σώζεται *in situ* στο κατώι, μαρτυρώντας εργαστήριο ελαιοπαραγωγής στο κατώι(εικ.306). Σήμερα δεν διακρίνεται κάτω από τα χαλάσματα, ενώ ούτε τμήματα του ελαιόμυλου στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν. Στο ανώι ανοίγονται δύο μικρά τοξωτά παράθυρα στη δυτική όψη (εικ.301). Ένα όμοιο μικρό τοξωτό παράθυρο ανοιγόταν στο δυτικό πέρας της νότιας όψης (σήμερα δεν σώζεται) και μία τοξωτή θύρα εισόδου στο ανατολικό τμήμα της νότιας όψης (εικ.304). Η βόρεια όψη του κτίσματος ήταν τυφλή, εκτός από ένα μικρό τοξωτό παράθυρο, σήμερα μισοκατεστραμμένο, που ανοίγεται ψηλά κάτω από τη στέγη στ' ανατολικά. Ο ανατολικός τοίχος του ανωγιού έχει καταπέσει (εικ.305). Σώζεται μόνο η παρεία ενός θυραίου πιθανότατα ανοίγματος, μέσω του οποίου επιτρεπόταν η επικοινωνία του ανωγιού με τον εφαπτόμενο στ' ανατολικά τετράπλευρο χώρο που σώζει κατάλοιπα φούρνου (εστία).

Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων. Οι γωνίες και τα ανοίγματα διαμορφώνονται από καλολαξευμένους ορθογωνικούς πωρόλιθους. Τα τόξα των παραθύρων της δυτικής όψης αποτελούνται από δύο μόνο λαξευτούς θολίτες, στοιχείο το οποίο αποτελεί ένδειξη πρωιμότητας στα κτίσματα της Β' Τουρκοκρατίας⁷²⁴. Μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο στους αδιάρθρωτους

⁷¹⁹ Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια», 48/830. Ο ίδιος, *Δύο ιστορικά μοναστήρια*, 26-27. Μιχαηλίδης – Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 196.

⁷²⁰ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 20-22.

⁷²¹ Dmitrievskij, *Τυρίκα*, 255 : «ὅστις πύλωρὸς κελλίον ὀφείλει ἔχειν κατεγγὺς τῆς πύλης, ἵνα τὸν ἐρχόμενον παρευθὲς εὐρίσκειν παρὰ τίνι ἀποκριθῆσεται καὶ ἵνα μὴ τις κλοπὴ ἐκ τῶν ἔργων τῶν τεχνιτῶν γένηται καὶ παροδεύηται».

⁷²² Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 18, εικ.12.

⁷²³ Όρλάνδος, *ό.π.*, 15, εικ. 9.

⁷²⁴ Σαΐτας, *Μάνη*, 57.

τοίχους του αποτελεί εντοιχισμένη λιθόπλακα με ανάγλυφο σταυρό στο κέντρο περίπου της δυτικής στενής όψης κάτω από τη στέγη⁷²⁵ (εικ.307).

Το *μακρυνάρι* της βόρειας πτέρυγας με τις αδιάρθρωτες επιφάνειες, τα μικρά τοξωτά παράθυρα στη στενή πλευρά και με μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο τον ανάγλυφο σταυρό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Μάνης κατά τη διάρκεια της Β΄ Τουρκοκρατίας⁷²⁶. Παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με το κτίσμα Ζ του οχυρού συγκροτήματος των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Επάνω Καρδαμύλης, μακρόστενου διώροφου κτηρίου, διαστ. 24,30x6,30μ., που έκλεινε τη νότια πλευρά του περιβόλου⁷²⁷ (εικ.308). Το κατώι ήταν τυφλό εκτός από μία τοξωτή θύρα εισόδου και ένα μικρό παράθυρο που έβλεπαν προς την αυλή, ενώ το ανώι έφερε από δύο τοξωτά παράθυρα στις στενές πλευρές (εικ.309). Το κτίσμα αυτό προοριζόταν για τη φιλοξενία της φρουράς του Καπετάνιου και στο κατώι στέγαζε επίσης εγκατάσταση ελαιοτριβείου. Έχει χρονολογηθεί στον 18^ο αιώνα, πιθανώς προ του 1779, εποχή που ο Μιχαήλ Τρουπάκης ανέλαβε το μπεηλίκι της Μάνης και συνεπώς το συγκρότημα θα πρέπει να είχε λάβει την ολοκληρωμένη του μορφή συμπεριλαμβανομένου του κτηρίου Ζ⁷²⁸. Όμοια μακρυνάρια εντοπίζονται σε αρκετά μοναστήρια της Έξω Μάνης, όπως στη γειτονική Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι (18ος αι.)⁷²⁹. Στη μονή των Αγίων Θεοδώρων στο Προάστειο το σωζόμενο μακρυνάρι της νότιας πτέρυγας σώζει χρονολογία 1704 (εικ.310). Το κτίσμα της βόρειας πτέρυγας της μονής Καράβελι, με βάση το μέγεθός του (μπορούσε να φιλοξενήσει αρκετά άτομα), το σχήμα του και τη θέση του (στα δυτικά του καθολικού, με προσανατολισμό Α-Δ, δίπλα στην εστία-μαγειρείο), θα πρέπει πιθανόν να ταυτιστεί με την Τράπεζα του μοναστηριού⁷³⁰. Άλλωστε η γειννίαση του ελαιοτριβείου με την Τράπεζα παρατηρείται και σε άλλα μοναστήρια του ελληνικού χώρου, όπως στις μονές Οσίου Λουκά και Βατοπεδίου, αλλά και στη μονή Σινά⁷³¹.

Σε επαφή με την ανατολική πλευρά του μακρυναριού, μεταξύ αυτού και του αναλημματικού τοίχου του ανώτερου άνδηρου, διαμορφώνεται εγκάρσια διατεταγμένος ορθογώνιος καμαροσκέπαστος χώρος, ανοιχτός προς την αυλή του περιβόλου (Εικ. 311-314). Τη βόρεια στενή πλευρά του αποτελεί ο ίδιος ο περίβολος, ο οποίος στο σημείο έχει καταρρεύσει μαζί με μέρος της καμάρας. Ένας δεύτερος ορθογώνιος καμαροσκέπαστος χώρος διαμορφώνεται σε συνέχεια του πρώτου προς δυτικά, επίσης ανοιχτός προς την αυλή, ο οποίος όμως είναι αβαθής, καθώς η βόρεια πλευρά του εφάπτεται στη νότια όψη

⁷²⁵ Χαρακτηριστική είναι η πιο επιμελημένη μορφή της κύριας στενής πλευράς (η οποία διατασσόταν προς τον δρόμο), με ένα ή δυο συμμετρικά τοξωτά παράθυρα στους ορόφους. Τους τοίχους και τα ανώφλια κοσμούσαν συχνά ανάγλυφοι ή εγχάρακτοι σταυροί, αποτροπαϊκοί φύλακες άγγελιοι και άλλα - θρησκευτικά κατά προτίμηση - θέματα. Βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 34-35.

⁷²⁶ Βασικός τύπος κατοικίας στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Μάνης είναι το απλό ορθογωνικό μακρόστενο σπίτι με κατώι και έναν όροφο. Οι τοπικοί ορθογωνικοί πυρήνες κτισμάτων μπορούν να ιεραρχηθούν ανάλογα με το μέγεθος της κάτοψης, σε μικρούς, μεσαίους και μεγάλους. Κατά την προεπαναστατική περίοδο ορισμένοι πολύ μεγάλοι, μακρόστενοι, διώροφοι πυρήνες, με διαστάσεις 5-6.5x15-25μ. αντιστοιχούσαν στις επίσημες κατοικίες των πιο ισχυρών καπετάνιων. Όμοια κτίσματα, όπως αποδεικνύεται, χρησιμοποιούνται και για τις ανάγκες των μοναστηριακών συγκροτημάτων της περιοχής. Για τα *μακρυνάρια* βλ. και παραπάνω, Μέρος Β΄. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής Άνω Δολών, 92, σημ.532.

⁷²⁷ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων», 155-156.

⁷²⁸ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, *ό.π.*, 158.

⁷²⁹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 142-146.

⁷³⁰ Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 43-60.

⁷³¹ Μυριανθέως - Κουφοπούλου, «Η παραγωγή λαδιού».

του κατωγιού του μακρυναριού (Εικ.311). Οι πλάγιοι τοίχοι των δύο καμαροσκέπαστων χώρων έως το ύψος των γενέσεων των καμαρών είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και τμήματα πλίνθων στους αρμούς, ενώ οι θόλοι τους είναι κατασκευασμένοι από οριζόντιες σειρές λαξευτών ορθογώνιων πωρόλιθων. Τα μέτωπα των τόξων είναι κτισμένα με λαξευτούς πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα. Και οι δύο αυτοί βοηθητικοί χώροι έχουν λιθόστρωτο δάπεδο.

Πάνω από τους δύο αυτούς καμαροσκέπαστους χώρους διαμορφώνεται εξώστης (ηλιακός), ο οποίος εξασφάλιζε την προσπέλαση από το ανώτερο άνδρηρο στο ανώι του μακρυναριού (εικ.311,315,316), και ένας ερειπωμένος μικρός τετράπλευρος χώρος, επαπτόμενος στην ανατολική πλευρά του ανωγιού. Το τετράγωνο αυτό κτίσμα, πάνω από τον ανατολικό καμαροσκέπαστο χώρο, αποτελεί το ανατολικότερο τμήμα της βόρειας πτέρυγας. Η βόρεια πλευρά του είναι κατεστραμμένη όπως και του υποκείμενου καμαροσκέπαστου χώρου (εικ.313). Η διαμόρφωση της νότιας όψης αποτελεί τη νεότερη μετασκευή του συγκροτήματος, καθώς είναι χτισμένη πρόχειρα με τσατμά και σε αυτήν ανοίγεται ένα παράθυρο και μία θύρα με ξύλινες κάσες. Η ανατολική πλευρά του όμως μέχρι το μέσο του ύψους της έχει όμοια τοιχοποιία με τη βόρεια πτέρυγα (αργολιθοδομή με τμήματα πλίνθων) και γωνιάζει προς ανατολικά με σωζόμενο τμήμα του μανδρότοιχου, το οποίο όριζε τη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος στο ανώτερο άνδρηρο και ένωνε το καθολικό με τη βόρεια πτέρυγα (εικ.317-319). Στη βορειοανατολική γωνία σώζονται κατάλοιπα φούρνου (εικ.313,320). Το κτίσμα αυτό με την τετράγωνη σχεδόν κάτοψη, δίπλα ακριβώς και σε επικοινωνία με την Τράπεζα, δεν θα μπορούσε παρά να λειτουργεί ως εστία (μαγειρείο) του μοναστηριού⁷³².

Ψηλός μανδρότοιχος ενώνει τη βόρεια πτέρυγα με τα κτίσματα της νότιας πλευράς και οριοθετεί τη δυτική πλευρά του περιβόλου (Σχ.5, εικ.321,322). Ένα στενό άνοιγμα στον τοίχο αυτό πιθανώς λειτουργούσε ως *παραπόρτι*⁷³³. Τα κτίσματα της νότιας πλευράς του συγκροτήματος είναι εντελώς ερειπωμένα (εικ.323,324). Σώζεται μόνο ο περίβολος και τμήματα τοίχων σωζόμενων σε χαμηλό ύψος. Ένα επίμηκες ορθογώνιο κτίσμα, διατεταγμένο με τον κατά μήκος άξονά του παράλληλο προς τις υψομετρικές καμπύλες και με προσανατολισμό Β-Ν, κλείνει τον περίβολο από νοτιοδυτικά (εικ.325-327). Έχει διαστάσεις 11μ.×4,40μ. και το κατώι του στεγαζόταν με καμάρα, όπως διαπιστώνεται από τις σωζόμενες γενέσεις της στους μακρούς τοίχους (εικ.328). Η ανωδομή του δεν σώζεται. Ο δυτικός και νότιος τοίχος, οι οποίοι αποτελούν τους εξωτερικούς τοίχους του περιβόλου, δεν φέρουν ανοίγματα παρά μόνο τυφεκιοθυρίδες. Στο κτίσμα εντοπίζονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Στη βάση του εντοπίζονται ίχνη μεγαλιθικής τοιχοποιίας, πάνω στην οποία υψώνεται μια καλοχτισμένη αργολιθοδομή με αργούς λίθους, ημιλαξευτούς πωρόλιθους και πλίνθους και με ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους στις γωνίες. Μία γ' φάση εντοπίζεται στο ψηλότερο σωζόμενο τμήμα των τοίχων, από τις

⁷³² Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 61-68.

⁷³³ Dmitrievskij, *Турка*, 670: «Εἰ δὲ χρεια τις ἀναγκαία κατεπίγη τῆς ἐξελεύσεως (ἥτις ἀπηγορεύετο γενικῶς εἰς τοὺς μοναχοὺς κατὰ τὴν μεγάλην τεσσαρακοστήν) ἢ παραπυλὶς ἀνοιγῆσεται καὶ ὁ παρὰ τοῦ καθηγουμένου προσταχθησόμενος ἐξελεύσεται δι' αὐτῆς». Συνήθως το παραπόρτι τοποθετεῖτο σε σημεῖο του περιβόλου εκ διαμέτρου ἀντίθετο πρὸς τὴ μεγάλη πύλη, ὅπως συμβαίνει καὶ ἐδῶ. Βλ. καὶ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*, 25-26.

γενέσεις της καμάρας και πάνω, όπου η τοιχοποιία αποτελείται από λαξευτούς πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα.

Σε επαφή με την ανατολική μακρά πλευρά του σώζονται τα ίχνη τετράπλευρου οικοδομήματος, ίσως πύργου, διαστάσεων 5,5μ.×5μ., με μεγαλιθική κατασκευή⁷³⁴ στη βάση και στις γωνίες (εικ.329-331). Στον δυτικό τοίχο του διακρίνεται εσωτερικά το ίχνος της ημικυλινδρικής καμάρας του ισογείου. Τέλος, στην ανατολική πλευρά του κατώτερου άνδρου διακρίνονται ίχνη γένεσης καμάρας πάνω στον αναλημματικό τοίχο του ανώτερου άνδρου (εικ.332). Ένα ακόμα στενό, σφραγισμένο σήμερα, θυραίο άνοιγμα εντοπίζεται στη νότια πλευρά του περιβόλου στο κατώτερο άνδρo (εικ.333). Στη θύρα αυτή οδηγεί παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι, το οποίο κάποτε ένωνε το μοναστήρι με το Πετροβούνι και την Καρδαμύλη (εικ.334). Ο νότιος περίβολος που φτάνει έως το νοτιοανατολικό κτίσμα με το αμυντικό κλουβί έχει τοιχοποιία από ισχυρή αργολιθοδομή με τμήματα πλίνθων στους αρμούς, όμοια με την τοιχοποιία της β' φάσης του νοτιοδυτικού κτίσματος(εικ.335). Η ίδια τοιχοποιία απαντά και στον αναλημματικό τοίχο που στηρίζει το ανώτερο άνδρo (εικ.332).

Στο μοναστηριακό συγκρότημα εντοπίζονται περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις που υποδηλώνουν επάλληλες μετασκευές. Η ερειπιώδης κατάσταση διατήρησής του και η συσσώρευση οικοδομικών υλικών καθιστούν δύσκολη την απόπειρα χρονολογικής κατάταξης των επιμέρους κτισμάτων. Τα κατάλοιπα μεγαλιθικών κατασκευών στα θεμέλια των κτηρίων της νοτιοδυτικής πλευράς υποδηλώνουν πιθανώς την ύπαρξη στη θέση αυτή κάποιας παλιάς οχυρωματικής εγκατάστασης. Άλλωστε, η άκρως στρατηγική θέση, σε ύψωμα ακριβώς πάνω από το λιμάνι της Καρδαμύλης και με θέα όλο τον μεσσηνιακό κόλπο, ενισχύει την υπόθεση αυτή. Αξίζει να σημειωθεί ότι το οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων της Καρδαμύλης, του οποίου η ίδρυση ανάγεται στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, έχει επίσης θεμελιωθεί πάνω σε μεγαλιθικές εγκαταστάσεις⁷³⁵.

Πάνω στα θεμέλια αυτής της πρώτης μεγαλιθικής εγκατάστασης ανεγέρθηκε το μοναστηριακό συγκρότημα εκμεταλλευόμενο τις υπάρχουσες εγκαταστάσεις πιθανότατα κατά τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας, όπως υποδηλώνεται από τα μορφολογικά στοιχεία του καθολικού⁷³⁶. Η τοιχοποιία της α' φάσης του ναού (αργολιθοδομή με συνδυασμό αργών ασβεστόλιθων, ημιλαξευτών πωρόλιθων σε οριζόντιες σειρές και τμημάτων πλίνθων και ημιλαξευτών λίθων στις γωνίες) είναι όμοια με τα κατώτερα τμήματα των καμαροσκέπαστων χώρων της βόρειας πτέρυγας, με τη β' φάση του νοτιοδυτικού κτίσματος, με τον νότιο περίβολο και με τον αναλημματικό τοίχο του ανώτερου άνδρου. Στην ίδια φάση πρέπει να ενταχθεί και το σφραγισμένο θυραίο άνοιγμα στον νότιο περίβολο. Ενδεχομένως, μάλιστα, να ήταν αυτή η αρχική πύλη του συγκροτήματος, υπόθεση που ενισχύεται και από το γεγονός ότι στο σημείο αυτό οδηγεί το παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι που ένωνε κάποτε τη μονή Καράβελι με το γειτονικό Πετροβούνι.

⁷³⁴ Για τα μεγαλιθικά βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 16-20.

⁷³⁵ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Το συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων», 157.

⁷³⁶ Αναφέρουμε με επιφύλαξη την πληροφορία του Χρυσομάλλη για τη χρονολογία 1530, την οποία αναφέρει χαραγμένη σε εντοιχισμένη πέτρα στην πρόσοψη ενός κελιού. Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια», 48/830. Επίσης αναφέρουμε την άποψη των Μ. Μιχαηλίδη - Α. Χριστοφίδου, («Μοναστήρια Καρδαμύλης», 197), ότι η γωνιακή προεξέχουσα πολεμίστρα, το δυτικό, νότιο και ανατολικό τμήμα του τείχους με την πύλη αποτελούν τα πρώτα κτίσματα του συγκροτήματος και ότι η εκκλησία έρχεται και κολλά σ' αυτά αφού γκρεμίζεται τμήμα του ανατολικού τείχους.

Η ισχυρή κατασκευή του καλντεριμιού στην πλευρά αυτή, με τους λαξευτούς στον φυσικό βράχο ψηλούς αναλημματικούς τοίχους επιβεβαιώνει την παλαιότητά του.

Σε επόμενη οικοδομική φάση πρέπει να ανήκει το μεγάλο μακρυνάρι της βόρειας πτέρυγας, τουλάχιστον η βόρεια και δυτική του πλευρά. Οι τοίχοι του ακολουθούν τον γενικό κανόνα της τοιχοποιίας της Τουρκοκρατίας με αργολιθοδομή και τμήματα πλίνθων και με τις γωνίες και τα ανοίγματα κατασκευασμένα από λαξευτούς πωρόλιθους⁷³⁷. Με βάση τα μορφολογικά και δομικά του χαρακτηριστικά και με την ομοιότητα που παρουσιάζει με το κτίσμα Ζ του οχυρού συγκροτήματος του Μούρτζινου, θα πρέπει να χρονολογηθεί στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα. Την ίδια εποχή ή ίσως λίγο αργότερα θα πρέπει να κατασκευάστηκε και ο εξώστης με τους δύο καμαροσκέπαστους χώρους της βόρειας πτέρυγας, ενώ όμοια τοιχοποιία με τα μέτωπα των τόξων παρουσιάζει και η γ' φάση του νοτιοδυτικού κτίσματος με λαξευτούς πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα. Το δυτικό τμήμα του περιβόλου που ενώνει τη βόρεια πτέρυγα με τη νότια όπως και το βόρειο σωζόμενο τμήμα του περιβόλου που ενώνει το καθολικό με τη βόρεια πτέρυγα έχουν όμοια τοιχοποιία από πρόχειρη αργολιθοδομή με τμήματα πλίνθων και πρέπει να κατασκευάστηκαν συγχρόνως. Όμοια τοιχοποιία παρουσιάζει και η σωζόμενη ανατολική πλευρά του ανατολικού κτίσματος της βόρειας πτέρυγας που στέγαζε την εστία της μονής.

Φαίνεται πως το καθολικό υπέστη κάποια εκτεταμένη καταστροφή, η οποία οδήγησε στην ανοικοδόμησή του, από τις γενέσεις των καμαρών και πάνω, το 1808, σύμφωνα με την εγχάρακτη επιγραφή σε λίθο εντοιχισμένο στη νότια θύρα. Ίσως την ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και η νοτιοανατολική πτέρυγα με την πύλη και το γωνιακό ορθογώνιο κτίσμα με το αμυντικό κλουβί, υπόθεση που προτείνεται με επιφύλαξη, καθώς από το τμήμα αυτό του μοναστηριού σώζονται ελάχιστα κατάλοιπα. Στη φάση αυτή έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο λαξευτοί ορθογώνιοι πωρόλιθοι κατά το ισόδομο σύστημα και η ίδια τοιχοποιία χαρακτηρίζει την εσωτερική όψη της πύλης και την κατασκευή του αμυντικού κλουβιού. Η χρήση του τοπικού πωρόλιθου είναι άφθονη σε όλα τα κτίσματα του συγκροτήματος, τόσο στις αργολιθοδομές όσο και στην ισόδομη τοιχοποιία και στα πιο περίτεχνα μέρη του καθολικού, όπως στον τρούλο. Προέρχεται είτε από το παρακείμενο λατομείο του λόφου της Αγίας Σοφίας⁷³⁸, είτε από τον ίδιο τον λόφο της Καραβέλη.

Το χαραγμένο έτος 1808 συμπίπτει και με την εποχή που γυρίζει ο Μούρτζινος από την Ζάκυνθο, όπου είχε εξοριστεί, και υλοποιεί εκτεταμένη ανακαίνιση στον πύργο του. Οι μορφολογικές ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ του μοναστηριακού συγκροτήματος της Καραβέλη και του οχυρού συγκροτήματος των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης είναι εντυπωσιακές και η αλληλεπίδραση στην αρχιτεκτονική και την γενική διάταξη είναι καταφανής. Όπωςδήποτε η οργάνωση των δύο συγκροτημάτων δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά και θα πρέπει μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα να είχαν λάβει και τα δύο την τελική τους διάταξη.

Έξω από τον περίβολο του μοναστηριού, στη βορειοανατολική γωνία του καθολικού ανοίγεται μεγάλη ανοιχτή δεξαμενή συλλογής ομβρίων (*λούτσα*), χωρίς

⁷³⁷ Αυτός ο τρόπος χτισίματος κυριαρχεί τόσο στη θρησκευτική όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Μάνης κατά τον 18^ο αιώνα και στις αρχών του 19^{ου} αι. Βλ. Orlandos, «L' Architecture religieuse», 182. Σαΐτας, *Μάνη*.

⁷³⁸ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 148.

κονίαμα, λαξευμένη στον βράχο με μεγάλο βάθος, για το πότισμα των ζώων⁷³⁹ (εικ.336, 337). Το στόμιό της περιμετρικά ορίζουν μεγάλοι ακατέργαστοι λίθοι, προφανώς προερχόμενοι από τους εκβραχισμούς, χωρίς κονίαμα μεταξύ τους, απλά για να εμποδίζουν πιθανά ατυχήματα από πτώση στο εσωτερικό της. Όμοιες ανοιχτές δεξαμενές έχουν εντοπιστεί τόσο στη γειτονική μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι⁷⁴⁰, όσο και στην Αγία Σοφία Γούρνιτσας⁷⁴¹, ενώ αντίστοιχες συναντάμε και στον Πύργο Λεύκτρου, στη θέση Πέντε Αλώνια, η οποία αποτελεί ένα χαρακτηριστικό πρώιμο παράδειγμα προβιομηχανικής ζώνης οικισμού της Έξω Μάνης με πλήθος από αλώνια και κινστέρες⁷⁴².

Έξω από τον περίβολο του μοναστηριού, 70μ. περίπου στα ανατολικά, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, παλαιό κυκλικό αλώνι (εικ.338,339). Ο περιμετρικός τοίχος που το οριοθετεί αποτελείται από μεγάλες ορθογωνισμένες πώρινες λιθόπλινθους (από τον τοπικό πωρόλιθο), όρθια τοποθετημένους, με μικρότερες πέτρες και κονίαμα να συνδέουν τα μεταξύ τους κενά. Την οριζόντια επιφάνεια του αλωνιού αποτελεί ο φυσικός βράχος, ο οποίος με την κατάλληλη λάξευση έχει ισοπεδωθεί, ώστε να δημιουργηθεί επίπεδος χώρος, προστατευμένος από τον περιμετρικό τοίχο. Δίπλα του, από τα νότια, διέρχεται το λαξευτό στο φυσικό βράχο μονοπάτι, που οδηγούσε στην πύλη του μοναστηριού.

Στο μοναστήρι αναφέρεται ότι υπήρχε ληνός, έξω από τον περίβολο στα δυτικά⁷⁴³, ο οποίος όμως δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί, ίσως λόγω της πυκνής βλάστησης.

Αρχαιακές μαρτυρίες, πηγές, προφορική παράδοση

Ο Β. Πατριαρχέας αναφέρει ότι η μονή Καράβελη ήταν το πλουσιότερο μοναστήρι της περιοχής. Ήταν πολυπληθής γυναικεία μονή, ακμάζουσα, με πλούσια κτηματική περιουσία⁷⁴⁴. Σώζεται πωλητήριο έγγραφο του 1815 σύμφωνα με το οποίο ο ηγούμενος Διονύσιος πουλά κάποια περιοχή της μονής Καράβελη στον επίσκοπο Ανδρούβιστας Θεόκλητο για 125 γρόσια⁷⁴⁵.

Στις 10 Ιανουαρίου 1831 ο «ευγενέστατος κύριος» Γεώργιος Μούρτζινος υπογράφει με τους επιτρόπους του, επειδή ήταν ανήλικος, και μαζί με ορισμένους ενορίτες, τον επίσκοπο Ζαρνάτας και τον Μηλέας Ιωαννίκιο (αντί του επισκόπου Ανδρούβιστας, ο οποίος είχε πεθάνει), έγγραφο, με το οποίο παραχωρείται το μοναστήρι της Υπεραγίας Θεοτόκου, ονομαζόμενο «Στρατήζ», στον Πανάγιο Τάφο⁷⁴⁶. Το γεγονός ότι το μοναστήρι ήταν ιδιόκτητο δεν θα πρέπει να αμφισβητηθεί, γιατί η υπογραφή του Μούρτζινου συνοδεύεται από τη λέξη «νοικοκύρης». Ο Β. Πατριαρχέας υπέθεσε ότι πρόκειται για τη μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, η οποία μέχρι σήμερα ανήκει στον Πανάγιο Τάφο⁷⁴⁷. Οι κάτοικοι της περιοχής όμως αποδίδουν αυτό το όνομα στη μονή

⁷³⁹ Για τις λούτσες βλ. Forbes, *Meaning and Identity*, 245–248.

⁷⁴⁰ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 146.

⁷⁴¹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 154.

⁷⁴² Νικολακάκη, «Στέρνες», 96-97. Germanidou, «Agios Nikon», 393-395.

⁷⁴³ Χρυσομάλλης, *Δύο ιστορικά μοναστήρια*, 27.

⁷⁴⁴ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 701. Α. Χρυσομάλλης, ό.π., 23.

⁷⁴⁵ Πατριαρχέας, ό.π., 700.

⁷⁴⁶ Το έγγραφο δημοσίευσε ο Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 691-693. Βλ. επίσης Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 112-113

⁷⁴⁷ Πατριαρχέας, ό.π., 559.

Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η οποία καταλαμβάνει το απέναντι από το Πετροβούνι ύψωμα. Κατά τον Δ. Βαγιακάκο τόσο η μονή Καράβελη όσο και η μονή Φανερωμένης ήταν αφιερωμένες στον Πανάγιο Τάφο⁷⁴⁸. Μάλιστα η παραχώρησή τους από την οικογένεια των Μούρτζινων θα πρέπει να έγινε την ίδια περίπου περίοδο.

Αναφέρεται ότι στο μοναστήρι λειτουργούσε προεπαναστατικά και σχολείο. Σύμφωνα με τις αρχειακές μαρτυρίες εδώ κατέφυγε, μετά από μικρή παραμονή του στο γειτονικό μοναστήρι της Αγίας Σοφίας, ο ιερομόναχος Γεράσιμος Παπαδόπουλος (1763-1844), κτήτορας της Ι. Μ. Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης (Καλογραιών) Καλαμάτας (1796), με τις καλόγριές του και ύστερα επανήλθε στην Καλαμάτα⁷⁴⁹.

Το 1834 το μοναστήρι διαλύθηκε με το διάταγμα του Όθωνα και ολόκληρη η κινητή και ακίνητη περιουσία του περιήλθε στο Κράτος. Όμως, το 1853 προκύπτει, από έγγραφο του τότε Νομάρχη Μεσσηνίας προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, ότι η μονή λειτουργούσε, πολλές μάλιστα από τις μοναχές της άνηκαν στη μονή Καλογραιών Καλαμάτας, οι οποίες είχαν εγκατασταθεί εκεί για να διδάξουν τη μεταξωϋφαντική τέχνη στις καλόγριες της μονής⁷⁵⁰.

⁷⁴⁸ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 548.

⁷⁴⁹ Ο Γεράσιμος Παπαδόπουλος (1763-1844) ήταν μοναχός και πολιτικός που έδρασε κατά την επανάσταση του 1821. Βλ. Δουκάκης (εκδ.), *Πνευματική τράπεζα*, 17 και Πατριαρχίας, *Δίπτυχον*, 708.

⁷⁵⁰ Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια», 48/830.

7. ΜΟΝΗ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ ΣΤΟ ΠΕΤΡΟΒΟΥΝΙ

Θέση

Στα νότια του λόφου της μονής Καράβελι, σε ένα δεύτερο ύψωμα που δεσπόζει στα ανατολικά της Καρδαμύλης, απλώνεται κλιμακωτά ο μικρός συνοικισμός Πετροβούνι, σε θέση αμφιθεατρική που παρέχει θέα σε όλο τον κάμπο της Καρδαμύλης και στον μεσσηνιακό κόλπο (εικ.258). Στο ανατολικότερο άκρο του βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας Φανερωμένης. Μία ρεματιά χωρίζει τα δύο μοναστηριακά συγκροτήματα, τα οποία βρίσκονται σε απόσταση μόλις 130μ. Η οπτική επαφή μεταξύ τους είναι άμεση, αφού δεσπόζουν και τα δύο στο ψηλότερο σημείο δύο αντικρινών λόφων, στο ίδιο περίπου υψόμετρο (εικ. 340).

Το Πετροβούνι ως οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά στη στατιστική της Γαλλικής Επιστημονικής Απόστολής του Μοριά το 1829⁷⁵¹. Τα παλιότερα σωζόμενα κτίσματα, με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους και τις σωζόμενες επιγραφές, ανάγονται στον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα και αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Μάνης. Ο οικισμός απλώνεται στα δυτικά του μοναστηριού, σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό, ενώ το κοιμητήριο του χωριού βρίσκεται έξω από τον μοναστηριακό περίβολο, σε επαφή σχεδόν με τη βορειοανατολική πλευρά του.

Ένα παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι, το οποίο διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση, ξεκινά από την Καρδαμύλη και ανεβαίνει στο Πετροβούνι, μέσω του οποίου θα γινόταν και η πρόσβαση στο μοναστήρι της Φανερωμένης αλλά και στον απέναντι λόφο της μονής Καράβελι (εικ.341-343).

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα παρουσιάζει ομοιότητες, ως προς την μορφή και την διάταξη των επιμέρους κτισμάτων, με τη γειτονική μονή Καράβελι (Σχ.7). Η αρχική μορφή του έχει αλλοιωθεί σημαντικά λόγω των επάλληλων μετασκευών που έχει υποστεί με την ανάπτυξη του οικισμού στα δυτικά του και τη διάνοιξη της επαρχιακής οδού που περνά κατά μήκος της βόρειας πλευράς του. Το συγκρότημα καταλαμβάνει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου. Η θέση δεν παρουσιάζει έντονη κλίση και έτσι η επιφάνεια που καλύπτει η μονή είναι σχεδόν επίπεδη. Το καθολικό, βρίσκεται στα ανατολικά του συγκροτήματος, έξω από τον περίβολο, και μόνο η δυτική του πλευρά όπου ανοίγεται η θύρα εντάσσεται σ' αυτόν, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη μονή Καράβελι.

Το συγκρότημα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Σήμερα σώζεται μόνο η νότια πτέρυγα στα νοτιοδυτικά του καθολικού, ένα μικρό ορθογώνιο κτήριο στα βόρεια και η πύλη του συγκροτήματος μεταξύ της βορειοδυτικής γωνίας της εκκλησίας και του μικρού κτηρίου (εικ.344). Αλλά κτίσματα δεν σώζονται και στα δυτικά διαμορφώνεται μεγάλος προαύλιος χώρος. Ψηλός μανδρότοιχος οριοθετεί από δυτικά και βόρεια το συγκρότημα. Στη δυτική πλευρά του ανοίγεται νεότερη θύρα (εικ.345), ενώ η διαμόρφωση της βόρειας πλευράς είναι προσαρμοσμένη στον επαρχιακό σήμερα αυτοκινητόδρομο (εικ.346), ο οποίος οδηγεί στη μονή Καράβελι, στον γειτονικό οικισμό της Αγίας Σοφίας (Γούρνιτσα) και στο φαράγγι του Βιρού.

⁷⁵¹ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 321, πιν.Ι, VII. VII.1 / παρ.ΙΙ.

Η νότια πτέρυγα διαμορφώνεται από ένα μεγάλο διάωροφο ορθογώνιο κτίσμα, που στέγαζε στο κατώι το ελαιοτριβείο της μονής, την αποθήκη λαδιού, και μία δεξαμενή, ενώ ο όροφος έχει καταπέσει εκτός από το ανατολικό τμήμα του. Σε επαφή με τη βόρεια όψη του έχουν κτιστεί παρατακτικά μία λίθινη κλίμακα για την πρόσβαση στον όροφο και τρία βοηθητικά προσκτίσματα.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό, αφιερωμένο στη Ζωοδόχο Πηγή, είναι μια μονόκλιτη τρουλαία βασιλική, διαστάσεων 10μ.χ5,5μ. όπως και το καθολικό της γειτονικής μονής Καράβελι (εικ.347-349). Ο τρούλος φέρεται από τέσσερα τόξα που στηρίζονται σε ισάριθμες παραστάδες, οι οποίες εφάπτονται ανά δυο στον βόρειο και νότιο τοίχο⁷⁵². Το δυτικό και το ανατολικό τμήμα του ναού καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες και δικλινείς στέγες, κάθετα τοποθετημένες προς τις δικλινείς στέγες του βόρειου και νότιου τόξου. Ως εκ τούτου, η στέγη και εδώ διαμορφώνεται σταυρόσχημη. Το τύμπανο του τρούλου παρουσιάζει εσωτερικά μια μείωση προς τα πάνω, σε σχήμα κολουροκωνικό, όπως στους Αγίους Ασώματους στους Μπουλαριούς⁷⁵³, ενώ εξωτερικά είναι οκτάπλευρο (Σχ.8). Μία στενή φωτιστική θυρίδα ανοίγεται σε κάθε ένα από τα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα, η οποία πλαισιώνεται από οξυκόρυφη αβαθή κόγχη, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές του τρούλου είναι τυφλές (εικ.351). Οι κόγχες αυτές θυμίζουν τις επίσης οξυκόρυφες αβαθείς κόγχες που έχουν λαξευτεί κάτω από τα τόξα του τρούλου της μονής Καράβελι⁷⁵⁴.

Η αψίδα στ' ανατολικά είναι τρίπλευρη και φέρει μία φωτιστική σχισμή (εικ.350). Η βόρεια όψη της εκκλησίας είναι τυφλή κι εδώ, όπως και στη μονή Καράβελι (εικ.349). Ένα στενό παράθυρο με τοξωτό πλαίσιο ανοίγεται στη νότια όψη (εικ.348). Μορφολογικά θυμίζει πολύ το παράθυρο που ανοίγεται στη νότια όψη του Αγίου Σπυρίδωνα Καρδαμύλης, χωρίς όμως να έχει ανάγλυφη διακόσμηση, ενώ το άνω τμήμα των δύο λαξευτών πωρόλιθων που διαμορφώνουν το τόξο απολήγει σε γωνία. Η κύρια είσοδος με τοξωτό υπέρθυρο ανοίγεται στα δυτικά, κάτω από τη βάση του πυργοειδούς κωδωνοστασίου, που εφάπτεται στη δυτική όψη του ναού (εικ.352). Πάνω από τη θύρα διαμορφώνεται πλαστική οξυκόρυφη ανακουφιστική κόγχη, από λαξευτούς πωρόλιθους, η οποία σώζει σπαράγματα της παράστασης της Παναγίας (εικ.353). Το κωδωνοστάσιο, του οποίου το ανώτερο τμήμα δεν σώζεται ή δεν κατασκευάστηκε ποτέ⁷⁵⁵, αποτελείται από δύο πεσσούς που διαμορφώνουν καμάρα - πρόπυλο πάνω από τη δυτική θύρα⁷⁵⁶. Μια απλή τοξωτή κατασκευή χρησιμεύει σήμερα για την ανάρτηση της καμπάνας. Στη δυτική όψη του νότιου πεσσού του κωδωνοστασίου υπάρχει τοιχογραφία του αρχαγγέλου Γαβριήλ. Στους λαξευτούς πωρόλιθους των πεσσών εντοπίζονται πολλά χαράγματα, εκ των οποίων δύο φέρουν χρονολογίες 1750 (νότια πλευρά βόρειου πεσσού) και 1770 (στην

⁷⁵² Τέσσερις μεταλλικοί ελκυστήρες διατομής διπλού ταυ έχουν τοποθετηθεί παράλληλα προς τα εγκάρσια τόξα στους νεότερους χρόνους.

⁷⁵³ Traquair, «Churches», 185, pl.XI

⁷⁵⁴ Βλ. παραπάνω Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτισίου στο Πετροβούνι, 127-128.

⁷⁵⁵ Ο Αλέκος Χρυσομάλλης αναφέρει ότι το καμπαναριό έπεσε κάποτε από σεισμό, όμως κατά την επανακατασκευή του δεν του δόθηκε το αρχικό σχήμα. Βλ. Χρυσομάλλης, *Δύο ιστορικά μοναστήρια*, 16.

⁷⁵⁶ Στο καμπαναριό του Αγίου Νικολάου Πραστείου ζημιές προκλήθηκαν από τον ισχυρό σεισμό του 1926, βλ. Παλαντζάς, «Ο ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου», 319.

εξωτερική νότια πλευρά του νότιου πεσσού του κωδωνοστασίου) (εικ.354). Στην ανατολική όψη του ναού, σε πωρόλιθους της αψίδας, εντοπίζονται χαράγματα πλοίων⁷⁵⁷ (εικ.355-356). Η εκκλησία εσωτερικά είναι κατάγραφη, με τοιχογραφίες του 18^{ου} αιώνα, έχει υποστεί όμως σημαντικές φθορές λόγω πυρκαγιάς (εικ.357, 358). Στην κόγχη της πρόθεσης, όπου απεικονίζεται το βραβείο της εκκλησίας υπάρχει η χρονολογία 1771 Αυγούστου⁷⁵⁸.

Ο ναός εξωτερικά είναι ανεπίχριστος, κτισμένος από ορθογωνισμένο λαξευτό πωρόλιθο κατά το ισόδομο σύστημα, όπως και στα ψηλά τμήματα του καθολικού της μονής Καράβελι, στον τρούλο και το καμπαναριό του Αγίου Σπυρίδωνα στην Παλιά Καρδαμύλη, αλλά και στο καθολικό της Μονής Αγίων Θεοδώρων Πραστείου (αρχών 17^{ου} αι.). Στα χαμηλά τμήματα της δυτικής και νότιας πλευράς εντοπίζονται ίχνη τοιχοποιίας από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι, μαρτυρώντας παλαιότερη οικοδομική φάση. Η διαμόρφωση του τρούλου με το οκταγωνικό τύμπανο, τις αδιάρθρωτες επιφάνειες και τον λιτό διάκοσμο θυμίζει τον τρούλο του αγίου Σπυρίδωνα, ενώ τα οξυκόρυφα τόξα των θυρίδων του τρούλου και της κόγχης πάνω από τη θύρα απαντώνται και στις οξυκόρυφες ανακουφιστικές κόγχες πάνω από την νότια θύρα του Άγιου Σπυρίδωνα, όπως και στον τρούλο του καθολικού της Καράβελι.

Ο λαξευτός πωρόλιθος με τον οποίο έχει κτιστεί το καθολικό υπάρχει άφθονος στην περιοχή. Πιθανόν προέρχεται από το γειτονικό λατομείο πωρόλιθου, πάνω στο οποίο έχει κτιστεί η Αγία Σοφία στον γειτονικό ομώνυμο οικισμό⁷⁵⁹. Οι επιμελημένες τοιχοποιίες με ορθογωνισμένους λαξευτούς πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα, τα οξυκόρυφα τόξα στις ανακουφιστικές κόγχες και στις θυρίδες του τρούλου απηχούν δυτικές επιρροές που σηματοδοτούν την επιρροή από την αρχιτεκτονική της Β΄ Βενετοκρατίας⁷⁶⁰. Οι τρεις εκκλησίες, Καράβελι, Φανερωμένης και Άγιος Σπυρίδωνας ενσωματώνουν πολλά δυτικά στοιχεία (κυκλικοί φεγγίτες, επιμελημένη τοιχοποιία από λαξευτό πωρόλιθο, ενσωμάτωση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών, οξυκόρυφα τόξα) και έχουν πολλά κοινά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Πιθανότατα πρόκειται για κτίσμα του α΄ μισού του 18^{ου} αιώνα, όπως και οι άλλοι δύο ναοί. Η υπόθεση αυτή συνάδει και με τη μαρτυρία στον κώδικα της Μητρόπολης Μονεμβασίας και Καλαμάτας, όπου, όπως σημειώθηκε παραπάνω, αναφέρεται ότι η χειροτονία του επισκόπου Μηλέας πραγματοποιήθηκε στις 27 Ιουνίου 1743 στον ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου της Φανερωμένης, καθολικό της ομώνυμης μονής του Πετροβουνίου⁷⁶¹.

⁷⁵⁷ Οι κάτοικοι του γειτονικού Πραστείου έχουν ναυτική παράδοση, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα, βλ. Παλαντζάς, «Ο ναός του Άγιου Νικολάου», 312 και Μαραβελέας, *Πραστείο*, 33

⁷⁵⁸ Ο Μαραβελέας, *Πραστείο*, 59, σημειώνει ότι στον κώδικα της μητρόπολης Μονεμβασίας και Καλαμάτας αναφέρεται ότι η χειροτονία του επισκόπου Μηλέας πραγματοποιήθηκε στην επισκοπή Πραστείου στο ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου της Φανερωμένης, στις 27 Ιουνίου 1743. Συμπληρώνει δε ότι η εκκλησία της Φανερωμένης είναι το καθολικό της ομώνυμης μονής του Πετροβουνίου, το οποίο υπαγόταν τότε στην επισκοπή Πραστείου.

⁷⁵⁹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 148-157.

⁷⁶⁰ Βλ. και παραπάνω, Μέρος Β΄. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 127-130.

⁷⁶¹ Μαραβελέας, *Πραστείο*, 59.

Περιγραφή συγκροτήματος

Το καθολικό πλαισιώνεται από δυο διώροφα κτίσματα, ένα ορθογώνιο επίμηκες μακρόστενο κτίσμα στα νοτιοδυτικά (*μακρυνάρι*) και ένα μικρότερο ορθογώνιο στα βορειοδυτικά (*εικ.359*). Μεταξύ της βορειοδυτικής γωνίας της εκκλησίας και του μικρότερου κτηρίου ανοίγεται η πύλη του συγκροτήματος, σήμερα μετασκευασμένη (*εικ.360,361*). Έχει τοξωτό περιθύρωμα, και τοιχοποιία επιμελημένη από λαξευτούς ορθογωνισμένους πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα. Η θύρα έκλεινε εσωτερικά με αμπάρα (*εικ.362,363*). Στην εσωτερική όψη έχει χρησιμοποιηθεί ως ανώφλι (πρέκι) μεγάλη ξύλινη βίδα ελαιοπιεστηρίου σε β' χρήση. Η επανάχρηση ξύλινων στοιχείων από ελαιοπιεστήρια ως ανώφλια ή στη θέση ξυλοδεσιάς απαντά σε προεπαναστατική οικία με ελαιοτριβείο στον οικισμό Κάλυβες πάνω από την Καρδαμύλη και αλλού στην Έξω Μάνη κατά τον 18ο και 19ο αιώνα (*εικ.364*). Τέτοιου είδους αρχιτεκτονικές λύσεις τονίζουν τη δυσκολία στην εξεύρεση ανθεκτικής ξυλείας στην πετρώδη και άγονη Μάνη.

Το μικρό κτίσμα στα βόρεια, διαστάσεων 5μ.×6,80μ., είναι σήμερα διώροφο και στεγάζεται με νεότερη τετράριχτη στέγη πάνω από πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος (*εικ.365,366*). Το κατώι είναι καμαροσκέπαστο και έχει χαμηλή τοξωτή θύρα στη δυτική όψη προς την αυλή. Είναι τυφλό και εκτός από το θυραίο άνοιγμα φέρει δύο φωτιστικές σχισμές - τυφεκιοθυρίδες στις πλάγιες στενές πλευρές, μία στη νότια πλευρά, προσανατολισμένη προς την πύλη του συγκροτήματος και μία στη βόρεια που κοιτά έξω από το μοναστηριακό συγκρότημα. Το ανώι φέρει στη δυτική όψη μία τοξωτή θύρα και ένα τοξωτό παράθυρο σήμερα σφραγισμένο. Η πρόσβαση σ' αυτό γινόταν μέσω λίθινης εξωτερικής κλίμακας, η οποία οδηγεί σε εξώστη (ηλιακό) επαπτόμενο στη δυτική όψη. Ο ηλιακός βαίνει σε καμάρα, η οποία διαμορφώνει πρότυλο μπροστά από τη θύρα του κατωγιού. Δύο ακόμα τοξωτά παράθυρα ανοίγονται στη βόρεια πλευρά προς τη μεριά του δρόμου και ένα στη νότια. Η ανατολική πλευρά είναι τυφλή (*εικ.367,368*).

Στο κτίσμα εντοπίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Η α' φάση εντοπίζεται στις στενές πλευρές έως το μέσο περίπου του ύψους τους, στο μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής πλευράς και σε μικρό τμήμα της δυτικής όψης. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων, ενώ οι γωνίες στα κατώτερα τμήματα είναι κτισμένες με αδρά λαξευμένους ορθογωνικούς ασβεστόλιθους. Οι γωνίες από το ύψος των γενέσεων της καμάρας του κατωγιού και πάνω, η βόρεια όψη από τις ποδιές των παραθύρων και πάνω, ένα μεγάλο τμήμα της δυτικής όψης γύρω από τη θύρα του ανωγιού και τα περιθυρώματα των ανοιγμάτων είναι κτισμένα με λαξευτούς πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα. Τα τόξα των παραθύρων και της θύρας του κατωγιού αποτελούνται από δύο λαξευτούς πωρόλιθους (*εικ.369*). Σε πωρόλιθο του τόξου του νότιου παραθύρου εντοπίστηκε χαραγμένο το έτος 1820, το οποίο μας χρονολογεί τη β' οικοδομική φάση του κτίσματος (*εικ.370*). Η διαμόρφωση της θύρας του ανωγιού, της οποίας το τόξο αποτελείται από μικρούς λαξευμένους θολίτες, αλλά και της τοιχοποιίας των σταθμών της, οφείλεται σε μεταγενέστερη επισκευή. Εσωτερικά το ανώι έχει υποστεί διάφορες νεότερες επεμβάσεις που έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Ένα ερμάριο διαμορφώνεται αντί δευτέρου παραθύρου στη νότια πλευρά και δύο ακόμα μικρά ερμάρια στην ανατολική πλευρά.

Περίβολος θα συνέδεε και τη νοτιοδυτική γωνία του καθολικού με τη νότια πτέρυγα, εκεί όπου σήμερα έχει τοποθετηθεί μικρή σιδερένια καγκελόπορτα (*εικ.371*). Το

νότιο τμήμα του συγκροτήματος κλείνει ένα διώροφο επίμηκες ορθογώνιο κτίσμα (μακρυνάρι), με διαστάσεις 20,20×6,70μ. και προσκτίσματα στη βόρεια όψη του, το οποίο σήμερα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης (εικ.372, 373). Η κατάρρευσή του έχει συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες, αφού σε φωτογραφία της δεκαετίας του '70 το κτίσμα φαίνεται να σώζεται ακόμα ακέραιο⁷⁶² (εικ.374). Η σημερινή του μορφή είναι αποτέλεσμα επάλληλων μετασκευών, οι οποίες, πέρα από την κατάρρευση, έχουν αλλοιώσει σημαντικά την αρχική μορφή του κτίσματος. Ο ιδιαίτερα αυξημένος κατά μήκος άξονας πιθανώς συνέβαλε στην καταστροφή του. Σήμερα το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του είναι το ανατολικό.

Από τα σωζόμενα κατάλοιπα διαπιστώνεται ότι το κατώι διαιρείτο σε δύο μέρη(Σχ.7). Δυτικά διαμορφωνόταν ένας ενιαίος ορθογώνιος χώρος που στέγαζε το ελαιοτριβείο της μονής, ενώ το ανατολικό τμήμα διαιρείτο σε τρεις επιμέρους χώρους, έναν προθάλαμο, την αποθήκη λαδιού (ή *δοχείο*) και μία κινστέρνα. Η στέγαση του κατωγιού δεν ήταν ενιαία. Οι δύο ακριανοί χώροι, ο ανατολικός και το δυτικό μισό του δυτικού τμήματος, καλύπτονταν από ημικυλινδρικές καμάρες από λαξευτούς πωρόλιθους. Αντίθετα, το κεντρικό τμήμα του κατωγιού, ο προθάλαμος και το ανατολικό τμήμα του δυτικού χώρου στεγάζονταν με ξύλινο μεσοπάτωμα. Η είσοδος στο κατώι γινόταν από δύο θύρες στη βόρεια όψη (εικ.375, 378), μία τοξωτή που ανοιγόταν στο ανατολικό τμήμα και μία στο δυτικό τμήμα με οριζόντιο ξύλινο πρέκι αποτέλεσμα μεταγενέστερης διάνοιξης. Ένας πρόχειρα κτισμένος τοίχος από αργολιθοδομή με πλίνθους και αδρά λαξευτούς πωρόλιθους χωρίζει τα δύο τμήματα. Έφερε χαμηλό και φαρδύ άνοιγμα με ξύλινο οριζόντιο ανώφλι, σήμερα σφραγισμένο, το οποίο επέτρεπε την επικοινωνία μεταξύ των δύο τμημάτων του κατωγιού (εικ.379,380). Όμοιο άνοιγμα, σήμερα επίσης σφραγισμένο, εντοπίστηκε και στο κτίσμα του ελαιοτριβείου στη μονή Λυκάκη στο φαράγγι του Βιρού (εικ.506). Η ανατολική τοξωτή θύρα του κατωγιού οδηγούσε στον προθάλαμο του ανατολικού τμήματος (εικ.381-382), απ' όπου γινόταν και η πρόσβαση στον ανατολικό καμαροσκέπαστο χώρο (εικ.383-385). Αρχικά η καμάρα ήταν ανοιχτή προς τα δυτικά. Σήμερα έχει κτιστεί και μια μικρή ορθογώνια θύρα επιτρέπει την είσοδο στον χώρο. Το τμήμα αυτό του κατωγιού είναι τυφλό και μόνο μία τυφειοθυρίδα ανοίγεται στην ανατολική πλευρά που επέτρεπε τον φωτισμό και αερισμό του χώρου. Στο εσωτερικό του σε επαφή με την ανατολική πλευρά βρίσκεται χτισμένο μεγάλο κορωνάικο πιθάρι, των αρχών του 19ου αι., ενώ τα ίχνη ενός δεύτερου εντοπίζονται στο παχύ στρώμα κονιάματος που έχει απομείνει στον ανατολικό τοίχο⁷⁶³. Η διαμόρφωση του χώρου και τα πιθάρια επιβεβαιώνουν τη χρήση του ως *δοχείου* της μονής⁷⁶⁴.

Στα νοτιοδυτικά του ανατολικού τμήματος του κατωγιού διαμορφώνεται ορθογώνιος χώρος χωρίς ανοίγματα, που φέρει στο ανώι τετράγωνο άνοιγμα (*τρουπητήρα της γιστέρνας*) και μαρτυρά την ύπαρξη κινστέρνας εντός του κτίσματος⁷⁶⁵ (εικ.387). Η βόρεια όψη της είναι κτισμένη με λαξευτούς πωρόλιθους και εσωτερικά είναι καλυμμένη με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Κτιστή κινστέρνα στο εσωτερικό του κτίσματος

⁷⁶² Χρυσομάλλης, *Δύο ιστορικά μοναστήρια*, 22.

⁷⁶³ Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Κεραμικά*, 231-244.

⁷⁶⁴ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 72-75.

⁷⁶⁵ Σαΐτας, *Μάνη*, 124, εικ.259, σπίτι 3. Πρόκειται για προεπαναστατικό σπίτι του Γουλιά της Βάθειας στη Μέσα Μάνη.

με στόμιο στο ανώι σώζεται και στη μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας⁷⁶⁶ (εικ.774-775).

Στο δυτικό τμήμα του κατωγιού στεγαζόταν το ελαιοτριβείο της μονής, όπως αποδεικνύεται από τον σωζόμενο *in situ* ελαιόμυλο στην ανατολική πλευρά του (εικ.388-390). Το δυτικότερο τμήμα του στεγαζόταν με καμάρα, της οποίας σώζονται μόνο οι γενέσεις στους μακρούς τοίχους. Η καμάρα του κατωγιού, το ξύλινο πάτωμα, αλλά και όλη η στέγη του κτίσματος έχουν καταπέσει στο εσωτερικό. Το ίδιο και ο νότιος τοίχος στο δυτικό τμήμα εκτός από τη νοτιοδυτική γωνία. Σώζεται μόνο η βόρεια όψη με τη θύρα εισόδου του κατωγιού (εικ.377, 378) και η δυτική όψη, όπου ανοίγεται μία δεύτερη θύρα, η οποία οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση (εικ.391). Τα πεσμένα οικοδομικά υλικά δεν επιτρέπουν περαιτέρω περιγραφή του εσωτερικού του κατωγιού.

Από το ανώι σώζονται μόνο ο βόρειος και ανατολικός τοίχος του ανατολικού τμήματος (εικ.392) και από το δυτικό τμήμα ο δυτικός τοίχος με τη νοτιοδυτική γωνία (εικ.391,393) και μέρος του δυτικού πέρατος του βόρειου τοίχου (εικ.377,378). Η είσοδος στο ανώι γινόταν μέσω λίθινης εξωτερικής κλίμακας που εφάπτεται στο μέσο περίπου της βόρειας όψης (Σχ.7,εικ.394, 395). Από κάτω διαμορφώνεται μικρός καμαροσκέπαστος χώρος, του οποίου το χαμηλό τόξο ανοίγεται στην ανατολική όψη της κλίμακας και διαμορφώνεται από δύο λαξευτούς παρόλιθους. Η διαμόρφωση αυτή παρουσιάζει ομοιότητες με αντίστοιχη κλίμακα στο καθολικό της μονής Βαϊδενίτσας⁷⁶⁷. Από τα κατάλοιπα διαπιστώνεται ότι το ανώι χωριζόταν σε δύο τμήματα, ένα μικρότερο ανατολικά (εικ.396) και ένα μεγαλύτερο στα δυτικά (εικ.397). Στο ανατολικό τμήμα ανοίγεται στον βόρειο τοίχο ένα μικρό τοξωτό παράθυρο (εικ.398). Ένα μεγαλύτερο τοξωτό άνοιγμα, σήμερα σφραγισμένο, εντοπίζεται επίσης στον βόρειο τοίχο δίπλα στο στενό παράθυρο, κάτω από το οποίο σώζονται οι δοκοθήκες που στήριζαν ξύλινο εξώστη προς την πλευρά της αυλής (εικ.375, 392). Ο ανατολικός τοίχος του ανωγιού ήταν τυφλός και εσωτερικά διαμορφώνονται στον τοίχο δύο κόγχες - ερμάρια (εικ.396). Στο σωζόμενο τμήμα του νότιου τοίχου διατηρείται η ανατολική παρειά παραθύρου (εικ.399). Μπροστά από το σφραγισμένο άνοιγμα της βόρειας πλευράς χτίστηκε φούρνος, τα κατάλοιπα του οποίου επιτρέπουν να ταυτιστεί ο χώρος με την εστία-μαγειρείο της μονής (εικ.400). Στο τμήμα αυτό του ανωγιού σώζονται και τρία κορωνάικα πιθάρια αποθήκευσης λαδιού, μικρότερου μεγέθους από το εντοιχισμένο πιθάρι του κατωγιού (εικ.396).

Τα σωζόμενα κατάλοιπα του δυτικού τμήματος του ανωγιού επιβεβαιώνουν τις επάλληλες μετασκευές που έχει υποστεί το κτίσμα (εικ. 401). Στη δυτική όψη ανοίγεται μεγάλο τετράγωνο σχεδόν παράθυρο που φέρει ως ανώφλι ξύλινη πλάκα συμπίεσης ελαιοπιεστηρίου σε β' χρήση (εικ.402). Στο σωζόμενο τμήμα της βόρειας πλευράς εντοπίζεται κάτω από τα επιχρίσματα ασβεστοκονιάματος τοξωτό θυραίο άνοιγμα, σήμερα σφραγισμένο (εικ.403). Τα ίχνη ενός παραθύρου υπάρχουν και στο σωζόμενο τμήμα του νότιου τοίχου του δυτικού μέρους του ανωγιού, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία (εικ.404). Η μεγάλη αυτή αίθουσα του ανωγιού, ακριβώς δίπλα από την εστία – μαγειρείο και πάνω από το εργαστήριο ελαιοπαραγωγής, παρουσιάζει μορφολογική συγγένεια με την

⁷⁶⁶ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 14. Μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας, 201.

⁷⁶⁷ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 175.

αντίστοιχη της βόρειας πτέρυγας της μονής Καράβελη⁷⁶⁸ και με το κτήριο Ζ του οχυρού συγκροτήματος των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης⁷⁶⁹. Η θέση του και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του επιβεβαιώνουν την ταύτισή του με την Τράπεζα της μονής.

Στο επίμηκες αυτό κτήριο που στέγαζε το ελαιουργείο και το δοχείο στο κατώι και την Τράπεζα, την έστια και την εσωτερική κινστήρνα στο ανώι, εντοπίζονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις. Το γεγονός ότι ήταν ιδιαίτερα επίμηκες συνέβαλε κατά πολύ στις κατά καιρούς βλάβες και μετασκευές που υφίστατο, οι οποίες δυσχεραίνουν την τεκμηρίωσή του και την αναγνώριση των οικοδομικών φάσεων του κτίσματος. Επίσης, οι όψεις έχουν επιχρισθεί εξωτερικά με αποτέλεσμα να μην διακρίνεται καθαρά η τοιχοποιία. Το ανατολικό τμήμα του κτίσματος αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι (εικ.381,386,392). Οι γωνίες της ανατολικής πλευράς στα χαμηλά τμήματα είναι κτισμένες με αδρά λαξευτούς ορθογωνικούς ασβεστόλιθους. Με όμοιους λίθους έχει κτιστεί και το περιθύρωμα της θύρας του κατωγιού του ανατολικού τμήματος. Όμοια τοιχοποιία παρουσιάζει και η λίθινη κλίμακα που εφάπτεται στη βόρεια όψη. Από το ύψος της γένεσης της καμάρας του κατωγιού και πάνω, οι γωνίες είναι κτισμένες με λαξευτούς ορθογωνισμένους πώρινους γωνιόλιθους, μαρτυρώντας β' οικοδομική φάση. Τα τοξωτά ανοίγματα της βόρειας πλευράς του ανωγιού του ανατολικού τμήματος αποτελούνται από δύο πώρινους θολίτες και όμοιους με τις γωνίες λαξευτούς πωρόλιθους στους σταθμούς (εικ.392). Μεταγενέστερη επέμβαση αποτελεί και η αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου που στήριζε δίρριχτη στέγη. Ο οριζόντιος αρμός που διακρίνεται εσωτερικά κι εξωτερικά υποδηλώνει ότι το κτίσμα στη δεύτερη φάση του στεγαζόταν με τετράριχτη στέγη. Γείσο στο τμήμα αυτό του κτίσματος δεν έχει σωθεί κάτω από τα σωζόμενα ίχνη της στέγης.

Το δυτικό τμήμα παρουσιάζει όμοια τοιχοποιία με το ανατολικό μόνο στα χαμηλά σωζόμενα τμήματα της τοιχοποιίας (εικ.391,393). Αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι και αδρά λαξευτοί ορθογωνικοί ασβεστόλιθοι στις γωνίες διαμορφώνουν την τοιχοποιία μέχρι το μέσο περίπου του ύψους της, εκτός από το κεντρικό τμήμα της δυτικής όψης. Από τις γενέσεις της καμάρας και πάνω η τοιχοποιία αλλάζει και αποτελείται από καλολαξευμένους ορθογώνιους πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα, τοιχοποιία που μοιάζει πολύ με τη β' φάση του μικρού διάωροφου κτίσματος στα βόρεια του καθολικού και η οποία χρονολογείται ακριβώς στο 1820 (εικ.367,368,370). Είναι πιθανό ότι στη φάση αυτή ανήκει και η διαμόρφωση της καμάρας στο δυτικό τμήμα του κατωγιού. Στην αρχική φάση το δυτικό τμήμα του κατωγιού που στέγαζε την ελαιουργική εγκατάσταση έφερε ξύλινο δάπεδο, όπως μαρτυρούν οι σκαλότρυπες που διασώζονται στις μακρές πλευρές εσωτερικά, σε σημεία που κάλυψε η μεταγενέστερη καμάρα, οι οποίες χρησίμευαν για να πακτώνονται τα ξύλινα στοιχεία, τα φέροντα το δάπεδο (εικ.403). Η μεταγενέστερη καμάρα ίσως σφράγισε και μικρό άνοιγμα - πολεμίστρα που ανοιγόταν σε ψηλό σημείο στο κατώι της δυτικής όψης, με μονολιθικό τοξωτό ανώφλι, το οποίο προφανώς θα εξυπηρετούσε εκτός από αμυντικές ανάγκες, και

⁷⁶⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 131-133.

⁷⁶⁹ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων», 155-156.

τον αερισμό και φωτισμό κάποιου παταριού που λειτουργούσε ως αμπάρι⁷⁷⁰ (εικ.404,405). Το κτίσμα στη φάση αυτή έφερε τετράριχτη στέγη με κοίλο γείσο από κάτω, στοιχείο πολύ διαδεδομένο στην εκκλησιαστική και κοσμική αρχιτεκτονική της Μάνης κατά τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Δύο ακόμα μετασκευές εντοπίζονται στο δυτικό τμήμα του κτίσματος της νότιας πτέρυγας (εικ.401). Δύο κατακόρυφοι αρμοί εκατέρωθεν της δυτικής θύρας και του μεγάλου παραθύρου στη δυτική όψη, η διαφορά στην τοιχοποιία και φυσικά τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ανοιμάτων επιβεβαιώνουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της δυτικής όψης είναι επέμβαση του 20^{ου} αιώνα. Επέμβαση του ίδιου αιώνα είναι και το σωζόμενο τμήμα του βόρειου τοίχου του δυτικού τμήματος μέχρι το σφραγισμένο τοξωτό άνοιγμα που βρίσκεται κοντά στη βορειοδυτική γωνία (εικ.377, 378).

Με βάση την ομοιότητα στην τοιχοποιία των κατώτερων τμημάτων θεωρούμε ότι τόσο το βόρειο κτίσμα όσο και η νότια πτέρυγα θα ανεγέρθηκαν την ίδια περίοδο, ίσως στο α' μισό του 18^{ου} αιώνα, εποχή κατά την οποία ανάγεται και το καθολικό και θα πρέπει σταδιακά το μοναστηριακό συγκρότημα να οργανώνεται. Το μεγάλο μήκος του ορθογώνιου κτίσματος της νότιας πτέρυγας μαρτυρά πολύ φιλόδοξη απόπειρα επίδειξης πλούτου και ισχύος, αφού τόσο μεγάλα μακρυνάρια ανήκαν μόνο σε στους πιο ισχυρούς καπετάνιους της περιοχής (π.χ. Τρουπάκηδες-Μούρτζινοι)⁷⁷¹. Παρόλα αυτά δεν ήταν δυνατό να μην παρουσιάσει στατικά προβλήματα, τα οποία οδήγησαν στις επάλληλες ζημιές και μετασκευές που υπέστη. Στην α' φάση θα πρέπει να εντάξουμε και το θυραίο άνοιγμα του ανατολικού τμήματος του κατωγιού και τη λίθινη κλίμακα που οδηγεί στο ανώι. Σε β' φάση, πιθανότατα μέσα στον 18^ο αιώνα, θα πρέπει να ανάγεται το ανατολικό τμήμα από τη γένεση της καμάρας και πάνω, ενώ σε μια γ' οικοδομική φάση, που μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια το 1820, θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε η ανοικοδόμηση του δυτικού τμήματος και να αντικαταστάθηκε το αρχικό ξύλινο δάπεδο με την καμάρα για τη στέγαση του εργαστηρίου ελαιοπαραγωγής. Τέλος, κάποια εκτεταμένη ζημιά ίσως επέβαλε την ανακατασκευή του δυτικού τμήματος εκτός από τις γωνίες, κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, ίσως και την ανακατασκευή της στέγης στο ανατολικό τμήμα και το κτίσμα έλαβε αυτή τη μορφή με την τρίριχτη στέγη που είχε ως τη δεκαετία του 1970.

Σε επαφή με τη βόρεια όψη του κτίσματος, στα δυτικά της λίθινης κλίμακας διαμόρφώνεται ορθογώνιος καμαροσκέπαστος χώρος ανοιχτός προς την αυλή (εικ.406-408). Μορφολογικά και κατασκευαστικά θυμίζει πολύ τους δύο καμαροσκέπαστους χώρους που ανοίγονταν προς την αυλή και εφάπτονταν στη βόρεια πτέρυγα της μονής Καράβελη (εικ.311). Η τοιχοποιία του έως το ύψος της γένεσης της καμάρας είναι με αργολιθοδομή και τμήματα πλίνθων στους αρμούς, ενώ ο θόλος είναι κατασκευασμένος από οριζόντιες σειρές λαξευτών θολιτών. Πάνω από την καμάρα διαμορφώνεται εξώστης και δεν σώζονται ίχνη ή κατάλοιπα κάποιου κτίσματος. Σε επαφή με τη δυτική όψη του χώρου αυτού υψώνεται ένας τοίχος, κάθετα τοποθετημένος ως προς τη βόρεια όψη του μακρυναριού, ο οποίος αποτελούσε πιθανόν τμήμα κάποιου διπλανού προσκτίσματος, ίσως κάποιου προθάλαμου μπροστά από τη δεύτερη θύρα του κατωγιού (εικ.409). Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή, τμήματα πλίνθων και σειρές ημιλαξευτών πωρόλιθων.

⁷⁷⁰ Σαΐτας, *Μάνη*, 256, εικ.260.

⁷⁷¹ Σαΐτας, *ό.π.*, 51.

Σήμερα δεν σώζεται τίποτα άλλο εκτός από τον τοίχο αυτόν, ενώ η θύρα είναι εντελώς μετασκευασμένη.

Τέλος, στο δυτικό πέρας της βόρειας όψης της νότιας πτέρυγας ένας χαμηλός τοίχος ενισχυμένος με παχιά στρώση τσιμεντοκονιάματος διαμορφώνει τραπέζια ανοιχτή δεξαμενή (εικ.410-412). Τη νότια πλευρά της αποτελεί η βόρεια όψη του ελαιοτριβείου. Ανατολικά και βόρεια ορίζεται από χαμηλό τοίχο καλυμμένο εξωτερικά με τσιμεντοκονίαμα, ώστε δεν είναι ορατή η τοιχοποιία. Η δυτική πλευρά της αποτελεί τμήμα του περιβόλου, έχει μεγάλο ύψος και διαμορφώνεται επικλινή. Το τμήμα αυτό του περιβόλου είναι θεμελιωμένο σε μεγάλους αδρά λαξευμένους ασβεστολιθικούς δόμους, στο κέντρο η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι και ψηλότερα έχουν χρησιμοποιηθεί, προφανώς σε μεταγενέστερη φάση λαξευτοί ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι. Το εσωτερικό της ανοικτής κινστέρνας είναι καλυμμένο με κονίαμα και στη βόρεια όψη της ανοίγεται πλήινος αγωγός υπερχειλίσης. Η διαμόρφωση της δυτικής όψης της υποδηλώνει ότι στο σημείο αυτό υπήρχε αρχικά κάποιο άλλο πρόσκτισμα με μονόριχτη στέγη, που σε νεότερη εποχή μετασκευάστηκε σε δεξαμενή.

Η νότια πτέρυγα, με το εργαστήριο ελαιοπαραγωγής, τους βοηθητικούς χώρους αποθήκευσης, την εσωτερική κινστέρνα, την Τράπεζα και την εστία, συνδύαζε την κάλυψη πολλών χρήσεων και αναγκών. Παρόμοιου τύπου δώροφοι πυρήνες, όπου το κατώι χρησίμευε ως αποθήκη ή εργαστήριο ή ακόμα και ως χώρος για ζώα και το ανώι έμενε ενιαίος χώρος αλλά διατηρούσε διμερή διάρθρωση με ξύλινο πάτωμα ή αμπάρι για τον ύπνο στη μία πλευρά και λίθινο πάτωμα στην άλλη πλευρά όπου στεγαζόταν φούρνος, πιθάρια, χερόμυλος κλπ. απαντά σε πολλές προεπαναστατικές οχυρές κατοικίες και πυργόσπιτα της Έξω, αλλά και της Μέσα Μάνης, με πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα σπίτι του Γουλά της Βάθειας, που χρονολογείται στα 1803⁷⁷².

Έξω από τον περίβολο του μοναστηριού, στα νοτιοανατολικά του καθολικού εντοπιστηκε ημικατεστραμμένη, κυκλοτερής, ανοιχτή δεξαμενή συλλογής ομβρίων για το πότισμα των ζώων. Προκειμένου να κατασκευαστεί ανοίχτηκε στο έδαφος λάκκος μεγάλου βάθους, ο οποίος χτίστηκε περιμετρικά με αργολιθοδομή και η επιφάνεια του τοίχου καλύφθηκε με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα (εικ.413). Η μορφή της διαφέρει από τις υπαίθριες ανοιχτές δεξαμενές των γειτονικών μονών Καράβελης⁷⁷³ και Αγίας Σοφίας⁷⁷⁴ αλλά και από τις αντίστοιχες πολλών μανιάτικων οικισμών, οι οποίες συνήθως κατασκευάζονται λαξευτές στον φυσικό βράχο, χωρίς κονίαμα⁷⁷⁵. Το έδαφος στο σημείο δεν ήταν κατάλληλο για να κατασκευαστεί η δεξαμενή λαξευτή, και ως εκ τούτου, αφού ανοίχτηκε το όρυγμα, κτίστηκε περιμετρικά για την στερέωση των χωμάτων και καλυφθηκε με υδραυλικό κονίαμα για την όσο καλύτερη στεγάνωσή του. Το κτίσιμο συνεχίστηκε υπεργείως περιμετρικά του στομίου της με μεγάλους λαξευμένους ορθογώνιους πωρόλιθους, πιθανότατα για την αποφυγή ατυχημάτων από πτώση στο εσωτερικό της. Νοτιότερα, στην πλαγιά του λόφου και σε απόσταση μόλις 70 και 140

⁷⁷² Σαΐτας, *Μάνη*, 126, εικ.259, 260.

⁷⁷³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β΄. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 136.

⁷⁷⁴ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 154.

⁷⁷⁵ Νικολακάκη, «Στέρνες», 96-97. Forbes, *Meaning and Identity*, 245-248. Germanidou, «Agios Nikon», 393-395.

μέτρων από το συγκρότημα εντοπίστηκαν τα δύο αλώνια του μοναστηριού, λαξευτά στον φυσικό βράχο.

Αρχαιακές μαρτυρίες, πηγές, προφορική παράδοση

Στον κώδικα της μητρόπολης Μονεμβασίας και Καλαμάτας αναφέρεται ότι η χειροτονία του επισκόπου Μηλέας πραγματοποιήθηκε στις 27 Ιουνίου 1743, στην επισκοπή Πραστείου, στον ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου της Φανερωμένης, καθολικό της ομώνυμης μονής του Πετροβουνίου, το οποίο τότε υπαγόταν στην επισκοπή Πραστείου⁷⁷⁶. Αναφέρεται επίσης ότι στη μονή Φανερωμένης διέμενε ο επίσκοπος Ανδρούβιστας Θεόκλητος (1810-;). Το μοναστήρι είναι μετόχι του Πανάγιου Τάφου⁷⁷⁷ και βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι το 1945, οπότε απεβίωσε ο τελευταίος μοναχός πατέρας Σεραπίων (Σωτήριος Κιτρινιάρης)⁷⁷⁸.

⁷⁷⁶ Κουγέας, «Συμβολαί», 290. Μαραβελέας, *Πραστεϊο*, 59.

⁷⁷⁷ Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια», 46/828. Ο Β. Πατριαρχέας πιστεύει ότι το έγγραφο της 10^{ης} Ιανουαρίου 1831 σχετικά με την παραχώρηση ενός μοναστηριού της Θεοτόκου στον Πανάγιο Τάφο (βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 136-137) αναφέρεται στο μοναστήρι της Φανερωμένης και όχι στη μονή Καράβελι. Βλ. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, Άθηναι 1971, 559. Κατά τον Βαγιακάκο και τα δύο μοναστήρια ήταν αφιερωμένα στον Πανάγιο Τάφο. Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 548.

⁷⁷⁸ Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια», 46/828.

8. ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΣΤΗ ΓΟΥΡΝΙΤΣΑ (ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ)

Θέση

Στον τρίτο κατά σειρά λόφο από νότο προς βορρά που δεσπόζει στα ανατολικά της Κάρδαμύλης, βόρεια των μονών Καράβελη και Παναγίας Φανερωμένης, βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Σοφίας, στο δυτικό άκρο του ομώνυμου οικισμού (εικ.258). Μια ρεματιά χωρίζει τον λόφο της Αγίας Σοφίας από τον γειτονικό της Μονής Καράβελη. Η θέση είναι περίοπτη και φυσικά οχυρή (εικ.414), παρέχει ελεύθερη θέα στα δυτικά προς τον κάμπο της Καρδαμύλης και τον μεσσηνιακό κόλπο (εικ.415) και άμεση οπτική επαφή με τις γειτονικές μονές στο Πετροβούνι προς νότο (εικ.416). Η πρόσβαση στον ναό γινόταν στο παρελθόν μέσω ενός παλιού λιθόστρωτου μονοπατιού, που ανηφορίζει από την οχυρωμένη Επάνω Καρδαμύλη προς τον οικισμό της Αγίας Σοφίας (εικ.417-419), περνώντας δίπλα από λαξευμένο στο βράχο δίδυμο αρχαίο τάφο⁷⁷⁹ και τους πρόποδες βραχώδους εξάρματος, όπου τοποθετείται η ομηρική ακρόπολη της Καρδαμύλης⁷⁸⁰. Ο οικισμός, που πήρε το όνομά του από την εκκλησία, φέρει και το όνομα Γούρνιτσα, τοπωνύμιο πιθανότατα σλάβικο (Garnizza < granica = είδος δρυός)⁷⁸¹. Απαντάται για πρώτη φορά σε γαλλικό τεκμήριο του 1813⁷⁸² και στη στατιστική της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά το 1829⁷⁸³. Το 1956 ο οικισμός μετονομάστηκε σε Αγία Σοφία⁷⁸⁴.

Ο ναός είναι κτισμένος στις δυτικές παρυφές του οικισμού, στην άκρη του λόφου, με θέα σε όλο τον ελαιώνα και την ακτή της Καρδαμύλης και είναι θεμελιωμένος πάνω σε χώρο «αρχαίου» λατομείου πωρόλιθου⁷⁸⁵ (εικ.420-422). Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή διασχίζοντας την Έξω Μάνη την άνοιξη του 1829 και προχωρώντας από την Καρδαμύλη προς την κορυφή του Ταυγέτου, φτάνει στην Γούρνιτσα, όπου σημειώνει μία πηγή με τρία τόξα *σκαλισμένα* στον βράχο κατ' εντολή του Μούρτζινου και στη συνέχεια το μοναστήρι της Αγίας Σοφίας⁷⁸⁶. Η κρήνη με τα τρία τόξα, η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα, μοιάζει πολύ μορφολογικά με την κρήνη που έχτισε ο Παναγιώτης Τρουπάκης το

⁷⁷⁹ Η τοπική παράδοση τον ονομάζει τάφο των Διόσκουρων, βλ. σχετ. Forster, «Kardamyle», 163.

⁷⁸⁰ Forster, ό.π., 163, Simpson, «A Mycenaean State», 234-236, Valmin, *Etudes topographiques*, 198-202. Βλ. και Παπαχατζής, *Πανσάνιου Λακωνικά*, 455

⁷⁸¹ Vasmer, *Die Slaven*, 167.

⁷⁸² *Etat du Magne*, στατιστικός πίνακας στα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών Γαλλίας (AMAE, CCC, Patras 2, ff. 303^v-304^v), δημοσιευμένος από τον Κρεμμυδά, «Δημογραφικά της Μάνης».

⁷⁸³ Bory de Saint-Vincent, *Géographie*, 89-92. Βλ. και Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 288, πιν.Ι/παρ.ΙΙ.

⁷⁸⁴ ΒΔ 18-5-1956, (ΦΕΚ Α 125/1956). ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως*, τομ.35, 70-71.

⁷⁸⁵ Ο λόφος της Αγίας Σοφίας βρίσκεται σε απόσταση 300 περίπου μέτρων ανατολικά της αρχαίας ακρόπολης της Καρδαμύλης. Βλ. Simpson, «A Mycenaean State», 236. Παρόλο που στην Έξω Μάνη επιχωριάζουν κυρίως τα ασβεστολιθικά πετρώματα έχουν εντοπιστεί κάποια οργανωμένα λατομεία πωρόλιθου, εκτός από αυτό στην Αγία Σοφία, στο Προάστιο και στην Πλάτσα, ενώ απαντούν και μικρότερης έκτασης σημεία εξόρυξης του υλικού. Στη Μέσα Μάνη ο πωρόλιθος είναι ακόμα πιο σπάνιος και οργανωμένο λατομείο έχει βρεθεί μόνο στον Μέζαπο. Λατομεία εντοπίζονται κοντά σε αρκετές εκκλησίες της Μάνης και κοντά σε οικισμούς (Προάστιο, Άλικα, Σταυρί κ.α.). Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Προκοπίου (9ου αι.) στον οικισμό Άγιος Γεώργιος κοντά στο Σταυρί της Λακωνικής Μάνης είναι κτισμένο δίπλα σε μεγάλο λατομείο, απ' όπου προήλθε και το οικοδομικό υλικό με το οποίο κτίστηκε. Το αρχαίο λατομείο πωρόλιθου στο Προάστιο της Μεσσηνιακής Μάνης προμήθευε τον λίθο που χρησιμοποιούνταν για το κτίσιμο των μεσαιωνικών και οψιμότερων θρησκευτικών και κοσμικών κτισμάτων του οικισμού. Για τα λατομεία στη Μάνη γενικά βλ. Μόσχου - Καλαμαρά, «Λατομεία». Κοκκορού-Αλευρά - Πουπάκη - Ευσταθόπουλος - Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων Λατομείων*, 194-195. Gerstel, *Rural Lives*, 40-43.

⁷⁸⁶ Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο».

1734 έξω από το οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης (εικ.423,253). Στον περιβάλλοντα όμως χώρο της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας δεν σώζονται κατάλοιπα που να μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μεγάλου και πλούσιου μοναστηριού, κέντρου παιδείας της περιοχής κατά την παράδοση και τόπου συναντήσεων των προκρίτων και των οπλαρχηγών⁷⁸⁷.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Τόσο οι γραπτές πηγές όσο και οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν την Αγία Σοφία ως μοναστήρι. Στη διαθήκη του επισκόπου Ανδρούβιστας Θεόκλητου, που συντάχθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1822, αναφέρεται ότι η Αγία Σοφία ήταν μοναστήρι και μάλιστα παρήγε και εμπορευόταν αρχιερατικά άμφια⁷⁸⁸. Κατά τον Β. Πατριάρχηα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σωζόταν ακόμα ο περιβόλος και η τοξωτή πύλη του με καμαροσκέπαστο διαβατικό και αγιογραφημένο υπέρθυρο, ερείπια κελιών στα νοτιοδυτικά, το ηγουμενείο και ξενώνας σε καλή κατάσταση⁷⁸⁹.

Κατά τις επιτόπιες έρευνες εντοπίστηκαν διάσπαρτα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού της Αγίας Σοφίας ποικίλα ερειπωμένα κτίσματα και εγκαταστάσεις, τα οποία θα μπορούσαν να συνδεθούν με το μοναστηριακό συγκρότημα (Σχ.9). Τα σωζόμενα κατάλοιπα μαρτυρούν ότι το μοναστηριακό συγκρότημα ήταν προσαρμοσμένο στη διαμόρφωση του εδάφους, που παρουσίαζε στη θέση αυτή κατωφέρεια από ανατολικά προς δύτικά (εικ.424,425). Έτσι, το συγκρότημα απλωνόταν σε δύο φυσικά άνδηρα, ένα ψηλότερο στα ανατολικά και ένα χαμηλότερο στα δυτικά.

Το παλιό καλντερίμι που ενώνει την Καρδαμύλη με την Αγία Σοφία οδηγούσε στα βόρεια του μοναστηριού, όπου πιθανότατα θα βρισκόταν και ο πύλωνας της μονής. Στο ανώτερο άνηρο είναι κτισμένο το καθολικό. Σε επαφή σχεδόν με τη βόρεια όψη του υπάρχει μεγάλη ημιϋπόγεια καμαροσκέπαστη κινστέρνα. Ένας μικρός ερειπωμένος μονόχωρος ναΐσκος σώζεται στα βορειοανατολικά. Στα ανατολικά σώζονται διάσπαρτα αλώνια, και ένα ορθογώνιο, ερειπωμένο πια, κτίσμα ελαιουργείου, ενδεχομένως το παλαιότερο καλά διατηρημένο ελαιουργείο της Έξω Μάνης. Στα δυτικά της εκκλησίας, στο κατώτερο άνηρο, σώζεται διώροφο ορθογώνιο κτίσμα με καμαροσκέπαστο ισόγειο χώρο, το οποίο, με επάλληλες μετασκευές, χρησιμοποιείτο έως τα νεότερα χρόνια ως κατοικία του ιερέα του χωριού⁷⁹⁰. Βορειότερα υπάρχει δεύτερος μικρός μονόχωρος ναΐσκος. Ελάχιστα κατάλοιπα του περιβόλου σώζονται ακόμα στο δυτικό άκρο του λόφου, βορειοδυτικά του καθολικού, σήμερα πνιγμένα στη βλάστηση (εικ.426).

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό⁷⁹¹ ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο⁷⁹² (Σχ.9,10). Πρόκειται για αρχιτεκτονικό τύπο διαδεδομένο τόσο στην Έξω

⁷⁸⁷ Ως μοναστήρι αναφέρει την Αγία Σοφία και ο Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 60. Πατριάρχης, *Δίπτυχον*, 704-6. Για τη λειτουργία σχολείου στη Γούρνιτσα βλ. και Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 108-109.

⁷⁸⁸ Πατριάρχης, ό.π., 696.

⁷⁸⁹ Πατριάρχης, *Δίπτυχον*, 705.

⁷⁹⁰ Πατριάρχης, ό.π., 705.

⁷⁹¹ Σύντομη περιγραφή του ναού της Αγίας Σοφίας στα Γούρνιτσα δημοσιεύει ο Traquair, «Churches», 208, αναφέροντας λανθασμένα το τοπωνύμιο ως «Γκούνιτσα».

όσο και στη Μέσα Μάνη, με πολλά παραδείγματα βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών⁷⁹³. Είναι κτισμένο σε έδαφος με μικρή κατωφέρεια (εικ.427-432). Η τοιχοποιία του αποτελείται από ορθογώνιες λαξευτές πώρινες λιθόπλινθους κατά το ισόδομο σύστημα. Στη βάση των εξωτερικών τοίχων της δυτικής, βόρειας και νότιας όψης υπάρχουν τμήματα αργολιθοδομής με πλίνθους στους αρμούς. Η προχειρότητα της κατασκευής των χαμηλών τμημάτων των τοίχων ίσως υποδεικνύει ότι δεν ήταν αρχικά ορατά.

Η αψίδα στ' ανατολικά προβάλλει εξωτερικά πεντάπλευρη, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού είναι τρίπλευρες. Τρεις μικρές φωτιστικές θυρίδες ανοίγονται στην ανατολική όψη, στην αψίδα και στα παραβήματα. Εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο των όψεων είναι ο πρωτότυπος ραδινός τρούλος με το ψηλό, πλούσια διακοσμημένο, δωδεκάπλευρο τύμπανο (εικ.433). Κυκλικές φωτιστικές θυρίδες ανοίγονται πάνω από τα στενά επιμήκη παράθυρα, τα οποία πλαισιώνονται εναλλάξ από ημικυκλικά τόξα και ανακαμπτόμενα οξυκόρυφα⁷⁹⁴, εγγεγραμμένα σε ορθογωνικά πλαίσια. Τα τόξα βαίνουν σε κυκλικής διατομής βεργία, τα οποία ορίζουν τις πλευρές. Η διαμόρφωση του τύμπανου του τρούλου παρουσιάζει ομοιότητες με τον επίσης ραδινό, δωδεκάπλευρο και με ιδιαίτερα πλαστική διαμόρφωση, τρούλο του νεότερου καθολικού της μονής των Αγίων Θεοδώρων Πραστείου (α' μισό 17ου αι.)⁷⁹⁵. Η ιδιομορφία του τρούλου της Αγίας Σοφίας έγκειται στο ότι ένας δεύτερος τρουλίσκος μικρότερης διαμέτρου επικάθεται πάνω στον κεντρικό, διαμορφώνοντας τη στέγη βαθμιδωτή. Το χαμηλό τύμπανο του μικρότερου τρουλίσκου κοσμεύεται με δύο σειρές από τριγωνικές και κυκλικές εσοχές. Διπλοθολικός τρούλος, αλλά με πολύ πιο λιτό διάσκομο, απαντά και στο καθολικό της μονής Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς (17ος αι., τοιχογ. 1698)⁷⁹⁶ (εικ.71).

Η νότια και βόρεια όψη του ναού αρχικά ήταν τυφλές, ενώ σε μεταγενέστερη εποχή ανοίχθηκαν δύο ορθογώνια παράθυρα με οριζόντιο ανώφλι, με το κόψιμο και την αφαίρεση πωρόλιθων. Η επέμβαση αυτή πραγματοποιήθηκε μετά την τοιχογράφηση του ναού αφού καταστράφηκαν οι τοιχογραφίες που κάλυπταν τα σημεία. Τις απόλυτα τυφλές πλάγιες όψεις και την πρόχειρη τοιχοποιία στα χαμηλά τμήματα θα μπορούσε να δικαιολογήσει ενδεχομένως η ύπαρξη προσκτισμάτων προς βορρά, ίσως και προς νότο, άποψη που ενισχύεται και από την αναφορά ίχνους δικλινούς στέγης κάποιου προσκτίσματος στη βόρεια όψη, το οποίο όμως δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί⁷⁹⁷. Η θύρα του ναού ανοίγεται στη δυτική όψη και φέρει περιθύρωμα από λαξευτούς πωρόλιθους που διαμορφώνουν ορθογώνια εσοχή και οριζόντιο ανώφλι (εικ.428,435).

⁷⁹² Γενικά για τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας βλ. Orlandos, «L' architecture religieuse», 188-190. Μπούρας, *Μαθήματα*, 338-339.

⁷⁹³ Μεταμόρφωση Σωτήρος Γαρδενίτσα (11^{ου} αι. βλ. Traquair, «Churches», 180, πιν. XI και Γκιολές, *Ναοδομία*, 131, 151), Άι-Στράτηγος Μπουλαριών (11^{ος}, βλ. Traquair, ό.π.178, Γκιολές, ό.π. 150), Άγιοι Θεόδωροι Βάμβακα (1075, βλ. Traquair, ό.π.183, Γκιολές, ό.π. 151), Άγιοι Ανάργυροι (13^{ος}, βλ. Traquair, ό.π. 193, πιν.XV), Άγιοι Ασώματοι Μπουλαριών (βλ. Traquair, ό.π. 185, πιν. XI), Άγιοι Θεόδωροι Πραστείου (αρχές 17^{ου} αι. βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 221), Άγιος Νικόλαος Πραστείου (17^{ος} -18^{ος} αι.(:) βλ. Παλαντζάς, «Ο ναός του Άγιου Νικολάου», 311-325), Άγιος Ιωάννης Πλάτσας (βλ. Traquair, ό.π. 202, πιν.XV), Άγιοι Θεόδωροι στον Κάμπο Αβίας (βλ. Κουγέας, «Κτητορικοί έπιγραφαί», 250-251).

⁷⁹⁴ Ο Traquair αναφέρει ότι αυτά τα ανακαμπτόμενα τόξα με την κοιλόκυρτη διαμόρφωση του εσωραχίου τους είναι οθωμανικό στοιχείο, όμως φαίνεται ότι ακολουθούν μάλλον δυτικά πρότυπα. Βλ. Παλαντζάς «Ο ναός του Άγιου Νικολάου», 314, σημ.27.

⁷⁹⁵ Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 223-224.

⁷⁹⁶ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 89.

⁷⁹⁷ Μιχαηλίδης -Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 194.

Ψηλότερα ανοίγεται ανακουφιστική κόγχη που σώζει ίχνη τοιχογραφίας. Η δυτική όψη κορυφώνεται σε μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Εξωτερικά οι όψεις είναι ανεπίχριστες και σε πολλούς λίθους εντοπίζονται χαράγματα (εικ.436,437): «1604 εκτίστη» στη νότια όψη, «1714 ΕΚΑΤΕΒΗ Ο ΚΑ...Δ...»⁷⁹⁸ στη δυτική όψη, «1747» στην ανατολική.

Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος. Πάνω από την είσοδο σώζεται κτητορική οκτάστιχη επιγραφή σε μεγαλογράμματη γραφή, εκτός από τον τελευταίο στίχο γραμμένο με μικρά γράμματα, ο οποίος αποτελεί και την υπογραφή του καλλιτέχνη (εικ.438): «ἡἀνηγέρθη ἐκ βάρων γῆς κ(αι) ἀνιστορίθη ὁ θεῖος κ(αι) πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς πανυπερευλογιμένης ἐνδόξου δεσπίνης ἡμ(ῶν). θε(οτό)κου. τῆς ἐπονομαζομένης ἀγί(ας) σοφί(ας)· διὰ ἐξόδου κ(αι) κόπου πολοῦ ὅτε παπα κύρ στρατηγοῦ μηχολήνα κ(αι) δημητρίου· τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ· ητορι· κ(αι) κύριος με τὸν ἀνοψιὸ τοῦ νικόλα· ἀκόμη κ(αι)παχιγιανέοι καλήστου μοναχοῦ· κ(αι) τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ μαβροδη· κ(αι) στέφανος με τοὺς ἀδελφούς του·κ(αι) στρατίγισ με τοὺς ἀνιψούς σου· κ(αι) νικό[λ]ας με τοὺς ἀδελφούς του κ(αι) με τὸν ξάδελφο τους· ἀκόμη παπανικόλαος κ(αι) ἰω(άννης) ρωτίση στὴν πάντα τ(ῶν) παχιγιανέ(ων)· κ(αι) ητη ξοδία ἔγινι·εῖναι σι μεσι·τ(ῶν) μηχοληνέ(ων)·κ(αι) παχιγιανέ(ων) ἔτος ἀπό· χ(ριστο)ῦ...αψ μηνή ἀγγοῦστου...ἡ. δια χειρός ἐμοῦ γεωργίου μακρομάλη ἀπό χόραν νισί·

ἡστούς ἄχλ ἐκτίστη ὁ ναός οὗτος· κ(αι) ἡστούς ἄψ· αἰογραφή[θη]».⁷⁹⁹

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον τελευταίο στίχο της επιγραφής ο ναός κτίστηκε το 1630 και αἰογραφήθηκε το 1700. Εσωτερικά οι δυο κίονες, μαρμάρινοι αράβδωτοι, είναι σε δεύτερη χρήση⁸⁰⁰. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες (Σχ.9,10). Τα δυο τόξα, στα οποία στηρίζεται η δυτική κεραία είναι οξυκόρυφα (εικ.439), χαρακτηριστικό το οποίο απαντά και στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Πραστείο (16ου - 17ου,)⁸⁰¹.

Οι γενέσεις των ημικυλινδρικών θόλων των καμαρών στο τετράγωνο στήριξης του τρούλου συνδέονται με ένα σύστημα τεσσάρων ξύλινων ελκυστήρων, στη θέση των βυζαντινών μαρμάρινων ελκυστήρων της Μάνης, οι οποίοι διατηρούνται στη θέση τους και φέρουν ζωγραφικό διάκοσμο (εικ.440). Άλλοι τέσσερις ξύλινοι ελκυστήρες χαμηλότερα συνδέουν τους δύο κίονες με τους πλάγιους τοίχους του ναού και με το χτιστό τέμπλο (εικ.441). Στον ελκυστήρα που συνδέει τον βόρειο κίονα με το τέμπλο σώζεται

⁷⁹⁸ Ο Πατριαρχάς, διάβασε «1714 ΕΚΑΤΕΒΗ Η ΑΡΜΑΔΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ» βλ. Πατριαρχάς, *Δίπτυχον*, 705.

⁷⁹⁹ Την επιγραφή έχει διαβάσει με κάποια λάθη και παραλείψεις ο Πατριαρχάς, ό.π., 705. Επίσης, στην κτητορική επιγραφή αναφέρεται ο Σκοπετέας, «Ἐγγραφα ιδιωτικά», 105, σημειώνοντας τις χρονολογίες κτίσεως και αἰογραφίσεως. Στον 4^ο στίχο η λέξη ΗΤΟΡΙ είναι ακατανόητη, ενώ στο τέλος του 6^{ου} στίχου η συντομογραφία ΙΩ μπορεί να διαβαστεί Ιωάννης. Για τις οικογένειες Μιχολιναίων και Παχιγιανναίων βλ. Πατριαρχάς, *Δίπτυχον*, 705-709, Βαγιακάκος, «Βυζαντινά ονόματα», 191 και Σκοπετέας, «Ἐγγραφα ιδιωτικά», 70, έγγραφο του 1547 όπου αναφέρονται οι Μιχολιναίοι και ο ιεροδιάκονος Μιχολίνας, 103. Κάποια οικογένεια ΜΙΧΟΛΗΝΩ(Ν) αναφέρεται και στην κτητορική επιγραφή του ναού του Ζωοδότου στη θέση Χαλάσματα ή Κάλιαζη, κοντά στο χωριό Γέρμα, βλ. σχετ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1974, 132. Για τον Γεώργιο Μακρομάλλη, βλ. Πετρονώτης, «Ἄγιογράφοι», 131-132. Κάποιος Αναγνώστης Μακρομάλλης είχε αἰογραφήσει το 1704 την Παναγία Ανδρουμπεβίτζια στον Κάμπο Αβίας, βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 4. Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, 107.

⁸⁰⁰ Ο Β. Πατριαρχάς αναφέρει και την άποψη ότι σε αυτή τη θέση υπήρχε αρχαίος ναός ή κτίσμα, από το οποίο προήλθαν οι δύο αράβδωτοι κίονες του Καθολικού, όμως δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν τέτοια υπόθεση. Βλ. Πατριαρχάς, *Δίπτυχον*, 704.

⁸⁰¹ Παλαντζάς, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου», 313.

τμήμα επιγραφής: «...*(Μ)ΟΝΑΣΤΙΡΙΟΥ ΗΘΕΛΕ ΒΑΛΗ ΜΕ ... / ...ΑΜΕ ΑΝΟΘΕΝ ΝΑ ΕΧΕΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ...*»⁸⁰². Κατάρα για όποιον δεν καθαρίζει ή δεν προσέχει την εκκλησία απαντά στη μονή Φιλιατρού στη Λαγκάδα (1688)⁸⁰³ και στη μονή Λυκάκη στο φαράγγι του Βιρού (τέλος 17^{ου} ή αρχές 18^{ου} αι.)⁸⁰⁴, ενώ απαντά συχνά ως ρήτρα και σε δικαιοπρακτικά έγγραφα από τις αρχές του 17ου αιώνα⁸⁰⁵.

Ο ναός έφερε αρχικά λιθόκτιστο τέμπλο με τρία ισοϋψή ανοίγματα (εικ.442). Τα υπέρθυρά τους είναι τοξωτά, με συμμετρικά κοιλόκυρτη διαμόρφωση του εσωραχίου τους, ένα χαρακτηριστικό που απαντά και σε άλλα τέμπλα της περιοχής, όπως στον Άγιο Νικόλαο Πραστείου(16ου - 17^{ου};) ⁸⁰⁶, στον Άγιο Σπυρίδωνα στον οχυρό συγκρότημα Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Πάνω Καρδαμύλης (α΄ μισό 18ου αι.)⁸⁰⁷, στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χώρας Εξωχωρίου (18ος) και οφείλεται σε δυτική επίδραση⁸⁰⁸. Σήμερα το λιθόκτιστο τοιχογραφημένο τέμπλο έχει καλυφθεί από άλλο ξυλόγλυπτο. Στο ιερό σώζονται τμήματα βοτσαλωτού δαπέδου και παλιές πλάκες 44×44εκ. στο διακονικό.

Περιγραφή συγκροτήματος

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στην Αγία Σοφία τίποτα δεν μαρτυρά ότι κάποτε γύρω από τον ναό είχε αναπτυχθεί μια ακμαία μοναστική κοινότητα με μεγάλη μάλιστα περιουσία, όπως αναφέρεται στις πηγές. Στον περιβάλλοντα όμως χώρο της Αγίας Σοφίας εντοπίζονται διάσπαρτα ποικίλα ερειπωμένα κτίσματα, τα οποία θα πρέπει ενδεχομένως να συνδεθούν με το μοναστήρι (εικ.443). Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μαρτυρούν ότι το μοναστηριακό συγκρότημα, προσαρμοσμένο στη κλίση του εδάφους, απλωνόταν σε δύο φυσικά άνδηρα, ένα ψηλότερο στα ανατολικά και ένα χαμηλότερο στα δυτικά. Τα δύο άνδηρα χωρίζονται με αναλημματικό τοίχο, που έχει κτιστεί στα δυτικά του καθολικού και οριοθετεί τη δυτική πλευρά του ανώτερου άνδηρου (εικ.444,445). Ο τοίχος αυτός αντιστήριξης είναι κτισμένος με αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων στους αρμούς.

Στα βόρεια του καθολικού υπάρχει ορθογώνια, ημιϋπόγεια κινστέρνα, καμαροσκέπαστη, λαξευμένη στον φυσικό βράχο, διαστάσεων 5×2,50μ.⁸⁰⁹ (Σχ.9, εικ.446-449). Η θέση της δεν εντοπίζεται εύκολα από το ανώτερο άνδηρο, καθώς μόνο το τετράγωνο στόμιό της είναι ορατό στο βραχώδες έδαφος, ανοιγμένο στο κλειδί της καμάρας, και λαξευτοί κάδοι περιμετρικά. Η είσοδος στο εσωτερικό της κινστέρνας γινόταν από το κατώτερο άνδηρο, μέσω μιας χαμηλής τοξωτής θύρας, ανοιγμένης στη δυτική στενή πλευρά της, πάνω στον αναλημματικό τοίχο που χωρίζει τα δύο άνδηρα. Το περιθύρωμα είναι κτισμένο με πώρινους θολίτες και ορθογωνισμένους λαξευτούς

⁸⁰² Οι Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 193, οι οποίοι δημοσίευσαν πρώτοι την επιγραφή δεν είχαν διαβάσει τη λέξη «μοναστηρίου» από την οποία λείπει μόνο το γράμμα μ.

⁸⁰³ Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1980, 238-241.

⁸⁰⁴ Βερούτη - Μπαρμπαρίτσα, «Μονή Λυκάκη».

⁸⁰⁵ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 73-74, έγγρ. VI (1622), 80, έγγρ. XXI (1712), 86, έγγρ. XXX (1736).

⁸⁰⁶ Παλαντζάς, «Ό ναός του Αγίου Νικολάου», 314.

⁸⁰⁷ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 301.

⁸⁰⁸ Παλαντζάς, ό.π., 314. Ασλανίδης, «Τέμπλα με δυτικά στοιχεία».

⁸⁰⁹ Valmin, *Etudes topographiques*, 201.

πώρινους γωνιόλιθους. Μέσω μίας λίθινης κλίμακας ήταν δυνατό να κατέρχεται κανείς για τον καθαρισμό του εσωτερικού της, το οποίο καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα⁸¹⁰.

Μία λίθινη κλίμακα στα βορειοδυτικά του καθολικού οδηγεί στο κατώτερο άνδρηρο, όπου σώζεται διώροφο ορθογώνιο κτίσμα και μικρός μονόχωρος ναΐσκος (εικ.450). Το διώροφο κτίσμα χρησιμοποιήθηκε έως τα νεότερα χρόνια ως κατοικία του ιερέα του χωριού, και ως εκ τούτου η ανωδομή του είναι πλήρως μετασκευασμένη (εικ.451). Από το αρχικό κτίσμα σώζεται μόνο ένας ορθογώνιος καμαροσκέπαστος χώρος στην ανατολική πλευρά του κατωγιού, ανοιχτός προς νότο, εγκάρσια διατεταγμένος ως προς τον όροφο (εικ.452,453). Η πρόσβαση γινόταν από βόρεια. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα και τμήματα πλίνθων στους αρμούς, ενώ η καμάρα είναι κατασκευασμένη από οριζόντιες σειρές λαξευτών ορθογώνιων πωρόλιθων (εικ.454). Ένα τοξωτό άνοιγμα στη δυτική πλευρά του καμαροσκέπαστου αυτού χώρου οδηγεί σε δεύτερο ορθογώνιο χώρο κατωγιού το οποίο καλύπτεται με το ξύλινο μεσοπάτωμα του ορόφου (εικ.455,456). Ο δεύτερος χώρος του κατωγιού δεν φέρει ανοίγματα και όλες οι όψεις είναι τυφλές. Ένα σφραγισμένο ορθογώνιο θυραίο άνοιγμα με ξύλινο πρέκι εντοπίζεται στην ανατολική του πλευρά. Μορφολογικά ο ανατολικός καμαροσκέπαστος χώρος παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με τους αντίστοιχους καμαροσκέπαστους βοηθητικούς χώρους που εφάπτονται των κτισμάτων της Τράπεζας-ελαιοτριβείου στις γειτονικές μονές Καράβελη⁸¹¹ και Φανερωμένης στο Πετροβούνι⁸¹² (εικ.311,406). Η θέση του κτίσματος, το μέγεθός του και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του κατωγιού ίσως αποτελούν ενδείξεις ότι στο ανώι του κτίσματος θα στεγαζόταν αρχικά η Τράπεζα.

Βορειότερα υπάρχει δεύτερος μικρός μονόχωρος ξυλόστεγος ναΐσκος, με τρίπλευρη αψίδα στ' ανατολικά, αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου (εικ.457-461). Είναι κτισμένος με λαξευτούς ορθογωνισμένους πωρόλιθους και αραιά τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Μοναδικό άνοιγμα αποτελεί η χαμηλή τοξωτή θύρα στη δυτική όψη. Ψηλότερα σώζεται αβαθής τοξωτή κόγχη που φέρει σπαράγματα τοιχογραφίας. Στη βάση της κόγχης έχει χρησιμοποιηθεί απότμημα λοξότμητου γείσου, το οποίο σώζει κι αυτό ίχνη τοιχογραφίας, όπως και οι λαξευτοί πωρόλιθοι που διαμορφώνουν το τόξο της θύρας. Στο εσωτερικό σώζεται γραπτός διάκοσμος του 18ου αιώνα στην αψίδα, στην κόγχη της πρόθεσης και στον νότιο τοίχο.

Στα ανατολικά και βορειοανατολικά του ναού της Αγίας Σοφίας εκτείνεται ο χώρος του λατομείου, όπου είναι φανερά τα λαξεύματα στον βράχο για την εξόρυξη του λίθου (εικ.421,443,462). Στα βορειοανατολικά, σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό του καθολικού, θεμελιωμένος πάνω στον βράχο, βρίσκεται ένας μικρός ερειπωμένος ναΐσκος, διαστ. 6,70x4,20μ., μονόχωρος, με ημικυκλική αψίδα στ' ανατολικά και κτιστό τέμπλο (εικ.463-465). Η δίριχτη ξύλινη στέγη του έχει καταπέσει, σώζεται όμως το σύννηθες κοίλο γείσο στην απόληξη των μακρών πλευρών, που απαντά πολύ συχνά στα εκκλησιαστικά και κοσμικά κτίσματα του 18ου αιώνα της Μάνης. Η θύρα στα δυτικά διαμορφώνεται με ξύλινο οριζόντιο πρέκι και φέρει ψηλότερα μία αβαθή κόγχη. Η αγία Τράπεζα είναι κτιστή και καλύπτει τον εσωτερικό χώρο της ημικυκλικής αψίδας. Εσωτερικά δεν έχουν σωθεί

⁸¹⁰ Για τις μοναστηριακές κινστέρνες βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 115-119.

⁸¹¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 132-133.

⁸¹² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 145-146.

τοιχογραφίες. Ο ναΐσκος είναι κτισμένος με τον τοπικό πωρόλιθο, που στις γωνίες και τα ανοίγματα έχει λαξευθεί με μεγαλύτερη επιμέλεια.

Λίγο ανατολικότερα, στο ψηλότερο σημείο του λατομείου, έχουν λαξευθεί στον φυσικό βράχο δύο αλώνια (εικ.466). Το ένα είναι κατά το ήμισυ κατεστραμμένο, αφού από το σημείο αυτό και ανατολικότερα είναι όρια ιδιοκτησίας σύγχρονου οικοπέδου. Είχε διάμετρο περίπου 6μ. και ήταν εξολοκλήρου λαξευμένο στον φυσικό βράχο. Το δεύτερο (εικ.467), λίγο μεγαλύτερο, διαμέτρου 7,20μ. περίπου, βρίσκεται σήμερα εντός των ορίων της ίδιας ιδιοκτησίας. Ο περιμετρικός χαμηλός τοίχος που οριοθετεί το αλώνι είναι κατά το ήμισυ λαξευτός στον φυσικό βράχο και σε σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες ορθογώνιες λαξευτές λιθόπλινθοι, όρθια τοποθετημένες. Ακόμα ανατολικότερα, διάσπαρτα πάνω στον λόφο της Αγίας Σοφίας σώζονται πάνω από έξι ακόμα αλώνια, τα οποία θα πρέπει ενδεχομένως να συνδεθούν με το μοναστήρι⁸¹³. Σήμερα κάποια από αυτά είναι ενταγμένα στον σύγχρονο οικιστικό ιστό, μέσα στις ιδιοκτησίες, με αποτέλεσμα η πρόσβαση να είναι πλέον σχεδόν αδύνατη.

Στα νοτιοανατολικά του καθολικού εντοπίζεται και εδώ, όπως και στις γειτονικές μονές Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι⁸¹⁴, μεγάλη ανοιχτή δεξαμενή για τη συλλογή των ομβρίων (λούτσα), λαξευμένη στον φυσικό βράχο, χωρίς κονίαμα (εικ.468-469). Οι μεγάλες αυτές υπαίθριες δεξαμενές προορίζονταν για το πότισμα των ζώων ή και των καλλιεργειών, συνήθως ήταν δημόσιας χρήσης και συχνά εντοπίζονται σε συνδυασμό με αλώνια, όπως συμβαίνει στον Πύργο Λεύκτρου, στη θέση Πέντε Αλώνια⁸¹⁵.

Στο ανατολικότερο άκρο του αρχαίου λατομείου, σε απόσταση 150μ. περίπου από το καθολικό, σώζεται σε κατάσταση ερειπιώδη ένα ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα, διαστ. 11μ.×6,5μ., με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη, η οποία έχει εξολοκλήρου σχεδόν καταρρεύσει (εικ.470,471). Είναι θεμελιωμένο, όπως και τα υπόλοιπα κτίσματα, στον φυσικό βράχο του λατομείου. Το κτίσμα αυτό στεγάζει το ελαιοτριβείο του μοναστηριού και διατηρεί στο εσωτερικό του *in situ*, μαζί με τον νεότερο, και τον αρχικό ακίνητο εξοπλισμό του εργαστηρίου⁸¹⁶ (εικ.472). Η κεντρική νεότερη θύρα εισόδου ανοίγεται σήμερα στο δυτικό πέρασ της νότιας μακράς πλευράς και φέρει ξύλινο οριζόντιο πρέκι (εικ.473). Μία δεύτερη θύρα υπάρχει στη βόρεια μακρά πλευρά, η οποία σήμερα έχει τοιχιστεί μέχρι ένα ύψος, περίπου 40-50 εκ. πάνω από το έδαφος (εικ.474, 475). Φέρει κι αυτή οριζόντιο ξύλινο ανώφλι και οι παρειές της διαμορφώνονται με λαξευτούς πάρινους γωνιόλιθους. Στην ανατολική στενή όψη ανοίγεται ψηλά ένα τετράγωνο μικρό παράθυρο με οριζόντιο λίθινο (μονολιθικό) ανώφλι, ενώ διακρίνεται άλλο ένα σφραγισμένο άνοιγμα λίγο χαμηλότερα στην ίδια πλευρά (εικ.476). Στη δυτική όψη ανοίγεται μεγάλο νεωτερικό παράθυρο με ξύλινο οριζόντιο ανώφλι (εικ.471,477). Εξωτερικά της όψης αυτής εφάπτεται ανοιχτή ορθογώνια μικρή δεξαμενή, διαστάσεων περίπου 1,5×3μ., εν μέρει λαξευτή στον βράχο και εν μέρει κτιστή με λαξευτούς πωρόλιθους, η οποία εσωτερικά καλύπτεται με κονίαμα σε σημεία κατεστραμμένο.

⁸¹³ Για τα αλώνια βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. II. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

⁸¹⁴ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 136 και 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 146.

⁸¹⁵ Νικολακάκη, «Στέρνες». Forbes, *Meaning and Identity*, 245-248. Germanidou, «Agios Nikon», 393-395.

⁸¹⁶ Σήμερα φέρεται ως ιδιόκτητο της οικογένειας που κατοικεί στην παρακείμενη οικία, η οποία μάλιστα θεωρεί ιδιοκτησία της και το καθολικό της Αγίας Σοφίας. Παρά το γεγονός ότι δεν επιτρέπεται η είσοδος εντός του κτίσματος, αυτό έχει αφηθεί στο έλεος των καιρικών συνθηκών και στην εγκατάλειψη.

Η σημερινή του μορφή είναι αποτέλεσμα επάλληλων μετασκευών του παρελθόντος. Το έδαφος πάνω στο οποίο είναι θεμελιωμένο το κτίσμα παρουσιάζει μικρή κατωφέρεια από βορρά προς νότο και ως εκ τούτου, η βόρεια μακρά του πλευρά είναι κατά το ήμισυ περίπου χωσμένη και δεν είναι ορατή (εικ.475). Στο εσωτερικό το δάπεδο είναι επίπεδο, στο ύψος που είναι θεμελιωμένη η νότια πλευρά, και ίσως για τον λόγο αυτό η βόρεια θύρα έχει τοιχισθεί ως ένα ύψος για να μην σωρεύονται υλικά από κατολισθήσεις. Στο ανατολικό πέρας των μακρών πλευρών εσωτερικά, στα ψηλά τμήματα της τοιχοποιίας εντοπίζονται λίθοι με κοίλη διατομή που υποδηλώνουν ότι η αρχική στέγαση του κτίσματος γινόταν με καμάρα, υπόθεση που ενισχύεται και από δυσδιάκριτο αρμό στο εσωτερικό της ανατολικής πλευράς. Κύρια όψη του εργαστηρίου ήταν εξαρχής η νότια, η οποία όμως έχει υποστεί και τις περισσότερες επεμβάσεις (εικ.470,473,478). Στο κτίσμα εντοπίζονται τουλάχιστον τέσσερις οικοδομικές φάσεις. Η α' φάση διακρίνεται στην ανατολική πλευρά, στη βόρεια και στο ανατολικό τμήμα της νότιας (εικ.470,475,479). Στα κατώτερα τμήματα των τοίχων έχει χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος. Επιμελημένη τοιχοποιία με μεγάλους λαξευτούς ορθογώνιους πώρινους λιθόπλινθους κατά το ισόδομο σύστημα χαρακτηρίζει το ανατολικό τμήμα της νότιας όψης έως ένα ύψος, αλλά και τις γωνίες και τα χαμηλά τμήματα της ανατολικής και βόρειας πλευράς, όσο αυτά διακρίνονται, καθώς τόσο η ανατολική όσο και η βόρεια είναι κατά το ήμισυ περίπου χωσμένες. Στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής πλευράς η λιθοδομή είναι πιο πρόχειρη, χτισμένη με αργούς λίθους στους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονται αραιά τμήματα πλίνθων.

Μία β' φάση εντοπίζεται στη νότια πλευρά, περίπου στο κέντρο της, όπου το ισόδομο σύστημα σταματά και σε συνέχεια αυτού έχουν χρησιμοποιηθεί μικρότεροι λαξευτοί και ημιλαξευτοί ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι με αραιά τμήματα πλίνθων στους αρμούς (εικ.480). Η επέμβαση αυτή θα πρέπει να σφράγισε παλαιότερο θυραίο άνοιγμα, όπως υποδεικνύει ο κατακόρυφος αρμός που διακρίνεται στους λίθους. Το άνοιγμα αυτό βρισκόταν ακριβώς απέναντι από τη βόρεια θύρα. Αμέσως δυτικότερα από την επέμβαση αυτή στον νότιο τοίχο είναι διακριτή μία γ' φάση που εκτείνεται έως τη νότια κεντρική θύρα του κτηρίου (εικ.478), αλλά εντοπίζεται και στα ψηλά τμήματα του νότιου τοίχου κάτω από τη στέγη, στα ανώτερα τμήματα του ανατολικού τοίχου επίσης κάτω από τη στέγη και στα ανώτερα τμήματα του βόρειου τοίχου. Τα τμήματα αυτά είναι κτισμένα με αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται πλήθος τμήματα κεράμων. Τέλος, μία εκτεταμένη ανακατασκευή είναι ορατή στο δυτικό τμήμα της νότιας μακράς πλευράς (εικ.481), όπου ανοίγεται η νότια θύρα και στη δυτική όψη με το ορθογώνιο παράθυρο. Η τοιχοποιία εδώ αποτελείται από ορθογωνικούς λαξευτούς πωρόλιθους με άφθονο κονίαμα που έχει υπερκαλύψει τους αρμούς, χωρίς ίχνος πλίνθων.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία είναι δυνατό να διατυπωθούν κάποιες παρατηρήσεις: οι θεμέλιοι λίθοι του κτηρίου και οι γωνίες του (εκτός από τη νοτιοδυτική που είναι εξολοκλήρου μετασκευασμένη) μαρτυρούν ότι το αρχικό κτίσμα είχε τις ίδιες διαστάσεις με τις σημερινές. Η α' οικοδομική φάση εντοπίζεται κυρίως στο ανατολικό τμήμα του κτίσματος, στ' ανατολικά της νότιας πλευράς, στο μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής και στα χαμηλά τμήματα της βόρειας πλευράς. Η τοιχοποιία, ορατή κυρίως στη νότια όψη, με τους λαξευτούς λιθόπλινθους κατά το ισόδομο σύστημα, φέρει έντονες ομοιότητες με την τοιχοποιία του καθολικού και ίσως θα πρέπει να χρονολογηθεί στην ίδια

περίοδο, στο α' μισό ή μέσα στον 17ο αιώνα. Η β' και γ' φάσεις είναι δύσκολο να χρονολογηθούν καθώς δεν έχουμε σαφείς χρονολογικές ενδείξεις. Ίσως συνθήκες ανασφάλειας οδήγησαν στη σφράγιση της αρχικής νότιας θύρας και στη διάνοιξη νέας θύρας στη βόρεια, πιο προστατευμένη πλευρά. Κάποια σοβαρή καταστροφή επέβαλε την εκτεταμένη ανοικοδόμηση του κτίσματος με αργολιθοδομή, όπως φαίνεται στο κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς, σε όλη την ανωδομή της βόρειας και στα ψηλότερα σημεία της ανατολικής. Παράλληλα αντικαταστάθηκε η αρχική στέγη με καμάρα με ξυλόστεγη κεραμοσκεπή. Η τελευταία μετασκευή, με βάση τα μορφολογικά στοιχεία της τοιχοποιίας του δυτικού τμήματος του κτηρίου, θα πρέπει να τοποθετηθεί στους νεότερους χρόνους, πιθανώς στις αρχές του 20ου αιώνα.

Το μοναστήρι της Αγίας Σοφίας, με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, θα πρέπει να έφερε σημαντικές ομοιότητες, ως προς τη διάταξη των κτισμάτων του αλλά και μορφολογικές, με τα γειτονικά μοναστήρια Καράβελη και Φανερωμένης, για τα οποία - ως πρωιμότερο - θα πρέπει να αποτέλεσε πρότυπο. Με το δεδομένο αυτό μπορεί να παρατηρηθεί ότι τα αλώνια, όπως και το ελαιοτριβείο, θα πρέπει να βρίσκονταν έξω από τον περίβολο, αλλά σε μικρή αποσταση από αυτόν. Στον λόφο της Αγίας Σοφίας εντοπίζονται κι άλλα αλώνια, πιο απομακρυσμένα, διάσπαρτα στον σύγχρονο οικισμό. Η θέση, πάνω σε ύψωμα, εκτεθειμένο στον άνεμο, καθιστούσε την περιοχή ιδανικό μέρος για το αλώνισμα και το απαραίτητο λίχνισμα των σιτηρών.

Στην επιλογή της τοποθεσίας για τη δημιουργία της μονής σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξε, πέρα από τη σπουδαία στρατηγική θέση, η ύπαρξη του αρχαίου λατομείου, το οποίο παρείχε σε μεταγενέστερη εποχή άφθονο το απαραίτητο οικοδομικό υλικό για την ανέγερσή της (εικ.443). Πρόκειται, συνεπώς, για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση αρχαίου λατομείου με διαχρονική χρήση έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο τουλάχιστον⁸¹⁷.

Αρχαιακές μαρτυρίες, πηγές, προφορική παράδοση

Σε ιδιωτικό δικαιοπρακτικό έγγραφο της 10ης Ιανουαρίου 1622 αναφέρεται η πώληση ενός χωραφιού σε τόπο λεγόμενο «εις την Αγία Σοφία τή ράχη» και επίσης τα ονόματα Μιχάλης και Δημήτρης Τρουπάκης. Στην ίδια θέση αναφέρεται και κάποιο αλώνι. Παράλληλα, γίνεται χρήση και του τοπωνύμιου Γούρνιτσα, ενώ αναγράφεται ρητά ότι όποιος ομολογήσει ψευδώς θα έχει την κατάρα της Αγίας Σοφίας⁸¹⁸. Το τεκμήριο αυτό μαρτυρά ότι η εκκλησία της Αγίας Σοφίας πιθανώς προϋπήρχε του 1630 (κτητορική επιγραφή) και ότι είχε ήδη δώσει το όνομά της στον λόφο της Γούρνιτσας, όπου θα πρέπει να είχε αναπτυχθεί και εκτεταμένη αγροτική εγκατάσταση. Αναπάντητο παραμένει το ερώτημα εάν ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα είχε οργανωθεί η μοναστηριακή κοινότητα. Στις 12 Οκτωβρίου 1822 η μονή της Αγίας Σοφίας αναφέρεται στη διαθήκη του

⁸¹⁷ Παρά το γεγονός ότι τα ίχνη, τα οποία εντοπίζονται στα λατομεία, από την εξόρυξη λίθων γενικά ερμηνεύονται ως κατάλοιπα αρχαίας εργασίας, φαίνεται ότι οι κτίστες/τεχνίτες του μεσαίωνα τα εκμεταλλεύτηκαν εξίσου για την προμήθεια του απαραίτητου οικοδομικού υλικού. Ανάλογο παράδειγμα διαχρονικής χρήσης λατομείου στην Έξω Μάνη από τα βυζαντινά έως τις ημέρες μας αποτελεί αυτό του Προάστιου. Το ίδιο διαπιστώνεται και σε λατομεία της Αττικής και άλλων περιοχών. Πιο εκτεταμένες μελέτες θα ήταν χρήσιμες για την αναγνώριση των μεσαιωνικών φάσεων χρήσης των λατομείων της Μάνης, της Αττικής και άλλων περιοχών. Βλ. Gerstel, *Rural Lives*, 40-43.

⁸¹⁸ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 73-74, έγγρ. VI.

επίσκοπου Ανδρούβιστας Θεόκλιτου⁸¹⁹ ως ένα από τα οκτώ μοναστήρια της Ανδρούβιστας, το οποίο πουλούσε αρχιερατικά.

Σύμφωνα με την παράδοση, το μοναστήρι της Αγίας Σοφίας ήταν το πλέον ονομαστό της περιοχής. Κατά την προεπαναστατική περίοδο, αλλά και αμέσως μετά την επανάσταση, αποτέλεσε κέντρο παιδείας για την περιοχή, καθώς και το εντευκτήριο για τις συσκέψεις προκρίτων, οπλαρχηγών και τη φιλοξενία τους. Μόναζαν εκεί τουλάχιστον δέκα μοναχοί και λειτουργούσε συστηματικά σχολείο μέχρι και τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια⁸²⁰. Η μονή αναφέρεται ότι είχε πρόσοδο άνω των 5.000 οκάδων λαδιού, έκταση γης 365 στρεμμάτων και ότι ήταν τόσο πλούσια ώστε ο κάμπος της Καρδαμύλης είχε καταστεί, κυρίως από δωρεές, ιδιοκτησία της⁸²¹.

Σήμερα, τόσο το καθολικό όσο και τα υπόλοιπα κτίσματά του θεωρούνται ιδιόκτητα και η πρόσβαση σ' αυτά γίνεται μόνο κατόπιν άδειας των φερόμενων ιδιοκτητών.

⁸¹⁹ Πατριαρχίας, *Δίπτυχον*, 696.

⁸²⁰ Έχουν σωθεί σε έγγραφα της περιόδου 1817-1832 ονόματα δασκάλων, αλλά και μαθητών του σχολείου της μονής της Αγίας Σοφίας, όπως ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, κατόπιν πρωθυπουργός της Ελλάδας, αλλά και ο ίδιος ο καπετάν Παναγιώτης Τρουπάκης-Μούρτζινος και ο υιός του Διονύσιος. Βλ. Πατριαρχίας, *ό.π.*, 705-707.

⁸²¹ Πατριαρχίας, *ό.π.*, 704.

9. ΜΟΝΗ ΛΥΚΑΚΗ ΣΤΙΣ ΚΑΛΥΒΕΣ

Θέση

Βαθιά μέσα στο φαράγγι του Βιρού, λίγα μέτρα πάνω από την κοίτη του χειμάρρου και σε απόσταση 2χλμ. περίπου από τις εκβολές του στην Καρδαμύλη, βρίσκεται καλά κρυμμένη η μονή Λυκάκη (εικ.482). Ένα δύσβατο μονοπάτι, το οποίο ξεκινά από τον οικισμό Κάλυβες⁸²² της κοινότητας Καρδαμύλης και κατεβαίνει στην κοίτη του φαραγγιού, διασχίζοντας την καταπράσινη πλαγιά της χαράδρας, οδηγεί στη μονή Λυκάκη, σε μία θέση τελείως απομονωμένη και δυσπρόσιτη (εικ.483). Η τοποθεσία προσφέρει απεριόριστη φυσική ομορφιά, λόγω των άφθονων υδάτων και της πλούσιας βλάστησης, όπου κυριαρχούν τα πουρνάρια, οι δρύες, οι καρυδιές, τα κυπαρίσσια και τα πεύκα.

Το μοναστήρι απαντά για πρώτη φορά στις γραπτές πηγές το 1720, σε διαθήκη που ανήκει σε συλλογή ιδιωτικών εγγράφων προερχόμενων από τον οικισμό Κάλυβες, ως μοναστήρι στο Βράνοβο⁸²³. Το τοπωνύμιο είναι σλάβικο (<Враново = τα κοράκια που δημιουργούν φωλιές μέσα στο δρύινο δάσος).

Η μονή στο σύνολό της βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης (εικ.484). Τον Φεβρουάριο του 2018 εγκρίθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης του καθολικού⁸²⁴, το οποίο παρουσίαζε μεγάλες ζημιές όχι μόνο στον γραπτό διάκοσμο αλλά και στην τοιχοδομή και τη στέγασή του. Όμως η εγκατάλειψη και οι φυσικές καταστροφές έχουν επηρεάσει ολόκληρο το συγκρότημα, το οποίο, πνιγμένο στην βλάστηση, έχει σχεδόν ολοκληρωτικά καταρρεύσει.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι προσαρμοσμένο στο φυσικό ανάγλυφο της πλαγιάς της χαράδρας και καταλαμβάνει σχήμα ακανόνιστου τραπεζιού (Σχ.11, εικ.484,485). Το έδαφος παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια από δυτικά προς ανατολικά και ως εκ τούτου το συγκρότημα οργανώνεται σε δύο φυσικά επιμήκη άνδηρα, ένα δυτικό ψηλότερα και ένα ανατολικό χαμηλότερα. Τα σωζόμενα κτίσματα διατάσσονται κατά μήκος του δυτικού άνδηρου και στη νότια στενή πλευρά του κατώτερου ανατολικού. Το

⁸²² Ο Κόμης αναφέρει τον οικισμό ως «Καλύβες» (βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 292-293). Σε κατάστιχα του 1336 σημειώνεται το τοπωνύμιο Calivie και Calidie-Calidia. Οι εκδότες των καταστίχων προτείνουν την ταύτισή του με τον οικισμό Κάλυβες της Καρδαμύλης (βλ. Topping, «Le Régime agraire», 260. Longnon - Topping, *Documents*, 20, 24-25, 39, App.II, 254. Carile, *La rendita feudale*, 122). Επειδή όμως πρόκειται για γεωγραφικό όρο - τοπωνύμιο ευρέως διαδεδομένο στην Πελοπόννησο και στον ελληνικό χώρο γενικότερα, ίσως η ταύτιση αυτή είναι παρακινδυνευμένη. Ο Κόμης υποστηρίζει ότι ο οικισμός ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, καθώς απαντά για πρώτη φορά στο ποίημα του Ν. Νηφάκη το 1798 και στη συνέχεια στις πηγές των αρχών του 19ου αιώνα (βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 293, πιν.Ι/παρ.ΙΙ). Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν και οι εκκλησίες του χωριού, οι οποίες χρονολογούνται ως επί το πλείστον στον 18ο αιώνα. Με επιφύλαξη αναφέρεται η πληροφορία του Σκοπετέα ότι το παλαιότερο σπίτι του οικισμού φέρει χρονολογία 1615 (δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα) (βλ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 62). Σε συλλογή ιδιωτικών εγγράφων παλαιάς οικογένειας της Έξω Μάνης από τις Κάλυβες αναφέρεται ήδη από το 1600 το τοπωνύμιο «Γιάννιτζα», το οποίο ταυτίζεται με τον οικισμό (βλ. Σκοπετέας, ό.π., 103).

⁸²³ Σύμφωνα με τον Σκοπετέα πρόκειται για τοπωνύμιο κοντά στο χωριό Κάλυβες, όπου υπάρχουν πολλές πηγές και κήποι (*Βρ(ι)άνοβο*, το και *Βριάνοβος*, ο). Βλ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 81, 108, έγγραφο XX.

⁸²⁴ Η μελέτη εκπονήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

συγκρότημα δεν περικλείεται από παντού με περίβολο. Στα νοτιοδυτικά προστατεύεται από τον ψηλό βράχο. Περίβολος, με τη μορφή χαμηλού μανδρότοιχου από ξερολιθιά, προστατεύει τη βορειοδυτική πλευρά του μοναστηριού και τη μακρά ανατολική πλευρά του. Η πρόσβαση γίνεται από τα δυτικά του μοναστηριού, απ' όπου περνάει το παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι. Μια λίθινη κλίμακα διακόπτει τον περίβολο και οδηγεί ανατολικότερα στον αύλειο χώρο του ανώτερου άνδηρου, περνώντας ανάμεσα από το καθολικό, στα βόρεια στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος και τη δυτική πτέρυγα, που εκτείνεται κατά μήκος του ανώτερου δυτικού άνδηρου(εικ.486-489). Από τον αύλειο αυτό χώρο, που ανοίγεται στα νοτιοανατολικά του καθολικού και επεκτείνεται στα ανατολικά της δυτικής πτέρυγας, γίνεται και η πρόσβαση στο κατώτερο άνδηρο του συγκροτήματος. Τη δυτική πτέρυγα συνιστά ένα μεγάλο ορθογώνιο διάωροφο κτίσμα, εντελώς ερειπωμένο σήμερα, που στέγαζε στο κατώι το ελαιοτριβείο της μονής και την αποθήκη λαδιού και στο μοναδικό τμήμα του ανωγιού που σώζεται τις κτιστές δεξαμενές του εργαστηρίου.

Στα βορειοανατολικά του καθολικού σώζεται ένα μικρό ορθογώνιο κτίσμα, ημιερειπωμένο, με νεωτερική ανωδομή, το οποίο έχει θεμελιωθεί κατά το ήμισυ στο κατώτερο άνδηρο εξομαλύνοντας την υψομετρική διαφορά των δύο. Στο κατώτερο άνδηρο διατηρούνται τα κατάλοιπα δύο κτισμάτων ακόμα στη νότια στενή πλευρά του συγκροτήματος. Πρόκειται για τα ερείπια της βάσης ενός τετράπλευρου πυργοειδούς οικοδομήματος και ενός διάωροφου κτίσματος του οποίου σώζονται μόνο κάποιοι περιμετρικοί τοίχοι. Τα δύο αυτά κτίσματα ενώνονται με το ορθογώνιο κτίσμα στα βορειοανατολικά του καθολικού με μανδρότοιχο που ορίζει την ανατολική μακρά πλευρά του περιβόλου της μονής.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, είναι ένα μικρός δίστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο⁸²⁵ (εικ.490,491, Σχ.12). Ο ναός δεν έχει προσανατολισμό ανατολής-δύσης, αλλά περισσότερο βορειοανατολικό-νοτιοδυτικό, μία ιδιομορφία την οποία προφανώς επέβαλε η διαμόρφωση του εδάφους. Στη διαστάυρωση των κεραιών της στέγης υψώνεται κομψός, μικρός, οκτάπλευρος τρούλος (εικ.492), με τέσσερις φωτιστικές θυρίδες στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα και τέσσερις αβαθείς τυφλές κόγχες στις υπόλοιπες πλευρές. Ίχνη κεραμοπλαστικού διακόσμου διακρίνονται στον τρούλο που συνίστανται σε οδοντωτή ταινία που περιτρέχει τον τρούλο στο ύψος των τόξων των παραθύρων. Η ασπίδα διαμορφώνεται στα ανατολικά τρίπλευρη. Εσωτερικά ο τρούλος φέρεται από τέσσερις πεσσούς. Οι δύο ανατολικοί αποτελούν τμήμα του λιθόκτιστου τοιχογραφημένου τέμπλου. Τα γωνιακά διαμερίσματα, πλάτους 66-72εκ., στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Εξωτερικά η στέγη τους διαφέρει ελάχιστα σε ύψος από τις δικλινείς στέγες της ανατολικής και δυτικής κεραίας.

Η τοξωτή θύρα εισόδου ανοίγεται στα δυτικά της νότιας όψης, η οποία προφανώς ήταν η κύρια όψη του καθολικού, αφού είναι και η πιο επιμελημένη (εικ.493,494). Πάνω

⁸²⁵ Στον αρχιτεκτονικό τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ανήκει το καθολικό της μονής των Αγίων Θεοδώρων στο Πραστέιο, (Δρανδάκης, ΠΑΕ 1976, 223-224). Επίσης ο βυζαντινός ναός του Σωτήρα στο Κοτράφι (βλ. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979, 201).

από τη θύρα υπάρχει αβαθής τοξωτή κόγχη που σώζει τοιχογραφία, ενώ ψηλότερα και περιμετρικά αυτής έως το ύψος της στέγης διακρίνονται σπαράγματα γραπτού διακόσμου. Στη νότια πλευρά ανοίγεται μία ακόμα φωτιστική σχισμή και ψηλότερα, κάτω από το αέτωμα της στέγης της νότιας κεραίας, υπάρχει εντοιχισμένο βαθύ εφυαλωμένο σκυφίο, μεταβυζαντινού εργαστηρίου, πιθανότατα του β' μισού 15ου αι.⁸²⁶ (εικ.495). Έχει πλατύ καμπύλο χείλος που σχηματίζει ακμή στο σημείο που ενώνεται με το σώμα. Έχει εγγάρακτο διάκοσμο από σπείρα, ομόκεντρους κύκλους και πρόχειρες ελισσόμενες γραμμές. Τις χαράξεις ποικίλλουν ρέουσες πινελιές πράσινου και καστανοκίτρινου υαλώδους χρώματος. Στον πυθμένα διακρίνονται ίχνη τριποδίσκου⁸²⁷.

Ο ελάχιστος φωτισμός του ναού συμπληρώνεται κι από μία ακόμα φωτιστική σχισμή στην ασίδα. Στη δυτική όψη εξωτερικά διακρίνεται ίχνος τοξωτού ανοίγματος, το οποίο εσωτερικά καλύπτεται από τις τοιχογραφίες. Ο ναός εξωτερικά φέρει επιχρίσματα ασβεστοκονίας. Στα σημεία που διακρίνεται η τοιχοποιία συνίσταται από αργολιθοδομή, με τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Στα πλαίσια των ανοιγμάτων έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί πωρόλιθοι.

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο⁸²⁸, με τοιχογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν σταδιακά, από δύο τουλάχιστον ζωγράφους, και φαίνεται ότι μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα είχαν ολοκληρωθεί (εικ.496). Στον πρώτο ζωγράφο έχουν αποδοθεί τα ψηλότερα σημεία του ναού και η μνημειακών διαστάσεων παράσταση του προφήτη Ηλία απέναντι ακριβώς από τη θύρα (εικ.497,498). Δυσανάγνωστη αφιερωματική επιγραφή συνοδεύει την παράσταση του Προφήτη Ηλία, η οποία αναφέρει το έτος ΑΨΙΕ (=1715), περίοδο στην οποία ανάγονται οι τοιχογραφίες της α' φάσης⁸²⁹. Οι τοιχογραφίες που αποδίδονται στον δεύτερο ζωγράφο είναι λαϊκότροπες, χαρακτηρίζονται για τη δυσαναλογία, το γραμμικό και επίπεδο πλάσιμο και έχουν χρονολογηθεί, με βάση παράλληλα παραδείγματα τοιχογραφιών στην περιοχή της Έξω Μάνης, στην τέταρτη δεκαετία του 18ου αιώνα⁸³⁰ (εικ.500). Η χρονολόγηση αυτή συνάδει με την εποχή που κατασκευάζεται και το περίτεχνο ξύλινο τέμπλο του ναού, το οποίο κάλυψε το αρχικό κτιστό (εικ.499): «†174...
...θεμελιόθι [τ] ο παρο τέπλο ηπό χειρός εμού κοστατί χρισταθάκιν ταγιαδόρου απο κου.βαλαδ. δια σίδρομικ κε εξόδου σαμουήλ ιερομονάχου λικάκι ηγουμενου τις παναγίας ις

⁸²⁶ Κορρέ-Ζωγράφου, *Κεραμεικά*, 35-48, 69-76.

⁸²⁷ Πινάκια με παρόμοιο διάκοσμο έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στην Άρτα, ενώ ένα ακόμα φυλάσσεται στο Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, αρ.8527. Βλ. Μπορμπουδάκη (επ.), *Πηλός Χρώμα*, 40.

⁸²⁸ Για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού βλ. Βερούτη - Μπαρμπαρίτσα, «Μονή Λυκάκη».

⁸²⁹ Ο ζωγράφος ακολουθεί καλά πρότυπα του 17^{ου} αιώνα και η τέχνη του ενδεχομένως μπορεί να συνδεθεί με το εργαστήριο του Χριστόδουλου Καλέργη, ο οποίος εργάστηκε στις αρχές του 18ου αιώνα στην περιοχή, στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στα Ξανθιάνικα Μηλιάς (1706) (βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 229. Ανωμερίτης, *Χριστόδουλος Καλέργης*) και στον Άγιο Νικόλαο στο Κάστρο Ζαρνάτας (βλ. Η. Deliyanni-Doris, «Agios Nikolaos in Zarnata», 59-85).

⁸³⁰ Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρα στο Εξωχώρι (ζωγραφικό στρώμα του 1736), Μεταμόρφωση στα Φαγκριάνικα Μηλιάς, στην Αγία Τριάδα και στον Άγιο Νικόλαο στο Προάστειο (Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 224, 239) κ.α. Την εποχή αυτή δρουν στην περιοχή διάφορα εργαστήρια τοπικών ζωγράφων, τα οποία ακολουθούν παρόμοια τεχνοτροπικά και εικονογραφικά πρότυπα. Κοντινότερο στη μονή Λυκάκη είναι το δραστήριο συνεργείο του Αναγνώστη Σελεμπερδάκη από το Κουτήφαρι. Βλ. και Βερούτη - Μπαρμπαρίτσα, «Μονή Λυκάκη».

στο *πριάνοβο*»⁸³¹. Στον χώρο του ιερού και στον τρούλο εντοπίζεται και παλαιότερη φάση τοιχογράφησης, μεταβυζαντινής επίσης περιόδου⁸³².

Σύμφωνα με την παραπάνω αφιερωματική επιγραφή κατά τη διάρκεια της τέταρτης δεκαετίας του 18ου αιώνα ηγούμενος της μονής ήταν κάποιος Σαμουήλ Λικάκης και το μοναστήρι ήταν γνωστό με το όνομα Παναγία στο Βριάνοβο, όπως αναφέρεται και στη διαθήκη του 1720, σύμφωνα με την οποία η «*Φρονιμίτζα του παπά η θυγατέρα η Μετάζω*» άφησε «*ένα σαρατάρι εις τα δυο μοναστήρια, εις το Βράνοβο και εις στη Μπωγωνίτζα*»⁸³³. Σταδιακά, μέσα στον 18ο αιώνα, το τοπωνύμιο αντικαταστάθηκε από το όνομα του ηγούμενου και χορηγού του τέμπλου, αφού σε έγγραφο του 1780 της παραπάνω αναφερθείσας ιδιωτικής συλλογής υπογράφει κάποιος παπα-Θεοδόσιος, ηγούμενος της μονής Λυκάκη⁸³⁴. Η επιλογή της απεικόνισης του προφήτη Ηλία σε μνημειακών διαστάσεων παράσταση απέναντι ακριβώς από τη θύρα, σε συνδυασμό με την επωνυμία Λυκάκη της μονής και τη συχνή αναφορά σε κάποιον παπά-Λι(κ)άκη (Πουργάλη) σε κτητορικές επιγραφές τριών τουλάχιστον ναών των μέσων του 18ου αιώνα στο γειτονικό Προάστειο⁸³⁵, οδηγεί στην υπόθεση ότι η λέξη Λυκάκη αντιστοιχεί σε οικογενειακό όνομα που προέκυψε από παραφθορά της λέξης Ηλίας.

Στις τοιχογραφίες του δεύτερου συνεργείου εντοπίζονται διάφορες αφιερωματικές επιγραφές, που μαρτυρούν ότι η ολοκλήρωση του γραπτού διακόσμου αποτέλεσε συλλογικό έργο⁸³⁶, αλλά και επιγραφή που συμβουλεύει για την καλή συντήρηση των τοιχογραφιών⁸³⁷.

Περιγραφή συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα βρίσκεται στο σύνολό του σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης, η οποία επιδεινώνεται με ταχύτατους ρυθμούς, λόγω της εγκατάλειψης και της έκθεσής του στα καιρικά φαινόμενα, με αποτέλεσμα να απειλείται ουσιαστικά με αφανισμό. Πύλη δεν σώζεται και το μοναστήρι περιβάλλεται στα πιο ευπρόσιτα σημεία από ξερολιθιές. Στα νοτιοδυτικά προστατεύεται από τους ψηλούς βράχους της χαράδρας. Η πρόσβαση στο μοναστήρι γίνεται σήμερα μέσω της λίθινης κλίμακας, η οποία διακόπτει τον περίβολο στα βορειοδυτικά, στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος, και, περνώντας

⁸³¹ Την επιγραφή στο ξυλόγλυπτο τέμπλο δημοσίευσαν οι Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 190.

⁸³² Αναφέρεται με επιφύλαξη ότι ο Β. Πατριαρχέας ανάγει το καθολικό στο 1570, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή, η οποία όμως δεν έχει εντοπιστεί. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 703.

⁸³³ Βλ. και παραπάνω, σημ. 823.

⁸³⁴ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 93, έγγραφο XLIV.

⁸³⁵ Άγιοι Πάντες (1740), Αγία Τριάδα (1745) και Άγιοι Σπυρίδων και Βασίλειος (1743) στο Προάστιο. Βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 238-239, 239, 244. Βρίσκουμε ακόμα τη λέξη ΛΗΚΑΚΥ στην κτητορική επιγραφή (1725) του ναού του Ζωοδότου στη θέση Χαλάσματα ή Κάλιαζη κοντά στο χωριό Γέρμα, βλ. σχετ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1974, 132.

⁸³⁶ Π.χ. στην παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου «*δέησις του δούλου του θεού ανα... ιερέος πουλη.. και της (συμβίας) και τον ... εις βοήθειαν αυτών*» και στην παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης «*δέησις της δούλης του Θεού Παναγιώτας εις βοήθειαν αυτής και ψυχικής σωτηρίας*».

⁸³⁷ Τέτοιου είδους επιγραφές απαντούν συχνά την περίοδο αυτή σε εκκλησίες και καθολικά μονών της Έξω Μάνης. Στην Ανδρούβιστα συναντάμε παρόμοια επιγραφή στον ναό των αγίων Θεοδώρων στον Λάκκο (βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 246, πιν. 169^α), στη Μεταμόρφωση Σωτήρος Εξωχωρίου και στον ναό των Αγίων Πάντων στην Πλάτσα (1783), αδημοσίευτες. Επίσης απαντά και στο Καθολικό της μονής Φιλιατρού στη Λαγκάδα (βλ. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1980, 238-241).

από στενό διάδρομο μεταξύ του καθολικού και της δυτικής πτέρυγας, οδηγεί χαμηλότερα στον αύλειο χώρο του ανώτερου δυτικού άνδηρου.

Κατά μήκος του ανώτερου άνδηρου, στα δυτικά του καθολικού, διατάσσεται η δυτική πτέρυγα (Σχ.11). Αποτελείται από ένα μεγάλο ορθογώνιο διώροφο κτίσμα, διαστάσεων 18x5,10μ., το οποίο βρίσκεται σήμερα σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης, στο εσωτερικό του οποίου διατηρούνται κατάλοιπα ελαιουργείου. Η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί σημαντικά από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις και την εγκατάλειψη. Το κτίσμα διαιρείται σε δύο επιμέρους τμήματα, ένα μικρότερο τετράγωνης σχεδόν κάτοψης στα βόρεια και ένα ορθογώνιο μεγαλύτερο νότια (εικ.501-503). Το βόρειο τμήμα σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και είναι διώροφο. Το κατώι του είναι ένας μικρός καμαροσκέπαστος χώρος με τοξωτή θύρα, η οποία ανοίγεται στην ανατολική όψη προς την αυλή (εικ.504-506). Η θύρα έκλεινε με αμπάρα όπως μαρτυρούν οι βαθιές εσοχές στις παρειές του τοξωτού ανοίγματος. Στο εσωτερικό είναι φανερός σε σημεία ο φυσικός βράχος πάνω στον οποίο έχει θεμελιωθεί το κτίσμα, ενώ στη νότια πλευρά του διακρίνεται, σφραγισμένο σήμερα, φαρδύ θυραίο άνοιγμα για την επικοινωνία με το νότιο ορθογώνιο τμήμα. Στο ανώι η πρόσβαση σήμερα γίνεται από εξωτερική λίθινη κλίμακα (εικ.507,508), η οποία εφάπτεται στην ανατολική όψη του κτίσματος και οδηγεί σε λίθινο εξώστη, πρόχειρα κατασκευασμένο, εφαπτόμενο στη νότια πλευρά του, όπου ανοιγόταν και η θύρα εισόδου (εικ.509,510). Η ανωδομή του ανωγιού έχει καταρρεύσει (εικ.511). Τα ίχνη ενός παραθύρου σώζονται στην ανατολική πλευρά (εικ.512). Το εσωτερικό του χωρίζεται σε τρεις κτιστές δεξαμενές (εικ.513,514), μία ορθογώνια στα ανατολικά και δύο τετράγωνες στα δυτικά, τα τοιχώματα των οποίων καλύπτονται με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος.

Από το νότιο ορθογώνιο τμήμα της δυτικής πτέρυγας σώζονται μόνο ο δυτικός και ο νότιος στενός τοίχος (εικ.503). Από τον ανατολικό τοίχο σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα στο νότιο πέρας του κτίσματος, ενώ το κεντρικό τμήμα του και ολόκληρη η ανωδομή του έχουν καταρρεύσει. Στη λίγο καλύτερα διατηρημένη νότια πλευρά διακρίνεται χαμηλά στον δυτικό τοίχο, εσωτερικά, ίχνος από την γένεση της καμάρας, η οποία θα κάλυπτε το κατώι (εικ.516,517), ενώ αμέσως ψηλότερα στον δυτικό τοίχο σώζονται τρεις δοκοθήκες για την πάκτωση του ξύλινου πατώματος του ανωγιού. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν την υπόθεση ότι στην αρχική του μορφή το ορθογώνιο αυτό κτίσμα ήταν επίσης διώροφο με καμαροσκέπαστο κατώι. Δοκοθήκες δεν σώζονται στο κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου, ενώ μια διαγώνια ρωγμή στο μέσο περίπου του τοίχου και η πρόχειρη τοιχοποιία του κεντρικού τμήματός του (εικ.518), η οποία φέρει ομοιότητες με την τοιχοποιία του πρόχειρου εξώστη στα βόρεια, υποδηλώνουν ότι το κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου και ο εξώστης αποτελούν μεταγενέστερη επέμβαση.

Το κτίσμα της δυτικής πτέρυγας εξωτερικά, από δυτικά και νότια, είναι καλυμμένο από πυκνή βλάστηση, με αποτέλεσμα να μην είναι ορατή η τοιχοποιία του παρά μόνο από το εσωτερικό. Τόσο η βόρεια όψη του, όσο και η δυτική και η νότια ήταν τυφλές. Το βόρειο μικρότερο διώροφο τμήμα, το οποίο σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, καλύπτεται με επιχρίσματα κονιάματος, όπως και το μεγαλύτερο μέρος της τοιχοποιίας του καθολικού (εικ.501,502,508). Η τοιχοποιία, όσο διακρίνεται, αποτελείται από αργολιθοδομή με αραιή χρήση πλίνθων. Στις γωνίες και στην τοξωτή θύρα του κατωγιού έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι. Όμοια είναι η τοιχοποιία και στο νοτιότερο τμήμα του

νότιου ορθογώνιου τμήματος. Η νότια και ανατολική όψη του ανωγιού του μικρού βόρειου τμήματος, όπως και η λίθινη κλίμακα που οδηγεί στον εξώστη αποτελούν μεταγενέστερη επέμβαση (εικ.511,512). Είναι κτισμένα με πρόχειρη αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται περισσότερα τμήματα πλίνθων. Το κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου του ορθογώνιου τμήματος (εικ.518), όπως και ο λίθινος εξώστης, (εικ.515) είναι πρόχειρα κτισμένα με αργολιθοδομή και αποτελούν ίσως την οψιμότερη μετασκευή, υπόθεση που ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο εξώστης κτίστηκε πάνω στον ελαιόμυλο του εργαστηρίου που στεγαζόταν στο κατώι καταργώντας τη χρήση του (εικ.519).

Το κτίσμα αυτό της δυτικής πτέρυγας παρουσιάζει ομοιότητες μορφολογικές και δομικές με τα αντίστοιχα μακρυνάρια των γειτονικών μονών Καράβελι και Φανερωμένης στο Πετροβούνι που στεγάζουν στο κατώι τους τα εργαστήρια ελαιοπαραγωγής⁸³⁸. Μάλιστα το κτίσμα του ελαιοτριβείου της μονής Φανερωμένης διαιρείται κι αυτό στο κατώι σε δύο επιμέρους τμήματα, τα οποία επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω ενός αντίστοιχου φαρδιού και χαμηλού άνοιγματος, σημερά επίσης σφραγισμένου, για την μεταφορά του ελαίου από το εργαστήριο στην καμαροσκέπαστη αποθήκη λαδιού (*Δοχείον ελαίου*)⁸³⁹. Στη μονή Λυκάκη στο εσωτερικό του μικρού κατωγιού διατηρούνται μόνο ίχνη από παχύ ασβεστοκονίαμα, πιθανότατα ό,τι απέμεινε από το κτιστό βάθρο στο οποίο εντοιχίζονταν τα πιθάρια⁸⁴⁰. Κτιστές δεξαμενές στο ανώι απαντούν και στον πύργο του οχυρού συγκροτήματος του Τσικουρίου στον Αγερανό, όπου λειτουργούσε ελαιοτριβείο⁸⁴¹ (εικ.520).

Ένα ακόμα μικρό, ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 4,50x6,90μ., ερειπωμένο κι αυτό, υπάρχει στο ανώτερο άνηδρο, στα βορειοανατολικά του συγκροτήματος και του καθολικού (εικ.521-527). Με προσανατολισμό ανατολής-δύσης εξομαλύνει την υψομετρική διαφορά μεταξύ των δύο άνηδρων, αφού το δυτικό τμήμα του είναι θεμελιωμένο στο ανώτερο (δυτικό) και το ανατολικό τμήμα του στο κατώτερο (ανατολικό). Με τον τρόπο αυτό το κτίσμα παρουσιάζεται ισόγειο στα δυτικά και διάφορο στα ανατολικά, και παράλληλα, το κατώι του είναι μικρότερο σε μέγεθος από το ανώι, το οποίο διαιρείται με ένα πρόχειρο ξύλινο χώρισμα σε δύο χώρους. Το κτίσμα φέρει τρίριχτη ξύλινη στέγη, η οποία έχει στο μεγαλύτερο μέρος της καταρρεύσει. Η είσοδος στον όροφο γίνεται, από την τετράπλευρη λιθόστρωτη αυλή που διαμορφώνεται στα νοτιοανατολικά του καθολικού, μέσω μιας θύρας με οριζόντιο ξύλινο πρέκι, η οποία ανοίγεται στη νότια όψη. Το εσωτερικό του ανωγιού είναι καλυμμένο με επιχρίσματα ασβέστη. Στην ανατολική στενή πλευρά του ανοίγεται ένα ορθογώνιο παράθυρο. Το δάπεδο του ορόφου είναι ξύλινο στο πάνω από το κατώι τμήμα και λιθόστρωτο στο υπόλοιπο. Η πρόσβαση στο μικρό μονόχωρο κατώι γίνεται από δεύτερη χαμηλή θύρα με οριζόντιο ξύλινο ανώφλι, η οποία ανοίγεται επίσης στη νότια όψη προς τον αύλειο χώρο

⁸³⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 131-133 και 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 142-146.

⁸³⁹ Γενικά για τα Δοχεία των μοναστηριών, τα οποία φρόντιζαν να είναι πάντοτε θολοσκέπαστα και ποτέ με ξύλινες στέγες προς αποφυγή πυρκαϊών βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 72-75. Για τα δοχεία που προορίζονταν για φύλαξη των έδωδίων και πόσιμων τροφών βλ. Dmitriewskij, *Typika*, 730.

⁸⁴⁰ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 75.

⁸⁴¹ Σύμφωνα με τον Σαΐτα (*Μάνη*, εικ.203) αναφέρεται ότι λειτουργούσε λιοτρίβι στο κατώι του διάφορου πυργόσπιτου του συγκροτήματος. Κατά τις αυτοψίες μου δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί χώρος με κατάλοιπα του εξοπλισμού ελαιουργείου. Εντοπίστηκαν μόνο δεξαμενές διαχωρισμού στο ανώι του πύργου.

του μοναστηριού αλλά στο κατώτερο άνδηρο αυτή τη φορά. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή με σπάνια χρήση πλίνθων στους αρμούς και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι αδρά λαξευμένοι λίθοι, όμοιοι με αυτούς της δυτικής πτέρυγας. Η δυτική και η βόρεια όψη καλύπτονται με επιχρίσματα, όπως και το καθολικό. Μεγάλο όμως μέρος της ανωδομής του, κυρίως στη νότια και ανατολική όψη με τα ανοίγματα (εκτός από τα χαμηλά τμήματα και τις γωνίες), οφείλεται σε νεότερη μετασκευή και χαρακτηρίζεται από πρόχειρη αργολιθοδομή με νεωτερικά κονιάματα.

Στο κατώτερο άνδηρο, πέρα από το παραπάνω διώροφο κτίσμα σώζονται τα κατάλοιπα δύο ακόμα κτισμάτων στη νότια στενή πλευρά του συγκροτήματος, εντελώς ερειπωμένων και πνιγμένων στη βλάστηση, με αποτέλεσμα η πρόσβαση σ' αυτά να είναι ιδιαίτερα δύσκολη και η περιγραφή τους να αποβαίνει συνοπτική.

Τη νότια πλευρά του συγκροτήματος κλείνει ένα διώροφο ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων 5,10×11,30μ., από το οποίο σώζονται τμήματα των περιμετρικών τοίχων (Σχ.11). Το κτίσμα στεγαζόταν με δίριχτη στέγη όπως μαρτυρούν ο δυτικός και βόρειος τοίχος, οι οποίοι διατηρούνται καλύτερα (εικ.528,529). Είναι θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο, ο οποίος είναι ορατός στα χαμηλά τμήματα του δυτικού τοίχου εξωτερικά. Η δυτική όψη είναι τυφλή και μόνο τρεις τυφεκιοθυρίδες ανοίγονται ψηλά στον τοίχο (εικ.530,531). Μεγάλο μέρος του νότιου και του ανατολικού τοίχου εκτός από τις γωνίες έχουν καταρρεύσει. Στον βόρειο τοίχο, προς τον άυλιο χώρο του κατώτερου άνδηρου, βρίσκονται όλα τα ανοίγματα του κτίσματος. Μία χαμηλή τοξωτή θύρα επιτρέπει την πρόσβαση στο κατώ (εικ.532,533). Εσοχές στις παρειές της μαρτυρούν ότι σφράγιζε με αμπάρα. Εσωτερικά κατά μήκος του σωζόμενου τμήματος του βόρειου τοίχου πάνω από τη θύρα σώζονται δοκοθήκες για την πάκτωση του ξύλινου πατώματος του ανωγιού (εικ.534). Στον όροφο ανοίγεται ένα τοξωτό παράθυρο στ' ανατολικά (εικ.528,535) και ένα δεύτερο τοξωτό άνοιγμα, σφραγισμένο έως το μέσο του ύψους του, στα δυτικά (εικ.536). Εσωτερικά στο ανώι διαμορφώνεται τζάκι (εικ.537,538).

Η τοιχοποιία εξωτερικά ήταν καλυμμένη με επιχρίσματα ασβεστοκονίας. Στα σημεία που το επίχρισμα έχει ξεπλυθεί και είναι ορατή αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων. Οι γωνίες διαμορφώνονται από αδρά λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους, ενώ τα τοξωτά ανοίγματα διαμορφώνονται από λαξευτούς θολίτες και καλά λαξευμένους λίθους στις παρειές. Εσωτερικά οι τοίχοι είναι επίσης καλυμμένοι με επιχρίσματα ασβεστοκονιάματος. Η τοιχοποιία μοιάζει πολύ με αυτήν της δυτικής πτέρυγας, κυρίως με τη βόρεια πλευρά και τα χαμηλά τμήματα της ανατολικής πλευράς του μικρού διώροφου βόρειου τμήματος. Εκτός από τα αμυντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, τις τυφεκιοθυρίδες, τις τυφλές όψεις και τις αμπαρόπορτες, τα οποία χρονολογούν το κτίσμα κατά την προεπαναστατική περίοδο, άλλα στοιχεία χρονολόγησης δεν σώζονται. Αναφέρεται μόνο μία βιβλιογραφική αναφορά, σύμφωνα με την οποία στη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία διακρίνονται τα πρώτα ψηφία χαραγμένης σε λίθο χρονολογίας «18...», η οποία όμως δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί⁸⁴².

Στο νοτιοδυτικό άκρο του συγκροτήματος σώζεται η βάση τετράπλευρου πυργοειδούς οικοδομήματος, διαστάσεων 5,60×5,60μ. Τα κατάλοιπα των περιμετρικών τοίχων του ξεπερνούν σε πάχος τα 0,90μ. και διατηρούνται έως ύψος περίπου 1,5μ. πάνω

⁸⁴² Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 192.

από το έδαφος. Χαμηλός μανδρότοιχος, κατασκευασμένος από ξηρολιθιά, ενώνει τα δύο αυτά κτίσματα με το μικρό ορθογώνιο κτίσμα στα βορειοανατολικά του συγκροτήματος και ουσιαστικά οριοθετεί την ανατολική πλευρά του μοναστηριού στο κατώτερο άνηδρο, όπου δεν σώζεται κανένα άλλο κτίσμα.

10. ΜΟΝΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΠΩΓΩΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΟΥ ΒΙΡΟΥ

Θέση

Βαθύτερα μέσα στο φαράγγι του Βιρού, σε απόσταση περίπου 1χλμ. βορειοανατολικά της μονής Λυκάκη (εικ.539), βρίσκεται καλά κρυμμένη, κτισμένη στη βόρεια όχθη του χειμάρρου και σε έδαφος με έντονη κλίση, η μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρα ή του Σωτήρα *Πωγωνίτσας*. Το τοπωνύμιο (Μ)πωγωνίτσα (ή Παγανίτσα) είναι πιθανότατα σλάβικο <*Pogonica* και προέρχεται από τις λέξεις *rogonь / rogonja* = μονοπάτι, λωρίδα γης, αλλά και τόπος όπου το νερό ρέει γρήγορα⁸⁴³. Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή, μέσα στα άφθονα ύδατα και την πυκνή βλάστηση, και παράλληλα, ιδιαίτερα απομονωμένη και δυσπρόσιτη (εικ.540,541). Η πρόσβαση στο μοναστήρι γινόταν είτε από την Καρδαμύλη, διασχίζοντας το φαράγγι κατά μήκος της κοίτης του χειμάρρου, είτε μέσω ενός μονοπατιού το οποίο ξεκινά από τις Κάλυβες, είτε, μέσω ενός απότομου λιθόστρωτου καλντεριμιού, το οποίο ξεκινά από τον οικισμό Τσέρια και κατευθύνεται προς νότο μέσα στο φαράγγι (εικ.542). Όλες οι διαδρομές απαιτούν πεζοπορία αρκετών ωρών, ενώ σήμερα πλέον υπάρχει δυνατότητα να φθάσει κανείς και οδικώς, μέσω ενός αγροτικού δρόμου, ο οποίος ξεκινά από την Αγία Σοφία (Γούρνιτσα).

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι προσαρμοσμένο στο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους, το οποίο παρουσιάζει στη θέση αυτή έντονη κατωφέρεια από βορρά προς νότο (εικ.542,545). Τα κτίσματά του καταλαμβάνουν μία επιμήκη λωρίδα γης, λίγα μέτρα πάνω από την όχθη του χειμάρρου, η οποία, με τις κατάλληλες διαμορφώσεις και την κατασκευή ενός ψηλού αναλημματικού τοίχου στη νότια πλευρά του, έχει μετατραπεί από επικλινή σε οριζόντια και πεπλατυσμένη. Έτσι, το συγκρότημα οργανώνεται σε δύο μέρη, τον κύριο μοναστικό πυρήνα, ο οποίος, με τις παραπάνω διαμορφώσεις, καταλαμβάνει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου και τα δευτερεύοντα βοηθητικά κτίσματα, τα οποία διατάσσονται παρατακτικά έξω από την κυρίως μονή, αλλά σε επαφή με τη δυτική της πλευρά (Σχ.13).

Στη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος, στο ψηλότερο σημείο του μοναστηριού, δεσπόζει το καθολικό. Μπροστά από τη νότια και τη δυτική όψη του καθολικού διαμορφώνεται μια ευρύχωρη πλατεία που περιβάλλεται από κτιστά πεζούλια. Το συγκρότημα δεν περικλείεται από παντού με περίβολο. Η μακρά βόρεια πλευρά του προστατεύεται από τον ψηλό βράχο της πλαγιάς της χαράδρας (εικ.546,547). Κάτω από τον βράχο ανοίγονται σπηλαιώδεις χώροι, που εντάσσονται επίσης στον χώρο της αυλής. Σ' αυτή την πλευρά βρίσκεται και η υπόγεια κινστέρνα του μοναστηριού, η οποία όμως δεν είναι σήμερα ορατή αφού η αυλή έχει πια τσιμεντοστρωθεί. Ψηλός τοίχος κλείνει το συγκρότημα από ανατολικά (εικ.548,549). Η νότια μακρά πλευρά του διαιρείται σε δύο μέρη: στ' ανατολικά διαμορφώνεται ο ψηλός τοίχος αντιστήριξης της πλατείας (εικ.550,551), ενώ στα δυτικά υψώνεται μεγάλο επίμηκες διώροφο κτίσμα (εικ.552),

⁸⁴³ Malingoudis, *Studien*, 85-86. Tolstoj, *Terminologija*, 198. Ως προς την προέλευση του ονόματος επισημαίνονται, επίσης, η ελληνική λαϊκή λέξη *παγανιά* <*rogonja*> (=κυνήγι), η λέξη *ζάγανος* (= τύπος γερακιού), που απαντά ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο (βλ. Bekker ed., *Nicetae Choniatae Historia*, 433). Krawczynski (ed.), *Ο Πουολόγος*, 138-139), αλλά και η λέξη *γανιά*, η οποία επιχωριάζει στη Μάνη, και σημαίνει κυνήγι ορτυκίων (βλ. Κουσιλιέρης, «Κυνηγετικά», 445).

θεμελιωμένο στο χαμηλότερο σημείο του εδάφους, στο ύψος που έχει θεμελιωθεί και ο αναλημματικός τοίχος. Η νότια πλευρά διακόπτεται στο μέσο της από την κλίμακα ανόδου, απ' όπου γίνεται σήμερα η πρόσβαση στο μοναστήρι (εικ.553). Η κλίμακα αυτή ξεκινά από την κοίτη του χειμάρρου και οδηγεί στην πλατεία του συγκροτήματος. Το πυργοειδές οικοδόμημα της νότιας πλευράς γωνιάζει στα βορειοδυτικά με μικρό τετράπλευρο διώροφο κτίσμα διαμορφώνοντας έτσι τη νοτιοδυτική πτέρυγα του συγκροτήματος, σχήματος Γ (εικ.554). Ανάμεσα στη βορειοδυτική γωνία του τετράπλευρου αυτού διώροφου κτίσματος και στον φυσικό βράχο διαμορφώνεται τοξωτή πύλη (εικ.555), στην οποία κατέληγε το παλιό καλντερίμι-μονοπάτι που οδηγούσε από τον οικισμό των Τσερίων στο μοναστήρι.

Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του μικρού διώροφου τετράπλευρου κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας διατάσσονται σε σειρά έξω από τον κύριο μοναστικό πυρήνα τα βοηθητικά κτίσματα της μονής. Προφανώς τη διάταξη αυτή υπαγόρευσε η μορφολογία του εδάφους. Προηγείται από ανατολικά προς δυτικά ένα μονόχωρο χαμηλό κτίσμα με μονόριχτη στέγη, ακολουθεί μια μικρή αυλή με κτιστό μελισσοουργείο και ένα διώροφο ερειπωμένο κτίσμα, το οποίο στέγαζε το ελαιοτριβείο της μονής. Το μοναστηριακό συγκρότημα έχει υποστεί πολλαπλές επεμβάσεις και μετασκευές κατά τους νεότερους χρόνους για να ικανοποιήσει τις ανάγκες της ειρηνικής περιόδου (και της ετήσιας πανηγύρεως), οι οποίες έχουν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την αρχική του μορφή. Το μοναδικό κτίσμα που έχει αφεθεί στην εγκατάλειψη, ερειπωμένο και πνιγμένο στη βλάστηση, είναι το ελαιουργείο.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στην Μεταμόρφωση του Σωτήρος, ανήκει στον τύπο του μονόχωρου δρομικού καμαροσκέπαστου ναού με τρούλο, διαστάσεων 12,30 x 5,60μ.⁸⁴⁴ (εικ.556). Ο τρούλος στο κεντρικό τμήμα φέρεται από τέσσερα τόξα, τα οποία στηρίζονται σε ισάριθμες παραστάδες. Τα τόξα τα παράλληλα προς τον βόρειο και νότιο τοίχο στεγάζονται με δικλινείς στέγες, κάθετα τοποθετημένες προς τις, επίσης, δικλινείς στέγες της ανατολικής και της δυτικής καμάρας. Έτσι, δίνεται η εντύπωση της σταυροειδούς στέγης. Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος απαντά συχνά κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη Μάνη, τόσο σε ναούς όσο και σε καθολικά μονών⁸⁴⁵. Το τύμπανο του τρούλου εξωτερικά είναι οκτάπλευρο, ψηλό, με ένα οριζόντιο βεργίο στο μέσο του ύψους του και τέσσερις φωτιστικές σχισμές στα κύρια σημεία του ορίζοντα. Παρόμοια διαμόρφωση με οριζόντιο βεργίο έχει και ο τρούλος του Αγίου Σπυρίδωνα στο οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων Καρδαμύλης⁸⁴⁶ (εικ.557). Στ' ανατολικά υπάρχει τρίπλευρη αψίδα με μία ακόμα φωτιστική θυρίδα (εικ.558).

Ο ναός φέρει δύο τοξωτές θύρες, μία στη δυτική όψη και μία στο δυτικό πέρας της νότιας όψης (εικ.556,561,562). Τα ημικυκλικά τόξα τους έχουν το μέτωπο σε μικρή

⁸⁴⁴ Συνοπτική περιγραφή του Καθολικού δημοσίευσαν οι Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 192.

⁸⁴⁵ Στην Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, βλ. παραπάνω, 114, στη μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι (1770) βλ. παραπάνω, 139-140, στη μονή Καράβελι βλ. παραπάνω, 127-130, στη μονή Ντεκούλου (1765), στον Άγιο Σπυρίδωνα Καρδαμύλης (α' μισό 18^{ου} αι.) (βλ. Μιχαηλίδης –Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 299-310), στην Παναγίτσα στη Χώρα Εξωχωρίου (1672) και αλλού.

⁸⁴⁶ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 306.

υποχώρηση⁸⁴⁷, όπως συμβαίνει στη μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών (τέλος 17ου αι.)⁸⁴⁸, στη μονή Καράβελη (β' Βενετοκρατίας, 1808 ανακαίνιση)⁸⁴⁹ και στη μονή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια (τέλος 17ου αι.)⁸⁵⁰. Πάνω από τη δυτική θύρα υπάρχει κόγχη με τρίλοβο τόξο (εικ.560). Ψηλότερα υψώνεται μονόλοβο οξυκόρυφο κωδωνοστάσιο. Σε γωνιόλιθο της δυτικής όψης σώζεται η εγχάρακτη επιγραφή «ΑΝΑΚΕΝΗ 1807» (εικ.563). Στη νότια όψη υπάρχει μία στενή φωτιστική θυρίδα κάτω από την αετωματική απόληξη της στέγης, ενώ ένα ακόμα μεγάλο παράθυρο με τοξωτό πώρινο πλαίσιο που ανοίγεται λίγο χαμηλότερα και μία πόρτα με οριζόντιο ανώφλι στην ανατολική πλευρά της νότιας όψης, στον χώρο του ιερού, οφείλονται σε νεότερη μετασκευή (εικ.562).

Ο ναός εξωτερικά είναι ασβεστοχρισμένος και τα περιθυρώματα των δύο αρχικών θυρών έχουν επιχρισθεί με παχιά στρώση ασβεστοκονιάματος. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, ενώ στις γωνίες και τα ανοίγματα έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι. Εσωτερικά, τα σφαιρικά τρίγωνα του τρούλου καταλήγουν σ' ένα ανάγλυφο κόσμημα, όμοιο με αυτό του Αγίου Σπυρίδωνα⁸⁵¹. Το εσωτερικό της εκκλησίας δεν μας δίνει καμία άλλη πληροφορία, καθώς έχει εξολοκλήρου ανακαινισθεί στους νεότερους χρόνους (εικ.564). Αλλά και η νότια όψη έχει αλλοιωθεί σημαντικά. Οπωσδήποτε το έτος 1807 στον γωνιόλιθο της δυτικής όψης αναφέρεται σε κάποια εκτεταμένη ανακαίνιση και όχι στην ανέγερση του ναού, υπόθεση που ενισχύεται αν λάβει κανείς υπόψη τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του και τις ομοιότητες που παρουσιάζει με τον Άγιο Σπυρίδωνα Καρδαμύλης, στοιχεία τα οποία τον ανάγουν πιθανότατα στην Β' Βενετοκρατία, αλλά και τις γραπτές πηγές, σύμφωνα με τις οποίες το μοναστήρι υπήρχε ήδη προ του 1681. Η διάνοιξη της νοτιοανατολικής θύρας και του νότιου παραθύρου είναι οπωσδήποτε νεότερες επεμβάσεις, όπως και η διαμόρφωση του εσωτερικού με το γύψινο τέμπλο. Άλλα στοιχεία χρονολόγησης δεν εντοπίζονται. Το 1991 πραγματοποιήθηκε επισκευή της στέγης.

Περιγραφή συγκροτήματος

Στο βορειοδυτικό άκρο του τετράπλευρου μοναστηριακού πυρήνα, απέναντι ακριβώς από τη δυτική θύρα του καθολικού⁸⁵², ανοίγεται η τοξωτή πύλη του συγκροτήματος (εικ.565,566). Η ανωδομή της έχει καταστραφεί και στην άνω απόληξη της έχει τοποθετηθεί πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος. Σώζεται μόνο το τοξωτό περιθύρωμά της με τους καλολαξευμένους λίθους. Αυτή πιθανότατα ήταν εξαρχής η θέση της πύλης του μοναστηριού, στην πιο προστατευμένη πλευρά του, εκεί όπου κατέληγε το παλιό λιθόστρωτο μονοπάτι, το οποίο ένωνε το συγκρότημα με τους οικισμούς της Καρδαμύλης και των Τσερίων.

⁸⁴⁷ Χαρακτηριστικό, το οποίο απαντά συχνά σε ναούς και σε πύργους της Μάνης, αλλά και σε κοσμικά κτίσματα της Μεσσηνίας κατά τη Β' Ενετοκρατία και Β' Τουρκοκρατία. Βλ. και Παναγιωτόπουλος, «Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά», εικ.49.

⁸⁴⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 89.

⁸⁴⁹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτίσιου στο Πετροβούνι, 128.

⁸⁵⁰ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β'. 13. Μονή Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια, 193.

⁸⁵¹ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 306.

⁸⁵² Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 26.

Η νοτιοδυτική πτέρυγα της μονής περιλαμβάνει ένα μεγάλο ορθογώνιο επίμηκες οικοδόμημα στα νότια και ένα μικρότερο τετράγωνο κτίσμα στα δυτικά, τα οποία γωνιάζουν και διατάσσονται σε σχήμα Γ⁸⁵³. Το μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα είναι διάφορο και η νότια πλευρά του θεμελιώνεται σε χαμηλότερο επίπεδο, λόγω του επικλινούς εδάφους, με αποτέλεσμα η νότια όψη του να αποκτά πυργοειδή μορφή (εικ.567,568). Από την άλλη, λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους στο σημείο θεμελίωσης, η βόρεια πλευρά του, η οποία είναι ορατή από την αυλή του συγκροτήματος, εμφανίζεται ισόγεια (εικ.569). Το κτίσμα στεγάζεται με τετρακλινή στέγη και έχει διαστάσεις 15,10x7,30μ. Στο μέσο περίπου της νότιας μακράς πλευράς του, στο ανώι, διαμορφώνεται κτιστό ημικυλινδρικό προεξέχον κλουβί, το οποίο λειτουργούσε πιθανότατα ως αποχωρητήριο, αφού ακριβώς από κάτω φέρει αγωγό αποχέτευσης σε εσοχή του τοίχου, ανοιχτό προς την εξωτερική πλευρά⁸⁵⁴ (εικ.570,571). Στα δυτικά του κλουβιού ανοίγονται στο ψηλότερο σημείο του νότιου τοίχου, κάτω από τη στέγη, δύο μικρά τοξωτά παράθυρα (εικ.572). Χαμηλότερα, υπάρχει ορθογώνια φωτιστική θυρίδα. Αντίθετα, το ανατολικό τμήμα της νότιας όψης διατρύπεται από πολλά ανοίγματα, όλα νεότερης εποχής, διαμορφωμένα με οριζόντιο ξύλινο πρέκι, το οποίο επιστέφεται από τυφλό λίθινο ανακουφιστικό τόξο⁸⁵⁵ (εικ.573). Πρόκειται για δύο παράθυρα στο κατώι, δύο στο ανώι και μία θύρα που οδηγεί σε μικρό εξώστη (μπαλκόνι) ανάμεσα στα δύο παράθυρα του ανωγιού. Ψηλός αναλημματικός τοίχος ενισχύει το ανατολικό πέρασ της νότιας όψης (εικ.574). Στη δυτική στενή πλευρά του κτίσματος ανοίγεται ένα μόνο μικρό τοξωτό παράθυρο, όμοιας μορφής και στο ίδιο ύψος με τα δύο τοξωτά παράθυρα της νότιας όψης (εικ.568). Στην ανατολική πλευρά ανοίγονται δύο ακόμα ορθογώνια μεγάλα παράθυρα στο ανώι και μία χαμηλή θύρα στο κατώι με σιδερένια καγκελόπορτα (εικ.552,553). Το άνοιγμά της έχει σφραγίσει, έως ένα ύψος, η μεγάλη κλίμακα ανόδου στη μονή, η οποία έχει κτιστεί ανάμεσα στο κτίσμα αυτό και στον ψηλό αναλημματικό νότιο τοίχο. Στη βόρεια όψη προς την αυλή του συγκροτήματος ανοίγεται η θύρα εισόδου στο ανώι με ευθύγραμμο οριζόντιο ανώφλι και ανακουφιστικό τυφλό τόξο (εικ.569). Πάνω από αυτή εντοπίζεται λίθος με εγχάρακτη επιγραφή, όπου αναγράφεται «ΕΠΙΣΤΑΤΟΥΝΤΟΣ ΖΑΧΑΡΙΟΥ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝ(ΟΥ) ΦΚΟΔΟΜΗΤΑΙ 5 ΙΟΥΛΙΟΥ 1909 ΣΑΒΒΑΤΟΝ»⁸⁵⁶ (εικ.575). Το δυτικό τμήμα της

⁸⁵³ Στη ΒΔ ή Έξω Μάνη απαντούν σπάνια κτίσματα της Τουρκοκρατίας που έχουν κτιστεί εξαρχής με κάτοψη σχήματος Γ. Συνήθως έχουν προκύψει από συνδυασμό δύο κτισμάτων. Ο τύπος αυτός συναντάται συχνότερα στη ΒΑ Μάνη. Για πύργους και οχυρές κατοικίες σε διαταξη σχήματος Γ, όχι μόνο στη Μάνη, αλλά και σε όλη την Πελοπόννησο βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 62, 96-99. Η διαφορά μεταξύ των κτισμάτων αυτών και της ΝΔ πτέρυγας της μονής Σωτήρος είναι ότι τα δύο κτίσματα της μονής δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά πρόκειται για δύο εντελώς ανεξάρτητα κτίσματα.

⁸⁵⁴ Ημικυλινδρικά προεξέχοντα κλουβιά συναντούμε πολύ συχνά στους προεπαναστατικούς πύργους και τις οχυρές κατοικίες της Μάνης. Συνήθως βρίσκονται στις γωνίες των στηθαίων των πύργων και η λειτουργία τους είναι κατά βάση αμυντική (διαθέτουν καταχύστρες-πολεμότρυπες). Κλουβί αποχωρητήριο στο μέσο της όψης των τοίχων ορόφων συναντούμε επίσης στις καστροκατοικίες του Τζωρτζάκη και του Δαμηλάκου στο Μαραθονήσι-Γύθειο της ΒΑ Μάνης, των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αιώνα (βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 96, εικ.193, 194), αλλά και σε πύργους της ΒΔ ή Έξω Μάνης, στον πύργο Δουράκη στην Καστάνια (περ. 1780) (βλ. Μεγαλομμάτη - Μαυροειδή, «Ο πύργος Δουράκη»), στον Πύργο Μαυρικού (1814) και στον πύργο Καπετανάκη στους Μύλους Αλμυρού Μαντινείας (τέλους 18ου - αρχών 19ου αι.).

⁸⁵⁵ Σαΐτας, *Μάνη*, 57-58, 124-125.

⁸⁵⁶ Οι Χριστοφίδου – Μιχαηλίδης διαβάσανε λανθασμένα «ΟΙΚΟΔΟΜΕΙΤΑΙ ΙΟΥΛΙΟΝ 1900». Βλ. Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 192.

βόρειας όψης δεν είναι ορατό εξωτερικά, καθώς εφάπτεται στην πλευρά αυτή το διπλανό τετράγωνο διώροφο κτίσμα.

Η μορφή του ορθογώνιου πυργοειδούς κτίσματος είναι αποτέλεσμα επάλληλων μετασκευών. Το ανατολικό τμήμα του (δηλαδή η ανατολική όψη, η βόρεια και το ανατολικό μισό της νότιας όψης) είναι κτισμένο με αμιγή αργολιθοδομή και ασβεστοχρισμένο. Στη δυτική όψη και στο δυτικό τμήμα της νότιας, όπου η τοιχοποιία είναι ανεπίχριστη και εμφανής, η αργολιθοδομή συνδυάζεται με αραιά τμήματα πλίνθων (εικ.572). Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι. Τα ανοίγματα των τοξωτών παραθύρων διαμορφώνονται από λαξευτούς θολίτες, ενώ τα ανακουφιστικά τόξα πάνω από τα οριζόντια ανώφλια του ανατολικού τμήματος διαμορφώνονται με ακατέργαστους λίθους. Στη νότια όψη, μεταξύ του προεξέχοντος κλωβού και του ανατολικού τοξωτού παραθύρου, εντοπίστηκε κατακόρυφος αρμός σε όλο το ύψος του τοίχου. Οι γωνιόλιθοι, οι οποίοι σώζονται κατά μήκος του αρμού, η διαφορά στην τοιχοποιία και στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων του ανατολικού από το δυτικό τμήμα, μαρτυρούν ότι το αρχικό κτίσμα περιοριζόταν στα δυτικά, είχε ορθογώνια κάτοψη, αλλά οι μακρές πλευρές του ήταν η ανατολική και η δυτική και όχι η νότια και η βόρεια, όπως εμφανίζεται σήμερα. Ίσως μάλιστα λάμβανε τη μορφή πύργου⁸⁵⁷, όπως συνάγεται από τη στέγη, η οποία σήμερα είναι χαμηλωμένη και χωρίς γείσο. Πιθανότατα, το έτος 1909 να αναφέρεται στην εποχή κατά την οποία το κτίσμα επεκτάθηκε προς ανατολικά, όπως μαρτυρά η επιγραφή της βόρειας όψης, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του μοναστηριού. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και η εσωτερική διαμόρφωση του ανωγίου, το οποίο διαιρείται σε δύο ανεξάρτητα τελείως τμήματα, ένα ανατολικό (εικ.576) κι ένα δυτικό (εικ.577), με τον ανατολικό τοίχο του αρχικού κτίσματος να έχει χρησιμοποιηθεί ως μεσοτοιχίο χωρίς όμως άνοιγμα επικοινωνίας. Σήμερα τα επιχρίσματα ασβέστη έχουν καλύψει εξολοκλήρου την τοιχοποιία εσωτερικά, ώστε δεν είναι ορατά περισσότερα τυχόν μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία, ενώ η είσοδος στο κατώι του κτίσματος δεν στάθηκε δυνατή.

Ένα μικρό διώροφο κτίσμα, τετράγωνης περίπου κάτοψης, διαστάσεων 6,00x6,10μ., με τετράριχτη στέγη, εφάπτεται στα δυτικά της βόρειας όψης του νότιου κτίσματος δίνοντας στη νοτιοδυτική πτέρυγα το σχήμα Γ (εικ.578-582). Είναι θεμελιωμένο ψηλότερα, στο επίπεδο του αύλειου χώρου του μοναστηριού και το ανώι του προβάλλει πάνω από τη στέγη του νότιου κτίσματος. Φέρει δύο τοξωτές θύρες στο κατώι, μία στην ανατολική πλευρά προς την αυλή και μία στη δυτική, η οποία οδηγεί έξω από το συγκρότημα όπου διατάσσονται τα βοηθητικά κτίσματα. Το τοξωτό τους υπέρθυρο στέφεται από δεύτερο τόξο, διαμορφωμένο από καλά λαξευμένους λίθους και εναλλάξ τμήματα πλίνθων. Η διαμόρφωση των τόξων οδηγεί στον 19^ο αιώνα⁸⁵⁸ και συνάδει με τη χρονολογία «1864 ΜΑΡΤΙΟΥ», η οποία εντοπίζεται χαραγμένη σε γωνιόλιθο της ανατολικής όψης του ανωγίου. Το ανώι φέρει στην ανατολική πλευρά ένα ορθογώνιο παράθυρο κι ένα μικρότερο τετράγωνο, ενώ υπάρχει και σφραγισμένο θυραίο άνοιγμα με οριζόντιο ευθύγραμμο λίθινο ανώφλι. Στη νότια όψη του ανωγίου, πάνω από τη στέγη του νότιου ορθογώνιου κτίσματος, ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα και ένα ακόμα στη

⁸⁵⁷ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 134-137.

⁸⁵⁸ Σαΐτας, *Μάνη*, 57.

δυτική όψη πάνω από τη δυτική θύρα. Τυφλή είναι η βόρεια όψη, στην οποία όμως εντοπίζεται αρμός δικλινούς στέγης, ο οποίος επεκτείνεται και στην ανατολική όψη, ακριβώς πάνω από το τόξο της θύρας. Το στοιχείο αυτό μαρτυρά ότι το κτίσμα αρχικά ήταν ισόγειο και αποτελούσε την προς βορρά συνέχεια του αρχικού νότιου ορθογώνιου κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας, με το οποίο καλύπτονταν με ενιαία δίριχτη στέγη. Σε δεύτερη οικοδομική φάση, πιθανότατα το 1864, σύμφωνα με την εγγράρακτη επιγραφή, προστέθηκε όροφος πάνω από το κτίσμα αυτό και καλύφθηκε, όπως και το διπλανό του, με τετράριχτη στέγη. Την ίδια εποχή θα πρέπει να ανακατασκευάστηκαν και οι δύο θύρες εισόδου, υπόθεση η οποία ενισχύεται και από την παράδοση υπερυψωμένη θέση τους, με τα τοξωτά υπέρθυρα να βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τον οριζόντιο αρμό της αρχικής στέγης. Με τον τρόπο αυτό το κατώ εσωτερικά είναι χαμηλωμένο και μία ξύλινη κλίμακα οδηγεί στον όροφο. Το εσωτερικό είναι εξολοκλήρου ανακατασκευασμένο κι επιχρισμένο. Εξωτερικά η ανατολική όψη είναι ασβεστοχρισμένη. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή και στα ανοίγματα και τις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογωνισμένοι λαξευτοί ασβεστόλιθοι.

Τα βοηθητικά κτίσματα της μονής διατάσσονται έξω από τον κύριο μοναστικό πυρήνα, στα δυτικά, σε παρατακτική διάταξη, παράλληλα προς τη βραχώδη πλαγιά, διάταξη την οποία προφανώς υπαγόρευσε η μορφολογία του εδάφους. Προηγείται ένα μονόχωρο χαμηλό νεωτερικό κτίσμα με μονόριχτη στέγη και αμελή δόμηση, το οποίο εφάπτεται στη δυτική όψη του τετράπλευρου διώροφου κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας. Στη συνέχεια ακολουθεί ένας μικρός αύλειος χώρος, όπου σώζεται κτιστό μελισσοκομείο (εικ.583-585). Η αυλή προστατεύεται στα βόρεια από ψηλό μανδρότοιχο. Ο μελισσότοιχος ορίζει το νότιο τμήμα της. Είναι χαμηλού ύψους, περίπου 1,20μ. και έχει διαστάσεις 4,00μ.χ0,60μ. Σώζονται δώδεκα θερίδες, οι οποίες διαμορφώνονται από πλακοειδείς λίθους και τίκλες⁸⁵⁹. Η πρόσβαση στον χώρο του μελισσοκομείου γινόταν από μια μικρή κλίμακα στα νοτιοανατολικά, στο ανατολικό πέρας του μελισσότοιχου, όπου έφτανε κανείς μέσω ενός μικρού υπαίθριου χώρου, ο οποίος ένωνε τη δυτική θύρα του τετράπλευρου κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας με τα βοηθητικά κτίσματα από νότο (Σχ.13). Άλλωστε η νότια πλευρά των βοηθητικών κτισμάτων ήταν η πιο προστατευμένη, καθώς η μεγάλη κλίση του εδάφους στο σημείο αυτό την καθιστούσε απροσπέλαστη.

Από την αυλή του μελισσοκομείου γινόταν η πρόσβαση στο παρακείμενο προς τα δυτικά διώροφο ορθογώνιο κτίσμα, το τελευταίο κατά σειρά, το οποίο στέγαζε στο κατώ το ελαιουργείο του μοναστηριού (εικ.586-594). Ήταν διώροφο, διαστάσεων 11μ.χ5,40μ. και στεγαζόταν με δίριχτη στέγη. Σήμερα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Από το κτίσμα σώζεται ο ανατολικός τοίχος, στο νοτιότερο σημείο του οποίου ακουμπά ο μελισσότοιχος, το ανατολικό πέρας του βόρειου και του νότιου τοίχου και τμήμα του δυτικού. Η στέγη έχει καταπέσει. Από τον βόρειο τοίχο σώζεται και το κατώτερο τμήμα, επειδή η πλευρά αυτή είναι κατά το ήμισυ χωσμένη λόγω της κλίσης του εδάφους. Η πρόσβαση στο κατώ γινόταν από τοξωτή θύρα στο μέσο της ανατολικής στενής πλευράς. Το περιθύρωμά της αποτελείται από καλά λαξευμένους λίθους, ενώ το τόξο της

⁸⁵⁹ Για τα μελισσοκομεία των μοναστηριών και γενικά για τη μελισσοκομία της Έξω Μάνης βλ. παρακάτω Μέρος Γ', VI. Μελισσοκομία, 293-304.

πλασιώνεται από πλίνθινη ταινία και στέφεται από δεύτερο τόξο με λαξευτά λιθάκια⁸⁶⁰. Ψηλότερα στον ανατολικό τοίχο, στο επίπεδο του ανωγιού, ανοίγεται ένα μικρό τετράγωνο παράθυρο με μονολιθικό οριζόντιο ανώφλι. Εκατέρωθεν του μικρού αυτού παραθύρου εντοπίζονται διπλές θερίδες μελισσών. Μία ακόμα διπλή θερίδα ανοίγεται στο εσωτερικό του εναπομείναντος τμήματος του νότιου τοίχου. Λίθινη οριζόντια προεξοχή (δόντι) εσωτερικά, στο μέσο του ύψους του νότιου τοίχου, υποδηλώνει την ύπαρξη ξύλινου πατώματος του ορόφου. Στο ανώι η πρόσβαση γινόταν πιθανώς από τη βόρεια πλευρά, όπως υποδηλώνει η παρειά θυραίου πιθανώς ανοίγματος στο σωζόμενο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Στο σωζόμενο τμήμα της δυτικής στενής πλευράς σώζεται στο ανώι η βόρεια παρειά παραθύρου. Οι επάλληλοι λαξευτοί ισομεγέθεις ορθογωνισμένοι λίθοι και η εσοχή για την υποδοχή ξύλινου οριζόντιου πρεκιού παραπέμπουν στην κατασκευή των μεγάλων ορθογώνιων παραθύρων του ανατολικού τμήματος του νότιου κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας. Στο κατώι εντοπίστηκαν οι μυλόπετρες του ελαιόμυλου και το λίθινο πιεστήριο *in situ*.

Η τοιχοποιία του κτηρίου αποτελείται από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται αραιά πλίνθοι. Στις γωνίες και τα ανοίγματα της ανατολικής πλευράς έχουν χρησιμοποιηθεί καλά λαξευμένοι ορθογωνισμένοι λίθοι. Το συνδετικό κονίαμα έχει μέσα τριμμένη πλίνθο με αποτέλεσμα να είναι ρόδινο. Οι γωνιόλιθοι της δυτικής πλευράς (της σωζόμενης βορειοδυτικής γωνίας) διαφέρουν. Εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι αδρά λαξευμένοι ορθογωνικοί λίθοι και στην τοιχοποιία από αργολιθοδομή παρεμβάλλονται σπάνια τμήματα πλίνθων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Η διαφορά στην τοιχοποιία μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής πλευράς μαρτυρά ότι το κτίσμα του ελαιοτριβείου έχει υποστεί επάλληλες μετασκευές κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας χρήσης του. Στην πρώτη φάση θα πρέπει να ενταχθεί το δυτικό τμήμα με την αμελέστερη τοιχοποιία, η οποία παρουσιάζει ομοιότητες με την τοιχοποιία του δυτικού παλαιότερου τμήματος του νότιου πυργοειδούς κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας. Η τοιχοποιία αποτελείται και εδώ από αργολιθοδομή με σπάνια χρήση πλίνθων, παρόλο που οι γωνιόλιθοι του ελαιοτριβείου είναι ακόμα πιο αδρά λαξευμένοι. Η ανατολική όψη θα πρέπει να χρονολογηθεί, με βάση τα μορφολογικά της χαρακτηριστικά, στις αρχές του 19ου αιώνα. Μάλιστα, η ομοιότητα της τοιχοποιίας της ανατολικής πλευράς με αυτή του καθολικού ίσως υποδηλώνει κάποια εκτεταμένη ανακατασκευή, η οποία πραγματοποιήθηκε στο συγκρότημα στις αρχές του 19ου αιώνα. Το παράθυρο της δυτικής πλευράς, από το οποίο σώζεται μόνο η βόρεια παρειά αποτελεί προφανώς τη νεότερη επέμβαση που υπέστη το κτίσμα του ελαιουργείου, σύγχρονη με την ακριβώς χρονολογημένη στις αρχές του 20ου αιώνα προσθήκη, η οποία επέκτεινε το παλαιότερο διάδρομο κτήριο της νοτιοδυτικής πτέρυγας.

Το συγκρότημα έχει χάσει πλέον τα αμυντικά του χαρακτηριστικά, καθώς η μορφή του αλλοιώθηκε σημαντικά από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις στο πέρασμα των χρόνων, ώστε να προσαρμοστεί στις συνθήκες διαβίωσης της μοναστικής κοινότητας κατά τη

⁸⁶⁰ Παρόμοια τοξωτά ανώφλια απαντούν πολύ συχνά σε πύργους και πυργοκατοικίες των αρχών του 19ου αιώνα, όπως στον πύργο Μαυρικού στη Μάλτα (1814), στον πύργο Χρηστέα στον Άγιο Δημήτριο, στον πύργο Κουτήφαρη-Κουμουνοδούρου στο κάστρο της Ζαρνάτας (π.1813), στον πύργο Τζανετάκη στην Κρανάη Γυθείου (1829). Σύμφωνα με τον Σαΐτα το δεύτερο τόξο από αδρά ή καλά λαξευμένα λιθάκια που στέφει το βασικό τοξωτό ανώφλι εισάγεται από τον 19ο αιώνα (βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 57).

διάρκεια της ειρηνικής περιόδου. Ο νοτιοδυτικός πύργος έχασε το ύψος του και μετατράπηκε σταδιακά στο νότιο ορθογώνιο κτίσμα με τα πολλά και μεγάλα παράθυρα. Η νότια πλευρά διαμορφώθηκε κατάλληλα για τη διευκόλυνση της έλευσης των πιστών με την κτιστή κλίμακα και την ευρύχωρη αυλή ανοιχτή στη θέα του χειμάρρου. Το προεξέχον κλουβί με τον αγωγό αποχέτευσης, το οποίο διαμορφώνεται σε εσοχή του τοίχου αποτελεί εξέλιξη της νεότερης περιόδου των γνωστών στη Μάνη αμυντικών κλουβιών των πύργων. Εκτός από το καθολικό, το δυτικό τμήμα του πυργοειδούς νότιου κτίσματος και το δυτικό σωζόμενο τμήμα του κτίσματος του ελαιοτριβείου, τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριού χρονολογούνται στον προχωρημένο 19ο και 20ο αιώνα, ενώ το εσωτερικό όλων των κτισμάτων, εκτός από το ερειπωμένο ελαιουργείο, έχει εξολοκλήρου ανακαινισθεί.

Αρχαιακές μαρτυρίες, πηγές, προφορική παράδοση

Το μοναστήρι αναφέρεται για πρώτη φορά στις γραπτές πηγές σε ιδιωτικό έγγραφο του 1681, σύμφωνα με το οποίο οι καλόγεροι της «Πωγωνίτζας του Σωτήρος» πωλούν ένα λαχίδι στη *Γιάννιτζα* (περιοχή κοντά στο χωριό Κάλυβες)⁸⁶¹. Το έγγραφο υπογράφεται από κάποιον Διονύσιο Τρουπάκη, ως μάρτυρα, και από τον ηγούμενο της μονής ιερομόναχο Μελέτιο⁸⁶². Στη συνέχεια απαντά σε διαθήκη του 1720, όπου αναφέρεται μαζί με τη μονή Λυκάκη ως μοναστήρι «στη Μπωγωνίτζα»⁸⁶³.

Στην απέναντι όχθη του χειμάρρου υπάρχουν ερείπια κτίσματος γνωστού από την παράδοση ως «κελί της καλόγριας» και τοποθεσία με το όνομα «το αμπέλι του Σωτήρα»⁸⁶⁴.

Σήμερα, το μοναστήρι αποτελεί μετόχι του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων. Εκεί φυλάσσονται δύο χειρόγραφοι κώδικες, προερχόμενοι από αυτό, ένα τετραεπάγγελο περγαμινό του 13ου-14ου αιώνα με αργυρή στάχωση του 18ου αιώνα (εικ.543), το οποίο φέρεται, σύμφωνα με την παράδοση, ως δήθεν χειρόγραφο του ευαγγελιστή Λουκά⁸⁶⁵, και ένα μηναίο Φεβρουαρίου, τυπωμένο στη Βενετία το 1755, στο οποίο σώζεται το εξής σημείωμα: «1830. Φεβρουαρίου 12. Επέθανε ο Μούρτζινος, δηλαδή έγινε ένα κλάψιμο από Λιασίνοβα έως Πραστείο, δηλαδή ήρθε το χαμπέρι ανήμερα της Τυροφάγου. Το γράφω δι' ενθύμησιν»⁸⁶⁶ (εικ.544). Σύμφωνα με τον Β. Πατριαρχέα η μονή το 1971 ήταν ακόμα σε λειτουργία⁸⁶⁷. Σήμερα, στον χώρο τελείται κάθε χρόνο στις 6 Αυγούστου μεγάλη πανήγυρη.

⁸⁶¹ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 78, 80, 81.

⁸⁶² Σκοπετέας, ό.π., 78.

⁸⁶³ Σκοπετέας, ό.π., 81, 108, έγγραφο XX.

⁸⁶⁴ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 703.

⁸⁶⁵ Μάλιστα ήταν γνωστή και διαδεδομένη η θαυματουργός επίδραση του εν λόγω κώδικα στη Μεσσηνία και τη Λακωνία, βλ. Πατριαρχέας, ό.π., 703.

⁸⁶⁶ Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 107, 108. Βλ. και Χριστοφίδου, «Οχυρωμένα Συγκροτήματα», 164, εικ.104.

⁸⁶⁷ Πατριαρχέας, ό.π., 703.

11. ΜΟΝΗ ΒΑΪΔΕΝΙΤΣΑΣ ΣΤΗ ΣΑΪΔΟΝΑ

Θέση

Μεταξύ των οικισμών Εξωχωρίου και Σαϊδόνας, στο νοτιοανατολικό όριο της περιφέρειας της Ανδρούβιστας, κρυμμένη μέσα στο φαράγγι του Φονέα και προσαρμοσμένη σε βραχώδες έδαφος με έντονη κλίση, βρίσκεται η μονή Βαϊδενίτσας (εικ.595,596). Το όνομα - τοπωνύμιο *Baïdenítsa* κατά μία άποψη είναι σλάβικο και προέρχεται από τις λέξεις *voda* ή *vodenica*, οι οποίες μεταφράζονται ως *νερό* και *νερόμυλος*⁸⁶⁸. Η άποψη αυτή φαίνεται να ενισχύεται από τα άφθονα νερά της περιοχής, όπου ακόμα σώζονται κατάλοιπα παλιών υδρόμυλων. Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή, μέσα σε μία καταπράσινη ρεματιά με πλήθος καρυδιές, προστατευμένη από βόρεια και ανατολικά από τους ορεινούς όγκους του Ταϋγέτου και με απεριόριστη θέα προς τον μεσσηνιακό κόλπο. Η πρόσβαση γίνεται μέσω ενός παλιού μονοπατιού, το οποίο σήμερα ξεκινά από την επαρχιακή οδό Εξωχωρίου - Σαϊδόνας και, περνώντας κατά μήκος της ρεματιάς, φτάνει στο μοναστηριακό συγκρότημα.

Το μοναστήρι είναι σχεδόν αόρατο στο μάτι του περιηγητή, ο οποίος πρέπει να πλησιάσει πολύ κοντά για να το δει να ξεπροβάλλει επιβλητικό, ενώ η φυσικά οχυρή του θέση ενισχύεται ακόμα περισσότερο από τα ποικίλα αμυντικά χαρακτηριστικά του συγκροτήματος. Παράλληλα, μαζί με το μοναστηριακό συγκρότημα του Σαμουήλ νοτιότερα⁸⁶⁹ και τον πύργο του Κιτρινιάρη στα δυτικά, πάνω στον ξερόβραχο της «κουδούνας» στο ίδιο φαράγγι (εικ.650), φαίνεται ότι αποτελούσαν ένα ισχυρό οχυρό τρίγωνο, ένα αμυντικό σύστημα, το οποίο προστάτευε την καπετανία της Ανδρούβιστας από επιδρομές των Οθωμανών από την πλευρά της Λακωνίας μέσω του δάσους της Βασιλικής του Ταϋγέτου.

Το μοναστήρι έγινε ξακουστό λόγω του ότι εκεί κατέφυγε το 1852 ο αντιοθωνικός κήρυκας μοναχός Χριστόφορος Παπουλάκης⁸⁷⁰. Όπως αναφέρεται, το συγκρότημα καταστράφηκε από τους Ιταλούς, στις 28 Μαρτίου 1942, καθώς εκεί είχαν καταφύγει για προφύλαξη Άγγλοι και Κύπριοι στρατιώτες⁸⁷¹.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστήρι παρουσιάζει ιδιοτυπία ως προς τη διάταξη των κτισμάτων του (εικ.597). Το καθολικό βρίσκεται έξω από τον μοναστικό πυρήνα, σε χαμηλότερο επίπεδο και προβάλλει πρώτα αυτό, επιβλητικό, σε όποιον εισέρχεται στην περιοχή από δυτικά (εικ.598). Ψηλός περίβολος προστατεύει μόνο τη νότια πλευρά του, όπου διαμορφώνεται αύλειος χώρος. Λίθινη κλίμακα σε επαφή με τη νότια πλευρά του ναού και παλαιό καλντερίμι οδηγούν ανατολικά, σε ψηλότερο επίπεδο (εικ.599), όπου συγκεντρώνονται εντός περιβόλου τα κτίσματα του μοναστικού πυρήνα. Το συγκρότημα έχει ακανόνιστη κάτοψη, υπαγορευμένη κυρίως από την έντονη κλίση του εδάφους στη θέση αυτή (σχ.14,15).

Η τοξωτή πύλη εισόδου του συγκροτήματος ανοίγεται στη νότια πλευρά. Πίσω από το καθολικό δεσπόζει ο πολεμικός πύργος. Μαζί με ένα ορθογώνιο ισόγειο κτίσμα σε

⁸⁶⁸ Malingoudis, *Studien*, 117. Βλ. και Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι - Βαϊδενίτσα*, 17.

⁸⁶⁹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 182-188.

⁸⁷⁰ Άννινος, *Ο Παπουλάκης*, 463. Ταβουλαρέας, ό.π. Μαραβελέας, *Οι Παλαιολόγοι*, 141.

⁸⁷¹ Ταβουλαρέας, ό.π., 20.

επαφή με τη βόρεια όψη του και έναν καμαροσκέπαστο ορθογώνιο χώρο δυτικά αποτελούν τη δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος. Ένα διώροφο ορθογώνιο κτίσμα κάθετα διατεταγμένο προς τα κτίσματα της δυτικής πτέρυγας και προς τις υψομετρικές καμπύλες, καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος. Ένα ερειπωμένο επίμηκες διώροφο ορθογώνιο κτίσμα με καμαροσκέπαστο κατώι κλείνει το συγκρότημα από ανατολικά. Το κτίσματα στο σύνολό τους σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση και μόνο το καθολικό και ο πύργος διατηρούνται καλύτερα. Έξω από τον περίβολο εντοπίζονται τα κατάλοιπα ποικίλων αγροτικών εγκαταστάσεων, έξι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι, ένα αλώνι, μία σταβλική εγκατάσταση και μία οχυρωμένη μελισσοκομική μονάδα.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό είναι αφιερωμένο στη Γέννηση της Θεοτόκου και ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, τύπος συνηθισμένος σε καθολικά μονών της Μεσσηνιακής Μάνης κατά τον 17ο και 18ο αιώνα⁸⁷² (εικ.600-602). Τα τέσσερα σταυρικά σκέλη στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες, στην ένωση των οποίων, στο κέντρο, υψώνεται ο τρούλος. Το ανατολικό και το δυτικό σταυρικό σκέλος είναι πλατύτερα και πιο επιμήκη από το βόρειο και το νότιο (Σχ.16). Για να σχηματιστεί το τετράγωνο στήριξης του τρούλου διαμορφώνονται τέσσερις παραστάδες στην προέκταση των πλευρών της βόρειας και της νότιας κεραίας, οι οποίες μηδενίζουν τη διαφορά πλάτους. Το ιερό βήμα καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό σκέλος του σταυρικού πυρήνα και απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Δύο ημικυλινδρικές κόγχες για τις ανάγκες της πρόθεσης εγγράφονται στο πάχος του βόρειου τοίχου το ίδιου σκέλους. Ο τρούλος έχει οκτάπλευρο τύμπανο με ευθύγραμμο γείσο και τέσσερις στενές φωτιστικές θυρίδες στους κύριους άξονες. Λόγω της κλίσης του εδάφους η δυτική όψη του ναού ξεπερνάει σε ύψος τα 7μ. (εικ.603), ενώ η ανατολική με την αψίδα είναι χωσμένη ως ένα σημείο μέσα στο φυσικό βράχο. Οι στέγες των κεραιών και του τρούλου είναι αποτέλεσμα νεότερης μετασκευής, καλύπτονται με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα και σύγχρονα κεραμίδια βυζαντινού τύπου, ενώ πάνω από τον δυτικό τοίχο υψώνεται μεταγενέστερο και πρόσφατα αποκατεστημένο μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Κάτω από την πλάκα σκυροδέματος των σταυρικών σκελών διασώζεται το αρχικό λοξότμητο πώρινο γείσο, ίδιο με αυτό που θα προϋπήρχε και στον τρούλο.

Τα ανοίγματα του καθολικού είναι περιορισμένα και βρίσκονται στην, προστατευμένη από τον νότιο περίβολο, νότια όψη (εικ.604). Η είσοδος στον ναό γίνεται σήμερα μέσω τοξωτής θύρας, η οποία ανοίγεται στην νότια πλευρά της δυτικής κεραίας (εικ.605). Βρίσκεται περίπου 1μ. ψηλότερα από το έδαφος και η πρόσβαση σ' αυτήν εξασφαλίζεται μέσω μιας κτιστής κλίμακας, η οποία οδηγεί σε ηλιακό με χαμηλό στηθαίο, επαπτόμενο στη νότια πλευρά της δυτικής κεραίας. Κάτω από τον ηλιακό διαμορφώνεται ανοιχτός καμαροσκέπαστος χώρος. Ένα μικρό παράθυρο με ευθύγραμμο ανώφλι ανοίγεται επίσης στη νότια πλευρά της νότιας κεραίας και μία στενή φωτιστική θυρίδα στη νότια πλευρά της ανατολικής κεραίας. Την υποτυπώδη προστασία του καθολικού έρχεται να ισορροπήσει ο έντονα αμυντικός του χαρακτήρας, ο οποίος ενισχύεται, πέρα από την

⁸⁷² Γενικά για τον αρχιτεκτονικό τύπο κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. παράπανω Μέρος Β'. 1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, Σωτηριάνικα, 78, σημ.469 και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. παραπάνω Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 88, σημ.509.

απουσία σχεδόν ανοιγμάτων, και από την πυργοειδή μορφή που λαμβάνει η δυτική κεραία. Μάλιστα, στη δυτική πλευρά της κεραίας αυτής, στα 4,5μ. περίπου πάνω από το φυσικό έδαφος, ανοίγεται μία δεύτερη μικρή θύρα, ύψους μόλις 1,36μ., με οριζόντιο ανώφλι και εσοχές στις παρειές για την τοποθέτηση αμπάρας (εικ.603).

Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται αργολιθοδομή από σχιστολιθικές πλάκες και ασβεστόλιθο με συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ οι γωνίες και τα ανοίγματα είναι διαμορφωμένα με ορθογώνιους λαξευτούς λίθους. Χαρακτηριστικά, όπως το κοίλης διατομής πώρινο πλαίσιο κάτω από τη στέγη και ο συνδυασμός αργολιθοδομής με λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους στις γωνίες, απαντούν συχνά σε εκκλησίες της Μάνης του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αι. Εσωτερικά, τόσο το δάπεδο όσο και οι τοίχοι καλύπτονται από επιχρίσματα ασβεστοκονίας. Τα σφαιρικά τρίγωνα του τρούλου καταλήγουν σε ένα ανάγλυφο κόσμημα, όμοιο με αυτό του καθολικού της μονής Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού⁸⁷³ και του Αγίου Σπυρίδωνα Καρδαμύλης⁸⁷⁴. Ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών, του 18ου αιώνα, σώζονται στην κόγχη της Πρόθεσης και στις ανατολικές παραστάδες, τις οποίες έχει καλύψει το ξυλόγλυπτο τέμπλο (εικ.607). Οι τοιχογραφίες πιστοποιούν ότι αρχικά υπήρχε κτιστό τέμπλο, τοιχογραφημένο στην κύρια όψη του, το οποίο καθαιρέθηκε και αντικαταστάθηκε από του υπάρχον ξυλόγλυπτο. Το τελευταίο επιχρυσώθηκε και επιδιορθώθηκε, σύμφωνα με επιγραφή, το 1865, επί ηγούμενου Παναγιωτάκη Ξυδέα: «1865 εχρισόθη το παρόν τέμελον της Υπεραγίας Θεοτόκου. Επή δραχ.200 του αναγνώστη μεσεμπέα και 50 της μονίς του επητρόπου ηγουμένευαν παναγιωτάκω Ξιδέα και η λιπή επηδιόρθοσις εις βοθησαν αυτών και ψυχικύν σωτηρίαν. αυγούστου 31. έργον τον αδελφών Π.Γ.γενηματέα»⁸⁷⁵. Μισοκατεστραμμένη επιγραφή σώζεται και στην κόγχη της Πρόθεσης, όπου απεικονίζεται το βραβείο της εκκλησίας με κατάλογο μικρών ονομάτων προσώπων, μοναχών και ιερέων.

Σε λίθο του περιθυρώματος της νότιας θύρας υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή «1807 ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ» (εικ.606). Ο ιερομόναχος Διονύσιος αναφέρεται ένα χρόνο αργότερα (1808) σε εγχάρακτο λίθο της νότιας θύρας της μονής Καράβελι στο Πετροβούνι και αργότερα, το 1815, τον βρίσκουμε ηγούμενο στην ίδια μονή⁸⁷⁶. Είναι πιθανό και στη μονή Βαϊδενίτσας να πραγματοποιήθηκε κατά το 1807 κάποια εκτεταμένη ανακαίνιση, όπως φαίνεται να έγινε και στις γειτονικές μονές Καράβελι⁸⁷⁷ και Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού⁸⁷⁸. Στην περίτεχνη ξύλινη νότια θύρα, φτιαγμένη από χονδρό ξύλο καρυδιάς, εντοπίστηκε σκαλισμένο το έτος κατασκευής της 1808 (εικ.608).

⁸⁷³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 168.

⁸⁷⁴ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Άγιος Σπυρίδωνας», 306.

⁸⁷⁵ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 202. Για το τέμπλο της μονής, κυρίως για τα βημόθυρα, την επίστεψη και δύο ξυλόγλυπτα κηροπήγια του 19ου αι. βλ. Καλαμαρά - Αλπιάνη (επ.), *Ξυλόγλυπτα*, 58-65. Για τους αδερφούς Γεννηματέα που επιχρυσώσαν και επισκεύασαν το τέμπλο βλ. Πετρονώτης, «Άγιογράφοι», 129.

⁸⁷⁶ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 128.

⁸⁷⁷ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 126-137.

⁸⁷⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 166-173.

Περιγραφή συγκροτήματος

Στα νότια του καθολικού διαμορφώνεται υπερυψωμένος αύλειος χώρος, κατασκευασμένος με επιχώσεις και ψηλό τοίχο αντιστήριξης (εικ.599). Από μία δεύτερη κτιστή κλίμακα εφαπτόμενη στη νότια όψη του καθολικού γίνεται η πρόσβαση ανατολικότερα, όπου είναι συγκεντρωμένα σε ψηλότερο επίπεδο μέσα σ' ένα αμυντικό περίβολο τα υπόλοιπα κτίσματα της μονής (εικ.609). Η είσοδος στον περίβολο γίνεται από τα νότια, μέσω μιας τοξωτής πύλης με καμαροσκέπαστο διαβατικό, σήμερα ερειπωμένο (εικ.610).

Στη δυτική πλευρά του συγκροτήματος, πίσω από το καθολικό, υψώνεται ο πύργος του μοναστηριού⁸⁷⁹, εξωτερικών διαστάσεων 4,40×5,10μ., ο οποίος εποπτεύει όλη τη γύρω περιοχή και κυρίως την πιο ευπρόσιτη δυτική πλευρά μέχρι τον μεσσηνιακό κόλπο (εικ.611-614). Διαίρεται σε δύο κύριες στάθμες με ξύλινο μεσοπάτωμα, έχει τυφλό καμαροσκέπαστο υπόγειο (γούβα) και καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και δίρριχτη στέγη με σχιστολιθικές πλάκες (τίκλες). Μια καταπακτή ανοίγεται στην καμάρα και οδηγεί πάνω από τη στέγη, η οποία προστατεύεται από περιμετρικό αμυντικό στηθαίο. Μια δεύτερη καταπακτή ανοίγεται στο δάπεδο της α' στάθμης και οδηγεί στον καμαροσκέπαστο τυφλό υπόγειο χώρο. Η πρόσβαση στον πύργο γίνεται από χαμηλή τοξωτή θύρα, η οποία ανοίγεται στην πιο προστατευμένη βόρεια πλευρά της α' στάθμης, και ασφάλιζε με αμπάρα. Εκτός από τη θύρα τα ανοίγματα του πύργου περιορίζονται σε τρία πολύ μικρά τοξωτά παράθυρα, ένα στη δυτική πλευρά της α' στάθμης και από ένα στη δυτική και στη νότια πλευρά της β' στάθμης (εικ.609,611-614). Πολλές τυφεκιοθυρίδες ανοίγονται στους τοίχους σε όλες τις στάθμες περιμετρικά. Στην ανατολική όψη του πύργου εντοπίστηκε εγχάρακτος λίθος με το έτος 1794.

Ισόγειο ορθογώνιο πρόσκτισμα με δίρριχτη στέγη, σήμερα εντελώς ερειπωμένο, βρισκόταν σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του πύργου και μέσω αυτού γινόταν η πρόσβαση στο εσωτερικό του πύργου (σχ.17, εικ.615-618). Τα ίχνη των σχιστολιθικών πλακών της δίρριχτης στέγης διακρίνονται στον βόρειο τοίχο του πύργου. Στο σωζόμενο τμήμα του ανατολικού τοίχου του διατηρείται λιθόκτιστη εστία με καμινάδα. Από το πρόσκτισμα αυτό γινόταν και η πρόσβαση σε δεύτερο ορθογώνιο κτίσμα δυτικότερα, διαστάσεων 7,00×4,80μ., μέσω μιας μικρής τοξωτής θύρας, η οποία οδηγεί σε καμαροσκέπαστο ημιυπόγειο χώρο με μονόριχτη στέγη καλυμμένη με ασβεστολιθικές πλάκες (τίκλες) (σχ.18, εικ.619-622). Το κτίσμα αυτό θεμελιώνεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τα υπόλοιπα κτίσματα της δυτικής πτέρυγας, και, λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους, η δυτική του όψη λαμβάνει μεγάλο ύψος, ενώ η ανατολική πλευρά σώζεται σε χαμηλό ύψος και μεγάλο τμήμα της είναι χωσμένο. Εκτός από την μικρή τοξωτή θύρα στα ανατολικά ο φωτισμός και ο αερισμός του χώρου διασφαλιζόταν από δύο μικρά τοξωτά παράθυρα ψηλά στον δυτικό τοίχο, όμοια με αυτά του πύργου, και από μία τυφεκιοθυρίδα χαμηλά στον ίδιο τοίχο πάνω από το δάπεδο. Στον βόρειο τοίχο εγγράφεται κόγχη ημικυκλικής διατομής, η οποία απολήγει σε στενό κατακόρυφο αγωγό διαμπερή έως τη στέγη (εικ.622). Εκατέρωθεν ανοίγονται τετράπλευρες βοηθητικές κόγχες. Ερμάριο εγγεγραμμένο στον τοίχο υπάρχει και στον νότιο τοίχο. Στο εσωτερικό του κτίσματος εντοπίστηκαν ίχνη υδραυλικού κονιάματος, κυρίως στην ανατολική και

⁸⁷⁹ Για τους οχυρούς πύργους των μοναστηριών βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 134-137.

βόρεια πλευρά. Η ιδιότυπη μορφή του κτίσματος αυτού οπωσδήποτε είναι αποτέλεσμα μετασκευών, υπόθεση η οποία επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η απόληξη του βόρειου τοίχου ξεπερνάει σε ύψος τη σημερινή μονόριχτη στέγη (εικ.597). Το μεγάλο πάχος της τοιχοποιίας και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του οδηγούν στην υπόθεση ότι από το αρχικό κτίσμα, το οποίο ήταν τουλάχιστον διώροφο και είχε πυργοειδή μορφή λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους, σώζεται σήμερα μόνο το καμαροσκέπαστο κατώι με τη μετασκευασμένη μονόριχτη στέγη. Τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά μεταξύ του πύργου και του δυτικού πυργοειδούς κτίσματος, η ομοιότητα στην τοιχοποιία, στη μορφή των τοξωτών θυρών και των παραθύρων και το γεγονός ότι η τοιχοποιία εμπλέκεται στο σημείο της σύνδεσής τους (στη βορειοδυτική γωνία του πύργου) επιβεβαιώνουν ότι τα δύο κτίσματα είναι σύγχρονα. Το μικρό ορθογώνιο ισόγειο πρόσκτισμα προφανώς κτίστηκε για την μεγαλύτερη προστασία των δύο θυρών.

Τη βόρεια πλευρά του περιβόλου καταλαμβάνει ερειπωμένο διώροφο ορθογώνιο κτίσμα με εξωτερική κτιστή κλίμακα εφαπτόμενη στη νότια όψη του (Σχ.19, εικ.623-629). Το κατώι ήταν χαμηλού ύψους, τυφλό, με μία χαμηλή τοξωτή θύρα στα νότια. Το ανατολικό τμήμα του καταλαμβάνεται από τον φυσικό βράχο και συνεπώς το κτίσμα είναι διώροφο μόνο στα δυτικά του και ισόγειο στα ανατολικά. Πολλές τυφεκιοθυρίδες εντοπίζονται στη δυτική και βόρεια πλευρά του και ποικίλες τετράγωνες κόγχες εγγεγραμμένες στους τοίχους περιμετρικά (ερμάρια). Οι δύο όροφοι χωρίζονταν με ξύλινο μεσοπάτωμα, όπως μαρτυρούν οι λίθινες προεξοχές στο μέσο περίπου του ύψους της τοιχοποιίας εσωτερικά. Η πρόσβαση στο ανώι γινόταν μέσω λίθινης εξωτερικής κλίμακας στηριζόμενης σε καμάρα. Τα υπόλοιπα ανοίγματα του κτίσματος (εκτός από τη θύρα του κατωγιού) περιορίζονται στα ψηλά τμήματα του ανωγιού, δύο παράθυρα στη δυτική στενή πλευρά, ένα ακόμα και η θύρα του ανωγιού στη νότια πλευρά προς την αυλή, όλα νεότερης εποχής με οριζόντια λίθινα ανώφλια. Χαμηλό θυραίο άνοιγμα με οριζόντιο λίθινο ανώφλι στον βόρειο τοίχο του ανωγιού, ακριβώς απέναντι από τη θύρα του ανωγιού, οδηγεί έξω από τον περίβολο και αποτελούσε πιθανή έξοδο διαφυγής σε περίπτωση κινδύνου (το λεγόμενο *παραπόρτι*)⁸⁸⁰. Η τοιχοποιία του βόρειου κτίσματος αποτελείται από αργολιθοδομή, στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς λίθοι και στα ανοίγματα ημιλαξευτοί ορθογωνικοί λίθοι. Πάνω από την τετράριχτη κατά πάσα πιθανότητα στέγη, όπως διαπιστώνεται από τα κατάλοιπα των σχιστολιθικών πλακών που σώζονται υψωνόταν στη δυτική πλευρά του χαμηλό αμυντικό στηθαίο. Σε επαφή με την εξωτερική κλίμακα του κτηρίου σώζονται τα ερείπια φούρνου (εικ.629).

Ένα διώροφο επίμηκες ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 15,5x5μ., εντελώς ερειπωμένο σήμερα, κλείνει το συγκρότημα από ανατολικά (Σχ.20, εικ.630,631). Η νότια στενή πλευρά του εφάπτεται στην ανατολική πλευρά της πύλης της μονής. Από το κτίσμα της ανατολικής πτέρυγας σώζονται τμήματα τοίχων, τα οποία ορίζουν το περίγραμμά του, και μέρος του ημικυλινδρικού θόλου του κατωγιού, το οποίο χωριζόταν σε τρεις καμαροσκέπαστους χώρους. Η ανωδομή και το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοίχου έχουν καταρρεύσει.

⁸⁸⁰ Το παραπόρτι βρίσκεται συνήθως απέναντι από την κύρια είσοδο του μοναστηριού, όπως συμβαίνει και εδώ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 25.

Όλα τα κτίσματα της μονής, εκτός από το διώροφο κτίσμα της βόρειας πτέρυγας, θα πρέπει να αναχθούν στην ίδια οικοδομική φάση. Ίσως η χρονολογία 1794 που εντοπίζεται στον πύργο αποτελεί ένα *terminus ante quem* για την ανέγερσή τους. Τα κτίσματα χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια τόσο στην τοιχοποιία όσο και στα ανοίγματα. Η τοιχοποιία αποτελείται από αμιγή αργολιθοδομή με χρήση λαξευτών ορθογώνιων λίθων στις γωνίες και στα ανοίγματα. Μικρά, τοξωτά παράθυρα ανοίγονται μόνο στα ψηλότερα σημεία και στους ορόφους. Σε όλα τα κτίσματα κυριαρχεί ο έντονος αμυντικός χαρακτήρας, με αυστηρές αδιάθρωτες τοιχοποιίες και πλήθος τυφεκιοθυρίδες. Σε β' οικοδομική φάση, οπωσδήποτε στον 19ο αιώνα με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, οικοδομήθηκε το βόρειο διώροφο κτίσμα, πιθανώς στη θέση κάποιου παλαιότερου. Ο νότιος τοίχος του σφράγισε παλαιό άνοιγμα του βόρειου τοίχου του ισόγειου προσκτίσματος του πύργου.

Στα νότια του συγκροτήματος, κατά μήκος του χειμάρρου, διατάσσονται σε σειρά έξι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι (Σχ.14,15)⁸⁸¹. Το σλαβικό τοπωνύμιο *Baïδενίτσα* ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη υδρόμυλων στην περιοχή ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους. Τα κτίσματα παρουσιάζουν συγγένεια ως προς τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά. Από τα σωζόμενα κατάλοιπα συνάγεται ότι είχαν ορθογωνική κάτοψη και μονόριχτη στέγη με σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίες στηρίζονταν σε ξύλινα ζευκτά (εικ.632-635). Η τοιχοποιία τους ήταν πρόχειρη, από αργούς και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους χωρίς κονίαμα εν ξηρώ, εκτός από έναν, ο οποίος είναι πιο επιμελημένος, κτισμένος με αργολιθοδομή και πιθανότατα αποτελεί το παλαιότερο σωζόμενο κτίσμα του μυλότοπου. Κατά παράδοση οι υδρόμυλοι της Βαϊδενίτσας εξυπηρετούσαν τα χωριά των γύρω περιοχών Καρδαμύλης και Λεύκτρου, κυρίως τους οικισμούς Εξωχώρι και Σαϊδόνα, μέχρι τα μέσα περίπου του 20ου αιώνα, οπότε και εγκαταλείφθηκαν⁸⁸². Το μοναστήρι αναφέρεται ότι διέθετε, όπως και το γειτονικό μοναστήρι του Σαμουήλ, υπαίθριες νεροτριβές⁸⁸³. Σήμερα σώζονται μόνο τρεις κοιλότητες στο έδαφος, στις όχθες του χειμάρρου κάτω από το μοναστήρι, οι οποίες όμως δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν, καλυμμένες μέσα στην πυκνή βλάστηση.

Δίπλα στην κοίτη ενός μικρού ρέματος, το οποίο περνάει βορείως του μοναστηριού, διαμορφώθηκε με κατάλληλες επιχώσεις ισόπεδο έδαφος για να κατασκευαστεί εκεί το πέτρινο αλώνι του μοναστηριού (εικ.636,637). Η μορφή του, με μεγάλους λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους, όρθια τοποθετημένους, οι οποίοι οριοθετούν περιμετρικά την οριζόντια λιθόστρωτη επιφάνειά του, φέρει ομοιότητες με το αλώνι της μονής Καράβελη⁸⁸⁴. Στα βορειοανατολικά του, ένα επίμηκες ορθογώνιο ισόγειο κτίσμα με μονόριχτη κατεστραμμένη σήμερα στέγη, προστατευμένο στα νότια από περίβολο, αποτελούσε την κτηνοτροφική εγκατάσταση του μοναστηριού (βορδονάρειο) (εικ.638,639). Αναφέρεται ότι στην περιοχή υπήρχε ανεπτυγμένη κτηνοτροφία⁸⁸⁵.

⁸⁸¹ Αναλυτικά για τους υδρόμυλους της Βαϊδενίτσας βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. III. Υδρόμυλοι Άλεσης, 273-275.

⁸⁸² Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι - Βαϊδενίτσα*, 20.

⁸⁸³ Νομικός, *Υδροκίνηση*. Οικονομίδου-Μπότσου, «Υδροκίνηση».

⁸⁸⁴ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 136.

⁸⁸⁵ Ταρασουλέας, *Ανδρούβιστα*, 129-143, κυρίως 130.

Λίγο δυτικότερα από το αλώνι, ξεκινά παλαιό καλντερίμι, το οποίο οδηγεί στην πλαγιά του λόφου, βορειοδυτικά του συγκροτήματος, όπου εκτείνεται, εντός κυκλοτερούς περιβόλου, η κτιστή μελισσοκομική μονάδα της μονής (Σχ.21, εικ.640-643). Για την κατασκευή της κτηνοτροφικής-αγροτικής αυτής εγκατάστασης επιλέχθηκε μία θέση ιδιαίτερα δυσπρόσιτη και απομονωμένη, ενώ τον φυσικά οχυρό της χαρακτηρα ενισχύει ο περίβολος, εντός του οποίου εισέρχεται κανείς μέσω μιας γκρεμισμένης σήμερα πύλης. Το μελισσοκομείο σήμερα διατηρείται πολύ αποσπασματικά, αλλά επιτρέπει τον σχηματισμό μιας εικόνας της μορφής του. Διαιρείται σε επιμέρους τμήματα, τα οποία έχουν τη μορφή λίθινων τοίχων σε παράλληλη διάταξη. Κάθε μελισσότοιχος σχηματίζεται από θερίδες, κατασκευασμένες από τέσσερις λίθινες πλάκες έκαστη και συγκολλημένες με κονίαμα, ώστε να σχηματίζουν τετράγωνα διάχωρα. Η εμπρόσθια πλευρά των θερίδων έκλεινε με λίθινη πλάκα που διέθετε οπή για την είσοδο των μελισσών, ενώ ο τρύγος γινόταν από την οπίσθια πλευρά, η οποία έκλεινε με τη βοήθεια λίθινου πώματος. Οι μελισσότοιχοι ήταν διώροφοι ή και ψηλότεροι και διέθεταν από πέντε έως δέκα κατά μήκος θερίδες ανά όροφο. Παρόμοια κτιστά μελισσοκομεία, λίθινα ή σε συνδυασμό λίθινων και πήλινων στοιχείων, ιδιωτικά ή κοινοτικά, εντοπίζονται σε πολλές θέσεις της Έξω Μάνης, με καλύτερα σωζόμενο το παράδειγμα του μελισσοκομείου στο Νεοχώρι Λεύκτρου, ακριβώς χρονολογημένο το 1782 σύμφωνα με επιγραφή. Όμοιου τύπου κτιστά μελισσοκομεία, αλλά χωρίς περίβολο και μικρότερα σε μέγεθος, απαντούν επίσης στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας⁸⁸⁶ αλλά και στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Κότρωνα της Ανατολικής Μάνης⁸⁸⁷.

Η ακριβής χρονολόγηση των παραπάνω αγροτικών κτισμάτων του μοναστηριού είναι δυσχερής, ενώ και το ίδιο το καθολικό δεν παρέχει σαφή στοιχεία για τη χρονολόγηση της ανέγερσής του. Η μορφή, πάντως, του μοναστηριακού συγκροτήματος με το καθολικό έξω από τον μοναστικό πυρήνα, δημιουργεί προβληματισμούς. Ήταν μια αρχιτεκτονική επιλογή, την οποία επέβαλε η μεγάλη κατωφέρεια και η διαμόρφωση του εδάφους; Από τα μορφολογικά στοιχεία, τα οποία έχουμε στη διάθεσή μας και τις διαθέσιμες χρονολογικές ενδείξεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το καθολικό είναι κτίσμα του 18^{ου} αιώνα και προϋπήρχε των υπόλοιπων κτισμάτων της μονής, η οποία θα πρέπει να οργανώθηκε κατά το τέλος του ίδιου αιώνα (1794). Ο πύργος και όλη η δυτική πτέρυγα είναι σύγχρονα. Αλλά και τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριού, εκτός από το διάφορο κτίσμα της βόρειας πτέρυγας, αν λάβει κανείς υπόψη τις τοιχοποιίες και τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά, δεν θα πρέπει να απέχουν πολύ χρονολογικά. Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, με βάση τα ιστορικά και οικονομικά δεδομένα της περιοχής, θα πρέπει το μοναστήρι να είχε λάβει την ολοκληρωμένη του μορφή. Στην υπόθεση αυτή συνάδουν και τα έντονα αμυντικά χαρακτηριστικά του. Οι ποικίλες αγροτικές εγκαταστάσεις, οι οποίες συνοδεύουν το μοναστηριακό συγκρότημα δίνουν την εικόνα της επάρκειας σε γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα.

⁸⁸⁶ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β΄. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 171-172.

⁸⁸⁷ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ΄. VI. Μελισσοκομία, 293-304.

Αρχειακές μαρτυρίες, πηγές, προφορική παράδοση

Το μοναστήρι της Βαϊδενίτσας έχει πλούσια παράδοση, σύμφωνα με την οποία, κατά την προεπαναστατική περίοδο, αποτελούσε λόγω της θέσης του, καταφύγιο αρματωλών και κλεφτών. Αναφέρεται ότι υπήρξε ένα από τα ορμητήρια των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων⁸⁸⁸. Την εποχή του αγώνα της εθνεγερσίας αναφέρεται ότι το μοναστήρι είχε οικονομική αυτονομία και αυτάρκεια και ότι οι υδρόμυλοι ανήκαν στην περιουσία του. Οι μοναχοί καλλιεργούσαν και διέθεταν τα προϊόντα στους οικισμούς Εξωχωρίου και Σαϊδόνας, αλλά και αλλού. Οι μύλοι, οι οποίοι λειτουργούσαν μετεπαναστατικά πλέον ως ιδιόκτητοι από μυλωνάδες της Σαϊδόνας, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εγκαταλήφθηκαν⁸⁸⁹.

⁸⁸⁸ Ταβουλαρέας, *Σαμονήλι - Βαϊδενίτσα*, 17.

⁸⁸⁹ Ταρασουλέας, *Ανδρούβισσα*, 129-143, κυρίως 130.

12. ΜΟΝΗ ΣΑΜΟΥΗΛ ΣΤΗ ΣΑΪΔΟΝΑ

Θέση

Λίγο νοτιότερα από τη μονή Βαϊδενίτσας, σε μια δεύτερη ρεματιά, η οποία καταλήγει κι αυτή στη χαράδρα του Φονέα, μεταξύ των οικισμών Εξωχωρίου και Σαϊδόνας⁸⁹⁰, βρίσκεται το μοναστήρι του Σαμουήλ (εικ.595, 596). Ένας λόφος χωρίζει τα δύο μοναστήρια, ενώ μαζί με τον οχυρό πύργο του καπετάν Κιτρινιάρη δυτικότερα, τα τρία συγκροτήματα δημιουργούν ένα αμυντικό τρίγωνο στις δυτικές παρυφές του Ταϋγέτου, το οποίο διασφάλιζε τα νότια - νοτιοανατολικά σύνορα της περιφέρειας της Ανδρούβιστας και προστάτευε τη δίοδο προς και από το δάσος της Βασιλικής και τον Μυστρά (εικ.644,645). Το μοναστήρι είναι κρυμμένο μέσα στην καταπράσινη ρεματιά, όπου φύονται βελανιδιές, καρυδιές και αγριοκληματαριές και η βλάστηση οργιάζει λόγω των άφθονων υδάτων. Η ανατολική του πλευρά περιβάλλεται από πυκνό δάσος με έλατα και κέδρους.

Η πρόσβαση γίνεται από ένα δύσβατο μονοπάτι, το οποίο διέρχεται κατά μήκος της ρεματίας και κατευθύνεται νότια έως την είσοδο της μονής. Παρά τη δυσπρόσιτη και φυσικά οχυρή του θέση, το μοναστήρι προστατευόταν από ψηλό περίβολο και πολεμικό πύργο, τα οποία ενίσχυαν τον έντονα αμυντικό του χαρακτήρα. Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή και από τον πύργο η θέα είναι απρόσκοπτη προς τον μεσσηνιακό κόλπο.

Το μοναστήρι του Σαμουήλ δεν διαλύθηκε με τα βασιλικά διατάγματα του 1833-1834, καθώς φαίνεται πως είχε τον απαιτούμενο αριθμό μοναχών⁸⁹¹. Περιέπεσε σταδιακά σε παρακμή και διαλύθηκε λίγο αργότερα, γύρω στο 1854, μετά το θάνατο και του τελευταίου ηγούμενου του παπα-Γιαννούλη Πετρουλέα, γόνου της ιστορικής οικογένειας των Παλαιολόγων Ταβουλάρηδων Σγουρομαλλαίων⁸⁹². Ο κώδικας του μοναστηριού καταστράφηκε. Η μεγάλη κτηματική περιουσία της μονής περιήλθε στο Κράτος, ένα μέρος της πουλήθηκε και τα υπόλοιπα παραχωρήθηκαν το 1928 στην Αεροπορική Άμυνα για την ενίσχυσή της.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Κτισμένο σε έδαφος με έντονη κλίση είναι το μοναδικό από τα μοναστήρια της Ανδρούβιστας, το οποίο παρουσιάζει την τυπική μοναστηριακή διάταξη, με τα κτίσματα να διατάσσονται κατά μήκος των πλευρών ενός σχεδόν τετράπλευρου περιβόλου και το καθολικό περίπου στο κέντρο και ελεύθερο περιμετρικά⁸⁹³ (Σχ.22,23). Το καθολικό είναι μετατοπισμένο προς τα βορειοανατολικά ώστε να δημιουργείται μπροστά από τη δυτική του όψη μεγάλος αύλειος χώρος, ενώ δεν έχει ακριβώς προσανατολισμό ανατολής - δύσης, αλλά μάλλον νοτιοανατολικό-βορειοδυτικό, ιδιομορφία η οποία προφανώς υπαγορεύτηκε

⁸⁹⁰ Το τοπωνύμιο Σαϊδόνα είναι σλάβικο και προέρχεται από τη λέξη «*sadā*», η οποία σημαίνει κήπος, αμπελώνας (βλ. Malingoudis, *Studien*, 98-99). Ο οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά στο ποίημα του Ν. Νηφάκη (1798), και αργότερα στη στατιστική της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στο Μοριά (1829) (βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 327, πιν.Ι, παρ.ΙΙ). Ωστόσο, ο βυζαντινός ναός του Άη Στρατηγού (Ταξιάρχη) μεταξύ Σαϊδόνας και Καστάνιας επιβεβαιώνει την ανθρώπινη παρουσία στη θέση αυτή ήδη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους (βλ. Κάππας, «Νεότερα για τον Αϊ Στράτηγο»).

⁸⁹¹ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 545-547.

⁸⁹² Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι – Βαϊδενίτσα*, 9.

⁸⁹³ Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 27-30

από το φυσικό ανάγλυφο της θέσης, με τον φυσικό βράχο να προβάλλει σε μεγάλο ύψος σε όλη τη νότια πλευρά του συγκροτήματος (εικ.646,647). Στα βορειοανατολικά του καθολικού δεσπόζει ο ερειπωμένος πύργος του συγκροτήματος. Η σημερινή είσοδος στο μοναστήρι πραγματοποιείται μέσω ενός πρόχειρου ανοίγματος μεταξύ του καθολικού και του πύργου (εικ.648-650). Η ερειπιώδης κατάσταση διατήρησης των υπόλοιπων κτισμάτων του περιβόλου δεν επιτρέπει επιμέρους ταυτίσεις με συγκεκριμένες λειτουργίες - χρήσεις ή την σαφή αναγνώριση των οικοδομικών τους φάσεων. Τα κτίσματα διατάσσονται κατά μήκος της βόρειας, δυτικής και ανατολικής πλευράς του συγκροτήματος, ενώ η νότια πλευρά, όπου κυριαρχεί παντού το φυσικό βραχώδες έδαφος, προστατεύεται μόνο από ψηλό μανδρότοιχο. Κατά μήκος της ρεματιάς που περνά έξω και στα βόρεια του περιβόλου, εντοπίστηκαν τα ερείπια δύο μύλων και τα ίχνη υπαίθριας νεροτριβής (Σχ.22).

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, όπως και πολλά καθολικά μονών του 17ου και 18ου αιώνα στην Έξω Μάνη, αλλά και στη γειτονική Αλαγονία⁸⁹⁴ (εικ.651-654). Ανήκει στη δεύτερη παραλλαγή του καταλόγου του Ορλάνδου, με ισοσκελείς τις τρεις κεραίες και μεγαλύτερη τη δυτική⁸⁹⁵ (Σχ.24). Πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Τόσο ο τρούλος όσο και οι στέγες των κεραιών είναι σήμερα καλυμμένες από μπετόν και κεραμίδια. Τμήματα της αρχικής στέγης από σχιστολιθικές πλάκες (τίκλες) εντοπίζονται περιμετρικά των κεραιών κάτω από την πλάκα σκυροδέματος (εικ.655). Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή με σπάνια παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς.

Το τύμπανο του τρούλου εξωτερικά είναι οκτάπλευρο, με μία στενή, σφραγισμένη σήμερα, φωτιστική θυρίδα σε κάθε πλευρά (εικ.656-657). Ίχνη από εντοιχισμένα πινάκια εντοπίζονται στις πλευρές του, έκκεντρα τοποθετημένα ή πάνω από τις φωτιστικές σχισμές. Μόνο ένα σώζεται αποσπασματικά. Πρόκειται για εφυαλωμένο πινάκιο με γραπτή διακόσμηση, προϊόν πιθανόν ελλαδικού εργαστηρίου, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές του 17ου αιώνα⁸⁹⁶ (εικ.658). Κάτω από το μεταγενέστερο οριζόντιο γείσο διακρίνεται το αρχικό καμπυλόγραμμο με πηλινες προεξέχουσες υδρορροές. Η τοξωτή απόληξη των πλευρών του τυμπάνου μαρτυρά μια αρχική κατασκευή μιμούμενη αθηναϊκό τρούλο χωρίς τους γωνιακούς κιονίσκους⁸⁹⁷. Στα ανατολικά η αψίδα είναι τρίπλευρη και φέρει μικρή φωτιστική σχισμή σήμερα σφραγισμένη. Όλες οι πλευρές του ναού είναι τυφλές, εκτός από την πρόσοψη, όπου ανοίγεται η χαμηλή θύρα με οριζόντιο ανώφλι και τη βόρεια όψη της βόρειας κεραιάς,

⁸⁹⁴ Για τον αρχιτεκτονικό τύπο βλ. γενικά Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 107-109. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1980, 217-218. Για παραδείγματα στη Μάνη από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο βλ. και παραπάνω Μέρος Β', 1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρινίτσας στα Σωτηριάνικα, 78, σημ.469 και Μέρος Β', 2. Μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, 88, σημ.509.

⁸⁹⁵ Όρλάνδος, «Μνημεία της Ρόδου», 86-87.

⁸⁹⁶ Ανήκει στην ομάδα των αγγείων που μιμούνται τα ιταλικά μαγιόλικα του 15ου και 16ου αιώνα. Βλ. Frantz, «Turkish Pottery». Μπορμπουδάκη (επιμ.), *Πηλός Χρώμα*, 70, εικ.33.

⁸⁹⁷ Για τη χρήση αθηναϊκού τρούλου σε εκκλησίες της τουρκοκρατίας βλ. Μπούρας, *Μαθήματα*, 337 και Πετρονώτης, «Ο Άγιο-Δημήτρης», 200.

όπου ανοίγεται μικρό ορθογώνιο παράθυρο, του οποίου η μορφή είναι αποτέλεσμα μετασκευής.

Οι όψεις του ναού είναι ακόσμητες. Περισσότερο επιμελημένη είναι η δυτική όψη, στον άξονα της οποίας υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο με στοιχειώδη κεραμοπλαστικό διάκοσμο (εικ.659). Πάνω από τη θύρα υπάρχει κόγχη με σπαράγματα τοιχογραφίας και ψηλότερα διακρίνονται τα ίχνη τριών εντοιχισμένων πινακίων. Το μοναδικό σωζόμενο είναι εισηγμένο από την Ανατολή, εργαστηρίου Iznik, και χρονολογείται στον πρώιμο 17ο αιώνα (εικ.660)⁸⁹⁸.

Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες καλής τέχνης, οι οποίες όμως έχουν υποστεί μεγάλες βλάβες λόγω της υγρασίας (εικ.661). Ολόκληρη η ανατολική κεραία καταλαμβάνει τον χώρο του ιερού. Η προς δυτικά απόληξη του τοιχογραφικού διακόσμου στους πλάγιους τοίχους του μαρτυρά ότι το αρχικό τέμπλο ήταν κτιστό. Σήμερα στη θέση του υπάρχει ξύλινο νεότερο τέμπλο. Ένα σύστημα τεσσάρων ξύλινων ελκυστήρων, οι οποίοι δεν σώζονται σήμερα, συνέδεε τις γενέσεις των ημικυλινδρικών θόλων των κεραιών στο τετράγωνο στήριξης του τρούλου. Στον νότιο τοίχο της ανατολικής κεραίας, στο ύψος του ελκυστήρα, σώζεται ημικατεστραμμένη κεφαλαιογράμματη κτητορική επιγραφή (εικ.664,665): «[...] τοῦ ἰοῦ αὐτοῦ σαμουήλ ἱερομονάχου [...] τῆς σινοδιά(ς) αὐτοῦ / εἰς ψυχικὴν αὐτ(ῶν) [σωτηρίαν] [...] / [...] ἐκ [πνεύματος πονηροῦ]. ἐπὶ ἔτους ἀπὸ κτίσε(ως) κόσμου ζρμα ἀπὸ δὲ ἔτου[ς] / κ(υρί)ου αχλγ τῆς [...]»⁸⁹⁹. Σε ορισμένα σημεία του ιερού διακρίνεται παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης (εικ.662). Στην τράπεζα της Πρόθεσης εντοπίστηκε εντοιχισμένο βαθύ πινάκιο, ανατολικής προέλευσης, εργαστηρίου Iznik, το οποίο χρονολογείται περίπου στο 1600⁹⁰⁰ (εικ.663).

Σύμφωνα με την επιγραφή, το 1633 (7141 από κτίσεως κόσμου) κτίσθηκε ή ιστορήθηκε ο ναός από τον ιερομόναχο Σαμουήλ και τη συνοδεία του. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού, όπως το αρχικό καμπυλόγραμμο γείσο του τρούλου, ο υποτυπώδης κεραμοπλαστικός διάκοσμος και τα εντοιχισμένα πινάκια, μαρτυρούν την προσπάθεια διατήρησης των παραδοσιακών αρχιτεκτονικών μορφών της βυζαντινής περιόδου, αποδοσμένων με τρόπο απλοποιημένο και προσαρμοσμένων στις επικρατούσες τάσεις της εποχής⁹⁰¹.

Περιγραφή συγκροτήματος

Τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος είναι σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένα και μόνο κάποιοι περιμετρικοί τοίχοι σώζονται αποσπασματικά. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται ο πύργος, στα ανατολικά του καθολικού⁹⁰². Έχει περίπου τετράγωνη κάτοψη, εξωτερικές διαστάσεις 4,18μ.×4,28μ. και είναι κτισμένος με αργολιθοδομή. Πρόκειται για αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μανιάτικου πολεμόπυργου, χαρακτηριστικού της τοπικής

⁸⁹⁸ Μπορμπουδάκη (επιμ.), *Πηλός Χρόμα*, 156, αρ.114.

⁸⁹⁹ Την επιγραφή δημοσίευσε πρώτος ο Γ. Ταβουλαρέας (βλ. *Σαμουήλι – Βαϊδενίτσα*, 6) και στη συνέχεια ο Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης», 200.

⁹⁰⁰ Μπορμπουδάκη (επιμ.), *Πηλός Χρόμα*, 141, αρ.99, 147, αρ. 105.

⁹⁰¹ Ο Γ. Ταβουλαρέας αναφέρει τις χρονολογίες 1801 και 1809 χαραγμένες σε πλάκες, οι οποίες βρέθηκαν στα ερειπωμένα κτίσματα του μοναστηριού και είχαν μεταφερθεί για φύλαξη στο εσωτερικό του καθολικού. Βλ. Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι – Βαϊδενίτσα*, 7.

⁹⁰² Για τους πύργους των μοναστηριών βλ. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 134-137.

αρχιτεκτονικής της β΄ Τουρκοκρατίας⁹⁰³ (Σχ.25). Εσωτερικά χωριζόταν με ξύλινα πατώματα σε τέσσερις στάθμες, εκ των οποίων η τελευταία στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα (εικ.670,671). Ένα μικρό ορθογώνιο άνοιγμα (καταπακτή) στην καμάρα επέτρεπε την πρόσβαση στο, προστατευμένο με ψηλό στηθαίο, δώμα πάνω από τη δίρριχτη στέγη. Λιγιστά ήταν τα ανοίγματα του πύργου στην αρχική του φάση και περιορίζονταν μόνο στη δυτική και βόρεια όψη, οι οποίες ήταν προσανατολισμένες προς το εσωτερικό του περιβόλου. Η νότια πλευρά του ήταν τυφλή, ενώ στην ανατολική δύο ορθογώνια μικρά παράθυρα οφείλονται σε μεταγενέστερη επέμβαση (εικ.668). Η χαμηλή τοξωτή θύρα ανοίγεται στην πιο προστατευμένη βόρεια όψη (εικ.666,667). Ψηλότερα στη βόρεια πλευρά της ανώτερης στάθμης υπάρχει μικρό παράθυρο μετασκευασμένο, με οριζόντιο ανώφλι. Ένα δεύτερο μικρό τοξωτό θυραίο άνοιγμα ανοιγόταν στη δυτική όψη της γ΄ στάθμης, σε ύψος σχεδόν 4μ. πάνω από το έδαφος, τοιχισμένο σήμερα έως τη μέση και μετασκευασμένο σε παράθυρο (εικ.669). Εκτός από τα ανοίγματα, οι τοίχοι διατρυπώνται από πολλαπλές τυφεκιοθυρίδες σε κάθε στάθμη.

Ένα ορθογώνιο πρόσκτισμα στα βορειοανατολικά, σήμερα εντελώς ερειπωμένο (εικ.672), προστάτευε τη βόρεια θύρα του πύργου και τον ένωνε με τη βόρεια - βορειοδυτική πτέρυγα του συγκροτήματος, η οποία αποτελείται από τέσσερα ερειπωμένα κτίσματα. Το δεύτερο από ανατολικά προς δυτικά σώζεται σε καλύτερη κατάσταση (Σχ.26, εικ.673-676). Ήταν διώροφο με καμαροσκέπαστο κατώι, όπως μαρτυρά το ίχνος της καμάρας στον δυτικό τοίχο. Δύο χαμηλά τοξωτά ανοίγματα στη νότια όψη επέτρεπαν την πρόσβαση στο κατώι. Στη βόρεια όψη του, η οποία αποτελεί και την εξωτερική πλευρά του περιβόλου, ανοίγονται ψηλά στο ανώι ένα πολύ μικρό τοξωτό παράθυρο και ένα ορθογώνιο προεξέχον κλουβί (πετρομάχος) με ζεματίστρα στη βάση για την εποπτεία και την άμυνα της μονής από βόρεια-βορειοδυτικά⁹⁰⁴. Το κτίσμα αυτό είναι περισσότερο επιμελημένο από τα υπόλοιπα του μοναστηριακού συγκροτήματος. Είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και αραγή χρήση πλίνθων. Τα τοξωτά υπέρθυρα των ανοιγμάτων του κατωγιού είναι κατασκευασμένα από τρεις καλολαξευμένους πώρινους θολίτες, ενώ το τόξο του παραθύρου της βόρειας όψης αποτελείται από δύο μονάχα αδρά λαξευτούς ασβεστόλιθους. Με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του το κτίσμα θα πρέπει πιθανώς να ταυτιστεί με την τράπεζα της μονής⁹⁰⁵, υπόθεση η οποία ενισχύεται και από τη θέση του, ακριβώς απέναντι από την είσοδο του καθολικού⁹⁰⁶.

Τα υπόλοιπα κτίσματα της βόρειας πτέρυγας είναι εντελώς ερειπωμένα και πνιγμένα στη βλάστηση (εικ. 677-680). Ήταν διώροφα και αυτά, όπως συμπεραίνεται από τις σωζόμενες δοκοθήκες των ξύλινων πατωμάτων των ανωγιών και εφοδιασμένα με πολλαπλές τυφεκιοθυρίδες. Τα ανοίγματα στην βόρεια εξωτερική όψη τους περιορίζονταν μόνο στα ψηλότερα σημεία. Στο δυτικό πέρας της βόρειας πτέρυγας, μεταξύ του τέταρτου κατά σειρά κτίσματος και της δυτικής πτέρυγας, διαμορφώνεται θυραίο άνοιγμα (η θέση της αρχικής πύλης;) για την πρόσβαση στο συγκρότημα από βορειοδυτικά (εικ.681,682).

⁹⁰³ Γενικά για τους πύργους στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Μάνης βλ. Βαγιακάκος, «Πύργου». Σαΐτας, «Οχυρές εγκαταστάσεις». Ο ίδιος, *Μάνη*, 60-70. Μεγαλομμάτη - Μαυροειδή, «Ο πύργος Δουράκη».

⁹⁰⁴ Σαΐτας, *Μάνη*, 129, εικ.272.

⁹⁰⁵ Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι – Βαϊδενίτσα*, 6.

⁹⁰⁶ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 43-55.

Η δυτική πτέρυγα αποτελείται από τρία κτίσματα, τα οποία διατάσσονται παρατακτικά, κάθετα προς τις υψομετρικές καμπύλες, σε έδαφος με έντονη κατωφέρεια και βρίσκονται επίσης σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης (εικ.683). Το βορειότερο ήταν ένα ορθογώνιο επίμηκες κτίσμα, διαστάσεων 10,20μ.χ4,40μ., το οποίο στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα (εικ.684-688). Σώζεται ο δυτικός τοίχος, ο οποίος αποτελεί και τη δυτική εξωτερική πλευρά του περιβόλου, έως το ύψος της γένεσης της καμάρας, και αποσπασματικά ο βόρειος και ανατολικός. Η καμάρα δεν έχει σωθεί παρά μόνο το ίχνος της στα νότια, όπου εφάπτεται στο μεσαίο κτίσμα της πτέρυγας. Οι δοκοθήκες στη δυτική μακρά πλευρά μαρτυρούν την ύπαρξη ξύλινου πατώματος για τη διαίρεση του κτηρίου σε δύο στάθμες. Ένα θυραίο άνοιγμα στην ανατολική πλευρά, από τη μεριά της αυλής, επέτρεπε την είσοδο στο κατώι. Άλλα ανοίγματα δεν σώζονται στον ανατολικό τοίχο. Στη βόρεια στενή όψη ανοίγεται μία τυφεκιοθυρίδα χαμηλά και τα ίχνη της παρειάς ενός παραθύρου ψηλότερα, ενώ ο δυτικός τοίχος ήταν σε όλο το ύψος τυφλός.

Το μεσαίο κτίσμα της πτέρυγας υπερέχει σε ύψος του βόρειου λόγω της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς (εικ.687-689). Έχει διαστάσεις 10,68μ.χ4,40μ. και το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής του έχει καταπέσει στο εσωτερικό. Σώζεται μέρος του θυραίου ανοίγματος επίσης στα ανατολικά και ένα μικρό παράθυρο στη βόρεια στενή πλευρά, το οποίο προβάλλει πάνω από την καμάρα του βόρειου κτίσματος. Το τρίτο κτίσμα της δυτικής πτέρυγας είναι τετράγωνης κάτοψης, εξωτερικών διαστάσεων 4,40μ.χ4,40μ., και καταλαμβάνει την νότια γωνία του περιβόλου (Σχ.27, εικ.690-694). Στους σωζόμενους τοίχους εντοπίζονται πολλαπλές τυφεκιοθυρίδες και δοκοθήκες για τη στερέωση ξύλινου πατώματος. Η μορφή και η θέση του κτίσματος, το πάχος της τοιχοποιίας που φτάνει το 1μ., η παντελής απουσία παραθύρων στα σωζόμενα τμήματα και οι τυφεκιοθυρίδες υποδεικνύουν την ταύτισή του με πύργο.

Ψηλός μανδρότοιχος ενώνει το νότιο πυργοειδές κτίσμα της δυτικής πτέρυγας με ένα ορθογώνιο καμαροσκέπαστο ισόγειο κτίσμα στα νοτιοανατολικά, διαστάσεων 7,10μ.χ3,50μ., το οποίο βρίσκεται πίσω ακριβώς από το καθολικό, στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος (εικ.695,696). Έχει θύρα στη δυτική μακρά πλευρά, ένα μικρό παράθυρο στην ανατολική και στο εσωτερικό σώζονται κατάλοιπα υδραυλικού κονιάματος (εικ.697,698). Στην ανατολική μακρά πλευρά του εφάπτεται τμήμα τοίχου κάποιου κατεστραμμένου κτίσματος, όπου ανοίγονται δύο τυφεκιοθυρίδες, οι οποίες επέτρεπαν την εποπτεία του περάσματος που σχηματίζεται μεταξύ καθολικού και πολεμικού πύργου στα ανατολικά του συγκροτήματος (εικ.649,650,699). Σήμερα στο σημείο αυτό διαμορφώνεται πρόχειρο άνοιγμα για την πρόσβαση στο συγκρότημα. Εάν η αρχική πύλη της μονής βρισκόταν στο σημείο αυτό ή στη θέση του βορειοδυτικού ανοίγματος δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα.

Η ερειπιώδης κατάσταση διατήρησης των υπόλοιπων κτισμάτων του περιβόλου δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό των χρήσεών τους και τη σαφή αναγνώριση των οικοδομικών τους φάσεων. Όλα τα κτίσματα είναι κτισμένα με αργολιθοδομή και σπάνια χρήση πλίνθων. Οι κάθετοι αρμοί, οι οποίοι εντοπίζονται στη βορειοδυτική πτέρυγα, στην τοιχοποιία του δεύτερου κτίσματος με τον πετρομάχο και στο διπλανό του προς ανατολικά μαρτυρούν κάποια μετασκευή στο ανατολικό τμήμα της πτέρυγας αυτής. Τα υπόλοιπα κτίσματα προς δυτικά, όπως και όλη η δυτική πτέρυγα ανήκουν σε μία φάση, ίσως των αρχών του 17ου αιώνα, όπως και το καθολικό. Στην ίδια χρονική περίοδο θα πρέπει να

ενταχθεί και ο νότιος μανδρότοιχος με το καμαροσκέπαστο κτίσμα πίσω από το καθολικό. Πιθανότατα, στην φάση αυτή ο μοναδικός πύργος της μονής βρισκόταν στα νοτιοδυτικά. Σε επόμενη φάση, επί β' Τουρκοκρατίας, ανεγέρθηκε ο πολεμόπυργος στα ανατολικά του καθολικού και διαμορφώθηκε η βορειοανατολική πλευρά του συγκροτήματος.

Στο ορθογώνιο ερειπωμένο πρόσκτισμα που ενώνει τον πύργο με τη βόρεια-βορειοδυτική πτέρυγα εντοπίστηκε μικρό κτιστό μελισσοκομείο (Σχ.28, εικ.700). Μέσα στο πάχος του δυτικού τοίχου διαμορφώνονται με μεγάλες λίθινες πλάκες πέντε θερίδες, ορθογώνια δηλαδή παραλληλεπίπεδα διάχωρα, τα οποία λειτουργούσαν ως κυψέλες⁹⁰⁷. Η είσοδος των μελισσών γινόταν από μικρές οπές μέσα στη λιθοδομή της εξωτερικής παρειάς του τοίχου, ενώ η συγκομιδή γινόταν από την πίσω όψη, η οποία έκλεινε με λίθινο πώμα.

Κατά μήκος της ρεματιάς, η οποία περνά από τα βόρεια της μονής, εντοπίστηκαν τα ερειπωμένα κτίσματα δύο υδρόμυλων (Σχ.29, εικ.701,702). Μόνο ο ένας επιτρέπει μερικό σχολιασμό πνιγμένος μέσα στην άγρια βλάστηση. Φέρει έντονες ομοιότητες, μορφολογικές και κατασκευαστικές με τους μύλους της μονής Βαϊδενίτσας. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίσμα κατασκευασμένο με αδρούς και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους εν ξηρώ. Ο εντοπισμός δύο χώρων κατάλληλων για τη στέγαση του κινητικού μηχανισμού (της φτερωτής) μαρτυρά ότι ο μύλος ήταν *διόφθαλμος* (είχε δύο αλεστικούς μηχανισμούς), όπως ο υδρόμυλος της μονής Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, στα Σωτηριάνικα⁹⁰⁸ (εικ.703,704). Από το δεύτερο κτίσμα σώζονται μόνο ίχνη των θεμελίων του.

Δίπλα και πάνω στο σύγχρονο μονοπάτι που διέρχεται κατά μήκος του ρέματος εντοπίστηκε υπαίθρια νεροτριβή (ντριστελά) κατά το ήμισυ χωσμένη, έτσι ώστε να εξυπηρετεί πλέον τις ανάγκες διέλευσης (εικ.705,706). Πρόκειται για την πιο απλή από τις υδροκίνητες εγκαταστάσεις, καθώς δεν διαθέτει κάποιο μηχανισμό, η οποία αξιοποιεί τη δυναμική ενέργεια του νερού για την επεξεργασία των μάλλινων υφασμάτων στο στάδιο κατεργασίας τους ή στο ετήσιο πλύσιμό τους. Αποτελείται από μία βαθιά κοιλότητα μέσα στο έδαφος, μέσα στην οποία κατασκευαζόταν ξύλινος κάδος σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου από σφηνωμένες μεταξύ τους σανίδες δεμένες με σιδερένια τσέρκια. Για να μην υπάρχει κίνδυνος ανοίγματος των ξύλινων τοιχωμάτων χτιζόταν περιφερειακά ισχυρός τοίχος, τα κατάλοιπα του οποίου εντοπίστηκαν στη μονή Σαμουήλ. Η μεγάλη διάμετρος του επάνω ανοίγματος του τοίχου, η οποία ξεπερνάει τα 3μ., μαρτυρά ότι ανήκει στον τύπο των γυριστών νεροτριβών, όπου το νερό εκτοξευόταν υπό κλίση από το βαγένι στο τοίχωμα του κάδου δημιουργώντας δίνη στο κέντρο και συμπαρασύροντας τα υφαντά, τα οποία με την τριβή γίνονταν πιο μαλακά και αφράτα⁹⁰⁹.

Αρχαιακές Μαρτυρίες - Γραπτές πηγές - προφορική παράδοση

Στις γραπτές πηγές αναφέρεται ότι η μονή είχε και σιδηρουργείο, όπου μοναχοί μάστορες επισκεύαζαν γεωργικά εργαλεία και τα όπλα των κλεφτοκαπεταναίων της προεπαναστατικής περιόδου⁹¹⁰. Μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κάποια εγκατάσταση, η

⁹⁰⁷ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. VI. Μελισσοκομία, 293-304.

⁹⁰⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. I. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα, 85.

⁹⁰⁹ Νομικός, *Υδροκίνηση*.

⁹¹⁰ Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι – Βαϊδενίτσα*, 8.

οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί με σιδηρουργείο, όμως ανάλογες δραστηριότητες κατασκευής και επισκευής όπλων και εργαλείων δεν απαιτούν πάντα κάποιου είδους κτηριακή εγκατάσταση, ενώ φαίνεται ότι μοναστήρια και οχυρά συγκροτήματα καπετανίων της περιοχής δραστηριοποιούνταν σ' αυτόν τον τομέα. Σιδηρουργείο σώζεται επίσης στο οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων στην Επάνω Καρδαμύλη⁹¹¹, ενώ στοιχειώδης εγκατάσταση σιδηρουργείου αποκαλύφθηκε μετά από ανασκαφική έρευνα στον Πύργο Δουράκη στην Καστάνια⁹¹². Αξίζει να μνημονευθεί επίσης μία αναφορά για την ύπαρξη μπαρουτόμυλου στη μονή, όπου έφτιαχναν καλή μπαρούτη από τα κάρβουνα της ασφάκας, η οποία αφθονεί στην περιοχή⁹¹³.

Κατά την παράδοση το μοναστήρι ήταν πλούσιο, με μεγάλη κτηματική περιουσία και με κοπάδια γιδοπροβάτων. Αναφέρεται ακόμα ότι «στη θέση Μετόχι - Παναγίτσα είχε τα κτήματά της η Μονή Σαμουήλ, όπου υπήρχαν λιοτρίβι, ληνός, στέρνα»⁹¹⁴. Την ύπαρξη ληνού και την ενασχόληση με την αμπελουργία επιβεβαιώνει και το τοπωνύμιο Σαϊδόνα⁹¹⁵, μαρτυρώντας προφανώς τον χαρακτήρα της αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή. Άλλωστε, ο επισκέπτης συναντά ακόμα και σήμερα άγρια κλήματα στον περιβάλλοντα χώρο της μονής. Αγροτική όμως εγκατάσταση ληνού δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Ομοίως και ελαιουργείου. Αναφέρεται επίσης ότι η μονή διατηρούσε γηροκομείο, θεραπευτήριο για πάσχοντες από φρενικές νόσους και σχολείο⁹¹⁶.

Στις 12 Ιουνίου του 1800 ο Παναγιώτης Τρουπάκης, «*με ὄλους τοὺς ἐδικούς μου Παναγιωτέους*» και με άλλες δευτερεύουσες οικογένειες της καπετανίας, υπογράφει τον ορισμό ηγούμενου του μοναστηριού τους, το οποίο φαίνεται ότι λόγω των περιστάσεων είχε περιπέσει σε μεγάλες δυσχέρειες⁹¹⁷ (εικ.707). Στο έγγραφο αναφέρεται ότι προκειμένου να μην αφανισθεί το μοναστήρι ορίζουν ως ηγούμενο τον Παῖσιο Αβδουλάκη, με τον όρο οι ίδιοι να μην έχουν καμία αξίωση από την περιουσία του μοναστηριού, χωράφια, μπιστάνια, μύλους, κινητά και ακίνητα, αλλά να συνδράμουν όπως μπορούν τον ηγούμενο. Παράλληλα ο ηγούμενος υποχρεούται να προστατεύει και να φροντίζει το μοναστήρι και να μην είναι αμελής όπως οι προηγούμενοι, διαφορετικά θα έχει την κατάρα της Παναγίας. Το έγγραφο συνυπογράφουν εκπρόσωποι οικογενειών της Καπετανίας από τη Σαϊδόνα και το Εξωχώρι. Είναι αξιοσημείωτο ότι το όνομα του ιερομόναχου Παΐσιου Αβδουλάκη απαντά στη μισοκατεστραμμένη επιγραφή της Πρόθεσης του καθολικού, η οποία ανήκει σε β' στρώμα τοιχογράφησης (εικ.708,709). Φαίνεται ότι ο ίδιος, πριν γίνει ηγούμενος στο μοναστήρι, συνέδραμε στην τοιχογράφηση του δεύτερου στρώματος του ναού, η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 18ου αιώνα. Ύστερα από τον εντοπισμό μύλων στον περιβάλλοντα χώρο της μονής Σαμουήλ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το έγγραφο αναφέρεται στο μοναστήρι αυτό και όχι στη Βαϊδενίτσα, όπως έχει κατά καιρούς υποστηριχθεί⁹¹⁸.

⁹¹¹ Χριστοφίδου, «Οχυρωμένα Συγκροτήματα», 171.

⁹¹² Μεγαλομμάτη - Μαυροειδή, «Ο πύργος Δουράκη».

⁹¹³ Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι – Βαϊδενίτσα*, 8.

⁹¹⁴ Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο», 86.

⁹¹⁵ Βλ. παραπάνω, σημ.890.

⁹¹⁶ Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 698.

⁹¹⁷ Το έγγραφο έχει δημοσιεύσει ο Γούδας, «Τρουπάκακι ή Μούρτζινου», 405.

⁹¹⁸ Μαραβελέας, *Οί Παλαιολόγοι*, 60. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον*, 698.

III. ΤΟΠΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΖΥΓΟΥ

Η τοπική ενότητα Ζυγού είναι η νοτιότερη από τις τρεις γεωγραφικές και σχετικά αυτόνομες διοικητικά περιφέρειες της Έξω Μάνης και περιλαμβάνει τους οικισμούς του πρώην δήμου Λεύκτρου⁹¹⁹ (εικ.710,711). Σύμφωνα με τον Σ. Κουγέα ο Ζυγός της Έξω Μάνης «περιλαμβάνει την βουνοσειράν του Ταυγέτου κατά μήκος από το χωρίον Λεύκτρου μέχρι το Βοιτύλον και αρχίζει από το χωρίον Πύργος (Λεύκτρον), τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς ὄριον ἀπὸ Βορρᾶ καὶ ἔχουσα εἰς τὸ μέσον τὴν Πλάτσαν καταλήγει πρὸς Νότον εἰς τὸ Βοιτύλον, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ χωρίζεται διὰ μεγάλης χαράδρας. Ὡς ὀρόσημον τοῦ πρὸς Νότον τέρματος τοῦ Ζυγοῦ θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ἔκπαιαι ἢ παρὰ τὸ χωρίον Πολιάνα «Μεγάλη Πέτρα» τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, ἀποσπασθεῖσα ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου φερωνύμου βουνοῦ τοῦ Ὁσίου, καλουμένου Ἁγίου Νίκου».⁹²⁰

Η λέξη ζυγός μεταφορικά σημαίνει κορυφή βουνού με τις εκατέρωθεν πλευρικές εκτάσεις⁹²¹. Ὡς εκ τούτου κατέστη γεωγραφικό τοπωνύμιο, το οποίο απαντάται σε ορεινές περιοχές τόσο στον μεσαίωνα όσο και σήμερα⁹²². Τον Ζυγό της Μάνης περιγράφει ο Ερμόδωρος Μιχαήλ Κριτόβουλος ο Ίμβριος τον 15ο αι.: «Ἄκρα γὰρ ἦν ἠλίβατος παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ μεγάλου ὄρους τῆς Σπάρτης, ὃ δη Ζυγὸς λέγεται, ἄκρως ἀνέχουσα καὶ ὑπερκειμένη κρημνῶ τε μεγίστῳ καὶ φαράγγου βαθείᾳ, ἐν κύκλῳ πάντοθεν περιειρηγομένη καὶ κατησφαλισμένη, μιᾶ δὲ μόνη παρόδῳ καὶ ταύτῃ βραχεῖα τὴν εἴσοδον ἔχουσα»⁹²³. Ο βυζαντινός χρονογράφος της άλωσης Γεώργιος Φραντζής (15^{ος} αι.) διαιρεί τον Ζυγό σε Ἐσω και Ἐξω Ζυγό, ορίζοντας παράλληλα τα χωριά που ανήκουν στην κάθε περιοχή: «Ἡ Ζαρνάτα καὶ ἡ Γιάννιτζα, τὸ ἀδιάσειστον Μέλε, Δυρράχιον καὶ Πολυανοῦς καὶ τὰ περὶ αὐτὸν» βρίσκονται στον Ἐξω Ζυγό, ενώ στον Ἐσω Ζυγό «ἐνέκειτο τὸ βέλτιον φρούριον καὶ χώρας Πελοποννήσου τὸ Λεύκτρον Μαΐνης, τὸ ὁποῖον Ταιναρία πάλαι ἐκαλεῖτο· καὶ πάντα τὸν ἐκείνου Ζυγὸν ἄχρι καὶ τῆς πόλεως τῆς λεγομένης Οἰτύλου».⁹²⁴

⁹¹⁹ Βαγιακάκος, «Συμβολή εἰς τὰ περὶ Νίκλων», 186. Ο ἴδιος, «Δύο σχέδια», 488.

⁹²⁰ Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν», 9.

⁹²¹ Ἄμαντος, «Ζυγός», 272. Βαγιακάκος, «Τοπωνύμια ἐκ Μάνης», 211-212.

⁹²² Πρώτη μαρτυρία της λέξης γίνεται στον βυζαντινὸ χρονογράφο Μιχαήλ Ατταλειάτη (11ος αι.), ο οποίος αναφέρει «ὄπερ ἀνεστηκότα βουνὸν καὶ οἶον μεθόριον κείμενον τῆς τε Μακεδονικῆς καὶ τῶν περὶ τὸν Ἰστρον χωρῶν, ὃς καὶ Ζυγὸς διὰ τοῦ τοῖς ἐπιχωρίοις κατονομάζεται καὶ στενωποῦς ἔχει πολλοὺς, οὗς ὁ δημόδης λόγος κλεισοῦρας καλεῖν παρέλαβε». Βλ. Bekker (ed.), *Attaliotae Historia*, 37, 11.

⁹²³ Müller, *Κριτόβουλου Ἐπιγραφή Ἱστοριῶν*, βιβλ. Γ', κεφ.30-31, 134.

⁹²⁴ Bekker (ed.), *Georgius Phrantzes*, 131, 136, 390-391. Το κάστρο του Λεύκτρου αναφέρεται στο Χρονικό του Μορέως ως Beaufort (Ωραιόκαστρο). Κτίστηκε σε μια προσπάθεια του φράγκου πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου (1245-1278) να καθυποτάξει τους Τσάκωνες και τους Σλάβους του Ταυγέτου. Βρίσκεται στην κορυφή ενός παραθαλάσσιου λόφου, δίπλα στον σύγχρονο οικισμό της Στούπας, νοτίως της Καρδαμύλης, σε θέση που παλαιότερα ἐπόπτευε το λιμάνι της περιοχής και εξασφάλιζε τον έλεγχο της διόδου προς τον Ταυγέτο και τον Μυστρά. Σήμερα σώζεται σε ερειπωδὴ κατάσταση. Διακρίνεται μόνο η διαμόρφωση της πύλης εισόδου, τοίχοι και θεμέλια ἐνός κτηρίου, το οποίο ταυτίζεται με την πυργοκατοικία του φρουράρχου, καθώς και υπόγεια ορθογώνια δεξαμενή. Λόγω της περιορισμένης έκτασης του εκτιμάται ότι στέγαζε μόνο την φρουρά που ἐλέγχε τη θαλάσσια πρόσβαση. Οι ιστορικές πηγές και τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τοποθετούν την φάση ανέγερσής του στο γ' τέταρτο του 13ου αιώνα. Μετά τη μάχη της Πελαγονίας το κάστρο το 1262 πέρασε στους Μανιάτες, συμμάχους των Βυζαντινών, έως την κατάλυση του Δεσποτάτου του Μορέως το 1460, ὁπότε φαίνεται ὅτι σταδιακά παρήκμασε. A. Bon, *La Morée franque*, 502-508.

Στο Χρονικόν του Μορέως και σε άλλα μεσαιωνικά και νεότερα κείμενα το τμήμα αυτό καλείται *Ζυγός των Μελιγών ή του Μελιγού*⁹²⁵, *Δρόγγος των Μελιγγών*⁹²⁶ ή και *Δρόγγος των Σκλαβών*⁹²⁷, ενώ η χώρα όπου κατοικούσαν οι Ζυγίτες ονομαζόταν και Σκλάβικα⁹²⁸ ή Σκλαβονία, της οποίας γίνεται μνεία στις γραπτές πηγές ήδη από το 1278⁹²⁹. Πρόκειται για τον χώρο όπου τον 9ο αιώνα εγκαταστάθηκαν οι Σλάβοι Μελιγγοί⁹³⁰, οι οποίοι θεωρούνται πρόγονοι των παλιών Ζυγιωτών, των κατοίκων του λεγόμενου Ζυγού⁹³¹. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν πως οι Μελιγγοί αφομοιώθηκαν πλήρως στον ιθαγενή μανιάτικο πληθυσμό⁹³². Τα ίχνη της παρουσίας τους επιβεβαιώνονται από τα ονόματα και τα τοπωνύμια ή τα μικροτοπωνύμια αγροτικών θέσεων στις οποίες αυτοί, κυρίως ως ποιμένες, κινούνταν και ονομάτιζαν⁹³³. Στις γραπτές πηγές, όπως στο Χρονικόν του Μορέως (1310), δεν αναφέρονται οι Μελιγγοί ως λαός, αλλά μόνο ως τοπωνύμιο. Φαίνεται, παρόλα αυτά, ότι από τους Σλάβους Μελιγγούς προέρχεται η οικογένεια Σπανήδων, η οποία ήδη από τον 13ο αιώνα διαφέντευε όχι μόνο τον Ζυγό αλλά ολόκληρη την περιοχή της Έξω Μάνης⁹³⁴. Στο Γαλλικό Χρονικό του Μορέως αναφέρεται ότι κάποιος Σπανής, αυθέντης του κάστρου της Γιστέρνας (δηλ. του Λεύκτρου της Μάνης) και των άλλων κάστρων της περιοχής, βοήθησε το 1296 τον ηγεμόνα του πριγκιπάτου της Αχαΐας Φλωρέντιο του Αινώ να ανακτήσει το κάστρο του Αγίου Γεωργίου Σκορτών⁹³⁵. Τη σπουδαιότητα της οικογένειας των Σπανήδων στον Ζυγό μαρτυρούν δύο επιγραφές του 14ου αιώνα, οι οποίες αναφέρουν τον Κωνσταντίνο Σπανή,

⁹²⁵ Schmitt, *The chronicle of Morea*, στιχ. 2993: «ὁ Ζυγὸς τῶν Μελιγῶν ἓν γὰρ δρόγγος μέγας». Hopf (ed.), *Cronaca di Morea*, 426. Δωρόθεος Μονεμβασιάς, *Βιβλίον ἱστορικόν*, 480.

⁹²⁶ Schmitt, *The chronicle of Morea*, στιχ. 2999, 4531, 4592, 5662, 5025. Hopf (ed.), *Cronica di Morea*, 448. Η λ. *δρόγγος* ή *δρογγος* είναι Γερμανικής προέλευσης (thrunge = συσπειρωμένο πλήθος) και αρχικά σήμαινε στρατιωτικό σώμα. Ήταν υποδιαίρεση της *τούρμας*, η οποία αποτελούσε υποδιαίρεση του *θέματος*. Με το πέρασμα του χρόνου δήλωνε και γεωγραφική περιφέρεια, στην οποία ο δρόγγος είχε την έδρα του. Ζακυθινός, *Οἱ Σλάβοι*, 59. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν», 6-7.

⁹²⁷ Schmitt, *The chronicle of Morea*, στιχ. 4605.

⁹²⁸ Schmitt, *The chronicle of Morea*, στιχ. 3038-3040.

⁹²⁹ Tafel - Thomas, *Urkunden*, 232, 234.

⁹³⁰ Ζερλέντης, *Μηλιγγοὶ καὶ Ἐζερῖται*. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν». Εξαντλητικός έλεγχος και αξιοποίηση των τεκμηρίων για τους σλάβικους εποικισμούς στην Πελοπόννησο έχει γίνει στη μονογραφία του Bon, *Le Peloponnèse byzantin*, 63. Ο ίδιος, *La Morée Franque*, 498-507. Georgacas, «Melingi and Ezeritae», 301-327.

⁹³¹ Σχετικά με την προέλευση των παλιών Ζυγιωτών ο περιηγητής Κανανός Λάσκαρης αναφέρει ότι προέρχονταν από τη «Σθλαβονία», της οποίας μητρόπολη ήταν η Λουπήκ (η πόλη Lubeck) στη Γερμανία, όπου ομιλούνταν η σλαβική. Βλ. Λάμπρος, «Κανανός Λάσκαρης», 704-705, 707: «ἀπὸ τὴν πόλιν Λουπήκ τῆς Σθλαβονίας ὑπάρχουν οἱ Ζυγιῶται οἱ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ἐπεὶ καὶ ἐκεῖσε ὑπάρχουν πλεῖστα χωρία ἅτινα διαλέγονται τὴν γλῶσσαν τῶν Ζυγιωτῶν», και στη συνέχεια, ό.π., 711: «Οἱ Ζυγιῶται τῆς Πελοποννήσου δὲν εἶναι Σλάβοι, ἀλλ' Ἀθήγγανοι πλάνητες». Βλ. και Πολίτης, «Οἱ Ζυγιῶται», ο οποίος παρατηρεῖ ότι «οἱ ὑπὸ τοῦ Κανανοῦ Λασκάρεως ἀναφερόμενοι Ζυγιῶται ἦσαν λείμανα τῶν Μελιγκῶν, παραμείναντα ἐν τῇ χώρᾳ μετὰ τὴν Φραγκικὴν κατάκτησιν».

⁹³² Ζακυθινός, *Οἱ Σλάβοι*, 100. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν», 32-33. Κορδώσης, «Η Σλαβική έποίκηση», 381-444.

⁹³³ Για τα σλαβικά τοπωνύμια της περιοχής βλ. Malingoudis, *Studien*. Ο ίδιος, «Toponymy and History». Βαγιακάκος, «Σχεδιάγραμμα». Μέξης, *Μάνη*, 157-198.

⁹³⁴ Για τους Σπανήδες ή Σπαναίους ή Ισπανούς βλ. παραπάνω, Μέρος Β΄. II. Τοπική ενότητα Ανδρούβιστας, 121, σημ. 649.

⁹³⁵ Βλ. Longnon (ed.), *Chronique de Morée*, §823. Zakythinis, *Le despotat grec*, 88. Καλονάρος, *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, 128.

με το αξίωμα του *Τζαούσιου* ή *Τζάση*⁹³⁶ του Δρόγγου των Μελιγγών. Η αρχαιότερη βρίσκεται σε ενεπίγραφη πλάκα, τοποθετημένη στην ποδιά της κόγχης πάνω από τη νότια θύρα του ναού του Αγίου Γεωργίου Στεφανόπουλων, στη θέση Τυλιγή του Οιτύλου και φέρει τη χρονολογία 1331/32⁹³⁷. Η δεύτερη, του 1337/38, βρίσκεται στην μεγάλη κτητορική επιγραφή που περιτρέχει εσωτερικά τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι της Πλάτσας⁹³⁸.

Ο Μέγας Ζυγός διατέλεσε από το 1476 έως το 1833 άλλοτε Πατριαρχική Εξαρχία και άλλοτε επισκοπή υπό την μητρόπολη Μονεμβασίας, επονομαζόμενη και επισκοπή Πλάτσας⁹³⁹. Σε επιστολή των Μανιατών προς τον Δούκα του Νεβέρ το 1618 υπογράφουν, μεταξύ άλλων αρχηγών και προεστών, πρώτος ο «*Νικήτας επίσκοπος και έξαρχος πατριαρχικός Ζυγού*», ο «*Οικονόμος Νέρη χώρας Μηλέας*», και ο «*Οικονόμος Κουτήφαρης με τη γενειά μου και με τα χωριά του Ζυγού προσκυνούμε*»⁹⁴⁰. Φαίνεται πως, ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα, η Μηλέα με τους συνοικισμούς της αποτελούσε ανεξάρτητη από τον Ζυγό καπετανία με δικό της άρχοντα. Μάλιστα, η χώρα Μηλέας με τους συνοικισμούς της και με την Καστάνια αποτελούσε κατά τον 18ο αιώνα ξεχωριστή επισκοπή, υπό την μητρόπολη Μονεμβασίας, έως το 1832, οπότε ενώθηκε με την επισκοπή Πλάτσας-Ζυγού⁹⁴¹. Την αυτονομία της επιβεβαιώνει και ο Νικήτας Νηφάκης στο τέλος του 18ου αιώνα (1798), κατά τον οποίο η περιοχή του Μεγάλου Ζυγού φαίνεται διασπασμένη σε περισσότερες από μία Καπετανίες. Σύμφωνα με την έμμετρη ιστορία του ο Ζυγός του Μελιγγού περιγράφεται ως ομώνυμη Καπετανία με 15 κόμες και καπετάνιο τον Χρηστάκη (Χριστόδουλο Χρηστέα)⁹⁴². Παράλληλα αναφέρονται η καπετανία Μηλέας με καπετάνιο τον Κυβέλο και της Μεγάλης Καστάνιας με καπετάνιο τον Δουράκη⁹⁴³.

Τον Ζυγό περιγράφει και ο Leake με έδρα το Λεύκτρο με 1000 οικίες⁹⁴⁴: "*Zygos contains the slope of the mountains adjacent to the coast, from Leftro inclusive to Porto Vitylo. Its chief towns are Pyrgo to northward, Platza in the middle, and Vitylo to the south*".⁹⁴⁵ Ο Leake αποκαλεί την επισκοπή Πλάτσας και επισκοπή Ζυγού, προφανώς επειδή η Πλάτσα την εποχή εκείνη, στις αρχές του 19ου αιώνα, ήταν ο σπουδαιότερος οικισμός της περιφέρειας⁹⁴⁶ (εικ.712).

⁹³⁶ *Τζαούσιος* ή *Τζάσης* ήταν στρατιωτικό αξίωμα της ύστερης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Κατά τους 13ο με 15ο αιώνα αφορούσε αξιωματικούς, οι οποίοι υπηρετούσαν σε επαρχιακές θέσεις. Ο *Τζαούσιος* μπορούσε να υπηρετεί ως διοικητής της φρουράς κάστρου, ίσως συνδυάζοντας διοικητικό και στρατιωτικό ρόλο. Οι περισσότεροι *Τζαούσιοι*, οι οποίοι αναφέρονται στις πηγές, προέρχονται από το Δεσποτάτο του Μορέως. Βλ. «*Tzaousios*», *ODB*, 2135-2136.

⁹³⁷ Βλ. Waddington - Les Bas, *Inscriptions II*, αρ.279, 57. Ahrweiler-Glykatzi, «*Une inscription*». Δρανδάκης, «*Επιγραφαί*», 139, σημ.3-6. Αβραμέα, «*Ο «Τζάσις τῶν Μελιγγῶν*».

⁹³⁸ Κουγέας, «*Περὶ τῶν Μελιγκῶν*». Αβραμέα, «*Ο «Τζάσις τῶν Μελιγγῶν*» και Μουρίκη, *Τοιχογραφίες Αγίου Νικολάου Πλάτσας*, 12-13.

⁹³⁹ Για τα επισκοπικά του Ζυγού βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 55-56.

⁹⁴⁰ Buchon, *Nouvelles recherches*, 272-274. Miklosich - Muller, *Acta et diplomata*, τομ.ΙΙΙ (1865), 270-272. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, 205-207.

⁹⁴¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 56.

⁹⁴² Von Maurer (ed.), *Νηφάκου Ἱστορία τῆς Μάνης*, 4, στ. 118.

⁹⁴³ Von Maurer (ed.), ό.π., 4, στ. 121. Βλ. και Μεγαλομμάτη - Μαυροειδή, «*Ο πύργος Δουράκη*».

⁹⁴⁴ Leake, *Travels*, 315.

⁹⁴⁵ Leake, ό.π., 262.

⁹⁴⁶ Leake, ό.π., 261.

13. ΜΟΝΗ ΑΓΙΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΑΝΙΑ

Θέση

Στο βορειοανατολικό όριο της περιφέρειας του Ζυγού (εικ.711,712), σε θέση ορεινή και ιδιαίτερα απομονωμένη μεταξύ των οικισμών Σαϊδόνας και Καστάνιας, βρίσκεται η ερειπωμένη μονή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (εικ.713). Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή, μέσα σε μια καταπράσινη ρεματιά, με άφθονα πηγαία ύδατα και πυκνή βλάστηση, όπου κυριαρχούν τα πουρνάρια, οι δρύες, οι καρυδιές, τα έλατα και τα πεύκα (εικ.714). Προσαρμοσμένο σε έδαφος με έντονη κλίση, σε μια περιοχή δυσπρόσιτη και φυσικά οχυρή, το μοναστήρι προστατεύεται από ψηλούς λόφους που το περιβάλλουν από δυτικά, ανατολικά και βόρεια. Η πρόσβαση σήμερα γίνεται είτε από τον οικισμό της Καστάνιας, είτε από τη Σαϊδόνα, μέσω ενός δύσβατου αγροτικού ορεινού δρόμου, ο οποίος ενώνει τους δύο οικισμούς περνώντας από τα βόρεια-βορειοανατολικά του μοναστηριού. Πριν τη διάνοιξη του αγροτικού αυτού δρόμου η πρόσβαση γινόταν από ένα λιθόστρωτο καλντερίμι, το οποίο ένωνε από τα ορεινά ανατολικά τους δύο οικισμούς, περνώντας από τη δυτική πλευρά του μοναστηριού και επιτρέποντας την επικοινωνία του με τις γειτονικές προς βορρά μονές Σαμουήλ και Βαϊδενίτσας της Σαϊδόνας (Σχ.30).

Το μοναστήρι ανήκει στην κοινότητα Καστάνιας⁹⁴⁷. Ο ομώνυμος οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά σε βενετικό έγγραφο του 13ου αιώνα⁹⁴⁸ και στη συνέχεια στις γραπτές πηγές έως το 1829⁹⁴⁹. Η ύπαρξή του ήδη από τον 12ο αιώνα και η συνεχής κατοίκησή του μέχρι τους νεότερους χρόνους επιβεβαιώνεται και από το πλήθος βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της περιοχής⁹⁵⁰. Η μονή αναφέρεται ότι μετεπαναστατικά ήταν μετόχι κάποιου μοναστηριού του Αγίου Όρους. Πουλήθηκε σε πλειστηριασμό το 1875 και αγοράστηκε από την οικογένεια Παυλίδη, μέλος της οποίας ήταν και η τελευταία καλόγρια που το κατοικούσε το 1981⁹⁵¹. Σήμερα εγκαταλελειμμένο και τελείως ερειπωμένο, είναι εκτεθειμένο στις αυθαίρετες επεμβάσεις, καθώς θεωρείται, όπως και όλα σχεδόν τα μοναστήρια της Μάνης, ιδιόκτητο.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Όπως διαπιστώθηκε από τις επιτόπιες έρευνες, οι επάλληλες μετασκευές του παρελθόντος και οι αυθαίρετες επεμβάσεις, οι οποίες διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια, κυρίως με νέες ανοικοδομήσεις και διαμορφώσεις του περιβάλλοντα χώρου, κατέστρεψαν πλήθος αυθεντικών στοιχείων, πολύτιμων για την κατανόηση της ιστορίας του μοναστηριού. Το συγκρότημα έχει αλλοιωθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε πλέον δεν είναι δυνατό να αποτυπωθεί η αρχική μορφή του.

⁹⁴⁷ Ονομάζεται και Μεγάλη Καστάνια για να διακρίνεται από την Καστάνιτσα ή Μικρή Καστάνια της Ανατολικής ή Κάτω Μάνης. Γενικά για τον οικισμό βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 273-274.

⁹⁴⁸ Tafel - Thomas, *Urkunden*, том 2, 234 . Ο Antoine Bon ήταν ο πρώτος που ταύτισε την Castagnia του βενετικού εγγράφου με τον οικισμό της Καστάνιας της μαυιάτικης χερσονήσου. Βλ. Bon, *La Morée Franque*, 505.

⁹⁴⁹ Sathas, *Documents inédits*, том.6, 226. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, πιν.Ι, παρ.ΙΙ.

⁹⁵⁰ Για τα βυζαντινά μνημεία της Καστάνιας και τις σχέσεις της με τα καλλιτεχνικά κέντρα του Μυστρά και της Μονεμβασίας βλ. Kappas, «The View from Kastania».

⁹⁵¹ Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 528, σημ.4.

Τα κτίσματα του μοναστηριακού πυρήνα απλώνονται κλιμακωτά, σε διαμορφωμένους επάλληλους αναβαθμούς, οι οποίοι ακολουθούν την κλίση του εδάφους⁹⁵² (Σχ.31). Σήμερα η είσοδος στη μονή γίνεται από τα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος, από μια νεόδμητη απλή πύλη, η οποία ανοίγεται σε ψηλότερο επίπεδο από το συγκρότημα, περίπου στο ύψος του αγροτικού δρόμου. Περίβολος δεν σώζεται. Από τους σωζόμενους αναλημματικούς μανδρότοιχους, οι οποίοι διαμορφώνουν τους αναβαθμούς, και από τη διάταξη των κτισμάτων συνάγεται ότι ο κύριος μοναστικός πυρήνας διαρθρωνόταν σε δύο φυσικά άνδρα με μεγάλη υψομετρική διαφορά, το ανώτερο στα βόρεια και το κατώτερο στα νότια. Ένας ακόμα μανδρότοιχος ορίζει τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος, στον οποίο υπάρχει σήμερα πρόχειρο άνοιγμα ακριβώς απέναντι από το καθολικό. Στη θέση αυτή θα πρέπει να ανοιγόταν η αρχική πύλη της μονής. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς εξωτερικά περνά και το παλιό λιθόστρωτο καλντερίμι, το οποίο ένωνε το μοναστήρι με τον οικισμό της Καστάνιας στα νότια και της Σαϊδόνας στα βορειοδυτικά. Από τον αρχικό μοναστηριακό πυρήνα σώζεται μόνο το καθολικό στο κατώτερο νότιο άνδρα και ένα πυργοειδές τριώροφο κτίσμα στα νοτιοανατολικά του. Στον περιβάλλοντα χώρο του μοναστηριού, προφανώς έξω από τον αρχικό περίβολο, εντοπίζονται διάσπαρτα κατάλοιπα αγροτικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό της μονής, αφιερωμένο στους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, διαστάσεων 8μ.χ3,20μ., ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυρεπίστεγου Α1 κατά την κατάταξη του Ορλάνδου⁹⁵³ (εικ.715-718). Ο ναός είναι θεμελιωμένος στον φυσικό βράχο, ο οποίος είναι εμφανής στα χαμηλά τμήματα του νότιου τοίχου. Έχει μακρύ κλίτος ασυνήθιστου μήκους και ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά, η οποία είναι τυφλή και εγγράφεται ολόκληρη σχεδόν στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η τοξωτή θύρα εισόδου, στη δυτική πλευρά, απολήγει σε ελαφρά πεπλατυσμένο πέταλο, το οποίο διαμορφώνεται σε εσοχή σε σχέση με την επιφάνεια του τοίχου. Παρόμοια διαμόρφωση απαντά συχνά στις θύρες των καθολικών της Έξω Μάνης του 17ου και 18ου αιώνα, όπως στη μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών (τέλος 17ου αι.)⁹⁵⁴, στη μονή Καράβελη στο Πετροβούνι (β' φάση ανακαίν. 1808)⁹⁵⁵, στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού (β' φάση ανακαίν. 1807)⁹⁵⁶ και στον ναό της Φανερωμένης στη Καστάνια (18ος αι.)⁹⁵⁷. Δεύτερη θύρα ανοίγεται και στη βόρεια πλευρά, ενώ στη νότια ανοίγονται ένα μικρό

⁹⁵² Για τους αναβαθμούς (πεζούλες) της Μάνης βλ. Νικολακάκη, «Πεζούλες».

⁹⁵³ Όρλάνδος, «Σταυρεπίστεγου», 41. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1978, 171, σημ. 1.

⁹⁵⁴ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 89. Αυτή η διαμόρφωση των τοξωτών υπέρθυρων απαντά συχνά και σε κοσμικά κτίσματα, οικίες, κυρίως σε μακρυνάρια των χρόνων της Τουρκοκρατίας, όπως π.χ. σε προεπαναστατική οικία στην Ποταμιά Κοντοβουνίων Μεσσηνίας (βλ. Παναγιωτόπουλος, «Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά», εικ.48.).

⁹⁵⁵ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 128.

⁹⁵⁶ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι Βιρού, 167-168.

⁹⁵⁷ Πρόκειται πιθανόν για καθολικό μονής, μνημείο ιδιαίτερης σημασίας για τον οικισμό της Καστάνιας λόγω της σχέσης του με την άρχουσα οικογένεια Δουράκη, της οποίας θεωρείτο ιδιοκτησία. Βλ. Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 551. Δεν εντάσσεται στη μελέτη αυτή λόγω του ότι, πέρα από το Καθολικό, δεν έχουν εντοπιστεί κτίσματα του μοναστηριού ή αγροτικές εγκαταστάσεις που θα μπορούσαν να συνδεθούν με αυτό. Για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1980, 223-228.

τοξωτό παράθυρο στο τύμπανο της νότιας κεραίας κάτω από το αέτωμα της στέγης, ένα δεύτερο ορθογώνιο παράθυρο μεταγενέστερα ανοιγμένο και μια μικρή ορθογώνια φωτιστική θυρίδα στον χώρο του ιερού. Η τοιχοδομία εξωτερικά είναι ασβεστοχρισμένη, αλλά και εσωτερικά μεγάλο μέρος του ναού, το μέτωπο της αψίδας, η εγκάρσια κεραία και τα χαμηλά τμήματα, έχουν καλυφθεί με ασβεστοκονίαμα και λαδομπογιά.

Ζωγραφικός διάκοσμος σώζεται στην αψίδα και στα ψηλά τμήματα του ναού⁹⁵⁸. Στην κόγχη της αψίδας στο κάτω μέρος της παράστασης της Παναγίας της Πλατυτέρας, υπάρχει τετράστιχη μικρογράμματη επιγραφή (εικ.719,720): «*Δέησις τοῦ δούλου / τοῦ Θεοῦ Ἰω(άννου) ἱερέος / [...]θι κιθιριότη κε γε / οργίου πιρομάλι ταβουλα / ρίου⁹⁵⁹ κε πέρου τ(οῦ) τζαούσι / άμα συμβίας αὐτοῦ*». Η κτιστή τράπεζα καταλαμβάνει όλο το άνοιγμα της κόγχης. Στον βόρειο τοίχο του ιερού δεν ανοίγεται κόγχη πρόθεσης (εικ.721). Από την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης σώζεται μόνο η μορφή του Ιωάννη και δίπλα το τετράστηλο βραβείο του ναού όπου, κατά τη συνήθη πρακτική σε καθολικά μονών, αναγράφονται ονόματα μοναχών και ιερομονάχων. Το τέμπλο είναι κτιστό και φτάνει ως την οροφή. Το δυτικό τμήμα του ναού στηρίζει σφενδόνιο. Πάνω από τη θύρα εισόδου σώζονται δύο στίχοι από την κατεστραμμένη κτητορική επιγραφή (εικ.722): «*[άνη]γέρθ(η) και άνιστωρίθ ω θεϊος και παν / [σεπτος] ναός οὔτος τον άγιών και θεόσεπτον [βα]*».

Ο ζωγραφικός διάκοσμος είναι έργο ενός ζωγράφου και παρουσιάζει εικονογραφική και τεχνοτροπική συγγένεια με ναούς και καθολικά μονών του τέλους του 17ου αιώνα, όπως της μονής Καβελλάρη στη Λαγκάδα (1688)⁹⁶⁰, της μονής αγίου Δημητρίου Κάτω Μηλέας (1692)⁹⁶¹, της μονής Φιλοσόφου στον Λούσιο ποταμό στη Δημητσάνα (το νεότερο καθολικό, 1699)⁹⁶², αλλά και των ναών της Παναγίας της Γιάτρισσας στην Πηγή Πλάτσας (1693)⁹⁶³ και του Αγίου Κωνσταντίνου στο Πραστείο (1691)⁹⁶⁴. Οι έντονες ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, του καθολικού του Αγίου Δημητρίου Κάτω Μηλέας⁹⁶⁵ και του ναού της Παναγίας της Γιάτρισσας στην Πηγή, έχουν οδηγήσει στην απόδοση του γραπτού διακόσμου των τριών ναών στο ίδιο εργαστήρι, αυτό του Μιχαήλ Κατσαρά όπως αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του δεύτερου ναού⁹⁶⁶.

⁹⁵⁸ Για τις τοιχογραφίες του ναού βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 528-532. Κάποιες από τις παραστάσεις, π.χ. της κόγχης του ιερού, των δύο κορυφαίων αποστόλων, καθώς και η δεσποτική εικόνα του Χριστού, φαίνονται επιζωγραφισμένες.

⁹⁵⁹ Το τίτλο του ταβουλάριου ακολουθεί συχνά στις πηγές της εποχής ο τόπος καταγωγής. Παράλληλα όμως χρησιμοποιείται και ως επίθετο.

⁹⁶⁰ Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1980, 234-238, πιν.146γ. Για τη μονή Καβελλάρη Λαγκάδας βλ. παρακάτω, 212-220.

⁹⁶¹ Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 238. Για το μοναστήρι γενικά βλ. παρακάτω 198-205.

⁹⁶² Γριτσόπουλος, «Μονή Φιλοσόφου», 203, πιν.Γ. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή ο Γριτσόπουλος χρονολογεί την τοιχογράφηση το 1693. Ο Μουτσόπουλος (*Άρχιτεκτονική Γορτυνίας*, 74-75) τη χρονολογεί το 1663. Κατά τον Μ. Χατζηδάκη (*Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ.ΙΑ', 258), τον ναό τοιχογράφησε το 1699 ο γνωστός από τις εικόνες ζωγράφος Βίκτωρ, ενώ κατά τον Γριτσόπουλο, ό.π., 218, οι τοιχογραφίες εγγράφονται εν μέρει στην παράδοση της πελοποννησιακής σχολής και συνδέονται παράλληλα με τέχνη του Αγίου Όρους.

⁹⁶³ Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 540.

⁹⁶⁴ Μαραβελέας, *Πραστεϊόν*, 36.

⁹⁶⁵ Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 238. Βλ. και παρακάτω Μέρος Β'. 14. Μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας, 199-200.

⁹⁶⁶ Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 539-540.

Περιγραφή συγκροτήματος

Σήμερα η αρχική μορφή του μοναστηριού έχει αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό. Πέρα από το καθολικό και το πυργοειδές τριώροφο κτίσμα στα ανατολικά του, τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριακού πυρήνα είναι είτε τελείως ερειπωμένα, είτε αποτελούν νεότερες μετασκευές και σύγχρονες προσθήκες (εικ.723,724). Στο ανώτερο άνηδρο σώζονταν μέχρι πρόσφατα τα κατάλοιπα ενός μικρού, τετράγωνου, εντελώς ερειπωμένου κτίσματος, το οποίο είχε ταυτιστεί με φούρνο⁹⁶⁷. Στα νότια και δυτικά του καθολικού διαμορφώνεται ο αύλειος χώρος του ανώτερου άνηδρου (εικ.725).

Ένα τριώροφο πυργοειδές κτίσμα, ορθογώνιας κάτοψης και διαστάσεων 5,35μ.χ7μ., υψώνεται πίσω από το καθολικό, κάθετα διατεταγμένο προς αυτό (εικ.726). Προς βορρά συνέχεται με δύο κτίσματα, παρατακτικά διατεταγμένα, ένα μετασκευασμένο στο μέσο και ένα νεόδμητο στα βόρεια, διαμορφώνοντας έτσι μία επιμήκη ανατολική πτέρυγα, η οποία, με προσανατολισμό βορρά - νότου, εξομαλύνει την έντονη κατωφέρεια του εδάφους (εικ.723,724,727). Λόγω του προσανατολισμού αυτού και της έντονης κλίσης του εδάφους, το νοτιότερο κτίσμα της πτέρυγας αποκτά πυργοειδή μορφή με μεγάλο ύψος (εικ.728). Η βόρεια πλευρά του είναι θεμελιωμένη στο ανώτερο άνηδρο, το μήκος του καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κατώτερου (όπου βρίσκεται και το καθολικό), ενώ η νότια όψη του είναι θεμελιωμένη σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο⁹⁶⁸. Αποτελείται από το καμαροσκέπαστο κατώι και δύο στάθμες, οι οποίες χωρίζονταν με ξύλινο μεσοπάτωμα (εικ.729, 730,731), όπως αποδεικνύεται από τις δοκοθήκες που σώζονται στους μακρούς τοίχους (εικ.731,732). Η κύρια θύρα εισόδου ανοίγεται στη νότια στενή όψη, στο ύψος της α' στάθμης, 4μ. περίπου ψηλότερα από το έδαφος⁹⁶⁹. Έχει τοξωτό υπέρθυρο, το οποίο αποτελείται από δύο καλολαξευμένους θολίτες και διαμορφώνεται σε εσοχή σε σχέση με την επιφάνεια του τοίχου, όπως συμβαίνει και στην τοξωτή θύρα του καθολικού (εικ.728,729). Η πρόσβαση στη θύρα της α' στάθμης γίνεται μέσω μιας λίθινης κλίμακας, η οποία ξεκινά από τα νοτιοανατολικά του καθολικού, αμέσως νοτιότερα από την αψίδα, και οδηγεί σε λιθόκτιστο εξώστη-λιακό, επαπτόμενο στη νότια όψη του πύργου⁹⁷⁰.

Στην α' στάθμη εκτός από τη θύρα δεν υπήρχαν άλλα ανοίγματα, παρά μόνο κάποιες τυφεκιοθυρίδες και ερμάρια στους τοίχους (εικ.730,731). Στους νεότερους χρόνους ανοίχθηκε μία δεύτερη θύρα με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι στην ανατολική πλευρά, η οποία επέτρεπε την πρόσβαση σε πρόχειρα διαμορφωμένο αύλειο χώρο (εικ.732,733). Στη β' στάθμη ανοίγεται ένα μικρό τοξωτό παράθυρο στα νότια πάνω από τη θύρα (εικ.729,730). Ένα ακόμα όμοιο παράθυρο υπάρχει στη δυτική μακρά πλευρά (εικ.728), ενώ στην ανατολική ανοίγεται ένα μετασκευασμένο ορθογώνιο παράθυρο με

⁹⁶⁷ Σημειώνεται ότι το 1981, οπότε οι Δρανδάκης - Δωρή - Καλοπίση - Παναγιωτίδη δημοσίευσαν τις τοιχογραφίες του Καθολικού περιγράφουν ότι «το Καθολικό βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του περιβόλου, την οποία σχηματίζουν κτίσματα κελιών και αποθηκών. Ανατολικά σώζεται πύργος με διαβατικό». Βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 529. Συνεπώς μέχρι τη δεκαετία του 1980 σώζονταν ακόμα ο περίβολος και και η βορειοανατολική πτέρυγα με τα κελιά και τους αποθηκευτικούς χώρους.

⁹⁶⁸ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω το μοναστήρι διατάσσεται σε επάλληλες, κατάλληλα διαμορφωμένες, λαχίδες.

⁹⁶⁹ Σαΐτας, *Μάνη*, 66.

⁹⁷⁰ Όμοια πρόσβαση έχουν πολλοί πύργοι και πυργοκατοικίες στην Έξω Μάνη, όπως είναι ο πύργος Οικονομέα στη Λαγκάδα (1757), αλλά και ο πύργος Τσικουρίου στον Αγερανό της Κάτω Μάνης (τέλος 18ου αι.). Βλ. Σαΐτας, *ό.π.*, 66, εικ.102, 103, 203.

ευθύγραμμο οριζόντιο λίθινο ανώφλι⁹⁷¹ (εικ.732). Πολυάριθμες τυφεκιοθυρίδες και ερμάρια διατρυπούν τους τοίχους. Στην βόρεια πλευρά της β' στάθμης ανοίγεται θύρα, η οποία επιτρέπει την επικοινωνία με το μονόχωρο μεσαίο κτίσμα της ανατολικής πτέρυγας, το οποίο θεμελιώνεται στο ανώτερο άνδηρο. Ίχνη από την αρχική τοξωτή διαμόρφωσή της μαρτυρούν ότι το κτίσμα αυτό αποτελεί μετασκευή προϋπάρχοντος στην ίδια θέση, ωστόσο η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί ολοκληρωτικά καθώς έχει υποστεί μεγάλες επεμβάσεις με μπετόν και σύγχρονα τούβλα (εικ.734). Οι τοίχοι του πύργου εσωτερικά είναι καλυμμένοι με επιχρίσματα ασβεστοκονιάματος και λαδομπογιάς. Ψηλότερα στον βόρειο τοίχο σώζονται ίχνη της δίρριχτης στέγης με πλακοειδείς σχιστόλιθους (τίκλες).

Ο λιθόκτιστος εξώστης (λιακός) βαίνει σε καμάρα, η οποία διαμορφώνει μικρό πρόπυλο μπροστά από τη θύρα του κατωγιού στη νότια πλευρά (εικ.728,729). Ένα χαμηλό ορθογώνιο άνοιγμα με λίθινο οριζόντιο ανώφλι και ανακουφιστική κόγχη ψηλότερα επιτρέπει την πρόσβαση στο μεγάλο καμαροσκέπαστο κατώι, στις μακρές πλευρές του οποίου είναι εμφανής ο βράχος, πάνω στον οποίο έχει θεμελιωθεί ο πύργος (εικ.735). Στην καμάρα εντοπίστηκαν δύο ορθογώνια ανοίγματα, τα οποία μαρτυρούν ότι την επικοινωνία των ορόφων του πύργου με το κατώι διασφάλιζαν αρχικά δύο καταπακτές, οι «καταρράκτες»⁹⁷², σήμερα σφραγισμένοι (εικ.736). Στο εσωτερικό του κατωγιού σώζονται δύο μεγάλα λίθινα αγγεία, διαμέτρου περίπου 0,60-0,70μ., τα οποία θα πρέπει να προορίζονταν για την αποθήκευση κάποιου αγροτικού προϊόντος, σιτηρών ή κάποιου προϊόντος συλλεκτικής οικονομίας (εικ.737,738). Το ένα από τα δύο φέρει εγχάρακτη δυσδιάκριτη επιγραφή που σώζει χρονολογία 1687. Παρόμοια λίθινα αγγεία δεν είναι γνωστά αλλού στη Μάνη. Είναι μάλιστα πιθανό να λαξεύθηκαν επιτόπου, καθώς είναι πολύ δύσκολο να μετακινηθούν λόγω του μεγάλου βάρους τους, ενώ ο λίθος μοιάζει να είναι ο τοπικός ασβεστόλιθος.

Η τοιχοποιία του πύργου αποτελείται από αμιγή λιθοδομή από ντόπιους ασβεστόλιθους με ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα στους αρμούς και καλολαξευμένους λίθους στις γωνίες και τα ανοίγματα. Το κτίσμα έχει έντονα αμυντικά χαρακτηριστικά, όπως οι πολλαπλές τυφεκιοθυρίδες και οι καταρράκτες για την επικοινωνία των στάθμεων. Ακολουθεί την παραδοσιακή μανιάτικη αρχιτεκτονική των πύργων της Β' Τουρκοκρατίας⁹⁷³. Η παλιά δίρριχτη στέγη του έχει καταπέσει, ενώ στην απόληξη των τοίχων του έχει κατασκευαστεί περιμετρικά πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα, πιθανότατα για την κατασκευή νέας στέγης.

Ένα πρόχειρο θυραίο άνοιγμα στα νοτιοανατολικά του καθολικού, μεταξύ του νότιου αναλημματικού μανδρότοιχου του κατώτερου άνδηρου και της δυτικής γωνίας του λίθινου εξώστη του πύργου, οδηγεί νοτιότερα, έξω από τον κεντρικό μοναστηριακό πυρήνα (εικ.739-742), όπου σε κατάλληλα διαμορφωμένους αναβαθμούς εντοπίστηκαν ίχνη του περιμετρικού χαμηλού λίθινου τοίχου μίας υπαίθριας νεροτριβής⁹⁷⁴, διαμέτρου περίπου 3,5μ. (εικ.743-746). Νοτιότερα ένα τετράγωνο μικρό κτίσμα, χωσμένο κατά το ήμισυ λόγω της κατωφέρειας του εδάφους, θα μπορούσε πιθανώς να ταυτιστεί με ληνό⁹⁷⁵,

⁹⁷¹ Στην ίδια πλευρά σώζονται τμήματα από νεωτερικό τζάκι με σύγχρονα τούβλα.

⁹⁷² Σαΐτας, Μάνη, 66.

⁹⁷³ Σαΐτας, ό.π., 50-70.

⁹⁷⁴ Για τις νεροτριβές βλ. Οικονομίδου-Μπότσιου, "Υδροκίνηση". Νομικός, *Υδροκίνηση*, 18-23, 32-33.

⁹⁷⁵ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. V. Ληνοί & Οίνος, 286-292.

υπόθεση η οποία, προκειμένου να επιβεβαιωθεί, απαιτείται ανασκαφική έρευνα (εικ.747,748). Σε απόσταση 100μ. περίπου στα δυτικά του μοναστηριού εντοπίστηκε η θέση του κατεστραμμένου πια αλωνιού του μοναστηριού (Σχ.30). Είχε διάμετρο 7μ. περίπου, ο περιμετρικός τοίχος του δεν σώζεται, ενώ από την οριζόντια επιφάνειά του σώζονται διασκορπισμένες κάποιες από τις λίθινες πλάκες στρώσης. Δίπλα του, από τα νότια, διέρχεται το παλιό μονοπάτι, το οποίο οδηγούσε από το μοναστήρι δυτικότερα προς τον οικισμό της Σαϊδόνας. Στην πλαγιά του βουνού που υψώνεται στα βόρεια του συγκροτήματος και σε απόσταση περίπου 80μ. από αυτό, σώζονται τα κατάλοιπα ασβεστοκάμινου⁹⁷⁶. Ανάλογες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν επίσης στη μονή του Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας⁹⁷⁷ και στο μοναστήρι του Καβελλάρη στη Λαγκάδα⁹⁷⁸.

Αξίζει να σημειωθεί και ο εντοπισμός λίθινης ενεπίγραφης πλάκας, εντοιχισμένης σε μεταγενέστερη εποχή στον αναλημματικό τοίχο στα βόρεια του καθολικού, η οποία αναφέρει το έτος 1807 και τον ιερομόναχο Παρθένιο⁹⁷⁹ (εικ.749). Πιθανότατα αναφέρεται σε κάποια φάση ανοικοδόμησης ή ανακαίνισης του συγκροτήματος.

⁹⁷⁶ Γερμανίδου, «Κεραμίδες».

⁹⁷⁷ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄. 14. Μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας, 203-205.

⁹⁷⁸ Βλ. παρακάτω, Μέρος Β΄. 16. Μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 220.

⁹⁷⁹ Σε κάποιον ιερομόναχο Παρθένιο αποδίδονται, με βάση την αφιερωματική επιγραφή, οι τοιχογραφίες του β΄ στρώματος του 1752 του καθολικού της μονής του Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς. Βλ. παραπάνω, Μέρος Β΄. 3. Μονή Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς, 98.

14. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΧΩΡΑ ΜΗΛΕΑΣ

Θέση

Προχωρώντας νοτιότερα από τον οικισμό της Καστάνιας, αλλά πάντα ακολουθώντας την ορεινή επαρχιακή οδό, η οποία ενώνει τα χωριά των δυτικών κλιτύων του Ταυγέτου, φτάνει κανείς στον συνοικισμό Κάτω Χώρα της Μηλέας (εικ.712). Στην πλαγιά ενός λόφου, ο οποίος δεσπόζει βορείως του μικρού οικισμού, σε μια περιοχή απομονωμένη, δυσπρόσιτη και φυσικά οχυρή, βρίσκεται το ερειπωμένο μοναστήρι του αγίου Δημητρίου (εικ.750). Ένα παλιό λιθόστρωτο μονοπάτι που ξεκινά από την είσοδο του οικισμού οδηγεί στο μοναστήρι, το οποίο, πνιγμένο μέσα σε πυκνή βλάστηση από βελανιδιές, πουρνάρια, καρυδιές, έλατα και πεύκα, απειλείται πλέον με πλήρη εξαφάνιση (εικ.751-753).

Η κοινότητα Μηλέας ή Μηλιάς αποτελείται από τέσσερις οικισμούς, την Κάτω Χώρα, τα Φαγκριάνικα, τα Ξανθιάνικα και τη Γαρμπελιά (σημ. Κυβέλεια)⁹⁸⁰. Το τοπωνύμιο Μηλέα, όπως και αυτά των γειτονικών χωριών Καστανέα, Γαρμπελέα⁹⁸¹, Αράχοβα⁹⁸², προέρχονται από ονόματα δένδρων, μηλιά, καστανιά, αγραμπελιά (θάμνος κληματώδης) και καρυδιά (στη σλαβική γλώσσα *oréchno*)⁹⁸³. Τέτοιου είδους τοπωνύμια είναι γνωστά σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και απαντούν πολύ συχνά στη Λακωνική Μάνη⁹⁸⁴.

Τα βυζαντινά μνημεία του οικισμού πιστοποιούν την ύπαρξή του ήδη από τον 13ο αιώνα⁹⁸⁵. Στις γραπτές πηγές ο οικισμός απαντά για πρώτη φορά σε επιστολή του 1336 του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Γ'⁹⁸⁶ και στη συνέχεια σε βενετικό έγγραφο του 1465, στο οποίο αναφέρεται ότι τα χωριά Μηλέα και Ανδρουβιστα βρίσκονται πλησίον του Μυστρά «*De villis Ardovista et Milea, positis apud Misistrum...*»⁹⁸⁷. Το 1618 σε υπόμνημα των Μανιατών προς τον δούκα του Νεβέρ υπογράφει, μεταξύ άλλων προεστών της Μάνης, ο «*Ηκονόμος Νερει Χόρας Μιλέας*»⁹⁸⁸. Σε άλλο υπόμνημα των Μανιατών του ίδιου έτους προς τον δούκα του Νεβέρ, το οποίο αποτελεί στατιστική της Μάνης, αναφέρεται η Απάνω Μηλέα με 120 οικογένειες, η Κάτω Μηλέα με 35, η Καστάνια με 150 και η Αράχοβα με 40⁹⁸⁹. Το 1621 η Μηλέα μνημονεύεται στη Νομική Συναγωγή του Δοσίθεου Ιεροσολύμων, όπου ορίζεται ότι μαζί με άλλα χωριά προάγονται στην αρχιεπισκοπή Πλάτσας.⁹⁹⁰

⁹⁸⁰ Βαγιακάκος, «Μηλέα Έξω Μάνης».

⁹⁸¹ Σχετικά με το τοπωνύμιο βλ. Βαγιακάκος, «Τοπωνύμια», 166-168. Ο Νικήτας Νηφάκος το 1798 αναφέρει στην ιστορία του τον τύπο «Γαρμπελέα».

⁹⁸² Πρόκειται για το ορεινό χωριό Καρυοβούνι που βρίσκεται ανάμεσα στην Καστάνια και τη Μηλιά.

⁹⁸³ Vasmer, *Die Slaven*, 21.

⁹⁸⁴ Βαγιακάκος, «Μηλέα Έξω Μάνης», 160.

⁹⁸⁵ Ο ναός της Μεταμόρφωσης στα Φαγκριάνικα χρονολογείται στον 13ο αιώνα. Βλ. Όρλάνδος, «Τὸ ἔργον», 456. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 220-221. Ο ίδιος, «Βυζαντινή Μάνη», 26.

⁹⁸⁶ Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τομ. II (1862), 272.

⁹⁸⁷ Sathas, *Documents inédits*, τομ.5, Παρίσι 1884, 33.

⁹⁸⁸ Buchon, *Nouvelles recherches*, 272-274. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τομ. III (1865), 270-272. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, 205-207. Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. III. Τοπική Ενότητα Ζυγού, 191.

⁹⁸⁹ Δασκαλάκης, *Μάνη και Ὀθωμανική αὐτοκρατορία*, 71-72. Βλ. και παραπάνω, Εισαγωγικά IIIα. Αρχαιακές πηγές, αρ.1.

⁹⁹⁰ Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τομ. Γ', 561. Μυστακίδης, *Ὀκτὼ κεφάλαια*, 400. Βλ. Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 55.

Κατά τον 18ο αιώνα και στις αρχές του 19ου αποτελούσε έδρα ομώνυμης Καπετανίας αλλά και επισκοπής⁹⁹¹. Την εποχή αυτή κυριαρχούσαν στην Μηλιά οι Κυβελάιοι, οι οποίοι είχαν την έδρα τους στη Γαρμπελιά (σημ. Κυβέλεια) (εικ.710,711). Οι κάτοικοι είχαν αναπτύξει έντονα τη ληστρική δράση⁹⁹². Στην Κάτω Χώρα γεννήθηκε το 1748 και ο ποιητής Νικήτας Νηφάκος, από τον οποίο αντλούμε πολλές πληροφορίες για την Μάνη κατά την περίοδο των τελευταίων ετών της Τουρκοκρατίας⁹⁹³.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μικρό μοναστηριακό συγκρότημα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη όχι μόνο η ταύτιση των επιμέρους κτισμάτων με συγκεκριμένη χρήση, αλλά και η περιγραφή τους. Σώζονται μόνο κάποιοι περιμετρικοί τοίχοι και αυτοί όμως αποσπασματικά. Μάλιστα, ένα τμήμα του μοναστηριού στα ανατολικά είναι ολοκληρωτικά κατεστραμμένο.

Από τα σωζόμενα κατάλοιπα διαπιστώνεται ότι το συγκρότημα οργανώνεται σε ένα επίμηκες μακρόστενο πλάτωμα της πλαγιάς του λόφου, το οποίο παρουσιάζει μικρή κατωφέρεια από βορρά προς νότο (εικ.751,752). Προσαρμοσμένο στο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους καταλαμβάνει χώρο σχήματος ακανόνιστου τραπεζίου. Δεν περικλείεται από παντού με περίβολο. Η μακρά βόρεια πλευρά του προστατεύεται από τον ψηλό βράχο της πλαγιάς. Κατά μήκος της θεμελιώνεται το καθολικό, σε επίπεδο ψηλότερο από τα υπόλοιπα κτίσματα, πάνω σε διαμορφωμένο υπερυψωμένο άνδηρο (εικ.753). Στα δυτικά τον περίβολο συνιστά απλός μανδρότοιχος, ο οποίος φέρει στο μέσο άνοιγμα, πιθανότατα στη θέση της αρχικής πύλης (εικ.754-756), στο σημείο όπου καταλήγει το παλιό καλντερίμι. Επιμήκης αύλειος χώρος διαμορφώνεται στο κέντρο του συγκροτήματος, στα νότια του υπερυψωμένου καθολικού. Τη νότια πλευρά της μονής ορίζει ένα ορθογώνιο ισόγειο κτίσμα με τετράριχτη στέγη και υπόγεια κινστέρνα, το καλύτερα διατηρημένο κτίσμα του συγκροτήματος (εικ.757). Το συγκρότημα κλείνει από ανατολικά ένα μεγάλο ορθογώνιο επίμηκες διώροφο κτίσμα, σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης.

Ανατολικότερα, έξω από τον κεντρικό μοναστηριακό πυρήνα, εντοπίζονται τα κατάλοιπα άλλων κτισμάτων, εντελώς κατεστραμμένων σήμερα, των οποίων η μορφή και η λειτουργία δεν είναι δυνατό να αποσαφηνιστούν, εάν δεν προηγηθεί απομάκρυνση των οικοδομικών υλικών, τα οποία έχουν συσσωρευτεί μετά την κατάρρευση (εικ.758,759). Στα δυτικά του συγκροτήματος, κατά μήκος του λιθόστρωτου καλντεριμιού, διατάσσονται σε μικρή απόσταση τα αγροτικά και βιοτεχνικά κτίσματα του μοναστηριού, κρήνη, ασβεστοκάμινο, αλώνι και κτηνοτροφική εγκατάσταση με περίβολο (εικ.751).

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό, αφιερωμένο στον άγιο Δημήτριο, είναι ένας μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, διαστάσεων 8,11μ.χ2,75μ., με τρίπλευρη ασίδα στ' ανατολικά⁹⁹⁴ (εικ.760-764). Στο μνημείο εντοπίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Κατακόρυφος

⁹⁹¹ Βέης, «Έκφρασις κώδικος».

⁹⁹² Ο Νηφάκης τους αποκαλεί «κατζικογιδοκλέφτες» και «νυκτοπερπατάδες». Von Maurer (ed.), *Νηφάκου Ιστορία τῆς Μάνης*, στ. 96.

⁹⁹³ Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*. Βαγιακάκος, «Μηλέα Έξω Μάνης», 159, 162.

⁹⁹⁴ Σύντομη αναφορά στον ναό και τις τοιχογραφίες του κάνει ο Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 238.

αρμός, ο οποίος διακρίνεται στην εξωτερική νότια όψη, μαρτυρά ότι ο αρχικός ναός έφτανε μέχρι τις δύο ενισχυτικές παραστάδες, οι οποίες διαρθρώνουν τις μακρές πλευρές του εσωτερικά, φτάνουν ως τη γένεση της καμάρας και στηρίζουν ενισχυτικό σφενδόνιο. Σε β' φάση ο αρχικός δυτικός τοίχος καθαιρέθηκε και ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά προσλαμβάνοντας τις σημερινές του διαστάσεις. Η θύρα εισόδου ανοίγεται στη δυτική όψη και ψηλότερα υπάρχει έκκεντρη πρόχειρα κατασκευασμένη διακοσμητική κόγχη. Πάνω από τη δυτική όψη υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Τον φωτισμό και αερισμό του ναού εξασφαλίζουν ακόμα μονάχα ένα μικρό ορθογώνιο παράθυρο ανοιγμένο στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου και μια φωτιστική σχισμή στην αψίδα.

Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από πολύ πρόχειρη αργολιθοδομή και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι. Η στέγη του σήμερα καλύπτεται με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η δυτική όψη εξωτερικά είναι ασβεστοχρισμένη, ενώ τα ψηλά τμήματα της νότιας και ανατολικής πλευράς είναι καλυμμένα επίσης με επιχρίσματα τσιμεντοκονίας. Η βόρεια όψη δεν είναι ορατή λόγω της πυκνής βλάστησης και του φυσικού βράχου, ο οποίος υψώνεται στα βόρεια του καθολικού.

Ο ναός φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο μόνο στο ανατολικό, αρχικό, τμήμα (εικ.765). Το δυτικό τμήμα είναι εσωτερικά ασβεστοχρισμένο, όπως και το δάπεδο. Οι τοιχογραφίες, ιδιαίτερα της βόρειας πλευράς, έχουν υποστεί μεγάλες φθορές λόγω της υγρασίας. Στην Πρόθεση εικονίζεται κάτω από τοξοστοιχία το βραβείο του ναού⁹⁹⁵. Πάνω από το παράθυρο του νότιου τοίχου, εσωτερικά, υπάρχει η κτητορική επιγραφή σε επτά στίχους, διαστάσεων 0,54μ.χ0,20μ., η οποία μνημονεύει τον κτήτορα ιερομόναχο Σωφρόνιο Καντήλα και τον ζωγράφο Μιχαήλ Κατσαρά από το Οίτυλο: «*Ανιγέρθι έκ βάθρων έν έτι 1689 και άνιστορίθι 1692 / [ό θεός και] πάνσεπτος ναός ούτος τοῦ ένδόξου μεγαλομάρ- / τυρος δημητρίου διά συνδρομής και κόπου και έξόδου τοῦ έδεσιμοτά- / τοῦ πνευματικοῦ καθηγουμένου κυρίου σοφρονίου / ύερομωναχου καντήλα διά ψυχικήν τοῦ σωτηριάν και / τής συνοδήας αὔτοῦ. διά χηρὸς έμοῦ μιχαήλ κατσαρά / άπό χώρα βήτηλο*»⁹⁹⁶.

Σύμφωνα με την επιγραφή ο ναός κτίστηκε το 1689 και τοιχογραφήθηκε τρία χρόνια αργότερα, το 1692 από τον Μιχαήλ Κατσαρά από το Οίτυλο. Στο κτιστό τέμπλο εικονίζεται ο Άγιος Κοσμάς και ο κτήτορας ιερομόναχος Σωφρόνιος γονατιστός με κομποσκοίνι. Τεχνοτροπικές και εικονογραφικές ομοιότητες των μορφών και του διακόσμου μεταξύ του καθολικού του Αγίου Δημητρίου Μηλέας, του καθολικού της μονής Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια (τελευταία δεκαετία 17ου αι.)⁹⁹⁷ και του ναού της Παναγίας Γιάτρισσας στην Πηγή Πλάτσας (1693)⁹⁹⁸ έχουν οδηγήσει στην απόδοση των τοιχογραφιών και των τριών ναών στο ίδιο εργαστήριο⁹⁹⁹.

⁹⁹⁵ Βαγιακάκος, «Μηλέα Ήξω Μάνης», 167-168.

⁹⁹⁶ Βαγιακάκος, ό.π., 166.

⁹⁹⁷ Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1981, 528-532. Βλ. και παραπάνω, Μέρος Β΄. 13. Μονή Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Καστάνια, 193-194.

⁹⁹⁸ Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1981, 540.

⁹⁹⁹ Ό.π., 540-541.

Περιγραφή συγκροτήματος

Από την πύλη του μοναστηριού, η οποία θα πρέπει να ανοιγόταν εξαρχής στα δυτικά του συγκροτήματος, δεν σώζονται παρά μόνο τα ίχνη από τις παραστάδες της στους εκατέρωθεν μανδρότοιχους, οι οποίοι ορίζουν και τη δυτική πλευρά του περιβόλου (εικ.754-756).

Τη νότια πλευρά του μοναστηριού καταλαμβάνει ένα ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων 12,5μ.χ5,80μ., με τετράριχτη στέγη και ημιυπόγειο καμαροσκέπαστο κατώι, χωσμένο από βόρεια λόγω της κλίσης του εδάφους (εικ.766-769). Έτσι η βόρεια όψη του προς την αυλή είναι μονώροφη, ενώ από δυτικά και νότια το κτίσμα διαμορφώνεται διώροφο. Επάλληλες μετασκευές έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Κεραμίδια καλύπτουν τη στέγη. Μία σειρά από σχιστολιθικές πλάκες σώζεται περιμετρικά κάτω από τα κεραμίδια, μαρτυρώντας ότι η αρχική κάλυψη της στέγης θα ήταν εξολοκλήρου με τίκλες¹⁰⁰⁰. Η πρόσβαση γίνεται από την αυλή του συγκροτήματος, από τ' ανατολικά της βόρειας όψης, μέσω μιας θύρας με οριζόντιο ξύλινο ανώφλι και καλολαξευμένους ορθογωνικούς λίθους στους σταθμούς. Στο δυτικό τμήμα της ίδιας όψης εντοπίζεται παλαιότερη τοξωτή θύρα, σφραγισμένη σε μεταγενέστερη εποχή (εικ.769). Το τόξο της είναι κατασκευασμένο πρόχειρα με μικρές αδρά λαξευμένες πέτρες. Ένα ορθογώνιο παράθυρο ανοίγεται στη δυτική όψη και τρία ακόμα όμοιας μορφολογίας στη νότια πλευρά, προς την γκρεμνώδη πλευρά του λόφου (εικ.770,771). Είναι όλα νεωτερικά, μετασκευασμένα στη θέση παλαιότερων, και έχουν ξύλινα οριζόντια ανώφλια. Ο ανατολικός τοίχος είναι από το μέσο και πάνω κατεστραμμένος, όπως και το ανατολικό τμήμα της στέγης. Χαμηλά στον ανατολικό τοίχο ανοίγεται ένα μικρό ορθογώνιο παράθυρο, μέσω του οποίου ήταν εφικτή η επικοινωνία με την ανατολική πτέρυγα, με την οποία το νότιο κτίσμα γωνιάζει (εικ.772).

Το ανώι διαιρείται σε δύο χώρους με ένα πρόχειρο χώρισμα με τσατμά (καλάμια, λάσπη και ασβεστοκονίαμα), έναν δυτικό μικρότερο, σχεδόν τετράγωνης κάτοψης (εικ.773) και έναν μεγαλύτερο ορθογώνιο ανατολικά (εικ.770,771). Το δάπεδο του ανατολικού χώρου αποτελείται από πατημένο χώμα και σήμερα είναι σε σημεία τσιμεντοστρωμένο. Στην βορειοανατολική γωνία του χώρου αυτού σώζεται κτιστός φούρνος (εικ.772). Ο δυτικός χώρος φέρει ξύλινο δάπεδο και οι τοίχοι του εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Στο κέντρο του δαπέδου υπάρχει τετράγωνη οπή για την άντληση του νερού από την ημιυπόγεια κινστέρνα, η οποία διαμορφώνεται στο καμαροσκέπαστο κατώι (εικ.774-775). Παρόμοια κατασκευή, κινστέρνα εντός του κτίσματος διαμορφωμένη στο κατώι και με δυνατότητα άντλησης στο ανώι, απαντά και στην νότια πτέρυγα της μονής Φανερωμένης στο Πετροβούνι¹⁰⁰¹. Το κατώι είναι τυφλό εκτός από ένα άνοιγμα για αερισμό και φωτισμό, το οποίο ανοίχθηκε μεταγενέστερα στη δυτική όψη. Από τα μορφολογικά στοιχεία του κτίσματος και την κλίση του εδάφους πάνω στο οποίο έχει θεμελιωθεί συνάγεται ότι κατώι διαμορφωνόταν μόνο στη δυτική πλευρά.

Η τοιχοποιία του κτίσματος είναι όμοια με του καθολικού, πρόχειρη αργολιθοδομή, η οποία πιθανότατα δεν θα ήταν ορατή. Σήμερα σε σημεία διατηρούνται

¹⁰⁰⁰ Ο τρόπος αυτός κάλυψης της στέγης με ασβεστολιθικές πλάκες (τίκλες) ήταν συνήθης στα παλαιότερα χρόνια στα ορεινά χωριά της Δυτικής Μάνης.

¹⁰⁰¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 7. Μονής Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 144 και Σαΐτας, *Μάνη*, 124, εικ.259, αρ.3: προεπαναστατικό σπίτι στον Γουλά της Βάθειας (Μέσα Μάνη).

επιχρίσματα ασβεστοκονιάματος, τα οποία κάλυπταν τις όψεις του. Η αρχική τοξωτή θύρα ανοιγόταν στα δυτικά της βόρειας όψης. Μετεπαναστατικά, ανοίχθηκε δεύτερη θύρα στα ανατολικά, η παλιά σφραγίστηκε, μετασκευάστηκαν τα παράθυρα του ανωγιού, και ανοίχθηκε το παράθυρο του κατωγιού. Στο εσωτερικό του κτίσματος εντοπίστηκε εγχάρακτος λίθος, ο οποίος φέρει σταυρό και επιγραφή με το έτος 1848, εποχή στην οποία πιθανότατα θα πρέπει να αναχθεί η β' κατασκευαστική φάση.

Η ανατολική πτέρυγα του συγκροτήματος βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Αποτελείται από ένα επίμηκες διώροφο κτίσμα (*μακρυνάρι*), με καμαροσκέπαστο κατώι, διαστάσεων 15,40μ. x 5,10μ.¹⁰⁰² (εικ.776-781). Μέρος μόνο της καμάρας του κατωγιού σώζεται στα ανατολικά, ενώ η ανωδομή των τοίχων και ολόκληρη η στέγη του έχουν καταπέσει. Το ανατολικό κτίσμα είναι κάθετα διατεταγμένο προς το νότιο, με το οποίο σχηματίζει γωνία στα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος. Μάλιστα, οι μακρές πλευρές του νότιου κτίσματος ακουμπούν στο νότιο πέρασ του δυτικού τοίχου του ανατολικού κτίσματος χρησιμοποιώντας τον τοίχο αυτόν ως μεσοτοιχίο. Η πρόσβαση στο καμαροσκέπαστο κατώι του ανατολικού κτίσματος γίνεται από το επίπεδο της αυλής, μέσω μιας χαμηλής θύρας με οριζόντιο ξύλινο πρέκι, η οποία ανοίγεται στον δυτικό τοίχο (εικ.776). Η καμάρα του κατωγιού σώζεται στο βόρειο τμήμα του κτίσματος, κυρίως επειδή ένας εγκάρσιος τοίχος, μέρος μόνο του οποίου έχει σωθεί σήμερα, κτισμένος πιθανότατα με σκοπό να διαιρέσει το κατώι σε επιμέρους χώρους, λειτούργησε ως τοίχος αντιστήριξης (εικ.780,781). Το κατώι σε όλο του το μήκος ήταν τυφλό. Μοναδικό άνοιγμα εκτός από τη θύρα στα δυτικά είναι ένα μικρό ορθογώνιο παράθυρο, το οποίο επιτρέπει την επικοινωνία του νότιου κτίσματος με το κατώι της ανατολικής πτέρυγας, στο σημείο της ένωσης των δύο κτισμάτων (εικ.772). Ένα ακόμα μικρό ορθογώνιο παράθυρο με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι ανοίγεται στον νότιο στενό τοίχο του κατωγιού για επαρκή φωτισμό και αερισμό (εικ.777). Από το ανώι σώζονται τμήματα των περιμετρικών τοίχων. Η πρόσβαση θα γινόταν επίσης από τα δυτικά, από τον αύλειο χώρο, αλλά η ανωδομή του δυτικού τοίχου έχει καταρρεύσει. Η βόρεια στενή όψη ήταν τυφλή, αφού πίσω της υψώνεται ο ψηλός και απότομος βράχος. Στον ανατολικό τοίχο του ανωγιού, πάνω από το σωζόμενο τμήμα της καμάρας, υπάρχει χαμηλό θυραίο άνοιγμα, το οποίο οδηγεί ανατολικότερα, έξω από τον μοναστηριακό πυρήνα (εικ.778), όπου εντοπίστηκαν ίχνη κτισμάτων και συσσώρευση οικοδομικού υλικού προερχόμενου από την καταστροφή τους (εικ.758,759). Η θέση της θύρας, απέναντι ουσιαστικά από την πύλη του μοναστηριού, και το μικρό της μέγεθος επιτρέπουν την ταύτισή της με έξοδο διαφυγής σε περίπτωση κινδύνου (*παραπόρτι*), ένα στοιχείο, το οποίο απαντά επίσης στη μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα και στη μονή Καράβελη στο Πετροβούνι¹⁰⁰³. Στον νότιο στενό τοίχο του ανωγιού εντοπίζονται τα ίχνη δύο ορθογώνιων παραθύρων, ενός φραγμένου και ενός κατεστραμμένου, του οποίου σώζονται μόνο η ανατολική παρειά και η ποδιά (εικ.777). Στην απόληξη του νότιου τοίχου, πάνω ακριβώς από τα ανώφλια των παραθύρων,

¹⁰⁰² Για τα μακρυνάρια βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Άνω Δολούς, 92, σημ.532 και Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσιού στο Πετροβούνι, 132.

¹⁰⁰³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσιού στο Πετροβούνι, 133 και Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 178. Το παραπόρτι βρισκόταν πάντα απέναντι από την κύρια είσοδο του μοναστηριού. Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 25.

σώζονται τα κατάλοιπα κεραμιδιών της τετράριχτης στέγης, η οποία προφανώς ήταν αποτέλεσμα μετασκευής της αρχικής ψηλότερης, δίριχτης το πιθανότερο, στέγης.

Η τοιχοποιία του κτίσματος αποτελείται από πολύ πρόχειρη αργολιθοδομή, όμοια με του καθολικού. Τα ανοίγματα όλα είναι αποτέλεσμα μετασκευών εκτός από τη μικρή φωτιστική θυρίδα του κατωγιού στον νότιο τοίχο. Οπωσδήποτε η αρχική του φάση θα πρέπει να αναχθεί στην ίδια εποχή με το καθολικό, δηλαδή στο τέλος του 17ου αιώνα, όπως άλλωστε και η α' φάση του κτίσματος της νότιας πτέρυγας.

Τα αγροτικά κτίσματα, τα οποία εντοπίστηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος, διατάσσονται όλα κατά μήκος του παλιού λιθόστρωτου καλντεριμιού. Σε απόσταση μόλις 30μ. από την πύλη του μοναστηριού, στα νότια του μονοπατιού, εντοπίστηκε μέσα στην πυκνή βλάστηση παλιά ημιερειπωμένη λιθόκτιστη κρήνη, τετράγωνης κάτοψης (εικ.782-788). Στην πρόσοψή της υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα για την εποπτεία και τον καθαρισμό της δεξαμενής στο εσωτερικό. Παρόμοιο άνοιγμα εντοπίζεται και στην κρήνη των Τρουπάκηδων Μούρτζινων κάτω από την Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα¹⁰⁰⁴ (εικ.423). Μπροστά από την πρόσοψη τόξο, σήμερα κατεστραμμένο από τις γενέσεις του και πάνω. Ανήκει στην ομάδα κρηνών, των οποίων το καμαροσκέπαστο υπόστεγο έχει τόσο μικρό πλάτος, ώστε χάνει τη λειτουργικότητά του και αποβαίνει ένα απλό αβαθές τόξο¹⁰⁰⁵. Το νερό αποθηκευόταν στο πίσω μέρος, σε ξεχωριστό υπόγειο καμαροσκέπαστο θάλαμο με κατάλληλα διαμορφωμένη δεξαμενή επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα (εικ.784,785). Μία τετράγωνη οπή στο εσωτερικό της δεξαμενής, στον βόρειο τοίχο του θαλάμου, διασφάλιζε τη συλλογή των πηγαίων υδάτων που κατέβαιναν από την κορυφή του λόφου. Μπροστά από την κρήνη, σε χαμηλότερο επίπεδο διαμορφώνεται ανοιχτή κιστέρνα ή δεξαμενή συγκέντρωσης όμβριων για το πότισμα των ζώων, η οποία όμως είναι σήμερα καλυμμένη με βλάστηση και με παντοειδή φερτά οικοδομικά υλικά¹⁰⁰⁶.

Μορφολογικά η κρήνη της μονής του Αγίου Δημητρίου φέρει ομοιότητες με την κρήνη της μονής της Παναγίας του Χελμού στο Κέντρο (Γαϊτσές), η οποία όμως φέρει χαμηλά κρουνοί και αβαθή κόγχη ψηλότερα κάτω από το τόξο, στοιχείο το οποίο απαντά συχνά στις κρήνες της περιοχής (εικ.789). Κρήνες σώζονται σήμερα σε αρκετά μοναστήρια της Έξω Μάνης, όπως στον Άγιο Νικόλαο Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα (πολύ αλλοιωμένη σήμερα)¹⁰⁰⁷, στην Παναγία του Χελμού στις Γαϊτσές (18ος αι.), στη μονή Καβελλάρη Λαγκάδας (επίσης ανακαινισμένη και αλλοιωμένη)¹⁰⁰⁸ και στην Αγία Σοφία Γούρνιτσας πάνω από την Καρδαμύλη¹⁰⁰⁹. Η γεινίαση κρηνών με ναούς ή μοναστηριακά ιδρύματα είναι πολύ συχνή στην Έξω Μάνη και υποδηλώνει τον συνδυασμό χρηστικής κατασκευής και ιερού προσκυνήματος στη συνείδηση των κατοίκων.

Μερικά μέτρα δυτικότερα, πάλι στα νότια του καλντεριμιού, σε σημείο της πλαγιάς με έντονη κατωφέρεια, εντοπίστηκαν κατάλοιπα ασβεστοκάμινου. Από την βιοτεχνική

¹⁰⁰⁴ Βλ. παραπάνω Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 148-149.

¹⁰⁰⁵ Γερμανίδου, «Κρήνες - πηγάδια».

¹⁰⁰⁶ Νικολακάκη, «Στέρνες».

¹⁰⁰⁷ Βλ. παραπάνω, 78.

¹⁰⁰⁸ Βλ. παρακάτω, 213.

¹⁰⁰⁹ Βλ. παραπάνω, σημ.1004.

αυτή εγκατάσταση, η οποία είναι ημικατεστραμμένη, σώζεται μόνο ένα τμήμα του περιμετρικού τοίχου του καμινιού, σε ύψος περίπου 2,5μ., κτισμένου με ακανόνιστους αλάξευτους ασβεστόλιθους, ενώ δεν έχει σωθεί ούτε η θολωτή ανωδομή του, ούτε το στόμιο, απ' όπου έμπαινε η καύσιμη ύλη. Ειδικά διαμορφωμένες λίθινες βαθμίδες εξασφάλιζαν την κάθοδο από το λιθόστρωτο μονοπάτι στην πρόσοψη του ασβεστοκάμινου. Στο εσωτερικό της εγκατάστασης εντοπίστηκε παχιά στρώση ασβέστη, γεγονός, το οποίο επιβεβαίωσε τη χρήση της (εικ.790-791).

Τα ασβεστοκάμινα ήταν απλές εγκαταστάσεις, η κατασκευή των οποίων, ωστόσο, απαιτούσε μεγάλη επιδεξιότητα και τεχνική εμπειρία. Ουσιαστικά πρόκειται για κυλινδρικούς φούρνους, με διάμετρο περίπου 3,5μ., των οποίων η τοιχοποιία έκλεινε σταδιακά προς τα πάνω διαμορφώνοντας θόλο, κτισμένο κατά το εκφορικό σύστημα. Όσον αφορά την λειτουργία τους τα ασβεστοκάμινα χωρίζονται σε τέσσερα μέρη, α) τον χώρο ασβεστοποίησης, ένα μεγάλο άνοιγμα στο πάνω μέρος του κλιβάνου, μέσω του οποίου έμπαινε ο ασβεστόλιθος και έβγαινε ο ασβέστης β) τον χώρο της εστίας όπου έμπαινε το καύσιμο γ) το στόμιο και δ) τη σχάρα όπου τοποθετούσαν το καύσιμο και η οποία διαμορφωνόταν από μερικές οριζόντια τοποθετημένες πέτρες¹⁰¹⁰. Η διαδικασία ασβεστοποίησης ήταν δύσκολη, λάμβανε χώρα την άνοιξη ή το καλοκαίρι και προϋπέθετε την εργασία ομάδας ανθρώπων που δούλευαν σε βάρδιες από 2 έως 5 ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων το καύσιμο έπρεπε συνεχώς να τροφοδοτεί τον κλίβανο. Η ίδια η διαδικασία επέβαλλε την προσεκτική επιλογή της θέσης όπου θα κατασκευαζόταν το ασβεστοκάμινο, η οποία έπρεπε να εξασφαλίζει άμεση παροχή άφθονης πρώτης ύλης (δηλ. ασβεστόλιθου) και παράλληλα καύσιμου υλικού (μεγάλα κλαδιά). Ως εκ τούτου, συνήθως τα ασβεστοκάμινα εντοπίζονται σε δασικές περιοχές, σε πλαγιές βουνών και μακριά από τους οικισμούς λόγω του θορύβου και του καπνού που παρήγαν¹⁰¹¹. Ασβεστοκάμινα σώζονται και σε άλλα μοναστήρια της Έξω Μάνης, όπως στη μονή Αγίου Κωνσταντίνου στην Καστάνια¹⁰¹², στη μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα¹⁰¹³ και στο μοναστήρι Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Τραχήλα (εικ.792), όλα τους σε πλαγιές. Η ύπαρξή τους στη Μεσσηνιακή Μάνη έχει συνδεθεί με την οικοδομική ανάπτυξη που γνώρισε η περιοχή από τον 18ο και εξής, οπότε η ανάγκη για παραγωγή οικοδομικού υλικού και κονιάματος αυξήθηκε απότομα¹⁰¹⁴. Ο ασβέστης αποτελούσε απαραίτητο υλικό όχι μόνο για τις ανάγκες οικοδόμησης, αλλά παράλληλα κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα άλλων χρήσεων, όπως στην επίχριση των τοίχων για την αντανάκλαση των ακτίνων του ήλιου, στην απολύμανση των χώρων και οπωσδήποτε στη γεωργία, π.χ. στη λίπανση των εδαφών ως εδαφοβελτιωτικό. Δεν είναι γνωστό εάν η παραγόμενη στα μοναστήρια ποσότητα ασβέστη

¹⁰¹⁰ Γενικά για τα ασβεστοκάμινα στη μεσσηνιακή Μάνη βλ. Germanidou, «Agios Nikon», 396-399.

¹⁰¹¹ Ασβεστοκάμινα έχουν εντοπιστεί στον Άγιο Νίκωνα, στην Πηγή, στη Μηλιά, στο Κέντρο, αλλά και στην Καρδαμύλη, κάτω από το οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων. Βλ. Γερμανίδου, «Κεραμίδες», 92-93. Germanidou, «Agios Nikon», 396-399.

¹⁰¹² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'.13. Μονή Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια, 197.

¹⁰¹³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'.16. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 220.

¹⁰¹⁴ Η ευρεία διάδοση του ασβέστη θεωρείται ότι έγινε στην Μεσσηνιακή Μάνη από το 1750 και μετά, λόγω συγκεκριμένων ιστορικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, οι οποίες εν συνεχεία είχαν μια ειδική επίδραση στην κατασκευή και στη μορφολογία των κτισμάτων (ψηλότεροι πύργοι - πυργοκατοικίες). Βλ. Σαΐτας, «Οικιστική και αρχιτεκτονική εξέλιξη», 90.

ήταν ικανή να αποτελέσει προϊόν εμπορικής συναλλαγής, ανταλλακτικού ή οικονομικού τύπου.

Δυτικότερα, σε απόσταση 130μ. από το συγκρότημα, το λιθόστρωτο καλντερίμι οδηγεί σε ένα βραχώδες έξαρμα της πλαγιάς, όπου, εκτεθειμένο στον αέρα και σε θέση με απεριόριστη θέα σε όλο τον κάμπο της Μηλέας, έχει κτιστεί το αλώνι του μοναστηριού (εικ.793-795). Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή. Η κατάσταση διατήρησής του είναι αρκετά καλή. Το αλώνι έχει διάμετρο 7μ., ο περιμετρικός χαμηλός κυκλικός μανδρότοιχος αποτελείται από κατακόρυφα τοποθετημένους μεγάλους ασβεστόλιθους, στα κενά των οποίων πακτώνονται μικρότεροι λίθοι εν ξηρώ. Το δάπεδο είναι λιθόστρωτο. Αλώνια απαντούν σε αρκετά μοναστήρια της Έξω Μάνης, όπως στη μονή Καράβελη¹⁰¹⁵, στην Αγία Σοφία Γούρνιτσας¹⁰¹⁶, στη μονή Ανδρουμπεβίτσας¹⁰¹⁷, στη μονή Βαϊδενίτσας¹⁰¹⁸ και αλλού¹⁰¹⁹.

Τέλος, λίγα μέτρα νοτιοδυτικά του αλωνιού, σε ένα δεύτερο στενό πλάτωμα, το οποίο διαμορφώνεται χαμηλότερα στην πλαγιά του λόφου, σώζεται προστατευμένη με περίβολο, ερειπωμένη, κτηνοτροφική εγκατάσταση (το βορδονάρειο της μονής). Διαιρείται σε τρεις ορθογώνιους χώρους, παρατακτικά διατεταγμένους σε σειρά. Ο δυτικότερος στεγαζόταν με μονόριχτη στέγη, σήμερα κατεστραμμένη, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των πλάγιων τοίχων του. Στα ανατολικά του διαμορφώνονταν δύο ακόμα υπαίθριοι ορθογώνιοι χώροι, οι οποίοι προστατεύονταν με ψηλό περίβολο. Η κατάσταση διατήρησης του κτίσματος είναι πολύ κακή, όμως ανάλογα παραδείγματα κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων απαντούν και σε άλλα μοναστήρια της Έξω Μάνης, όπως στην Παναγία του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, μοναστήρι με μεγάλη κτηνοτροφική δραστηριότητα¹⁰²⁰ (εικ.895-899), αλλά και στη μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα (εικ.638,639), με το οποίο φέρει αρκετές μορφολογικές ομοιότητες¹⁰²¹.

¹⁰¹⁵ Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 136.

¹⁰¹⁶ Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 154.

¹⁰¹⁷ Μέρος Β'. 4. Μονή Παναγίας Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, 111.

¹⁰¹⁸ Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 179.

¹⁰¹⁹ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ'. II. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

¹⁰²⁰ Μέρος Β'. 16. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 219.

¹⁰²¹ Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 179.

15. ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΑ ΞΑΝΘΙΑΝΙΚΑ ΜΗΛΕΑΣ

Θέση

Σε απόσταση μόλις 700μ. νοτιοανατολικά της μονής του Αγίου Δημητρίου, στις βορειοδυτικές παρυφές του συνοικισμού Ξανθιάνικα Μηλέας, βρίσκεται το ερειπωμένο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (εικ.750). Είναι κτισμένο σε θέση με μικρή κατωφέρεια, στη νότια πλαγιά μιας ρεματιάς, η οποία περνά διαμέσου των οικισμών Κάτω Χώρας και Ξανθιανικών και καταλήγει στον μεσσηνιακό κόλπο μεταξύ των παράλιων οικισμών Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου (εικ.796,711). Η τοποθεσία είναι ειδυλλιακή, μέσα στην πυκνή βλάστηση της ρεματιάς, όπου φύονται πλήθος βελανιδιές, καρυδιές, πεύκα, κυπαρίσσια και άγρια βλάστηση, η οποία έχει καλύψει το μεγαλύτερο μέρος των ερειπωμένων κτισμάτων της μονής (εικ.797).

Σήμερα η πρόσβαση στο μοναστήρι γίνεται από τα νότια του συγκροτήματος, μέσω ενός πρόχειρα κατασκευασμένου νεότερου μονοπατιού με έντονη κατωφέρεια, το οποίο ξεκινά από την επαρχιακή οδό που ενώνει τους ορεινούς οικισμούς της μεσσηνιακής Μάνης Μηλιά, Καστάνια και Εξωχώρι. Η αρχική πρόσβαση στο συγκρότημα θα πρέπει να γινόταν από τα νοτιοδυτικά, όπου εντοπίζονται κατάλοιπα παλαιάς πύλης, ακριβώς σε επαφή με την εξωτερική πλευρά της δυτικής πτέρυγας (σχ.32). Έξω από τη βόρεια και ανατολική πλευρά του μοναστηριού σώζονται κατάλοιπα παλιού μονοπατιού, το οποίο πιθανότατα ένωνε την Κάτω Χώρα με τους συνοικισμούς της απέναντι πλευράς της ρεματιάς Φαγκριάνικα και Ξανθιάνικα (εικ.796). Μάλιστα, λίγο βορειότερα υπάρχει παλιό γεφύρι για την επικοινωνία των δύο πλευρών της ρεματιάς.

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης (εικ.797). Τα κατάλοιπα των κτισμάτων του έχουν καλυφθεί σχεδόν ολοκληρωτικά από την πυκνή βλάστηση, με αποτέλεσμα να μην είναι ορατά τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους στοιχεία. Επιπλέον, έχει υποστεί πολλαπλές μετασκευές, οι οποίες έχουν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την αρχική του μορφή. Σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης βρίσκεται μόνο το καθολικό, του οποίου η στέγη αντικαταστάθηκε το 2011, με την ιδιωτική πρωτοβουλία του ιερέα και των κατοίκων του χωριού και την εποπτεία της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καλαμάτας.

Το συγκρότημα καταλαμβάνει χώρο σχήματος ακανόνιστου τραπεζίου, με το καθολικό να μην βρίσκεται στο κέντρο του, αλλά να αποτελεί τμήμα της βόρειας πλευράς του περιβόλου (σχ.32, εικ.798). Τα κτίσματα διατάσσονται περιμετρικά μιας κεντρικής αυλής, η οποία διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα, με μικρή υψομετρική διαφορά μεταξύ τους. Η είσοδος στο μοναστήρι γίνεται σήμερα από τη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου (εικ.799), όπου ανοίγεται απλή νεωτερική πύλη. Ένα διώροφο ορθογώνιο κτίσμα με καμαροσκέπαστο κατώι και πρόσκτισμα εξώστη/ηλιακού εραπτόμενο στη βόρεια όψη του διατάσσεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του περιβόλου (εικ.801). Αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο κτίσμα του συγκροτήματος, αλλά η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί σημαντικά από τις νεότερες επεμβάσεις. Η δυτική πτέρυγα είναι πνιγμένη στην βλάστηση και η ανωδομή της έχει καταστραφεί (εικ.802). Σώζονται μόνο οι μακροί

τοίχοι έως ένα ύψος, ενώ στο σωζόμενο τμήμα της δυτικής όψης εξωτερικά εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα της αρχικής τοξωτής πύλης του μοναστηριού. Τη βόρεια πλευρά του περιβόλου καταλαμβάνει ένα ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα στα δυτικά και το καθολικό ανατολικότερα, το οποίο όμως βρίσκεται σε εσοχή ως προς τη νοτιή ευθεία της βόρειας πτέρυγας, έτσι ώστε η δυτική όψη του, όπου ανοίγεται η θύρα του ναού, να προβάλλει ελεύθερη στο εσωτερικό της αυλής (εικ.800,803). Στο ανατολικό πέρας της νότιας όψης του καθολικού ξεκινά απλός μανδρότοιχος, ο οποίος ορίζει την ανατολική πλευρά του περιβόλου, αφήνοντας έξω από τον μοναστηριακό περίβολο και την ανατολική όψη του ναού με την ανίδα (εικ.798,799). Στο τμήμα αυτό του περιβόλου, στον λίθινο μανδρότοιχο στα νοτιοανατολικά του καθολικού, διαμορφώνεται το μελισσοκομείο της μονής.

Άλλες αγροτικές εγκαταστάσεις και κτίσματα στον περιβάλλοντα χώρο του μοναστηριού δεν έχουν εντοπιστεί. Σημειώνεται όμως ότι η θέση του, πολύ κοντά στους συνοικισμούς Ξανθιάνικα και Φαγκριάνικα της Μηλέας, μέσα στον παλαιότερο αλλά και σύγχρονο ζωτικό χώρο τους, πιθανότατα δεν επέτρεψε τη διατήρηση άλλων κτισμάτων. Συνήθως σώζονται καλύτερα τα κτηριακά κατάλοιπα των πιο απομονωμένων μοναστηριακών συγκροτημάτων. Ακόμα και σήμερα κατά μήκος της ρεματιάς εντοπίζονται αλώνια και λιθάρια παλιού ελαιοτριβείου, τα οποία όμως δεν είναι δυνατό να συσχετιστούν άμεσα με το μοναστήρι.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό του μοναστηριού, αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, έχει διαστάσεις εξωτερικές 8,20x5,80μ. και ανήκει στον τύπο του σταυρεπίστεγου ναού με τρούλο χωρίς νάρθηκα¹⁰²² (εικ.803, 804). Η βασική ιδιοτυπία αυτής της παραλλαγής του σταυρεπίστεγου έγκειται στο ότι η εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι κατά πολύ στενότερη και υπερκείμενη της κατά μήκος κεραίας¹⁰²³. Στη διασταύρωση των κεραιών υψώνεται ραδινός τρούλος, το τύμπανο του οποίου είναι εξωτερικά οκτάπλευρο και απολήγει σε οριζόντιο γείσο που οφείλεται σε μετασκευή (εικ.805,806). Το αρχικό γείσο του ήταν καμπυλόγραμμο, όπως μαρτυρούν οι πώρινες υδρορροές στις ακμές του τυμπάνου, οι οποίες αχρηστεύθηκαν κατά τη μετασκευή. Πιθανώς πρόκειται και εδώ για μια αρχική κατασκευή μιμούμενη αθηναϊκό τρούλο χωρίς τους γωνιακούς κιονίσκους, όπως παρατηρήθηκε και στο καθολικό της μονής Σαμουήλ¹⁰²⁴. Σε κάθε μία από τις πλευρές του τυμπάνου διαμορφώνεται μία αβαθής οξυκόρυφη κόγχη. Στα τέσσερα κύρια σημεία του ορίζοντα ανοίγονται κάτω από τις κόγχες φωτιστικές σχισμές, εκ των οποίων η δυτική και η ανατολική είναι σφραγισμένες. Στα ανατολικά προβάλλει εξωτερικά η τρίπλευρη ανίδα του ιερού βήματος, όπου ανοίγεται δίλοβη φωτιστική θυρίδα (εικ.807).

¹⁰²² Για τον ναό συνοπτικά βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 229, πιν.163 β.δ.

¹⁰²³ Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος επιχωριάζει στη Μεσσηνιακή Μάνη σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, όπως στον βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου στην Καστάνια, γνωστό και ως «Τρικόμπανο» (βλ. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, 226-229), στον βυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον ίδιο οικισμό (βλ. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες*, όπου πραγματεύεται και το θέμα σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο) και στον μεταβυζαντινό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κάτω Χώρα Μηλέας (βλ. Δρανδάκης, ό.π., 299). Επίσης απαντά στη Λακωνική Μάνη, στον μεταβυζαντινό (;) ναό της Αγίας Βαρβάρας στο Φλομοχώρι (βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1978, 173-174) και αλλού. Για τον τύπο βλ. επίσης Μπούρας, «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική», 166.

¹⁰²⁴ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 183.

Η πρόσβαση στον ναό εξασφαλίζεται μέσω μιας τοξωτής θύρας, η οποία ανοίγεται στο μέσο της δυτικής πλευράς (εικ.808). Πάνω από την είσοδο διαμορφώνεται τυφλή κόγχη, όπου σώζονται κατάλοιπα τοιχογραφίας με τη στηθαία μορφή του επώνυμου αγίου (εικ.809). Ψηλότερα, πάνω από τη δυτική θύρα, εντοπίζονται δύο εντοιχισμένοι εγχάρακτοι λίθοι, εκ των οποίων ο ένας φέρει σταυρό και ο δεύτερος σώζει τη χρονολογία «1702 Μαΐου» (εικ.810). Λίθος εντοιχισμένος στη νότια πλευρά του περιθωρώματος φέρει δυσδιάκριτη επιγραφή με τη χρονολογία 1772 (εικ.811,812). Πάνω από το αέτωμα υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Ορθογώνιο παράθυρο στο τύμπανο του νότιου σταυρικού σκέλους του ναού προέρχεται από μεταγενέστερη διάνοιξη (εικ.803), ενώ μία αρχική φωτιστική θυρίδα, σήμερα σφραγισμένη, ανοιγόταν στο τύμπανο του βόρειου σταυρικού σκέλους (εικ.813).

Το καθολικό είναι κτισμένο με αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Ο τρούλος είναι κατασκευασμένος με λαξευτούς πωρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα, ενώ μέρος της επιφάνειας της τοιχοποιίας, κυρίως η νότια και η βόρεια όψη του ναού, και των αρμών καλύπτεται από επιχρίσματα κονιάματος. Στις γωνίες και τα ανοίγματα έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι. Η στέγη σήμερα είναι κατασκευασμένη με κεραμίδια, με μία σειρά σχιστολιθικών πλακών στην απόληξη των τοίχων περιμετρικά. Κατά τη διάρκεια των εργασιών για αντικατάσταση και επισκευή της στέγης το 2011 διατηρήθηκε η μορφή αυτή και αντικαταστάθηκαν μόνο τα κεραμίδια, ενώ οι τίκλες διατηρήθηκαν ως είχαν. Ο συνδυασμός αυτός απαντά πολύ συχνά σε εκκλησίες και σπίτια της ορεινής μεσσηνιακής Μάνης. Πιθανότατα η σειρά αυτή σχιστολιθικών πλακών μαρτυρά ότι η αρχική στέγαση του ναού ήταν αμιγώς με τίκλες, όπως συμβαίνει με τα παλαιότερα σωζόμενα κτίσματα της περιοχής.

Εσωτερικά ο ναός διατηρεί κτιστό τέμπλο και δάπεδο στρωμένο με μεγάλες ορθογωνικές πλάκες (εικ.814). Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, οι οποίες εκτελέστηκαν το 1706 από τον ζωγράφο Χριστόδουλο Καλέργη από το νησί της Μυκόνου¹⁰²⁵, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από τη δυτική θύρα (εικ. 815): «ἀνηγέρθη ἐκ βάρων γῆς καὶ ἀνιστορήθη ὁ θ[εῖος] / καὶ πάνσεπτος ναὸς / οὗτος τοῦ ἀγίου ἐνδόξου προφήτου προδρόμου καὶ / βαπτιστοῦ ἰωάννου. ἰγουμενέ- / βοντος τοῦ πανοσιστάτου κυρίου νεκταρίου ζαραβί- / να (;). διὰ συνδρο- / μῆς κ(αὶ) κόπου τοῦ αὐτοῦ. κ(αὶ) τιμοτάτων ἀρχόν- / των Ξανθιαν(ων) / διὰ ἐξόδων δὲ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ. εἰς ψυχικήν σωτη- / ρίαν, τῶν ἄνωθεν. διὰ χειρὸς καμοῦ ἐλαχίστου ζωγράφου / χρηστοδούλου καλέργη. ἐκ νήσου μικόνου / ἐν ἔτει αψς [=1706]...Σεπτεμβρίῳ κ.δ.»¹⁰²⁶. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε επίσης ότι ο ναός κτίστηκε και τοιχογραφήθηκε επί της ηγουμενίας του ιερομονάχου Νεκτάριου Ζαραβίνα, με τη συνδρομή του ίδιου και των αρχόντων του συνοικισμού των Ξανθιανικών.

Περιγραφή συγκροτήματος

Τα υπόλοιπα κτίσματα του μοναστηριακού συγκροτήματος βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης. Παράλληλα με τις εργασίες αντικατάστασης της στέγης του καθολικού, το 2011, διενεργήθηκαν και καθαρισμοί στον αύλειο χώρο του συγκροτήματος και αποκαλύφθηκε σε όλη την έκτασή του λιθόστρωτο δάπεδο και λίθινες

¹⁰²⁵ Για τον Χριστόδουλο Καλέργη βλ. Κουκουλές, *Οινουντιακά*, 23. Ανωμερίτης, *Χριστόδουλος Καλέργης*.

¹⁰²⁶ Βαγιακάκος, «Μηλέα Ξέω Μάνης», 173-174.

κλίμακες, οι οποίες οδηγούσαν από την νοτιοανατολική πύλη στο νότιο, ανώτερο επίπεδο του συγκροτήματος και στη συνέχεια στο χαμηλότερο επίπεδο στα βόρεια, όπου διαμορφώνεται ένας δεύτερος μικρότερος αύλειος χώρος στα δυτικά του καθολικού(εικ.798-800, 803).

Τη νότια πτέρυγα του συγκροτήματος καταλαμβάνει ένα διώροφο ορθογώνιο επίμηκες κτίσμα (*μακρυνάρι*), διαστ. 13,80μ.χ4,60μ., με καμαροσκέπαστο κατώι και δίρριχτη στέγη (εικ.797). Η αρχική του μορφή έχει αλλοιωθεί σημαντικά από τις νεότερες επεμβάσεις, με αποτέλεσμα το ανώι να είναι εξολοκλήρου σήμερα μετασκευασμένο. Επιπροσθέτως, η βλάστηση έχει ουσιαστικά καλύψει το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας, της νότιας και όλη τη δυτική του όψη (εικ.801). Σε επαφή με την ανατολική και βόρεια όψη του έχει κατασκευαστεί λίθινη κλίμακα και μεγάλος εξώστης (ηλιακός), ο οποίος επιτρέπει την πρόσβαση στο ανώι (εικ.816,817). Στην τοιχοποιία της βόρειας πλευράς του εξώστη εντοπίζονται αρμοί, οι οποίοι μαρτυρούν ότι αρχικά κάτω από αυτόν διαμορφώνονταν δύο καμαροσκέπαστοι χώροι, ανοιχτοί προς την αυλή του συγκροτήματος, όπως συμβαίνει και με τους αντίστοιχους εξώστες, οι οποίοι βρίσκονται σε επαφή με τα μακρυνάρια των μονών Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι¹⁰²⁷ (εικ.311, 406). Σήμερα και οι δύο αυτοί καμαροσκέπαστοι χώροι είναι σφραγισμένοι. Ένα ορθογώνιο μικρό άνοιγμα με μονολιθικό οριζόντιο ανώφλι είχε διαμορφωθεί στον τοίχο που έκλεισε τον δυτικό καμαροσκέπαστο χώρο, κι αυτό όμως αργότερα σφραγίστηκε, καταργώντας τον χώρο αυτό. Σε συνέχεια των δύο αυτών χώρων προς δυτικά, κάτω από τον εξώστη, ο οποίος συνεχίζεται έως το δυτικό πέρας της βόρειας όψης του κτίσματος, υπάρχει τρίτος καμαροσκέπαστος χώρος, ανοιχτός αυτή τη φορά προς την αυλή εν είδει πρόπυλου, ο οποίος επιτρέπει την πρόσβαση στο κατώι του ορθογώνιου κτίσματος, μέσω μιας τοξωτής θύρας που ανοίγεται λίγο ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους (εικ.818,819). Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της θύρας, της οποίας το διαμορφωμένο από τρεις καλολαξευμένους θολίτες τόξο επιστέφεται από ένα δεύτερο κατασκευασμένο με μικρότερους λαξευτούς λίθους, οδηγούν σε μια χρονολόγηση στον 19^ο αιώνα.

Το κατώι είναι καμαροσκέπαστο και ένα εγκάρσιος τοίχος το χωρίζει σε δύο τμήματα, ένα δυτικό και ένα ανατολικό (εικ.820,821). Στενή χαμηλή θύρα με οριζόντιο ανώφλι επιτρέπει την επικοινωνία των δύο χώρων. Χαμηλά στο έδαφος είναι ορατός ο φυσικός βράχος, στον οποίο έχει θεμελιωθεί το κτίσμα. Στην καμάρα του ανατολικού τμήματος εντοπίζεται ορθογώνιο άνοιγμα, ο *καταρράκτης*¹⁰²⁸, μέσω του οποίου επιτρεπόταν η άμεση επικοινωνία του ανωγιού με το κατώι από το εσωτερικό του κτίσματος. Σήμερα η καταπακτή είναι φραγμένη. Το ανατολικό τμήμα του κατωγιού εκτός από τη θύρα εισόδου δεν φέρει άλλα ανοίγματα (εικ.822). Στο δυτικό τμήμα ανοίγεται ψηλά στον δυτικό τοίχο ένα μικρό δίλοβο παράθυρο για φωτισμό και αερισμό του χώρου (εικ.823).

Ένας δεύτερος στενός καμαροσκέπαστος ορθογώνιος χώρος διαμορφώνεται κάτω από τον εξώστη, στο δυτικότερο τμήμα του, ο οποίος διατάσσεται παράλληλα με το δυτικό τμήμα του καμαροσκέπαστου κατωγιού (εικ.824,825). Η τοξωτή θύρα για την πρόσβαση στον χώρο αυτό ανοίγεται στη δυτική πλευρά του καμαροσκέπαστου πρόπυλου. Ένα

¹⁰²⁷ Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 132-133 και Μέρος Β'. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 145-146.

¹⁰²⁸ Σαΐτας, *Μάνη*, 103.

ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η δυτική στενή πλευρά του διαμορφώνεται καμπύλη και προεξέχει της νοητής ευθείας της δυτικής πλευράς του ορθογώνιου διώροφου κτίσματος της νότιας πτέρυγας. Μία φωτιστική οπή ανοίγεται ψηλά στον δυτικό τοίχο, ενώ οι άλλες πλευρές, πέρα από τη θύρα εισόδου είναι τυφλές. Άγνωστη παραμένει η χρήση του χώρου με τη διαμορφωμένη προεξέχουσα κόγχη στα δυτικά. Γενικά οι καμπύλες επιφάνειες σε κοσμικά κτίσματα δεν είναι συνηθισμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο στη Μεσσηνιακή Μάνη. Απαντούν είτε με τη μορφή κλουβιών - αμυντικών πυργίσκων στις γωνίες των μανιάτικων πολεμικών πύργων ψηλά στην απόληξη των τοίχων, είτε στο μέσο των πλευρών, όπως η καταχύστρα-αποχωρητήριο στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού¹⁰²⁹ (εικ.570) ή το τζάκι στον πύργο του Παναγιώταρου Καπετανάκη στους Μύλους του Αλμυρού (εικ.826). Εδώ όμως η ημικυλινδρική προεξέχουσα κόγχη παρατηρείται σε όλο το ύψος και το πλάτος του τοίχου. Παρόμοια διαμόρφωση δεν απαντά σε άλλο μοναστηριακό ή οχυρό συγκρότημα της Μάνης, εκτός ίσως από τον προεξέχοντα ημικύλινδρο στο μέσο της ανατολικής μακράς πλευράς του κτίσματος, γνωστού ως «παλατάκι», στο οχυρό συγκρότημα του Αντωνόμπεη στον Αγερανό (τέλος 18ου-αρχές 19ου αι.), ο οποίος όμως έχει καθαρά αμυντικό χαρακτήρα και διατρυπάται από πολλαπλές τυφεκιοθυρίδες¹⁰³⁰ (εικ.827).

Η δυτική πτέρυγα είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένη και καλυμμένη με πυκνή άγρια βλάστηση, η οποία καθιστά την πρόσβαση στο εσωτερικό της αδύνατη (εικ.802). Από αυτήν σώζεται μονάχα η ανατολική όψη σε όλο της το μήκος, αλλά έως ένα μικρό μόνο ύψος, περίπου 1μ. - 1,5μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους (εικ.828). Κάθετος αρμός, ο οποίος εντοπίζεται στο μέσο περίπου της ανατολικής μακράς πλευράς μαρτυρά ότι τη δυτική πτέρυγα αποτελούσαν δύο ορθογώνια, διώροφα κτίσματα, παρατακτικά διατεταγμένα, ένα στα νότια και ένα στα βόρεια. Από το νότιο κτίσμα διατηρείται μόνο η ανατολική όψη. Το τόξο ενός ανοίγματος εντοπίζεται χαμηλά στον ανατολικό τοίχο, στοιχείο που υποδεικνύει ότι το επίπεδο της αυλής εκ των υστέρων υπερυψώθηκε και ότι η δυτική πτέρυγα έφερε πιθανότατα ημιυπόγειο κατώι.

Το βόρειο κτίσμα σώζεται σε λίγο μεγαλύτερο ύψος και εκτός από την ανατολική του πλευρά σώζεται και η δυτική έως ένα ύψος (εικ.829-831). Ένα μικρό θυραίο τοξωτό άνοιγμα ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του βόρειου κτίσματος, σχεδόν 0,5μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους της αυλής, ακριβώς απέναντι από τη δυτική όψη του καθολικού. Η τοιχοποιία του βόρειου κτίσματος είναι όμοια με την τοιχοποιία του καθολικού και αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται αραιά πλίνθοι. Το τόξο της θύρας διαμορφώνεται από δύο αδρά λαξευτούς θολίτες, ενώ στις γωνίες και στους σταθμούς της θύρας έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευτοί λίθοι. Στη δυτική πλευρά του βόρειου κτίσματος εξωτερικά εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα της αρχικής τοξωτής πύλης του μοναστηριακού συγκροτήματος (εικ.832,833). Σώζεται μέρος του τοξωτού ανοίγματος, η δυτική πλευρά και τμήμα της νότιας πλευράς της. Τόσο το τόξο όσο και η νότια πλευρά της διακόπηκαν σε β' φάση από τη δυτική πλευρά του βόρειου κτίσματος. Δυστυχώς σώζεται σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, ώστε είναι αδύνατο να

¹⁰²⁹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 169.

¹⁰³⁰ Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, «Κάστρο Γρηγοράκηδων». Σάϊτας, Μάνη, 102-103, εικ.209.

ανασυσταθεί η αρχική της μορφή¹⁰³¹. Η θέση της όμως, απέναντι από το καθολικό, ενισχύουν την υπόθεσή μας ότι πρόκειται για την αρχική πύλη του μοναστηριού.

Στη βόρεια πλευρά του περιβόλου σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση ένα ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα, από το οποίο διατηρείται μόνο τμήμα της νότιας και η ανατολική του πλευρά (εικ.834-837). Η πρόσβαση σε αυτό γινόταν μέσω μιας θύρας, η οποία ανοιγόταν στη νότια μακρά πλευρά του, στα βορειοδυτικά του καθολικού. Στην ανατολική στενή πλευρά διαμορφώνεται κόγχη με τριγωνική απόληξη εγγεγραμμένη στο πάχος του τοίχου (εστία – τζάκι) και δύο τετράγωνα μικρές κόγχες εκατέρωθεν. Το κτίσμα έφερε δίρριχτη στέγη, όπως διαπιστώνεται από τη σωζόμενη απόληξη του ανατολικού τοίχου και η τοιχοποιία του αποτελείται από αργολιθοδομή.

Στο τμήμα του περιβόλου που κλείνει το συγκρότημα από ανατολικά εντοπίζεται μικρή μελισσοκομική μονάδα, αποτελούμενη από έξι θερίδες διαμορφωμένες στο πάχος του μανδρότοιχου, τετράγωνης ή ορθογωνικής διατομής (εικ.838,839). Μορφολογικά θυμίζουν τις λιγοστές θερίδες που έχουν κατασκευαστεί στη βόρεια πτέρυγα της μονής Σαμουήλ¹⁰³² εντός του προστατευμένου περιβόλου του συγκροτήματος. Ο αριθμός τους υποδεικνύει μικρή παραγωγή μελιού προορισμένη για την κάλυψη των εσωτερικών αναγκών. Δεν σώζεται η λίθινη πλάκα με την οπή για την είσοδο των μελισσών, ούτε και το οπίσθιο πάμα για τον τρύγο¹⁰³³.

Οποσδήποτε, η σημερινή μορφή του μοναστηριακού συγκροτήματος οφείλεται σε πολλαπλές μετασκευές και επεμβάσεις και η αρχική μορφή του είναι πολύ δύσκολο να αποκατασταθεί εάν δεν διενεργηθούν ανασκαφικές εργασίες και λεπτομερής αποτύπωση. Η ομοιότητα στην τοιχοποιία μεταξύ του καθολικού και της δυτικής πτέρυγας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανώς αυτά είναι τα πρωιμότερα κτίσματα του μοναστηριού. Τα κατάλοιπα της δυτικής πτέρυγας με την αρχική τοξωτή πύλη μαρτυρούν ότι η αρχική διαμόρφωση του βόρειου κτίσματος ήταν διαφορετική, ενώ σε β' φάση η πύλη καταργήθηκε και τα κτίσματα της δυτικής πτέρυγας έκλεισαν αυτή την πλευρά του περιβόλου. Η μεγαλύτερη επιμέλεια στην τοιχοποιία του βόρειου κτίσματος της πτέρυγας αυτής υποδηλώνει ίσως τη χρήση του ως τράπεζας ή ηγουμενείου της μονής, υπόθεση η οποία ενισχύεται και από τη θέση του, απέναντι ακριβώς από τη δυτική όψη του καθολικού και δίπλα στην αρχική πύλη. Στην ίδια φάση πιθανότατα ανήκει και το κτίσμα της βόρειας πτέρυγας, ενώ τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και η κατάσταση διατήρησης της νότιας πτέρυγας υποδεικνύουν ότι το διώροφο κτίσμα με τον εξώστη είναι το οψιμότερο του συγκροτήματος, κτισμένο κατά τον 19^ο αιώνα, ίσως στη θέση κάποιου παλαιότερου.

¹⁰³¹ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 17-26.

¹⁰³² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 187.

¹⁰³³ Για τα μελισσοκομεία των μοναστηριών της Μεσσηνιακής Μάνης και γενικά την παραγωγή μελιού στην περιοχή βλ. Μέρος Γ'. VI. Μελισσοκομία, 293-304.

16. ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΒΕΛΛΑΡΗ ΣΤΗ ΛΑΓΚΑΔΑ

Θέση - όνομα

Ο οικισμός της Λαγκάδας αποτελεί το νοτιότερο εύφορο τμήμα της περιφέρειας του Ζυγού (εικ.840). Η ετυμολογία του τοπωνυμίου Λαγκάδα έχει αποτελέσει αντικείμενο διαφωνιών ανάμεσα στους ερευνητές εκείνους που υποστήριξαν τη σλάβικη (< loca, λιβάδι, κοιλάδα, κοίλωμα)¹⁰³⁴ και σε αυτούς, οι οποίοι πρότειναν την ελληνική καταγωγή του¹⁰³⁵. Επιπλέον, μεταξύ των ερευνητών της δεύτερης κατηγορίας δεν υπήρξε ταύτιση απόψεων, με αποτέλεσμα να προκύψουν διαφορετικές ετυμολογίες¹⁰³⁶. Ωστόσο, φαίνεται ότι οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των ερευνητών στην ουσία είναι χωρίς αντικείμενο¹⁰³⁷, εφόσον το τοπωνύμιο προέρχεται από μία λέξη, η οποία έχει ενταχθεί στο νεοελληνικό λεξιλόγιο, και συνεπώς δεν μπορεί να συνδεθεί απόλυτα με τους σλαβικούς εποικισμούς των μεσοβυζαντινών χρόνων¹⁰³⁸.

Ο οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά σε οικονομικά κατάστιχα του 1336, ως *casal Langada*¹⁰³⁹. Στη συνέχεια εμφανίζεται στον χάρτη του B. Agnese (1554), ως *Longada*¹⁰⁴⁰, και έπειτα στις γραπτές πηγές από το 1618 έως το 1829¹⁰⁴¹. Τα βυζαντινά μνημεία του οικισμού μαρτυρούν την ύπαρξή του ήδη από τον 13 αιώνα¹⁰⁴². Από το 1621 η Λαγκάδα υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή Πλάτσας ή Ζυγού υπό τη Μητρόπολη Μονεμβασίας και Καλαμάτας¹⁰⁴³.

Βγαίνοντας από τον σύγχρονο οικισμό και προχωρώντας προς νότο, το τοπίο αλλάζει ριζικά, γίνεται τραχύ και άγονο, με κυρίαρχα τα χρώματα της πέτρας και της χαμηλής βλάστησης, τα οποία χαρακτηρίζουν και ολόκληρη τη Μέσα Μάνη. Μία διασταύρωση της επαρχιακής οδού προς νοτιοανατολικά οδηγεί - διαμέσου ενός τοπίου με πλήθος αγροτικά μνημεία, παλιές στέρνες, αλώνια και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις - στο μοναστήρι της Παναγίας του Καβελλάρη, στην ανατολική πλαγιά του ομώνυμου λόφου, σε μία θέση δυσπρόσιτη και απομονωμένη, με πολύ πράσινο και πηγαία ύδατα (εικ.841). Το μοναστήρι είναι χτισμένο πάνω σε βραχώδες έδαφος της πλαγιάς (εικ.842,843). Ο ψηλός περίβολός του και ο ντόπιος λίθος με τον οποίο έχει κτιστεί ενισχύουν τον φρουριακό του χαρακτήρα, καθώς το καθιστούν δυσδιάκριτο και απόλυτα προσαρμοσμένο

¹⁰³⁴ Meyer, *Neugriechische Studien*, 37. Vasmer, *Die Slaven*, 311. Malingoudis, *Studien*, 66.

¹⁰³⁵ Κοραΐς, *Άτακτα*, 272. Άμαντος, «Συμβολή», 38-39. Ο ίδιος, *Die Suffixe*, 25-26 και β' έκδ. *Γλωσσικά μελετήματα*, Αθήνα 1964, 31-32. Φ. Κουκουλές, «Ετυμολογικά», *Αθηνά* 30 (1919), Λεξικογραφικόν ἄρχειον (Παράρτημα), 36-37. Φιλήντας, *Γλωσσογνωσία*, 74-75.

¹⁰³⁶ Ο Κοραΐς το ετυμολογεί από το *άγκος* (ό.π.). Ο Άμαντος από το *λαγών* (ό.π.). Ο Κουκουλές από το *λάκκος* (ό.π.) και ο Φιλήντας από το *λάγκος* (ό.π.) = *λάγκος* + *άδι* > *λαγκάδι* και μεγενθυτικό, *λαγκάδα*, ή. Για μια συνοπτική παρουσίαση όλων των απόψεων βλ. Ήλιόπουλος, «Τὸ τοπωνυμικόν», 201.

¹⁰³⁷ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 300.

¹⁰³⁸ Malingoudis, «Toponymy and History», 103.

¹⁰³⁹ Longnon - Topping, *Documents*, 23, 27-28, App.II, 254. Carile, *La rendita feudale*, 118, 124.

¹⁰⁴⁰ Biblioteca Marciana, *Ms.It.IV*, 62 (5067), *No 17 (Peloponneso)*: B. Agnese, *Atlante di 36 carte miniate, eseguito in Venezia nel 1554*.

¹⁰⁴¹ Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 300, πιν.Ι, παρ.ΙΙ.

¹⁰⁴² Μεταμόρφωση Σωτήρος (13ος αι.), Αγία Σοφία (β' μισό 13ου αι.) (βλ. Κωνσταντινίδη, «Τοξωτά κωδωνοστάσια», 67, 71. Η ίδια, «Αγία Σοφία στη Λαγκάδα», 80. Δρανδάκης, «Βυζαντινή Μάνη»), Αγία Μαρίνα (14ος αι.) (βλ. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΙΑΕ* 1980, 188-211. Δρανδάκης, "Βυζαντινή Μάνη").

¹⁰⁴³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. IV. Εκκλησιαστική οργάνωση, 55-56.

στους χρωματισμούς του τοπίου. Η πρόσβαση σήμερα γίνεται από ανατολικά, από επίπεδο χαμηλότερο κάτω από το βραχώδες έξαρμα, όπου διαμορφώνεται σήμερα πλάτωμα μπροστά από την κρήνη-πηγή του μοναστηριού. Λιθόστρωτο μονοπάτι νεότερης εποχής οδηγεί από το πλάτωμα ψηλότερα, περνά κατά μήκος της βάσης της ανατολικής πλευράς του συγκροτήματος και γωνιάζει προς βορρά έως την πύλη του μοναστηριού.

Είναι προφανής η λατινική προέλευση της προσωνυμίας Καβελλάρης ή Καβαλλάρης, από το *cavallo*, που σημαίνει ίππος, άλογο. Σύμφωνα με αρχαικές μαρτυρίες το μοναστήρι ήταν ιδιωτικό και ανήκε στους Αλεξιάνους, μία από τις ισχυρότερες γενιές της Λαγκάδας κατά τον 18ο και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όπως μαρτυρούν οι δύο σωζόμενοι πύργοι στο Αλεξιάνικο συγκρότημα του οικισμού¹⁰⁴⁴ (εικ.844-847). Η οικογένεια κατά την παράδοση έλκει την καταγωγή της από τη Μονεμβασία ή την Κωνσταντινούπολη¹⁰⁴⁵. Αναφέρεται ότι από την οικογένεια αυτή επιφανής πολέμαρχος, ο οποίος προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες στη Βενετία κατά τη διάρκεια των βενετοτουρκικών πολέμων, έλαβε ως αντάλλαγμα, μαζί με την παραχώρηση γαιών και κτημάτων στη θέση αυτή, τον τίτλο ευγενείας «Καβελλάρης». Σύμφωνα με την ίδια παράδοση, στα κτήματά του υπήρχε οικογενειακό μοναστήρι με πλούσια βιβλιοθήκη σε χειρόγραφα και επίσημα βυζαντινά έγγραφα, τα οποία όμως καταστράφηκαν από πυρκαγιά στην επανάσταση¹⁰⁴⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Παχυμέρης αναφέρει τον στρατηγό Αλέξιο Καβαλλάριο ή Καβαλλάρη, «*άνδρα γεννάδας και άνδρικό*» όπως λέει¹⁰⁴⁷, εξάδελφο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1258-1282), και μέλος οικογένειας ευγενών του Βυζαντίου με δράση κατά τον 13ο και 14ο αιώνα¹⁰⁴⁸. Στο έργο του αναφέρει και τους «*καβαλλάριους*», μία τάξη ευγενών, στρατηγών ως επί το πλείστον, τους οποίους χαρακτηρίζει «*άνδρας άρεικούς και πολλών τινών καθυπερτερούντας*» και σημειώνει ότι ο τίτλος έδινε έμφαση

¹⁰⁴⁴ Πρόκειται για τον πύργο Οικονομέα (1757) και τον πύργο Καπιτσίνου (των αρχών 19ου αι.), οι οποίοι ανήκουν στο Αλεξιάνικο συγκρότημα. Βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 50.

¹⁰⁴⁵ Κανελλίδης, «Μάνη και Μανιάται».

¹⁰⁴⁶ Αναφέρεται ότι στο τέλος του 19ου αιώνα σωζόταν από τη βιβλιοθήκη μόνο ένας αριθμός επιστολών Βυζαντινών αυτοκρατόρων, του Δάνδολου, του Μοροζίνι, δύο κατεστραμμένα χειρόγραφα και μία μεγάλη μεμβράνη που περιείχε έκθεση της άλωσης (επανάκτησης) της Κωνσταντινούπολης από τον Αλέξιο Στρατηγόπουλο επί Μιχαήλ Παλαιολόγου (1261-1282). Βλ. Κανελλίδης, «Μάνη και Μανιάται». Κατά τον ίδιο μελετητή, ανάμεσα στα σωζόμενα έγγραφα του μοναστηριού υπήρχε επιστολή του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού (1118-1185), ο οποίος απευθυνόταν προς τον γενάρχη της οικογένειας Αλέξιο, κάτοικο Μονεμβασίας. Ο αυτοκράτορας εξέφραζε στον φίλο του ζωνρή ευγνωμοσύνη επειδή κατεβαίνοντας στην Πελοπόννησο ο Αλέξιος τον φιλοξένησε. Στη συνέχεια τον προσκαλούσε να πάει στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα τον διόριζε *Κατεπάνω* του αυτοκρατορικού Παλατιού (*Caput anus* (Κατεπάνω) ; = ανώτατος πολιτικός και στρατιωτικός άρχοντας. Στη βενετική γλώσσα *capetanio* < νεολατινική *capitaneus* (=επικεφαλής) < λατινικά *caput* (=κεφάλι), αναγραμματισμός του *μεσαιωνική ελληνική* κατεπάνος < κατεπάνω;). Αναφέρω με επιφύλαξη τις παραπάνω πληροφορίες, καθώς σήμερα, μετά από επανειλημμένες αυτοψίες που έχω διενεργήσει στην περιοχή, δεν έχει σταθεί δυνατό να τις διασταυρώσω. Σημασία έχει όμως η διατήρηση της πληροφορίας, ακόμα κι αν πρόκειται για λαϊκή παράδοση ή μυθοπλασία.

¹⁰⁴⁷ Bekker (ed.), *Georgii Pachymeri*, 324, στιχ.13-14: Ο Αλέξιος Καβαλλάριος ή Καβαλλάρης συμμετείχε στις βυζαντινές εκστρατείες στο Μοριά στις αρχές του 1260 και αιχμαλωτίστηκε από τον Γουλιέλμο ΙΙ Βιλλεαρδουίνου μετά τη μάχη στο Μακρυπλάγι (1263-64). Γύρω στο 1270 ελευθερώθηκε και ανέλαβε το αξίωμα του Δομέστιχου της τράπεζας του αυτοκράτορα και μετά του κυβερνήτη της Θεσσαλονίκης. Πρωταγωνίστησε στα γεγονότα της μάχης της Νεόπατρας (π.1273-1275), όπου μαζί με τον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο οδήγησε τον βυζαντινό στρατό εναντίον του Ιωάννη Αγγέλου Δούκα της Θεσσαλίας, αλλά ηττήθηκε και σκοτώθηκε.

¹⁰⁴⁸ Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, 174, 282. *ODB*, 1084.

στην ευγενική καταγωγή¹⁰⁴⁹. Το επώνυμο Καβαλλάρης το συναντούμε ξανά το 1499 σε λίστα *Stradioti*¹⁰⁵⁰ των Ενετών, οι οποίοι μετέβησαν στη Ζάκυνθο, ενώ στο ίδιο νησί απαντά οικογένεια Καβελλάρη από το 1629¹⁰⁵¹. Όποια κι αν είναι η καταγωγή του κτήτορα της μονής, είναι προφανές ότι η προσωνυμία Καβελλάρης υποδηλώνει αριστοκρατική καταγωγή και οπωσδήποτε σχέσεις με τη Δύση.

Σύμφωνα με την παράδοση, το μοναστήρι του Καβελλάρη ήταν από τα μεγαλύτερα της χερσονήσου, με περιουσία η οποία έφτανε έως το Έλος της Μονεμβασίας. Είχε μάλιστα δύο μετόχια στην ίδια περιοχή (εικ.848,849), τη μονή Φιλιατρού¹⁰⁵² (εικ.850) και τη μονή Προφήτη Ηλία (εικ.851), ενώ σπουδαία ήταν η οικονομική συμβολή του στην Επανάσταση¹⁰⁵³. Μετεπαναστατικά το μοναστήρι θα πρέπει να παρακμάζει, όπως πολλά ακόμα της Μάνης. Σε κατάλογο του έπαρχου Οιτύλου του 1843¹⁰⁵⁴ με τα ιδιόκτητα μοναστήρια της Μάνης η μονή Καβελλάρη και τα μετόχια της δεν αναφέρονται. Πιθανότατα είχαν ήδη εγκαταλειφθεί. Μετά τη διάλυσή της η κτηματική της περιουσία περιήλθε στα χέρια οικογενειών του γένους των Αλεξιάνων.

Τα τελευταία χρόνια διενεργήθηκαν στο μοναστήρι πολλαπλές αυθαίρετες επεμβάσεις, με κατεδαφίσεις, τοπικές ανακτήσεις και αρμολογήματα, οι οποίες κατέστρεψαν πλήθος αυθεντικών στοιχείων πολύτιμων για την κατανόηση της οικοδομικής ιστορίας του συγκροτήματος. Προκειμένου δε να διανοιχθεί ο δρόμος, μέσω του οποίου φθάνει κανείς στο μοναστήρι με αυτοκίνητο, χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν δυναμίτιδες, καταστρέφοντας σε μεγάλο βαθμό το φυσικό τοπίο και αλλοιώνοντας τον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου. Κατά τις εργασίες διάνοιξης του δρόμου θα πρέπει να διαμορφώθηκε και το μονοπάτι που οδηγεί από τα ριζά του βράχου στ' ανατολικά ψηλότερα στη βόρεια είσοδο του μοναστηριού (εικ.852).

¹⁰⁴⁹ Bekker (ed.), *Georgii Pachymeri*, 328, στιχ.14-16, 570.

¹⁰⁵⁰ Κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων του Α΄ Βενετοτουρκικού Πολέμου (1473-1479) αλλά και των επόμενων οι υπηρεσίες ένοπλων ομάδων ντόπιων κατοίκων προς τη Βενετία ήταν ανεκτίμητες. Πρόκειται για τους περίφημους στρατιώτες (*stradioti*), οι οποίοι διαθέτοντας υποτυπώδη μόνο εξοπλισμό πραγματοποιούσαν αιφνιδιαστικές επιδρομές κατά του αντιπάλου. Τη μεγάλη προσφορά των ομάδων αυτών εκθείαζε το 1465 σε επιστολή του ο γενικός προνοητής του Μοριά Giacomo Barbarigo. Βλ. Τσικνάκης, «Ανάμεσα στους Τούρκους και τους Βενετούς», πιν.19, κυρίως 85-86. Μια πρακτική της Βενετίας για αμοιβές των μισθοφόρων στρατιωτών της - εκτός από τις πληρωμές σε μετρητά, που συχνά καθυστερούσαν, σε δημητριακά ή και σε υφάσματα για στολές - ήταν η παραχώρηση γαιών για να συντηρήσουν εαυτούς, το άλογό τους (αφού ήταν ιππείς) και την οικογένειά τους. Αυτά δεν ήταν φέουδα, αλλά μπορούσαν να μεταβιβαστούν στα παιδιά τους. Η Βενετία μπορούσε να ανακτήσει ενδεχομένως αργότερα αυτές τις γαίες και να τις παραχωρήσει σε άλλους. Οι *stradioti* ήταν Έλληνες, Αλβανοί, Ιταλοί, Δαλματοί, αλλά και Γερμανοί, Γάλλοι, Φλαμανδοί, Μπαταβοί (Ολλανδοί) κ.λπ. Βλ. Mallett - Hale, *Military Organization*. Downing, *The military revolution*, 66. Donald, *Byzantium and Venice*, 37, όπου αναφέρεται «Στρατολογούνταν νεαροί Έλληνες και Αλβανοί. Ήταν γνωστοί ως *stradioti* από την ελληνική λέξη *στρατιώτης*». Pappas, *Stradioti*.

¹⁰⁵¹ Ζώης, *Λεξικόν*, 338.

¹⁰⁵² Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1980, 238-241.

¹⁰⁵³ Σύμφωνα με την ντόπια παράδοση το μοναστήρι είχε 300 μοναχούς και ηγούμενο, ο οποίος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Κολοκοτρώνη και βοήθησε οικονομικά την επανάσταση. Στον ναό της Μεταμόρφωσης Σωτήρος (13ος αι.) στην πλατεία του οικισμού σωζόταν λειψανοθήκη, την οποία είχε προσφέρει το 1833 ο ηγούμενος του μετοχιού του Προφήτη Ηλία Καπιτσιναίος στην Εκκλησία της Λαγκάδας, ίσως για να τη σώσει, λίγο πριν την διάλυση του μοναστηριού.

¹⁰⁵⁴ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων».

Οργάνωση και γενική διάταξη μοναστηριακού συγκροτήματος

Το μοναστηριακό συγκρότημα είναι θεμελιωμένο πάνω στον φυσικό βράχο σε σημείο με έντονη κλίση και παρουσιάζει την τυπική μοναστηριακή διάταξη, με τα κτίσματα να διατάσσονται κατά μήκος των πλευρών ενός σχεδόν τετράπλευρου περιβόλου και το καθολικό περίπου στο κέντρο¹⁰⁵⁵ (Σχ.32). Λόγω της κατωφέρειας του εδάφους από δυτικά προς ανατολικά, το συγκρότημα οργανώνεται σε δύο φυσικά άνητρα με αρκετά μεγάλη υψομετρική διαφορά, τα οποία χωρίζονται με έναν ψηλό αναλημματικό τοίχο (εικ.854). Το καθολικό που βρίσκεται στο ανώτερο άνητρο δεν έχει προσανατολισμό ανατολής - δύσης, αλλά μάλλον νοτιοανατολικό-βορειοδυτικό, προσαρμοσμένο σχεδόν παράλληλα στο ανώτερο δυτικό άνητρο. Στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος, στη βορειοδυτική γωνία, υψώνεται ο πύργος της μονής. Μεταξύ του καθολικού και του πύργου διαμορφώνεται πλατεία, ο αύλειος χώρος του μοναστηριού. Στη δυτική, νότια και ανατολική πλευρά του περιβόλου περιμετρικά αναπτύσσονται διώροφες πτέρυγες, από τις οποίες σήμερα σώζονται μόνο κάποιοι τοίχοι, ενώ οι ανωδομές τους έχουν καταπέσει (εικ.855-858). Η ερειπιώδης κατάσταση των κτισμάτων και οι νεότερες επεμβάσεις δεν επιτρέπουν την ταύτιση των επιμέρους χώρων με συγκεκριμένη λειτουργία. Το συγκρότημα οριοθετείται στα βόρεια από μανδρότοιχο, σήμερα εντελώς αλλοιωμένο από τις επεμβάσεις, όπου ανοίγονται δύο θύρες, μία στο ανώτερο άνητρο, η οποία αποτελεί και την κύρια είσοδο στον χώρο του μοναστηριού και μία στο κατώτερο (εικ.853). Ένα ακόμα θυραίο άνοιγμα, μετασκευασμένο κι αυτό και σήμερα σφραγισμένο, ανοιγόταν μέχρι πρόσφατα στη δυτική πλευρά του περιβόλου, δίπλα στον πύργο.

Στον περιβάλλοντα χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος εντοπίστηκαν ποικίλες αγροτικές εγκαταστάσεις, που ταυτίστηκαν με ληνούς, ανεμόμυλους, υδρόμυλους, βορδονάρεια και φυσικά η πηγή - κρήνη της μονής, (πολύ αλλοιωμένη σήμερα από τις νεότερες και σύγχρονες επεμβάσεις) για την εξασφάλιση του πολύτιμου νερού, απαραίτητου για την λειτουργία των υδρόμυλων και το πότισμα των ζώων και των χωραφιών.

Περιγραφή Καθολικού

Το καθολικό, αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου, βρίσκεται στο κέντρο περίπου του περιβόλου (Σχ.32, εικ.859-862). Είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, διαστ.8,80μ.×2,68μ., με τρίπλευρη αψίδα και κτιστό τέμπλο (Σχ.33). Μοναδικά ανοίγματα είναι η θύρα εισόδου στα δυτικά, με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι και τυφλή κόγχη ψηλότερα και μία μικρή φωτιστική θυρίδα στην αψίδα. Πάνω από τη δυτική όψη υψώνεται μεταγενέστερο μονόλοβο κωδωνοστάσιο. Στο μνημείο εντοπίζονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Κατακόρυφος αρμός που διακρίνεται στην εξωτερική νότια όψη (εικ.860), μαρτυρά ότι ο αρχικός ναός έφτανε μέχρι τις δύο ενισχυτικές παραστάδες, οι οποίες διαρθρώνουν τις μακρές πλευρές του εσωτερικά και φτάνουν ως τη γένεση της καμάρας¹⁰⁵⁶ (εικ.864). Σε β' φάση ο αρχικός δυτικός τοίχος καθαιρέθηκε και ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά προσλαμβάνοντας τις σημερινές του διαστάσεις. Εσωτερικά, οι δύο ενισχυτικές παραστάδες χωρίζουν τον ναό σε ανατολικό και δυτικό τμήμα.

¹⁰⁵⁵ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, 27-30.

¹⁰⁵⁶ Ο αρμός εξωτερικά, ο οποίος χωρίζει τις δύο φάσεις εντοπίστηκε παρά τα πρόσφατα αρμολογήματα με σκυρόδεμα που διενεργήθηκαν.

Λίθος εντοιχισμένος στη δυτική όψη φέρει εγχάρακτη επιγραφή στην οποία διαβάζεται «1681 μνήσθητι [...] ιερομόναχου» (εικ.863). Το όνομα του μοναχού δεν διακρίνεται. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί ημιλαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες ακριβώς χρονολογημένες, σύμφωνα με την εξίτηλη κτητορική επιγραφή πάνω από τη δυτική θύρα, το 1688¹⁰⁵⁷ (εικ.865,866). Ο γραπτός διάκοσμος, όμως, έχει επίσης εκτελεσθεί σε δύο φάσεις, όπως μαρτυρεί παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης, το οποίο εντοπίζεται στους πλάγιους τοίχους του αρχικού ναού. Κάτω από την παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου σώζονται σπαράγματα της παράστασης του Γενεσίου της Θεοτόκου (εικ.867,868). Με βάση τα τεχνοτροπικά στοιχεία η πρώτη φάση τοιχογράφησης δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά από την δεύτερη. Ίσως θα πρέπει να τοποθετηθεί νωρίτερα μέσα στον 17ο αιώνα. Οι έντονες επικαθίσεις άνθρακα, οι οποίες παρατηρούνται στις τοιχογραφίες της καμάρας του αρχικού τμήματος, πιθανόν υποδηλώνουν ότι ο ναός ανακατασκευάστηκε λαμβάνοντας τα σημερινά του όρια έπειτα από κάποια καταστροφή λόγω πυρκαγιάς.

Περιγραφή συγκροτήματος

Δυστυχώς οι αυθαίρετες επεμβάσεις των τελευταίων ετών, οι οποίες διενεργήθηκαν στο μοναστηριακό συγκρότημα έχουν αλλοιώσει ανεπανόρθωτα την αρχική του μορφή. Συνοπτικά θα αναφερθεί η σημερινή κατάσταση του μοναστηριακού πυρήνα, τα θεμέλια του οποίου και οι περιμετρικοί τοίχοι έως ένα ύψος οπωσδήποτε αντιστοιχούν στην αρχική διαμόρφωση.

Στη βορειοδυτική γωνία του ανώτερου άνδηρου, στο ψηλότερο σημείο του συγκροτήματος, βρίσκεται ο πύργος¹⁰⁵⁸ (εικ.869,870). Πρόκειται για ένα διώροφο κτίσμα, ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων περίπου 8,00μ.χ6,00μ. Η θύρα εισόδου του, με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι, ανοίγεται στη νότια όψη, αρκετά ψηλότερα από το έδαφος του ανώτερου άνδηρου και η πρόσβαση γίνεται μέσω μιας εφαπτόμενης στην πλευρά αυτή λίθινης κλίμακας (εικ.861). Στην ανατολική πλευρά ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι, προς την αυλή της μονής. Ένα ορθογώνιο παράθυρο ανοίγεται στη βόρεια όψη, με θέα προς τη μεριά του μονοπατιού που οδηγούσε στο μοναστήρι από τα βορειοδυτικά (εικ.871). Στη δυτική του πλευρά, η οποία αποτελεί μέρος της εξωτερικής πλευράς του περιβόλου, είχε ανοιχθεί τα νεότερα χρόνια ένα ακόμα θυραίο άνοιγμα, το οποίο κατόπιν σφραγίστηκε. Σήμερα το ύψος του πύργου έχει μειωθεί, η στέγη του έχει καλυφθεί με μπετόν, ενώ τα παράθυρα και οι θύρες είναι όλα μετασκευασμένα. Τα δύο παράθυρα της ανατολικής όψης και η προστατευμένη από τον περίβολο νότια θύρα βρίσκονται στη θέση των αρχικών ανοιγμάτων του κτίσματος. Τα υπόλοιπα αποτελούν νεότερες διανοίξεις. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί ημιλαξευτοί ορθογωνισμένοι λίθοι.

Από τη νότια, τη δυτική και την ανατολική πτέρυγα σώζονται μόνο οι εξωτερικοί τοίχοι, οι οποίοι αποτελούν συγχρόνως τα όρια του περιβόλου, και ελάχιστα ίχνη από τις εσωτερικές όψεις (εικ.872-875). Κάθε πτέρυγα συνίστατο από ένα επίμηκες ορθογώνιο

¹⁰⁵⁷ Για τις τοιχογραφίες βλ. Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1980, 234-238.

¹⁰⁵⁸ Όρλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, 134-137.

διώροφο κτίσμα. Παλιές φωτογραφίες του αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, από την εποχή προ των επεμβάσεων, μαρτυρούν ότι οι εξωτερικοί τοίχοι των κτισμάτων σώζονταν έως το μέσο περίπου του ανωγίου και ότι έως το ύψος αυτό ήταν τυφλοί (εικ.872,873). Οι ανωδομές τους αποτελούν επέμβαση των τελευταίων ετών. Ομοίως και τα διαμορφωμένα παράθυρα της ανατολικής πτέρυγας και τα αρμολογήματα των τοίχων. Ένα μόνο παράθυρο σώζόταν σε μεγάλο ύψος στην ανατολική στενή όψη της νότιας πτέρυγας (εικ.858). Εσωτερικά, στους σωζόμενους μακρούς τοίχους της νότιας και της ανατολικής πτέρυγας εντοπίστηκαν οι σκαλότρυπες, οι οποίες στήριζαν τα ξύλινα πατώματα των ανωγίων (εικ.857), ενώ σε σημεία, κάτω από τα πεσμένα οικοδομικά υλικά, είναι εμφανή τα εξωράχια των θόλων των κατωγίων, όπου όμως οι μεγάλες επιχώσεις που έχει υποστεί το συγκρότημα δεν επιτρέπουν την πρόσβαση. Η τοιχοποιία των περιμετρικών κτισμάτων αποτελείται από αργολιθοδομή και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά λαξευτοί γωνιόλιθοι. Οι πτέρυγες είναι θεμελιωμένες στον φυσικό βράχο, ενώ στα κατώτερα τμήματα των τοίχων έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ακανόνιστοι λίθοι. Η τοιχοποιία αυτή, το ύψος των σωζόμενων περιμετρικών τοίχων (προ των ανακτήσεων) και οι τυφλές εξωτερικές όψεις τους ενισχύουν τον έντονα φρουριακό χαρακτήρα του συγκροτήματος.

Στον λιθόκτιστο μανδρότοιχο, ο οποίος οριοθετεί τον περίβολο από βόρεια, ανοίγεται η σημερινή κύρια είσοδος στον χώρο του συγκροτήματος, στο ανώτερο άνδηρο, απέναντι από την είσοδο του καθολικού (Σχ.32, εικ.853). Στο σημείο αυτό οδηγεί και το λαξευτό στον φυσικό βράχο και στη συνέχεια λιθόστρωτο μονοπάτι, το οποίο διέρχεται από βορειοδυτικά και ενώνει το μοναστήρι με τον οικισμό της Λαγκάδας (εικ.871). Η σημερινή διαμόρφωση της εισόδου είναι προφανώς αποτέλεσμα σύγχρονης επέμβασης, αλλά η θέση της, απέναντι από τη θύρα του καθολικού και στο σημείο όπου φτάνει το παλιό μονοπάτι, μαρτυρούν ότι η αρχική πύλη της μονής θα ανοιγόταν στη θέση αυτή¹⁰⁵⁹. Ένα ακόμα θυραίο άνοιγμα στην ίδια πλευρά του περιβόλου, αλλά ανατολικότερα, στο κατώτερο άνδηρο είναι εξολοκλήρου σύγχρονη επέμβαση.

Το μοναδικό κτίσμα που διέφυγε της «αισθητικής αποκατάστασης» των τελευταίων ετών είναι αυτό, το οποίο στεγάζει τον ληνό του μοναστηριού και προβάλλει σε περίοπτη θέση, στα νοτιοανατολικά, έξω από τον περίβολο, όπως αρχικά αντιλαμβάνεται κανείς (εικ.876). Το κτίσμα, το οποίο έχει ορθογώνια κάτοψη, είναι θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο, σε σημείο με έντονη κατωφέρεια και βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση (Σχ.34). Διαιρείται σε δύο τμήματα, ένα ανατολικό και ένα δυτικό. Το δυτικό δεν σώζεται. Το ανατολικό είναι ένας χώρος τετράγωνης περίπου κάτοψης, ο οποίος στεγαζόταν με καμάρα, όπως υποδηλώνουν τα ίχνη των γενέσεων της στους μακρούς τοίχους (εικ.877). Η πυκνή βλάστηση στο εσωτερικό του καθιστά την πρόσβαση αδύνατη. Οι πλάγιοι τοίχοι είναι τυφλοί και μόνο ένα μετασκευασμένο παράθυρο ανοίγεται ψηλά στην ανατολική όψη. Θύρα εισόδου δεν σώζεται. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι ορθογωνικοί ημιλαξευτοί γωνιόλιθοι. Ο εντοπισμός οπής εκροής χαμηλά στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου και λαξευτού στον βράχο υποληνίου σε χαμηλότερη στάθμη

¹⁰⁵⁹ Όρλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, 17-26.

επιβεβαίωσε τη χρήση του κτίσματος ως ληνού, ενώ τα μορφολογικά και δομικά στοιχεία του υποδεικνύουν ότι είναι σύγχρονο με τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος¹⁰⁶⁰.

Ερωτηματικά δημιουργεί η θέση του, έξω από τον περίβολο και σε τόσο προβεβλημένη θέση, αφού είναι το πρώτο κτίσμα που προβάλλει στα ανατολικά του μοναστηριού και το πρώτο που συναντά ο επισκέπτης, διερχόμενος από την ανατολική πλευρά. Η διευθέτηση αυτή του χώρου πιθανότατα θα εξυπηρετούσε τη μεταφορά του καρπού. Θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε βέβαιο ότι το μοναστήρι από την ανατολική πλευρά ήταν αρχικά απρόσιτο, λόγω του απότομου βράχου, δεδομένου μάλιστα ότι η διαμόρφωση της πρόσβασης από τη πλευρά αυτή είναι νεότερη επέμβαση, και ότι η πρόσβαση γινόταν μόνο από τα βορειοδυτικά, όπως αναφέρεται παραπάνω (εικ.871). Μάλιστα, από παλαιότερες φωτογραφίες των προηγούμενων δεκαετιών, όταν ακόμα οι πλάγιοι (μακροί) τοίχοι του σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση, διαπιστώνεται ότι το κτίσμα είχε μεγαλύτερες διαστάσεις και πιθανότατα ενωνόταν με τη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος (Σχ.32,εικ.878). Στην περίπτωση αυτή η πρόσβαση θα γινόταν από το εσωτερικό της μονής. Η υπόθεση αυτή, ωστόσο, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, δεδομένου ότι και η νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου του μοναστηριού έχει υποστεί αυθαίρετες επεμβάσεις και έχει μετασκευαστεί, με αποτέλεσμα να έχει εξαφανιστεί το σημείο και ο τρόπος ένωσης των δύο. Η ανασκαφική έρευνα στο σημείο οπωσδήποτε θα έλυνε το πρόβλημα της ακριβούς θέσης της εγκατάστασης οينوπαραγωγής.

Ένα παλιό μονοπάτι, το οποίο ξεκινά από το μοναστήρι και κατευθύνεται νότια οδηγεί σε μια καταπράσινη ρεματιά, στη θέση «Αμπέλια» (εικ.879), όπου η επιτόπια έρευνα εντόπισε πέντε ακόμα κτίσματα ληνών, διάσπαρτα αλλά σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Τα κτίσματα καλύπτονται από άγρια βλάστηση και είναι σε κακή κατάσταση διατήρησης, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει την τεκμηρίωσή τους¹⁰⁶¹ (εικ.880-881).

Κάτω ακριβώς από το μοναστήρι, στα ανατολικά, μια φυσική πηγή νερού, τροφοδοτεί μέχρι σήμερα τον οικισμό της Λαγκάδας. Η πηγή αυτή δεν υδροδοτούσε μόνο τα κτήματα, τους κήπους, τους αμπελώνες και τα ζώα της μονής. Το νερό συλλεγόταν σε μεγάλη υπόγεια λεκάνη συλλογής νερού (κινστέρνα), απ' όπου ξεκινούσε μεγάλο μυλαύλακο και μέσω αυτού μεταφερόταν ανατολικότερα, στους τρεις υδρόμυλους του μοναστηριού, τους οποίους επίσης κατέστρεψε η διάνοιξη του δρόμου (εικ.882). Έχει σωθεί μόνο ο ένας, σε ερειπιώδη κατάσταση και ελάχιστα ίχνη ενός δεύτερου (εικ.883,884). Είναι ορθογώνιο κτίσμα, κτισμένο με αργολιθοδομή, με τοξωτό άνοιγμα χαμηλά στην πρόσοψή του, όπου διαμορφωνόταν ημιυπόγειος χώρος που στέγαζε τη φτερωτή του αλεστικού μηχανισμού. Δεν σώζεται η ανωδομή, αλλά ούτε ίχνος του μηχανισμού του. Υδρόμυλοι εντοπίζονται επίσης στις μονές Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα, Σαμουήλ και Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα και στη μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρον¹⁰⁶², υπάρχουν όμως και κοινοτικοί ή ιδιωτικοί, σε αρκετές θέσεις της Δυτικής Μάνης, καθώς η ύπαρξη πολλών φυσικών χειμάρρων ευνοούσε τη διάδοσή τους.

¹⁰⁶⁰ Βλ. και παρακάτω, Μέρος Γ'. V. Ληνοί & Οίνος, 286-292.

¹⁰⁶¹ Ο.π.

¹⁰⁶² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 187. Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 179. Μέρος Β'. 5. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρον, 117-118. Βλ. και παρακάτω, Μέρος Γ', III. Υδρόμυλοι Άλεσης, 258-277.

Στα βόρεια της μονής, στην πλαγιά του λόφου, υψώνεται ένας κυκλικός πύργος (εικ.885). Τα κατάλοιπα ενός δεύτερου εντοπίζονται στα νότια του μοναστηριού, στη θέση Αμπέλια (εικ.886), σε σημείο όπου η πυκνή βλάστηση καθιστά πλέον την πρόσβαση αδύνατη (εικ.887). Τα δύο κτίσματα φέρουν κοινά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Είναι κυλινδρικά, θεμελιωμένα στον φυσικό βράχο, σε έδαφος με έντονη κατοφέρεια και κτισμένα με αργολιθοδομή. Στον νότιο πύργο η στέγη και το μεγαλύτερο τμήμα της ανωδομής έχουν καταπέσει. Στη δυτική όψη τους ανοίγεται μία μικρή θύρα εισόδου, με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι, 2μ. περίπου ψηλότερα από το φυσικό έδαφος. Ο καλύτερα διατηρημένος βόρειος πύργος καλύπτεται με θόλο (φουρνικό) (εικ.888). Η περιμετρική τοιχοποιία ξεπερνά σε ύψος το εξωράχιο του (εικ. 889). Στο εσωτερικό του εντοπίζονται τυφεκιοθυρίδες, βοηθητικές κόγχες και δύο μικρά ορθογώνια παράθυρα ανοιγμένα προς τον βορρά. Εσωτερικά στη στάθμη του καταφλιού της θύρας υπάρχει λίθινη προεξοχή περιμετρικά (πατούρα) για τοποθέτηση ξύλινου πατώματος (εικ.890). Χαμηλότερα διαμορφώνεται υπόγειος χώρος, επιχρισμένος με σκληρό υδραυλικό κονίαμα, στο κατώτερο σημείο του οποίου ανοίγεται μικρή τετράγωνη διαμπερής οπή. Εξωτερικά, μπροστά από την οπή οι επιφανειακοί καθαρισμοί κατέδειξαν πρόχειρο υπολήνιο, λαξευμένο στον φυσικό βράχο, αλλά φραγμένο πλέον με λίθους και χωμα (εικ.891). Οι κάτοικοι του οικισμού της Λαγκάδας αναφέρουν τα δύο αυτά κτίσματα ως ληνούς. Τα μορφολογικά τους όμως χαρακτηριστικά δεν συνάδουν με τη χρήση αυτή. Οι θέσεις των δύο πύργων, σε υψώματα εκτεθειμένα στον βόρειο κυρίως άνεμο, ο εντοπισμός καταλοίπων κάποιας λίθινης κατασκευής πάνω από το εξωράχιο του φουρνικού του βόρειου πύργου (εικ.892), μία μεγάλη τραπεζοειδής κόγχη στο εσωτερικό του (εικ.893), αλλά και λίθινες προεξοχές, «πατήματα», περιμετρικά του τοίχου εξωτερικά (εικ.894), μαρτυρούν ότι η αρχική λειτουργία των κτισμάτων ήταν αυτή του ανεμόμυλου¹⁰⁶³. Σε β' φάση, πιθανότατα μετεπαναστατικά, μετασκευάστηκαν σε ληνούς, και με αυτή τη λειτουργία τους θυμούνται οι παλαιότεροι κάτοικοι του οικισμού.

Στον κάμπο που απλώνεται στα βορειοανατολικά του μοναστηριού, μεταξύ της μονής Καβελλάρη και της μονής Φιλιατρού, εντοπίζονται διασπαρτες τέσσερις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (εικ.895-896). Μορφολογικά φέρουν κοινά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για περιφραγμένα με ψηλό περίβολο τμήματα γης, ορθογώνιας ή ακανόνιστης κάτοψης, προσαρμοσμένα στη φυσική κλίση του εδάφους με κατάλληλα διαμορφωμένα επάλληλα άνδηρα, εκ των οποίων άλλα περιλάμβαναν υπαίθριους χώρους βοσκής και άλλα μονόχωρες ή δίχωρες ορθογώνιες επιμήκεις καλύβες. Οι καλύβες, κτισμένες παράλληλα με τις κλίσεις του εδάφους, συνήθως διαμορφώνονται ημιυπόγειες και χωσμένες από την πίσω πλευρά τους λόγω της κατοφέρειας (εικ.897). Έχουν μεγάλο μέγεθος και οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 16μ. έως 18μ. μήκος και 3μ. περίπου πλάτος. Οι νεότερες, των μέσων περίπου του 19ου αιώνα, είναι κτισμένες με αργολιθοδομή και άφθονο κονίαμα και καλύπτονται με καμάρα, ενώ οι παλαιότερες είναι κτισμένες με ισχυρή αργολιθοδομή χωρίς κονίαμα, και η κάλυψή τους γίνεται με λίθινα μακρόνια, μεγάλες μονολιθικές επιμήκεις δοκούς, μήκους 1,50 έως 3,20μ. που τοποθετούνται παράλληλα, τα κενά των οποίων φράσσονταν με λίθους και η όλη

¹⁰⁶³ Βλ. και παρακάτω, Μέρος Γ'. IV. Ανεμόμυλοι Άλεσης, 278-285.

κατασκευή επικαλύπτεται από μικρές πέτρες, χώμα ή με πετρόπλακες¹⁰⁶⁴ (εικ.898,899). Η είσοδος τους βρισκόταν στη μία στενή πλευρά, ενώ στο βάθος συχνά διαμορφώνεται μια γωνιακή χρηστική θυρίδα. Κάποιες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις συνοδεύει κινστέρνα για το πότισμα των ζώων και την άρδευση των χωραφιών¹⁰⁶⁵ (εικ.900), ενώ σε άλλες διαμορφώνεται δίπλα αλώνι¹⁰⁶⁶ (εικ.901).

Στην κορυφή του λόφου του Καβελλάρη, στα νοτιοδυτικά του μοναστηριού, στη θέση «Παλιομάντρι», σώζονται σε πολύ κοντινή απόσταση κατάλοιπα αγροτικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων. Πρόκειται για ένα ακόμα παλιό αλώνι (εικ.902), μία αγροτική καλύβα, διαστάσεων 3x4μ., χτισμένη με αργολιθοδομή κατά το εκφορικό σύστημα¹⁰⁶⁷ (εικ.903) καθώς και ένα ασβεστοκάμινο (εικ.904). Από το ασβεστοκάμινο, ημικατεστραμμένο και καλυμμένο σήμερα με βλάστηση σώζεται το μικρό άνοιγμα (το στόμιο) που προοριζόταν για την απομάκρυνση της στάχτης και από τον μεγάλο, ακανόνιστο, κυλινδρικό ανοιχτό χώρο πίσω από την πρόσοψη μέσω του οποίου το καύσιμο θα πρέπει να προστίθετο και ο ασβέστης θα έβγαινε. Μορφολογικά θυμίζει το ασβεστοκάμινο που εντοπίστηκε στον Άγιο Νίκωνα, τον αμέσως επόμενο από τη Λαγκάδα και τελευταίο οικισμό της Έξω Μάνης. Η τοιχοποιία του αποτελείται από μεγάλους και μικρότερους αργούς ασβεστόλιθους, χωρίς κονίαμα στους αρμούς. Διατηρείται σε ύψος 2μ. περίπου, ενώ το στόμιό του διαμορφώνεται τοξωτό, όπως σε ασβεστοκάμινα που εντοπίζονται στη Μηλιά και στο Κέντρο¹⁰⁶⁸. Ο ντόπιος ασβεστόλιθος αφθονεί στην περιοχή και όλα τα αγροτικά κτίσματα του Καβελλάρη είναι κτισμένα με το υλικό αυτό.

Η εικόνα που διαμορφώνεται από την επιτόπια έρευνα και την εξέταση των καταλοίπων των αγροτικών μνημείων του Καβελλάρη είναι ότι στον ομώνυμο λόφο και στον κάμπο που περιβάλλει το μοναστήρι, σε μία θέση όπου κυριαρχεί η πέτρα και η χαμηλή βλάστηση, έξω από τον οικισμό της Λαγκάδας, είχε αναπτυχθεί και λειτουργούσε επί αιώνες μια εκτεταμένη αγροτική, κτηνοτροφική και βιοτεχνική περιοχή, που αποτελεί στο σύνολό της μια ενδιαφέρουσα περίπτωση προβιομηχανικής ζώνης παραγωγής της μεταβυζαντινής περιόδου.

¹⁰⁶⁴ Σαΐτας, *Μάνη*, 85-86, εικ.156.

¹⁰⁶⁵ Για τις μεταβυζαντινές υπαίθριες κινστέρνες βλ. Germanidou, «Agios Nikon», 393-395.

¹⁰⁶⁶ Βλ. παρακάτω, Μέρος Γ΄. II. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

¹⁰⁶⁷ Γερμανίδου - Κατσιπάνου, «Οι καλύβες των «ξωμάχων»». M. Sigala, «The Kyphes of Chalke».

¹⁰⁶⁸ Germanidou, «Agios Nikon», 396-399.

**ΜΕΡΟΣ Γ΄.
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
& ΠΡΟΪΟΝΤΑ**

I. ΕΛΑΙΟΤΡΙΒΕΙΑ & ΛΑΔΙ

Στη μανιάτικη χερσόνησο, ιδιαίτερα δε στην Έξω Μάνη, η ελιά αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό είδος καλλιέργειας που ευδοκίμει στο τραχύ και άγονο έδαφος της¹⁰⁶⁹. Ήδη από τον 10ο αιώνα, σύμφωνα με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο το λάδι αποτελεί το σπουδαιότερο προϊόν, από το οποίο ζει ο πληθυσμός, μοναδική παρηγοριά στην απρόσοδο και άνυδρη αυτή περιοχή «...ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ οἰκοῦσιν [οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες] ἐστὶν ἄνυδρος καὶ ἀπρόσοδος, ἐλαιοφόρος δέ, ὅθεν καὶ τὴν παραμυθίαν ἔχουσιν»¹⁰⁷⁰. Αργότερα, τον 15ο αιώνα, σε εγκωμιαστικό λόγο που αφιερώνει ο λόγιος κληρικός Ιωάννης Ευγενικός σε έναν οικισμό στις βόρειες παρειές της Μάνης, την Πετρίνα¹⁰⁷¹, ο τόπος χαρακτηρίζεται ως «ελαιοφόρος γη»¹⁰⁷². Τον ίδιο αιώνα (1447) ο Κυριακός ο Αγκωνίτης, έμπορος και περιηγητής από την Ιταλία, φθάνει κατά πάσα πιθανότητα στο χωριό Δρύαλος, απ' όπου βλέπει γύρω του καλλιεργημένα αμπέλια και ελιές¹⁰⁷³.

Οπωσδήποτε η ελαιοκομία ήδη από τη βυζαντινή περίοδο αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τομείς της γεωργικής παραγωγής στην περιοχή και τη βάση της τοπικής αγροτικής οικονομίας¹⁰⁷⁴. Παρόλο όμως που τεκμηριώνεται γραπτώς ήδη από τον 10ο αιώνα, ούτε οι γραπτές πηγές, ούτε τα σωζόμενα υλικά κατάλοιπα επιτρέπουν να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με το αν το παραγόμενο λάδι την εποχή αυτή προοριζόταν αποκλειστικά για την κάλυψη των τοπικών αναγκών ή αν αποτελούσε, έστω και στοιχειωδώς, εξαγωγίμο προϊόν¹⁰⁷⁵. Τη σημασία πάντως της ελιάς στη βυζαντινή Μάνη αποκαλύπτει και η συχνή προσφορά ελαιόδενδρων ως μορφή δωρεάς για την οικοδόμηση ναών. Στα τέλη του 13ου αιώνα (1278), στο πλαίσιο της συλλογικής χορηγίας για την ανέγερση και διακόσμηση του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης, ορισμένοι κάτοικοι προσφέρουν μεταξύ άλλων ένα, δύο ή και τέσσερα ελαιόδεντρα, ή ακόμα το 1/3 μιας ρίζας ελιάς, καταδεικνύοντας τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των μελών των αγροτικών κοινοτήτων της περιοχής¹⁰⁷⁶.

Φαίνεται πως η καλλιέργεια της ελιάς στην Έξω Μάνη (όπως και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο) συστηματοποιήθηκε κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους¹⁰⁷⁷. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715) και στη συνέχεια κατά τη Β' Τουρκοκρατία (1715-1821) τα υψηλά επίπεδα παραγωγής επέτρεψαν την οργάνωση

¹⁰⁶⁹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. V. Οικονομία, 60-70.

¹⁰⁷⁰ Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 236. Ο ίδιος, στο σύνολο των αποδιδόμενων σε αυτόν συγγραμμάτων, μνημονεύει τρεις περιοχές περίφημες για την ελαιοφορία τους, τη νότια Πελοπόννησο, τη Βιθυνία και τη Δαλματία.

¹⁰⁷¹ Η Πετρίνα ανήκει στην ευρύτερη περιοχή της Βαρδούνιας (ή Μπαρδούνιας). Στη βενετική απογραφή πληθυσμού του Grimani το 1700 οι κοινότητες της Μπαρδούνιας ανήκουν στο Territorio di Alta Maina.

¹⁰⁷² Λάμπρος, *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά Α'*, 52, 54-55. Zakythinos, *Le despotat grec*, τ.2, 246. Βλ. και Μέξια, «Ελαιοκομία».

¹⁰⁷³ Zakythinos, *Le despotat grec*, τ.2, 246.

¹⁰⁷⁴ Βλ. και Μέξια, «Ελαιοκομία».

¹⁰⁷⁵ Αναγνωστάκης, «Ελλαδικά παραμύθια», 125. Ο ίδιος, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος», 66.

¹⁰⁷⁶ Kalopisi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, 71-72, αρ.21α. Καλοπίση-Βέρτη, «Ο ναός του Αρχαγγέλου», 451-453.

¹⁰⁷⁷ Στην Μέσα Μάνη, η συστηματική καλλιέργεια της ελιάς αρχίζει αρκετά όψιμα, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ έως τότε η παραγωγή ικανοποιεί οικιακές κυρίως ανάγκες. Βλ. και Πανοπούλου, «Από το trapetum στη macina d' oglio». Μπαλά, «Η ελαιοκαλλιέργεια».

εξαγωγικού εμπορίου¹⁰⁷⁸. Οι περιηγητές αναφέρουν ότι οι ελαιώνες κυριαρχούν στο μανιάτικο τοπίο¹⁰⁷⁹. Το 1829, όταν η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά φτάνει ως την Καρδαμύλη, το φαράγγι του Βιρού και το Χαλασμένο αναφέρει για το τοπίο της Έξω Μάνης ότι πυκνοφυτεμένοι ελαιώνες αποτελούν τη μόνη καλλιέργεια της περιοχής¹⁰⁸⁰.

Σήμερα σώζονται κατάλοιπα ελαιουργείων σε εννέα μοναστηριακά συγκροτήματα της Έξω Μάνης, όλα πλέον εγκαταλειμμένα και ερειπωμένα. Στην τοπική ενότητα Ζαρνάτας από τα πέντε μοναστηριακά συγκροτήματα με αγροτικές εγκαταστάσεις, στα τέσσερα εντοπίζονται κατάλοιπα που σχετίζονται την παραγωγή λαδιού. Στη μονή Αγίου Νικολάου στα Σωτηριάνικα Μαυρίνιτσας σώζονται τα δύο λιθάρια ελαιόμυλου, στη μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών και στη μονή Ανδρουμπεβίτσης σώζονται τόσο τα κτίσματα των εργαστηρίων όσο και κάποια μέρη του μηχανισμού, ενώ στη μονή του Αγίου Νικήτα Άνω Δολών τα δύο μικρά λιθάρια που κείτονται στον αύλειο χώρο του συγκροτήματος υποδεικνύουν πιθανότατα μικρή ελαιοπαραγωγή. Από τα μοναστήρια της τοπικής ενότητας Ανδρούβιστας μόνο στα δύο δεν εντοπίζεται εγκατάσταση ελαιουργείου και αυτό γιατί βρίσκονται σε θέση ορεινή και δασική, όπου το κλίμα δεν ευνοεί την καλλιέργεια της ελιάς. Αντίθετα, οι μονές Φανερωμένης¹⁰⁸¹ και Καράβελι¹⁰⁸² στο Πετροβούνι, η Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα¹⁰⁸³, οι μονές Λυκάκη¹⁰⁸⁴ και Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού¹⁰⁸⁵, οι οποίες βρίσκονται συγκεντρωμένες πολύ κοντά η μία στην άλλη, σε μία περιοχή που εκτείνεται από το Εξωχώρι ως την Καρδαμύλη, διατηρούν όλες κατάλοιπα εγκαταστάσεων ελαιοπαραγωγής. Αντίθετα, στα μοναστήρια της νοτιότερης τοπικής ενότητας Ζυγού παρατηρείται παντελής απουσία ελαιουργικών εγκαταστάσεων.

Τα σωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα, παρά την αποσπασματική διατήρησή τους, παρέχουν μια αρκετά σαφή εικόνα σχετικά με τις μεθόδους παραγωγής, τις κατασκευαστικές επιλογές και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων. Ακολουθώντας την τριμερή διαδικασία παραγωγής ελαιολάδου, *σύνθλιψη καρπού, συμπίεση πολτού και διαχωρισμός* και με βάση συγκριτικό υλικό, θα γίνει προσπάθεια να ερμηνευθούν τα σωζόμενα κατάλοιπα, να καταταχθούν τυπολογικά και να ανασυσταθεί η παραγωγική διαδικασία της ελαιοκομίας στα μοναστήρια της περιοχής¹⁰⁸⁶ (εικ.Γ'1). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα μοναστηριακά ελαιοτριβεία της Μάνης, ακολουθώντας την ιστορική πορεία των μονών, διατήρησαν έως την παρακμή και εγκατάλειψή τους τον αρχικό προβιομηχανικό εξοπλισμό τους, αποκλειστικά αποτελούμενο από λίθινα και ξύλινα μέρη.

¹⁰⁷⁸ Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Πληροφορίες», 115, 126-128.

¹⁰⁷⁹ Αθηνά Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο».

¹⁰⁸⁰ Bory de Saint-Vincent, *Relation*, 344. Σ. Κουγέας, «Όρλώφ», 94. Gell, *Narrative*, 254.

¹⁰⁸¹ Βλ. Μέρος Β'. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 142-146.

¹⁰⁸² Βλ. Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 131-132.

¹⁰⁸³ Βλ. Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα, 154-156.

¹⁰⁸⁴ Βλ. Μέρος Β'. 9. Μονή Λυκάκη στις Κάλυβες, 162-163.

¹⁰⁸⁵ Βλ. Μέρος Β'. 10. Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 171-172.

¹⁰⁸⁶ Γενικά για την τεχνολογία παραγωγής ελαιολάδου από την αρχαιότητα έως τους νεότερους χρόνους βλ. Drachmann, *Oil Mills and Presses*. Amouretti, *Le pain et l'huile*. Ο ίδιος, «Oléiculture et viticulture». Hadjisavvas, *Olive Oil Processing*. Foxhall, «Oil Extraction». Frankel, «The Trapetum». Frankel, «Presses». Ο ίδιος, *Wine and Oil Production*. Μπούρμπου - Μπούρμπου, «Τεχνολογία ελαιοκάρπου». Πίκουλας, «Τεχνολογία». Ο ίδιος, «Τεχνολογία παραγωγής ελαιολάδου». Ο ίδιος, *Δρόμοι του λαδιού*. Χατζησάββας, *Η ελιά και το λάδι*. Waliszewski, *Elaion*. Diler - Şenol - Audinoğlu (eds.), *Oil and Wine Production*.

Ως προς το πρώτο στάδιο παραγωγής, την *τριβή ή σύνθλιψη*, στα επτά μοναστηριακά ελαιουργεία της Έξω Μάνης εντοπίζεται τριβείο τύπου *ελαιόμυλου* (λατ. *Mola Olearia*)¹⁰⁸⁷ (εικ. Γ'2). Σε όλα τα σωζόμενα παραδείγματα ο ελαιόμυλος ανήκει στην απλούστερη παραλλαγή με μία μόνο μυλόπετρα, η οποία κινείται περιστροφικά πάνω σε λίθινη βάση, το *αλώνι*, με τη βοήθεια είτε ανθρώπινης μυϊκής δύναμης, είτε ζωικής (εικ. Γ'3). Στην πλειονότητα των περιπτώσεων το αλώνι διαμορφωνόταν με έναν οριζόντιο τοποθετημένο κυλινδρικό μυλόλιθο, ενταγμένο σε κτιστή κυλινδρική βάση, η οποία έφερε στην άνω επιφάνειά της σειρά πλακοειδών λίθων τραπεζίου σχήματος με μικρή ανωφέρεια στα άκρα (οριζόντιες πέτρες στρώσης). Η περιστροφή του κατακόρυφα τοποθετημένου κυλινδρικού μυλόλιθου γινόταν μέσω οριζόντιας αξονικής δοκού, συνδεδεμένης με κατακόρυφο ξύλινο στύλο, στερεωμένο σε οπή της βάσης και σε ένα ξύλινο δοκάρι κάτω από την ξυλοδεσιά της στέγης. Στα περισσότερα παραδείγματα το μέγεθος των δύο μυλόλιθων, τόσο του σταθερού της βάσης, όσο και του κατακόρυφου περιστρεφόμενου, είναι όμοιο, με διάμετρο 1,30μ. και πάχος 50εκ.¹⁰⁸⁸

Μοναδικό ακέραιο παράδειγμα ελαιόμυλου σώζεται στην Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (εικ. Γ'4). Η συνέχιση της χρήσης του και μετά την εγκατάλειψη της μονής, ως ιδιωτικού πλέον ελαιουργείου, βοήθησε στη διατήρηση τόσο του κτίσματος όσο και του εξοπλισμού του. Εδώ τα ξύλινα μέρη του ελαιόμυλου σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση, ενώ από τον ζυγό που είναι ενσωματωμένος στο οριζόντιο ξύλο επιτρέπεται η υπόθεση ότι στην τελευταία φάση χρήσης του ο ελαιόμυλος περιστρεφόταν με τη βοήθεια κάποιου ζώου. Στη μονή Φανερωμένης ο ελαιόμυλος εντοπίστηκε μισοκατεστραμμένος κάτω από τα χαλάσματα του ορόφου και της στέγης (εικ. Γ'5). Στη μονή Λυκάκη το αλώνι του ελαιόμυλου κάλυψε σχεδόν εξολοκλήρου ο πρόχειρα κατασκευασμένος λίθινος εξώστης, σε εποχή κατά την οποία το εργαστήριο είχε πια εγκαταλειφθεί (εικ. Γ'6- Γ'7). Ο επάνω μυλόλιθος απόκειται πεσμένος μέσα στον χώρο του ελαιουργείου. Στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος σώζεται *in situ* μόνο ο κυλινδρικός μυλόλιθος της βάσης (εικ. Γ'8). Πεσμένη παραπλεύρως κείται κι εδώ η επάνω μυλόπετρα. Μονάχα οι δύο μυλόλιθοι, της βάσης και ο κατακόρυφος περιστρεφόμενος, σώζονται ο ένας πάνω στον

¹⁰⁸⁷ Για την τριβή ή σύνθλιψη του ελαιοκάρπου διαχρονικά χρησιμοποιούνται πολλές μέθοδοι, με χρήση μόνο της ανθρώπινης μυϊκής δύναμης ή με τη βοήθεια ζώων και διάφορα είδη τριβείων: λιώσιμο σε γουδιά και λεκάνες (γυδιά, όλμοι), σε σάκκο, πάτημα με πόδια, με παλίνδρομη κίνηση λιθοκύλινδρου επάνω σε λίθινη επιφάνεια, τέλος με το *τροπήιον* (λατ. *trapetum*) ή τον *ελαιόμυλο* (*mola olearia*). Ο τύπος του ελαιόμυλου γνωστού ως *mola olearia* πρωτοεμφανίζεται πιθανότατα στο μεταίχμιο 1ου αι. π.Χ. με 1ο αι. μ.Χ., οπότε φαίνεται ότι κυριαρχεί αφού την περιγράφει ο Lucius J. M. Columella (XII, 52,9). Έκτοτε εξελίσσεται και παραμένει σε χρήση σε διάφορες παραλλαγές έως και τον 20ο αιώνα. Η διαχρονική χρήση του καθιστά προβληματική τη χρονολόγηση των ανάλογων ευρημάτων. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι στην ανατολική Μεσόγειο ο τύπος αυτός ήταν σε χρήση ήδη από την ελληνιστική περίοδο (βλ. Χατζησάββας, *Η ελιά και το λάδι*, 65). Αποτελείται συνήθως από έναν έως τρεις κυλινδρικούς μυλόλιθους (λιθάρια) που διαπερνώνται από οριζόντιο άξονα, προσαρτημένος σε κατακόρυφη δοκό, γύρω από την οποία περιστρέφονται, ώστε να συνθλίβεται ο καρπός επάνω σε επίπεδη επιφάνεια. Βλ. Drachmann, *Oil Mills and Presses*, 42-43, εικ.9. White, *Farm Equipment*, 228-229. Πίκουλας, *Δρόμοι του λαδιού*, 6-7.

¹⁰⁸⁸ Δεν είναι γνωστός ο τόπος παραγωγής των μυλόπετρων που χρησιμοποιούνταν στα ελαιουργεία της Μάνης την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Τα πετρώματα που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή τους είναι συνήθως κροκαλοπαγή και, ως εκ τούτου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι τοπικής παραγωγής. Αναφέρεται μονάχα έγγραφο του τέλους του 16ου αιώνα, το οποίο αναφέρει φόρτωμα 367 μυλόπετρων από την Κρήτη με προορισμό την Πελοπόννησο. Βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα σκουλτόρων και μουράρων», 383. Κατά τους νεότερους χρόνους τα ελαιοτριβεία της Πελοποννήσου προμηθεύονταν μυλόλιθους από τα λατομεία του Πόρου, της Αίγινας και του Δερβενίου. Βλ. Μαρίτσα, *Έλαιουργία*, 33. Γιαννοπούλου, «Τα ελαιοτριβεία στην Πελοπόννησο».

άλλο στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Μαρβίνιτσας στα Σωτηριάνικα. Στην Αγία Παρασκευή Κάτω Δολών, η επάνω μολόπετρα βρίσκεται πεσμένη πάνω στην οριζόντια της βάσης, της οποίας όμως το κτιστό τμήμα έχει καταστραφεί (εικ. Γ'9). Κάποιοι από τους πλακοειδείς λίθους της κτιστής βάσης εντοπίζονται περιμετρικά, επιβεβαιώνοντας ότι τα κατάλοιπα του ελαιόμυλου βρίσκονται *in situ*.

Η παραλλαγή του ελαιόμυλου με έναν μόνο μολόλιθο σύνθλιψης («μονολίθαρα») που κινούνταν με μυϊκή ανθρώπινη δύναμη, όπως απαντά στα μοναστήρια της Μάνης, χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην Ανατολική Μεσόγειο από τους ρωμαϊκούς χρόνους έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Η διαχρονική χρήση του καθιστά προβληματική τη χρονολόγηση των ανάλογων ευρημάτων και ως εκ τούτου οποιαδήποτε ανάλογη προσπάθεια δεν μπορεί να σταθεί ανεξάρτητα από το ευρύτερο χρονικό πλαίσιο της ύπαρξης των ίδιων των μοναστηριών. Στην Πελοπόννησο όμοιου τύπου ελαιόμυλοι εντοπίζονται σε αρκετές θέσεις και αναφέρονται σε χρήση έως το 1920¹⁰⁸⁹. Τα παραδείγματα που σώζονται από τη Μεσσηνία και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου εντοπίζονται σε ιδιωτικά κυρίως λιοτρίβια του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα¹⁰⁹⁰, όπως ο ελαιόμυλος ο οποίος σώζεται σε παλιό λιοτρίβι στα Βουνάρια¹⁰⁹¹ (εικ. Γ'10). Στη Μάνη πέρα από τα μοναστηριακά συγκροτήματα εντοπίζεται και σε Οχυρά Συγκροτήματα Καπετάνιων, όπως στο Οχυρό των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης (18ου αι.), όπου μάλιστα ο ελαιόμυλος διαμορφώνεται με μονολιθική βάση (εικ. Γ'11), αλλά και στο οχυρό συγκρότημα του Αντώνμπεη στον Αγερανό (τέλος 18ου - αρχές 19ου αι.)¹⁰⁹² (εικ. Γ'12). Όμοιου τύπου ελαιόμυλος σώζεται στο νεότερο ελαιοτριβείο της Μονής Σινά, του οποίου όμως η ύπαρξη είναι βεβαιωμένη από τον 16ο αι.¹⁰⁹³ (εικ. Γ'13).

Για το δεύτερο στάδιο παραγωγής, την *έκθλιψη ή συμπίεση* της ελαιοζύμης, η έρευνα στα μοναστήρια της Έξω Μάνης υπήρξε αποκαλυπτική. Οι επιφανειακοί καθαρισμοί έφεραν στο φως *in situ* μεγάλων διαστάσεων μονολιθικές βάσεις συμπίεσης (*γαλεάγρες*) με κυκλική αύλακα απορροής στο κέντρο, η οποία καταλήγει σε στόμιο εκροής και με δύο τετράγωνους τόρμους εκατέρωθεν για την έδραση και στερέωση του ξύλινου συστήματος συμπίεσης¹⁰⁹⁴. Στη μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δόλων τη

¹⁰⁸⁹ Βλ. Γιαννοπούλου, «Τα ελαιοτριβεία στην Πελοπόννησο», 108.

¹⁰⁹⁰ Λάσκαρης, «Ελαιοτριβεία Μεσσηνίας», 55. Γιαννοπούλου, «Τα ελαιοτριβεία στην Πελοπόννησο».

¹⁰⁹¹ Γιαννοπούλου, «Τα ελαιοτριβεία στην Πελοπόννησο», 110. Ιδιωτικά ή κοινοτικά παράλληλα, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν στον 19ο ή νωρίτερα στον 18ο αιώνα, εντοπίζονται σε πολλές θέσεις του ελλαδικού χώρου και της Ανατολικής Μεσογείου. Βλ. ελαιόμυλο με μία μολόπετρα στο χωριό Βασιλική και στο Μοναστηράκι της Ανατολικής Κρήτης (Μπράμφιλντ, «Η φάμπρικα», 284, εικ.2,3). Στη Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο χωριό Μονάγρι Λεμεσού (Hadjisavvas, *Olive Oil Processing*, 12-13). Βλ. και προβιομηχανικό ελαιόμυλο με ένα λιθάρι στο Dura el-Qar'a (Frankel, *Wine and Oil Production*, 66, photo 20).

¹⁰⁹² Δυστυχώς σήμερα το ελαιοτριβείο του συγκροτήματος είναι εντελώς κατεστραμμένο και τα λιθάρια του ελαιόμυλου απόκεινται ως τουριστική ατραξιόν έξω από το συγκρότημα. Η θέση του ελαιόμυλου (και του εργαστηρίου κατ' επέκταση) είναι γνωστή από το σχέδιο του Γ. Σαΐτα (βλ. *Μάνη*, εικ.212).

¹⁰⁹³ Το κτίσμα ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο. Η ακριβής θέση του όμως, στο σημείο όπου βρίσκεται σήμερα, αναφέρεται για πρώτη φορά στο 1813. Βλ. Μυριανθέως-Κουφοπούλου, «Η παραγωγή λαδιού», εικ.5.

¹⁰⁹⁴ Παρότι στο δεύτερο στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας κυριαρχούν οι ξυλοκατασκευές στα κάθε είδους πιεστήρια (οι οποίες προφανώς δεν έχουν σωθεί) οι γνώσεις μας είναι σχετικά επαρκείς. Διαχρονικά το πιεστήριο έχει την ίδια αρχή, να εκθλίβει (συμπιέζει) την ελαιοζύμη με κάποιο βάρος. Η δύναμη πίεσεως εξαρτάται από την εποχή και συνακόλουθα από το είδος του πιεστηρίου. Αρχικά η πίεση εξασφαλιζόταν με

μονολιθική βάση ελαιοπιεστηρίου αποτελεί μεγάλου μεγέθους ασβεστολιθική πλάκα, διαστάσεων 2,30μ.×1,20μ., στην άνω επιφάνεια της οποίας είναι λαξευμένη κυκλική αύλακα απορροής (διαμ. 0,75μ.) και εκατέρωθεν αυτής ανοίγονται δύο διαμερείς οπές (διαστ. 0,23μ.×0,26μ), για την υποδοχή των ξύλινων κοχλιών (εικ. Γ'14). Στο ελαιοτριβείο της Αγίας Σοφίας Γούρνιτσας, παράλληλα με το νεότερο σιδερένιο πιεστήριο σώζεται η πώρινη βάση του αρχικού πιεστηρίου, λαξευμένη στον φυσικό βράχο του αρχαίου λατομείου, διαστάσεων 2μ.×1,20μ. (εικ. Γ'15). Από πωρόλιθο είναι και η βάση πιεστηρίου της μονής Καραβέλη στο Πετροβούνι (εικ. Γ'16). Στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος η μονολιθική βάση συμπίεσης από ασβεστολιθικό πέτρωμα έχει μέγιστες διαστάσεις 2μ.×1,30μ. (εικ. Γ'17).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η βάση του πιεστηρίου της μονής Λυκάκη, η οποία είναι η μεγαλύτερη σε μέγεθος που σώζεται στα μοναστήρια της Μάνης, διαστάσεων 2,50μ.×1,30μ.×0,50μ. (εικ. Γ'18). Εδώ η αύλακα απορροής διαμορφώνεται διπλή από το μέσο της έως το στόμιο εκροής, προφανώς για μεγαλύτερη και γρηγορότερη συγκέντρωση του προϊόντος και για να μειώνονται οι ενδεχόμενες απώλειες (εικ. Γ'19). Ακριβώς μπροστά του και χαμηλότερα εντοπίστηκε ο ληνός (ή υπολήνιο), λίθινος, λαξευμένος στον φυσικό βράχο με πλίνθινη απόληξη, όπου γινόταν η συλλογή του λαδιού¹⁰⁹⁵. Ανάλογη διαμόρφωση δεν είναι γνωστή από άλλα δημοσιευμένα ή μη παραδείγματα της Μάνης ή αλλού. Διπλές αύλακες απορροής απαντούν μονάχα σε λίθινη βάση γαλεάγρας, η οποία όμως είναι πολύ μικρότερη σε μέγεθος (1,35μ.×0,98μ.), στον περιβάλλοντα χώρο του κελιού του Ραβδούχου, της Σκήτης του Αγίου Ανδρέα, στη μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους¹⁰⁹⁶ (εικ. Γ'20).

Οι διαστάσεις των παραπάνω λίθινων βάσεων συμπίεσης του ελαιοπολτού (οι οποίες κυμαίνονται από 1,70μ. έως 2,50μ. μήκος και από 1,20μ. έως 1,50μ. πλάτος) και το ακανόνιστο σχήμα τους μαρτυρούν ότι αυτές λαξεύτηκαν επιτόπου, με κύριους άξονες προτεραιότητας τη στερεότητα της κατασκευής, την αυξημένη παραγωγικότητα και την ταχύτητα της εκτέλεσης. Παρόμοιου μεγέθους γαλεάγρες δεν είναι γνωστές από τη μέχρι σήμερα έρευνα στον ελλαδικό χώρο¹⁰⁹⁷, με εξαίρεση λιγοστά ακόμα παραδείγματα από την Έξω Μάνη, πιθανότατα του 18ου αιώνα. Πρόκειται για τη βάση συμπίεσης που βρίσκεται στο ελαιοτριβείο του Οχυρού Συγκροτήματος των Τρουπάκηδων Μούρτζινων

τη χρήση λίθων μέσα σε δίχτυ, κρεμασμένο στην άκρη ξύλινης δοκού. Στα ελληνιστικά χρόνια χρησιμοποιήθηκε το βαρούλκο και στη συνέχεια, στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, αυτό αντικαταστάθηκε από τον κοχλία (ξύλινα βίδα), ο οποίος αποτέλεσε τεχνολογική επανάσταση στην ελαιοπαραγωγή. Η χρήση του ξύλινου κοχλία συνεχίστηκε καθόλη της διάρκειας της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου έως τα τέλη του 19ου αιώνα, οπότε τα ξύλινα πιεστήρια αντικαταστάθηκαν από σιδερένιες πρέσες. Βλ. Frankel, «Presses». Πίκουλας, «Τεχνολογία», 67. Ο ίδιος, *Δρόμοι του λαδιού*, 7. Ο ίδιος, «Ιστορίες της ελιάς», 24.

¹⁰⁹⁵ Μάλιστα δίπλα στο στόμιο εκροής υπάρχει ακόμα μία μικρή αυλάκωση, η οποία καταλήγει σε διαμερική οπή, απ' όπου προφανώς επίσης έρεε το λάδι και συλλεγόταν στο ίδιο σημείο.

¹⁰⁹⁶ Ανδρούδης, «Το λαδαριό του Σεραγιού», 279.

¹⁰⁹⁷ Οι μέχρι σήμερα δημοσιευμένες σωζόμενες λίθινες βάσεις ελαιοπιεστηρίων με τους χαρακτηριστικούς τórμους και τα αυλάκια απορροής είναι πολύ μικρότερες σε μέγεθος, όπως βάση γαλεάγρας σε ανασκαμμένη υστερορωμαϊκή - πρωτοβυζαντινή αγροικία στη μικροκοιλιάδα του Βαρελά Αγίου Βασιλείου Κορινθίας, βλ. Πίκουλας, *Δρόμοι του λαδιού*, 11-12. Αρκετά παραδείγματα ανάλογων λίθινων βάσεων πιεστηρίων έχουν αποκαλυφθεί στο Ισραήλ, τα περισσότερα εκ των οποίων έχουν χρονολογηθεί στη βυζαντινή περίοδο, και αυτά όμως είναι πολύ μικρότερα σε μέγεθος, βλ. Frankel, *Wine and Oil Production*, 132-133, εικ. 74.

της Καρδαμύλης¹⁰⁹⁸ (εικ. Γ'21), διαστάσεων 1,80μ.×1,20μ., μία ακόμα γαλεάγρα, η οποία απόκειται στο Εξωχώρι έξω από τον ναό της Ανάληψης στα Κολιμπετσαίικα¹⁰⁹⁹ (εικ. Γ'22), και ελάχιστα άλλα παραδείγματα από προεπαναστατικές οχυρές κατοικίες, όπως στα Πετρέικα Καρδαμύλης. Δύο πολύ ενδιαφέροντα παραδείγματα μεγάλων βάσεων ελαιοπιεστηρίων, το ένα *in situ*, σώζονται στη Μονή Ζυγού του Αγίου Όρους, στο νότιο δωμάτιο δίπλα στην Τράπεζα, τα οποία έχουν χρονολογηθεί στον 16ο-17ο αι.¹¹⁰⁰ (εικ. Γ'23).

Οι εν λόγω εγκαταστάσεις εντάσσονται στον τύπο d2 πιεστηρίου με κοχλία σύμφωνα με την κατάταξη του Rafael Frankel¹¹⁰¹ (εικ.Γ'24). Ο κοχλίας (αδραχτοειδής ξυλόβιδα) αποτέλεσε σημαντική τεχνολογική εφαρμογή των βυζαντινών χρόνων και παρέμεινε σε χρήση στην Ανατολική Μεσόγειο μέχρι την εμφάνιση των σιδερένιων χειροκίνητων πιεστηρίων στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα¹¹⁰². Στον συγκεκριμένο τύπο χρησιμοποιούνται δύο ξύλινοι κοχλίες, στερεωμένοι απευθείας στη λίθινη βάση, πάνω στους οποίους κινείται η ξύλινη πλάκα συμπίεσης πιέζοντας τον ελαιοπολτό. Τον ακριβή τύπο πιεστηρίου, στον οποίο ανήκουν τα μανιάτικα μοναστηριακά ελαιουργεία, μαρτυρούν δύο παραδείγματα παλιών ελαιοπιεστηρίων, τα οποία σώζονται μαζί με τον ξύλινο εξοπλισμό τους σε παραδοσιακά εγκαταλειμμένα πια λιοτρίβια της Μάνης, στο Νικόβο Εξωχωρίου και στο Πετροβούνι (εικ.Γ'25), αλλά και μία πλάκα συμπίεσης με δύο κυκλικές οπές στα άκρα, η οποία εντοπίστηκε σε β' χρήση ως πρέκι μεταγενέστερου παραθύρου στο ανώι του κτίσματος του ελαιοτριβείου της Μονής Φανερωμένης (εικ.Γ'26). Κοχλίες εντοπίζονται σε β' χρήση ως ξυλοδεσιές ή ως ανώφλια ανοιγμάτων προεπαναστατικών και νεότερων κτισμάτων της Έξω Μάνης (εικ.Γ'27-29).

Για το τρίτο στάδιο της ελαιοπαραγωγής, τον *διαχωρισμό*, τα στοιχεία που μας δίνουν τα μοναστηριακά ελαιουργεία της περιοχής είναι πολύ αποσπασματικά¹¹⁰³. Στην Αγία Σοφία, σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του εργαστηρίου έχουν κτιστεί δύο εφαπτόμενες ορθογώνιες δεξαμενές για τον διαχωρισμό του ελαίου από το νερό με την απλή μέθοδο της καθίζησης (εικ.Γ'30). Τα λύματα από τον διαχωρισμό οδηγούνταν μέσω μιας διαμπερούς οπής χαμηλά στον δυτικό τοίχο, έξω από το κτίσμα του ελαιουργείου, όπου είναι διαμορφωμένη μικρή κινστέρνα (εικ.Γ'31). Οι δύο διαχωριστήρες χρησιμοποιήθηκαν έως τα νεότερα χρόνια, οπότε καλύφθηκε η επιφάνειά τους με

¹⁰⁹⁸ Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων».

¹⁰⁹⁹ Πίκουλας, *Δρόμοι του λαδιού*, 25, εικ.23.

¹¹⁰⁰ Παπάγγελος, *Μονή Ζυγού*, 32, εικ.26.

¹¹⁰¹ Ο Frankel πρόεβη σε τυπολογική κατάταξη των διάφορων τύπων ελαιοπιεστηρίων, οι οποίοι εντοπίζονται στα Συροπαλαιστινιακά εδάφη και γενικά στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τη βυζαντινή εποχή. Για τους τύπους πιεστηρίων με κοχλία βλ. Frankel, «Presses», 75. Ο ίδιος, *Wine and Oil Production*, 122-137.

¹¹⁰² Πίκουλας, *Δρόμοι του λαδιού*, 7. Ανδρομάχη Οικονόμου, «Η ελιά και το λάδι», 243. Όμοιου τύπου λίθινες βάσεις πιεστηρίων εντοπίζονται στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα της Ζακύνθου, κυρίως του 19ου αι., αλλά και αλλού, όπως στην Χαλκιδική για την παρασκευή κεριού, τα οποία όμως δεν ξεπερνούν το 1μ. μήκος και είναι πολύ μικρότερα σε όγκο. Βλ. Ζήβας, «Η παραδοσιακή οινοποιία». Ο ίδιος, *Αγροτικές εγκαταστάσεις*, 24-30.

¹¹⁰³ Για το τρίτο στάδιο της παραγωγής, κατά το οποίο ο αγρότης μπορεί κυριολεκτικά να γευθεί τον κόπο του, οι γνώσεις μας είναι γενικότερα λιγιστές. Απλές/μονές ή και παράλληλες/διπλές λαξευμένες σε λίθο δεξαμενές, πίθι ή άλλου είδους ευρύστομα αγγεία χρησιμοποιούνταν για τον διαχωρισμό του λαδιού από το νερό με την απλούστατη μέθοδο της καθίζησης (το λάδι είναι ελαφρύτερο από το νερό και επιπλέει). Τα ανασκαφικά δεδομένα από τον χώρο της Πελοποννήσου (Πάτρα, Αλιείς/Πόρτο Χέλι) όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα είναι πενιχρά. Βλ. Πίκουλας, *Δρόμοι του λαδιού*, 7-8.

τσιμεντοκονίαμα και πάνω στον ένα τοποθετήθηκε το νεότερο σιδερένιο πιεστήριο (εικ.Γ'32-33). Ένα ακόμα παράδειγμα παρέχει η Μονή Λυκάκη. Στο μοναδικό σωζόμενο τμήμα του ανωγιού του κτίσματος της δυτικής πτέρυγας διαμορφώνονται τρεις δεξαμενές, οι οποίες πιθανότατα λειτουργούσαν ως διαχωριστήρες, αλλά απομένει να καθαριστούν για να επιβεβαιωθεί η χρήση τους (εικ.Γ'34-35). Όμοιες δεξαμενές σώζονται και στο ανώι του Πύργου του Τσικουρίου στον Αγερανό της ανατολικής Μάνης, σε οχυρό συγκρότημα όπου κάποτε σωζόταν και εργαστήριο ελαιοπαραγωγής¹¹⁰⁴ (εικ.Γ'36).

Τα κτίσματα των ελαιοτριβείων είναι προσαρμοσμένα στην τοπική μανιάτικη αρχιτεκτονική της εποχής. Εντοπίζονται συνήθως εντός των ορίων των περιβόλων των μοναστηριών, με εξαίρεση το ελαιοτριβείο της Αγίας Σοφίας, για την ακριβή θέση του οποίου δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, καθώς ο μοναστηριακός περίβολος δεν έχει σωθεί. Σήμερα, το ελαιοτριβείο της Αγίας Σοφίας αποτελεί πιθανότατα το παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα της (Εξω) Μάνης, το οποίο θα πρέπει να λειτούργησε έως τις αρχές του 20ου αι., γεγονός το οποίο δικαιολογεί τόσο την σχετικά καλή κατάσταση διατήρησής του, όσο και τις πολλαπλές επεμβάσεις που έχει υποστεί και τη σύζευξη του παλαιότερου με τον νεότερο μηχανικό εξοπλισμό (εικ.Γ'37). Πρόκειται για ένα ανεξάρτητο ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα με δίρριχτη στέγη, θεμελιωμένο πάνω σε χώρο αρχαίου λατομείου, από όπου προέρχεται και το οικοδομικό υλικό, στο οποίο διακρίνονται τέσσερις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη, πιθανώς σύγχρονη με το καθολικό λόγω ομοιότητας στην τοιχοποιία (α' μισό 17ου αι.), εντοπίζεται σε τμήμα της νότιας και ανατολικής πλευράς και αποτελείται από μεγάλους λαξευτούς πώρινους ορθογώνιους λίθους με σπάνια χρήση πλίνθων στους αρμούς¹¹⁰⁵.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων το ελαιουργείο καταλαμβάνει το κατώι ενός μεγάλου δώροφου ορθογώνιου κτίσματος, το οποίο στεγάζει και άλλες χρήσεις (εικ.Γ'38-39). Στις μονές Καράβελι και Φανερωμένης στο Πετροβούνι το ενιαίο ανώι του μεγάλου μακρυναριού, αν και κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό, ταυτίζεται με την τράπεζα¹¹⁰⁶. Η γειτνίαση του ελαιοτριβείου με την τράπεζα παρατηρείται και σε άλλα μοναστήρια του ελλαδικού χώρου, όπως στη Μονή Οσίου Λουκά, στη μονή Βατοπεδίου, αλλά και στη μονή Σινά¹¹⁰⁷. Παρόμοια διάταξη βρίσκουμε και στο Οχυρό Συγκρότημα των Τρουπάκηδων Μούρτζινων της Καρδαμύλης (εικ.Γ'40-42), όπου το ελαιουργείο βρίσκεται στο κατώι μεγάλου μακρυναριού (κτήριο Ζ), το ανώι του οποίου, μία μεγάλη ενιαία αίθουσα, φαίνεται ότι λειτουργούσε ως χώρος φιλοξενίας ή διαμονής της στρατιωτικής φρουράς του καπετάνιου. Στις μονές Φανερωμένης και Λυκάκη ένα τμήμα του κατωγιού έχει χωρισθεί και χρησιμοποιηθεί ως *Δοχείο*, αποθήκη ελαίου (εικ.Γ'43-46). Και στις δύο

¹¹⁰⁴ Δυστυχώς απουσιάζουν από το σύνολο των μνημείων που μελετούμε άλλα στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν να μαρτυρούν το τρίτο στάδιο παραγωγής, όπως ευρύστομα κι ευρύχωρα αγγεία ή λίθινα «ιγδία» κωνικής διατομής, όπως αυτά που έχουν βρεθεί σε Αργολίδα και Κορινθία.

¹¹⁰⁵ Για την περιγραφή του κτίσματος και τις οικοδομικές του φάσεις βλ. παρακάτω στον κατάλογο των ελαιουργείων, 238-240.

¹¹⁰⁶ Βλ. Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτίσιου στο Πετροβούνι, 131-132 και Μέρος Β'. 7. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, 142-146.

¹¹⁰⁷ Μυριανθέως-Κουφοπούλου, «Η παραγωγή λαδιού», 165. Όμως, αντίθετα με τα περισσότερα μοναστηριακά συγκροτήματα του Αγίου Όρους και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου τα οποία, από τον 18ο ή το αργότερο τον 19ο αιώνα, μεταφέρουν τα ελαιοτριβεία τους έξω από τον περίβολο της μονής, στα μοναστήρια της Έξω Μάνης (όπως και στη μονή Σινά) τα ελαιοτριβεία βρίσκονται εντός των περιβόλων, ασφαλώς λόγω της ανασφάλειας που επικρατούσε.

περιπτώσεις ένα χαμηλό αλλά φαρδύ άνοιγμα, σήμερα σφραγισμένο, συνδέει τον χώρο αυτό με το εργαστήριο (εικ.Γ'47-48). Μεγάλο πιθάρι εντοιχισμένο και άφθονο ασβεστοκονίαμα επιβεβαιώνουν τη χρήση των μικρών αυτών καμαροσκέπαστων χώρων. Στον μακρύ αυτόν ορθογώνιο πυρήνα κτίζονται παρατακτικά και άλλα βοηθητικά κτίσματα, όπως κλίμακες, στάβλοι, φούρνοι και δεξαμενές για τα ελαιουργικά απόβλητα (εικ.Γ'49). Στη μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς η θέση του ελαιοτριβείου σε επαφή με τη νότια κεραία του Καθολικού δημιουργεί ερωτηματικά, οπωσδήποτε όμως προσδίδει στο εργαστήριο και στην ελαιοπαραγωγή εξέχουσα σημασία. Το κτίσμα και εδώ ήταν διώροφο, αλλά η κατάσταση διατήρησής του δεν επιτρέπει συμπεράσματα ως προς τις χρήσεις του ανωγιού. Στη μονή Μεταμόρφωσης (εικ.Γ'50) το κτίσμα του ελαιοτριβείου, στο πιο απομακρυσμένο σημείο του συγκροτήματος, είναι διώροφο, μικρότερο σε διαστάσεις και κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό. Οι θερίδες μελισσοκομείου, ωστόσο, που εντοπίστηκαν στον ανατολικό και νότιο τοίχο του ανωγιού επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το ανώι εξυπηρετούσε και παραγωγικούς σκοπούς.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κτισμάτων των ελαιοτριβείων αποδεικνύουν ότι δεν πρόκειται για αποτέλεσμα μιας πολύπλοκης αρχιτεκτονικής σύνθεσης, αλλά περισσότερο πρόκειται για αρχιτεκτονική της ανάγκης, η οποία εκφραζόταν στον χώρο με βάση τις δυνατότητες των διατιθέμενων υλικών δόμησης, την προστασία του προϊόντος και την ταχύτητα κατασκευής. Ενδεικτική είναι και η απουσία ανοιγμάτων στο κατώι των μακρυναριών, όπου στεγάζονται συνήθως τα εργαστήρια ελαιοπαραγωγής, πέραν των απαραίτητων για τη μεταφορά του καρπού και του προϊόντος, η οποία εντάσσεται στο κλίμα ανασφάλειας της εποχής.

Σαφείς χρονολογικές ενδείξεις για τη λειτουργία των ελαιοτριβείων δεν έχουμε. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία χρονολόγησης των μοναστηριακών συγκροτημάτων στα οποία εντάσσονται μία χρονολόγηση από το α' μισό του 17ου και κυρίως κατά τον 18ο αιώνα θα πρέπει να θεωρηθεί η πιο πιθανή¹¹⁰⁸ (εικ.Γ'51). Τα περισσότερα από αυτά, ακολουθώντας την ιστορική πορεία των μονών, στις οποίες εντάσσονται, θα πρέπει να λειτούργησαν μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, ενώ μετεπαναστατικά θα πρέπει σταδιακά να παρήκμασαν και να εγκαταλείφθηκαν, είτε μετά τα βασιλικά διατάγματα του 1833 και 1834, είτε με την παρακμή των ισχυρών οικογενειών, υπό τον έλεγχο των οποίων βρίσκονταν ως ιδιόκτητα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μετά το 1830 η ισχυρή οικογένεια των Μούρτζινων-Τρουπάκηδων της Ανδρούβιστας παρήκμασε και μαζί της και τα μοναστήρια της καπετανίας, τα οποία, όπως αποδεικνύεται από τις γραπτές πηγές, ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την άρχουσα οικογένεια¹¹⁰⁹.

Τα σωζόμενα κατάλοιπα και μάλιστα η πυκνότητά τους δίνουν μια εικόνα σημαντικής ελαιοπαραγωγικής δραστηριότητας στην Έξω Μάνη. Δεδομένου ότι η εξαγωγή μικρής ποσότητας λαδιού δεν απαιτεί κατ' ανάγκη ακίνητο εξοπλισμό είναι

¹¹⁰⁸ Βλ. και παρακάτω, Κατάλογος ελαιουργείων, 234-243.

¹¹⁰⁹ Βλ. Μέρος Β'. Τοπική ενότητα Ανδρούβιστας, 124 και Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσιού στο Πετροβούνι, 136-137.

εύλογο να υποστηριχθεί ότι οι μεγάλες εγκαταστάσεις υποδηλώνουν συγκεντρωτική παραγωγή, η οποία οδηγεί ενδεχομένως σε πλεονάζον προϊόν¹¹¹⁰.

Από τις αρχές του 17ου αιώνα, στα πλαίσια του γενικότερου ενδιαφέροντος των δυτικών κυβερνήσεων για τη Μάνη, υπάρχουν αναφορές ειδικών απεσταλμένων όχι μόνο για το εξαιρετικό λάδι το οποίο παράγει η Έξω Μάνη, αλλά και για το εξαγωγικό εμπόριό του¹¹¹¹. Ανάμεσα στην αλληλογραφία του Δούκα του Νεβέρ της Γαλλίας και των Μανιατών απαντά έγγραφο του 1619 με την περιγραφή της Μάνης, όπου αναφέρεται ότι η περιοχή είναι γόνιμη σε λάδια και ότι το εξαιρετικό λάδι της το εμπορεύονται σε όλη την Ανατολή και την Ιταλία¹¹¹². Αργότερα, σε έκθεση προς τον Ισπανό πρεσβευτή στη Βενετία για τους κατοίκους, τα χωριά και τα προϊόντα της Μάνης, η οποία συντάχθηκε στο Οίτυλο στις 27 Οκτωβρίου 1655, αναφέρεται ότι η επαρχία της Μάνης χωρίζεται σε δύο μεγάλες ζώνες, από τις οποίες η βόρεια, από την Καλαμάτα μέχρι το Οίτυλο, είναι η καλύτερη και πιο εύφορη και παράγει ανάμεσα σε άλλα προϊόντα και λάδι¹¹¹³.

Κατά τη σύντομη περίοδο της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715) πραγματοποιήθηκε συστηματική επαναφύτευση της ελιάς στην Πελοπόννησο για την εντατικοποίηση της καλλιέργειας και την καλύτερη εκμετάλλευση και φορολόγηση των προϊόντων της¹¹¹⁴. Η έκταση της ελαιοκαλλιέργειας ιδιαίτερα στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο σημείωσε σημαντική αύξηση, ενώ υπάρχουν περιοχές (κυρίως Μεθώνη, Κορώνη, Αρκαδιά (Κυπαρισσία) και Ζαρνάτα) με μεγάλη συγκέντρωση ελαιώνων, όπως φαίνεται και σε κώδικα, ο οποίος εναπόκειται στο αρχείο Nani «*Concessioni di beni in Acaia, Laconia, Messenia e Romania, 1700-1704*»¹¹¹⁵. Σε κατάστιχο του αρχείου Nani για την παραγωγή ελαιολάδου στην Πελοπόννησο, το οποίο περιλαμβάνει ονομαστική καταγραφή της ελαιοπαραγωγής το έτος 1704, προκύπτει ότι η παραγωγή της τοπικής ενότητας Ζαρνάτας έφθασε τα 1.300 βαρέλια λάδι¹¹¹⁶ (εικ. Γ'52). Το μέγεθος θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεχομένως μικρό αν συγκριθεί, λόγου χάρη, με την αντίστοιχη παραγωγή του territorio της Κορώνης την ίδια χρονιά (8.000 βαρέλια) ή της Μεθώνης (3.012 βαρέλια), αλλά για τα στενά γεωγραφικά όρια της περιοχής (αφορά στην παραγωγή έξι οικισμών της Ζαρνάτας, Μικρής και Μεγάλης Μαντίνειας, Άνω και Κάτω Δολών, Βαρουσίου και Κάμπου) είναι μάλλον ικανοποιητικό. Άλλωστε δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο απόκρυψης

¹¹¹⁰ Η εξαγωγή λαδιού δεν απαιτεί κατ' ανάγκη μεγάλες εγκαταστάσεις, που απαραίτητα αφήνουν αρχαιολογικά κατάλοιπα εύκολα στην ταύτισή τους. Κάθε οικογένεια μπορούσε να παράγει το δικό της λάδι μέσα σε πέτρινα δοχεία με απλό σπάσιμο και θέρμανση του καρπού.

¹¹¹¹ Ciriaco, *Olio ed Edrei*, 166, 168. Αντίθετα με την Έξω Μάνη, όπου καθ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο η ελαιοπαραγωγή είναι αρκετά πλούσια ώστε να επιτρέπει την οργάνωση εξαγωγικού εμπορίου, στη Μέσα Μάνη η συστηματική καλλιέργεια της ελιάς αρχίζει μετά τα μέσα του 19ου αιώνα.

¹¹¹² Βρετός, «Απόπειρα αναστατώσεως».

¹¹¹³ Χασιώτης, «Ελληνικοί έποικισμοί», 155. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Leake πολύ αργότερα, στις αρχές του 19ου αιώνα (1805). Βλ. Leake, *Travels I*, 241 : «*Mani in abundant years, produces 8000 or 10.000 barrels of oil, of 48 okes, the greater part of which is grown on the western side, between Vitylo and Kalamata*».

¹¹¹⁴ Ciriaco, «L' olio a Venezia», 305-306. Topping, «Η παραγωγή έλαιολάδου», 33. Πανοπούλου, «Από το trapetum στη macina d' oglio», 80.

¹¹¹⁵ *ΕΒΕ/ΤΧΟ*, Αρχείο Nani, χφ. 3927, φφ.323r-353v (21r-51v): «*Παραχωρήσεις δηλαδή, σπιτιών, εργαστηρίων, χωραφιών, αμπελιών, ελαιόδενδρων, οπωρώνων, ελαιοτριβείων, μύλων, κ.λπ. στις επαρχίες Αχαΐας, Λακωνίας, Μεσσηνίας και Ρωμανίας, 1700-1704*». Πρβλ. Nanetti, *If fondo archivistico Nani*, 88-90.

¹¹¹⁶ Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, 39-64, 127-141.

μέρους της παραγωγής, ενώ στο κατάστιχο γίνεται αναφορά μόνο στην ελαιοπαραγωγή των νοικοκυριών και όχι των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων ή των μονών.

Τον 18ο αιώνα, οπότε υπήρξαν αυξημένες απαιτήσεις ελαιόλαδου από τις βιοτεχνίες υφαντουργίας και σαπουνιού των χωρών της δυτικής Ευρώπης, οι οποίες διάνυαν την προβιομηχανική φάση τους, εντατικοποιήθηκε η καλλιέργεια της ελιάς και το λάδι αποτέλεσε το βασικό εξαγωγίμο προϊόν της περιοχής με απότομη αύξηση της παραγωγής στα τέλη του ίδιου αιώνα και στις αρχές του 19ου. Οι Γάλλοι ιδιαίτερα, καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, πρωτοστάτησαν στο εμπόριο των εξαγωγικών κέντρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αγοράζοντας λάδι για τα σαπυνοποιεία της Μασσαλίας¹¹¹⁷. Είναι ενδεικτικό ότι σε ανώνυμο Γαλλικό υπόμνημα του 1786 με πληροφορίες για τη Μάνη αναφέρεται ότι η παραγωγή ελαιολάδου της Καπετανίας Ζαρνάτας έφθανε τα 3.000 βαρέλια, ενώ της Καπετανίας Ανδρούβιστας-Ζυγού τα 5.000 βαρέλια¹¹¹⁸ (εικ.Γ'53). Μάλιστα παραγωγή λαδιού αναφέρεται μόνο στις Καπετανίες της Έξω Μάνης και όχι στις καπετανίες της Κάτω και Μέσα Μάνης (Μαλευρίου και Τσίμοβας). Με βάση το εν λόγω υπόμνημα η Βορειοδυτική Μάνη, και κυρίως η Ανδρούβιστα και η Ζαρνάτα παρήγε ουσιαστικά το σύνολο του λαδιού της Μάνης¹¹¹⁹. Στο διάστημα 1770-1815 η Μάνη έρχεται 3η κατά σειρά στην Πελοπόννησο όσον αφορά την παραγωγή λαδιού¹¹²⁰, που έφτανε ετησίως τα 8.000-10.000 βαρέλια των 48 οκάδων¹¹²¹ και

¹¹¹⁷ Κρεμμυδάς, Τò εμπόριον, 144-157. Anoyatis-Pelé, *Connaissance*, 106. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V (1827), 586. Αναφέρεται μάλιστα ότι Γάλλοι έμποροι επισκέπτονταν τα λιμάνια των Κιτριών, του Γυθείου και του Οιτύλου για να αγοράσουν λάδι, το οποίο προωθούσαν σε πόλεις της Ιταλίας, στη Μαύρη Θάλασσα, στη Μασσαλία και την Ολλανδία.

¹¹¹⁸ Κόμης, «Πληροφορίες για τή Μάνη». Σημειώνεται ότι στο υπόμνημα οι καπετανίες της Ανδρούβιστας και του Ζυγού αναφέρονται ως μία.

¹¹¹⁹ Η υπόθεση αυτή συνάδει και με την πληροφορία του Leake το 1805 ότι η μεγαλύτερη ποσότητα ελαιολάδου παραγόταν στην Έξω Μάνη. Βλ. Leake, *Travels* I, 241.

¹¹²⁰ Ένα ανώνυμο γαλλικό χειρόγραφο του τέλους του 18ου αιώνα καταγράφει την παραγωγή κάθε επαρχίας. Βλ. Anoyatis-Pelé, *Connaissance*, 38. Σύμφωνα με αυτό η μεγαλύτερη ποσότητα λαδιού εξαγόταν από την Κορώνη (13.500 βαρέλια), τον Μυστρά (12.000 βαρέλια) και τη Μάνη (8.000 βαρέλια), ενώ ακολουθούν η Αρκαδία (4.000 βαρέλια), η Καλαμάτα (3.000 βαρέλια), η Μεθώνη και η Πάτρα (2.000 βαρέλια), το Ναυαρίνο (1.500 βαρέλια), η Κόρινθος (1.000 βαρέλια) και το Ναύπλιο (400 βαρέλια). Βλ. και Μπαλτά, «Η ελαιοκαλλιέργεια», 99.

¹¹²¹ Οι διαθέσιμες πηγές παρουσιάζουν αποκλίσεις, δεν θα πρέπει όμως να παραβλέπουμε τις βάσιμες πιθανότητες απόκρυψης σημαντικού μέρους της παραγωγής ή και υπερβολής αυτής. Για παράδειγμα ο 1ος μπέης της Μάνης Τζαννέτος Κουτήφαρης το 1785-86 αναφέρει ότι η ετήσια παραγωγή της Μάνης έφτανε τα 1.500 βαρέλια, ποσότητα πολύ μικρή σε σχέση με όλες τις άλλες αναφορές περιηγητών ή ειδικών απεσταλμένων. Βλ. Γιαννακοπούλου, «Περί τὸ Κομμέρκιον», 211. Από την άλλη στην καταγραφή του Scrofanì το ετήσιο εξαγωγικό εμπόριο λαδιού της Μάνης στο τέλος του 18ου αιώνα (1794-95) έφτανε τις 15.000 βαρέλες αξίας 300.000 γροσίων (κόστιζε δηλαδή 20 γρόσια το βαρέλι). Βλ. Scrofanì, *Voyage en Grèce*, πιν.10^α. Ο André Grasset Saint-Sauveur αναφέρει 5.000 βαρέλες λάδι το 1781, βλ. Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage*, τομ.3, 372. Στην παραγωγή ελαιολάδου από 8.000-10.000 βαρέλια ετησίως συμφωνούν οι Rouqueville (1798-1801), Leake (1805), Αντώνμπης Γρηγοράκης (5ος Μπέης Μάνης, 1805), τα γαλλικά αρχεία (1805-1810) και τα ολλανδικά αρχεία (1815-1817). Βλ. Rouqueville, *Voyage en Morée*, τομ.1: «Tableau des productions territoriales de la Morée». Ο ίδιος, *Voyage de la Grèce*, τομ. VI, 258. Leake, *Travels* I, 241. Slot, «Συμφωνητικόν». Γιαννακοπούλου, «Τὸ εμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον», 131. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περὶ Μάνης», 281.

εξαγόταν προς την Ιταλική χερσόνησο¹¹²², τη Γαλλία, τη Μαύρη Θάλασσα και την Ολλανδία¹¹²³ (εικ.Γ'54).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ιδιαίρων τρόπος εμπορίας του λαδιού στη Μάνη, ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές, φαίνεται πως δεν επέτρεπε την ανάδειξη ντόπιων πραγματευτών¹¹²⁴. Το μονοπώλιο του εμπορίου του λαδιού κατείχε ο καπετάνιος κάθε περιοχής, ο οποίος συγκέντρωνε το πλεονάζον προϊόν και καθόριζε την τιμή αγοράς από τους παραγωγούς. Το υψηλό ποσοστό του κέρδους κατά τη μεταπώλησή του στους ξένους καρπωνόταν επίσης ο ίδιος¹¹²⁵. Υπάρχουν πληροφορίες ότι κάποιοι καπετάνιοι ανάγκαζαν με τη βία τους κατοίκους να τους παραδώσουν μέρος της παραγωγής¹¹²⁶. Μετά το 1776, όταν επιβλήθηκε η Ηγεμονία, η εξαγωγή του λαδιού ήταν αποκλειστικότητα του Μπέη, από το οποίο εισέπραττε κάθε έτος πάνω από 40.000 γρόσια¹¹²⁷. Η τιμή πώλησης ήταν καθορισμένη και εξαρτιόταν από τη ζήτηση (σύμφωνα με τις πηγές το 1762 κόστιζε 9-10 γρόσια το βαρέλι και ακολούθησε τα επόμενα χρόνια ανοδική πορεία έως 60 γρόσια το 1805-1809)¹¹²⁸.

Εύλογα προκύπτουν τα ερωτήματα: τι ποσοστό της συνολικής παραγωγής της περιοχής θα πρέπει να αποδοθεί στα μοναστήρια της Έξω Μάνης; ποιες οικονομικές και εργασιακές σχέσεις διείπαν την μεγάλη ελαιοπαραγωγή που κατά τα φαινόμενα είχαν; και σε τι βαθμό τελικά λειτουργούσαν προς όφελος του καπετάνιου και όχι ως ανεξάρτητες οικονομικές μονάδες; Οι μέχρι σήμερα δημοσιευμένες πηγές δεν είναι αρκετά διαφωτιστικές σε ό,τι αφορά την έκταση των ελαιώνων των μοναστηριών της Έξω Μάνης, τα μεγέθη παραγωγής τους, την κτηματική τους περιουσία, αλλά και το ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο ενδεχομένως απασχολούσαν στην καλλιέργεια και την παραγωγική διαδικασία. Είναι γνωστό ότι οι Μανιάτες δεν θέλησαν να συμπεριληφθούν στην απογραφή του πληθυσμού, η οποία πραγματοποιήθηκε μετά την επανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Βενετούς το 1687, αλλά ούτε στην καταμέτρηση των

¹¹²² Μιχαηλάρης, «Εμπορική εταιρική συνεργασία», 249, 263, 278, 290. S. Ciriaco, *Olio ed Edrei*, 166. Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριον*, 154. Anoyatis-Pelé, *Connaissance*, 106. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 564. Leake, *Travels I*, 242. Grasset de Saint-Saveur, *Voyage*, τομ. 3, 372.

¹¹²³ Pouqueville, *ό.π.*, 564, 568. Leake, *ό.π.*, 242. Slot, «Συμφωνητικόν».

¹¹²⁴ Βλ. και παραπάνω Μέρος Α', V. Οικονομία, 60-70.

¹¹²⁵ Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 81-82. Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον», 129.

¹¹²⁶ Yemeniz, «Le Magne», 13-14. Κ1 (Ελ. Αλεξιάκης, *Ἔξω Μάνη, 1977-1978*), χφ. 4094, 135-136, 539, 562 και χφ. 4095, 349, 369. Γούδας, «Τρουπάκαι ἢ Μούρτζινου», 402. Από τον Γούδα μαθαίνουμε ότι στις αρχές του 18ου αιώνα η περιοχή της Ανδρούβιστας ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει φόρο λαδιού στον καπετάνιο Ξανθό Γιατρό Ξανθάκη από τη Μηλιά που εξουσίαζε όλη την καπετανία Ζυγού-Ανδρούβιστας. Ο ίδιος αναφέρει επεισόδιο σύμφωνα με το οποίο ο γενάρχης των Τρουπάκηδων Μιχαήλ Παλαιολόγος, πρωτόγερος της Ανδρούβιστας, ήταν τόσο ισχυρός στην περιοχή του ώστε κάλεσε τους υπό την προστασία του κατοίκους να μην δεχτούν να πληρώσουν ολόκληρο τον φόρο του λαδιού, αλλά μόνο τον μισό, προφασιζόμενοι ότι η παραγωγή εκείνο το χρόνο ήταν μειωμένη. Ο καπετάν Ξανθός προσπάθησε με τα όπλα να αποσπάσει τον συνηθισμένο φόρο από τους κατοίκους της Ανδρούβιστας, αλλά αποκρούστηκε από τον γιο του Παναγιώτη Τρουπάκη και έκτοτε η περιοχή της Ανδρούβιστας αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητη καπετανία. Για το εν λόγω επεισόδιο βλ. και Καπετανάκης, «Κώδικας Τίμιοβαζ».

¹¹²⁷ Leake, *Travels I*, 242.

¹¹²⁸ Η τιμή πώλησης ήταν καθορισμένη και εξαρτιόταν από τη ζήτηση: το 1762 κόστιζε 9-10 γρόσια η ενετική βαρέλα (βλ. Σάθας, «Ειδήσεις περί ἐμπορίου», 436), το 1784-1794 20 γρόσια (κατά Scrofani), το 1798 20 γρ. (Pouqueville), το 1805 30-38 γρ. (Leake), 1815 40-45γρ. (Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. VI, 220), το 1805-1809 60 γρόσια (Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον», 106-107, 129-131). Βλ. επίσης Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 342 και Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριον*, 155.

ελαιοτριβείων το 1691¹¹²⁹. Σε συλλογή εγγράφων, στην οποία αναγράφεται η εκκλησιαστική μοναστηριακή περιουσία της Πελοποννήσου μεταξύ των ετών 1686 και 1700, ανάμεσα στα άλλα περιουσιακά αγαθά καταγράφονταν και τα ελαιοτριβεία, όπως για παράδειγμα της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου στην Κορώνη ή του μοναστηριού του Προφήτη Ηλία και της μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου Σιδηρόπορτας στην Καλαμάτα¹¹³⁰. Αλλά και μετά την Επανάσταση, το 1829, σε καταγραφή στην οποία προέβη η Κυβέρνηση Καποδίστρια, τα μοναστήρια της Μάνης αρνήθηκαν να δώσουν στοιχεία με τη δικαιολογία ότι ήταν ιδιόκτητα. Σύμφωνα με την καταγραφή αυτή στη Μητρόπολη Μονεμβασίας και Καλαμάτας υπήρχαν (εκτός της περιοχής της Μάνης) 17 μονές, με 79 μοναχούς και 40 μισθωτούς, 11 ελαιοτριβεία και 7.012 ελαιόδενδρα¹¹³¹.

Η ύπαρξη, ωστόσο, εργαστηρίων ελαϊκών δραστηριοτήτων σε μοναστήρια είναι ένα φαινόμενο συνηθισμένο ήδη από τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Δίπλα σε εκκλησιαστικά ιδρύματα όλης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου ανευρίσκονται εγκαταστάσεις ελαιουργείων, γεγονός το οποίο υποδηλώνει κατοχή ελαιώνων και ελαιοκομική απασχόληση¹¹³². Η ειδική σχέση μονών και ελαιοκομίας μαρτυρά επίσης ότι, εκτός των κρατικών και μεγάλων ιδιοκτησιών, μόνον τα μοναστήρια είχαν τη δυνατότητα να διαθέτουν τον δαπανηρό εξοπλισμό ενός εργαστηρίου και να τον συντηρούν¹¹³³. Δεν είναι τυχαίο ότι στην περιοχή παραδείγματα ελαιουργείων αυτής της εποχής εντοπίζονται μόνο σε μοναστήρια και οχυρά συγκροτήματα καπετανίων.

Εάν θεωρηθεί δεδομένο, σύμφωνα με τις πηγές¹¹³⁴, ότι η μεγαλύτερη ποσότητα ελαιολάδου προερχόταν από τη δυτική πλευρά της Μάνης, από την Καλαμάτα έως το Οίτυλο, και μάλιστα από την καπετανία της Ανδρούβιστας, τότε θα πρέπει να υποτεθεί ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του παραγόμενου προϊόντος προέκυπτε από τα μοναστήρια της περιοχής. Ενδεικτική είναι η ονομασία της μονής Καραβέλη, η οποία ερμηνεύεται από το γεγονός ότι το μοναστήρι συγκέντρωνε κάθε χρόνο τόσες ποσότητες λαδιού όσες να γεμίσει ένα καράβι¹¹³⁵. Δεδομένου ότι από τα μοναστηριακά περισσεύματα προερχόταν ένα σημαντικό ποσοστό του πλεονάζοντος προϊόντος του εμπορίου, φαίνεται ότι τα ελαιοτριβεία των μοναστηριών της Έξω Μάνης αποτέλεσαν σημαντική παράμετρο της ελαϊκής οικονομίας της περιοχής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

¹¹²⁹ Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 215.

¹¹³⁰ Ντόκος, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία», *BNJ* 21, 122 καὶ *BNJ* 22, 322, 323.

¹¹³¹ Βλ. Μπελιᾶ, «Μοναστηριακὰ Πελοποννήσου». Μάλιστα, μεγάλες μονές της Μεσσηνίας, ὡπως ἡ μονὴ Βελανιδιάς, ἡ μονὴ Βουλκάνου καὶ ἡ μονὴ Δήμιοςβας διατηροῦσαν ελαιουργεῖα ἐντὸς τῆς πόλης τῆς Καλαμάτας, ὡπως καὶ ἄλλα κτίσματα, οἰκίες γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν μοναχῶν κ.λπ. Βλ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακὰ*.

¹¹³² Σύμφωνα με τὸν Βίο τοῦ Οσίου, σε περίοδο μεγάλης ἐλλείψης ελαίου στὴ βυζαντινὴ Λακεδαίμονα, στὴ Σπάρτη, μόνο ἡ μονὴ τοῦ Νίκωνος διέθετε στὶς ἀποθήκες τοῦ εργαστηρίου τῆς λάδι, τὸ ὁποῖο ἐπιχειροῦν νὰ κλέψουν οἱ ἄποροι. Αὐτὸ τὸ περιστατικὸ τοποθετεῖται στὰ θαύματα τοῦ οσίου ποῦ χρονολογοῦνται στὸν 12ο αἰ., ἐποχὴ ποῦ ἡ Λακωνία καὶ ἡ Κόρινθος εἶναι ἤδη γνωστὲς γιὰ τὶς εξαγωγὲς ελαίου, τὸ ὁποῖο ἐμπορεῦνται Ἰταλοὶ ἔμποροι. Βλ. Λαμψίδης (ἐπιμ.), *Νίκων ὁ μετανοεῖτε*, 134-136. Γιὰ παράδειγμα στὴ Διαθήκη τοῦ Οσίου Νίκωνα ἐπιτάσσεται νὰ συγκεντρώνονται στὸ μοναστήρι ὅλα τὰ εἰσοδήματα, κρασιά καὶ λάδια, ἀπὸ τὰ μετόχια ποῦ καλλιεργοῦν οἱ πάροικοι τῆς μονῆς. Βλ. Λαμψίδης (ἐπιμ.), ὁ.π., 254 καὶ Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακὲς μονές», 40-41. Ὅλες οἱ μοναστικὲς κοινότητες φρόντιζαν νὰ τροφοδοτήσουν τὶς μονές τοῦς με τὸν κατάλληλο ἀριθμὸ ελαιόδενδρων καὶ ἐάν ἡ περιοχὴ προσφερόταν καὶ με ελαιοτριβεία. Στὴν ἀπογραφή Γριμάνι (1700) σημειώνεται ὅτι 5.934 ἐλιές ἀνήκαν σε μοναστήρια καὶ μετόχια τῆς Λακωνίας (κυρίως ἀπὸ Γεράκι καὶ γύρω ἀπὸ τὰ Χρύσαφα). Βλ. Μπαλιᾶ, «Ἡ ελαιοκαλλιέργεια».

¹¹³³ Αναγνωστάκης, «Ἡ ελαιοφόρος Πελοπόννησος».

¹¹³⁴ Σύμφωνα κυρίως με τὰ κείμενα τοῦ Leake (1805) καὶ τοῦ Sauvair (1817).

¹¹³⁵ Γερμανίδου, «Λιοτρίβια».

Κατάλογος ελαιουργείων

1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαρβίνιτσας στα Σωτηριάνικα

Θέση: Στα νότια του μοναστηριακού συγκροτήματος, έξω από τον περίβολο, στη νότια πλευρά του καλντεριμιού, κείτονται οι δύο μυλόπετρες του ελαιόμυλου.

Περιγραφή κτίσματος: Δεν σώζεται κάποιο κτίσμα, το οποίο να μπορεί με βεβαιότητα να ταυτιστεί με ελαιουργείο.

Διαστάσεις κτίσματος:

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος:

Τοιχοποιία:

Επιγραφές:

Περιγραφή μηχανισμού: Από τον μηχανισμό σώζονται μόνο οι δύο μυλόπετρες, η σταθερή της βάσης και η περιστρεφόμενη κατακόρυφη, οι οποίες εναπόκεινται η μία πάνω στην άλλη. Η κάτω μυλόπετρα σήμερα είναι χωσμένη και μόνο η άνω επιφάνειά της είναι ορατή. Δεν εντοπίστηκαν άλλα μέρη του εξοπλισμού της παραγωγικής εγκατάστασης. Οι μυλόλιθοι ανήκουν σε ελαιόμυλο, τύπου mola olearia, ο οποίος λειτουργούσε μία μόνο μυλόπετρα.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού:

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας (;)

Παρατηρήσεις:

Βιβλιογραφία:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 213.

2. Μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών

Θέση: Το ελαιουργείο του μοναστηριού βρισκόταν εντός του περιβόλου, στο κατώι ενός ορθογώνιου διώροφου κτίσματος, σήμερα ερειπωμένου, σε επαφή με τη νότια κεραία του καθολικού.

Περιγραφή κτίσματος: Ορθογώνιο διώροφο κτίσμα. Ο νότιος τοίχος της νότιας κεραίας του καθολικού αποτελεί τον βόρειο στενό τοίχο του κτίσματος του ελαιουργείου, με μικρή επέκτασή του, περίπου 1,5μ., προς ανατολικά. Εσωτερικά, κατά μήκος της ανατολικής μακράς πλευράς, μία λίθινη προεξοχή στο μέσο του ύψους του τοίχου, αποτελούσε τη βάση για τη στήριξη του ξύλινου μεσοπατώματος. Στην απέναντι δυτική μακρά πλευρά η στήριξη του πατώματος επιτυγχανόταν με τη μείωση του πάχους του τοίχου στο ανώι. Ίχνη του θυραίου ανοίγματος του κατωγιού εντοπίζονται στο μέσο περίπου της δυτικής πλευράς. Οι τοίχοι του κτίσματος έως το ύψος που σώζονται δεν φέρουν άλλα ανοίγματα. Στο υφιστάμενο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου του κατωγιού ανοίγονται δύο τυφεκιοθυρίδες, οι οποίες στοχεύουν δυτικά, προς τον προαύλιο χώρο του καθολικού. Άλλη μία φαίνεται πως ανοιγόταν, με βάση παλιές φωτογραφίες, στη νότια στενή όψη, στοχεύοντας νότια - νοτιοανατολικά έξω από το συγκρότημα προς το καλντερίμι.

Διαστάσεις κτίσματος: 6,80μ.×11,40μ. (εξωτερικές) και πάχος τοιχοποιίας 0,60μ.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Ερειπιώδης. Η ανωδομή δεν σώζεται. Το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού και του νότιου τοίχου έχει καταπέσει.

Τοιχοποιία: Αργολιθοδομή με πολλά τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Οι γωνίες του κτίσματος και οι τυφεκιοθυρίδες είναι πιο επιμελημένες και σχηματίζονται με λαξευτούς ορθογωνισμένους πωρόλιθους.

Επιγραφές: όχι

Περιγραφή μηχανισμού: Από τον μηχανισμό του ελαιουργείου σώζονται μόνο οι δύο μυλόπετρες του ελαιόμυλου και η μονολιθική βάση πιεστηρίου. Ο ελαιόμυλος, τύπου *mola olearia* με μία μόνο μυλόπετρα σύνθλιψης, καταλάμβανε τη βόρεια πλευρά του κτίσματος. Σήμερα σώζεται ο επάνω μολόλιθος, διαμέτρου 1,30μ. και πλάτους περίπου 0,50μ., πεσμένος πάνω στον μολόλιθο της βάσης, ο οποίος βρίσκεται *in situ* και έχει διάμετρο 1,20μ. Το κατεστραμμένο πλέον κτιστό τμήμα της κυλινδρικής βάσης, περιμετρικά του κάτω μολόλιθου, αποτελείτο από αργούς και ημιλαξευτούς λίθους, την ανω επιφάνεια των οποίων κάλυπτε μια σειρά πλακοειδών λίθων τραπέζιου κυκλοτερούς σχήματος (οριζόντιες πέτρες στρώσης), ώστε να διαμορφώνεται κατάλληλα το αλώνι με μικρή ανωφέρεια στα άκρα για την σύνθλιψη του ελαιόκαρπου. Από τους πλακοειδείς λίθους σώζονται μόνο δύο. Η διάμετρος της βάσης στο σύνολό της ήταν περίπου 2,20μ. Στη νότια πλευρά του κτηρίου, σε απόσταση 3,35μ. από τον ελαιόμυλο, εντοπίστηκε μετά από επιφανειακούς καθαρισμούς, η μονολιθική βάση συμπίεσης. Πρόκειται για έναν μεγάλο μεγέθους ασβεστόλιθο, μέγιστων διαστάσεων 2,30μ.× 1,20μ. Στο κέντρο του έχει λαξευτεί κυκλοτερής αύλακα απορροής, διαμέτρου 0,75μ., και εκατέρωθεν αυτής ανοίγονται δύο διαμπερείς οπές για την υποδοχή των ξύλινων κοχλιών, διαστάσεων 0,23μ.×0,26μ. Το λαξευτό πιθανόν υπολήνιο, σε επαφή με τη βόρεια πλευρά της βάσης συμπίεσης μπροστά από το στόμιο απορροής, δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί, καθώς απαιτείται ανασκαφική διερεύνηση. Νοτιότερα του πιεστηρίου και σε επαφή με τον νότιο τοίχο του κτίσματος διαμορφώνεται κτιστή, ορθογώνια καμαροσκέπαστη, υπόγεια δεξαμενή νερού. Είναι εγκάρσια διατεταγμένη σε σχέση με τον κατά μήκος άξονα και καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κτίσματος. Οι διαστάσεις της είναι 4,10μ.×1,50μ. Ένα τετράγωνο άνοιγμα, σφραγισμένο σήμερα, υπήρχε στη δυτική πλευρά της καμάρας. Το εσωτερικό της δεξαμενής είναι καλυμμένο με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, ενώ στον νότιο τοίχο, ακριβώς κάτω από τη γένεση της καμάρας, εντοπίστηκαν δύο πήλινοι αγωγοί υπερχειλίσης. Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα πλακοειδούς λίθου με διαμπερή οπή, πιθανώς πώμα πίθου.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: Από τα ξύλινα μέρη του μηχανισμού δεν σώζεται κανένα ίχνος. Ο ελαιόμυλος είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος. Διατηρείται στην αρχική του θέση μόνο ο μολόλιθος της βάσης. Το κτιστό τμήμα της βάσης έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά. Ελάχιστα ίχνη του σώζονται. Η μονολιθική βάση συμπίεσης σώζεται ακέραιη και σε σημεία φέρει αποκρούσεις. Η μικρή υπόγεια καμαροσκέπαστη δεξαμενή σώζεται σε μέτρια κατάσταση, με ένα μικρό τμήμα της καμάρας στα ανατολικά να έχει καταρρεύσει στο εσωτερικό.

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 213.

3. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι

Θέση: Το ελαιουργείο βρισκόταν εντός του περιβόλου της μονής, στο κατώι του μεγάλου ορθογώνιου διώροφου κτίσματος της βόρειας πτέρυγας.

Περιγραφή κτίσματος: Το κατώι, όπου στεγαζόταν το εργαστήριο, ήταν ενιαίο και χωριζόταν από το ανώι με ξύλινο μεσοπάτωμα, το οποίο δεν σώζεται. Δύο χαμηλές τοξωτές θύρες ανοίγονταν στη νότια όψη, προς την αυλή του περιβόλου, και μία στενή

φωτιστική θυρίδα – τυφεκιοθυρίδα στη δυτική στενή πλευρά. Στα βόρεια και ανατολικά το κατώι ήταν τυφλό. Το ανώι στέγαζε την τράπεζα, την εστία - μαγειρείο και τον φούρνο. Περισσότερα για την τεκμηρίωση του κτίσματος βλ. παραπάνω, 131-133.

Διαστάσεις κτίσματος: 15,00μ.×6,50μ.

Κατάσταση κτίσματος: Ερειπιώδης κατάσταση διατήρησης, η οποία ολοένα και επιδεινώνεται. Η στέγη έχει καταρρεύσει, όπως και το ξύλινο πάτωμα, ενώ δεν σώζεται πλέον και μεγάλο μέρος του νότιου και ανατολικού τοίχου. Τα τελευταία χρόνια η κατάσταση διατήρησής του έχει επιδεινωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε πλέον απειλείται με ολοκληρωτική κατάρρευση.

Τοιχοποιία: Αργολιθοδομή με τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Οι γωνίες και τα ανοίγματα διαμορφώνονται από καλολαξευμένους ορθογωνικούς πωρόλιθους.

Επιγραφές: όχι

Περιγραφή μηχανισμού: Μεγάλη μονολιθική βάση πιεστηρίου σώζεται in situ στη δυτική πλευρά του κατωγιού.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: Δεν έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα ελαιόμυλου ή δεξαμενών διαχωρισμού, ενώ δεν σώζεται κανένα ίχνος από τα ξύλινα μέρη του εξοπλισμού.

Χρονολόγηση: β' μισό του 18^{ου} αιώνα.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 214.

4. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι

Θέση: Το ελαιουργείο βρισκόταν εντός του περιβόλου της μονής, στο κατώι του μεγάλου ορθογώνιου διώροφου κτίσματος της νότιας πτέρυγας.

Περιγραφή κτίσματος: Το κατώι, όπου στεγαζόταν το ελαιουργείο, διαιρείται με έναν εγκάρσιο τοίχο σε δύο βασικά τμήματα, ένα ανατολικό και ένα δυτικό, τα οποία αμφότερα σχετίζονταν με την παραγωγή ελαιολάδου. Δυτικά διαμορφώνεται ένας ορθογώνιος χώρος, ο οποίος στέγαζε το εργαστήριο παραγωγής, ενώ το ανατολικό τμήμα διαιρείται σε τρεις επιμέρους βοηθητικούς χώρους, έναν προθάλαμο, την αποθήκη λαδιού (ή *δοχείο*) και μία κινστέρνα. Η στέγαση του κατωγιού δεν ήταν ενιαία. Η αποθήκη λαδιού στα ανατολικά είναι καμαροσκεπάστη. Με ημικυλινδρική καμάρα στεγαζόταν και το δυτικό μισό του δυτικού τμήματος, όπως μαρτυρούν οι γενέσεις της στους μακρούς τοίχους. Το κεντρικό τμήμα του κατωγιού, δηλ. ο προθάλαμος του ανατολικού τμήματος και ο ανατολικός χώρος του δυτικού τμήματος, στεγαζόταν με ξύλινο μεσοπάτωμα, πιθανότατα για την εξυπηρέτηση των αναγκών του ελαιόμυλου (ο οποίος έπρεπε να πακτωθεί σε ξύλινο ταβάνι). Η είσοδος στο κατώι γινόταν από δύο θύρες στη βόρεια όψη, οι οποίες ανοίγονταν προς τον αύλειο χώρο της μονής, μία τοξωτή στο ανατολικό τμήμα και μία μετασκευασμένη στο δυτικό τμήμα με οριζόντιο ξύλινο πρέκι. Μία ακόμα θύρα με οριζόντιο ανώφλι ανοίγεται στη δυτική στενή όψη του κατωγιού, η οποία οφείλεται σε μεταγενέστερη διάνοιξη. Στον πρόχειρα κτισμένο τοίχο που διαιρεί το κατώι σε ανατολικό και δυτικό τμήμα εντοπίστηκε χαμηλό και φαρδύ άνοιγμα με ξύλινο οριζόντιο ανώφλι, σήμερα σφραγισμένο, το οποίο επέτρεπε την επικοινωνία των δύο τμημάτων. Η τοξωτή θύρα του ανατολικού τμήματος οδηγεί σε μικρό ορθογώνιο προθάλαμο, απ' όπου γίνεται η πρόσβαση στην καμαροσκεπάστη αποθήκη λαδιού ανατολικότερα. Η αποθήκη λαδιού

είναι τυφλή και μόνο μία τυφεκιοθυρίδα ανοίγεται στην ανατολική πλευρά, η οποία επιτρέπει τον φωτισμό και αερισμό του χώρου. Στο εσωτερικό του, σε επαφή με τον ανατολικό στενό τοίχο, σώζεται χτισμένο μεγάλο κορωνοαίκο πιθάρι, των αρχών του 19ου αι., ενώ στο παχύ στρώμα κονιάματος εντοπίζονται τα ίχνη ενός δεύτερου. Στα νοτιοδυτικά του ανατολικού τμήματος του κατωγιού διαμορφώνεται ορθογώνια θολοσκέπαστη κινστέρνα, καλυμμένη εσωτερικά με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος και με τετράγωνο στόμιο, το οποίο ανοίγεται στο ανώι.

Περισσότερα για την τεκμηρίωση του κτίσματος βλ. παραπάνω, 142-146.

Διαστάσεις κτίσματος: 20,20μ. × 6,70μ.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Το κτίσμα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Λόγω του μεγάλου του μήκους έχει υποστεί επανειλημμένες φθορές και επάλληλες επεμβάσεις. Σήμερα όλη η ανωδομή (η στέγη, το ξύλινο μεσοπάτωμα, η καμάρα του δυτικού τμήματος και το μεγαλύτερο μέρος του νότιου μακρού τοίχου) έχει καταρρεύσει. Σώζεται έως ένα ύψος ο βόρειος μακρός τοίχος και η δυτική στενή όψη, ενώ καλύτερα διατηρείται το ανατολικό τμήμα του κατωγιού. Η κατάρρευση του κτίσματος έχει συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες, αφού σε φωτογραφία της δεκαετίας του '70 φαίνεται να σώζεται ακόμα ακέραιο.

Τοιχοποιία κτίσματος: Το ανατολικό τμήμα του κτίσματος μέχρι και τη λίθινη κλίμακα που εφάπτεται στη βόρεια όψη είναι κτισμένα με αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Οι γωνίες της ανατολικής πλευράς στο ύψος του κατωγιού και το περιθύρωμα της ανατολικής θύρας του κατωγιού είναι κτισμένα με αδρά λαξευτούς ορθογωνικούς ασβεστόλιθους. Από το ύψος της γένεσης της καμάρας του κατωγιού και πάνω οι γωνίες και τα τοξωτά ανοίγματα του ανωγιού είναι κτισμένα με λαξευτούς ορθογωνισμένους λαξευτούς παρόλιθους. Το δυτικό τμήμα παρουσιάζει όμοια τοιχοποιία με το ανατολικό μόνο στα χαμηλά τμήματα. Η σωζόμενη τοιχοποιία του ανωγιού αποτελείται από καλολαξευμένους ορθογώνιους παρόλιθους κατά το ισόδομο σύστημα. Το κεντρικό τμήμα της δυτικής στενής όψης σε όλο της το ύψος, κτισμένο με συνδυασμό αργολιθοδομής και λαξευτών παρόλιθων, οφείλεται σε νεότερη μετασκευή.

Επιγραφές: όχι

Περιγραφή μηχανισμού: Από τον εξοπλισμό του ελαιοτριβείου έχει εντοπιστεί μόνο ο ελαιόμυλος *in situ*, ο οποίος λειτουργούσε με έναν μόνο μυλόλιθο. Έχει ως βάση οριζόντια τοποθετημένο γρανιτόλιθο κυλινδρικής διαμέτρου 1,30μ., ενταγμένο σε κτιστή κυλινδρική βάση, η οποία αποτελείται από αργούς και ημιλαξευτούς λίθους. Στην άνω επιφάνειά της φέρει μια σειρά πλακοειδών λίθων τραπέζιου κυκλοτερούς σχήματος (οριζόντιες πέτρες στρώσης), ώστε να διαμορφώνεται κατάλληλα το αλώνι με μικρή ανωφέρεια στα άκρα για την σύνθλιψη του καρπού. Η διάμετρος του αλωνιού είναι 2μ. Ο κατακόρυφα τοποθετημένος κυλινδρικός μυλόλιθος από γρανίτη έχει διάμετρο 1,23μ. και πλάτος π.0,50μ.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: Ο ελαιόμυλος έχει υποστεί εκτεταμένες φθορές λόγω των πεσμένων οικοδομικών υλικών. Κάποια τμήματα από τα ξύλινα μέρη έχουν σωθεί. Δεν εντοπίστηκαν άλλα κατάλοιπα του εργαστηρίου, τα οποία πιθανότατα είναι θαμμένα κάτω από το οικοδομικό υλικό της κατάρρευσης.

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 215-216.

5. Αγία Σοφία Γούρνιτσας

Θέση: Το ελαιουργείο βρίσκεται σε απόσταση 150μ. περίπου από το καθολικό, στο ανατολικότερο άκρο του αρχαίου λατομείου. Πιθανότατα βρισκόταν εκτός του περιβόλου της μονής, ο οποίος δεν σώζεται.

Περιγραφή κτίσματος: Ορθογώνιο μονόχωρο κτίσμα, με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Η σημερινή του μορφή είναι αποτέλεσμα επάλληλων μετασκευών. Λόγω της κατωφέρειας του εδάφους και της πυκνής βλάστησης η βόρεια μακρά πλευρά είναι έως ένα ύψος χλωμένη και δεν είναι σήμερα ορατή. Η θύρα εισόδου ανοίγεται σήμερα στο δυτικό πέρας της νότιας μακράς πλευράς και φέρει ξύλινο οριζόντιο πρέκι. Μία δεύτερη θύρα υπάρχει στη βόρεια μακρά πλευρά, σήμερα τοιχισμένη μέχρι ένα ύψος, περίπου 40-50 εκ. πάνω από το έδαφος, ώστε να μην σωφρεύονται υλικά από κατολισθήσεις. Φέρει κι αυτή οριζόντιο ξύλινο ανώφλι και οι παρειές της, από λαξευτούς πώρινους γωνιόλιθους, διαμορφώνονται με εσοχή για την υποδοχή ξύλινων θυρόφυλλων. Στην ανατολική στενή πλευρά ανοίγεται ψηλά κάτω από τη στέγη ένα τετράγωνο μικρό παράθυρο με μονολιθικό ανώφλι, ενώ διακρίνεται άλλο ένα σφραγισμένο άνοιγμα λίγο χαμηλότερα. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται μεγάλο νεωτερικό παράθυρο με ξύλινο οριζόντιο ανώφλι. Στο ανατολικό πέρας των μακρών πλευρών εσωτερικά, στα ψηλά τμήματα της τοιχοποιίας, εντοπίζονται λίθοι με κοίλη διατομή, οι οποίοι μαρτυρούν ότι η αρχική στέγαση του κτίσματος γινόταν με καμάρα, υπόθεση που ενισχύεται και από δυσδιάκριτο αρμό στο εσωτερικό της ανατολικής πλευράς. Κύρια όψη του εργαστηρίου ήταν εξαρχής η νότια, η οποία όμως έχει υποστεί και τις περισσότερες επεμβάσεις. Ένας κατακόρυφος αρμός ο οποίος εντοπίζεται στο κέντρο περίπου της πλευράς αυτής πιθανότατα υποδεικνύει την ύπαρξη παλαιότερου θυραίου ανοίγματος ακριβώς απέναντι από τη βόρεια θύρα. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά εξωτερικά υπάρχει μικρή ανοιχτή ορθογώνια κινστέρνα, διαστάσεων περίπου 1,5μ.×3μ., εν μέρει λαξευτή στον βράχο και εν μέρει κτιστή με λαξευτούς πωρόλιθους.

Διαστάσεις κτίσματος: 11μ.× 6,5μ.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Παρόλη την εγκατάλειψη και τις επάλληλες μετασκευές που αλλοίωσαν την αρχική του μορφή, ίσως πρόκειται για το καλύτερα διατηρημένο μεταβυζαντινό ελαιουργείο της Έξω Μάνης, αποτέλεσμα της συνεχούς χρήσης του έως τα νεότερα χρόνια. Σήμερα η στέγη του έχει σχεδόν ολοκληρωτικά καταρρεύσει. Σταδιακά αλλά με γρήγορους ρυθμούς η κατάσταση διατήρησής του επιδεινώνεται.

Τοιχοποιία κτίσματος: Στο κτίσμα εντοπίζονται τέσσερις κύριες οικοδομικές φάσεις. Σε όλες έχει χρησιμοποιηθεί ο τοπικός πωρόλιθος του αρχαίου λατομείου, πάνω στο οποίο έχει θεμελιωθεί το κτίσμα. Στην α΄ φάση ανήκει η ανατολική πλευρά, η βόρεια και το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς. Η τοιχοποιία είναι πιο επιμελημένη στη νότια (κύρια) πλευρά και αποτελείται από μεγάλες λαξευτές ορθογώνιες πώρινες λιθόπλινθους κατά το ισόδομο σύστημα και σπάνια χρήση πλίνθων στους αρμούς. Στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής πλευράς η λιθοδομή είναι πιο πρόχειρη, χτισμένη με αργούς λίθους, στους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονται αραιά τμήματα πλίνθων. Μία β΄ φάση διακρίνεται στο κέντρο της νότιας μακράς πλευράς, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί μικρότεροι λαξευτοί και ημιλαξευτοί ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι με αραιά τμήματα πλίνθων στους αρμούς.

Αμέσως δυτικότερα στον νότιο τοίχο είναι διακριτή μία γ' φάση, η οποία εκτείνεται έως τη νότια θύρα του κτίσματος, αλλά και στα ανώτερα τμήματα του νότιου, ανατολικού και βόρειου τοίχου κάτω από τη στέγη. Τα τμήματα αυτά είναι κτισμένα με αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται πλήθος πλίνθων. Μία εκτεταμένη ανακατασκευή είναι ορατή στο δυτικό τμήμα της νότιας μακράς πλευράς, όπου ανοίγεται η θύρα και στη δυτική όψη με το ορθογώνιο νεωτερικό παράθυρο. Η τοιχοποιία της δ' φάσης αποτελείται εξ ολοκλήρου από ορθογωνικούς λαξευτούς πωρόλιθους και άφθονο κονίαμα που έχει υπερκαλύψει τους αρμούς χωρίς ίχνος πλίνθων. Η ανοιχτή κινστέρνα στα δυτικά είναι κτισμένη με ορθογωνισμένους ημιλαξευτούς πωρόλιθους.

Επιγραφές: όχι

Περιγραφή μηχανισμού: Διατηρούνται *in situ* ο ελαιόμυλος και η μονολιθική βάση πιεστηρίου. Ο ελαιόμυλος, τύπου *mola olearia*, λειτουργούσε με ένα μόνο μυλόλιθο σύνθλιψης και ήταν ζωοκίνητος. Έχει ως βάση οριζόντια τοποθετημένο γρανιτόλιθο κυλινδρικής μορφής, κτισμένο περιμετρικά με αργούς και ημιλαξευτούς πωρόλιθους, και με μια σειρά πλακοειδών λίθων τραπέζιου κυκλοτερούς σχήματος στην άνω επιφάνειά τους (οριζόντιες πέτρες στρώσης), ώστε να διαμορφώνεται κατάλληλα αλώνι με μικρή ανωφέρεια στα άκρα. Η λίθινη βάση συμπίεσης (γαλεάγρα) είναι κατασκευασμένη από πωρόλιθο και έχει διαστάσεις περίπου 2,00μ. μήκος και 1,20μ. πλάτος. Έχει ωσειδές σχήμα, και στο κέντρο της έχει λαξευτεί κυκλική βαθιά αύλακα απορροής, η οποία καταλήγει σε στόμιο εκροής. Εκατέρωθεν αυτής δύο τετράγωνα διαμπερείς οπές χρησίμευαν για τη στερέωση και λειτουργία του πιεστικού συστήματος. Σώζεται ακόμα ο «εργάτης», ένας κυλινδρικός στύλος, ο οποίος περιστρεφόταν στηριζόμενος στα δοκάρια στην στέγης για την αποτελεσματικότερη συμπίεση των ελαιόσακων. Σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του κτηρίου έχουν κτιστεί δύο εφαπτόμενες ορθογώνιες δεξαμενές για τον διαχωρισμό του ελαίου από το νερό με την απλή μέθοδο της καθίζησης. Η επιφάνειά τους καλύφθηκε με τσιμεντοκονίαμα στα νεότερα χρόνια και πάνω στον ένα τοποθετήθηκε το σιδερένιο πιεστήριο με την καστίνα. Από τον παραδοσιακό εξοπλισμό διασώζονται επίσης ξύλινος κοχλίας, ξύλινο παξιμάδι και ξύλινη πλάκα σύνθλιψης. Έντονα ίχνη καύσης και κτιστή εστία στον νότιο τοίχο, δίπλα στη θύρα υποδεικνύουν τη θέση όπου γινόταν η θέρμανση του νερού.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: Η μακροχρόνια χρήση του ελαιουργείου επέτρεψε τη διατήρηση του παραδοσιακού του εξοπλισμού, με τις απαιτούμενες μετασκευές για την προσαρμογή του στις εκάστοτε συνθήκες. Ο ελαιόμυλος, ο οποίος θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε μέχρι την εγκατάλειψη του ελαιοτριβείου στα μέσα 20ου αιώνα, διατηρεί σε σχετικά καλή κατάσταση όλα τα μέρη του μηχανισμού του, λίθινα και ξύλινα.

Χρονολόγηση: Η τοιχοποιία της α' οικοδομικής φάσης φέρει ομοιότητες με την τοιχοποιία του καθολικού και θα πρέπει πιθανότατα να χρονολογηθεί στην ίδια περίοδο, στο α' μισό του 17ου αιώνα. Η β' και η γ' φάση είναι δύσκολο να χρονολογηθούν καθώς δεν έχουμε σαφείς χρονολογικές ενδείξεις. Κάποια σοβαρή καταστροφή επέβαλε την εκτεταμένη ανοικοδόμηση του κτίσματος με αργολιθοδομή, όπως φαίνεται στο κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς, σε όλη την ανωδομή της βόρειας και στα ψηλότερα σημεία της ανατολικής. Παράλληλα αντικαταστάθηκε η αρχική στέγη με καμάρα με ξυλόστεγη κεραμοσκεπή. Η τελευταία μετασκευή, με βάση τα μορφολογικά στοιχεία της τοιχοποιίας

του δυτικού τμήματος του κτηρίου, θα πρέπει να τοποθετηθεί στους νεότερους χρόνους, πιθανώς στις αρχές του 20ου αιώνα.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 217-219.

6. Μονή Λυκάκη στις Κάλυβες, στο φαράγγι του Βιρού

Θέση: Το ελαιουργείο της μονής εντοπίστηκε εντός του περιβόλου, στο κατώι του κτίσματος της δυτικής πτέρυγας.

Περιγραφή κτίσματος: Πρόκειται για ένα μεγάλο ορθογώνιο διώροφο κτίσμα, το οποίο διαιρείται σε δύο επιμέρους τμήματα, ένα τετράγωνης περίπου κάτοψης στα βόρεια και ένα μεγαλύτερο ορθογώνιο στα νότια. Όλοι οι σωζόμενοι σήμερα χώροι συνδέονταν με την παραγωγή ελαιολάδου. Το κατώι του βόρειου τμήματος είναι ένας μικρός καμαροσκέπαστος χώρος με τοξωτή θύρα εισόδου στα ανατολικά. Η δυτική και βόρεια πλευρά του είναι τυφλές. Στον νότιο τοίχο εσωτερικά εντοπίστηκε, σφραγισμένο σήμερα, φαρδύ άνοιγμα για την επικοινωνία με το κατώι του νότιου τμήματος. Στο ανώι, του οποίου η ανωδομή έχει κατά το μεγαλύτερο μέρος καταρρεύσει, ανοίγεται θύρα στη νότια πλευρά και ένα παράθυρο στα ανατολικά. Στο δάπεδο του ανωγιού διαμορφώνονται τρεις κτιστές δεξαμενές, μία ορθογώνια στα ανατολικά και δύο τετράγωνες στα δυτικά, των οποίων το εσωτερικό είναι καλυμμένο με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Η πρόσβαση στο ανώι εξασφαλιζόταν μέσω μίας λιθόκτιστης κλίμακας, εφαιπτόμενης στην ανατολική όψη του βόρειου τμήματος, η οποία σήμερα οδηγεί σε πρόχειρα κατασκευασμένο λίθινο εξώστη, εφαιπτόμενο στη νότια πλευρά του. Από το νότιο ορθογώνιο τμήμα της δυτικής πτέρυγας, το οποίο στέγαζε το εργαστήριο ελαιοπαραγωγής, σώζεται μόνο ο δυτικός τοίχος σε αρκετά μεγάλο ύψος, ο νότιος τοίχος της στενής πλευράς και ένα μικρό τμήμα από τον ανατολικό τοίχο στο νότιο πέρας του κτίσματος. Στο λίγο καλύτερα διατηρημένο νοτιότερο τμήμα του διακρίνεται εσωτερικά, χαμηλά στον δυτικό τοίχο, ίχνος από την γένεση της καμάρας η οποία κάλυπτε το κατώι, ενώ αμέσως ψηλότερα στον δυτικό τοίχο σώζονται τρεις δοκοθήκες για την πάκτωση του ξύλινου πατώματος του ανωγιού. Το κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση, ομοίως και ο εξώστης, ο οποίος κατασκευάστηκε πρόχειρα πάνω στον παλιό ελαιόμυλο καταργώντας τη χρήση του.

Διαστάσεις κτίσματος: 18μ.χ5,10μ.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Το κτίσμα του ελαιουργείου βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης. Η αρχική μορφή του είναι σχεδόν αδύνατο να αποκατασταθεί πλήρως, καθώς έχει υποστεί πολλαπλές μετασκευές και μεγάλες ζημιές. Οι τοίχοι, ιδιαίτερα του νότιου ορθογώνιου τμήματος, έχουν σε μεγάλο βαθμό καταρρεύσει. Καλύτερα διατηρείται το βόρειο τμήμα, του οποίου όμως η στέγη και μέρος των τοίχων του ανωγιού έχουν καταστραφεί.

Τοιχοποιία κτίσματος: Το κτίσμα εξωτερικά, από δυτικά και νότια, είναι καλυμμένο με πυκνή βλάστηση, με αποτέλεσμα να μην είναι ορατή η τοιχοποιία του παρά μόνο από το εσωτερικό. Το βόρειο μικρότερο διώροφο τμήμα καλύπτεται στο μεγαλύτερο μέρος του με επιχρίσματα κονιάματος. Στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι αδρά κατεργασμένοι λίθοι και η τοξωτή θύρα του κατωγιού αποτελείται από καλά λαξευμένους λίθους. Η τοιχοποιία, όσο διακρίνεται, αποτελείται από αργολιθοδομή με αραιή χρήση πλίνθων.

Όμοια είναι η τοιχοποιία και στο νοτιότερο τμήμα του ορθογώνιου νότιου τμήματος. Η νότια και ανατολική όψη του ανωγιού του βόρειου τμήματος, όπως και η λίθινη κλίμακα που οδηγεί στον εξώστη, αποτελούν μεταγενέστερη επέμβαση. Είναι κτισμένα με αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται περισσότερα τμήματα πλίνθων και δεν καλύπτονται με επίχρισμα. Το κεντρικό τμήμα του δυτικού τοίχου του ορθογώνιου νότιου τμήματος, όπως και ο λίθινος εξώστης του βόρειου είναι κτισμένα πρόχειρα, με αργολιθοδομή, χωρίς συνδετικό κονίαμα, και αποτελούν την οψιμότερη μετασκευή του κτίσματος.

Επιγραφές: όχι

Περιγραφή μηχανισμού: Μετά από καθαρισμούς και απομάκρυνση της πυκνής βλάστησης από το εσωτερικό του κτίσματος αποκαλύφθηκε *in situ* η μεγάλη μονολιθική βάση συμπίεσης του ελαιοπιεστηρίου (*γαλεάγρα*). Πρόκειται έναν μεγάλου μεγέθους ορθογώνιο λίθο, διαστ. 2,50μ. × 1,30μ., ο οποίος φέρει στην άνω επιφάνειά του δύο τετράγωνα οπές, διαστ. περ. 0,20μ. × 0,20μ., για την πάκτωση των δύο ξύλινων κοχλιών και κυκλική λαξευμένη αύλακα, η οποία καταλήγει στο στόμιο εκροής. Η αύλακα απορροής του προϊόντος από το μέσο περίπου και έως το στόμιο εκροής διαμορφώνεται διπλή. Ακριβώς μπροστά στη βάση συμπίεσης και σε χαμηλότερο επίπεδο εντοπίστηκε ο ληνός ή υπολήνιο για τη συλλογή του λαδιού, λίθινος, λαξευμένος στο φυσικό βράχο με πλίνθινη απόληξη. Οι καθαρισμοί έφεραν στο φως και ένα μυλόλιθο, ο οποίος απόκειται παραπλευρώς της βάσης πιεστηρίου. Ο μεταγενέστερος λίθινος εξώστης «πάτησε» πάνω στον ελαιόμυλο, τμήμα του οποίου είναι διακριτό στη βάση του χαμηλά. Οι τρεις κτιστές δεξαμενές στο ανώι του βόρειου μικρού τμήματος εξυπηρετούσαν είτε τον διαχωρισμό, είτε την αποθήκευση του προϊόντος. Το καμαροσκέπαστο κατώι του τμήματος αυτού με το χαμηλό φαρδύ άνοιγμα για την επικοινωνία με το εργαστήριο πιθανότατα αποτελούσε την αποθήκη προϊόντος (*δοχείο*) του μοναστηριού.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: Τα λίθινα μέρη του μηχανισμού σώζονται *in situ* λόγω του μεγάλου όγκου τους, καθώς δεν είναι δυνατό να μετακινηθούν. Κανένα ίχνος από τα ξύλινα μέρη του μηχανισμού δεν σώζεται.

Χρονολόγηση: τέλος 17ου - 18ος αιώνας.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 219-221.

7. Μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρα ή του Σωτήρα Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού

Θέση: Το ελαιουργείο στεγαζόταν στο κατώι του δυτικότερου από τα βοηθητικά κτίσματα, τα οποία διατάσσονται παρατακτικά στα δυτικά του κύριου μοναστηριακού πυρήνα.

Περιγραφή κτίσματος: Διώροφο ορθογώνιο κτίσμα, το οποίο στεγαζόταν με δίριχτη στέγη, σήμερα κατεστραμμένη. Σώζονται ο ανατολικός τοίχος, το ανατολικό πέρασ του βόρειου και του νότιου τοίχου και τμήμα του δυτικού. Από τον βόρειο μακρό τοίχο σώζεται και το κατώτερο τμήμα, καθώς η πλευρά αυτή είναι κατά το ήμισυ χωσμένη λόγω της κλίσης του εδάφους. Η είσοδος στο κατώι γινόταν από τοξωτή θύρα, η οποία ανοίγεται στο μέσο της ανατολικής στενής πλευράς. Ψηλότερα, στον ανατολικό τοίχο στο επίπεδο του ανωγιού, ανοίγεται ένα μικρό τετράγωνο παράθυρο με μονολιθικό οριζόντιο

ανώφλι. Λίθινη οριζόντια προεξοχή (δόντι) εσωτερικά στο μέσο του ύψους του νότιου τοίχου μαρτυρά ότι οι δύο στάθμες χωρίζονταν με ξύλινο μεσοπάτωμα. Στο ανώι η πρόσβαση γινόταν πιθανώς από το μονοπάτι που περνούσε κατά μήκος της βόρειας όψης των βοηθητικών κτισμάτων και έφτανε έως την πύλη της μονής. Αυτό υποδεικνύεται από την παρειά θυραίου ανοίγματος, η οποία εντοπίζεται στο σωζόμενο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου. Στο σωζόμενο τμήμα του δυτικού τοίχου εντοπίζεται στο ανώι η βόρεια παρειά παραθύρου.

Διαστάσεις κτίσματος: 11μ. x 5,40μ.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Το κτίσμα βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση. Η στέγη έχει καταπέσει, όπως και το μεσοπάτωμα, καθώς και μεγάλο μέρος του νότιου και δυτικού τοίχου.

Τοιχοποιία κτίσματος: Η τοιχοποιία του κτηρίου αποτελείται από αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται αραιά πλίνθοι. Στην ανατολική πλευρά το συνδετικό κονίαμα περιλαμβάνει τριμμένη πλίνθο και είναι ρόδινο. Στις γωνίες και τα ανοίγματα έχουν χρησιμοποιηθεί καλολαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι. Το περιθύρωμα της θύρας του κατωγιού αποτελείται από καλά λαξευμένους λίθους. Το τόξο της αποτελείται από τρεις θολίτες, πλαισιώνεται από πλίνθινη ταινία και στέφεται από δεύτερο τόξο με λαξευτούς μικρούς λίθους. Η τοιχοποιία της δυτικής πλευράς διαφέρει. Αποτελείται από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται σπάνια τμήματα πλίνθων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, ενώ στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι αδρά λαξευμένοι ορθογωνικοί λίθοι. Η διαφορά στην τοιχοποιία μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής πλευράς μαρτυρά ότι το κτίσμα του ελαιοτριβείου έχει υποστεί επάλληλες μετασκευές. Στην πρώτη φάση θα πρέπει να ενταχθεί το δυτικό τμήμα με την αμελέστερη τοιχοποιία, η οποία παρουσιάζει ομοιότητες με την τοιχοποιία του δυτικού παλαιότερου τμήματος του νότιου πυργοειδούς κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας. Η ανατολική πλευρά ανήκει σε β' οικοδομική φάση και θα πρέπει να χρονολογηθεί πιθανότατα στις αρχές του 19ου αιώνα, με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και την ομοιότητα της τοιχοποιίας με αυτή του καθολικού, η οποία ίσως υποδηλώνει κάποια εκτεταμένη ανακατασκευή που πραγματοποιήθηκε στο συγκρότημα την εποχή αυτή. Το παράθυρο της δυτικής πλευράς, από το οποίο σώζεται μόνο η βόρεια παρειά αποτελεί τη νεότερη επέμβαση που υπέστη το κτίσμα του ελαιουργείου, σύγχρονη με την ακριβώς χρονολογημένη στις αρχές του 20ου αιώνα προσθήκη του παλαιότερου διώροφου κτίσματος της νοτιοδυτικής πτέρυγας.

Επιγραφές: όχι

Περιγραφή μηχανισμού: Μετά από καθαρισμούς και απομάκρυνση της πυκνής βλάστησης αποκαλύφθηκε *in situ* ο μυλόλιθος της βάσης του ελαιόμυλου και η μονολιθική βάση συμπίεσης (*γαλεάγρα*). Ο ελαιόμυλος ανήκει στον τύπο *Mola Oreaia* με έναν μόνο κυλινδρικό μυλόλιθο, ο οποίος απόκειται παραπλεύρως. Από την κτιστή κυλινδρική βάση, η οποία διαμόρφωνε το αλώνι σύνθλιψης σώζεται μόνο ο μυλόλιθος της βάσης, διαμέτρου 1,30μ. και πλάτους 0,50μ. Αποκαλύφθηκε επίσης *in situ* η μεγάλη μονολιθική βάση συμπίεσης, με κυκλική αύλακα απορροής στο κέντρο, η οποία καταλήγει σε στόμιο εκροής και με δύο τετράγωνους τόρμους (διαστ. περ. 0,22×0,22μ.) εκατέρωθεν, για την έδραση και στερέωση του ξύλινου συστήματος συμπίεσης. Είναι κατασκευασμένη από ασβεστολιθικό πέτρωμα και έχει διαστάσεις 2μ.×1,30μ.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: Διατηρούνται μόνο κάποια από τα λίθινα τμήματα του μηχανισμού, ενώ όλα τα ξύλινα μέρη του εξοπλισμού έχουν χαθεί.

Χρονολόγηση: α΄ φάση τέλη 17ου - 18ος αι., β΄ φάση αρχές 19ου αι., γ΄ φάση αρχές 20ου αι.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Ελαιουργείων, 221-222.

II. ΑΛΩΝΙΑ & ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ

Τα δημητριακά αποτελούν τη βάση της διατροφής και διαχρονικά υπήρξαν αναγκαία για την επιβίωση όλων των κοινωνικών τάξεων. Η σπουδαιότητα του καλλιεργητικού κύκλου των δημητριακών για τη συντήρηση και διαβίωση των αγροτικών κοινοτήτων απεικονίστηκε γλαφυρά στην παράσταση των ατομικών κολασμών των αμαρτωλών, τμήμα της Δευτέρας Παρουσίας, η οποία απαντά συχνά σε βυζαντινές και κυρίως μεταβυζαντινές εκκλησίες της Μάνης¹¹³⁶. Ο *παραθεριστής* (αυτός που θερίζει σε άλλου χωράφι), ο *παρακαμπανιστής* (αυτός που νοθεύει στο ζύγισμα), ο *παραβλακιστής* (αυτός που οργώνει πέρα από τα όρια του χωραφιού του) είναι μερικά από τα αδικήματα που σχετίζονται με την καλλιέργεια των δημητριακών μεταφέροντας όψεις της αγροτικής ζωής στους τοίχους των εκκλησιών, προσδίδοντάς τους έτσι ιερή σημασία. Τα αδικήματα αυτά φαίνεται να αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα στην άγονη και άνυδρη Μάνη, όπου τα εύφορα καλλιεργήσιμα εδάφη είναι περιορισμένα. Μέσω της απεικόνισής τους και της γραφικής αναπαράστασής τους οι σκηνές αυτές οπτικοποιούν τους νόμους που διείπαν την αγροτική ιδιοκτησία¹¹³⁷. Η σύνδεση του αγροτικού και του θρησκευτικού κόσμου διαφαίνεται και μέσα από τις κτητορικές επιγραφές ναών και από πρακτικά μονών¹¹³⁸ ήδη από τη βυζαντινή περίοδο. Στην αφιερωματική επιγραφή της εκκλησίας του Αρχάγγελου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Λακωνικής Μάνης (1278) αναφέρεται προσφορά χωραφιών και ενός αλωνιού¹¹³⁹.

Κατά την επεξεργασία των δημητριακών, το πρώτο στάδιο του διαχωρισμού των βρώσιμων καρπών από τα άχυρα προϋπέθετε τη χρήση της απλούστερης ίσως αγροτικής εγκατάστασης του πρωτογενούς τομέα παραγωγής, του αλωνιού. Η μέχρι σήμερα αρχαιολογική έρευνα έχει εξετάσει με σχετική λεπτομέρεια τα αλωνιστικά εργαλεία¹¹⁴⁰, όμως ελάχιστη προσοχή έχει δοθεί στις ίδιες τις αγροτικές εγκαταστάσεις. Για αυτές τις απλές αρχιτεκτονικά κατασκευές, χωρίς καλλιτεχνικές αξιώσεις, δεν υπάρχουν παρά σύντομες μόνο αναφορές σε τοπικές μελέτες¹¹⁴¹. Παρόλα αυτά τα αλώνια αποτελούν διαχρονικές μορφές του οικονομικού πεδίου και αντανακλούν όψεις της αγροτικής καθημερινής ζωής και της κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης της επεξεργασίας των δημητριακών. Όπως συμβαίνει και με τα ίδια τα δημητριακά, η σπουδαιότητα των αλωνιών στην καθημερινή ζωή και στην επιβίωση του ανθρώπου εν γένει, οδήγησε στην αντιμετώπισή τους εκτός από χώρους αγροτικής δραστηριότητας και ως τόπους

¹¹³⁶ Ε. Πάντου, «Οι ατομικοί κολασμοί». Garidis, *Le Jugement Dernier*. Gerstel, *Rural Lives*, 116-123.

¹¹³⁷ Ashburner, «The Farmer's Law», 97. Ο ίδιος, «Law», 87. Heimbach (ed.), *Constantini Harmenopuli*, 830-835.

¹¹³⁸ Στα πρακτικά του μοναστηρίου Αγίου Ιωάννη Βαζελώνος υπάρχουν πολλές αναφορές σε αλώνια, βλ. Ouspensky - Benechevitch, *Actes de Vazélon*, αρ. 13,15,38,57,69,81,99,100,105,108.

¹¹³⁹ Δρανδάκης, «Δύο επιγραφές», 44-45. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions*, 71-72. Laiou, «The peasant as donor», 119. Gerstel *Rural lives*, 118-120. Germanidou, «Agios Nikon», 387-393.

¹¹⁴⁰ Πρόκειται για τη *σβάρνα* ή *βωλόσυρο* ή *δουκάνη*, γνωστό κατά την ρωμαϊκή εποχή με το λατινικό όνομα «tribulum». Περιγραφή αυτού κάνει ο Βάρρων (1ος αι. π.Χ.) στο βιβλίο του *De Re Rustica*. Βλ. White, *Agricultural Implements*. Το εργαλείο αυτό χρησιμοποιήθηκε ευρέως από την αρχαιότητα έως τα μέσα του 20ου αιώνα σε όλη τη Μεσόγειο. Βλ. Bordaz, «The Threshing Sledge». Ο ίδιος, «Flint Flaking». Fox, «Dhoukani Production». Ataman, «Threshing sledges». Kardulias - Yerkes, «Threshing Sledge Flints». Pearlman, *Threshing Sledges*. Whittaker, «Athkiasas». Ο ίδιος, «Threshing sledges». Van Gijn - Whittaker - Anderson (eds.), *Exploring Diversity*, 133-189.

¹¹⁴¹ Lohmann, «Agriculture and country life», 42. Murray - Kardulias, «A modern-site survey». White, *Roman Farming*. Whitelaw, «The ethnography of Keos». Young, «Studies in South Attica», 124.

λατρείας¹¹⁴². Στη Μάνη η γειτνίαση βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών με αλώνια απαντά συχνά, ενώ το αλώνισμα φαίνεται ότι τίθετο κάτω από την προστασία συγκεκριμένων αγίων. Στα δυτικά του βυζαντινού ναού του Αρχάγγελου Μιχαήλ στους Άνω Μπουλαριούς της Λακωνικής Μάνης υπάρχει αλώνι, ενώ το ίδιο το μνημείο βρίσκεται εντός αγροτικού τοπίου¹¹⁴³. Ο οδικός άξονας που οδηγεί στον οικισμό της Μεγάλης Καστάνιας της Μεσσηνιακής Μάνης οριοθετείται με την ύπαρξη 15 τουλάχιστον αλωνιών (εικ.Γ'55). Στο τέλος της μακράς αυτής σειράς αλωνιών, στην είσοδο του οικισμού, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή (13ος αι.)¹¹⁴⁴. Στα δυτικά του μικρού οικογενειακού ναού του Αγίου Νικολάου στη Χώρα Εξωχωρίου (18ου αι. με ίχνη βυζαντινής φάσης) εντοπίζονται κατάλοιπα αλωνιού, ενώ στη θέση *Πέντε Αλώνια* στον Πύργο Λεύκτρου το πλήθος αλωνιών που χαρακτηρίζουν το αγροτικό τοπίο συνοδεύει η μικρή εκκλησία του Αγίου Τρύφωνα (18ου - αρχών 19ου αι.) (εικ. Γ'56). Το αλώνισμα ήταν συνδεδεμένο με την Αγία Κυριακή, αφού την έναρξή του σηματοδοτούσε η γιορτή της αγίας (στις 7 Ιουλίου), γι' αυτό και δεν είναι σπάνια η διαμόρφωση ανάλογου χώρου κοντά σε ναούς που τιμούν την αγία¹¹⁴⁵. Ενδεικτικό παράδειγμα το αλώνι στον προαύλιο χώρο του βυζαντινού ναΐσκου της Αγίας Κυριακής Μαυρίνιτσας, στα Σωτηριάνικα της Έξω Μάνης (εικ.Γ'57). Ο ναός και το αλώνι βρίσκονται πολύ κοντά, σε απόσταση 250μ. δυτικά της μονής του Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας¹¹⁴⁶, μέσα σε ένα αγροτικό τοπίο με πλούσια βλάστηση, άφθονα νερά και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων¹¹⁴⁷. Δεν θα ήταν αβάσιμη η άποψη ότι όλα τα παραπάνω αγροτικά και θρησκευτικά μνημεία αποτελούσαν μέρος μιας βυζαντινής αγροτικής - οικιστικής εγκατάστασης, η οποία κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους μετατράπηκε σε ένα πλούσιο μοναστηριακό συγκρότημα.

Κατάλοιπα αλωνιών εντοπίστηκαν στα εννέα από τα δεκαέξι μοναστηριακά συγκροτήματα που μελετώνται, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα υπόλοιπα μοναστήρια δεν κατείχαν ανάλογη αγροτική εγκατάσταση ή ότι δεν είχαν δική τους παραγωγή δημητριακών. Τα αλώνια βρίσκονται είτε έξω ακριβώς από τους περιβόλους των μοναστηριών, είτε σε πολύ μικρή απόσταση από αυτά, σε θέσεις γενικά ευάερες, ευήλιες και προσήνεμες. Κατά την επιτόπια έρευνα εντοπίστηκε στην πλειονότητα των μοναστηριών ένα μόνο αλώνι (μονή Ανδρουμπεβίτζιας, μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, μονή Καραβέλη, μονή Βαϊδενίτσας, μονή Αγίου Κωνσταντίνου Καστάνιας, μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας). Αντίθετα, περισσότερα φαίνεται να συνδέονται με τη μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι, την Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα και τη μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα. Στα ανατολικά του ναού της Αγίας Σοφίας εντοπίζονται πάνω από έξι αλώνια, διάσπαρτα στον λόφο, στα περίχωρα του ομώνυμου

¹¹⁴² Waters, *Threshing Floors*, 1-11, όπου γίνεται αναφορά και σε ρωμαϊκής εποχής αλώνια, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τη διεξαγωγή ανασκαφών στο Ισραήλ.

¹¹⁴³ Gerstel, *Rural Lives*, 116-123.

¹¹⁴⁴ Γερμανίδου, «Αλώνια», 100-102, εικ.63. Gerstel, *ό.π.*, 116-123.

¹¹⁴⁵ Γερμανίδου, *ό.π.*, 102.

¹¹⁴⁶ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 1. Μονή Αγίου Νικολάου στη Μαυρίνιτσα, Σωτηριάνικα, 77, 86.

¹¹⁴⁷ Καββαδία-Σπονδύλη, «Νέα βυζαντινή θέση».

οικισμού¹¹⁴⁸. Η μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι είχε δύο αλώνια που βρίσκονταν στα νότια του περιβόλου, σε ένα ύψωμα στην πλαγιά του λόφου, ενώ η ύπαρξη τριών τουλάχιστον αλωνιών στο αγροτικό τοπίο που περιβάλλει τη μονή Καβελλάρη δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με το πλούσιο άλλοτε μοναστήρι.

Τα παραπάνω μοναστηριακά αλώνια αποτελούν ένα σύνολο αντιπροσωπευτικό των ομοειδών εγκαταστάσεων που εντοπίζονται στο αγροτικό πεδίο της Έξω Μάνης. Πρόκειται για μικρές επίπεδες εκτάσεις γης, κυκλικού περιγράμματος, άλλοτε υπερυψωμένες σε σχέση με το φυσικό έδαφος άλλοτε όχι, οι οποίες ορίζονται από περιμετρικό χαμηλό τοίχο, διαμορφωμένες από τα διαθέσιμα κάθε φορά τοπικά υλικά. Η διάμετρός τους ποικίλλει από 6μ. έως 11μ., με την πλειονότητα αυτών να κυμαίνεται από 6,5μ. έως 8,5μ. Τα περισσότερα είναι πετράλωνα, το δάπεδό τους δηλαδή είναι στρωμένο με λίθινες πλάκες, σήμερα ως επί το πλείστο κατεστραμμένες ή καλυμμένες με βλάστηση. Στα πιο επιμελημένα παραδείγματα οι πλάκες δένουν αρκετά καλά η μία με την άλλη, όπως στη μονή Αγίου Δημητρίου στη Μηλιά. Στον λόφο της Αγίας Σοφίας στη Γούρνιτσα και στους απέναντι λόφους των μονών Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι το τοπικό πέτρωμα, ο παρόλιθος, ήταν ιδανικός για τη διαμόρφωση των αλωνιών λαξευτών στον φυσικό βράχο. Στην Αγία Σοφία μάλιστα κάποια από τα αλώνια έχουν λαξευτεί μέσα στον χώρο του αρχαίου λατομείου.

Οι περιμετρικοί τοίχοι των αλωνιών παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλομορφία. Σε κάποιες περιπτώσεις είναι απλές, αλλά πολύ επιδέξια κατασκευασμένες, ισχυρές ξηρολιθιές (μονή Ανδρουμπεβίτζιας), αλλού διαμορφώνονται κι αυτοί λαξευτοί στον φυσικό βράχο (Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα), και αλλού κτίζονται με οριζόντιες σειρές από μεγάλους λαξευτούς ορθογωνισμένους λιθόπλινθους, πώρινους ή ασβεστολιθικούς, και με μικρότερες πέτρες και άφθονο κονίαμα στους αρμούς (Αγία Σοφία, μονή Καράβελη στο Πετροβούνι, μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα). Υπάρχουν και αλώνια όπου ο τοίχος τους διαμορφώνεται από κατακόρυφα τοποθετημένους μεγάλους ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους, στα κενά των οποίων πακτώνονται μικρότεροι λίθοι εν ξηρώ (μονή Αγίου Δημητρίου Μηλέας και μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα). Στην απλούστερη μορφή που απαντά σε μοναστήρι το αλώνι οριοθετείται από μονή σειρά όρθιων μεγάλων αλάξευτων ασβεστόλιθων, που απλά ορίζουν την περίμετρο, χωρίς όμως να δένουν μεταξύ τους με άλλες πέτρες ή κονίαμα (Μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα). Όμοιου τύπου αλώνι είναι και αυτό που βρίσκεται στην Αγία Κυριακή Μαυρίνιτσας, στα Σωτηριάνικα (εικ.Γ'57). Συχνά απαντούν αναλημματικοί τοίχοι στην μία πλευρά των αλωνιών ώστε να στηρίζουν την εγκατάσταση σε περίπτωση κατωφέρειας του εδάφους (Μονή Βαϊδενίτσας, Μονή Αγίου Δημητρίου στη Μηλιά)¹¹⁴⁹. Στο υπερυψωμένο αλώνι της μονής Ανδρουμπεβίτζιας η ξηρολιθιά συνδυάζεται σε σημεία με τμήματα του φυσικού βράχου, πάνω στον οποίο έχουν λαξευτεί πρόχειρα σκαλοπάτια για την πρόσβαση εντός της εγκατάστασης.

¹¹⁴⁸ Δυστυχώς, η πρόσβαση σε κάποια από αυτά είναι αδύνατη, καθώς με την επέκταση και την οικοδομική ανάπτυξη του οικισμού, η οποία συντελέστηκε τις τελευταίες δεκαετίες, τα αλώνια εντάχθηκαν στον οικιστικό ιστό και σήμερα κοσμούν τις αυλές των ιδιοκτησιών.

¹¹⁴⁹ Για παράλληλα βλ. Tsartsidou - Lev-Yadun - Efstratiou - Weiner, «Ethnoarchaeological study», 609.

Πολυάριθμα είναι τα αλώνια που εντοπίζονται διάσπαρτα στο αγροτικό τοπίο της Έξω Μάνης¹¹⁵⁰. Η θέση για την κατασκευή τους ήταν επιλεγμένη με προσοχή, συνήθως σε πλαγιές ή σε σημεία με επικλινές έδαφος, ώστε να είναι εκτεθειμένα στον αέρα για το λήγισμα, και στον ήλιο για να ξηραίνονται εντελώς τα στάχυα και να κομματιάζονται εύκολα. Απαντούν μεμονωμένα, όπως η πλειονότητα των μοναστηριακών, ή οργανωμένα σε συστάδες στις παρυφές των οικισμών, όπως στην Αγία Σοφία, καθώς η συνεργασία των αγροτών ήταν απαραίτητη για τη διαδικασία του αλωνίσματος¹¹⁵¹. Συστάδες αλωνιών στην Έξω Μάνη απαντούν στα περίχωρα σχεδόν κάθε οικισμού, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθεσία *Πέντε Αλώνια*, βόρεια του οικισμού Πύργος, όπου αλώνια και δεξαμενές, καταλαμβάνοντας μεγάλη έκταση, αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση ενός οργανωμένου παραγωγικού χώρου σε μικρή απόσταση από τον οικισμό. Αξιόλογη περίπτωση αποτελεί και η αγροτική περιοχή του οικισμού Νομισί, όπου σώζονται περισσότερα από δέκα αλώνια, κάθε ένα από τα οποία συνυπάρχει με μία καλύβα για την προσωρινή αποθήκευση του καρπού, ένα πρώιμο και πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα προβιομηχανικής ζώνης παραγωγής¹¹⁵² (εικ.Γ'58).

Το δάπεδό τους έπρεπε να είναι καθαρό και κατασκευασμένο με επιμέλεια για τη μικρότερη απώλεια και την καθαρότητα του σπόρου και ως εκ τούτου κάθε χρόνο πριν τη χρήση του έπρεπε να συντηρηθεί. Η έλλειψη χώματος και η αφθονία της πέτρας στην περιοχή ήταν οι παράγοντες που ουσιαστικά επέβαλαν τη μορφή των αλωνιών στην Έξω Μάνη. Συνεπώς, επιλέγονταν θέσεις με σκληρό υπόστρωμα, και το δάπεδο διαμορφωνόταν συχνότερα με στρωμένες λίθινες πλάκες (πετράλωνο) ή λαξευμένο στον φυσικό βράχο, ενώ πιο σπάνια διαμορφωνόταν από καλά πατημένο χώμα (χωματάλωνο)¹¹⁵³, όπως στον Πύργο Λεύκτρου. Η επιλογή των πλακόστρωτων και των λαξευτών δαπέδων ήταν συνάρτηση της γεωμορφολογίας του μανιάτικου τοπίου και της πεποίθησης ότι αυτά ήταν καλύτερα γιατί είχαν λιγότερη απώλεια σπόρου. Οι περιμετρικοί τοίχοι κτιζόνταν για να οριοθετούν την ιδιοκτησία, αλλά και για την αποτροπή της εισβολής ζώων και της απώλειας των σταχυών. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιούσαν τον διαθέσιμο κάθε φορά τοπικό λίθο, κυρίως τον ντόπιο ασβεστόλιθο αλλά και τον παρόλιθο, ο οποίος σε ορισμένες θέσεις γύρω από την Καρδαμύλη αφθονούσε, όπως στην Αγία Σοφία, στο Πετροβούνι, αλλά και στο Πραστέιο, όπου υπάρχει επίσης λατομείο παρόλιθου με διαχρονική χρήση από την αρχαιότητα έως σήμερα και όπου επίσης εντοπίζεται πλήθος αλωνιών λαξευτών και κτιστών¹¹⁵⁴. Τα αλώνια των μονών Αγίου Δημητρίου Μηλιάς και Καβελλάρη Λαγκάδας χτισμένα με τον τοπικό γκρίζο ασβεστόλιθο

¹¹⁵⁰ Στη Μέσα και Κάτω Μάνη αλώνια εντοπίζονται λιγότερο συχνά, γεγονός που σχετίζεται προφανώς με τη γεωμορφολογία του εδάφους. Τα βρίσκουμε σε τόπους εγκατάστασης γενών, όπως τα αλώνια στο συγκρότημα των Λαγουδιάνων στο ξεμόνι του Γουλιά της Βάθειας και γύρω από τον πύργο του Τζανετάκη Γρηγοράκη στο Γύθειο. Θέση παραγωγής σιταριού, συλλογικής ιδιοκτησίας του πληθυσμού, σημειώνεται έξω από το χωριό Κοκκινώγεια, στο ακρωτήριο του Ταινάρου, με χρήση από τα ρωμαϊκά ήδη χρόνια. Βλ. Γερμανίδου, «Αλώνια». Κάσσης, *Λαογραφία*, 55-56.

¹¹⁵¹ Whittaker, «Alonia and Dhoukanes».

¹¹⁵² Germanidou, «Agios Nikon», 387-393, fig.24 a-c.

¹¹⁵³ Κάσσης, *Λαογραφία*, 55-56.

¹¹⁵⁴ Στη Μεσόγειο απαντούν και διάφοροι τύποι αλωνιών, η μορφή των οποίων εξαρτάται από τις μεθόδους αλωνίσματος, από το είδος των δημητριακών που αλωνίζονται, τις περιβαλλοντικές συνθήκες, τα διαθέσιμα υλικά και την πολιτιστική παράδοση. Βλ. Whittaker, «Exploring diversity».

φέρουν ομοιότητες μορφολογικές και κατασκευαστικές με τα αλώνια των οικισμών της Καστάνιας, του Αγίου Νίκωνα και του Νομιτσίου (εικ.)¹¹⁵⁵.

Τα αλώνια στην Έξω Μάνη ήταν είτε ιδιωτικά, είτε κοινοτικά, είτε μοναστηριακά. Ενώ όμως τα χωματάλωνα μπορούσαν να τα κατασκευάσουν οι ίδιοι οι χωρικοί, αφού το μόνο που χρειαζόνταν ήταν λάσπη για την επικάλυψη του δαπέδου (γι' αυτό και είναι πιο συνηθισμένα στον ελλαδικό χώρο), τα πετράλωνα για την κατασκευή τους χρειαζόνταν εξειδικευμένους τεχνίτες, δηλαδή έξοδα, που φαίνεται πως δεν ήταν αμελητέα¹¹⁵⁶. Τα πιο επιμελημένα προφανώς υποδήλωναν την κατοχή τους από κάποιον οικονομικά εύρωστο ιδιώτη, από κάποιον πλούσιο οικισμό ή από κάποιο μοναστήρι που θα είχε τα κατάλληλα οικονομικά μέσα¹¹⁵⁷. Έχει θεωρηθεί ότι η μεγάλη σειρά αλωνιών στην είσοδο της Καστάνιας ουσιαστικά λειτουργούσε και ως μέσο προβολής του πλούτου του οικισμού, ο οποίος με τη σειρά του υποστήριζε την ανέγερση και τη διακόσμηση του μεγάλου αριθμού εκκλησιών¹¹⁵⁸. Σημειώνεται ότι στα τέλη του 17ου αιώνα για το «στρώσιμο» ενός αλωνιού της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων καταβλήθηκαν 26 γρόσια έναντι 1.405 για το «κτίσιμον της μονής εκ θεμελιών»¹¹⁵⁹. Μεγάλα έξοδα θα απαιτήθηκαν οπωσδήποτε και για την κατασκευή των αλωνιών της Αγίας Σοφίας, της μονής Καράβελη και Φανερωμένης, τα οποία ήταν λαξευμένα στον βράχο.

Η προσπάθεια χρονολόγησης των αλωνιών έρχεται αντιμέτωπη με πολλές δυσκολίες, αφ' ενός γιατί ελάχιστες είναι οι σχετικές μελέτες που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα και αφ' ετέρου γιατί κατάλοιπα ανάλογων αγροτικών εγκαταστάσεων απαντούν όμοια σε όλη τη Μεσόγειο από τους αρχαίους¹¹⁶⁰ έως τους νεότερους χρόνους. Τα αλώνια, άλλωστε, έχουν την ιδιότητα της ανθεκτικότητας και της διαχρονικής χρήσης τους και είναι πιθανό να έχουν πολύ μακρά διάρκεια ζωής. Λαξευμένα στον βράχο αλώνια αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο Ισραήλ, τα οποία χρονολογήθηκαν από την ελληνιστική έως τη ρωμαϊκή περίοδο¹¹⁶¹. Ήταν υπερυψωμένοι χώροι, με ή και χωρίς λίθινο προστατευτικό τοίχο, κάποια εντοπισμένα μαζί σε συστάδες, όλα όμως στα περίχωρα των οικισμών ή στην κορυφή λόφου για την πρόσβαση στον απαραίτητο άνεμο. Στην Κύπρο δεν είναι γνωστά ανάλογα παραδείγματα που να μπορούν να χρονολογηθούν πριν τους μεσαιωνικούς χρόνους.

¹¹⁵⁵ Germanidou, «Agios Nikon», 368, 387-393.

¹¹⁵⁶ Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, 205-206 και 207-218.

¹¹⁵⁷ Whittaker, «Alonia and Dhoukanes». Για να κατασκευαστεί ένα πετράλωνα στην περιοχή της Ελασσόνας το 1789 χρειάστηκαν να δουλέψουν δεκαεννέα άτομα επί είκοσι μέρες και είκοσι πέντε φορτηγά ζώα. Οι δεκαπέντε τεχνίτες πήραν για τα μεροκάματά τους 200 γρόσια που αντιστοιχούν σε 100 κιλά σιταριού, πρόκειται συνεπώς για δαπάνη υπολογίσιμη. Βλ. Σκουβαράς, *Όλυμπιώτισσα*, 474.

¹¹⁵⁸ Gerstel, *Rural Lives*, 116-123. Μάλιστα στην αφιερωματική επιγραφή του ναού του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή (13ος αι.) αναφέρεται τόσο η συμμετοχή των προκρίτων (της τοπικής ελίτ), όσο και του κοινού λαού του χωριού. Βλ. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*, 65, αρ.Α17. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες*, 196-199, 216-224.

¹¹⁵⁹ Λάππας (επιμ.), *Αγία Λαύρα Καλαβρύτων*, 25.

¹¹⁶⁰ Στην αρχαία Αίγυπτο αναφέρεται ότι το αλώνισμα του σιταριού γινόταν με πάτημα σε κυκλικά αλώνια. Βλ. Erman - Ranke, *La Civilisation Egyptienne*. Hartmann, *L' Agriculture*.

¹¹⁶¹ Hirschfeld - Birger-Calderon, «Early Roman and Byzantine Estates», 99. Shahack-Gross - Gafri - Finkelstein, «Identifying Threshing Floors». Waters, *Threshing Floors*, 1-11. Στο Ισραήλ έχει υποστηριχθεί ότι αλώνια της εποχής του Χαλκού χρησιμοποιούνταν για πολλούς αιώνες, ενώ έχει προταθεί και η σύγχρονη χρήση προϊστορικών αλωνιών. Βλ. Avner, «Settlement and agriculture».

Τα αλώνια των μοναστηριών της Έξω Μάνης είναι δυνατό να ενταχθούν σ' ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, κυρίως λόγω της αδιάρρηκτης σχέσης τους με τη διαβίωση και τη λειτουργία των μοναστικών κοινοτήτων, μέρος των περιουσιών των οποίων αποτελούσαν. Έτσι, μία χρονολόγηση από τα τέλη του 17ου αιώνα και τις αρχές του 18ου μπορεί με σχετική βεβαιότητα να υποστηριχθεί για την πλειονότητα αυτών, ειδικά για τα αλώνια που εντοπίστηκαν στα πιο απομονωμένα και απομακρυσμένα μοναστήρια, στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο των οποίων βρίσκονταν (όπως τα αλώνια της μονής Καράβελη, της μονής Βαϊδενίτσας, της μονής Αγίου Δημητρίου στη Μηλιά και Αγίου Κωνσταντίνου στην Καστάνια). Στις περιπτώσεις αυτές τα αλώνια οπωσδήποτε κατασκευάστηκαν με σκοπό να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των μοναστηριών και είναι σύγχρονα με αυτά. Λίγο διαφορετική είναι ίσως η εικόνα για την Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα και τη μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα, με τις οποίες συνδέονται περισσότερα του ενός αλώνια. Στην Αγία Σοφία τα έξι ιδιαίτερα επιμελημένα λαξευτά αλώνια, ή έστω κάποια από αυτά, είναι πιθανό να κατασκευάστηκαν με έξοδα του μοναστηριού στις αρχές του 17ου αι., οπότε φαίνεται να δημιουργείται η μοναστική κοινότητα. Σύμφωνα άλλωστε με τις πηγές πρόκειται για ένα από τα πλουσιότερα μοναστήρια της Έξω Μάνης. Παρόλα αυτά αλώνια στην Αγία Σοφία αναφέρεται σε ιδιωτικό έγγραφο πώλησης του 1622¹¹⁶², γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι στον ομώνυμο λόφο είχε αναπτυχθεί σε πρωιμότερα χρόνια κάποια αγροτική εγκατάσταση των κατοίκων της Καρδαμύλης, η οποία συμπεριλάμβανε αλώνια, κατασκευασμένα ενδεχομένως με έξοδα της κοινότητας ή του τοπικού άρχοντα¹¹⁶³. Ως εκ τούτου, κάποια από τα αλώνια της Αγίας Σοφίας είναι πρωιμότερα από την ίδια τη μονή, ενώ δεν θα ήταν ανεδάφικη και μία χρονολόγηση από τη βυζαντινή περίοδο, δεδομένου του σλάβικου ονόματος Γούρνιτσα που αρχικά είχε η θέση¹¹⁶⁴. Κατά τον ίδιο τρόπο, η αγροκτηνοτροφική χρήση του λόφου και του κάμπου του Καβελλάρη πριν από τα τέλη του 17ου αιώνα, οπότε ιδρύεται η ομώνυμη μονή, δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένου ότι η θέση και ο οικισμός της Λαγκάδας ανάγονται στα υστεροβυζαντινά χρόνια¹¹⁶⁵.

Το μέγεθος των αλωνιών των μονών της Έξω Μάνης αποτελεί ένα ακόμα στοιχείο χρονολόγησης που έρχεται να επιβεβαιώσει τα παραπάνω. Έχει υποστηριχθεί ότι τα μικρότερα σε μέγεθος και λιγότερο προσεγμένα όσον αφορά στην κατασκευή τους αλώνια είναι τα πρωιμότερα, ενώ η διάμετρος των οψιμότερων, των μανιάτικων δηλαδή παραδειγμάτων του 19ου αι. και εξής, μεγαλώνει από 9μ. έως 12μ.¹¹⁶⁶. Στα υπό μελέτη αλώνια η πλειοψηφία έχει διάμετρο από 7μ. έως 8,5μ. (μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, μονή Καράβελη, μονή Φανερωμένης, Αγία Σοφία Γούρνιτσας, μονή Βαϊδενίτσας, μονή Αγίου Κωνσταντίνου Καστάνιας, μονή Αγίου Δημητρίου Μηλιάς, μονή Καβελλάρη), ενώ στην Αγία Σοφία και στη μονή Καβελλάρη εντοπίζονται και τα μικρότερα σε μέγεθος, 5,60μ. και 6,90μ. αντίστοιχα. Το μεγαλύτερο αλώνι, διαμέτρου

¹¹⁶² Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», 73, έγγραφο VI.

¹¹⁶³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 8. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία), 154.

¹¹⁶⁴ Ο.π., 148.

¹¹⁶⁵ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 16. Μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 212.

¹¹⁶⁶ Germanidou, «Agios Nikon», 387-393, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για τα μεγέθη των βυζαντινών αλωνιών βλ. και Lefort - Bondoux (eds), *Géométries*, 54-57, 64-65, 188-189, 206-207.

11μ., ανήκει στη μονή Ανδρουμπεβίτζια και είναι και το πιο επιμελημένο απ' όλα μορφολογικά και κατασκευαστικά.

Η διαδικασία του αλωνίσματος¹¹⁶⁷, με τις στοιχειώδεις εγκαταστάσεις και τον στοιχειώδη απαιτούμενο εξοπλισμό, παρέμεινε ουσιαστικά σταθερή στον χρόνο από την αρχαιότητα έως τα μέσα του 20ου αιώνα.¹¹⁶⁸ Τόσο ο χώρος του αλωνιού όσο και η διαδικασία συνδέονταν με πολυάριθμα ήθη και έθιμα της Μάνης. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του ντόπιου ποιητή Νικήτα Νηφάκη το 1798, ο οποίος σχολιάζει ότι γυναίκες αλώνιζαν ακόμα και με τα πόδια¹¹⁶⁹. Παρόλο που τα αλώνια έχουν συνδεθεί κυρίως με το αλώνισμα του σιταριού, στη Μάνη χρησιμοποιούνταν για όλα τα δημητριακά, αλλά και για τα όσπρια. Τα δημητριακά που καλλιεργούνταν για την παρασκευή του καθημερινού άρτου ήταν το κριθάρι¹¹⁷⁰, το σιτάρι¹¹⁷¹ και το καλαμπόκι¹¹⁷² (περισσότερο το σόργο¹¹⁷³ και

¹¹⁶⁷ Η διαδικασία του αλωνίσματος ήταν απλή. Στη Μάνη τα δεμάτια των σταχυών μεταφέρονταν στο αλώνι, ανοίγονταν και απλώνονταν στο δάπεδο σε στρώσεις πάχους περίπου 30εκ. Το αλώνισμα γινόταν με ζώα, κυρίως με όνους και μουλάρια, τα οποία καθοδηγούνταν σε κυκλική κίνηση και με την τριβή των οπλών τους αποχωρίζονταν οι κόκκοι από το περίβλημά τους. Ένα σχοινί ένωσε τα ζώα με ένα κοντάρι στο κέντρο του αλωνιού, γύρω από το οποίο γύριζαν σε όλο και πιο στενούς κύκλους τα ζώα μέχρι που έφταναν στο κοντάρι, το οποίο μετά αναστρεφόταν ώστε τα ζώα να ξετυλιχθούν κάνοντας την ανάστροφη πορεία έως την εξωτερική περίμετρο του αλωνιού. Την ίδια διαδικασία ακολουθούσαν επίσης στη νότια Γαλλία, αλλά και στην Τυνησία (βλ. Comet, *Le paysan et son outil*). Όσο τα ζώα πήγαιναν γύρω γύρω τα στάχυα γυριζόταν με τα τριχάλια (ειδικές ξύλινες πιρούνες) πέντε - έξι φορές για να βγει ο καρπός από το στάχυ και να κοπούν τα άχυρα σε μικρότερα κομμάτια. Όταν το αλώνισμα τελείωνε τα στάχυα λιχνίζονταν στον άνεμο, με ειδικά αλωνόφτιαρα, ώστε το μη βρώσιμο κάλυμμα, τα άχυρα δηλαδή, να απομακρυνθούν με τον αέρα και οι βαρύτεροι καρποί να πέσουν στο πάτωμα του αλωνιού. Στη συνέχεια και κομματιασμένα άχυρα συγκεντρώνονταν και χρησιμοποιούνταν για τροφή ζώων ή ως υλικό για κατασκευή τούβλων, κεραμίδων ή ακόμα και κονιάματος. Για τα αλώνια γενικά Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος Ε'*, 263-268. Pouqueville, *Voyage de la Grece* τομ. V, 116-117 και τομ. VI, 235. Ασδραχάς, *Έλληνική κοινωνία*, 187. Ο ίδιος, *Έλληνική Οικονομική Ιστορία*, 205-218.

¹¹⁶⁸ Αντίθετα, οι σχετικές με το αλώνισμα μέθοδοι παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στον χώρο της Μεσογείου, με τις τοπικές παραλλαγές να αντανakλούν τις διαφορετικές πολιτιστικές παραδόσεις, τα δίκτυα των σχέσεων μεταξύ των καλλιεργειών, των εργαλείων, των περιβαλλοντικών συνθηκών και των κοινωνικών πλαισίων. Βλ. Whittaker, «Exploring diversity».

¹¹⁶⁹ Παναγιωτούνης, *Νικήτας Νηφάκος*, 33. Φαίνεται πως αυτές είχαν επιφορτιστεί με τη σκληρή εργασία του θερισμού, όπως παρατηρούν τα μέλη της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά που επισκέφθηκαν τη Μάνη την περίοδο 1829-1831.

¹¹⁷⁰ Anoyatis-Pele, *Connaissance*, 98-99. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 589.

¹¹⁷¹ Vréto, «Tentative d'insurrection», 15. Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 208. Anoyatis-Pele, *Connaissance*, 98-99. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 589. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 282.

¹¹⁷² Με τη λέξη «καλαμπόκι» οι σύγχρονοι ερευνητές χαρακτηρίζουν δύο φυτά, το σόργο, που επιχωριάζει στην Αίγυπτο και στην Αφρική, και ό,τι αποκαλείται σήμερα αραβόσιτος (maïs), δηλαδή το αμερικάνικο φυτό που διαδίδεται στη Δυτική και Νότια Ευρώπη τον 16ο αιώνα. Τον 17ο αιώνα φαίνεται ότι έχει εισαχθεί στη Βαλκανική η καλλιέργεια του αραβόσιτου, αλλά η διάδοσή του υπήρξε αργή. Για την Πελοπόννησο είναι βέβαιο ότι, όταν οι Βενετοί μιλούν για «καλαμπόκι», πρόκειται για σόργο, ενώ σύμφωνα με τις πηγές και με τις μαρτυρίες περιηγητών η καλλιέργεια του αραβόσιτου στην Πελοπόννησο άρχισε να εισαχθεί, ίσως στα τέλη του 18ου αιώνα, αντικατέστησε το κεχρί και συμβίωσε με το σόργο. Σχετικά με τα ζητήματα αυτά βλ. Stoianovich, «Le Maïs». Ο ίδιος, «Le Maïs dans les Balkans». Stoianovich - Haupt, «Le Maïs». Για την Πελοπόννησο βλ. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή τοῦ ἀραβόσιτου». Ασδραχάς, *Έλληνική κοινωνία*, 169-170. Ο ίδιος, *Έλληνική Οικονομική Ιστορία*, 208-211. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. VI, 237. Leake, *Travels I*, 17.

¹¹⁷³ *Sorghum Durra*, σόργο, κοιν. Ασπρίτσα. Βλ. Anoyatis-Pele, *Connaissance*, 98. Leake, *Travels I*, 242. Morritt, *An Account*, 49.

λιγότερο ο αραβόσιτος¹¹⁷⁴).

Ως προς την παραγωγή των δημητριακών οι γραπτές πηγές έρχονται να συνδράμουν στα παραπάνω δεδομένα. Έχει επικρατήσει η άποψη ότι στη βραχύδη και άνυδρη μανιάτικη χερσόνησο οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ήταν πάντοτε σχετικά περιορισμένες σε σχέση με τον πληθυσμό και τα εκτρεφόμενα ζώα¹¹⁷⁵. Το 1619 στην έκθεση που έστειλε ο Chateaurenault προς τον δούκα του Νεβέρ για τη Μάνη και τους Μανιάτες αναφέρεται ότι η περιοχή είναι ικανώς γόνιμη σε σιτηρά, οίνους, έλαια, παντοειδή ζώα και βελανίδια, τα οποία εμπορεύονταν σε όλη την Ανατολή και την Ιταλία, καθώς και το εξαιρετικό λάδι και τα μεταξωτά τους¹¹⁷⁶. Από τα αρχεία της Βενετίας προκύπτει ότι κατά τον 17ο αιώνα η Βόρεια Μάνη όχι μόνο είχε επάρκεια σε σιτηρά (έγγραφο του 1614)¹¹⁷⁷ αλλά εξήγε και σιτάρι, κυρίως προς τη Ζάκυνθο (1611, 1621)¹¹⁷⁸. Παράλληλα, εξήγε και όσπρια, κυρίως ξερά κουκκιά (έγγραφο του 1637 και 1640)¹¹⁷⁹. Το 1648 στο Οίτυλο τέσσερις Ζακυνθινές φρεγάτες φόρτωσαν σιτηρά, τα οποία προορίζονταν για την Κρήτη¹¹⁸⁰. Το 1673, μετά την αποτυχία της πολιορκίας του κάστρου της Ζαρνάτας από τους Μανιάτες, ο Τούρκος κεχαγιάς διέταξε να παρουσιαστούν μπροστά του οι επαναστάτες και να πληρώσουν το χαράτσι. Οι Μανιάτες που παρουσιάστηκαν του είπαν ότι δεν υπήρχε χρήμα μετρητό και του πρότειναν να καταβάλουν το χαράτσι σε είδος από τα προϊόντα που παράγει ο τόπος. Έτσι συμφώνησαν να δώσουν 140 λίτρες¹¹⁸¹ σιταριού για κάθε ρεάλι και 50 λίτρες τυρί ομοίως για κάθε ρεάλι, ή αντ' αυτών μετάξι ή όσπρια, ανάλογα με την παραγωγή των οικισμών. Την ίδια εποχή στη Νότια Μάνη η πυκνοκατοίκηση και ο άγονος χαρακτήρας του εδάφους αποτέλεσαν τους παράγοντες για την οριακή διάθεση των δημητριακών. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση του Τσελεμπί το 1670 ότι στον Βαχό της Μέσα Μάνης οι κάτοικοι κλέβουν χώμα από άλλα χωριά για να φυτέψουν καλαμπόκι¹¹⁸². Το 1691 στην έκθεση του γενικού προνοητή Μαρίνου Μικιέλ προς τη Βενετία αναφέρεται ότι στη Μάνη παραγόταν, μετά από επίμονες προσπάθειες των κατοίκων, μικρή ποσότητα τυριών και κρεάτων, οίνος και έλαιο, αλλά μεγάλη ποσότητα βελανιδιών, μεταξιού, δημητριακών, μελιού και κεριού¹¹⁸³. Αναλόγως, στις αρχές του 18ου αιώνα (1704;), στη «*Breve descrittione del Regno di Morea...*», αναφέρεται ότι στη Μάνη παράγονταν, ανάμεσα στ' άλλα, άφθονα σιτηρά και βελανίδια¹¹⁸⁴.

¹¹⁷⁴ Leake, *Travels* I, 242. Morrill, *An Account*, 49. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 589. Για τη διαφορά μεταξύ σόργου και αραβόσιτου βλ. περισσότερα Κόμης, *Πληθυσμός και Οικισμοί*, 26-27.

¹¹⁷⁵ Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 179 και Κόμης, ό.π., 34.

¹¹⁷⁶ Βρετός, «Απόπειρα άναστατώσεως».

¹¹⁷⁷ Μέρτζιος, «Η Μάνη εις τὰ αρχεῖα», 106.

¹¹⁷⁸ Μέρτζιος, ό.π., 88, 117. Η Πελοπόννησος εξήγε δημητριακά στα Επτάνησα, κυρίως σόργο και σιτάρι. Βλ. Κρεμμυδάς, «Εἰσαγωγή τοῦ ἀραβόσιτου», 395, σημ.2. Φαίνεται ότι το σιτάρι δεν προοριζόταν τόσο για αυτοκατανάλωση, στο μέτρο τουλάχιστον που ίσχυε για τα άλλα φτωγά δημητριακά, αλλά κυρίως προοριζόταν για εξαγωγές. Βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, 208-211.

¹¹⁷⁹ Μέρτζιος, ό.π., 123, 126

¹¹⁸⁰ Μέρτζιος, ό.π., 144

¹¹⁸¹ Η βενετική λίτρα αντιστοιχεί προς 477 γραμμάρια, η δε αξία ενός ρεαλίου, που ήταν αργυρό Ισπανικό νόμισμα, υπολογίζεται από την άποψη της αγοραστικής του αξίας προς ένα χρυσό εικοσόφραγκο. Βλ. και Μέρτζιος, ό.π., 169.

¹¹⁸² Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 283.

¹¹⁸³ Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 208.

¹¹⁸⁴ Ντόκος, «Breve descrittione».

Στον προχωρημένο 18ο αιώνα η εικόνα της παραγωγής των δημητριακών στην Έξω Μάνη παρουσιάζεται διαφορετική καθώς η ελαιοκαλλιέργεια μετατρέπεται σταδιακά σε μονοκαλλιέργεια. Στο ανώνυμο γαλλικό υπόμνημα του 1786 «*Considerations sur la Moree*», στον κατάλογο με τα προϊόντα παραγωγής της Δυτικής Μάνης αναφέρονται κριθάρι και σιτηρά, επαρκή για τις ανάγκες της αυτοκατανάλωσης στις Καπετανίες Ζυγού και Ανδρούβιστας, ενώ στην Καπετανία Ζαρνάτας δεν αναφέρονται καθόλου δημητριακά¹¹⁸⁵. Η ανεπάρκεια σε σιτηρά είναι καταφανής σε ακιδογράφημα του 1771 στην πρώιμη μεταβυζαντινή εκκλησία της Παναγίας στην Καστάνια, όπου αναπτύσσονται σε 10 γραμμές και υπογράφονται από τον Ιερομόναχο Γρηγόριο Ταβουλαράκη πληροφορίες για τις τιμές και τις μονάδες μέτρησης βασικών για τη διατροφή αγαθών¹¹⁸⁶. Σύμφωνα με αυτό το γέννημα στοίχιζε έναν παρά οι τρεις ουγγιές¹¹⁸⁷. Είναι ενδεικτικό ότι από τα προϊόντα που αναφέρονται, γέννημα, λάδι, κρασί, βαμβάκι, μόνο το γέννημα μετράται με ουγγιές, που ήταν η μικρότερη μονάδα μέτρησης. Στις αναφορές του Leake προς το Foreign Office στις αρχές του 19ου αιώνα σημειώνεται ότι η Μάνη παράγει καλαμπόκι (σόργο) και αραβόσιτο επαρκή στις καλές χρονιές μόνο για την αυτοκατανάλωση¹¹⁸⁸. Υπόμνημα του 1817, προερχόμενο από τα Ολλανδικά Αρχεία, μας πληροφορεί ότι η μικρή παραγωγή της Δυτικής Μάνης σε σιτηρά μπορούσε να θρέψει τους κατοίκους της «χώρας» μόλις για ένα μήνα, και ότι προμήθεια σιταριού και καλαμποκιού γινόταν κάθε Κυριακή από τις αγορές της Μεσσήνης και της Καλαμάτας¹¹⁸⁹. Οι αποδόσεις μάλιστα των δημητριακών κατά τον 18ο και 19ο αιώνα στη Μάνη φαίνεται ότι ήταν χαμηλές σε σχέση με άλλες περιοχές, της τάξης του 1 (σπορά) προς 3-4 (συγκομιδή), λόγω του άγονου εδάφους, όμως στα βόρεια και ευφορότερα εδάφη μπορεί να έφτανε και το 1:10¹¹⁹⁰.

Τι ποσοστό της παραγωγής της Έξω Μάνης θα μπορούσε να αποδοθεί στα μοναστήρια δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Είναι πιθανό, τουλάχιστον στον 17ο αιώνα η παραγωγή των μονών να ξεπερνούσε το επίπεδο της αυτοκατανάλωσης και να εξασφάλιζε ένα σχετικό πλεόνασμα, το οποίο αργότερα αντικαταστάθηκε οπωσδήποτε από την ελαιοπαραγωγή. Παράλληλα, το μικρό μέγεθος των αλωνιών οπωσδήποτε είναι αντίστοιχο της αρνητικής σχέσης μεταξύ αναγκών - παραγωγής και κατανάλωσης. Το μέγεθος των αλωνιών όμως ως αποκλειστικός παράγοντας δεν μπορεί να είναι ενδεικτικός της μικρής παραγωγής δεδομένου ότι στο σύνολό τους τα αλώνια της Έξω Μάνης έχουν διάμετρο κατά μέσο όρο της τάξης των 6,5-10μ. Αντίθετα, το μέγεθος αποτελεί μαρτυρία

¹¹⁸⁵ Πανίτσας, «Πληροφορίες», 168, 170-171, 190.

¹¹⁸⁶ Χριστοφίδου, «Μεταβυζαντινή Μάνη».

¹¹⁸⁷ 1 γρόσι = 40 παράδες. 1 κοινή ουγγιά = 28,35 γραμμάρια. Για το εμπόριο του σιταριού τον 18ο αιώνα βλ. Ασδραχάς, «Αγορές και τιμή σιταριού». Μιχαηλάρης, «Εμπορική εταιρική συνεργασία», 269-270, 284, πιν. VI.

¹¹⁸⁸ Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η Μάνη στις αναφορές του Leake», 363.

¹¹⁸⁹ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης».

¹¹⁹⁰ Leake, *Travels I*, 322. Βλ. και Ασδραχάς, *Μηχανισμοί*, 285-286. Ο ίδιος, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, 215-216. Σε σχέση με άλλες περιοχές, π.χ. 1:8-10 ή ακόμα και 1:20 στη Μεσσηνία, 1:7-8 στα Τρίκαλα Κορινθίας, στη Θεσσαλία 1:10, 1:11-12 στην περιοχή του Ολύμπου, στην Ακαρνανία 1:6-7 ή ακόμα και 1:10, στην Ήπειρο 1:6-7 κ.α.

της υιοθέτησης της μεθόδου αλωνίσματος με το πάτημα ζώων¹¹⁹¹ και έρχεται σε αντιδιαστολή με τα αλώνια στα οποία χρησιμοποιούνταν οι σβάρνες και είχαν διάμετρο από 15 έως 25μ. περίπου (όπως λόγω χάρη τα αλώνια της Πάφου στην Κύπρο)¹¹⁹². Κάποια από τα αλώνια των μονών της Έξω Μάνης πιθανότατα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες και άλλων καλλιεργητών, οι οποίοι ενδεχομένως δεν θα είχαν στην ιδιοκτησία τους ανάλογη αγροτική εγκατάσταση. Το πλήθος παρόλα αυτά των αλωνιών που εντοπίζονται στο αγροτικό τοπίο της Έξω Μάνης και σχετίζονται με τα μοναστηριακά συγκροτήματα μαρτυρά τη σπουδαιότητα αυτών στη μοναστική αγροτική οικονομία.

¹¹⁹¹ Η χρήση ζώων, τα οποία, περπατώντας ή τρέχοντας, πατούσαν τη συγκομιδή ελευθερώνοντας τα δημητριακά και σπάζοντας τα άχυρα, αποτελεί κοινή τεχνική αλωνίσματος σε διάφορες θέσεις της Μεσογείου και αναφέρεται ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ. Βλ. Anderson, «Trampling the crop».

¹¹⁹² Τα μικρά αλώνια προορίζονταν για αλώνισμα με πάτημα ζώων. Τέτοια λ.χ. υπάρχουν στην Κέα, βλ. Whitelaw, «The ethnography of Keos». Ακόμα όμως και μεγάλα αλώνια, διαμέτρου 20μ. επισημαίνονται σε περιοχές όπου οι δουκάνες δεν χρησιμοποιούνταν. Βλ. Murray - Kardulias, «A modern-site survey».

Κατάλογος αλωνιών

1. Μονή Παναγίας Ανδρουπεβίτζιας Σταυροπηγίου

Θέση: το αλώνι βρίσκεται σε ένα πλάτωμα, στα νότια του μοναστηριού, 95μ. από τον περίβολο.

Περιγραφή: Υπερυψωμένο κυκλικό πετράλωνο, το οποίο έχει θεμελιωθεί στον φυσικό βράχο. Ο περιμετρικός τοίχος είναι κτισμένος με απλή ξηρολιθιά ιδιαίτερα επιμελημένη, ενώ σε σημεία έχει χρησιμοποιηθεί και ο φυσικός βράχος. Περιμετρικά εντοπίζονται λαξευμένα στον βράχο σκαλοπάτια για την πρόσβαση μέσα στο αλώνι. Η επιφάνεια του αλωνιού είναι στρωμένη με λίθινες ασβεστολιθικές πλάκες. Πρόκειται για το μεγαλύτερο και καλύτερα διατηρημένο αλώνι των μοναστηριών της Έξω Μάνης.

Διαστάσεις: διάμετρος αλωνιού 11μ. Ύψος περιμετρικού τοίχου περίπου 1,5μ.

Κατάσταση διατήρησης: καλή

Χρονολόγηση: αρχές 18ου αιώνα (1704;) ή παλαιότερο

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 224.

2. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο

Θέση: το αλώνι βρίσκεται στα νότια του μοναστηριού, σε απόσταση περίπου 100μ. από τον περίβολο, σε ένα πλάτωμα όπου είναι διαμορφωμένες πεζούλες καλλιέργειας (σήμερα ελαιώνες).

Περιγραφή: Μόνο κάποια κατάλοιπα του περιμετρικού τοίχου του αλωνιού σώζονται σήμερα, καθώς τμήμα του κάλυψε σύγχρονη πρόχειρη κτηνοτροφική εγκατάσταση. Πρόκειται για αλώνι, του οποίου η επιφάνεια ήταν στρωμένη με λίθινες πλάκες, ενώ ο περιμετρικός τοίχος έχει κατασκευαστεί με ξηρολιθιά από αργούς ασβεστόλιθους.

Διαστάσεις: διάμετρος αλωνιού 8,5μ.

Κατάσταση διατήρησης: πολύ αλλοιωμένο και σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Χρονολόγηση: τέλος 17ου ή αρχές 18ου αιώνα με βάση το σύνολο των κτισμάτων του μοναστηριού.

Παρατηρήσεις: Η σύνδεση του αλωνιού με το μοναστήρι στηρίζεται σε προφορικές μαρτυρίες των ντόπιων κατοίκων.

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 224.

3. Μονή Καράβελι ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι

Θέση: Πάνω στον λόφο της μονής Καράβελι, σε απόσταση 70μ. περίπου στα ανατολικά του καθολικού. Δίπλα του διέρχεται το παλιό μονοπάτι, το οποίο οδηγεί στην πύλη.

Περιγραφή: Κυκλικό λαξευτό αλώνι. Την επιφάνειά του αποτελεί το φυσικό πέτρωμα της περιοχής, ο παρόλιθος, ο οποίος με την κατάλληλη λάξευση έχει ισοπεδωθεί, ώστε να δημιουργηθεί μία οριζόντια επίπεδη επιφάνεια. Ο περιμετρικός τοίχος που το οριοθετεί αποτελείται από μεγάλες ορθογωνισμένες πώρινες λιθόπλινθους, όρθια τοποθετημένες. Μικρότερες πέτρες και άφθονο κονίαμα συνδέουν τα μεταξύ τους κενά.

Διαστάσεις: Διάμετρος αλωνιού περίπου 8,5μ. Ύψος περιμετρικού τοίχου: 0,60-0,80μ.

Κατάσταση διατήρησης: σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Μέρος του καλύπτεται από χαμηλή βλάστηση.

Χρονολόγηση: Β΄ Βενετοκρατία (1685-1715) - α΄ μισό 18ου αιώνα.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 224.

4. Μονή Παναγίας Φανερωμένης στο Πετροβούνι

Θέση: Στα νότια της μονής Φανερωμένης, σε απόσταση 70μ. και 140μ. περίπου από τον περίβολο, σε υψώματα πάνω στον λόφο του Πετροβουνίου.

Περιγραφή: Δύο κυκλικά λαξευτά αλώνια. Για τη διαμόρφωση της επιφάνειας των αλωνιών έχει λαξευτεί κατάλληλα ο φυσικός βράχος (πωρόλιθος), ώστε να δημιουργηθεί οριζόντια επίπεδη επιφάνεια. Οι περιμετρικοί τοίχοι που τα οριοθετούν είναι κτισμένοι από μεγάλες ορθογωνισμένες πώρινες λιθόπλινθους, όρθια τοποθετημένες. Μικρότερες πέτρες και άφθονο κονίαμα συνδέουν τα μεταξύ τους κενά.

Διαστάσεις: Διάμετροι αλωνιών 7μ. και 8,5μ.

Κατάσταση διατήρησης: σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης λόγω του υλικού κατασκευής. Καλύπτονται από χαμηλή βλάστηση.

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 225.

5. Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα (Αγία Σοφία)

Θέση: Οκτώ αλώνια διάσπαρτα πάνω στον λόφο της Αγίας Σοφίας, στα ανατολικά του ναού, σε απόσταση από 65μ. έως 400μ. από αυτόν. Κάποια έχουν κατασκευαστεί στα ψηλότερα σημεία του λόφου και άλλα στις πλαγιές του. Σήμερα κάποια από αυτά είναι ενταγμένα στον σύγχρονο οικιστικό ιστό, μέσα στις ιδιοκτησίες, με αποτέλεσμα η προσέγγισή τους να είναι πλέον σχεδόν αδύνατη.

Περιγραφή: Κυκλικά αλώνια. Τα δύο δυτικότερα, τα οποία βρίσκονται πιο κοντά στο καθολικό της Αγίας Σοφίας είναι λαξευμένα πάνω στο αρχαίο λατομείο πωρολίθου. Για τη διαμόρφωση των δαπέδων των αλωνιών έχει χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος (πωρόλιθος), ο οποίος με την κατάλληλη λάξευση έχει ισοπεδωθεί ώστε να δημιουργηθεί οριζόντια επίπεδη επιφάνεια. Οι περιμετρικοί προστατευτικοί τοίχοι διαμορφώνονται είτε λαξευτοί κι αυτοί, είτε κτιστοί με μεγάλους ορθογωνισμένους λαξευτούς πωρόλιθους όρθια τοποθετημένους, είτε με συνδυασμό αυτών.

Διαστάσεις: Το μικρότερο και πιο κοντινό στην Αγία Σοφία έχει διάμετρο 5,60μ. Το μεγαλύτερο και πιο απομακρυσμένο έχει διάμετρο 9μ. Τα υπόλοιπα έχουν διάμετρο από 6,5μ. έως 7μ. Οι περιμετρικοί τοίχοι έχουν μέγιστο ύψος 0,50μ.

Κατάσταση διατήρησης: αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης. Κάποια έχουν συντηρηθεί από τους σύγχρονους ιδιοκτήτες.

Χρονολόγηση: Οποσδήποτε κάποια από τα αλώνια είναι σύγχρονα με το μοναστήρι και θα πρέπει να χρονολογηθούν από τις αρχές του 17ου αι. (έτος ανέγερσης του καθολικού 1630). Αλώνι στην Αγία Σοφία αναφέρεται σε ιδιωτικό έγγραφο πώλησης του 1622. Βεβαίως δεν αποκλείεται και η πρωιμότερη χρονολόγησή τους, καθώς από τις γραπτές πηγές μαρτυρείται ότι στον λόφο της Αγίας Σοφίας είχε αναπτυχθεί εκτεταμένη αγροτική εγκατάσταση των κατοίκων της περιφέρειας της Καρδαμύλης.

Παρατηρήσεις: Τα αλώνια που εντοπίζονται στον λόφο της Αγίας Σοφίας αναφέρονται εδώ λόγω της θέσης τους και της γειτνίασης με το μοναστήρι. Ασφαλώς δεν θεωρείται ότι

συνδέονταν όλα με αυτό. Αποτελούν όμως αδιάψευστους μάρτυρες της έντονης αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή, η οποία ενδεχομένως θα πρέπει να συνδεθεί και με την ακμή του μοναστηριού.

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 225.

6. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα

Θέση: Το αλώνι βρίσκεται στα βόρεια του μοναστηριού, πολύ κοντά στον περίβολο, δίπλα από την κοίτη ρέματος, σε θέση με μικρή κατωφέρεια.

Περιγραφή: Κυκλικό πετράλωνο. Για την κατασκευή του πραγματοποιήθηκαν κατάλληλες επιχώσεις, καθώς το έδαφος στο σημείο ήταν επικλινές και έπρεπε να διαμορφωθεί οριζόντιο έδαφος. Η κατωφέρεια επέβαλε την κατασκευή ενός άνδηρου στη χαμηλότερη πλευρά, το οποίο είναι κτισμένο με αργολιθοδομή. Η επιφάνεια του αλωνιού, το δάπεδο, ήταν στρωμένο με πλακοειδείς λίθους. Ο περιμετρικός τοίχος αποτελείται από μονή σειρά μεγάλων ημιλαξευτών ορθογώνιων ασβεστόλιθων, όρθια τοποθετημένων, προερχόμενων από την περιοχή, με μικρότερους λίθους να συνδέουν τα μεταξύ τους κενά.

Διαστάσεις: Διάμετρος αλωνιού 7,4μ.

Κατάσταση διατήρησης: Μέτρια κατάσταση διατήρησης. Ο περιμετρικός τοίχος και οι πλάκες λιθόστρωσης έχουν σε σημεία υποστεί σοβαρές ζημιές και σε σημεία έχουν καταστραφεί τελείως.

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 225.

7. Μονή Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια

Θέση: Το αλώνι βρίσκεται σε απόσταση 100μ. περίπου στα δυτικά του μοναστηριού. Παραπλεύρως του αλωνιού, από τα νότια, διέρχεται το παλιό μονοπάτι, το οποίο οδηγούσε από το μοναστήρι προς τον οικισμό της Σαϊδόνας δυτικότερα.

Περιγραφή: Το αλώνι του μοναστηριού είναι κατεστραμμένο και μόνο κάποια ίχνη του έχουν σωθεί. Ο περιμετρικός τοίχος που το οριοθετούσε δεν σώζεται, ενώ από την οριζόντια επιφάνειά του σώζονται διασκορπισμένες κάποιες από τις λίθινες πλάκες στρώσης.

Διαστάσεις: το αλώνι είχε διάμετρο 7μ. περίπου, όπως αποδεικνύεται από τα ίχνη του, τα οποία εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα.

Κατάσταση διατήρησης: Ερειπιώδης κατάσταση διατήρησης.

Χρονολόγηση: τέλη 17ου (;).

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 226.

8. Μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας

Θέση: Αλώνι σε απόσταση 130μ. δυτικά του μοναστηριού. Είναι κατασκευασμένο πάνω σε βραχώδες έξαρμα της πλαγιάς του βουνού, σε σημείο με έντονη κατωφέρεια.

Περιγραφή: Ιδιαίτερα επιμελημένο κυκλικό πετράλωνο. Η θέση του επέβαλλε μεγάλη επιδεξιότητα στην κατασκευή, αλλά και το χτίσιμο ενός ισχυρού περιμετρικού τοίχου. Λόγω της έντονης κατωφέρειας και προκειμένου να διαμορφωθεί κατάλληλη σε έκταση

οριζόντια επίπεδη επιφάνεια, η νότια πλευρά είναι υπερυψωμένη σε σχέση με το φυσικό έδαφος, ενώ ο περιμετρικός τοίχος διαμορφώνει ένα άνδρηο, χτισμένος από χαμηλότερο σημείο της πλαγιάς για να είναι ισχυρός. Στη βόρεια πλευρά του αλωνιού, όπου υψώνεται η πλαγιά του βουνού, ο περιμετρικός τοίχος είναι υπερυψωμένος κατά 1μ. περίπου πάνω από το έδαφος, ώστε να συγκρατεί τα χώματα. Το δάπεδο είναι λιθόστρωτο με ασβεστολιθικές πλάκες. Ο περιμετρικός τοίχος αποτελείται από κατακόρυφα τοποθετημένους μεγάλους ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους, στα κενά των οποίων πακτώνονται μικρότεροι λίθοι εν ξηρώ.

Διαστάσεις: διάμετρος αλωνιού 7μ.

Κατάσταση διατήρησης: μέτρια κατάσταση διατήρησης. Καλύπτεται από βλάστηση.

Χρονολόγηση: τέλος 17ου αιώνα.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 226.

9. Μονή Καβελάρη στη Λαγκάδα

Θέση: Δύο αλώνια στα βορειοανατολικά του μοναστηριού, στα 400μ. περίπου από αυτό, και ένα στα νοτιοδυτικά, στη θέση «Παλιάμπελα», σε απόσταση 140μ. περίπου από τον περίβολο. Δίπλα σε κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις.

Περιγραφή: Κυκλικά πετράλωνα, χτισμένα πάνω στον φυσικό βράχο. Το δάπεδο ήταν πρόχειρα στρωμένο με λίθινες πλάκες, ενώ οι περιμετρικοί τοίχοι ήταν κι αυτοί πρόχειρα κατασκευασμένοι από κατακόρυφα τοποθετημένους μεγάλους ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους, στα κενά των οποίων πακτώνονται μικρότεροι λίθοι εν ξηρώ.

Διαστάσεις: τα δύο στα βορειοανατολικά έχουν διάμετρο 8,5μ. και 9,5μ. Το αλώνι στη θέση Παλιάμπελα, στα νοτιοδυτικά, έχει διάμετρο 6,90μ.

Κατάσταση διατήρησης: μέτρια κατάσταση διατήρησης

Χρονολόγηση: τέλη 17ου αι.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση : Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Αλωνιών, 226.

III. ΥΔΡΟΜΥΛΟΙ ΑΛΕΣΗΣ

Το επόμενο στάδιο της επεξεργασίας των δημητριακών, η άλεση και αλευροποίηση του καρπού, θα δώσει το απαραίτητο εδώδιμο προϊόν, το αλεύρι, για την παρασκευή του καθημερινού άρτου. Ο άρτος αποτελούσε βασικό στοιχείο της διατροφής των μοναχών. Στους κανονισμούς της μοναχικής διαίτης ο Όσιος Αθανάσιος διατάσσει για τη Λαύρα του «μετά δὲ τὸ παρελθεῖν τὴν ἀγίαν τεσσαρακοστήν, τοῖς μὲν βορδονάριοις καὶ χαλκεῦσι δίδονται πρὸ τοῦ ἀρίστου καθ' ἑκάστην ἄρτος καὶ πρὸς ἓν κρασοβόλιον οἴνου, ὡς βαρέαν δουλείαν ἐγκεχειρισμένοις» και αλλού «οἱ δὲ εἰς τὰς λοιπὰς διακονίας ἐξερχόμενοι καὶ μὴ δυνάμενοι ἄπαξ τῆς ἡμέρας ἐσθίειν λαμβάνουσιν ἄρτον, ἐσθίοντες αὐτόν μετὰ ὕδατος»¹¹⁹³.

Η διαδικασία άλεσης των δημητριακών και παρασκευής άρτου εντασσόταν παραδοσιακά κατά το παρελθόν στις επιτελούμενες καθημερινές οικιακές εργασίες¹¹⁹⁴, με τον λίθινο χειρόμυλο να αποτελεί από την προϊστορική εποχή έως και τα νεότερα χρόνια διαχρονικά το πιο χρήσιμο εργαλείο της οικιακής οικονομίας¹¹⁹⁵ (εικ.Γ'59). Το σημαντικότερο βήμα στην εξέλιξη των αλεστικών μέσων έγινε όταν χρησιμοποιήθηκε η ενέργεια φυσικών πηγών, του νερού και του αέρα. Η αξιοποίηση της υδραυλικής και της αιολικής ενέργειας για την άλεση των δημητριακών αποτέλεσε τεχνολογικό επίτευγμα, που είχε ως αποτέλεσμα την μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας και την, ως ένα βαθμό, αντικατάσταση της χρήσης του χειρόμυλου¹¹⁹⁶.

Με τον όρο *μύλος* εννοούμε το συνδυασμό αρχιτεκτονικής και τεχνολογίας, κτίσματος και μηχανισμού. Η επινόηση του υδρόμυλου αποδίδεται στην ελληνιστική περίοδο¹¹⁹⁷, ενώ η τεχνολογική του εξέλιξη και η διάδοσή του, οφείλεται στον ελληνορωμαϊκό κόσμο¹¹⁹⁸. Από άποψη τεχνολογίας ο υδρόμυλος δεν παρουσίασε σημαντικές διαφοροποιήσεις ανά τους αιώνες, παρά εξελίχθηκε ελάχιστα, με μόνες καινοτομίες σε επιμέρους τμήματα του μηχανισμού για τη βελτίωση της αντοχής του. Στο βαθμό, ωστόσο, που έχει προχωρήσει η έρευνα τους, αποδεικνύεται ότι μορφολογικά οι

¹¹⁹³ Meyer, *Die Haupturkunden*, 137.3-5, 139.7-10. Παπάγγελος, «Σίτος», 90.

¹¹⁹⁴ Όλες οι διαδικασίες που αποτελούν τεχνικές εργασίες - μεταβολές στις πραγματικότητες του υλικού βίου, αποτέλεσμα της επίμονης προσπάθειας του ανθρώπου να επιβληθεί του περιβάλλοντός του, αναγνωρίζονται ως πράξεις που εκτελούνται από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο. Ο Marcel Maüss θέτει τα όρια αυτών των διαδικασιών επισημαίνοντας ότι «τεχνική είναι μια παραδοσιακή πράξη». Βλ. Maüss, *Sociologie*, 371.

¹¹⁹⁵ Στην αρχαία Ελλάδα προστάτης των πρωτόγονων λίθινων χειρόμυλων και του αλέσματος ήταν ο Δίας, που αποκαλούνταν και Μύλευς, απηχώντας τη σπουδαιότητα της διαδικασίας. Η λέξη *μύλος* προέρχεται από τον Μύλη, γιο του βασιλιά της Λακωνίας Λέλεγα, ο οποίος σύμφωνα με τη μυθολογία επινόησε τη μύλοπετρα (βλ. Πανσανίας, *Λακωνικά*, 20.2. Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 42. Νομικός, «Λειτουργία», 47, σημ. 1). Πουπάκη, «Ο μύλος». Στη μελέτη περιγράφονται αναλυτικά οι διάφοροι γνωστοί τύποι χειρόμυλων. Αναφορά σε άλεσμα και χειρόμυλους γίνεται περιορισμένη στην Παλαιά Διαθήκη: *Αριθμοί* 11,8, *Δευτερονόμιον* 24,6, *Κριταί* 16,21. Βλ. Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 43, σημ.9.

¹¹⁹⁶ Raptis, «Water as Power», 109. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, Νερόμυλοι Θεσσαλονίκης.

¹¹⁹⁷ Βλ. Lewis, *Millstone*, 56-64. Wikander, *Exploitation of water-power*, 395.

¹¹⁹⁸ Παλαιότερη γραπτή μαρτυρία είναι αυτή του Στράβωνα στα *Γεωγραφικά* του, όπου, περιγράφοντας τα ανάκτορα του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη Στ' του Ευπάτορα στα Κάβειρα, αναφέρει μηχανές αλέσματος που κινούνταν με το νερό, τους «υδραλέτας» (βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 12,κεφ.Γ'§30 και White, *Technology*, 198). Αργότερα ο Βιτρούβιος, γύρω στο 25μ.Χ., περιγράφει αναλυτικά υδρόμυλο, όπου ένας κατακόρυφος τροχός βυθισμένος στο κάτω μέρος χαμηλά στο νερό περιστρέφεται με τη ροή του νερού και κινεί, διαμέσου οδοντωτών τροχών, μύλοπετρα (βλ. Vitruvii, *De Architectura* 5,2). Ο νερόμυλος αυτός εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, στον ποταμό Τίβερη. Βλ. Walther, *Brot*, 59, εικ.41.

μύλοι και τα βοηθητικά τους κτίσματα ποικίλλουν ανά περιοχή, ως αποτέλεσμα των διαφορετικών γεωμορφολογικών και κλιματολογικών συνθηκών¹¹⁹⁹.

Παρά τη σπουδαιότητά τους στην αγροτική οικονομία, η παρουσία των υδροκίνητων αλευρόμυλων κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο μόνο τις τελευταίες δεκαετίες τράβηξε το ενδιαφέρον των ερευνητών¹²⁰⁰. Οι βυζαντινές γραπτές πηγές και τα λιγοστά δημοσιευμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα επιβεβαιώνουν τη χρήση τους, με μικρή όμως συχνότητα, έως τον 12ο αιώνα¹²⁰¹. Χρήσιμες αν και ελάχιστες πληροφορίες αντλούνται από τους Βίους του οσίου Λουκά¹²⁰² και του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη (964)¹²⁰³, που επιβεβαιώνουν τη χρήση του υδρόμυλου σε μοναστήρια από πρόωμη σχετικά εποχή, από τον 10ο αιώνα. Ευρεία διάδοσή τους διαπιστώνεται κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, με τα μοναστήρια και τους πλούσιους γαιοκτήμονες να διατηρούν το προνόμιο της ανέγερσης μύλων και της άλεσης¹²⁰⁴. Το γεγονός ότι οι υδρόμυλοι ήταν απαραίτητες κατασκευές για την επιβίωση των μοναχών αποδεικνύουν οι πολλαπλές αναφορές σε έγγραφα των αγιορείτικων μονών¹²⁰⁵. Τεκμηριώνεται ότι οι

¹¹⁹⁹ Μόλις τα τελευταία χρόνια αναπτύχθηκε στην Ελλάδα ο κλάδος της Μυλολογίας και άρχισαν να εκπονούνται σχετικές μελέτες και ερευνητικά προγράμματα. Άλλοτε έχουν ως αντικείμενο τα οικοδομικά και τυπολογικά στοιχεία και άλλοτε τη σχέση τους με τους υδάτινους πόρους κάθε περιοχής. Βλ. πρόχειρα Αξιώτης, Υδρόμυλοι Λέσβου. Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, όπου και εκτεταμένη βιβλιογραφία.

¹²⁰⁰ Επιλεκτική βιβλιογραφία για τους υδρόμυλους της ρωμαϊκής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου: Moritz, *Grain Mills*, 122-139. Wikander, «The use of water-power». White, *Technology*, 9-56, 66, 196-198. Hill, *A history of engineering*, 155-182. Greene, «Technology». Humphrey - Oleson - Sherwood, *Technology*, 285-330. Wikander, «Early water mills». Ο ίδιος, «The Watermill». Brun, «L' énergie hydraulique». Spain, *Roman water-mills*. Wilson, «Hydraulic Engineering». Ο ίδιος, «Water, power and culture». Kaplan, *Les hommes et la terre*, 53-55. Ρούσκας, *Μυλοτόπια*. Raptis, «Water as Power». Stathakopoulos, «Between the Field and the Plate». Βαλαβανίδου, Υδρόμυλοι Μακεδονίας. Γερμανίδου, «Απεικονίσεις». Germanidou, «Watermills». Η ίδια, «Watermills in Textual Tradition». Σιαζαμπάνη-Στεφάνου, Νερόμυλοι Θεσσαλονίκης.

¹²⁰¹ Sodini, «L' artisanat urbain». Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 128-133. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 53-55, 85, 132, 190-191, 197, 205, 371, 559. Magnusson, *Water technology*, 7. Lucas, *Wind, Water, Work*, 51, 212. Raptis, «Water as power». Stathakopoulos, «Between the field and the plate», 35-38. Arthur, «Rotary hand-querns».

¹²⁰² BHG 994, 51, 103. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 53. Decker, «Mills». Στ. Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 38-42.

¹²⁰³ Noret, *Vitae*, Βίος Α', 37, 81. Meyer, *Die Haupturkunden*, 105.19 («Τυπικόν» του οσίου Αθανασίου). Βλ. και Παπάγγελος, «Σίτος», 96.

¹²⁰⁴ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 212, 215. Lemerle, *Agrarian History*, 189. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 275, 338, 350, 355. Λαΐου, «Αγροτική οικονομία», 562, σημ. 212. Lefort, *Société rurale*, 472. *Actes de Docheiariou*, αρ. 11,40: επικύρωση πώλησης μισού μύλου, που είχε στην κατοχή του ένας άκληρος πάροικος, από τον γαιοκτήμονα Μάρκο Δούκα Γλαβά (1370) (βλ. και Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 80, 197. Miclosick- Müller, *Acta e Diplomata* V,280, IV,93-94). Moullai, «Mills».

¹²⁰⁵ *Actes de Lavra* I, 1, 17: Αναφορά ενός νερόμυλου που βρισκόταν στον κάμπο των Βασιλικών (897) (βλ. και Παπάγγελος, «Σίτος», 96). *Actes d' Iviron* I, 9, 161-162: αναφορά έξι νερόμυλων της μονής Κολοβού Σιδηροκασίων που λειτουργούσαν με παροχή νερού από κανάλια (995) (βλ. και Kaplan, *Les hommes et la terre*, 54. Lefort, *Société rurale*, 450). *Actes de Lavra* 14, 178: χορήγηση ενός κατεστραμμένου υδρόμυλου από χωρικούς της Ραδοχώστας Χαλκιδικής στους μοναχούς της μονής του αγίου Ακίνδυνου στη Ρουντάμπα (1008/1018) (βλ. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 54, 108, 228. Lemerle, *Agrarian History*, 164-165. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 215). *Actes de Xéropotamou* 9, 66-67: διαμάχη των μονών Ξηροποτάμου και Ζυγού σχετικά με το κτίσιμο καναλιού νερόμυλου (1085) (βλ. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 55). *Actes de Chilandar* I, αρ.76: χωρικοί του Χάνδακα γκρεμίζουν υδρόμυλο της μονής Χελανδαρίου για να εμποδίσουν τους μοναχούς να τον εγκαταστήσουν στο χωριό τους (1104) (Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 89). *Actes de Lavra*, αρ. 56 : έγκριση από Αλέξιο Α' ανταλλαγής υδρόμυλου με κτήσεις της μονής Λαύρας (Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 208). *Actes d' Esphigménou*, αρ. 6, 62-63: επικύρωση και παράδοση νέων κτήσεων, μεταξύ των οποίων και μύλοι, από τον Μιχαήλ Η' στη μονή Εσφιγμένου (1258-9)

περισσότερες μονές διέθεταν υδροκίνητες εγκαταστάσεις από τον 10ο αιώνα με κορύφωση της χρήσης τους τον 14ο αιώνα¹²⁰⁶.

Η Οθωμανική κατάκτηση μετέβαλε το γαιοκτητικό καθεστώς και για μια περίοδο από τα μέσα του 15ου και τον 16ο αιώνα οι τιμαριούχοι και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες - τσιφλικάδες επισκεύαζαν κατεστραμμένους και εγκαταλελειμμένους μύλους, τους οποίους άλλους εκμεταλλεύονταν οι ίδιοι, άλλους παραχωρούσαν και άλλους μίσθωναν¹²⁰⁷. Παράλληλα, όταν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες το επέτρεπαν, απλοί αγρότες κατάφερναν να κατασκευάσουν μύλο ή να γίνουν συνιδιοκτήτες. Ο αριθμός τους αυξάνει μετά τον 16ο - 17ο αιώνα, περίοδος κατά την οποία παρατηρείται γενική αύξηση πληθυσμού και ταυτόχρονα ελλειμματικές καλλιέργειες με αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των αναγκών σε αλεύρι, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται οι επικοινωνίες και αυξάνονται οι δυνατότητες μεταφοράς¹²⁰⁸. Δεν λείπουν επίσης οι οικειοθελείς αφιερώσεις μύλων προς τις εκκλησίες, τα μοναστήρια ή σε άλλα ευαγή ιδρύματα, κυρίως με σκοπό την προστασία της περιουσίας από τους Οθωμανούς και την φοροαπαλλαγή¹²⁰⁹. Μία δεύτερη ραγδαία αύξηση των υδρόμυλων παρατηρείται στους χρόνους πριν την επανάσταση¹²¹⁰.

Παρόλο που κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου πληθαίνουν οι μύλοι που αποτελούν ατομική ιδιοκτησία από έναν ή πολλούς συνιδιοκτήτες φαίνεται ότι κύριοι φορείς της ευρύτατης διάδοσης των υδρόμυλων, κάτοχοι και εκμεταλλευτές υπήρξαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και τα μοναστήρια, τα οποία μερίμνησαν από πρόωμη εποχή για την επισκευή ή την κατασκευή τους. Στην Πελοπόννησο η πιο καλά μελετημένη περιοχή όσον αφορά τις υδροκίνητες εγκαταστάσεις είναι η ευρύτερη περιοχή της Δημητσάνας¹²¹¹. Από

(βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 56). *Actes d' Iviron* III, αρ.71, 72: Το 1309 ένας στρατιώτης ο Γεώργιος Καλαμέας, αγόρασε μια ήδη παραγωγική κτήση και πρόσθεσε ένα νερόμυλο. Στη συνέχεια δώρισε ολόκληρη την κτήση μαζί με τις βελτιώσεις της, στη μονή Ιβήρων. *Actes de Chilandar*, αρ. 20 : Οι μοναχοί της μονής του Αγίου Νικολάου, κοντά στις Σέρρες, έχτισαν τέσσερις υδρόμυλους (1319). *Actes de Chilandar*, αρ.115: οι μοναχοί της μονής Χελανδαρίου χτίζουν ένα μύλο (1327).

¹²⁰⁶ Πληροφορίες για κατοχή υδρόμυλων αντλούνται από αρχεία και άλλων μοναστηριών. Χρυσόβουλα των αυτοκρατόρων Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου και Στέφανου Δουσάν υπέρ της μονής Λυκουσάδος στην Καρδίτσα (1289, 1336, 1348 αντίστοιχα) παραχωρούν χωριά και μετόχια, στην έκταση των οποίων υπήρχαν μυλοτόπια (βλ. Σοφιανός, «Μονή Παναγίας Λυκουσάδος», 502-507).

¹²⁰⁷ Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 345-350.

¹²⁰⁸ Στα στοιχεία αυτά οφείλεται και η αύξηση των νοταριακών πράξεων των μύλων, κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, βλ. Μουζάκης, ό.π. 134-136.

¹²⁰⁹ Για τη φορολόγηση των υδροκίνητων εγκαταστάσεων από την οθωμανική και τη βενετική διοίκηση βλ. Άσδραχάς, *Μηχανισμοί*, 39. Βαλλιάνος, *Νερόμυλοι Δυτικής Μεσαράς*, 12. Νομικός, *Υδροκίνηση*, 24. Μουταφτίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, 276. Σιακωτός, «Γραπτές μαρτυρίες». Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 136-159. Κατά τη βυζαντινή περίοδο τα μοναστήρια, λόγω των αυτοκρατορικών δωρεών, όχι μόνο απαλλάσσονταν από τους φόρους των μύλων, αλλά πολλές φορές, ως ιδιοκτήτες, αποκόμιζαν τους φόρους που προορίζονταν να αποδοθούν στο κράτος (βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 57). Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας ορισμένα μοναστήρια, όπως αυτά των Μετεώρων, διατήρησαν τη φορολογική απαλλαγή των υδρόμυλών τους (βλ. Στ. Περδίκη, «Αναφορές», 123). Σε έγγραφο του 1764 σχετικό με τον αριθμό και τη φορολογία των υδρόμυλων των μονών του Αγίου Όρους αναφέρεται φόρος 1 γρόσι ανά μύλο (*Αρχείο Ελληνικών Εγγράφων Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας Αγίου Όρους*, Κατάστιχο 1.1, Σημειώσεις καθηγούμενου Αμβροσίου) βλ. Μαμαλούκος - Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Ο νερόμυλος της Μονής Σίμωνος Πέτρας», 140, σημ.3.

¹²¹⁰ Σιακωτός, «Γραπτές μαρτυρίες», 43.

¹²¹¹ Οικονόμου, «Αλευρόμυλοι Δημητσάνας». Στην υπόλοιπη Πελοπόννησο μόνο αποσπασματικά έχουν γίνει καταγραφές, με πιο συστηματικά μελετημένες τις περιοχές της Αρκαδίας (βλ. Σιακωτός, «Γραπτές μαρτυρίες», 44), της Κορινθίας (Nomikos - Lekou, «Water-driven installations») και της Λακωνίας (Nomikos - Lekou, «The Mills of Parnonas»).

τους 27 υδρόμυλους που κατέδειξε η έρευνα άλλοι ήταν ιδιοκτησία ιδιωτών και άλλοι ανήκαν στα μοναστήρια της περιοχής (στη μονή Προδρόμου και στη μονή Αιμυαλών)¹²¹². Στην απογραφή της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας της Πελοποννήσου από τους Ενετούς το 1700 απαντούν αρκετές αναφορές σε μοναστηριακούς μύλους κυρίως στην Αρκαδία, Τριπολιτσά και Τσακωνιά, στην Αχαΐα και την Κορινθία¹²¹³. Σημειώνεται ότι η Μάνη δεν συμπεριλήφθηκε στην απογραφή αυτή. Στο Άγιο Όρος καταγραφή του 1764 έδειξε ότι όλα τα μοναστήρια κατείχαν νερόμυλους, και μάλιστα οι μονές Λαύρας, Ιβήρων και Χελανδαρίου διέθεταν τέσσερις¹²¹⁴. Οι πιο συνηθισμένοι τρόποι εκμετάλλευσης των μοναστηριακών εργαστηρίων ήταν η άμεση εκμετάλλευσή τους από τους ίδιους τους μοναχούς¹²¹⁵ και, πιο συχνά, η μίσθωσή τους σε επαγγελματίες μυλωνάδες¹²¹⁶. Από την περίοδο αυτή διασώζεται πλήθος γραπτών μαρτυριών που αφορούν συμβόλαια πακτώσεων και δικαστικές αποφάσεις σε διαμάχες μεταξύ μοναχών και μυλωνάδων¹²¹⁷.

Η παλαιότερη μνεία υδροκίνητων αλευρόμυλων στην Έξω Μάνη, στη θέση *Μύλοι* του Αλμυρού της Μαντίνειας, εντοπίζεται σε βενετικό έγγραφο του 1414¹²¹⁸ (εικ. Γ'60), ενώ η χρήση του τοπωνυμίου¹²¹⁹ απαντά για πρώτη φορά σε οικονομικά κατάστιχα του 1316¹²²⁰. Παρά το ορεινό φυσικό ανάγλυφο, το άγονο και άνυδρο της χερσονήσου, το βορειοδυτικό τμήμα της Μάνης δέχεται ετησίως περισσότερες βροχές, ενώ το έδαφός του είναι πιο εύφορο και συγκρατεί μεγαλύτερες ποσότητες ύδατος, γεγονός που δικαιολογεί την ύπαρξη πολλών φυσικών πηγών και χειμάρρων¹²²¹. Οι γεωμορφολογικές, κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες ευνοούσαν την κατασκευή υδρόμυλων στις πλαγιές των χειμάρρων και των ρεμάτων και ως εκ τούτου, μύλοι εντοπίζονται σε αρκετές

¹²¹² Νομικός - Οικονόμος, «Έρευνα στη Δημητσάνα». Βλ. και Νομικός, «Ο νερόμυλος και η νεροτριβή», 18.

¹²¹³ Ντόκος, «Η έν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία», 101-106, 112-114, 123-124, 355-364. Μπελιᾶ, «Μοναστηριακὰ Λακωνίας», 352-355. Ιδιαίτερα στην Τσακωνιά υπάρχει μεγάλος αριθμός μοναστηριακῶν μύλων με αναφορές ἀπὸ το 1691. Βλ. Σιακωτὸς, «Γραπτὲς μαρτυρίες», 43.

¹²¹⁴ Μαμαλοῦκος - Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Ο νερόμυλος της Μονῆς Σίμωνος Πέτρας», 148, σημ. 33.

¹²¹⁵ Στη χερσονήσο του Ἄθω οἱ υδρόμυλοι βρίσκονταν κοντὰ στις μονές ἢ ἀκόμα και μέσα στον περίβολό τους, ἐνῶ ο μυλωνάς ἦταν μοναχός και η εργασία του αποτελοῦσε διακόνημα. Μαμαλοῦκος - Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Ο νερόμυλος της Μονῆς Σίμωνος Πέτρας», 141.

¹²¹⁶ Η μίσθωση γινόταν ἄλλοτε με ἀποκοπή (με ἐνοίκιο που καταβαλλόταν σε εἶδος ἢ χρῆμα ἀνάλογα με τη συμφωνία για ἓνα χρόνο), ἄλλοτε με το τριτάτικο σύστημα (ο ἰδιοκτῆτης ἐπαιρνε δύο μερίδια και ο ἐνοικιαστῆς ἓνα ἀπὸ τις εἰσπράξεις του μύλου) ἢ μισιακά (μοίρασμα δηλαδὴ των κερδῶν στο τέλος ἐξ ἡμισείας, σε περιόδους που η ἐνοικίαση των μύλων και η παραγωγή ἦταν περιορισμένη). Βλ. Οικονόμος, «Αλευρόμυλοι Δημητσάνας», 173. Νομικός, *Υδροκίνηση*, 26.

¹²¹⁷ Πρόσφατα δημοσιεύτηκαν ἐγγραφα του πρώτου μισοῦ 17^{ου} αἰ. ἀπὸ το ἀρχεῖο της μονῆς Ἰωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο που αφοροῦν τους νερόμυλους στο μετόχι της στο χωριὸ Στύλο Αποκορώνου Χανίων και της περιόδου 1572-1878 που αφοροῦν διάφορα ζήτήματα σχετικά με τους νερόμυλους της μονῆς Κύκκου στην Κύπρο. Βλ. Μαλτέζου, «Προβιομηχανικά κτίσματα». Περδίκη, «Αναφορές», 127-135.

¹²¹⁸ Sathas, *Documents inédits*, τομ.3, 55-56.

¹²¹⁹ Το τοπωνύμιο ἀναφέρεται ὡς Molini και Molina, βλ. Longnon -Topping, *Documents*, 147, 149, App.II, 248. Στη συνέχεια περιέχεται σε κατάλογο κάστρων του 1391, ὡς Le Molines (Hopf (ed.), *Chroniques*, 229-230, Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα*, 38, 331-335). Ο οικισμὸς ἐμφανίζεται στη στατιστικὴ της γαλλικῆς *Expédition Scientifique de Morée* (1829), κατοικοῦμενος μόνο ἀπὸ δύο νοικοκυριά βλ. Κόμης, *Πληθυσμὸς και οικισμοί*, 314.

¹²²⁰ Την ἐποχὴ αὐτὴ η Μαντίνεια αποτελοῦσε ιδιαίτερη βαρωνία, η οποία στη συνέχεια περιήλθε στην κυριότητα της Βενετίας, ὅπως και οἱ μύλοι του Αλμυρού. Για τους μύλους, την ιστορία τους και τη συνεχή χρῆση τους ἕως τα νεότερα χρόνια βλ. Μεγαλομμάτη, «Υδρομύλου», 348-350.

¹²²¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α'. Ι. Γεωγραφικά ὄρια. Γεωμορφολογία. Κλίμα, 26-30.

θέσεις της Έξω Μάνης¹²²² (εικ.Γ'61). Η κατασκευή τους προϋπέθετε εγγύτητα σε υδροφόρο τοποθεσία, γι' αυτό εντοπίζονται μακριά από τους οικισμούς, μέσα σε φαράγγια και χαράδρες, κοντά σε πηγές. Σπάνια απαντώνται μέσα στα όρια των οικισμών (όπως στην Καστάνια) ή μεμονωμένοι (Χώρα Γαϊτών), ενώ συνήθως βρίσκονται σε θέσεις απομονωμένες και δυσπρόσιτες¹²²³, ενταγμένοι σε μεγαλύτερα ή μικρότερα συγκροτήματα, διανεμημένοι κατά μήκος των πλευρών των χειμάρρων. Η διάταξη των μύλων σε σειρά, κατά συστάδες, στηρίζεται στην αρχή της διαδοχικής εκμετάλλευσης του νερού που αποτελεί και το μεγάλο πλεονέκτημα της υδροκίνησης: ο νερόμυλος όσο νερό χρησιμοποιήσει, το παραδίδει χωρίς καμία απώλεια ποσότητας και με την ίδια καθαρότητα που το παρέλαβε, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ξανά για κίνηση επόμενων μύλων¹²²⁴. Δινόταν, συνεπώς, η δυνατότητα, ακόμα και σε περιοχές με περιορισμένα υδάτινα αποθέματα, να δημιουργούνται οργανωμένα δίκτυα υδρομυλικών εγκαταστάσεων, τα μυλοχώρια ή μυλοτόπια¹²²⁵, όπου με τα κατάλληλα έργα υποδομής και οδοποιίας εξασφαλιζόταν όχι μόνο η ταυτόχρονη λειτουργία πολλών εργαστήριων αλλά και η εύκολη πρόσβαση του πληθυσμού σ' αυτά (όπως στο Φαράγγι του Βιρού).

Πέντε από τα μοναστηριακά συγκροτήματα της Έξω Μάνης μπορούν με ασφάλεια να συνδεθούν με λειτουργία και κατοχή υδρόμυλων, όπως διαπιστώθηκε από την επιτόπια έρευνα. Το παλιό λιθόστρωτο μονοπάτι που περνάει κατά μήκος της νότιας πλευράς της μονής Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα οδηγεί στα νότια-νοτιοανατολικά, βαθιά μέσα στο φαράγγι του Ριντόμου, στο γεφύρι της Επάνω Κοσκάρακας, πριν κατευθυνθεί προς τους οικισμούς Κάμπο και Κέντρο. Κάτω ακριβώς από το γεφύρι, στη νότια πλευρά της κοίτης του ρέματος, εντοπίζονται τα κατάλοιπα ενός υδρόμυλου, ο οποίος ανήκε στον τύπο των *διόφθαλμων* υδρόμυλων, είχε δηλαδή δύο αλεστικούς μηχανισμούς (εικ.54-57 και εικόνες καταλόγου). Τα ερείπια ενός συγκροτήματος υδρόμυλων εντοπίζονται στα βορειοανατολικά της μονής του Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο. Το μοναστήρι, το οποίο βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με το μυλοτόπι, συνδεόταν με αυτό μέσω του παλιού λιθόστρωτου μονοπατιού που περνούσε κατά μήκος της νότιας πλευράς της μονής και κατευθυνόταν μέσα στο φαράγγι του Ριντόμου, στην ανατολική πλαγιά της χαράδρας, όπου διατάσσονταν σε σειρά, ακολουθώντας τη φυσική κατωφέρεια της πλαγιάς, έξι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι (εικ.238-248 και εικόνες καταλόγου). Στη μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, έξω από τον περίβολο του μοναστηριού, κατά μήκος του χειμάρρου του Φονέα, σώζονται τα κατάλοιπα συγκροτήματος έξι υδρόμυλων, τεσσάρων στη βόρεια πλευρά του ρέματος και δύο στη νότια (εικ.632-635 και εικόνες καταλόγου). Στη γειτονική μονή Σαμουήλ εντοπίστηκαν, κατά μήκος της ρεματιάς που περνά έξω και βορειοανατολικά του περιβόλου, τα κατάλοιπα δύο υδρόμυλων (Σχ.29,

¹²²² Για τη θέση των υδρόμυλων γενικά βλ. Στ. Νομικός, «(Νερόμυλοι - Ανεμόμυλοι)», 193-194. Ο ίδιος, «Λειτουργία», 41. Ο ίδιος, «Οι υδροκίνητες εγκαταστάσεις», 15. Μεγαλομμάτη, «Υδρόμυλοι», 340.

¹²²³ Έχει υποστηριχθεί ότι ένας ακόμη λόγος για τον οποίο οι υδρόμυλοι χτίζονταν σε τόσο απομονωμένα και δυσπρόσιτα σημεία ήταν και για να αποφευχθούν οι κρατικοί έλεγχοι που επέβαλαν επαχθείς φόρους. Βαλλιάνος, *Νερόμυλοι Δυτικής Μεσαράς*, 10. Οπωσδήποτε στη Μάνη ένας λόγος ακόμα για την απομόνωσή τους ήταν και η προστασία τους από τυχόν τούρκικες εισβολές ή επιθέσεις. Πρβλ. Νομικός, «Μύλοι και πολεμικές συρράξεις», 1-2.

¹²²⁴ Νομικός, «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις».

¹²²⁵ Η λέξη «μυλοτόπιον» χρησιμοποιούνταν συχνά στα βυζαντινά έγγραφα, π.χ. *Actes de Lavra III*, στ.20 (σιγγιλώδες γράμμα 1.34) : «Έχει η τιοιούτη μονή και αυτούργα ιδιόκτητα ταύτα, αμπέλιον μολίων τριάκοντα...μυλοτόπιον εις τον...».

εικ.701-704 και εικόνες καταλόγου). Τέλος, στη μονή Καβελλάρη, στην πλαγιά του λόφου κάτω ακριβώς από το μοναστήρι στ' ανατολικά, το νερό φυσικής πηγής συλλεγόταν σε μεγάλη υπόγεια κινστέρνα, η οποία τροφοδοτούσε τρεις υδρόμυλους, εκ των οποίων σώζεται σήμερα μόνο ο ένας σε ερειπιώδη κατάσταση (εικ.883,884 και εικόνες καταλόγου).

Τα κτίσματα των μύλων δεν βρίσκονται ενταγμένα στους περιβόλους των μοναστηριακών συγκροτημάτων και ως εκ τούτου η σύνδεσή τους με αυτά βασίζεται εν πολλοίς στη γειννίαση και στις προφορικές και γραπτές μαρτυρίες. Για τον λόγο αυτό δεν αποκλείεται η κατοχή μύλων και από άλλα μοναστήρια της περιοχής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση υδρόμυλου στο μυλοτόπι του Βιρού¹²²⁶, ο οποίος έφερε το όνομα «Καλογεरिकός», αφού σύμφωνα με την παράδοση εκεί άλεθαν το σιτάρι τους οι μοναχοί της περιοχής¹²²⁷. Σήμερα από τον μύλο αυτόν δεν σώζονται παρά ελάχιστα ίχνη, αλλά θα μπορούσε ενδεχομένως να συνδεθεί με την όμορη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο ίδιο φαράγγι. Η έλλειψη υλικών καταλοίπων και σχετικών γραπτών ή προφορικών πηγών δεν επιτρέπει περαιτέρω ταυτίσεις.

Παρά την ερειπιώδη κατάσταση διατήρησής τους, με τις στέγες και μεγάλο μέρος της ανωδομής τους να έχει καταστραφεί, δίνεται η δυνατότητα διατύπωσης κάποιων παρατηρήσεων ως προς την τυπολογία, τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά. Οι υδρόμυλοι των μοναστηριών ανήκουν στον «ανατολικό» ή «ελληνικό» τύπο, με οριζόντια φτερωτή (εικ. Γ'62), η οποία έχει τη δυνατότητα να περιστρέφεται με πολύ λιγότερη ποσότητα νερού απ' ότι η κατακόρυφη φτερωτή του «ρωμαϊκού τύπου» υδρόμυλου και επιπλέον επιτρέπει την εκμετάλλευση της δυναμικής ενέργειας του νερού, που επιτυγχάνεται με την υδατόπτωση¹²²⁸. Η χρήση του τύπου αυτού ήταν ιδανική για περιοχές με περιορισμένα υδάτινα αποθέματα (γι' αυτό και διαδόθηκε στη βυζαντινή επικράτεια και επικράτησε γενικά στον ελλαδικό χώρο), αλλά απαιτούσε την κατασκευή συμπληρωματικών έργων υποδομής για τη συγκέντρωση, αποθήκευσή και διοχέτευση του νερού¹²²⁹. Σε μεγάλο υψόμετρο της πηγής παροχής ύδατος (του χειμάρρου ή του ρέματος) κατασκευαζόταν μικρό φράγμα, η *δέση*, με την οποία επιτυγχανόταν εκτροπή μέρους του νερού και μέσω μικρού τεχνητού καναλιού (*μυλαύλακο*) έφτανε στον υδατόπυργο (*κρέμαση*) για να καταλήξει στο *βαγένι* (σωλήνας - αγωγός του νερού) κι από εκεί να μεταδώσει με κατακόρυφη πτώση (δυναμική ενέργεια) την κίνηση στη *φτερωτή* του μύλου. Πρόκειται για μεγάλης σημασίας έργα, η κατασκευή των οποίων απαιτούσε υψηλό επίπεδο τεχνογνωσίας εξειδικευμένων τεχνιτών. Ως προς τη λειτουργία του αλεστικού μηχανισμού, όλοι ανεξαιρέτως οι υδρόμυλοι του τύπου αυτού ακολουθούν την παραδοσιακή τεχνολογία¹²³⁰. Ο μηχανισμός διαιρείται σε δυο μέρη: στο κινητικό μέρος, το

¹²²⁶ Μεγαλομάτη, «Υδρόμυλοι».

¹²²⁷ Ταρασουλέας, *Ανδρούβιστα*, 120.

¹²²⁸ Kaplan, *Les hommes et la terre*, 53-54. Νομικός, *Υδροκίνηση*, 7-10. Ο ίδιος, «Λειτουργία», 40, 41. Ο ίδιος, «Ο νερόμυλος και η νεροτριβή», 18-22. Βιταλιώτης, «Το νερό και το ψωμί», 38. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 211.

¹²²⁹ Νομικός, *Υδροκίνηση*, 8-10, 29. Ο ίδιος, «Λειτουργία», 42. Ο ίδιος, «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις», 14-15. Γερμανίδου, «Μύλος», 112-114. Βιταλιώτης, «Το νερό και το ψωμί», 39. Βαλλιάνος, *Νερόμυλοι Δυτικής Μεσαράς*, 17-22. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, *Νερόμυλοι Θεσσαλονίκης*, 30.

¹²³⁰ Νομικός, *Υδροκίνηση*, 4, 9, 29. Ο ίδιος, «Λειτουργία», 42. Ο ίδιος, «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις», 14-15. Γερμανίδου, «Μύλος», 112-114. Βιταλιώτης, «Το νερό και το ψωμί», 39. Βαλλιάνος, *Νερόμυλοι Δυτικής Μεσαράς*, 17-22. Οι ονομασίες είναι αυτές που έχουν επιβιώσει από τα νεότερα χρόνια. Πολυμέρου-

οποίο περιελάμβανε τη φτερωτή με τα εξαρτήματα λειτουργίας της και στεγαζόταν σε ημιυπόγειο χώρο (ζωριό ή ζουρειό) και στο αλεστικό ακριβώς από πάνω που περιελάμβανε τις δύο μυλόπετρες¹²³¹ και τα εξαρτήματά τους. Το νερό τινάζοταν από την έξοδο του (φουσούνι) και χτυπούσε τη φτερωτή, περιστρέφοντάς την μαζί με τον κατακόρυφο άξονά της, ο οποίος με τη σειρά του μετέδιδε την κίνηση στην πάνω μυλόπετρα, ενώ η κάτω μυλόπετρα ήταν μόνιμα σταθερή (εικ.Γ'63).

Στους υδρόμυλους των μοναστηριών της Έξω Μάνης το *μυλαύλακο* έχει τη μορφή λιθόκτιστου ανοιχτού, μακρόστενου αγωγού, με μήκος που ποικίλει ανάλογα με την απόσταση του μύλου από την πηγή και την φυσική κλίση του εδάφους (εικ.Γ'64, Γ'65). Οι υδατόπυργοι, το τμήμα αυτό του μύλου που μαζί με τον ημιυπόγειο χώρο της φτερωτής ουσιαστικά προσδιορίζει και τη χρήση του κτίσματος, παρουσιάζουν ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον. Στη μονή Καβελλάρη δεν σώζεται κανένα ίχνος τους. Στους μύλους των άλλων μοναστηριών οι υδατόπυργοι έχουν τη μορφή λίθινης *κρέμασης*, ύψους 5-10μ., η οποία χτιζόταν είτε με κλίση ως προς την κατακόρυφο είτε βαθμιδωτή (Ρίντομο), ώστε να στερεώνεται πάνω της το ξύλινο βαγένι¹²³². Στον μύλο της Επάνω Κοσκάρακας της μονής Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, η κεκλιμένη επιφάνεια των υδατόπυργων διαμορφώνεται κοίλη (εικ.Γ'66) και παρουσιάζει έντονη μορφολογική ομοιότητα με τους υδατόπυργους των υδρόμυλων στα Αλτομυρά (εικ.Γ'67, Γ'68). Δεδομένου ότι η ξυλεία ήταν δυσέρετη στη Μάνη και ότι η τέχνη της βαρελοποιίας αναπτύχθηκε στην περιοχή κατά τον 19ο αιώνα¹²³³, είναι πιθανό η αρχική μορφή των βαγενιών να ήταν λίθινη και ο υδατόπυργος να είχε τη μορφή λιθόκτιστου πηγαδιού, υπόθεση στην οποία συνηγορούν και τα κατάλοιπα ενός υδρόμυλου στα Αλτομυρά (εικ.Γ'69-Γ'72). Στον μύλο αυτό το μυλαύλακο διαδέχεται η κεκλιμένη κρέμαση, ενώ χαμηλότερα σώζεται λιθόκτιστο πηγάδι, χτισμένο επίσης με κλίση ως προς την κατακόρυφο και σε σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου. Χαμηλότερα το πηγάδι βρίσκεται σε επαφή με την εξωτερική όψη της μακράς πλευράς του κτίσματος του μύλου. Το άνοιγμα του πηγαδιού έχει διάμετρο περίπου 60εκ. και προς τα κάτω στενεύει, ώστε να καταλήξει στο σιφούνι (εικ.Γ'71). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η εσωτερική επιφάνεια του πηγαδιού δεν είναι καλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα, αλλά το άνοιγμα διαμορφωνόταν από μεγάλους κατεργασμένους και λαξευτούς διάτρητους ογκόλιθους, που με πατούρες εφαρμόζονταν ο ένας πάνω στον άλλο σχηματίζοντας σωλήνα. Θεωρούμε πιθανό ο μύλος αυτός να αποτελεί μια πρώιμη μορφή

Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες», όπου λεξιλόγιο όρων σχετικών με τον υδρόμυλο. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Προβιομηχανικοί μύλοι Κύπρου», 52. Για την ονομασία μικρών εξαρτημάτων, βλ. Οικονόμου, «Αλευρόμυλοι Δημητσάνας», 174-175.

¹²³¹ Οι μυλόπετρες κατασκευάζονταν από ηφαιστειογενή πετρώματα για να έχουν πορώδη και τραχιά υφή, ώστε να συγκρατούν τον καρπό πριν την έκθλιψη του και η άλεσή του να γίνεται βαθμιαία. Κάθε μυλόπετρα αποτελούνταν από πολλά μικρότερα λίθινα αποτμήματα (16-20 ή περισσότερα) τα οποία δένονταν με τσέρκια. Η διάμετρός τους ήταν 1,30μ. και το πάχος τους 25εκ. έως 30εκ.

¹²³² Τα ξύλινα βαγένια δεν σώζονται σε κανένα υδρόμυλο της Μάνης. Ίσως αποτέλεσαν αντικείμενο επανάληψης ή καύσιμη ύλη και καταστράφηκαν ολοκληρωτικά. Η ύπαρξή τους τεκμηριώνεται από τις σιδερένιες βέργες που εντοπίζονται περιστασιακά στα χαλάσματα και από φωτογραφίες του α' μισού του 20ου αιώνα, λίγο πριν την παρακμή και τη διακοπή της λειτουργίας τους. Ίσως προς το τέλος της λειτουργίας τους να αντικαταστάθηκαν με μεταλλικές, αλλά δεν έχουμε καμία απόδειξη σχετικά. Βλ. Ταρασουλέας, *Ανδρούβιστα*, 115. Νομικός, *Υδροκίνηση*, 10, εικ.10.

¹²³³ Ταρασουλέας, *ό.π.*, 67. Η βαρελοποιία αναπτύχθηκε στην Έξω Μάνη κατά τον 19ο και 20ο αιώνα στο Δάσος της Βασιλικής και οι βαρελοποιοί της περιοχής ήταν αυτοί που προμήθευαν με βαρέλια όλη τη Μάνη, ενώ η φήμη τους είχε εξαπλωθεί σε όλη τη Μεσσηνία και τη Λακωνία.

υδρόμυλου της Έξω Μάνης, κτισμένου εξολοκλήρου από τον διαθέσιμο τοπικό λίθο, πριν αντικατασταθεί ο λίθινος υδατόπυργος με το ξύλινο βαγένι¹²³⁴. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η μορφή του εντοιχισμένου αγωγού που διαδεχόταν το βαγένι, μέσω του οποίου το νερό έφτανε στη φτερωτή του μύλου. Πρόκειται για λίθινο κυλινδρικό σωλήνα, κατασκευασμένο από λαξευτούς, αποστρογγυλεμένους εξωτερικά, διάτρητους λίθους (συνήθως από παρόλιθο), τα *κατωβούκια*, που εφάρμοζαν είτε με πατούρες είτε με ισχυρό κονίαμα ο ένας πάνω στον άλλο¹²³⁵ (εικ.Γ'73). Όμοια διαμόρφωση υδατόπυργου και διαδοχικού αγωγού από διάτρητους λίθους απαντά σε μύλους των Αντικυθήρων του 18ου αιώνα¹²³⁶. Η κατασκευή αυτή, η οποία σώζεται στην πλειονότητα των υδρόμυλων της Έξω Μάνης, εντοπίζεται πάντοτε εντοιχισμένη στην πίσω μακρά πλευρά του κτίσματος, εντός κατάλληλα διαμορφωμένης κόγχης, και συνήθως εξαιρείται με μονολιθικό οριζόντιο ανώφλι (Γ'74). Τα κατάλοιπα του αλεστικού μηχανισμού εντοπίζονται μπροστά ακριβώς από τον λίθινο αγωγό, περίπου στο μέσο του κτίσματος του μύλου. Οι μυλόπετρες συχνά βρίσκονται μέσα στα κτίσματα των μύλων καταπλακομένες από τα χαλάσματα ή διαλυμένες (εικ. Γ'75)¹²³⁷, ενώ από τις ξύλινες φτερωτές δεν σώζονται κατάλοιπα. Μόνο κάποιες νεότερες, μεταλλικές φτερωτές εντοπίζονται στους μύλους του Ριντόμου¹²³⁸.

Όλα τα κτίσματα έχουν ορθογώνια κάτοψη, εκτός από τον έκτο υδρόμυλο της μονής Βαϊδενίτσας, ο οποίος προκειμένου να προσαρμοστεί στον περιορισμένο διαθέσιμο χώρο κτίστηκε με τη μία του γωνία καμπύλη (Σχ.14). Οι εξωτερικές διαστάσεις τους κυμαίνονται από 7,5μ. ως 11μ. μήκος και περίπου 4μ. πλάτος, με εξαίρεση τον μοναδικό σωζόμενο μύλο στον Καβελλάρη, του οποίου οι διαστάσεις είναι μόλις 5μ. x 4μ. Οι στέγες τους ήταν συνήθως μονόριχτες από σχιστολιθικές πλάκες (τίκλες), οι οποίες στηρίζονταν

¹²³⁴ Ανάλογη περίπτωση αποτελούν και υδρόμυλοι των νησιών του Αιγαίου. Οι παλαιότεροι υδατόπυργοι ήταν πέτρινοι από λαξευμένους ογκόλιθους, που με περιφερειακή πατούρα ο ένας πατούσε στον άλλο. Μετά χρησιμοποιήθηκαν τα ξύλινα βαγένια κατασκευασμένα σαν βαρέλια από σανίδες (βαγένι=βαρέλι) ή λαξευμένα σε χοντρούς κορμούς. Τα τελευταία χρόνια λειτουργίας των μύλων μετατράπηκαν σε μεταλλικά από λαμαρίνα ή σωλήνες. Βλ. Νομικός, «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις», 16.

¹²³⁵ Η έρευνα έχει αποδείξει ότι σε μέρη όπου υπήρχε κατάλληλο πέτρωμα οι πρώτες κατασκευές βαγενιών ήταν χτιστές από μεγάλους κατεργασμένους ή όχι στην εξωτερική επιφάνεια και εσωτερικά λαξευμένους διάτρητους ογκόλιθους, που με πατούρες εφαρμόζονταν ο ένας πάνω στον άλλο σχηματίζοντας σωλήνα. Βλ. και Νομικός, *Υδροκίνηση*, 29-30, εικ.46.

¹²³⁶ Μουζάκης, «Νερόμυλοι Κυθήρων και Αντικυθήρων». Ο ίδιος, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 96. Μουζάκης, «Watermills».

¹²³⁷ Οι μυλόπετρες ήταν φτιαγμένες από γρανίτη, χαλαζία ή τραχίτη και είχαν διάμετρο 1,30μ. και πάχος 25-30εκ. Προέρχονταν κατά κανόνα από το νησιωτικό τρίγωνο Μήλου-Κιμώλου-Πολυαίγου, που τα εδάφη τους είναι ηφαιστειογενή. Αυτές ήταν οι καλύτερες και οι ακριβότερες. Κατασκευάζονταν και από διάφορα τοπικά πετρώματα, αλλά ήταν κατώτερης ποιότητας. Ήδη το 1321 ο ενετός χαρτογράφος Μαρίνος Σανούδος ο Πρεσβύτερος (1270-1343) έγραψε στη Βενετία ότι η Μήλος μπορούσε να τροφοδοτήσει τη Σταυροφορία με μυλόπετρες, και το 1420 ο Chr. Buonelmonti, ένας από τους πρώτους περιηγητές των Κυκλάδων, αναφέρει ότι αυτές αποτελούσαν αντικείμενο σοβαρής εκμετάλλευσης. Τους τελευταίους αιώνες εξαγονταν σε μεγάλες ποσότητες σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Δεν ήταν ποτέ μονοκόμματα, αλλά συναρμολογούνταν από κομμάτια διαφόρων ποιτήτων, τα οποία δένονταν με τσέρκια. Βλ. Νομικός, *Υδροκίνηση*, 27-28. Ο ίδιος, «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις», 11-18.

¹²³⁸ Οι μικρές οριζόντιες φτερωτές αρχικά ήταν ξύλινες κατασκευές που αποτελούνταν από ένα σκελετό σταυροειδή και την περιφερειακή ρόδα, όπου ήταν στερεωμένα τα φτερά στα οποία κτυπούσε το νερό. Οι μορφές τόσο του σκελετού όσο και των κουταλιών διέφεραν από τόπο σε τόπο και κατασκευάζονταν επί τόπου με τα άλλα ξύλινα εξαρτήματα. Αργότερα προστέθηκαν στις φτερωτές μεταλλικά στοιχεία ώστε να γίνουν πιο γερές, για να καταλήξουν τελικά σε πολλών μορφών και μεγεθών σιδερένιες που κατασκευάζονταν σε μηχανουργεία και έρχονταν έτοιμες στον μύλο. Για τους υδροτροχούς (φτερωτές) γενικά βλ. Νομικός, *Υδροκίνηση*, 8-10, 28-29.

σε ξύλινα ζευκτά, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα κατάλοιπα στους υδρόμυλους της Βαϊδενίτσας και του Προφήτη Ηλία στο Βόρειο. Η κατάσταση διατήρησης του μύλου του Καβελλάρη δεν επιτρέπει οποιαδήποτε υπόθεση σχετικά με τη στέγασή του, ενώ ο υδρόμυλος της Κοσκάρακας (της μονής Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας) ήταν καμαροσκέπαστος. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας έχει καταπέσει, όπως και το ανατολικό τμήμα των μακρών πλευρών. Όλοι οι μύλοι είναι κτισμένοι σε επικλινές έδαφος και ως εκ τούτου η μία τους μακρά πλευρά είναι πάντοτε χωσμένη έως ένα ύψος στο έδαφος. Στην πλευρά αυτή, περίπου στο μέσο της, εντοπίζεται εντοιχισμένος ο λίθινος σωλήνας - αγωγός, ο οποίος διαδεχόταν το στερεωμένο πάνω στην κρέμαση βαγένη. Η θύρα ανοιγόταν στη μία στενή πλευρά, ενώ η άλλη στενή πλευρά παρέμενε κατά βάση τυφλή. Τα υπόλοιπα ανοίγματα, αυτό του ημιυπόγειου χώρου που στέγαζε τη φτερωτή και ένα μικρό παράθυρο συνήθως από πάνω, διαμορφώνονταν στην απέναντι μακρά πλευρά, την κύρια όψη, προσανατολισμένη προς το ρέμα. Στο μυλοτόπι του Ριντόμου θύρες και παράθυρα ανοίγονταν στην κύρια μακρά πλευρά. Ο ημιυπόγειος χώρος που στέγαζε τη φτερωτή στους μύλους της Βαϊδενίτσας και του Σαμουήλ στεγαζόταν με λίθινα μακρόνια (μεγάλες μονολιθικές επιμήκεις δοκοί που συνήθως γεφυρώνουν ανοίγματα περίπου 2-2,5μ.)¹²³⁹, στους μύλους του Προφήτη Ηλία στο Βόρειο (Ρίντομο) και στον δυτικό αλεστικό μηχανισμό του μύλου της Κοσκάρακας με ξύλινα δοκάρια, ενώ το ζωριό του ανατολικού μηχανισμού ήταν καμαροσκέπαστο.

Οι τοιχοποιίες των κτισμάτων είναι πρόχειρες, χωρίς εκζήτηση και παρουσιάζουν μικρές διαφοροποιήσεις που σχετίζονται κατά κύριο λόγο με το τοπικό διαθέσιμο οικοδομικό υλικό. Όλοι οι μύλοι είναι κτισμένοι με τον εκάστοτε τοπικό λίθο. Στην τοιχοποιία για παράδειγμα του υδρόμυλου της Κοσκάρακας εντοπίζονται αποστρογγυλεμένα βότσαλα από την κοίτη του ρέματος. Ο μύλος αυτός είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και με μικρότερους λίθους και άφθονο κονίαμα στους αρμούς. Στις γωνίες και στα χαμηλά τμήματα των τοίχων έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι ημιλαξευτοί ορθογωνικοί λίθοι, ενώ στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας εντάσσονται τμήματα του φυσικού βράχου. Το δυτικό σωζόμενο τμήμα της καμάρας είναι επενδεδυμένο σε μεταγενέστερους χρόνους με επιχρίσματα τσιμεντοκονίας. Όμοια τοιχοποιία έχει και ο υδατόπυργος, το εξαρχής καλά κατασκευασμένο τμήμα του μύλου, προετοιμασμένο για υψηλές αντοχές. Στα υπόλοιπα κτίσματα η τοιχοποιία αποτελείται από αργούς και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους εν ξηρώ (ξηρολιθιά). Με απλή ξηρολιθιά είναι κτισμένοι και οι υδατόπυργοι. Οι γωνίες είναι συνήθως ελάχιστα πιο επιμελημένες με ημιλαξευτούς ορθογώνιους μεγαλύτερους λίθους, ενώ οι θύρες και τα παράθυρα (στη Βαϊδενίτσα, Κοσκάρακα, Ρίντομο) έχουν οριζόντια μονολιθικά ανώφλια, χωρίς καμία άλλη διαμόρφωση. Εξάιρεση αποτελεί ο τρίτος μύλος της Βαϊδενίτσας, ο οποίος βρίσκεται ακριβώς έξω από τον περίβολο του μοναστηριού. Στο κτίσιμό του έχει χρησιμοποιηθεί συνδετικό κονίαμα και τα ανοίγματά του (θύρα και παράθυρο) διαμορφώνονται με λαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους, ένας εκ των οποίων στη βόρεια παρειά της θύρας

¹²³⁹ Τα μακρόνια χρησιμοποιούνταν στη Μάνη για την κάλυψη πολλών αγροτικών κτισμάτων, ιδιαίτερα υδατοδεξαμενών και κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων. Απαντούν ήδη στους παλαιομανιάτικους οικισμούς, ενώ τα βρίσκουμε έως και τα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια. Βλ. Μόσχος - Μόσχου, «Παλαιομανιάτικα», 16. Σαΐτας, *Μάνη*, 85-86, εικ.156. Βλ. παραπάνω, Μέρος Β', 16. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 219-220.

φέρει εγχάρακτο λαϊκότροπο φυτικό κόσμημα. Στα ψηλότερα τμήματα της τοιχοποιίας, το κτίσιμο γίνεται εν ξηρώ, στοιχείο που υποδεικνύει την προσπάθεια επισκευής ή συντήρησής του σε β' οικοδομική φάση. Διαφοροποίηση μεταξύ των κτισμάτων παρατηρείται και στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων των ημιυπόγειων χώρων της φτερωτής. Στους μύλους της Βαϊδενίτσας, του Σαμουήλ και του Ριντόμου το άνοιγμα διαμορφώνεται ορθογώνιο με οριζόντιο μονολιθικό υπέρθυρο. Στον μύλο της Κοσκάρακας και στον μύλο του Καβελλάρη τα ανοίγματα διαμορφώνονται τοξωτά. Ο τελευταίος από το ύψος του ανοίγματος αυτού και πάνω είναι κατεστραμμένος, ενώ δεν σώζεται ούτε ο υδατόπυργος και συνεπώς δεν επιτρέπει περαιτέρω σχολιασμό ως προς τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά. Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους στις γωνίες, ενώ το κονίαμα της τοιχοποιίας φαίνεται να έχει σε μεγάλο βαθμό ξεπλυθεί.

Η αρχιτεκτονική των κτηριακών εγκαταστάσεων των μύλων εμφανίζεται απλή, προσαρμοσμένη στην τοπική αρχιτεκτονική της Μάνης, στο φυσικό περιβάλλον και στα διαθέσιμα υλικά δόμησης. Μορφολογικά ο υδρόμυλος της Επάνω Κοσκάρακας, (κρίνοντας από το καλύτερα σωζόμενο δυτικό τμήμα του και τον υδατόπυργο), παρουσιάζει έντονη μορφολογική και κατασκευαστική συγγένεια με τους μύλους στα Αλτομυρά και στη Χώρα Γαϊτσών (Κέντρο)¹²⁴⁰ (εικ.Γ'76,Γ'77). Είναι όλοι θολοσκέπαστοι, κτισμένοι με αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα και τα λιγοστά ανοίγματά τους σχηματίζονται με οριζόντια υπέρθυρα με εξαίρεση το άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου της που διαμορφώνεται τοξωτό. Ο ημιυπόγειος χώρος της φτερωτής στεγαζόταν με ξύλινα δοκάρια, ίχνη των οποίων εντοπίζονται και σήμερα. Οι υδατόπυργοι διαμορφώνονται με κρέμαση, της οποίας η κεκλιμένη επιφάνεια είναι κοίλη. Οι μύλοι της Βαϊδενίτσας και του Σαμουήλ, αν και σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, φέρουν μορφολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες με τους υδρόμυλους της Καστάνιας και του Νομισίου, κτισμένοι με ξηρολιθιά από τον ντόπιο ασβεστόλιθο (εικ.Γ'78). Με απλή ξηρολιθιά, αλλά με περισσότερη επιμέλεια και με την προσθήκη παράπλευρης οικίας και άλλων προσκτισμάτων διαμορφώνεται το μυλοτόπι του Ριντόμου, το οποίο αποτελεί τον δεύτερο οργανωμένο οικισμό - μυλότοπο της Έξω Μάνης μαζί με το ακόμα μεγαλύτερο μυλοτόπι στο φαράγγι του Βιρού, όπου κάποτε λειτουργούσαν 15 υδρόμυλοι¹²⁴¹. Μοναδικές περιπτώσεις στην Έξω Μάνη αποτελούν οι δύο διόφθαλμοι υδρόμυλοι της Επάνω Κοσκάρακας και του Σαμουήλ.

Η προσπάθεια χρονολόγησης των υδρόμυλων προσκρούει σε σημαντικά εμπόδια, όπως είναι η απουσία ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων στην αρχιτεκτονική των κτισμάτων ή επιγραφικών μαρτυριών, δεδομένου ότι πρόκειται για κατασκευές καθαρά λειτουργικές χωρίς καλλιτεχνικές αξιώσεις. Παράλληλα η συνεχής χρήση τους οπωσδήποτε συνεπαγόταν συχνές φθορές, οι οποίες θα επέβαλλαν τη συστηματική επιδιόρθωση ή και την ανακατασκευή τους. Οι επάλληλες μετασκευές και επεμβάσεις συνετέλεσαν στην αλλοίωση της αρχικής μορφής των υδρόμυλων, οι οποίοι θα μπορούσαν να λειτουργούν στην ίδια θέση για αιώνες. Από την άλλη μεριά, η κατάσταση διατήρησής τους, ιδιαίτερα των υδατόπυργων, είναι ενδεικτική της επιδεξιότητας των μυλομαραγκών,

¹²⁴⁰ Μεγαλομμάτη, «Υδρόμυλος».

¹²⁴¹ Ο.π.

οι οποίοι κατασκεύαζαν λειτουργικά κτίσματα, συχνά από ξηρολιθιά, με τόσο μεγάλες αντοχές στον χρόνο.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και δεδομένης της άμεσης σχέσης με τα μοναστηριακά συγκροτήματα μπορεί να γίνει μια προσπάθεια χρονολόγησης των μύλων με σχετική βεβαιότητα. Το παλαιότερο ίσως σωζόμενο παράδειγμα είναι ο δίοφθαλμος μύλος της Επάνω Κοσκάρακας, της μονής Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας και μάλιστα το ανατολικό τμήμα του. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, η τοιχοποιία από αργολιθοδομή, η καμάρα, η μορφή του υδατόπυργου και βέβαια ο καμαροσκέπαστος ημιυπόγειος χώρος της φτερωτής του ανατολικού τμήματος. Η διαφοροποίηση στην κατασκευή των ημιυπόγειων χώρων των δύο μηχανισμών και ο κάθετος αρμός ανάμεσα στους δύο υδατόπυργους μαρτυρούν διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, με την πρώτη να είναι ενδεχομένως σύγχρονη με την συγκρότηση του μοναστηριακού συγκροτήματος και να ανήκει στην Β' Βενετοκρατία (1685-1715)¹²⁴². Το δυτικό τμήμα του μύλου, το οποίο βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης, παρουσιάζει ιδιαίτερες μορφολογικές ομοιότητες με τους μύλους των Αλτομυρών (τέλη 18ου- α' μισό 19ου αι.), ανάμεσα στους οποίους εντοπίζεται η πρωιμότερη ίσως μορφή υδρόμυλου στη Μάνη, θολοσκέπαστου και με επιβλητικό υδατόπυργο, τύπου πηγαδιού, από αμιγή λιθοδομή.

Από τους παλαιότερους υδρόμυλους θα πρέπει να είναι και ο τρίτος κατά σειρά της μονής Βαϊδενίτσας, ο οποίος θα πρέπει να χρονολογηθεί οπωσδήποτε στον 18ο αιώνα και είναι σύγχρονος με το μοναστήρι. Πρόκειται για το καλύτερα διατηρημένο κτίσμα του υδρομυλικού συγκροτήματος, το οποίο διαφέρει από τα υπόλοιπα, ως προς το ότι η τοιχοποιία του είναι από αργολιθοδομή και πιο επιμελημένη, στην οποία παρατηρείται και προσπάθεια στοιχειώδους διακοσμητικής διάθεσης με την απόδοση εγχάρακτου λαϊκού φυτικού κοσμήματος σε λίθο του περιθυρώματος της θύρας εισόδου. Στο τέλος του ίδιου αιώνα θα πρέπει να ανήκει η β' οικοδομική φάση, κατά την οποία τα ψηλά τμήματα της ανωδομής χτίστηκαν ξανά, από ξηρολιθιά αυτή τη φορά και προφανώς ανάλογη ανακατασκευή υπέστη και ο υδατόπυργος. Σύγχρονα μ' αυτή την οικοδομική φάση πρέπει να είναι και τα άλλα κτίσματα υδρόμυλων της Βαϊδενίτσας, ενώ δεν θα ήταν αβάσιμη η υπόθεση ότι μύλοι στην ίδια θέση θα πρέπει να λειτουργούσαν από τους μεσαιωνικούς χρόνους, δεδομένης της σλαβικής προέλευσης του τοπωνυμίου, που σημαίνει νερό, μύλος, υδρόμυλος.

Τα σωζόμενα διαθέσιμα κατάλοιπα των μύλων της μονής Σαμουήλ είναι πολύ περιορισμένα για να διατυπωθεί τεκμηριωμένη άποψη σχετικά με τη χρονολόγησή τους. Από τη μορφή του υδατόπυργου, ο οποίος παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με τους αντίστοιχους των μύλων της γειτονικής Βαϊδενίτσας θεωρούμε ότι πρόκειται και εδώ για κτίσματα του 18ου αιώνα. *Terminus ante quem* αποτελεί το 1800, οπότε οι μύλοι αναφέρονται σε έγγραφο ορισμού νέου ηγούμενου του μοναστηριού¹²⁴³. Από τα παλαιότερα κτίσματα μύλων της Έξω Μάνης θα πρέπει να είναι και ο μοναδικός

¹²⁴² Σημειώνεται ότι σε μύλο δίοφθαλμο που αποκαλύφθηκε στην κοιλάδα της Λαγκάδας στη Σπάρτη, ο οποίος έχει χρονολογηθεί στη βυζαντινή ή στην οθωμανική περίοδο, οι δύο ημιυπόγειοι χώροι της φτερωτής ήταν καμαροσκέπαστοι (βλ. Cavanaugh - Crouwel - Catling - Shipley, *Continuity and Change*, 352-355, ill. 24.22). Η θέση αυτή έχει ταυτιστεί με τον «Καλογερίκο μύλο» του Leake (Leake, *Travels*, II, 520-521).

¹²⁴³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 188.

σωζόμενος υδρόμυλος του Καβελλάρη, από τον οποίο σώζονται μόνο τα κατώτερα τμήματα των τοίχων. Οι μικρές διαστάσεις του, η τοιχοποιία από αργολιθοδομή και το επιμελημένο τοξωτό άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου της φτερωτής, πιθανότατα πρέπει να το χρονολογήσουν σε εποχή σύγχρονη με την ίδρυση μοναστηριού, στα τέλη του 17ου ή στον 18ο αιώνα, ενώ απαραίτητη θεωρείται η ανασκαφική διερεύνηση του εν λόγω κτίσματος για την καλύτερη τεκμηρίωσή του.

Τέλος, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των μύλων του Ριντόμου (της μονής Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο) δεν επιτρέπουν μια χρονολόγηση πριν τις αρχές του 19ου αιώνα και σ' αυτό συνάδουν και οι σωζόμενες διάσπαρτες εγχάρακτες χρονολογίες πάνω στις παράπλευρες οικίες, όπως 1854 και 1878.

Οι παραπάνω υδροκίνητες εγκαταστάσεις είναι αντιπροσωπευτικές του συνόλου των υδρόμυλων που εντοπίζονται έως σήμερα διάσπαρτοι στην Έξω Μάνη¹²⁴⁴. Με βάση τα στοιχεία που παρέχουν, επιτρέπουν την υπόθεση ότι από το τέλος του 17ου και κυρίως κατά τον 18ο και 19ο αιώνα οι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι πληθαίνουν στην περιοχή ώστε να ικανοποιήσουν τις αυξημένες ανάγκες σίτισης¹²⁴⁵. Μια σειρά ιδιωτικών εγγράφων από τον οικισμό Κάλυβες της περιφέρειας της Καρδαμύλης, τα οποία καλύπτουν την περίοδο 1547-1830, επιβεβαιώνουν την παραπάνω υπόθεση¹²⁴⁶. Εννέα αφορούν σε πωλήσεις μύλων και χρονολογούνται από το 1670 έως το 1823, δύο εκ των οποίων ανήκουν στον 17ο αιώνα, έξι στον 18ο και ένα στον 19ο¹²⁴⁷. Χαρακτηριστικό είναι ότι εκτός από το τελευταίο έγγραφο, που αφορά σε πώληση μύλου για 80 γρόσια, σε όλα τα άλλα έγγραφα οι τιμές πώλησης, οι οποίες κυμαίνονται από 4 έως 9 γρόσια, αναφέρονται σε ωριαία ποσοστά εργασίας και όχι στο σύνολο επιχείρησης και κτηριακής εγκατάστασης. Το καθεστώς ιδιοκτησίας που προκύπτει είναι αυτό της συνιδιοκτησίας σε μερίδια. Τα μερίδια κατά το πλείστον είναι άνισα, το μικρότερο είναι ένα εξάωρο εργασίας και το μεγαλύτερο ένα μερόνυχτο. Αξιοσημείωτη είναι η πτώση της τιμής τους με την πάροδο των αιώνων, γεγονός που υποδηλώνει τη διάδοση της χρήσης και της κτήσης τους σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού μέσω του καθεστώτος της συλλογικής ιδιοκτησίας.

Από το καθεστώς της συνιδιοκτησίας και από τη συνολική τιμή πώλησης στις αρχές του 19ου αιώνα, γίνεται φανερό ότι η αξία ενός υδρόμυλου ήταν αρκετά υψηλή σε σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες των απλών χωρικών, και ταυτόχρονα, ότι η

¹²⁴⁴ Μεγαλομμάτη, «Υδρόμυλος». Έχουν εντοπιστεί 47 κτίσματα σε 10 θέσεις της Έξω Μάνης.

¹²⁴⁵ Για τη χρονολόγηση των υδρόμυλων της Έξω Μάνης βλ. και Μεγαλομμάτη, ό.π.

¹²⁴⁶ Η μελέτη της προαναφερθείσας ομάδας ιδιωτικών εγγράφων οδήγησε στην ταύτιση δύο μύλων, αναφερόμενων σε πωλητήρια έγγραφα του 18ου αιώνα, με κτηριακά κατάλοιπα του μυλότοπου του Βυρού. Παρόλο που η ταύτιση των αναφερόμενων στα έγγραφα μύλων με σωζόμενα ίχνη είναι ιδιαίτερα δύσκολη, διότι από τότε έως σήμερα μπορεί να άλλαξαν ιδιοκτήτες αρκετές φορές, υπάρχουν περιπτώσεις όπου ονομασίες μύλων διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα οι ίδιες μ' εκείνες που απαντώνται στα ιστορικά έγγραφα και ορισμένες μάλιστα αντανακλούν το μεσαιωνικό παρελθόν τους. Κάθε μύλος έχει δικό του, ξεχωριστό όνομα, προερχόμενο από το όνομα του ιδιοκτήτη ή από τη θέση που βρίσκεται. Αντίστοιχα, ο κάθε μύλος αποτελεί ξεχωριστό σημείο αναφοράς, ώστε συχνά το όνομά του μετατρέπεται σε τοπωνύμιο, π.χ. «ό μύλος εις τοῦ Ρουπά». Βλ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», έγγρ. XXXIX, XLIII και XLV. Βλ. και Περγίκης, «Αναφορές», 125. Αν θεωρήσουμε ότι όλοι οι αναφερόμενοι στα εν λόγω έγγραφα μύλοι βρίσκονταν στο Βυρό, τότε πρέπει να δεχτούμε λειτουργία του μυλομαχαλά ήδη από το 17ο αιώνα. Τους νερόμυλους του Βυρού συμπεριέλαβε στο σπουδαίο χαρτογραφικό της έργο η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά το 1829, μαζί με συνοπτική περιγραφή (βλ. Σαΐτας, «Χαρτογράφηση της Μάνης», 367, εικ.14). Βλ. και Μεγαλομμάτη, «Υδρόμυλος».

¹²⁴⁷ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», έγγρ. X, XIX, XXVII, XXX, XXXIX, XLIII, XLV, LI, LIX.

ιδιοκτησία μιας τέτοιας επιχείρησης στο σύνολό της αποτελούσε σημαντικό περιουσιακό στοιχείο. Παράλληλα, οι κατασκευαστές μύλων δεν ήταν απλοί τεχνίτες, αλλά, κρίνοντας από την ιδιαιτερότητα της κατασκευής, πρέπει να αποτελούσαν ιδιαίτερη ομάδα των οικοδόμων. Έπρεπε να γνωρίζουν πέρα από την οικοδομική τέχνη και την τεχνολογία της υδροκίνησης. Να είναι σε θέση να προσαρμόσουν την κατασκευή στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε μυλοτόπιου, ώστε να επιτύχουν τη μέγιστη δυνατή απόδοση ενέργειας. Παράλληλα, να γνωρίζουν πώς να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα θεμελίωσης σε κεκλιμένο επίπεδο, όπως είναι τα πρηνή των ρεμάτων. Τα παραπάνω δεδομένα οδηγούν στην υπόθεση ότι πολλοί από τους μύλους είτε κτίστηκαν από μοναστήρια, είτε από πλούσιους γαιοκτήμονες - καπετάνιους, καθώς το κόστος ανέγερσής τους δεν θα ήταν καθόλου ευκαταφρόνητο. Ενδεικτική περίπτωση είναι οι μύλοι που έκτισε ο Τζαννετάκης Γρηγοράκης στο Γύθειο, ως έργο κοινής ωφέλειας¹²⁴⁸. Είναι επίσης πιθανό πολλοί μύλοι ή μερίδιά τους να περιήλθαν στην κατοχή των μοναστηριών μέσω αφιερώσεων, κληροδοτημάτων ή δωρεών προκειμένου να αποφευχθεί η φορολογία, ή σε περίπτωση που δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα συντήρησης και επισκευής τους¹²⁴⁹. Για τους μύλους της Βαϊδενίτσας, λόγου χάρι, αναφέρεται ότι την περίοδο της Επανάστασης αποτελούσαν ιδιοκτησία του μοναστηριού¹²⁵⁰. Το μοναστήρι προφανώς τους εκμεταλλευόταν παραχωρώντας τους με *σεμπριές*¹²⁵¹, πακτώνοντάς τους δηλαδή για κάποιο χρονικό διάστημα ή στο διηνεκές σε επαγγελματίες μυλωνάδες και λαμβάνοντας κέρδη από το ποσοστό της παραγωγής¹²⁵². Μετεπαναστατικά πέρασαν σε ιδιωτικά χέρια, πιθανότατα στους απόγονους των μισθωτών, οι οποίοι τους δούλεψαν έως το 1941, οπότε και σταμάτησε για πάντα η λειτουργία τους¹²⁵³.

¹²⁴⁸ Γερμανίδου, «Μύλοι».

¹²⁴⁹ Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 273-274.

¹²⁵⁰ Ταρασουλέας, *Ανδρούβιστα*, 127-136.

¹²⁵¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 60-70.

¹²⁵² Οι όροι της παραχώρησης των μύλων καθορίζονταν συνήθως διά λόγου, γεγονός που συνεχίστηκε στη Μάνη έως και τα νεότερα χρόνια, με αποτέλεσμα τα ασαφή ιδιοκτησιακά ακόμα και σήμερα. Μια καλύτερη εικόνα δίνει η συγκριτική μελέτη με ορισμένα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου. Σε νησιά όπως στην Άνδρο, την Τήνο, τη Νάξο και αλλού, σώζονται χιλιάδες δικαιοπρακτικά έγγραφα που αναφέρονται σε μύλους και βρίσκονται σε μοναστηριακά αρχεία ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα. Σε καταγραφή του 1701 καταγράφονται στο νησί της Λευκάδας 12 μύλοι, όλοι μοναστηριακοί, ο φόρος των οποίων συμπεριλαμβανόταν στον κατ' αποκοπή των μοναστηριών, μαζί με τα διάφορα άλλα προϊόντα. Αργότερα το 1760 σύμφωνα, σύμφωνα με έκθεση του Φρ. Γριμάνη, λειτουργούν 60 νερόμυλοι, ενώ το 1770 συναντάμε 64 νερόμυλους και 5 ανεμόμυλους. Κατά το 1814, φθάνουν να λειτουργούν 64 νερόμυλοι και 16 ανεμόμυλοι. Η ανέγερση ανεμόμυλων στη Λευκάδα πιθανόν να ξεκίνησε λίγο μετά το 1750-1760. Αρχαιοφυλάκειο Λευκάδας, στο «Reggistro dei benni catasticati che possedono li conventi dell' isola Lefkada 1701». Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδας*, 429. Για τους όρους ενοικίασης των μοναστηριακών μύλων στην Κρήτη βλ. Βλαχάκη, *Μονή Αγκαράθου*, 181-184, 191-193.

¹²⁵³ Ταρασουλέας, *Ανδρούβιστα*, 132.

Κατάλογος υδρόμυλων

1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, Σωτηριάνικα

Θέση: Κάτω από το γεφύρι της Επάνω Κοσκάρακας, στο φαράγγι του Ριντόμου, στη νότια πλευρά της κοίτης του ρέματος. Ο υδρόμυλος συνδέεται με το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου μέσω του παλιού λιθόστρωτου μονοπατιού, το οποίο ενώνει τον οικισμό Σωτηριάνικα με τους οικισμούς Κάμπο στα νότια και Κέντρο στ' ανατολικά.

Περιγραφή κτίσματος: Υδρόμυλος με δύο αλεστικούς μηχανισμούς (*διόφθαλμος*). Ορθογώνιο καμαροσκέπαστο κτίσμα, θεμελιωμένο σε επικλινές έδαφος. Η νότια μακρά όψη (η οπίσθια) είναι χωσμένη έως ένα ύψος, ενώ η βόρεια αποτελεί την κύρια όψη και είναι προσανατολισμένη προς το ρέμα. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας και το ανατολικό τμήμα των μακρών τοίχων έχουν καταρρεύσει. Η θύρα ανοιγόταν στη δυτική στενή πλευρά. Σώζονται μόνο οι παρείες της, ενώ το υπέρθυρό της και τμήμα της καμάρας πάνω από αυτό έχουν επίσης καταρρεύσει. Ο ανατολικός στενός τοίχος του κτίσματος, ο οποίος σώζεται έως ένα ικανό ύψος ήταν τυφλός. Στο σωζόμενο τμήμα του νότιου τοίχου εντοπίζονται εντοιχισμένοι οι δύο λίθινοι αγωγοί - σωλήνες, οι οποίοι διαδέχονταν τα βαγένια. Μπροστά τους στο δάπεδο βρίσκονται τα ίχνη των θέσεων των δύο αλεστικών μηχανισμών, στο μέσο περίπου του κτίσματος, ένας προς τα δυτικά κι ένας προς τα ανατολικά. Από τον λίθινο (μυλόπετρες) και ξύλινο εξοπλισμό (φτερωτή) δεν σώζεται τίποτα. Στο σωζόμενο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου ανοίγεται ψηλά ένα μικρό ορθογώνιο παράθυρο και χαμηλά το τοξωτό άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου που στέγαζε το κινητικό μέρος του δυτικού αλεστικού μηχανισμού. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι δύο ημιυπόγειοι χώροι που στέγαζαν τις φτερωτές διαφέρουν ως προς την κατασκευή και τη μορφολογία τους. Στον ανατολικό μηχανισμό ο χώρος αυτός (το *ζωριό*) διαμορφωνόταν με καμάρα, η οποία σε σημεία έχει καταρρεύσει, όπως και το τοξωτό άνοιγμά της στη βόρεια πλευρά. Στον δυτικό μηχανισμό ο ημιυπόγειος χώρος στεγαζόταν με ξύλινες δοκούς, κάποιες από τις οποίες έχουν σωθεί. Η κατασκευαστική και μορφολογική αυτή διαφορά και το γεγονός ότι το ανατολικό τμήμα του κτίσματος έχει καταστραφεί υποδεικνύουν ότι ίσως το κτίσμα πήρε τη μορφή αυτή σε δύο φάσεις και ότι αρχικά είχε κατασκευαστεί με έναν αλεστικό μηχανισμό, αυτόν στα ανατολικά. Σε β' φάση, όταν πιθανώς οι ανάγκες του μοναστηριού για αλεύρι αυξήθηκαν και έπρεπε να αυξηθεί και η παραγωγή, το αρχικό ανατολικό τμήμα επεκτάθηκε προς τα δυτικά με την προσθήκη ενός ακόμα αλεστικού μηχανισμού και το κτίσμα στεγάστηκε με ενιαία καμάρα. Το μεγάλο του μήκος ωστόσο φαίνεται ότι λειτούργησε ως επιβαρυντικός παράγοντας για τη στατική του επάρκεια. Το σωζόμενο δυτικό τμήμα της καμάρας ενισχύθηκε σε νεότερη εποχή με τσιμεντοκονιάματα. Οι δύο λίθινες κρεμάσεις πίσω από το κτίσμα στα νότια εφάπτονται και είναι κτισμένες με κλίση ως προς την κατακόρυφο και με κοίλη την κεκλιμένη επιφάνειά τους. Ο κατακόρυφος αρμός που εντοπίζεται στο σημείο της ένωσής τους επιβεβαιώνει και την υπόθεση ότι ο μύλος αρχικά ήταν μονόφθαλμος, είχε δηλαδή έναν αλεστικό μηχανισμό.

Διαστάσεις κτίσματος: διαστ. 3,5x10μ. περίπου.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Το κτίσμα είναι πνιγμένο στην πυκνή και άγρια βλάστηση του ρέματος και βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης. Το ανατολικό τμήμα του έχει καταρρεύσει.

Τοιχοποιία : Ο υδρόμυλος είναι κτισμένος με αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται μικρότεροι λίθοι και κονίαμα στους αρμούς. Στις γωνίες και στα χαμηλά τμήματα των τοίχων έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ημιλαξευτοί ορθογωνικοί λίθοι. Τμήματα του φυσικού βράχου έχουν χρησιμοποιηθεί στα κατώτερα σημεία της τοιχοποιίας. Οι αποστρωγγυλεμένοι λίθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί και στις λιθόκτιστες κρεμάσεις μαρτυρούν ότι το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε προέρχεται από την κοίτη του χειμάρρου και από τη γύρω περιοχή.

Επιγραφές: όχι

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: από τους δύο μηχανισμούς δεν σώζονται παρά τα δύο λιθόκτιστα βαγένια (με τα *κατωβούκια*) εντοιχισμένα στον νότιο τοίχο. Από τον εξοπλισμό, λίθινο (μυλόπετρες), ξύλινο (φτερωτή) ή και σιδερένιο (τσέρκια/φτερωτή) δεν σώζεται κανένα ίχνος.

Χρονολόγηση: α΄ φάση 1685-1715, β΄ φάση τέλη 18ου - α΄ μισό 19ου αι.

Παρατηρήσεις: Το κτίσμα, ιδιαίτερα το δυτικό τμήμα του, φέρει ομοιότητες μορφολογικές και κατασκευαστικές με τους υδρόμυλους των Αλτομυρών και των Γαϊτσών (Κέντρου) της Έξω Μάνης.

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Υδρόμυλων, 231-233.

2. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο (μυλοτόπι Ριντόμου)

Θέση: Στα βορειοανατολικά της μονής του Προφήτη Ηλία, σε άμεση οπτική επαφή με αυτήν και σε απόσταση περίπου 1χλμ., στην ανατολική πλευρά της χαράδρας του Ριντόμου. Οι μύλοι συνδέονταν με το μοναστήρι μέσω του λιθόστρωτου μονοπατιού που περνάει κατά μήκος της νότιας πλευράς της μονής και κατευθύνεται στο φαράγγι. Σήμερα το μονοπάτι είναι κατεστραμμένο σε σημεία και άβατο λόγω της πυκνής βλάστησης, ώστε η πρόσβαση στο μυλοτόπι είναι αδύνατη. Οι υδρόμυλοι είναι διατεταγμένοι σε σειρά και ακολουθούν τη φυσική κατωφέρεια της πλαγιάς, από βορειοανατολικά (ο 1ος μύλος στο ψηλότερο σημείο) προς νοτιοδυτικά (ο 6ος μύλος στο χαμηλότερο σημείο).

Περιγραφή κτισμάτων: Συγκρότημα έξι υδρόμυλων (*μυλοτόπι*). Πρόκειται για λιθόκτιστα, επιμήκη, μονόχωρα κτίσματα, που στεγάζονταν με επικλινή, μονόριχτη στέγη, καλυμμένη με λίθινες πλάκες (τίκλες), οι οποίες στηρίζονταν σε ξύλινα ζευκτά. Οι στέγες και μέρος των ανωδομών έχουν καταπέσει στο εσωτερικό των κτισμάτων και γι' αυτό τα δάπεδα δεν είναι ορατά. Στη βόρεια μακρά πλευρά (οπίσθια), η οποία διαμορφώνεται πάντοτε τυφλή, εντοπίζεται περίπου στο μέσο της ο εντοιχισμένος λίθινος αγωγός-σωλήνας, απ' όπου το νερό εκτοξευόταν στη φτερωτή των μηχανισμών. Κατ' αναλογία, τα κατάλοιπα των αλεστικών μηχανισμών εντοπίζονται στο μέσο περίπου των κτισμάτων, κοντά στον βόρειο τοίχο. Τα ανοίγματα των κτισμάτων βρίσκονται πάντα στη νότια μακρά πλευρά, ενώ η δυτική στενή πλευρά είναι κι αυτή τυφλή. Στον τέταρτο κατά σειρά μύλο ανοίγονται δύο θύρες με οριζόντια μονολιθικά ανώφλια και ένα ορθογώνιο παράθυρο με επίσης οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι στο μέσο. Τα υπόλοιπα κτίσματα φέρουν μόνο μία θύρα και ένα μικρό παράθυρο πάνω από το άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου της φτερωτής. Το μικρό αυτό άνοιγμα διαμορφώνεται στους περισσότερους μύλους χαμηλό, ορθογώνιο, με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι, ενώ στον πρώτο κατά σειρά μύλο είναι τοξωτό. Εσωτερικά στους πλάγιους τοίχους διαμορφώνονται βοηθητικά ερμάρια. Εξωτερικά πίσω από τη βόρεια μακρά πλευρά κάθε μύλου, υψώνεται το λιθόκτιστο μυλαύλακο με τη

βαθμιδωτή κρέμαση, μέσω των οποίων μεταφερόταν το νερό από το προηγούμενο κάθε φορά κτίσμα στο επόμενο. Οι υδρόμυλοι συνοδεύονταν από προσκτίσματα που εξυπηρετούσαν τη μόνιμη ή περιστασιακή διαμονή των μυλωνάδων, κτισμένα παρατακτικά, σ' επαφή με τις στενές πλευρές τους. Στ' ανατολικά εφάπτεται σε όλους ξεχωριστή οικία, ισόγεια ή διώροφη, τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης, αλλά και άλλοι βοηθητικοί χώροι στα δυτικά, όπως φούρνοι. Οι οικίες είναι μικρών διαστάσεων και καλύπτονταν με δίρριχτη ή τρίριχτη στέγη. Τα ανοίγματα διαμορφώνονται με οριζόντια μονολιθικά ανώφλια, τα οποία ενίοτε φέρουν τυφλά ανακουφιστικά τόξα από πάνω. Ένα άνοιγμα στην ανατολική στενή πλευρά των μύλων επέτρεπε την άμεση επικοινωνία με την κατοικία.

Διαστάσεις μύλων: Μήκος από 7,5μ. έως 9,5μ., Πλάτος 3μ.

Κατάσταση διατήρησης κτισμάτων: οι μύλοι βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης και καλύπτονται από πυκνή βλάστηση. Οι στέγες τους και τμήματα της ανωδομής τους έχουν καταπέσει. Ομοίως και τα προσκτίσματα.

Τοιχοποιία : Οι τοιχοποιίες των μύλων είναι πρόχειρα κτισμένες με ορθογωνισμένους λίθους, από τον ντόπιο σχιστόλιθο που αφθονεί στην περιοχή, εν ξηρώ, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Σπανίως στις γωνίες χρησιμοποιούνται μεγαλύτεροι ορθογωνισμένοι λίθοι. Οι θύρες είναι πιο επιμελημένες με περιθυρώματα από λαξευμένους ορθογώνιους λίθους και μονολιθικά υπέρθυρα. Όμοια τοιχοποιία χωρίς κονίαμα χαρακτηρίζει τα μυλαύλακα και τις λίθινες κρεμάσεις των μύλων. Πιο προσεγμένα είναι τα προσκτίσματα που εφάπτονται στους μύλους, όπου η τοιχοποιία τους είναι πιο επιμελημένη, με αμιγή λιθοδομή, κονίαμα στους αρμούς και καλολαξευμένα περιθυρώματα.

Επιγραφές: σε κάποιες οικίες εντοπίζονται εγχάρακτες χρονολογίες 1854, 1878.

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμών: Οι αλεστικοί μηχανισμοί εντοπίζονται διαλυμένοι μέσα στα ερείπια των μύλων. Σώζονται ακέραιες ορισμένες μυλόπετρες, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είναι δυνατός και ο εντοπισμός της μεταλλικής φτερωτής στον ημιπύγαιο χώρο που στέγαζε το κινητικό μέρος του μηχανισμού. Σε μία περίπτωση σώζεται και ο ξύλινος άξονας πάνω στον οποίο προσαρμοζόταν η φτερωτή. Επίσης σε ορισμένα κτίσματα σώζονται *in situ* και κάποιες από τις λίθινες σχιστόπλακες (τίκλες) που περιέβαλλαν περιμετρικά τις μυλόπετρες, επικαλύπτοντας η μία μέρος της άλλης, για να αποφεύγεται η απώλεια προϊόντος.

Χρονολόγηση: Με βάση τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους τα κτίσματα των μύλων δεν μπορούν να χρονολογηθούν νωρίτερα από τις αρχές του 19ου αι. Τα προσκτίσματά τους είναι σε άλλες περιπτώσεις σύγχρονα, και σε άλλες λίγο μεταγενέστερα, όπως μαρτυρούν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και οι σωζόμενες εγχάρακτες επιγραφές των μέσων και του β' μισού του 19^{ου} αι.

Παρατηρήσεις: Οι υδρόμυλοι του Ριντόμου είναι νεότεροι του μοναστηριού και ενδεχομένως δεν σχετίζονται άμεσα με αυτό. Η θέση όμως και το τοπωνύμιο «Μύλοι» πιθανότατα υποδεικνύει ότι προϋπήρχαν υδρόμυλοι στην περιοχή, στο ίδιο σημείο ή πλησίον του υφιστάμενου μυλότοπου, υπόθεση η οποία απαιτεί ανασκαφική και επιφανειακή περαιτέρω έρευνα προκειμένου να επιβεβαιωθεί.

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Υδρόμυλων, 233-236.

3. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα

Θέση: Στα νότια του περιβόλου, κατά μήκος του χειμάρρου του Φονέα, διατάσσονται σε σειρά έξι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι, τέσσερις στη βόρεια πλευρά του ρέματος και δύο στην νότια πλευρά. Η πρόσβαση στον πρώτο και ψηλότερα κατασκευασμένο μύλο είναι πλέον αδύνατη, καθώς το μονοπάτι κατά μήκος του ρέματος έχει πλέον εξαφανιστεί και η βλάστηση είναι οργιώδης.

Περιγραφή κτισμάτων: Οι μύλοι είναι κτισμένοι σε επικλινές έδαφος και θεμελιωμένοι στον φυσικό βράχο. Τα κτίσματα παρουσιάζουν συγγένεια ως προς τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά. Οι στέγες όλων και μεγάλο μέρος της ανωδομής τους έχουν καταρρεύσει. Έχουν ορθογώνια κάτοψη και στεγάζονταν με μονόριχτη στέγη από σχιστολιθικές πλάκες (τίκλες), οι οποίες στηρίζονταν σε ξύλινα ζευκτά. Ελάχιστες τίκλες βρίσκονται *in situ* ή πεσμένες μέσα στα ερείπια, ενώ σπάνια εντοπίζονται και κάποια από τα ξύλινα δοκάρια. Σε όλους τους μύλους η θύρα ανοιγόταν στη δυτική στενή πλευρά των κτισμάτων. Η ανατολική στενή πλευρά ήταν τυφλή και διαμορφώνονταν σε αυτήν μικρές βοηθητικές κόγχες. Οι δύο μακρές πλευρές ήταν αυτές που είχαν λειτουργικό ρόλο στη διαδικασία της άλεσης. Στους μύλους που ήταν χτισμένοι στη βόρεια πλευρά του χειμάρρου η βόρεια μακρά πλευρά (η οπίσθια), η οποία βρισκόταν σε ανωφέρεια, έφερε περίπου στο μέσο του τοίχου εντοιχισμένο τον λίθινο αγωγό - σωλήνα. Στην απέναντι νότια μακρά πλευρά διαμορφωνόταν το ορθογώνιο άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου που στέγαζε τη φτερωτή και το οποίο επέτρεπε την έξοδο του νερού προς τον επόμενο μύλο και το ρέμα. Εξωτερικά πίσω από τη βόρεια πλευρά του μύλου και στην ίδια νοητή ευθεία με τον λίθινο σωλήνα δέσποζε η λίθινη κρέμαση, πάντα χτισμένη σε σημείο με ανωφέρεια και με ύψος 5μ.-10μ., πάνω στην οποία στερεωνόταν το βαγένη για να εφαρμόσει στον λίθινο σωλήνα του κτίσματος. Στους μύλους της απέναντι πλευράς του χειμάρρου οι δύο μακρές πλευρές λειτουργούσαν αντίστροφα. Οι θύρες εισόδου είναι απλά ορθογώνια ανοίγματα στην τοιχοποιία με οριζόντια μονολιθικά ανώφλια, όπως αυτό που σώζεται στον τέταρτο μύλο. Στα υπόλοιπα κτίσματα δεν σώζονται τα ανώφλια των θυρών. Πιο επιμελημένη είναι η θύρα του τρίτου κατά σειρά μύλου, που έχει πιο φροντισμένο λίθινο πλαίσιο από λαξευτούς ορθογώνιους λίθους. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί λίθος της βόρειας παρειάς της που φέρει εγχάρακτο φυτικό λαϊκότροπο κόσμημα. Στον ίδιο μύλο ανοίγεται και μικρό ορθογώνιο παράθυρο στη νότια μακρά πλευρά, πάνω ακριβώς από το άνοιγμα της χούρχουρης. Πρόκειται για το μοναδικό σωζόμενο παράθυρο, καθώς στους υπόλοιπους μύλους η μακρά πλευρά που έφερε το άνοιγμα εξόδου του νερού έχει σε μεγάλο μέρος καταστραφεί και δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί η αρχική της μορφή. Το άνοιγμα του ημιυπόγειου χώρου της φτερωτής φέρει κι αυτό πάντα μεγάλο μονολιθικό οριζόντιο λαξευμένο ανώφλι, χωρίς άλλη διαμόρφωση. Εξαίρεση αποτελεί το τυφλό ανακουφιστικό τόξο πάνω από το μονολιθικό ανώφλι του ανοίγματος του ημιυπόγειου χώρου της φτερωτής στον 5ο κατά σειρά μύλο. Όμοιος οριζόντιος ορθογωνισμένος λίθος όριζε και το άνω τμήμα της κόγχης (εν είδει ανωφλιού) όπου εντοιχιζόταν ο λίθινος αγωγός-σωλήνας στην ακριβώς απέναντι μακρά πλευρά. Ο ημιυπόγειος χώρος στεγάζεται με *μακρόνια*, τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο, τα οποία κάλυπταν με το μήκος τους ολόκληρο το άνοιγμα. Για τα δάπεδα δεν είναι δυνατός ο σχολιασμός καθώς έχουν θαφτεί κάτω από τα χαλάσματα. Πιο επιμελημένος και καλύτερα διατηρημένος είναι ο τρίτος μύλος, στον οποίο εκτός από κονίαμα στους αρμούς έχουν χρησιμοποιηθεί και καλύτερα

λαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι στις γωνίες και στα ανοίγματα. Πιθανή εξήγηση για τη διαφοροποίηση αυτή είναι ότι ο μύλος αυτός, ο οποίος φέρει και το προσωνύμιο «εκκλησιαστικός» ανήκε μέχρι τα νεότερα χρόνια στην ιδιοκτησία του μοναστηριού.

Διαστάσεις κτισμάτων: Τρίτος μύλος, εξωτερικές διαστάσεις 6,70μ.χ4μ. (εσωτερικές 5,40μ.χ2,70μ.). Τέταρτος μύλος, εξωτερικές διαστ. 11,5μ.χ4,80μ., εσωτερικές διαστ. δυτικού χώρου 7,60μ.χ3,5μ., ανατολικού χώρου 2,05μ.χ3,5μ. Πέμπτος μύλος, εξωτερικές διαστ. 9,20μ.χ4,10μ. (εσωτερικές 8μ.χ2,80μ.). Έκτος μύλος, εξωτερικές διαστ. 8,20μ.χ3,55μ.(7μ.χ2,30m.)

Κατάσταση διατήρησης κτισμάτων: Τα κτίσματα των μύλων βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης. Οι στέγες και οι ανωδομές τους σε μεγάλο βαθμό έχουν καταρρεύσει.

Τοιχοποιία : Η τοιχοποιία των κτισμάτων αποτελείται από αργούς και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους, από το τοπικό ασβεστολιθικό πέτρωμα, αλλά στις στέγες και σε άλλα σημεία της τοιχοποιίας εντοπίζονται και σχιστόλιθοι, οι οποίοι επίσης επιχωριάζουν στην περιοχή. Στην πλειονότητα των κτισμάτων και σε όλους τους υδατόπυργους δεν έχει χρησιμοποιηθεί συνδετικό κονίαμα, αλλά το κτίσιμο γίνεται εν ξηρώ. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο μεγάλο μέρος της ανωδομής των κτηρίων έχει καταρρεύσει. Εξαιρεση αποτελεί ο τρίτος κατά σειρά μύλος , στου οποίου το κτίσιμο εντοπίζεται και συνδετικό κονίαμα στους αρμούς, ιδιαίτερα στη βόρεια πλευρά του. Με μεγαλύτερη επιμέλεια χτίζεται πάντοτε η πλευρά που φέρει το λίθινο βαγένι, η οποία συνήθως σώζεται και σε μεγαλύτερο ύψος, λόγω και του ότι βρίσκεται πάντα μέχρι ένα ύψος χωσμένη λόγω του επικλινούς εδάφους του ρέματος. Στα θεμέλια συχνά χρησιμοποιείται ο φυσικός βράχος.

Επιγραφές: όχι

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμών: Οι αλεστικοί μηχανισμοί δεν σώζονται. Υπάρχουν πηγές που αναφέρουν ότι οι φτερωτές των μύλων της Βαϊδενίτσας ήταν ξύλινες μέχρι το τέλος της λειτουργίας τους.

Χρονολόγηση: τα σωζόμενα κτίσματα θα πρέπει να χρονολογηθούν στον 18^ο αι., ίσως προς το τέλος του, με πρωιμότερο κτίσμα τον τρίτο κατά σειρά μύλο του συγκροτήματος. Δεν θα ήταν όμως αβάσιμη η υπόθεση ότι μύλοι στην ίδια θέση θα πρέπει να λειτουργούσαν από παλαιότερα δεδομένης της σημασίας του ονόματος Βαϊδενίτσα, λέξη η οποία προέρχεται από τη σλαβική ρίζα voda που σημαίνει νερό και μύλος.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Υδρόμυλων, 237-243.

4. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα

Θέση: Οι δύο υδρόμυλοι του μοναστηριού εντοπίστηκαν κατά μήκος της ρεματιάς που περνά έξω και βόρεια - βορειοανατολικά του περιβόλου. Ο ένας βρισκόταν στη βόρεια πλευρά της όχθης του ρέματος και ο άλλος στη νότια.

Περιγραφή κτισμάτων: Μόνο ο υδρόμυλος που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του χειμάρρου επιτρέπει μερικό σχολιασμό. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίσμα , του οποίου όλη η ανωδομή έχει καταρρεύσει. Σώζονται τα χαμηλά τμήματα της τοιχοποιίας, και η λιθόκτιστη κρέμαση, κι αυτή όμως ερειπωμένη. Δεν είναι δυνατός ο εντοπισμός της θύρας, παρόλο που η μορφολογική ομοιότητά του με τους μύλους της Βαϊδενίτσας επιτρέπει την υπόθεση ότι η είσοδος ανοιγόταν στη δυτική στενή πλευρά. Ο εντοπισμός ωστόσο δύο

χώρων για τη στέγαση του κινητικού μέρους του μηχανισμού, δηλαδή της φτερωτής, μαρτυρά ότι ο μύλος ήταν *διόφθαλμος* (είχε δηλαδή δύο αλεστικούς μηχανισμούς), όπως ο μύλος της μονής του Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα. Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι οι δύο ημιπόγειοι χώροι δεν βρίσκονται ο ένας δίπλα στον άλλο, αλλά σε επάλληλη διάταξη, ο ένας ψηλότερα και πίσω από τον άλλο. Προφανώς στο ίδιο κτίσμα, και με έναν υδατόπυργο, λειτουργούσαν δύο αλεστικοί μηχανισμοί και το νερό που χρησιμοποιούσε ο πρώτος και ψηλότερα τοποθετημένος το παραλάμβανε ο δεύτερος και χαμηλότερα κατασκευασμένος πριν οδηγηθεί πάλι στο ρέμα. Όμοιου τύπου υδρόμυλος δεν είναι γνωστός από τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα παραδείγματα μύλων στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο ο καθαρισμός της αγροτικής αυτής εγκατάστασης κρίνεται απαραίτητος προκειμένου να εξακριβωθεί ο ακριβής τρόπος λειτουργίας του. Τα δύο ανοίγματα των ημιπόγειων χώρων απ' όπου έβρισκε έξοδο το νερό φέρουν οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι.

Διαστάσεις κτισμάτων: -----

Κατάσταση διατήρησης κτισμάτων: Ελάχιστα ίχνη των μύλων σώζονται. Τα κτίσματα βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης και είναι πνιγμένα μέσα στη βλάστηση. Από τον έναν έχουν απομείνει μόνο ίχνη από τα θεμέλια.

Τοιχοποιία: Η τοιχοποιία των κτισμάτων και της λίθινης κρέμασης αποτελείται από μεγάλους και μικρότερους αργούς και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους κτισμένους εν ξηρώ, από το τοπικό ασβεστολιθικό πέτρωμα.

Επιγραφές: όχι

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμών: δεν σώζεται κανένα ίχνος από τους αλεστικούς μηχανισμούς.

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας

Παρατηρήσεις: φέρει ομοιότητες κατασκευαστικές και μορφολογικές με τους μύλους της Βαϊδενίτσας

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Υδρόμυλων, 243-244.

5. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκάδα

Θέση: Κάτω ακριβώς από το μοναστήρι, στ' ανατολικά, υπάρχει φυσική πηγή νερού, της οποίας το νερό συλλεγόταν σε μεγάλη υπόγεια δεξαμενή χαμηλότερα, απ' όπου ξεκινούσε μεγάλο μυλαύλακο, και μέσω αυτού μεταφερόταν στους τρεις υδρόμυλους του μοναστηριού στα βορειοανατολικά, στην πλαγιά του λόφου.

Περιγραφή κτίσματος: Ο μοναδικός σήμερα σωζόμενος μύλος είναι ένα απλό ορθογώνιο κτίσμα, του οποίου ή στέγη και όλη η ανωδομή έχει καταρρεύσει. Σώζονται τα χαμηλά τμήματα της τοιχοποιίας, ενώ δεν είναι δυνατό να διακριβωθεί σε ποια από τις δύο στενές πλευρές υπήρχε η θύρα δεδομένης της κακής κατάστασης διατήρησης. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι το επιβλητικό τοξωτό άνοιγμα του ημιπόγειου χώρου που στέγαζε τη φτερωτή, απ' όπου έβρισκε έξοδο το νερό, χαμηλά στην ανατολική μακρά πλευρά του. Δεν σώζεται κανένα ίχνος από τον υδατόπυργο, την κρέμαση ή τον αλεστικό μηχανισμό. Η απλή αλλά στιβαρή κατασκευή του, το μικρό μέγεθός του, σε συνδυασμό με την επιμέλεια της τοιχοποιίας και τη μορφή του ανοίγματος του ημιπόγειου χώρου της φτερωτής, υποδεικνύουν ότι πιθανώς πρόκειται για έναν από τους παλαιότερους σωζόμενους μύλους της Έξω Μάνης.

Διαστάσεις κτίσματος: εξωτερικές διαστάσεις 5μ.χ3,80μ.

Κατάσταση διατήρησης κτίσματος: Σώζονται τα κατάλοιπα μόνο του ενός μύλου, ο οποίος βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης. Η ανωδομή του έχει καταστραφεί.

Τοιχοποιία: Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και ημιλαξευτούς ορθογωνισμένους λίθους στις γωνίες, ενώ το κονίαμα της τοιχοποιίας φαίνεται πως έχει σε μεγάλο βαθμό ξεπλυθεί.

Επιγραφές: όχι

Κατάσταση διατήρησης μηχανισμού: κανένα ίχνος δεν σώζεται από τον μηχανισμό

Χρονολόγηση: τέλος 17ου - 18ος αιώνας

Παρατηρήσεις: Κρίνεται απαραίτητη η ανασκαφική διερεύνησή του.

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Υδρόμυλων, 244-245.

IV. ANEMOMYΛΟΙ ΑΛΕΣΗΣ

Η διάδοση του υδρόμυλου υπήρξε ευρύτατη σε σχέση με αυτή του ανεμόμυλου, με τον οποίο μοιράζονταν κοινές χρήσεις. Ο υδρόμυλος αποτελούσε κατασκευή ευκολότερη, απλούστερη και οικονομικότερη, με μικρές φθορές στον μηχανισμό, ελάχιστο κόπο και μικρότερο κίνδυνο στην εργασία του μυλωνά, ενώ η λειτουργία του εξαρτιόταν λιγότερο από τις καιρικές και κλιματολογικές συνθήκες. Ο ανεμόμυλος από την άλλη υπήρξε το πιο σύνθετο δημιουργήμα μηχανισμού ευρείας χρήσεως της προβιομηχανικής τεχνολογίας, με δυνατότητα παραγωγής πολύ μεγαλύτερη από αυτή του υδρόμυλου¹²⁵⁴.

Ο συνδυασμός του ιστίου με την τεχνολογία του *υδραλέτη* οδήγησε στην επινοήση του ανεμόμυλου. Η προέλευσή του θεωρείται ότι ξεκινά από την εποχή των Φοινίκων, ενώ η πρώτη γνωστή εμφάνιση αλεστικού ανεμόμυλου τοποθετείται στο 634μ.Χ. στην Περσία¹²⁵⁵. Σχετικά με την εξάπλωση και τα είδη του η διεθνής έρευνα δεν έχει καταλήξει σε σαφή συμπεράσματα. Ο κατακόρυφος ευρωπαϊκός ανεμόμυλος, ο οποίος θεωρείται ως η πιο σημαντική επινοήση στα αλεστικά μέσα, εμφανίζεται μετά το 1000μ.Χ.¹²⁵⁶ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι σταυροφόροι είδαν τους ανεμόμυλους στην Ανατολή και μετέφεραν την τεχνική στη Δύση, απ' όπου βελτιωμένη ξαναπήρε το δρόμο προς την ανατολική Μεσόγειο¹²⁵⁷. Έχει προταθεί επίσης ότι στο Αιγαίο ο ανεμόμυλος ήταν γνωστός ήδη από τον 12ο αιώνα¹²⁵⁸. Φαίνεται πάντως ότι η τεχνολογία του αναπτύχθηκε στη βυζαντινή επικράτεια από τον 13ο αιώνα και κυρίως κατά τον 14ο, οπότε, σύμφωνα με τις αρχαιακές πηγές, απαντούν και οι πρωιμότεροι πυρήνες ανέγερσής τους, η Ρόδος¹²⁵⁹, η Λήμνος¹²⁶⁰, η χερσόνησος του Άθω και η ευρύτερη περιοχή¹²⁶¹. Φαίνεται επίσης ότι, είτε

¹²⁵⁴ Η ανάπτυξη και εξέλιξη των μορφών εκμετάλλευσης της αιολικής ενέργειας, παράλληλα με τις αντίστοιχες της υδραυλικής, οδήγησαν σε μαζική βελτίωση της παραγωγικότητας. Το γεγονός αυτό έχει χαρακτηριστεί ως πρώτη βιομηχανική επανάσταση ή άλλως η *επανάσταση των μύλων*, αν και νεότερες αναφορές είναι διστακτικές στον ορισμό αυτό. Βλ. Braudel, *Υλικός βίος*, τομ. Α', 3, 470-473. Ο ίδιος, ό.π., 150, αναγνωρίζει ως «βιομηχανική επανάσταση μόνον όταν η καινοτομία είναι τέτοια που επιφέρει διαδοχή. Οι ανεμόμυλοι και οι νερόμυλοι αναπαράχθηκαν και τελειοποιήθηκαν, αλλά η επανάσταση παρέμεινε στάσιμη».

¹²⁵⁵ Βλ. Κυδωνιάτης, *Άγροτικά κατασκευαί*, 145. Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Αιγαιοπελαγίτικοι άνεμόμυλοι». Η ίδια, «Ελληνικοί άνεμόμυλοι». Νομικός, «Λειτουργία».

¹²⁵⁶ White, *Medieval Technology*, 82-87. Νομικός, «(Νερόμυλοι - Ανεμόμυλοι)».

¹²⁵⁷ Notebaart, *Windmühlen*.

¹²⁵⁸ Δημητροκάλλης, «Άνεμόμυλοι».

¹²⁵⁹ Η πρωιμότερη μνεία σε γραπτές πηγές απαντά το 1249, βλ. Ντέλλας, «Ανεμόμυλοι Ρόδου», 279. Το 1391 ο περιηγητής N. De Martoni βεβαιώνει την παρουσία 14 ανεμόμυλων στο λιμάνι της Ρόδου (βλ. Gabriel, *La Cité de Rhodes I*, 59).

¹²⁶⁰ Παλιό πρακτικό της Λήμνου του 1304 αναγράφει μεταξύ των υδρομυλώνων «...και ανεμομύλωνα έγγιστα αυτών» (βλ. *Actes de Lavra II* έγγρ.99, στ.39), ενώ απαντούν και άλλες πολλές αναφορές στα αγορεύτικα έγγραφα (ό.π., 144, 145, 148). Σε πρακτικό επίσης της Λήμνου του έτους 1430 απαντά ο όρος «ανεμομύλων» (βλ. *Actes de Dionysiou*, 148, 150, 151).

¹²⁶¹ Σε πλαστό χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (με βέβαιη χρονολογία το 1302) υπάρχει αναφορά για «παλαιόν ανεμόμυλον» στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. (*Actes de Xéropotamou*, 250. Βλ. και Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος Β'1*, 204). Σε έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου αναφέρεται ανεμόμυλος στην περιοχή του κάμπου του Στρυμόνος το 1323 (*Actes de Chilandar*, έγγρ.92, στ.143. Βλ. και Παπάγγελος, «Σίτος», 97). Σε δωρητήριο έγγραφο της μονής Κουτλουμουσίου του 1362 αναφέρεται μεταξύ άλλων στη θέση Σκάλα και ένας ανεμόμυλος (*Actes de Kutlumas*, 98). Γενικά για τους βυζαντινούς ανεμόμυλους βλ. Γ. Δημητροκάλλης, «Άνεμόμυλοι». Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι μοναδικές περιπτώσεις ταύτισης αρχαιολογικών καταλοίπων στρογγυλών σε κάτοψη κτισμάτων με ανεμόμυλους στην Παλαιόπολη Κυθήρων (*Koukoulis*, «A late Byzantine windmill») και στο μεσαιωνικό Βελούχοβο (σημερινό Κάλλιο) κοντά στο Λιδωρίκι (βλ. Bakhuizen, «Velouchono», fig.4).

τον εφεύραν οι ίδιοι οι σταυροφόροι, είτε τον είδαν στην Ανατολή και τον μετέφεραν στην Ευρώπη, ή τέλος τον πήραν από την Ευρώπη και τον διέδωσαν, είναι γεγονός ότι ο ρόλος που έπαιξαν στη μεταφορά και εξάπλωσή του είναι αναμφισβήτητα πολύ μεγάλος, αφού όπου εγκαθίσταντο έχτιζαν και ανεμόμυλους.

Από τις αρχές του 15ου αιώνα η ανέγερση ανεμόμυλων φαίνεται ότι γενικεύεται. Μεταξύ του 1406-1420 εικονίζονται σε σχέδια του Buondelmonti ανεμόμυλοι σε οχυρώσεις όπως στην Κωνσταντινούπολη, στην Καλλίπολη και στην Κεφαλονιά. Από μαρτυρίες περιηγητών και απεικονίσεις σε χειρόγραφα και χαρακτηριστικά μαθαίνουμε ότι υπήρχαν ανεμόμυλοι σε νησιά, όπως στη Ρόδο¹²⁶² (εικ.Γ'79), την Κρήτη και τη Χίο. Στην Πελοπόννησο οι πρώτοι ανεμόμυλοι καταγράφονται στο κάστρο της Μεθώνης λίγο πριν τα τέλη του 15ου αιώνα¹²⁶³ και στην Ακροναυπλία λίγο νωρίτερα από το 1530¹²⁶⁴. Κατά τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715) καταγράφεται πιθανότατα ανεμόμυλος και στην Κορώνη¹²⁶⁵. Στις παραπάνω καστροπολιτείες η πρωτοβουλία ανέγερσης ανεμόμυλων ανήκε κατά κύριο λόγο σε Βενετούς¹²⁶⁶ (εικ.Γ'80). Η επάρκεια ψωμιού ήταν πρώτιστο μέλημα των Βενετών και με την ανέγερση ανεμόμυλων πίστευαν ότι θα αντιμετώπιζαν το πρόβλημα, ειδικά σε περιόδους πολιορκίας, καθώς υδρόμυλοι βρίσκονταν σε κατάλληλα σημεία εκτός οχυρώσεων. Η πλατιά εξάπλωση των ανεμόμυλων συνεχίστηκε μέχρι και τον 18ο σε όλα τα νησιωτικά συμπλέγματα (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Κρήτη, Σποράδες, νησιά Αιγαίου, Σαρωνικού και Ιονίου) και σε ορισμένα παραλιακά μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας (ανατολικές και νότιες ακτές της Πελοποννήσου, στις δυτικές ακτές απέναντι από τα Επτάνησα, στη Χαλκιδική και σπανιότερα στις ακτές της Μακεδονίας και της Θράκης), πρόσφορα για αξιοποίηση της αιολικής ενέργειας και παράλληλα στερημένα από υδατικούς πόρους που δεν ευνοούσαν τη λειτουργία των απλούστερων και οικονομικότερων υδρόμυλων¹²⁶⁷.

Βασική προϋπόθεση για την εγκατάσταση και λειτουργία ανεμόμυλου ήταν η εξασφάλιση της απρόσκοπτης κίνησης ενός συνεχούς ρεύματος αέρα. Κατάλληλες ήταν οι περιοχές όπου υπήρχε αρκετή ανεμοδύναμη σε συχνότητα και ένταση από τη μία και έλλειψη νερού από την άλλη, η οποία δρούσε περιοριστικά, ορισμένες τουλάχιστον εποχές του έτους, για τη λειτουργία υδρόμυλων. Βρίσκονταν κατά κανόνα έξω από τους οικισμούς, σε υψώματα ή σε λόφους, ώστε να προσβάλλονται από τους ισχυρούς και παρατεταμένους ανέμους που πνέουν κάθε εποχή, ιδιαίτερα στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου¹²⁶⁸. Ήταν είτε μεμονωμένοι, είτε ενταγμένοι σε μικρές ομάδες ή συγκροτήματα,

¹²⁶² Ντέλλας, «Ανεμόμυλοι Ρόδου».

¹²⁶³ Φουτάκης, *Μεθώνη*, 192, 194, 197-199. Γερμανίδου, «Ανεμόμυλοι Μεθώνης».

¹²⁶⁴ Πανοπούλου, «*To territorio του Ναυπλίου*», 363.

¹²⁶⁵ Ο σωζόμενος σήμερα ανεμόμυλος έξω από το κάστρο της Κορώνης είναι μετεπαναστικό κτίσμα (βλ. Περρωτής, «Ανεμόμυλος Κορώνης», 714-175). Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους πιθανόν χρονολογείται και ανεμόμυλος στη Σκάλα Μελιγαλά (βλ. Κουμανούδης, *Ανεμομυλικά*, 139). Γερμανίδου, «Μύλοι», 114.

¹²⁶⁶ Κουμανούδης, «Ανεμομυλική προσφορά». Στη Ρόδο η ανέγερση των ανεμόμυλων κατά την επικρατέστερη θεωρία ανατέθηκε σε Γενοβέζους, βλ. Ντέλλας, «Ανεμόμυλοι Ρόδου», 279-280.

¹²⁶⁷ Γενική βιβλιογραφία για τους ανεμόμυλους: Λειμονά-Τρεμπέλα, «Πεταλόσχημοι ανεμόμυλοι». Η ίδια, «Αιγαιοπελαγίτικοι ανεμόμυλοι». Η ίδια, «Ελληνικοί ανεμόμυλοι». Βάος –Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*. Calvert, «Windmills of Lasithi». Κουμανούδης, «Ο ξετροχάρης ανεμόμυλος». Δημητρόπουλος, «*Ελαιοτριβεία, μύλοι*». Μουζάκης, «Αγροτικές εγκαταστάσεις», 267, 270, 318-322. Μουζάκης – Νομικός – Σπέης, *Οι Ανεμόμυλοι*.

¹²⁶⁸ Παναγιωτόπουλος, «Η σχεδόν νήσος Μάνη».

τα μυλοτόπια, τα οποία εξυπηρετούνταν από ένα δίκτυο οδοποιίας για την διευκόλυνση της διακίνησης των φορτωμένων ζώων με σιτηρά και αλεύρια. Στα μυλοτόπια η διάταξη των ανεμόμυλων ακολουθούσε συνήθως την κορυφογραμμή, αλλά άφηναν πάντοτε ανοικτό το αλεστικό μέτωπο ο καθένας του άλλου, ώστε ο αέρας να φτάνει απρόσκοπτα στις φτερωτές. Σε περιοχές που είχαν ελάχιστη εξάρτηση από το επίσημο κράτος η διαμόρφωση ιδιαίτερων κανόνων εθιμικού δικαίου για τη ρύθμιση των αναφερόμενων διαφορών σχετικά με την ανέγερση των ανεμόμυλων υπήρξε φυσική συνέπεια¹²⁶⁹. Παράλληλα δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι γεωφυσικές αλλά και οι στρατιωτικές επισιτιστικές ανάγκες κατά τη διάρκεια μακροχρόνιων πολεμικών επιχειρήσεων, επέβαλλαν την εγκατάσταση ανεμόμυλων μέσα στον χώρο κάποιου κάστρου¹²⁷⁰, ούτως ώστε να μπορούν να είναι ανεξάρτητοι, σε περίπτωση εχθρικής πολιορκίας. Είναι μια συνήθεια η οποία συναντάται από παλιά, στη Δύση, ενώ φαίνεται ότι ήταν κανόνας ιδιαίτερα για τις κτήσεις της Βενετίας¹²⁷¹.

Όπως οι υδρόμυλοι, έτσι και οι ανεμόμυλοι αποτελούσαν σημαντική επένδυση κεφαλαίου, η οποία στόχευε στην εξυπηρέτηση μεγάλων αναγκών σε άλεση¹²⁷². Η κατασκευή τους απαιτούσε υψηλή τεχνογνωσία και κυρίως μεγάλη οικονομική δύναμη προκειμένου να ανεγερθούν αλλά και να συντηρηθούν. Ως εκ τούτου μπορεί να αποτελούσαν ατομική ιδιοκτησία, ιδιαίτερα πλούσιων γαιοκτημόνων¹²⁷³, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις που ανήκαν στην κοινότητα, πιθανότατα για να μπορούν να προστατεύονται και να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη λειτουργία τους¹²⁷⁴. Συχνά ανήκαν σε μεγαλύτερο πλήθος ιδιοκτητών, σύμφωνα με τον θεσμό της συνιδιοκτησίας που είχε μεγάλη ανάπτυξη, ή σε μοναστήρια, όχι μόνο για τη δική τους εύκολη και ανέξοδη παραγωγή αλεύρου, αλλά κυρίως γιατί προσέφεραν μεγάλη απόδοση και τους δινόταν έτσι η δυνατότητα να ελέγχουν την παραγωγή, να εισπράττουν ένα σεβαστό εισόδημα και να επεμβαίνουν στις εμπορικές δραστηριότητες του τόπου τους. Δεν έλειπαν όμως και οι αφιερώσεις ή δωρεές ανεμόμυλων σε μοναστηριακά ιδρύματα ως μνημόσυνα για τη σωτηρία της ψυχής¹²⁷⁵.

Στον λόφο της μονής Καβελλάρη στη Λαγκάδα οι δύο κυκλικοί πύργοι, που σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση, ένας στα βόρεια του μοναστηριού κι ένας στα νότια στη θέση Αμπέλια, θα πρέπει να ταυτιστούν με ανεμόμυλους (εικ.Γ'81). Πρόκειται για δύο κυλινδρικά κτίσματα, θεμελιωμένα πάνω στον φυσικό βράχο, σε έδαφος με έντονη κατωφέρεια, τα οποία παρουσιάζουν κοινά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (εικ.Γ'82,Γ'83). Το χαμηλότερο σημείο θεμελίωσής τους βρίσκεται στα βόρεια και ως εκ τούτου προς βορρά το ύψος τους είναι μεγαλύτερο. Η πρόσβαση στον νότιο πύργο είναι αδύνατη σήμερα λόγω της πυκνής βλάστησης, ενώ η κατάσταση

¹²⁶⁹ Για τη θέση των ανεμόμυλων και γενικά για το δίκαιο του αέρα βλ. Notebaart, *Windmühlen*, 87-98. Blom, *The Windmills*. Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 268-273.

¹²⁷⁰ Σε απεικονίσεις περιηγητών εμφανίζονται ανεμόμυλοι πάνω στα οχυρωματικά έργα των κάστρων Μεθώνης και Ναυπλίου, αλλά και σε κτήρια μέσα στον περίβολο κάστρου, όπως στην Ύδρα και στον Χάνδακα. Έναν σχολιασμό των σχετικών απεικονίσεων των ανεμόμυλων βλ. Κουμανούδης, «Ανεμομυλική προσφορά», 117-119, όπου οι απεικονίσεις διάφορων τύπων μύλων.

¹²⁷¹ Orsatelli, *Les Moulins*, 94-96. Μαραγκάκης, *Νερόμυλοι Ρεθύμνου*, 51.

¹²⁷² Για την αξία του κτηρίου και της λειτουργίας του ανεμόμυλου βλ. και Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 275-287.

¹²⁷³ Balta, *L' Eubée*, 23.

¹²⁷⁴ Δημητρόπουλος, *Μύκονος*, 424.

¹²⁷⁵ Μουζάκης, *Μοναχισμός*, 126-128. Ο ίδιος, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*.

διατήρησής του είναι πολύ κακή, με το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής να έχει καταρρεύσει. Ο βόρειος πύργος διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση κι ως εκ τούτου επιτρέπει μερικό σχολιασμό. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του στα βόρεια φτάνει τα 5,5μ. Η εξωτερική του διάμετρος είναι 4,5μ. και το πάχος της τοιχοποιίας του 65-70εκ. Μία μικρή θύρα, ύψους 86εκ. και πλάτους 63εκ., με οριζόντιο μονολιθικό ανώφλι ανοίγεται στα δυτικά, 2μ. ψηλότερα από το έδαφος (εικ.Γ'84). Όμοια μικρή θύρα ανοίγεται και στα δυτικά του νότιου πύργου. Το κτίσμα στεγάζεται με θόλο (φουρνικό) (εικ.Γ'85) και είναι κτισμένο με αργολιθοδομή. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τυφεκιοθυρίδες και βοηθητικές κόγχες (εικ.Γ'86, Γ'87). Στα νότια, κάτω από τον θόλο, διαμορφώνεται μεγάλη τραπεζοειδής κόγχη (εικ.Γ'88). Στη στάθμη του κατωφλιού της θύρας υπάρχει λίθινη προεξοχή περιμετρικά (*πατούρα*) για στήριξη ξύλινου πατώματος (εικ.Γ'89). Χαμηλότερα διαμορφώνεται υπόγειος χώρος, επιχρισμένος με σκληρό υδραυλικό κονίαμα. Δύο ορθογώνια μικρά παράθυρα ανοίγονται προς τον βορρά, ένα στον κυρίως χώρο και ένα μικρότερο στον υπόγειο (εικ.Γ'90). Η περιμετρική τοιχοποιία ξεπερνά σε ύψος τον θόλο (εικ.Γ'84), αλλά η απόληξή της έχει καταστραφεί. Πάνω από το εξωράχιο εντοπίστηκαν ίχνη κλίμακας ή κάποιας λιθόκτιστης κατασκευής¹²⁷⁶ (εικ.Γ'91, Γ'92), ενώ εξωτερικά της τοιχοποιίας στα νότια και ανατολικά υπάρχουν λίθινες προεξοχές, «πατήματα», για την άνοδο πάνω στη στέγη και τη μετακίνηση περιμετρικά του κτίσματος (εικ.Γ'93).

Οι δύο κυκλικοί πύργοι αναφέρονται από τους κατοίκους του οικισμού της Λαγκάδας ως ληνοί. Πράγματι, στο κατώτερο σημείο του υπόγειου χώρου ανοίγεται στα βόρεια μικρή τετράγωνη οπή (εικ.Γ'90). Εξωτερικά του πύργου, μπροστά από την οπή οι επιφανειακοί καθαρισμοί κατέδειξαν πρόχειρο υπολήνιο, λαξευμένο στον φυσικό βράχο, αλλά φραγμένο πλέον με λίθους και χώμα (εικ.Γ'94). Τα μορφολογικά, ωστόσο, χαρακτηριστικά των δύο κτισμάτων δεν συνάδουν με τη χρήση αυτή. Οι θέσεις των δύο πύργων, σε υψώματα εκτεθειμένα στους βόρειους-βορειοδυτικούς κυρίως ανέμους, που είναι οι πιο συχνοί και οι πλέον ισχυροί άνεμοι στην περιοχή, τα κατάλοιπα λίθινης κατασκευής πάνω από το εξωράχιο του θόλου, η περιμετρική τοιχοποιία που προεξέχει αυτού, η μεγάλη τραπεζοειδής κόγχη στο εσωτερικό (*σοκαρότρυπα*)¹²⁷⁷ αλλά και οι λίθινες προεξοχές εξωτερικά του τοίχου, μαρτυρούν ότι η αρχική λειτουργία των κτισμάτων δεν μπορεί να ήταν αυτή της οινοποιίας. Παραδείγματα, άλλωστε, κυλινδρικών ληνών είναι πολύ σπάνια τόσο στους αρχαίους και βυζαντινούς χρόνους όσο και στους μεταβυζαντινούς, και όσα έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα είναι κατά βάση υπαίθρια¹²⁷⁸.

Με βάση τα αρχιτεκτονικά τους κατάλοιπα οι δύο κυκλικοί πύργοι ταυτίζονται με ανεμόμυλους. Ανήκουν στον τύπο Β'Ι του Notebaart¹²⁷⁹ ή στον τύπο του κυλινδρικού μεσογειακού πυργόμυλου¹²⁸⁰, σύμφωνα με την κατάταξη των Βάου - Νομικού¹²⁸¹. Από

¹²⁷⁶ Η φωτογράφιση πάνω από τη στέγη του κτίσματος πραγματοποιήθηκε κάτω από δύσκολες συνθήκες, καθώς η πρόσβαση στη στέγη είναι αδύνατη χωρίς την τοποθέτηση σκαλωσιάς περιμετρικά.

¹²⁷⁷ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 171-172.

¹²⁷⁸ Π.χ. Ληνός στη μονή του Προδρόμου της Νίκιας στο Γούμερο του δήμου Ωλένης, ο οποίος βρίσκεται εντός του μοναστηριακού περιβόλου και είναι μεταβυζαντινής περιόδου (17ου-18ου αι.). Πρόκειται για υπαίθριο κτιστό ληνό, κυλινδρικό λιθόκτιστο, με διαμ. χείλους 1.10μ. και μέγιστο ύψος 1.42μ. Έχει και υπολήνιο σε μορφή λιθόκτιστης λεκανόσχημης δεξαμενής, βάθους 0.60μ. και διαμ. εσωτ. χείλους 0.75μ. (Βλ. Αθανασούλης, «Μοναστηριακά πατητήρια»). Βλ. και πατητήρι νεότερων χρόνων στην αρχαία Φιγάλεια της ορεινής Ηλείας (βλ. Αραπογιάννη, «Ληνοί της Φιγάλειας», 53-57, πιν. 28, εικ.8,9).

¹²⁷⁹ Notebaart, *Windmühlen*, το αντίστοιχο κεφάλαιο.

¹²⁸⁰ Νομικός, «(Νερόμυλοι - Ανεμόμυλοι)», 191-200.

τους αλεστικούς μηχανισμούς, τις φτερωτές και την στέγασή τους δεν σώζεται κανένα ίχνος και, ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατό να αποσαφηνισθεί εάν άνηκαν στον πιο συνηθισμένο τύπο του *ζετροχάρη* ανεμόμυλου με περιστρεφόμενη κουκούλα (*τρούλα*) για τον προσανατολισμό της φτερωτής ή του σπανιότερου *αζετροχάρη* ή *μονόκαιρου*, με κατακόρυφη σταθερά προσανατολισμένη φτερωτή¹²⁸². Λόγω του επικλινούς εδάφους, στο οποίο έχουν θεμελιωθεί οι πύργοι, φαίνεται πιο πιθανό οι φτερωτές τους να ήταν σταθερά προσανατολισμένες προς τα βόρεια-βορειοδυτικά, πλευρά στην οποία τα κτίσματα λαμβάνουν το μεγαλύτερο ύψος και η οποία ήταν εκτεθειμένη στους ισχυρότερους άνεμους της περιοχής¹²⁸³. Ως προς την τυπολογία της εσωτερικής δομής και διαμόρφωσης ήταν μονόπατοι, με θολοσκέπαστο κατώ και έναν όροφο πάνω από τον θόλο, ο οποίος ήταν ο κύριος χώρος του ανεμόμυλου, όπου βρισκόταν ο αλεστικός μηχανισμός με τις μυλόπετρες και ο μηχανισμός κίνησης με τα ξύλινα τμήματα που έφερε και τη φτερωτή (*εικ.Γ'95*). Οι θολωτοί ανεμόμυλοι δεν είναι ιδιαίτερα συχνοί στον ελλαδικό χώρο¹²⁸⁴. Συναντιούνται μόνο σε μονόπατους ανεμόμυλους, επειδή η έδραση της θολωτής οροφής δεν άφηνε χώρο για πατάρι. Το μεγάλο πλεονέκτημα της κατασκευής αυτή ήταν η αντοχή και η ανθεκτικότητα στις φθορές λόγω μη ύπαρξης ξυλείας. Η διάμετρος της βάσης των ανεμόμυλων του Καβελλάρη, περίπου 4,5μ., είναι μικρή σε σχέση με τις συνήθειες διαστάσεις των πυργόμυλων του Αιγαίου (των Κυκλάδων), ενώ το ύψος του ενός που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, 5,5μ., είναι συνηθισμένο¹²⁸⁵. Συνήθως στους κοινούς πυργόμυλους διαμορφωνόταν στο εσωτερικό λίθινη σκάλα, η οποία δεν δενόταν οργανικά με τον πύργο, αφού κτιζόταν μετά από αυτόν¹²⁸⁶ (*εικ.Γ'96*). Στον βόρειο πυργόμυλο του Καβελλάρη ίχνη λίθινης κλίμακας στο εσωτερικό δεν έχουν σωθεί, ενώ οποιαδήποτε παρόμοια κατασκευή θα περιόριζε κατά πολύ τον ωφέλιμο χώρο εντός του μύλου, ο οποίος είναι από κατασκευής πολύ περιορισμένος. Παράλληλα, θα απαιτούσε τη διαμόρφωση ανοίγματος - καταπακτής στον θόλο, προκειμένου να είναι δυνατή η άνοδος στο ανώι και στον χώρο του αλεστικού μηχανισμού, στοιχείο το οποίο απουσιάζει, ενώ φαίνεται ότι ο θόλος είναι κτισμένος ταυτόχρονα με το υπόλοιπο κτίσμα και δεν φέρει μετασκευές. Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν την υπόθεση ότι η πρόσβαση στο ανώι του βόρειου πυργόμυλου του Καβελλάρη γινόταν το πιθανότερο από το εξωτερικό, μέσω των

¹²⁸¹ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 62, 119, 132-133.

¹²⁸² Οι αρχαιότεροι τύποι ανεμόμυλων που συναντώνται στον ελλαδικό χώρο είναι τέσσερις. Ως αρχαιότερος θεωρείται ο *ταράλης* της Καρπάθου, σταθερού προσανατολισμού που λειτουργεί διαμέσου ενός συνεχούς αερίου ρεύματος σε δύο τύπους, κατακόρυφου και οριζόντιου άξονα. Ο *αζετροχάρης* ή *μονόπατος*, που αλέθει εκμεταλλευόμενος μόνο μια κατεύθυνση του αέρα και συνήθως είναι πεταλόσχημος και ο *ζετροχάρης*, ο πιο διαδεδομένος στα νησιά, του οποίου η κουκούλα γυρίζει με κατάλληλο μηχανισμό προς την κατεύθυνση που φυσάει πάντα ο δυνατός άνεμος. Βλ. Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Αιγαιοπελαγίτικοι ανεμόμυλοι».

¹²⁸³ Οι σταθεροί ανεμόμυλοι, χωρίς δυνατότητα προσανατολισμού, αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου και χρησιμοποιήθηκαν σε μέρη όπου συνήθως φυσούσε άνεμος από μία μόνο διεύθυνση, κυρίως στην Κρήτη, την Κάρπαθο και τη Σίφνο. Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 62-63. Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Αιγαιοπελαγίτικοι ανεμόμυλοι», 320-328.

¹²⁸⁴ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 138, 149-151. Τέτοιοι υπάρχουν σε διάφορα νησιά, όπως στη Σαντορίνη, την Ανάφη, τα Κύθηρα και αλλού. Βλ. και Κουμανούδης, *Ανεμομυλικά*, 48.

¹²⁸⁵ Στους ανεμόμυλους των Κυκλάδων οι εξωτερικές διαμέτροι των ανεμόμυλων είναι κατά κανόνα μεγαλύτερες, από 5,70 έως 6,40μ.. Όμως κανόνες αναλογίας στη σχέση εξωτερικής διαμέτρου και ύψους δεν υπάρχουν και είναι συνηθισμένες οι περιπτώσεις ψηλότερων πύργων με μικρότερη διάμετρο ή το αντίστροφο. Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 136.

¹²⁸⁶ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 152-154.

προεξέχοντων λίθινων πατημάτων στα νότια, όπου το έδαφος βρίσκεται σε πολύ ψηλότερη στάθμη, ώστε να διευκολύνεται η μετακίνηση του μυλωνά και η μεταφορά του προϊόντος. Στην περίπτωση αυτή τα λίθινα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στον χώρο αυτό, πάνω από το εξωράχιο του θόλου πιθανότατα ανήκουν στη βάση του αλεστικού μηχανισμού και δεν αποτελούν κατάλοιπα λίθινης σκάλας. Η μεγάλη τραπεζοειδής κόγχη στο εσωτερικό της τοιχοποιίας κάτω από τον θόλο ταυτίζεται με τις λεγόμενες *σοκαρότρυπες* και επιβεβαιώνει την λειτουργία του κτίσματος ως ανεμόμυλου. Αυτού του τύπου οι μεγάλες κόγχες, ορθογώνιες, τραπεζοειδείς ή καμπυλόσχημες, χρησίμευαν για το δέσιμο του σχοινιού προκειμένου να σταματήσει η φτερωτή¹²⁸⁷. Ο μικρός υπόγειος χώρος που διαμορφωνόταν κάτω από το ξύλινο δάπεδο του κατωγιού είναι στοιχείο που συναντάται συχνά στους ανεμόμυλους και προφανώς λειτουργούσε ως αποθηκευτικός¹²⁸⁸. Η απουσία, τέλος, του συνηθισμένου στους ανεμόμυλους οριζόντιου χώρου (η λεγόμενη *αυλή* ή *σκάρπα* ή *πλαγάδα*) περιμετρικά της βάσης των μύλων εξωτερικά, απαραίτητου για τη μετακίνηση του μυλωνά και τον προσανατολισμό της φτερωτής, επιβεβαιώνει ότι οι πυργόμυλοι του Καβελλάρη ήταν σταθερά προσανατολισμένοι προς τον βορρά¹²⁸⁹.

Ο μηχανισμός του ανεμόμυλου έχει την ίδια λογική με αυτή του υδρόμυλου, με τη διαφορά ότι είναι περισσότερο πολύπλοκος. Διαίρειται στον κινητικό μηχανισμό, τον οποίο αποτελούσε η φτερωτή με τον οριζόντιο άξονά της και το βοηθητικό σύστημα μετάδοσης της κίνησης με τα ξύλινα εξαρτήματά του και στον αλεστικό μηχανισμό με τις μύλοπετρες¹²⁹⁰. Η ενέργεια του ανέμου περιστρέφει την κατακορυφή φτερωτή και τον οριζόντιο άξονά της και στη συνέχεια η κίνηση μεταβιβάζεται, μέσα από τα κατάλληλα γρανάζια, στον κατακόρυφο άξονα πάνω στον οποίο είναι στερεωμένη η επάνω μύλοπετρα, ενώ η κάτω μύλοπετρα παραμένει σταθερή (εικ.Γ'97). Στους πυργόμυλους του Καβελλάρη δεν σώζεται κανένα ίχνος των μηχανισμών, του λίθινου και ξύλινου εξοπλισμού, όπως και κανένα ίχνος της αρχικής κάλυψής τους πάνω από τους μηχανισμούς, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η αποκατάσταση της αρχικής τους μορφής.

Οι δύο πυργόμυλοι του Καβελλάρη θα πρέπει να θεωρηθούν σύγχρονοι με την ίδρυση του μοναστηριού και να χρονολογηθούν από τα τέλη του 17ου ή μέσα στον 18ο αιώνα, εποχή που το μοναστήρι άκμαζε και είχε έντονη παραγωγική δραστηριότητα, όπως καταδεικνύουν τα κατάλοιπα των ποικίλων αγροτικών εγκαταστάσεων που εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο του, ληνοί, υδρόμυλοι, ανεμόμυλοι, αλώνια και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις¹²⁹¹. Στην χρονολόγηση αυτή συνάδουν ο οχυρός χαρακτήρας τους και τα έντονα αμυντικά τους στοιχεία, όπως τα ελάχιστα ανοίγματα, η μικρών διαστάσεων υπερυψωμένη θύρα και οι τυφεκιοθυρίδες. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά επιτρέπουν την υπόθεση ότι τα κτίσματα αυτά είχαν διπλή λειτουργία, αμυντική ως πολεμόπυργοι και

¹²⁸⁷ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 171-172.

¹²⁸⁸ Κουμανούδης, «Ο ξετροχάρης ανεμόμυλος», 212-213. Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 184-189.

¹²⁸⁹ Αυτός ο χώρος γύρω από τον ανεμόμυλο ήταν χώρος κίνησης αναγκαίος για τον μυλωνά στην προσπάθειά του να μεταβάλλει τον προσανατολισμό της φτερωτής ώστε να επιτύχει μεγαλύτερη απόδοση στην προσπίπτουσα αιολική ενέργεια. Στον χώρο αυτό συχνά απαντούν πακτωμένες στο δάπεδο δέστρες για το δέσιμο των αντενών ή των πανιών. Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 184-189. Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*, 306.

¹²⁹⁰ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 190 -223.

¹²⁹¹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 16. Μονή Παναγίας του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 212-220.

αλεστική ως ανεμόμυλοι. Με τον τρόπο αυτό λειτουργούσαν ως προπύργια άμυνας για το μοναστήρι, ενισχυόμενοι με μία επιπλέον χρηστική και απαραίτητη λειτουργία για τη διαβίωση της μοναστικής κοινότητας. Η πυργοειδής κυλινδρική μορφή τους εξυπηρετούσε αποτελεσματικά και τις δύο περιπτώσεις. Μεμονωμένοι, παρόλα αυτά, κυκλικοί πύργοι δεν συνηθίζονται στη Δυτική Μάνη, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις που όμως λόγω θέσης και μορφολογικών χαρακτηριστικών δεν μπορούν να ταυτιστούν με ανεμόμυλους¹²⁹². Συνήθως απαντούν ενσωματωμένοι στα κάστρα και στα οχυρά συγκροτήματα των Καπεταναίων, όπως στο οχυρό συγκρότημα του Γεωργίου Καπετανάκη στη Χαραυγή στα Σωτηριάνικα (εικ.Γ'98). Αξίζει να σημειωθεί κυκλικός πύργος στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου της μονής Τσίγκου στο Οίτυλο (τέλος 16ου ή αρχές 17ου αι.), εξωτερικής διαμέτρου 5μ. περίπου, του οποίου η εξωτερική όψη είναι στραμμένη προς τον βορρά, σε θέση τέτοια που να είναι εκτεθειμένη στους βόρειους ανέμους (εικ.Γ'99). Παρόλο που σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση η θέση του θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη λειτουργία του και ως ανεμόμυλου¹²⁹³.

Οι δύο πυργόμυλοι του Καβελλάρη φαίνεται ότι σε β' φάση, πιθανότατα μετεπαναστατικά, μετασκευάστηκαν σε ληνούς, με την απομάκρυνση των αλεστικών μηχανισμών, τη διαμόρφωση των υπόγειων χώρων κατάλληλα ως πατητήρια, τη διάνοιξη των οπών εκροής και των υποληνίων εξωτερικά για τη συγκέντρωση του γλεύκους. Για την ακριβή χρονολόγηση των δύο πυργόμυλων του Καβελλάρη κρίνεται αναγκαία η περαιτέρω διερεύνηση, με εκτεταμένους καθαρισμούς και ίσως ανασκαφική διερεύνηση, ώστε να διακριβωθεί ο τρόπος λειτουργίας τους και να πραγματοποιηθεί πιο σχολαστική τεκμηρίωση.

Ένας ακόμα κυκλικός πύργος υψώνεται σε αγροτική περιοχή, στ' ανατολικά του οικισμού της Λαγκάδας, βορειοδυτικά του λόφου του Καβελλάρη (εικ. Γ'100-101). Φέρει κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά με τους δύο πυργόμυλους του Καβελλάρη, αλλά, αντίθετα με τους παραπάνω κυλινδρικούς ανεμόμυλους, αυτός είναι κολουροκωνικού σχήματος, με ευθύγραμμη εξωτερική επιφάνεια και με τη διάμετρο της βάσης του να είναι μεγαλύτερη από τη διάμετρο της κορυφής, στοιχείο ενδεικτικό οψιμότερης κατασκευής¹²⁹⁴. Η διάμετρος της κορυφής του είναι περίπου 4μ. Σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από τους προηγούμενους και σήμερα είναι ενταγμένος στον περίβολο μικρού κτηνοτροφικού συγκροτήματος. Είναι κι αυτός θεμελιωμένος σε επικλινές έδαφος και λαμβάνει το μέγιστο ύψος του στα δυτικά. Στ' ανατολικά, εντός του περιβόλου, όπου η στάθμη του εδάφους βρίσκεται ψηλότερα, ανοίγεται μία μικρή τοξωτή θύρα, και πιο πάνω μία μικρή τετράγωνη φωτιστική θυρίδα. Στα νοτιοδυτικά ανοίγονται δύο μικρά ορθογώνια παράθυρα. Εσωτερικά είναι θολοσκέπαστος, και περιμετρικά στους τοίχους σώζει μικρές

¹²⁹² Στη Λαγκάδα σώζεται ένας κυκλικός πύργος μέσα στον οικισμό, ο λεγόμενος «γουλάς», ο οποίος είναι μεγαλύτερος σε διάμετρο, 7μ. περίπου, βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση και δεν μπορεί να ταυτιστεί με ανεμόμυλο λόγω θέσης. Χρονολογείται στην όψιμη τουρκοκρατία και έχει συσχετιστεί με καθαρά αμυντική λειτουργία. Το ίδιο ισχύει και για τον κυκλικό πύργο στο τείχος της Βέργας, διαμέτρου 8μ. περίπου και με κανονιοθυρίδες, ο οποίος ανεγέρθηκε το 1826 προκειμένου να αντιμετωπίσουν οι μανιάτες τον Ιμπραήμ. Ένας ακόμα εντοπίζεται εντός του κάστρου της Ζαρνάτας, με διάμετρο 10μ. σχεδόν, αμυντικής προφανώς χρήσης. Μεσαιωνικοί κυλινδρικοί αμυντικοί πύργοι-βίγλες στη Μεσσηνία, της Α' Ενετοκρατίας, 13ου-15ου αι., απαντούν στο Μεμί Κορώνης, στη θέση Λούτσα στη Φοινικούντα και στη θέση Λίμνη Παπά κοντά στη Μεθώνη (βλ. Κοντογιάννης, «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας», 306, εικ.13, 14).

¹²⁹³ Βλ. και παρακάτω, Μέρος Γ'. V. Ληνοί & Οίνος, 286-292.

¹²⁹⁴ Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος*, 134.

τετράγωνες κόγχες και την τραπεζιόσχημη μεγάλη κόγχη (*σοκαρότρυπα*), κάτω από τον θόλο ανατολικά (εικ.Γ'102). Υπόγειος χώρος δεν διαμορφώνεται αλλά πάνω από το τόξο της θύρας προεξέχει περιμετρικά λίθινη *πατούρα* για τη στερέωση ξύλινου πατώματος, στοιχείο που μαρτυρά ότι ο χώρος διαιρείτο σε δύο πατώματα. Η περιμετρική τοιχοποιία σώζεται ψηλότερα από το εξωράχιο του θόλου, αλλά η απόληξή της δεν σώζεται. Στο σωζόμενο αυτό στηθαίο προεξέχει πάνω από τη θύρα τμήμα από την κάποτε υπάρχουσα καταχύστρα (;). Από τον ξύλινο μηχανισμό του μύλου και την κάλυψη αυτού δεν σώζεται κανένα ίχνος. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά παραπέμπουν σε μια πιθανή χρονολόγησή του μέσα στον 19ο αιώνα.

Η ύπαρξη ανεμόμυλων στη Λαγκάδα είναι μοναδική στη Δυτική Μάνη. Εξαίρεση αποτελεί ο κυκλικός πύργος που ενσωματώθηκε σε μεταγενέστερη εποχή στην πυργοκατοικία Κουμουνδούρου, στην πλαγιά, κάτω από το κάστρο της Ζαρνάτας, ο οποίος έχει ταυτιστεί με ανεμόμυλο με βάση δύο ενετικές χαλκογραφίες του κάστρου (του 1700) που αναφέρουν το κτίσμα ως *molino di vende* και θεωρείται κτίσμα της Β' Βενετοκρατίας¹²⁹⁵ (εικ.Γ'103-Γ'105). Οι θολοσκέπαστοι ανεμόμυλοι του Καβελλάρη βρίσκουν παράλληλα στους παλαιότερους ανεμόμυλους των Κυθήρων, με μειωμένο πάχος λιθοδομής, το οποίο σχετίζεται με μικρότερο ύψος κορμού και μικρότερη διάμετρο ανεμοτροχού¹²⁹⁶ (εικ.Γ'106-Γ'107). Στη Λακωνική Μάνη σώζεται μικρός αριθμός ανεμόμυλων, δύο παραθαλάσσιοι στον Γερολιμένα, και τρεις σε πλαγιές στα χωριά Μαρμάρι και Σπείρα, όλοι όμως νεότερης εποχής, μεγάλης διαμέτρου και παχιάς τοιχοποιίας, στον τύπο του ξετροχάρη, με περιστρεφόμενη τούρλα¹²⁹⁷ (εικ.Γ'108).

Στο μοναστήρι του Καβελλάρη πέρα από την υδραυλική ενέργεια για το άλεσμα των δημητριακών χρησιμοποιήθηκε και η αιολική. Η παράλληλη ή διαδοχική χρήση των ανεμόμυλων και των υδρόμυλων ανάλογα με την εποχή ή τα διαθέσιμα ύδατα σε μια περιοχή που το νερό δεν ήταν δεδομένο, εξασφάλιζε σταθερότητα στην παραγωγή και πιθανότατα μόνιμο πλεόνασμα, άρα εμπορική δραστηριότητα. Η ύπαρξη ανεμόμυλων στον ομώνυμο λόφο, των πιο σύνθετων μηχανισμών δυτικής προέλευσης της προβιομηχανικής τεχνολογίας, υποδεικνύει ενδεχομένως τις σχέσεις του κτήτορα με τη Δύση και οπωσδήποτε απέβλεπε στην επίδειξη της οικονομικής του δύναμης, μια δύναμη που μόνο ένας πλούσιος γαιοκτήμονας ή ένα ισχυρό μοναστήρι θα μπορούσε να έχει.

¹²⁹⁵ Andrews, *Castles*, 244, pl. IV. Κυριάκος, «Το κάστρο της Ζαρνάτας», 40, εικ.7, 8.

¹²⁹⁶ Κουμανούδης, *Ανεμομυλικά*, 48.

¹²⁹⁷ Γερμανίδου, «Μύλου», 114.

V. ΛΗΝΟΙ & ΟΙΝΟΣ

Οι κλιματικές και κυρίως οι γεωμορφολογικές συνθήκες της Μάνης, με το ιδιόμορφο πετρώδες και άγονο έδαφός της, φαίνεται πως δεν επέτρεψαν στο παρελθόν την άσκηση της αμπελουργίας και της οινοπαραγωγής σε ευρεία κλίμακα¹²⁹⁸. Τα σλαβικά παρόλα αυτά τοπωνύμια, όπως Βίνινα στη Λαγκάδα, Λοσνά (από το σλάβικο *loza* = κλήμα) στον κοντινό συνοικισμό της Πλάτσας και Σαϊδόνα (από το σλαβικό *sada* = αμπελώνας-κήπος), μαρτυρούν αμπελοοινική παραγωγή γύρω ή έξω από τους μανιάτικους οικισμούς του βορειοδυτικού τμήματος ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους¹²⁹⁹. Στις γραπτές πηγές η αμπελουργία απαντά ως γεωργική παραγωγική διαδικασία στην Έξω Μάνη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο¹³⁰⁰, ενώ στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι της Πλάτσας απεικονίζεται στον τοιχογραφικό διάκοσμο ο Άγιος Τρύφωνας, προστάτης της αμπελουργίας¹³⁰¹. Σε κατάστιχα του 14ου αιώνα αναφέρονται αμπέλια που καλλιεργούνταν στον Αλμυρό, στις Κάλυβες¹³⁰² και στη Λαγκάδα, περιοχές που είχαν δοθεί το 1336 ως φέουδο στον Νικόλαο Acciaiuoli της Φλωρεντίας από την Αικατερίνη Β΄ του Βαλουά¹³⁰³. Τα αμπέλια άνηκαν στον φεουδάρχη (*de jure despotico* ή *vinea despotico*¹³⁰⁴) ή σε ανεξάρτητους καλλιεργητές που είχαν εκμισθώσει τη γη με την υποχρέωση να καταβάλουν φόρο σε χρήμα ή σε είδος (κρασί ή μούστο)¹³⁰⁵. Το *vinea despotico* απέδιδε ετησίως στη Λαγκάδα 15 υπέρπυρα¹³⁰⁶. Την μεγαλύτερη παραγωγή τον 14ο αιώνα φαίνεται πως την έκανε η περιοχή του Αλμυρού, καθώς αναφέρεται εκεί αμπέλι που βρισκόταν στη θέση Βάλτα και απέδιδε ετησίως 30 υπέρπυρα¹³⁰⁷.

Για την αμπελουργία στη μεταβυζαντινή Έξω Μάνη αντλούμε πληροφορίες κυρίως από τις γραπτές πηγές. Στις αρχές του 17ου αιώνα, το 1619, στην έκθεση που έστειλε ο Chateaurenault προς τον δούκα του Νεβέρ για τη Μάνη και τους Μανιάτες αναφέρεται μεταξύ άλλων προϊόντων ότι η περιοχή είναι ικανώς γόνιμη σε οίνους¹³⁰⁸. Στα αμπέλια της Έξω Μάνης αναφέρεται ο Εβλιγιά Τσελεμπί το 1670, σύμφωνα με τον οποίο στον

¹²⁹⁸ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 60-70.

¹²⁹⁹ Malingoudis, *Studien*, 66, 98, 116, 185.

¹³⁰⁰ Από τον 13ο αιώνα και εξής πληθαίνουν οι μαρτυρίες για αμπελοκαλλιέργεια στη λακωνική γη. Αμπέλια καταγράφονται μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων γαιοκτημόνων, μοναστηριών και ναών με ιδιαίτερη συχνότητα τον 14ο και 15ο αιώνα. Βλ. Σκάγκος, «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία».

¹³⁰¹ Απεικονίζεται σε στηθάριο στον βόρειο τοίχο του νότιου κλίτους, οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή το 1348/49. Βλ. Μουρίκη, *Τοιχογραφίες Αγίου Νικολάου Πλάτσας*.

¹³⁰² Αναφέρεται το τοπωνύμιο Calivia, Kalyvais, Calivie ή Calidie και οι εκδότες των καταστίχων υποστηρίζουν την ταύτισή του με τον οικισμό Κάλυβες της Καρδαμύλης (βλ. Longnon - Topping, *Documents*, 19-20, 24-25, 39, 254. Topping, «Le Régime agraire», 260. Carile, *La rendita feudale*). Ο Κόμης θεωρεί την υπόθεση αυτή παρακινδυνευμένη και υποστηρίζει ότι ο οικισμός ιδρύθηκε στη διάρκεια του 18ου αιώνα (βλ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 292-293), ωστόσο από τον οικισμό αυτό έχουν σωθεί ιδιωτικά έγγραφα, τα οποία χρονολογούνται από τον 16ο αιώνα (βλ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά»). Η περιοχή είναι αρκετά εύφορη και πιθανόν εκεί να είχαν τις καλλιέργειές τους οι κάτοικοι της Καρδαμύλης (βλ. και Κόμης, ό.π., 293, σημ.170).

¹³⁰³ Longnon - Topping, *Documents*, 19-20. Στα αρχεία αναφέρονται επίσης αμπέλια στην Τσίμοβα (Αρεόπολη).

¹³⁰⁴ Για τα δεσποτικά χωράφια και τους δεσποτικούς αμπελώνες βλ. Lefort, «Radolibos», 202 [=Lefort, *Société rurale*, 167-168, σημ.34]. Kaplan, «Viticulture byzantine», 173, 183-184. Αναγνωστάκης, *Οινικός πολιτισμός*, 51-57.

¹³⁰⁵ Αναγνωστάκης, *Οινικός πολιτισμός*, 20-21.

¹³⁰⁶ Longnon - Topping, *Documents*, 23-6, 28, 253-4.

¹³⁰⁷ Longnon - Topping, ό.π., 26.7-9, 28, 278-9.

¹³⁰⁸ Βρετός, «Άπόπειρα άναστατώσεως».

Αλμυρό, γύρω από τους μύλους, και στη Μαντίνεια είχαν τα αμπέλια τους οι κάτοικοι της Ζαρνάτας¹³⁰⁹. Αμέτρητα αμπέλια αναφέρει και στο χωριό «Μπίγγα», ένα από τα προάστια του φρουρίου της Ζαρνάτας, λίγο ανατολικότερα από τις Γαϊτσές¹³¹⁰. Νοτιότερα, αναφέρει αμέτρητα αμπέλια στη Λιασίνοβα (Προσήλιο), στο Λάκτενι (=Λάκκος), στο Πραστείο και στην Ανδρούβιστα (Αρντόστα)¹³¹¹. Τέλος, για τα χωριά του Ζυγού Πλάτσα, Κουτήφαρι, Νομισί και Λαγκάδα αναφέρει ότι βρίσκονται το ένα κοντά στο άλλο και ότι έχουν πολλά αμπέλια, κήπους, ελαιόδενδρα, συκιές και βελανιδιές, ενώ αμπέλια καταγράφει και στο χωριό Μηλιά¹³¹². Αντίθετα προχωρώντας στην Νότια Μάνη παρατηρεί πως «...δεν υπάρχουν αμπέλια, περιβόλια, δένδρα...δεν υπάρχει καθόλου χώμα»¹³¹³.

Από το χωριό Κάλυβες της κοινότητας Καρδαμύλης σώζονται δικαιοπρακτικά έγγραφα του 1680, 1681 και 1718 που αφορούν σε πωλήσεις αμπελοχώρων στην περιοχή¹³¹⁴. Το 1691 στην έκθεση του γενικού προνοητή Μαρίνου Μικιέλ προς τη Βενετία αναφέρεται ότι στη Μάνη παραγόταν μικρή ποσότητα οίνου¹³¹⁵, ενώ σε αναφορά του Γενικού Προνοητή Θαλάσσης Alvise Mocenigo προς τον Δόγη της Βενετίας το 1709, με τα παραγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα καθεμίας από τις τέσσερις περιοχές της επαρχίας Λακωνίας, στη Μάνη δεν αναφέρεται καθόλου παραγωγή οίνου¹³¹⁶. Το ίδιο συμβαίνει και στις πηγές του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, όπου δεν αναφέρεται παραγωγή κρασιού, ενώ μαρτυρούνται εισαγωγές από τη Μεσσήνη και την Καλαμάτα¹³¹⁷. Ο Άγγλος περιηγητής William Martin Leake αναφέρει χαρακτηριστικά το 1805 ότι οι Μανιάτες θα εξαρτώνται πάντοτε από τους γείτονές τους για να προμηθεύονται τις απαραίτητες ποσότητες κρασιού και καταγράφει σχετική παραγωγή μόνο γύρω από το Βαθύ και το Σκούταρι της Ανατολικής Μάνης¹³¹⁸. Σε χάραγμα του 1771 στον μικρό ναό της Παναγίας στην Καστάνια διαβάζεται η πληροφορία πως δύο οκάδες κρασί στοίχιζαν 30 παράδες, τιμή ικανοποιητική για τα χρονικά και τοπικά δεδομένα¹³¹⁹. Στον πίνακα προϊόντων της Πελοποννήσου, ο οποίος συντάχθηκε από τον Rouqueville το 1805, δεν αναφέρεται καθόλου παραγωγή οίνου στη Μάνη. Σύμφωνα με τον εν λόγω πίνακα το βαρέλι κρασί των 50 οκάδων κόστιζε 3 πιάστρες, σε αντίθεση με το λάδι που κόστιζε 20 πιάστρες το βαρέλι των 48 οκάδων¹³²⁰. Προφανώς η μεγάλη διαφορά κόστους των δύο προϊόντων σημαίνει αυξημένη ζήτηση ελαιολάδου στην αγορά και αντίστοιχα μεγάλο κέρδος από την πώληση του λαδιού σε σχέση με το κρασί. Είναι η εποχή που η αγροτική οικονομία της Πελοποννήσου έχει στραφεί με ιδιαίτερη ένταση στην ελαιοκαλλιέργεια.

¹³⁰⁹ Κωστάκης, «Enlîjâ Çelebi», 299. Τσελεμπί, *Οδοιπορικό*, 270-271.

¹³¹⁰ Τσελεμπί, *ό.π.*, 275. Πιθανότατα πρόκειται για τον οικισμό Ανατολικό (ή Νερίντα) ή το Βόρειο (Μπρίντα) της κοινότητας Γαϊτσών της τοπικής ενότητας Ζαρνάτας.

¹³¹¹ Κωστάκης, *ό.π.* 298. Τσελεμπί, *ό.π.*, 276-277.

¹³¹² Κωστάκης, *ό.π.*, 300. Τσελεμπί, *ό.π.*, 278-279. Αμπέλια αναφέρει επίσης στο Οίτυλο και εγκαταλεημένα στην Κελεφά (βλ. Κωστάκης, *ό.π.*, 302. Τσελεμπί, *ό.π.*, 280,282).

¹³¹³ Τσελεμπί, *ό.π.*, 283.

¹³¹⁴ Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά», *έγγρ.* XIV (1680), XV (1681), XXII (1718), 77-78, 81.

¹³¹⁵ Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 208.

¹³¹⁶ Πανίτσας, «Πληροφορίες», 169-171.

¹³¹⁷ Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περὶ Μάνης», 282.

¹³¹⁸ Leake, *Travels I*, 241-3. Άγγελομάτη - Τσουγγαράκη, «Η Μάνη στις αναφορές τοῦ Leake», 363.

¹³¹⁹ Χριστοφίδου, «Μεταβυζαντινή Μάνη».

¹³²⁰ Rouqueville, *Voyage en Morée. Tableau des productions territoriales de la Moree*.

Τις γραπτές πηγές έρχονται να συμπληρώσουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Ληνός (το κοινώς λεγόμενο *πατητήρι*)¹³²¹ δεν εντοπίστηκε σε κανένα άλλο από τα μοναστηριακά συγκροτήματα της Έξω Μάνης, εκτός από τη μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα¹³²². Το μικρό κτίσμα που προβάλλει στα νοτιοανατολικά της μονής, έξω από τον περίβολο αλλά πιθανόν σε επαφή με αυτόν¹³²³ (εικ.Γ'109), βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης και μόνο οι προφορικές μαρτυρίες το ταύτιζαν με ληνό¹³²⁴ (εικ.Γ'110 - Γ'112). Η επιτόπια έρευνα επιβεβαίωσε την προφορική παράδοση. Πρόκειται για ορθογώνιο επίμηκες κτίσμα, θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο, σε σημείο με έντονη κατωφέρεια, γεγονός που επέβαλε και τον προσανατολισμό ανατολής-δύσης του μακρού άξονά του (εικ.Γ'113). Ένας πρόχειρος τοίχος από αργολιθοδομή, που φέρει θυραίο άνοιγμα στα νότια, διαιρεί το κτίσμα σε δύο χώρους, έναν ανατολικό και έναν δυτικό. Ο δυτικός και γενικά το δυτικό μισό του κτίσματος έχει καταστραφεί. Ο ανατολικός, όπου διαμορφωνόταν το πατητήρι, είναι ένας χώρος τετράγωνης περίπου κάτοψης, διαστάσεων 3.30x2.90μ. Στέγη δεν σώζεται, αλλά τα ίχνη γενέσεων καμάρας που εντοπίστηκαν στους μακρούς τοίχους υποδηλώνουν ότι ο χώρος αυτός ήταν καμαροσκέπαστος (εικ.Γ'114). Οι πλάγιοι τοίχοι είναι τυφλοί και μόνο ένα μετασκευασμένο παράθυρο ανοίγεται ψηλά στην ανατολική στενή όψη. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργολιθοδομή και στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι ορθογώνιοι ημιλαξευτοί γωνιόλιθοι. Θύρα εισόδου δεν σώζεται. Τα μορφολογικά και δομικά στοιχεία του κτίσματος υποδεικνύουν ότι είναι σύγχρονο με το υπόλοιπο συγκρότημα και θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 17ου αιώνα.

Η πυκνή και άγρια βλάστηση που έχει αναπτυχθεί στον ανατολικό χώρο καθιστά την πρόσβαση στο εσωτερικό αδύνατη. Εξωτερικά στην ανατολική όψη του κτίσματος, χαμηλά στο κατώτερο σημείο του τοίχου, εντοπίστηκε οπή εκροής (εικ.Γ'115,Γ'116). Ο καθαρισμός του βράχου ακριβώς μπροστά από την οπή έφερε στο φως ιδίομορφο λαξευτό αυλάκι-αγωγό, μέσω του οποίου το γλεύκος συγκεντρωνόταν σε χαμηλότερη στάθμη του βράχου, μέσα σε λαξευτή στρογγυλή δεξαμενή - το *υπολήνιο*. Μεγάλες οπές στην άνω επιφάνεια του αγωγού παρείχαν τη δυνατότητα καθαρισμού του κάθε φορά πριν την ετήσια παραγωγή (εικ.Γ'117,Γ'118). Δυστυχώς, η χρήση δυναμίτιδων για τη διάνοιξη του μονοπατιού - πρόσβασης στη μονή από τα νοτιοανατολικά κατέστρεψε το υπολήνιο, το οποίο κόπηκε σχεδόν στη μέση (εικ.Γ'119,Γ'120). Προφανώς την ιδιαίτερη αυτή μορφή του υποληνίου υπαγόρευσε η φυσική διαμόρφωση του βράχου. Ανεξάρτητοι θολοσκέπαστοι ληνοί με παρόμοια μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά με αυτά του ληνού του Καβελλάρη εντοπίζονται στην Κρήτη, 16ου-17ου αιώνα¹³²⁵, με

¹³²¹ Βλ. Αναγνωστάκης, «Περί θλίψεων», 82-87.

¹³²² Βλ. παραπάνω Μέρος Β'. 16. Μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 212-220.

¹³²³ Για τη θέση του ληνού σε σχέση με τον μοναστηριακό περίβολο βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 16. Μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα, 217-218.

¹³²⁴ Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον συνάδελφο και εργατοτεχνίτη της ΕΦΑ Μεσσηνίας Παναγιώτη Βαχαβιόλο για την υπόδειξη του ληνού αλλά και για τη γενικότερη βοήθειά του στις επανειλημμένες εξορμήσεις μου για την εξερεύνηση των αγροτικών εγκαταστάσεων του Καβελλάρη.

¹³²⁵ Για τα στεγασμένα πατητήρια της μεσαιωνικής Κρήτης βλ. Κατσαλής - Μαρή, «Πατητήρια Κρήτης». Επιτροπής, «Πατητήρια», 311-328. Μυλοποταμιτάκη, «Ενετικός ληνός». Βλ. και Ζήβας, «Η παραδοσιακή οινοποιία», 161-164 (νεότερα στεγασμένα πατητήρια).

ορθογώνιο όμως υπολήνιο, και στη Μονεμβασία¹³²⁶. Σε κάθε περίπτωση, απαραίτητα κρίνονται ο καθαρισμός και η ανασκαφική διερεύνηση του κτίσματος για τον εντοπισμό περαιτέρω στοιχείων που θα βοηθούσαν στην ερμηνεία της λειτουργίας της εγκατάστασης.

Ο εντοπισμός των αρχιτεκτονικών καταλοίπων πέντε ακόμα κτισμάτων οινοπαραγωγής στα νότια της μονής του Καβελλάρη, μέσα σε μια καταπράσινη ρεματιά που φέρει το τοπωνύμιο «Αμπέλια» και όπου ακόμα φύονται άγρια αμπέλια, συμπληρώνει την εικόνα της συστηματικής αμπελουργίας και οινοπαραγωγής στην περιοχή (εικ.Γ'121). Ένα παλιό λιθόστρωτο μονοπάτι, που ξεκινά από τα νοτιοανατολικά του περιβόλου, οδηγεί στη θέση αυτή, γεγονός που υποδηλώνει και την άμεση σχέση των αγροτικών αυτών εγκαταστάσεων με το μοναστήρι. Τα κτίσματα καλύπτονται από άγρια βλάστηση και βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση, γεγονός που δυσχεραίνει τόσο την καταγραφή όσο και την τεκμηρίωσή τους (εικ.Γ'122-Γ'126). Πρόκειται για ανεξάρτητες λιθόκτιστες κατασκευές, ορθογωνικής κάτοψης, διαστάσεων περίπου 3x3.50μ., και με κυκλικά εξωτερικά υπολήνια, λαξευτά στο βράχο, στο μέσο περίπου της μπροστινής μακράς πλευράς τους (εικ.Γ'124). Στο σύνολό τους είναι κτίσματα απλής μορφής, κτισμένα με αργολιθοδομή και λαξευμένους ορθογωνικούς λίθους στις γωνίες. Κάποια διαμορφώνονταν ανοικτά και οι περιμετρικοί τοίχοι τους δεν ξεπερνούν το 1,5μ. Τα ανοιχτά, που είναι και τα παλαιότερα, θυμίζουν τους ληνούς του Σώρακα και των Κουλεντίων της Μονεμβασίας¹³²⁷ (εικ.Γ'127). Ο τύπος του ανοιχτού, ορθογώνιου, κτιστού ή και λαξευτού ληνού, σε διάφορες τοπικές παραλλαγές, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα μέχρι και την τουρκοκρατία¹³²⁸. Τα περισσότερα, όμως, από τα κτίσματα των ληνών στη θέση «Αμπέλια» διαμορφώνονται στεγασμένα. Αυτά ίσως θα πρέπει να ενταχθούν στον τύπο «με μορφή βαθιάς δεξαμενής, στην άνω επιφάνεια της οποίας είναι διαμορφωμένο πάτωμα, επάνω στο οποίο γίνεται το πάτημα των σταφυλιών» σύμφωνα με την κατάταξη του Σταύρου Μαμαλούκου¹³²⁹ (εικ.Γ'128). Η μορφή του πατητηριού που στεγάζεται σε κτίσμα επιβιώνει μέχρι τους νεότερους χρόνους, επίσης σε πολλές παραλλαγές, οι οποίες σχετίζονται τόσο με τα διαθέσιμα υλικά, όσο και με την διαθέσιμη κάθε φορά τεχνογνωσία. Στους ληνούς της περιοχής δεν εντοπίστηκε

¹³²⁶ Σκάγκου, «Ληνοί Μονεμβασίας». Στη Μονεμβασία οι στεγασμένοι ληνοί πρέπει να ανήκουν στους νεότερους χρόνους, ίσως στον 19ο αιώνα, ενώ και τα υπολήνια βρίσκονται κι αυτά εντός των κτισμάτων και όχι εξωτερικά.

¹³²⁷ Ανοικτοί ληνοί ίδιας τυπολογίας και κατασκευής απαντούν στα Φούτια, τα Κουλέντια, τον Ξιφιά και τον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας. Οι ανοικτοί ληνοί της Μονεμβασίας είναι ορθογώνιοι σε κάτοψη και οριοθετούνται από χαμηλούς τοίχους, ύψους περίπου 1,50μ. και πάχους 60εκ. Τα υπολήνια διαμορφώνονται στην μπροστινή μακρά πλευρά των ληνών και έχουν κατά κανόνα κυκλικό σχήμα. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 90εκ. έως 1.2μ. και το βάθος τους από 1 έως 1.5μ. Με βάση τις διαστάσεις τους η χωρητικότητά τους υπολογίζεται κατά μέσον όρο στα 1000 λίτρα. «Πατήματα» συνήθως από σχιστόπλακες εξέχουν της λιθοδομής τους δημιουργώντας κλίμακα για την πρόσβαση των ληνοβατών στο εσωτερικό τους, είτε για να συλλέξουν το γλεύκος από τη χαμηλότερη στάθμη του είτε για να το καθαρίσουν. Τοιχοποιία από αδρά κατεργασμένους αργούς λίθους από το τοπικό πέτρωμα και ισχνό ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά τα τοιχώματα και το δάπεδό τους επιχρίονται με υδραυλικό κονίαμα που περιέχει τριμμένο κεραμίδι. Βλ. Σκάγκου, «Ληνοί Μονεμβασίας». Στην Κρήτη, οι δημοσιευμένοι ανοικτοί ληνοί, είτε αμιγώς κτιστοί, είτε κατασκευασμένοι με μικτή τεχνική (εν μέρει λαξευτοί και εν μέρει κτιστοί) παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά με τους ανοιχτούς ληνούς του Καβελλάρη και της Μονεμβασίας, ενώ διαφοροποιούνται στο σχήμα του υπολήνιου που είναι ορθογώνιο. Βλ. Σκάγκου, «Ληνοί Μονεμβασίας».

¹³²⁸ Αθανασούλης, «Μοναστηριακά πατητήρια», 72. Παπάγγελος, «Αμπελος και οίνος», 234-235. Βλ. Κατσαλής - Μαρή, «Πατητήρια Κρήτης».

¹³²⁹ Μαμαλούκος, «Πατητήρια», πιν.81.

κάποιο μηχανικό στεμφυλοπιεστήριο, ούτε άλλο κινητό όπως γαλεάγρες για την έκθλιψη των στεμφύλων¹³³⁰. Πιθανότατα η διαδικασία αυτή δεν εφαρμοζόταν στην περιοχή. Για την ολοκληρωμένη αρχαιολογική τεκμηρίωση των κτισμάτων αυτών, την ακριβέστερη χρονολόγησή τους και την διαμόρφωση μιας πιο ξεκάθαρης εικόνας για τη διαδικασία παραγωγής οίνου που εφαρμοζόταν στην περιοχή, κρίνεται απαραίτητος ο καθαρισμός και η ανασκαφική διερεύνησή τους.

Προφορικές και γραπτές μαρτυρίες αναφέρουν ύπαρξη ληνών και σε άλλα μοναστήρια της περιοχής, όπως στη μονή Σαμουήλ¹³³¹, στη μονή της Παναγίας του Χελμού¹³³² και στη μονή Καραβέλη στο Πετροβούνι¹³³³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ληνός, ο οποίος εντοπίστηκε στη μονή Τσίγκου στη Λακωνική Μάνη κοντά στο Οίτυλο. Η ερειπωμένη πια μονή Τσίγκου (εικ.Γ'129), φερόμενης ιδιοκτησίας της οικογένειας Πέτρουλα, κλάδου της γνωστής οικογένειας των Στεφανόπουλων, χρονολογείται από τον 16ο ή τις αρχές του 17ου αιώνα¹³³⁴. Ο ληνός του μοναστηριού είναι ένα ανεξάρτητο κτίσμα, τετράγωνης περίπου κάτοψης, κτισμένο έξω ακριβώς από τον περίβολο (εικ.Γ'130,Γ'131). Ανήκει στον τύπο των ανοιχτών ληνών, είναι θεμελιωμένο στον φυσικό βράχο σε σημείο με μικρή καταφέρεια και φέρει εξωτερικά στη δυτική του όψη, λαξευτό υπολήνιο. Οι περιμετρικοί τοίχοι του κτίσματος σώζονται σε σημεία σε ύψος μεγαλύτερο του 1,5μ., ενώ το κτίσιμό του, που αποτελείται από μεγάλους ογκόλιθους από τον τοπικό λίθο σε συνδυασμό με αργολιθοδομή, υποδηλώνει ότι το κτίσμα αποτελεί ένα από τα παλαιότερα του μοναστηριακού συγκροτήματος (εικ.Γ'132).

Μοναστηριακά θολοσκέπαστα πατητήρια ενταγμένα σε κτίσματα εντός των περιβόλων στην Πελοπόννησο απαντούν στο Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας (1753) (εικ.Γ'133, Γ'134), στη Μονή Αγίων Πάντων στο Βελιμάχι Αχαΐας (1728)¹³³⁵ και στη Μονή Αγίου Νικολάου Καρυάς Πραστού Κυνουρίας (18ου αι.)¹³³⁶. Μεμονωμένος ορθογώνιος θολοσκέπαστος ληνός (5.5X6μ.), εκτός περιβόλου και με εξωτερικό υπολήνιο, είναι ο γνωστός και ως «ληνός των Κολοκοτρωναίων» της μονής Αιμυαλών κοντά στη Δημητσάνα (1781)¹³³⁷ (εικ.Γ'135-Γ'137).

¹³³⁰ Στην παραγωγή τόσο του λαδιού όσο και του κρασιού στην Ανατολική Μεσόγειο υπάρχουν τρεις βασικές φάσεις, η σύνθλιψη, η συμπίεση και ο διαχωρισμός, χωρίς ωστόσο στην οινοπαραγωγή να ακολουθούνται πάντα και οι τρεις διαδικασίες. Αντίθετα, η πρώτη φάση, κατά την οποία τα σταφύλια πατιούνται στο πατητήρι-ληνό και ο μούστος συλλέγεται στο υπολήνιο είναι η απαραίτητη και πιο βασική διαδικασία στην παραγωγή οίνου. Για τα πιεστήρια οίνου - γαλεάγρες βλ. Frankel, «Presses». Alexandre-Bidon (ed.), *Le pressoir mystique*.

¹³³¹ Βλ. Μέρος Β'. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 188.

¹³³² Η μονής της Παναγίας του Χελμού στις Γαϊτσές (17ου-18ου αι.) δεν εντάχθηκε στην παρούσα μελέτη, καθώς δεν εντοπίστηκαν σωζόμενες αγροτικές εγκαταστάσεις παραγωγής εντός αυτής ή στον περιβάλλοντα χώρο της. Η αναφορά για ύπαρξη ληνού ήταν προφορική, ωστόσο, στην περιοχή γύρω από το μοναστήρι εντοπίστηκαν πολλά άγρια αμπέλια.

¹³³³ Βλ. Μέρος Β'. 6. Μονή Καραβέλη ή Στριτισίου στο Πετροβούνι, 136.

¹³³⁴ Για την ιστορία της μονής βλ. Λάσκαρης, *Περί της Μάνης*. Ο ίδιος, *Περί Μάνης και Στεφανοπούλων*. Για το καθολικό και τις τοιχογραφίες που χρονολογούνται στις αρχές του 17ου αιώνα βλ. Δρανδάκης, Δωρή, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, *ΠΑΕ* 1981, 565-568.

¹³³⁵ Οινικόμου, «Η παραγωγή οίνου».

¹³³⁶ Μαμαλούκος, «Πατητήρια», 260, πιν.75, εικ.3.

¹³³⁷ Βέρρας, «Ληνός των Κολοκοτρωναίων». Μπακούρου, *ΑΔ* 37 (1982), Β1. Σε ανεξάρτητα κτίσματα στεγάζονταν με βάση τις ασαφείς και αόριστες περιγραφές του Π. Πιτσελά και οι ληνοί του Λεωνιδίου. Βλ. Πιτσελάς, «Τα ληνά του Λεωνιδίου».

Η απόλυτη σχέση μεταξύ Εκκλησίας - μοναστηριών και αμπελουργίας - οινοπαραγωγής έχει τις ρίζες της ήδη στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους. Η εμφάνιση του χριστιανισμού είχε ως αποτέλεσμα της μετατροπή της ελεύθερης διονυσιακής λατρείας σε ελεγχόμενο από την Εκκλησία λειτουργικό θέαμα και ακρόαμα¹³³⁸. Τα μοναστήρια, κυρίως από τη μεσοβυζαντινή εποχή και εξής, αποτελούσαν τους κατεξοχήν αμπελοκτηματίες και οινοπαραγωγούς¹³³⁹. Μάλιστα, κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους οι αγρότες, προκειμένου να μεταβιβάσουν το τέλος, τον φόρο που έπρεπε να πληρώνουν, δώριζαν τα αμπέλια τους στις μονές με αποτέλεσμα την αύξηση των μοναστηριακών αμπελώνων¹³⁴⁰. Στη μεταβυζαντινή Έξω Μάνη, όπου η αμπελουργία αποτελούσε ασήμαντο τομέα της αγροτικής οικονομίας της περιοχής και η όποια παραγωγή απέβλεπε στην οριακή κάλυψη των οικιακών αναγκών, ιδιόκτητα αγροτεμάχια με μικρά αμπέλια θα πρέπει να αποτελούσαν την πλειονότητα¹³⁴¹, όπως φαίνεται και από τα ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα που αφορούν σε πωλήσεις αμπελιών. Η αμπελουργία και η οινοπαραγωγή θα πρέπει να έπαιζαν μικρό ρόλο στην οικονομία των μοναστηριών. Μάλιστα, από τις σωζόμενες γραπτές πηγές θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι δύο αυτές παραγωγικές διαδικασίες εκλείψανε από την περιοχή από τις αρχές του 18ου αιώνα και εξής, υπό το βάρος της ελαιουργίας που αποτέλεσε ουσιαστικά μονοκαλλιέργεια.

Από την άλλη μεριά, η εικόνα συστηματικής αμπελοκαλλιέργειας και οινοπαραγωγής που διαμορφώνεται στον λόφο του Καβελλάρη εντυπωσιάζει. Μάλιστα, πέρα από τα κτίσματα, την αμπελοοινική παράδοση στην περιοχή επιβεβαιώνουν και τα σχετικά τοπωνύμια. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις θέσεις «Αμπέλια», «Παλιάμπελα» και «το Αμπέλι Καπιτσίνου» γύρω από το μοναστήρι. Οι ληνοί του Καβελλάρη, απλές και ανεπιτήδευτες κατασκευές της λεγόμενης «λαϊκής» αρχιτεκτονικής, αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της παρουσίας της αμπέλου και του οίνου στη Δυτική Μάνη¹³⁴², οπωσδήποτε από τα τέλη του 17ου αιώνα και εξής. Προφανώς, ο παραγόμενος οίνος περιοριζόταν για τις ανάγκες του μοναστηριού και για εγχώρια κατανάλωση ή εσωτερικό εμπόριο. Σε κώδικα του 1821 αναφέρεται ότι ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και ο καπετάνιος του Ζυγού Νικόλαος Χρηστέας απαγόρευσαν στους κατοίκους της Δυτικής

¹³³⁸ Αναγνωστάκης, *Οινικός πολιτισμός*, 18-19.

¹³³⁹ Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 25-28, 69-74. Παπάγγελος, «Αμπέλος και οίνος». Lefort, «Rural Economy», 255 (ελλ. μτφρ. том.1, 411-413). Αναγνωστάκης, «Κουκουῖβι και τριγέρων οἶνος», 104-108. Smyrlis, *La fortune des grands monastères*, 117-118, 143-144, 217-218. Kaplan, «Viticulture byzantine», 182 κ.εξ. Μελβάνι, «Αμπελοκαλλιέργεια».

¹³⁴⁰ Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και ειδικότερα τον 14ο αιώνα, εποχή της έντονης εμπορευματοποίησης του κρασιού τα μοναστήρια έπαιζαν σπουδαίο ρόλο στο εμπόριο του κρασιού στη Μεσόγειο. Βλ. Γερολυμάτου, «Εμπόριο οίνου». Αναγνωστάκης, «Κουκουῖβι και τριγέρων οἶνος», 104-108. Smyrlis, *La fortune des grands monastères*, 107-116, 228-230. Γερολυμάτου, *Αγορές*, 209-211. Για την παραγωγή και το εμπόριο κρασιού των μονών του Αγίου Όρους κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (κυρίως τον 18ο αιώνα) βλ. Μπαλά, «Αμπελοκαλλιέργεια και οινοπαραγωγή».

¹³⁴¹ Κατά την υστεροβυζαντινή εποχή υπολογίζεται ότι τουλάχιστον το 74%-96% του αγροτικού πληθυσμού διέθετε από ένα αμπέλι. Βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 233. Lefort, «Rural Economy», 254 (ελλ. μτφρ. том.1, 410).

¹³⁴² Άλλωστε όσον αφορά τις βασικές αρχές της λειτουργίας τους αλλά και τη γενική μορφή και κατασκευή τους τα πατητήρια δεν φαίνεται να έχουν ουσιαστικά αλλάξει από την αρχαιότητα και το μεσαίωνα έως τα νεότερα χρόνια.

Μάνης την αγορά μούστου από τη Μεσσηνία¹³⁴³. Η διαταγή αυτή, η οποία σίγουρα αποσκοπούσε στην προώθηση των τοπικών προϊόντων και στην ενίσχυση της τοπικής αγοράς, υποδεικνύει ότι η παραγωγή δεν σταμάτησε ποτέ και πως στις αρχές του 19ου αιώνα αρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες τουλάχιστον της Έξω Μάνης. Τη συνέχεια της παράδοσης αυτής επιβεβαιώνουν τόσο τα πατητήρια του 19ου αιώνα που εντοπίζονται στην περιοχή¹³⁴⁴ (εικ.Γ'138-Γ'140), όσο και η μετατροπή των ανεμόμυλων σε ληνούς¹³⁴⁵.

¹³⁴³ Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι* Η', 406. Μαραβελέας, *Οι Παλαιολόγοι*, 59. Βαγιακάκος, «Αρδούβιστα», 78, 147-154

¹³⁴⁴ Έξω από τον οικισμό της Λαγκάδας εντοπίζονται μονόροφα πατητήρια του 19ου αιώνα, που διασώζουν την εσωτερική διαμόρφωση του ληνού. Το πιο αξιόλογο κτίσμα βρίσκεται στις Θαλάμες και χρονολογείται το 1877, σε περιοχή όπου παλαιότερα καλλιεργούνταν αμπέλια. Βλ. Γερμανίδου, «Πατητήρια», 117.

¹³⁴⁵ Βλ. παραπάνω Μέρος Γ'. IV. Ανεμόμυλοι Άλεσης, 278-285.

VI. ΜΕΛΙΣΣΟΚΟΜΙΑ

Η μελισσοκομία, η εκτροφή, δηλαδή, σμηνών εντός τεχνητών μελισσοκομείων, εντάσσεται στον τομέα της κτηνοτροφίας. Ο βαθμός στον οποίο ήταν αναπτυγμένη στο παρελθόν εξαρτιόταν από τις εκάστοτε κλιματολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες, τις εντόπιες διαθέσιμες πρώτες ύλες και το επίπεδο γνώσης της μελισσοκομικής τεχνικής. Στη μαυριαντική χερσόνησο η μελισσοκομία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Στοιχεία, ωστόσο, για τη μελισσοκομία της περιοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν είναι γνωστά. Αναφορές στις πηγές για το εκλεκτής ποιότητας μέλι και το κερι της Έξω Μάνης απαντούν από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα¹³⁴⁶. Η ποιότητα των μελισσοκομικών προϊόντων εξαρτιόταν κι αυτή από πολλούς και αστάθμητους παράγοντες, κυρίως κλιματολογικούς, αλλά και ευρύτερα περιβαλλοντικούς, όπως τη διάρκεια της ηλιοφάνειας, την ποικιλία της βλάστησης και την πολύμηνη ανθοφορία, και, το βορειοδυτικό τμήμα της χερσονήσου, πρόσφερε ιδιαίτερα ευνοϊκές περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως συνεχή και πλούσια ανθοφορία σε αυτοφυή φυτά και δέντρα, θυμάρι, πεύκο κ.α. Η τοποθεσία για τη δημιουργία μελισσοκομείου έπρεπε να εξασφαλίζει εύκολη πρόσβαση, ασφάλεια από επιθέσεις ζώων ή κλοπές, προστασία από αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες, ανθοφορία πρόσφορων φυτών για νέκταρ και γύρη, και, οπωσδήποτε, επάρκεια νερού. Οι κυψέλες των μελισσών χωροθετούνταν πάντα με κατεύθυνση πρόσοψης νότια προς νοτιοδυτικά, σε θέση προσήλια και προστατευμένη από βόρειους ανέμους και έπρεπε επιπλέον να καλύπτουν δύο βασικές προϋποθέσεις: αντοχή στο χρόνο και προσαρμοστικότητα στο φυσικό τοπίο.

Στην τραχιά και άγονη Μάνη, όπου στο τοπίο κυριαρχεί η πέτρα σε αφθονία, τα μελισσοκομικά διαμορφώνονταν, ως επί το πλείστο, κτιστά¹³⁴⁷. Η πέτρα δεν είναι συνηθισμένο υλικό για την κατασκευή κυψελών και η χρήση της στην περίπτωση αυτή δημιουργεί αρκετά προβλήματα. Απαιτείται συνήθως σκληρή δουλειά για την κατασκευή μιας λίθινης ή λιθόκτιστης κυψέλης κι από την άλλη η μετακίνησή της είναι αδύνατη ή πολύ δύσκολη, ενώ οι μονωτικές της ιδιότητες στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις δεν είναι ιδιαίτερα καλές¹³⁴⁸. Η επιλογή της ως υλικού για τη δημιουργία κυψελών προφανώς είχε να κάνει με την έλλειψη άλλης πρώτης ύλης για την κατασκευή τους, όπως το ξύλο ή οι διάφορες βέργες για πλέξη κοφινιών. Ένας άλλος λόγος ήταν το κόστος που έπρεπε να επωμιστεί ο μελισσοκόμος επιλέγοντας κυψέλες άλλου υλικού, όπως οι πήλινες,

¹³⁴⁶ Ντόκος, «Breve descrittione», 128. Χασιώτης, «Έλληνικοί έποικισμοί», 155. Λάμπρος, «Έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», 208. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περί Μάνης», 281. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. V, 592.

¹³⁴⁷ Με τα πέτρινα μελισσοκομεία της Μάνης, με τις λίθινους δηλαδή τοίχους που φέρουν θυρίδες (γνωστές επίσης και ως θερίδες ή θουρίδες) που λειτουργούν ως κυψέλες, έχει ασχοληθεί σε τρεις μάλιστα από τις «Μελισσοκομικές Καταγραφές» τους, ο ακάματος ερευνητής της παραδοσιακής μας μελισσοκομίας Θανάσης Μπίκος (βλ. Μπίκος, «Κτιστά και άνευ αδείας». Ο ίδιος, «Ο Ταινάριος άνθρωπος». Ο ίδιος, «Θραύσματα VII»), αλλά και άλλοι ερευνητές (Nicolaidis, «Facts about beekeeping». Crane, «Wall hives»). Οι έρευνες αυτές ωστόσο, οι δημοσιευμένες τουλάχιστον, αφορούν στη Λακωνική Μάνη. Με τα αντίστοιχα μνημεία της Μεσσηνιακής (Έξω) Μάνης έχει ασχοληθεί η Σ. Γερμανίδου («Μελισσοκομεία») και ο αρχαιολόγος-μελισσοκόμος Γ. Μαυροφύδης (βλ. Μαυροφύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία». Ο ίδιος, «Μελισσομαντριά». Ο ίδιος, «Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία»).

¹³⁴⁸ Mavrofridis, «Stone beehives». Μαυροφύδης, «Οι λίθινες κυψέλες».

τις οποίες θα έπρεπε να παραγγείλει σε αγγειοπλάστη¹³⁴⁹. Οι λίθινες κυψέλες είχαν ωστόσο και θετικά: άντεχαν στον χρόνο, απέτρεπαν σε σημαντικό βαθμό την κλοπή και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτές των εντοίχιων κυψελών, επέτρεπαν μια ευκολότερη και συχνά περισσότερο ορθολογική άσκηση της μελισσοκομίας.

Ο κυριότερος τύπος που επιχωρίαζε στη Μάνη ήταν οι *θερίδες*, ορθογώνια παραλληλεπίπεδα διάχωρα, τα οποία κατασκευάζονταν συνήθως με τέσσερις λίθινες πλάκες και διατάσσονταν σε σειρά το ένα δίπλα στο άλλο και σε δύο ή περισσότερους ορόφους, διαμορφώνοντας έτσι μακρούς μελισσότοιχους σε διάφορες παραλλαγές. Η οπίσθια όψη τους έκλεινε με λίθινο ή ξύλινο καπάκι, το οποίο ανοιγόταν από τον μελισσοκόμο για τη συλλογή του μελιού, ενώ η εμπρόσθια σφραγιζόταν με λίθινη συνήθως πλάκα, η οποία έφερε οπή χαμηλά για την είσοδο-έξοδο των μελισσών. Η οροφή τους παρέμενε επίπεδη και καλυπτόταν με μεγάλες λίθινες πλάκες (τίκλες) ή κεραμίδες.

Την πρώτη γραπτή αναφορά για τα πέτρινα μελισσοκομεία της Μάνης μας άφησε ο Άγγλος περιηγητής William Leake, ο οποίος στις 11 Απριλίου του 1805 βρέθηκε στην Ανατολική Μάνη και παρατήρησε στην κοιλάδα, λίγο πριν το χωριό Βαχός και κοντά σε έναν μύλο, τις κυψέλες από τις οποίες παράγεται το φημισμένο μανιάτικο μέλι : «*Οι κυψέλες είναι φτιαγμένες από τέσσερις σχιστόπλακες τοποθετημένες στα πλάγια, ενώ άλλες πλάκες διαμορφώνουν τον πάτο και την οροφή. Σε ορισμένα μελισσοκομεία διατάσσονται οκτώ ως δέκα κυψέλες στην αράδα και φτιάχνονται δύο ή τρία πατώματα, ώστε από μακριά η κατασκευή μοιάζει μ' ένα τοίχο χτισμένο με πολύ μεγάλες πέτρες. Στους αρμούς των σχιστόλιθων γίνεται χρήση κονιάματος*»¹³⁵⁰.

Σε τέσσερα από τα μοναστηριακά συγκροτήματα της Μάνης εντοπίστηκαν κτιστά μελισσοκομεία, τα οποία ανήκουν σε διάφορες παραλλαγές του τύπου. Στην τοπική ενότητα Ανδρούβιστας μελισσοκομεία απαντούν στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, στη μονή Βαϊδενίτσας και στη μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, ενώ στην τοπική ενότητα Ζυγού μελισσοκομείο εντοπίζεται στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας.

Στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού, στα δυτικά του μοναστηριακού περιβόλου, έξω από τον κύριο μοναστικό πυρήνα αλλά σε επέκταση αυτού και εντός μικρής αυλής απ' όπου έχει κανείς πρόσβαση στα βοηθητικά κτίσματα του μοναστηριού, βρίσκεται το κτιστό μελισσοκομείο. Πρόκειται για *μελισσότοιχο* δύο ορόφων, με σωζόμενες σήμερα δώδεκα δίστομες *θερίδες*. Ο μελισσότοιχος είναι πρόχειρα κτισμένος. Πάνω σε λίθινη εξέδρα από αργολιθοδομή διαμορφώνονται οι τετράγωνες σχεδόν *θερίδες*. Πλακοειδείς λίθοι έχουν χρησιμοποιηθεί στα οριζόντια χωρίσματα των *θερίδων*, ενώ τα κάθετα χωρίσματα είτε είναι μονολιθικά από όμοιους πλακοειδείς λίθους, είτε είναι κτιστά από αργούς ή αδρά λαξευμένους λίθους και άφθονο κονίαμα. Οι εμπρόσθιες πλάκες είναι κι αυτές λίθινες πλακοειδείς. Στην οροφή δεν σώζονται καλυπτήριες πλάκες ή κεραμίδες, ενώ δεν έχουν σωθεί και τα οπίσθια πώματα, τα οποία

¹³⁴⁹ Στη Μάνη χρησιμοποιούνταν στο παρελθόν και τα λεγόμενα «κουβέλια», τα οποία ήταν επιμήκη πήλινα δοχεία, όμως φαίνεται πως ο τύπος των θερίδων ήταν πιο διαδεδομένος, ενώ δεν έχουμε μαρτυρίες σχετικές από αρχαιολογικά κατάλοιπα. Βλ. Κάσσης, *Λαογραφία*, τομ.Α', 182.

¹³⁵⁰ Leake, *Travels I*, 281 (μτφρ. Σαΐτας, *Μάνη*, 121, σημ.255). Σε περιοχές μάλιστα περί τον Βαχό (Κομμάτι, Βουρκό, Προγόνα, Λακώματα, Καρβελήδες) έχουν καταγραφεί στις μέρες μας αρκετά παρόμοια κτιστά μελισσοκομεία και δεν αποκλείεται σε κάποια από αυτά να αναφέρεται ο Leake, βλ. Μπίκος, «Ο Ταινάριος άνθρωπος».

θα ήταν και αυτά λίθινα ή ξύλινα. Στον όροφο του κτίσματος του ελαιοτριβείου της μονής εντοπίζονται έξι ακόμα *θερίδες*, με τη μορφή «*ντουλαπιών*», κυψελών δηλαδή, οι οποίες κατασκευάζονταν μέσα σε ξερολιθιές ή σε τοίχους σπιτιών¹³⁵¹. Διαμορφώνονται σε τρία διώροφα ζεύγη κυψελών κατασκευασμένων με λίθινες πλάκες μέσα στην τοιχοποιία του κτίσματος. Λίθινες τετράγωνες πλάκες ενταγμένες στην εξωτερική τοιχοποιία σφραγίζουν την εμπρόσθια όψη των κυψελών, ενώ η εσωτερική πλευρά τους θα έκλεινε με κάποιο λίθινο ή ξύλινο πορτάκι.

Στη μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα η κτιστή μελισσοκομική μονάδα βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου στα βορειοδυτικά του μοναστηριακού συγκροτήματος, σε θέση απομονωμένη και δυσπρόσιτη, στην οποία οδηγεί παλαιό λιθόστρωτο καλντερίμι. Τον φυσικά οχυρό χαρακτήρα της θέσης του μελισσοουργείου ενισχύει ψηλός μανδρότοιχος (περίβολος) με είσοδο στην ανατολική πλευρά, σήμερα μισοκατεστραμμένη¹³⁵². Το μελισσοκομείο διατηρείται πολύ αποσπασματικά, αλλά επιτρέπει να σχηματίσουμε μία εικόνα της μορφής του. Διαιρείται σε επιμέρους τμήματα, που έχουν τη μορφή λίθινων μελισσότοιχων, διατεταγμένων αμφιθεατρικά σε διαφορετικά επίπεδα λόγω της μεγάλης κατωφέρειας. Οι δύο μελισσότοιχοι που σώζονται διαμορφώνονται με λίθινες σχιστολιθικές πλάκες και συνδετικό κονίαμα, οι οποίες σχηματίζουν *θερίδες* σε σειρά, όπως ακριβώς περιγράφει ο Leake. Ήταν μάλλον διώροφοι και διέθεταν από πέντε έως δέκα κατά μήκος *θερίδες* ανά όροφο. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή και ο όροφος σε κάθε μελισσότοιχο είναι σχεδόν κατεστραμμένος. Λίθινη πλάκα έκλεινε την εμπρόσθια πλευρά με οπή για την είσοδο των μελισσών, ενώ λίθινο πώμα έκλεινε την πίσω.

Στη μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, εντός του μοναστηριακού περιβόλου, στον ασκεπή ορθογώνιο χώρο που ενώνει, εν είδει διαδρόμου, τον πολεμόπυργο με τη βόρεια-βορειοδυτική πτέρυγα εντοπίστηκε το μικρό μελισσοκομείο του μοναστηριού. Εντοιχισμένες στον νότιο τοίχο έχουν κατασκευαστεί με μεγάλους λίθους, πέντε *θερίδες*. Ορθογωνικοί αδρά λαξευμένοι λίθοι διαμορφώνουν τα πλαϊνά, ενώ μεγάλες λίθινες πλάκες την οροφή και το πάτωμα των *θερίδων*. Η είσοδος των μελισσών γινόταν από μικρές οπές στη λιθοδομή της εξωτερικής παρειάς του τοίχου, ενώ η συγκομιδή γινόταν από την εσωτερική όψη, η οποία έκλεινε πιθανότατα με λίθινο πώμα. Οι εντοιχισμένες αυτές *θερίδες* έχουν και εδώ τη μορφή «*ντουλαπιών*», ενώ ο μικρός αριθμός και τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά υποδεικνύουν μικρή παραγωγή.

Τέλος, στη μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας το μελισσοκομείο εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, πάνω στον λίθινο μανδρότοιχο στα νοτιοανατολικά του καθολικού. Πρόκειται για έξι *θερίδες*, τετράγωνης περίπου διατομής, διατεταγμένες σε σειρά και διαμορφωμένες στο πάχος του μανδρότοιχου¹³⁵³. Δεν έχει διασωθεί η λίθινη πλάκα με την οπή για την είσοδο των μελισσών στην εξωτερική πλευρά του τοίχου αλλά ούτε και το καπάκι για τον τρύγο εσωτερικά.

Στα μοναστήρια της Έξω Μάνης απαντούν διαφορετικοί τύποι λίθινων μελισσοκομείων, όπως διώροφοι μελισσότοιχοι από συγκολλημένες λίθινες πλάκες, οι

¹³⁵¹ Μαυροφρύδης, «Οι λίθινες κυψέλες», 355.

¹³⁵² Μαυροφρύδης, «Μελισσομαντριά».

¹³⁵³ Μαυροφρύδης, ό.π.

οποίες σχηματίζουν σειρές ορθογώνιων παραλληλόγραμμων *θερίδων* (μονή Βαϊδενίτσας), κτιστοί διώροφοι μελισσότοιχοι από αργολιθοδομή και συνδετικό υλικό (μονή Μεταμόρφωσης), ειδικά διαμορφωμένες *θερίδες* εντοιχισμένες στους τοίχους των μοναστηριακών περιβόλων (μονή Σαμουήλ και μονή Προδρόμου), αλλά και εντός κτηρίων με τη μορφή «ντουλαπιών» (μονή Μεταμόρφωσης). Η απλή αρχιτεκτονική των μανιάτικων μοναστηριακών μελισσοουργείων εναρμονίζεται με το φυσικό περιβάλλον, και τα κατατάσσει στα ταπεινά «τεχνικά μνημεία», των οποίων τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά υποτάσσονται στην ανάγκη για κατά το δυνατό περισσότερη και ποιοτικότερη παραγωγή.

Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν κάνουν λόγο για λίθινες κυψέλες και μόνο ο Columella αναφέρεται σε χτιστές από τούβλα κυψέλες, τις οποίες μάλιστα δεν έχει σε εκτίμηση εξαιτίας της αδυναμίας τους να μετακινηθούν¹³⁵⁴. Για τις κυψέλες αυτές υπάρχει η άποψη πως ήταν στην ουσία κόγχες σε τοίχο κατασκευασμένο από τούβλα¹³⁵⁵. Η πρώτη γραπτή μαρτυρία για χρήση λίθινων κυψελών είναι αυτή του Αββά Alberto Fortis, ο οποίος περιηγήθηκε στη Δαλματία και εξέδωσε τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις το 1774¹³⁵⁶. Στο νησί Brač στη σημερινή Κροατία, συνάντησε μεγάλο αριθμό κυψελών κατασκευασμένων από λίθινες πλάκες, συγκολλημένες μεταξύ τους. Η άνω πλάκα χρησίμευε για καπάκι και ήταν βέβαια κινητή. Χρησιμοποιούνταν όχι μόνο από ιδιώτες αλλά και από τους μοναχούς του μοναστηριού Blaca.

Στην Έξω Μάνη εντοπίζονται, εγκαταλελειμμένα πια, αρκετά ιδιωτικά κυρίως κτιστά μελισσοκομεία, αμιγώς λίθινα ή λίθινα σε συνδυασμό με πήλινα στοιχεία¹³⁵⁷. Τέτοια απαντούν στις Θαλάμες, στη Λαγκάδα, στην Πηγή Πλάτσας και αλλού. Ενδεικτικά αναφέρουμε τριώροφο μελισσότοιχο με είκοσι συνολικά θερίδες στον αύλειο χώρο προεπαναστατικού πυργόσπιτου στη Λαγκάδα¹³⁵⁸, όπου όμως τα πώματα της εμπρόσθιας όψης είναι λίθινα στην κάτω σειρά και πήλινα στις δύο ψηλότερες (εικ.Γ'141-Γ'142), αλλά και εντοιχίες θερίδες με τη μορφή *ντουλαπιών* σε προεπαναστατική οικία του Πραστείου (εικ.Γ'143-Γ'146). Οργανωμένη μονάδα παραγωγής αποτελεί το μεγαλύτερο μελισσοκομείο που σώζεται στην Έξω Μάνη, κοντά στο Νιοχώρι Λεύκτρου, χωρίς όμως να είναι γνωστό αν το δικαίωμα της εκμετάλλευσής τους ανήκε συλλογικά στον οικισμό, στον τοπικό καπετάνιο, σε κάποιο μοναστήρι ή σε ιδιώτη (εικ.Γ'147). Ο μελισσότοιχος είχε πάνω από 160 θερίδες, είναι κατασκευασμένος από πλάκες πορόλιθου και χρονολογείται, σύμφωνα με χάραγμα σε λίθινο πώμα, από το 1782. Σε άλλη πλάκα αναγράφεται η ημερομηνία «13ΗΟΥΛΗΟΥ1880»¹³⁵⁹. Είναι ενδιαφέρον πως σε κάποια από τα λίθινα πώματα των θερίδων απαντούν διακοσμητικοί εγχάρακτοι ή ανάγλυφοι σταυροί για την προστασία των μελισσιών (εικ.Γ'148). Στη μονή Μεταμόρφωσης του

¹³⁵⁴ Columella, *De Re Rustica* IX, 6, 2-3.

¹³⁵⁵ Crane, «Wall hives», 11.

¹³⁵⁶ Fortis, *Viaggio*, 186-187. Αργότερα στα μέσα του περασμένου αιώνα καταγράφηκαν λεπτομερώς οι λίθινες κυψέλες του εν λόγω νησιού, οι οποίες υπήρχαν σε πολλά μέρη του νησιού, βλ. Ritterman, «Stone hives».

¹³⁵⁷ Μαυροφρύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία».

¹³⁵⁸ Μαυροφρύδης, *ό.π.*, 53, εικ.6.

¹³⁵⁹ Γερμανίδου, «Μελισσοκομεία». Μαυροφρύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία». Η Σ. Γερμανίδου υποστηρίζει ότι ίσως η πρώτη χρονολογία αφορά στην έναρξη χρήσης του μελισσοκομείου και η δεύτερη ίσως στην ανακαίνιση κάποιων τμημάτων του. Βλ. Γερμανίδου, *Εκδηλώσεις, τ.Β' Κατάλογος*, 69.

Σωτήρα Γωνέας στον Κότρωνα της Ανατολικής Μάνης σώζεται διώροφο μελισσοκομείο, χτισμένο πάνω σε λίθινη βάση από αργολιθοδομή και με 33 *θερίδες* που διαμορφώνονται από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και άφθονο συνδετικό κονίαμα (εικ.Γ'149). Τα μελισσοκομεία των μοναστηριακών συγκροτημάτων της Έξω Μάνης παρουσιάζουν ομοιότητες και με αντίστοιχα κτιστά μελισσοκομεία που απαντούν σε νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, όπως στην Άνδρο, στη Χίο (όπου εντοπίζονται εντοιχισμένες θερίδες σε ξερολιθιές και σε τοίχους κτισμάτων και οικιών)¹³⁶⁰, στην Πάρο¹³⁶¹, στους Φούρνους (όπου οι πέτρινες θερίδες θυμίζουν τους μελισσότοιχους της Βαϊδενίτσας)¹³⁶², αλλά και στην Κύπρο (όπου απαντούν πολύροφοι μελισσότοιχοι που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τον μελισσότοιχο της μονής Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας)¹³⁶³ και την Κάτω Ιταλία¹³⁶⁴.

Περίβολοι για την προστασία των μελισσότοιχων, όπως αυτός στο μελισσοουργείο της μονής Βαϊδενίτσας, είναι σπάνιοι στη Μάνη¹³⁶⁵. Ένα ακόμα παράδειγμα κτιστού μελισσοκομείου που βρίσκεται εντός προστατευτικού περιβάλλου εντοπίζεται στον μικρό οικισμό Τραχήλα της Έξω Μάνης (εικ.Γ'150-Γ'151). Πρόκειται για τριώροφο μελισσότοιχο με μεγάλο αριθμό θερίδων, οι οποίες δεν ήταν όλες κατασκευασμένες από λίθινες (σχιστολιθικές εδώ) πλάκες, αλλά πολλές από αυτές δημιουργούνταν με τη χρήση τριών κεραμίδων, ενώ κάποιες έφεραν και πήλινα πόματα¹³⁶⁶ (εικ.Γ'152-Γ'153). Ξερολιθικοί περίβολοι προστασίας, τα λεγόμενα «μελισσομάντρια», χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη, στις Κυκλάδες, στο Αιγαίο, το Ιόνιο αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα¹³⁶⁷. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις προστάτευαν κινητές κυψέλες διαφόρων ειδών, ενώ δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένοι διότι απαιτούνταν πολλά έξοδα για να κτιστούν. Στην Κεφαλονιά όλοι σχεδόν οι μελισσόκηποι με τις χαρακτηριστικές κτιστές κυψέλες του νησιού ήταν περικλειστοί με φράκτες από ξερολιθιές¹³⁶⁸. Σε έγγραφο της μονής Φιλοθέου του Αγίου Όρους, του 1541, γίνεται αναφορά σε μελισσοურία εντός των συνόρων του μετοχίου της μονής στη Θάσο, στα οποία ορισμένοι μελισσοκόμοι τοποθετούσαν τα μελίσσια τους, με την υποχρέωση «να δίδουν παράκλησιν στην Παναγία κερύ λίτρα ή γουν οκά μία, και όταν ουδέν βάνουν μελίσι να μη χρεωστούν τίποτε να δώσουν στο

¹³⁶⁰ Μανροφρίδης, «Stone beehives», 131, fig. 12,13, 15. Μαυροφρύδης, «Οι λίθινες κυψέλες», 355, εικ.9.

¹³⁶¹ Μανροφρίδης, ό.π., 130, fig.9.

¹³⁶² Μαυροφρύδης, «Οι λίθινες κυψέλες», 356, εικ.10.

¹³⁶³ Μαυροφρύδης, «Παραδοσιακή μελισσοκομία», 76, εικ.20.

¹³⁶⁴ Μαυροφρύδης, «Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία».

¹³⁶⁵ Η πρώτη αναφορά σε περικλειστους χώρους όπου τοποθετούνται για προστασία κυψέλες έγινε από τον Λατίνο συγγραφέα Columella, ο οποίος έζησε στον 1ο μ.Χ. αιώνα. Στο έργο του *De Re Rustica* (IX, V, 3), το οποίο αποτελεί στην ουσία το πρώτο εγχειρίδιο μελισσοκομίας, αναφέρει πως όπου και να βρίσκονται τοποθετημένες οι κυψέλες δεν θα πρέπει να περικλείονται από πολύ υψηλό τοίχο. Εάν ωστόσο, υπό τον φόβο των κλεφτών, ένας τέτοιος τοίχος κρίνεται αναγκαίος, τότε θα πρέπει να δημιουργηθούν ανοίγματα για τις μέλισσες ως μια σειρά μικρών παραθύρων, τρία πόδια από το έδαφος. Φαίνεται πως στην εποχή του τουλάχιστον, η κατασκευή μελισσομαντριών για την προστασία των μελισσιών από τους κλέφτες, αλλά και από άλλους εχθρούς των μελισσών, όπως αρκούδες και άλλα ζώα ή τυχόν διερχόμενα κοπάδια, ήταν μια γνωστή πρακτική (βλ. Μαυροφρύδης, «Μελισσομαντριά»). Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο οι κυψέλες πιστεύεται πως περιβάλλονταν από φράκτη ή από πετρόκτιστο τοίχιό για την προστασία τους από κλοπές και εχθρικά προς τις μέλισσες ζώα (βλ. Αναγνωστάκης, «Ο φράκτης»).

¹³⁶⁶ Μαυροφρύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία».

¹³⁶⁷ Μαυροφρύδης, «Μελισσομαντριά». Nixon, Traditional Bee-Keeping. Price - Nixon, «Agricultural Terraces». Μπίκος, «Καταγραφές» 2007. Ο ίδιος, «Καταγραφές» 1999. Ο ίδιος, «Καταγραφές» 2015α. Ο ίδιος, «Καταγραφές» 2015β. Ο ίδιος, «Καταγραφές» 2013.

¹³⁶⁸ Μπίκος, «Καταγραφές» 2005.

μοναστήριον»¹³⁶⁹. Εδώ βέβαια πρόκειται για κινητές κυψέλες, τις οποίες όμως τοποθετούσαν για προστασία εντός περιβόλου. Στη μονή Τιμίου Προδρόμου Ανατολής στον Κίτσαβο φαίνεται πως ανήκει το πιο γνωστό *μελισσομάντρι* της Θεσσαλίας¹³⁷⁰. Αποτελείται από λιθόκτιστο περίβολο σε πλαγιά, με σχεδόν ορθογώνιο σχήμα, ο οποίος φέρει εντοιχισμένες ορθογώνιες *θερίδες* διαφόρων μεγεθών, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αυτές είναι διπλές, πάνω δηλ. από μια μελισσοθυρίδα υπάρχει άλλη μικρότερων διαστάσεων¹³⁷¹.

Σχετικά με τη χρονολόγησή τους και με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, οι μελισσοκομικές εγκαταστάσεις των μοναστηριών θα πρέπει να ενταχθούν σ' ένα χρονικό πλαίσιο από τις αρχές του 18ου αιώνα έως τις αρχές του 19ου. Στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος ο μελισσότοιχος χτίστηκε συγχρόνως ή λίγο μεταγενέστερα από την ανακατασκευή του κτίσματος του ελαιοτριβείου (β' φάση), αφού έχει ακουμπήσει πάνω στην ανατολική πλευρά του, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 19ου αιώνα, ίσως στο 1807, οπότε και ανακαινίσθηκε το Καθολικό και ίσως πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες στο συγκρότημα¹³⁷². Το μεγάλο περικλειστο μελισσοκομείο της μονής Βαϊδενίτσας θα πρέπει να χρονολογηθεί, όπως και τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος, στον 18ο αιώνα, ίσως στο τέλος του, αφού η χρονολογία 1794 που εντοπίστηκε χαραγμένη στον πύργο αποτελεί ένα *terminus ante quem* για την ανέγερση και οργάνωση του μοναστηριού¹³⁷³. Οι *θερίδες* που εντοπίστηκαν εντοιχισμένες στον δυτικό τοίχο της βορειοανατολικής πτέρυγας της μονής Σαμουήλ θα πρέπει ίσως να χρονολογηθούν στη β' κατασκευαστική φάση του συγκροτήματος, μέσα στον 18ο αιώνα, οπότε και ανεγέρθηκε ο πολεμόπυργος στα ανατολικά του καθολικού¹³⁷⁴. Τέλος, στη μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας οι εντοιχισμένες στον περίβολο *θερίδες* είναι κτισμένες συγχρόνως με τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος και δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν τις αρχές του 18ου αιώνα αφού το 1706 - έτος ίδρυσης και τοιχογράφησης του καθολικού - αποτελεί *terminus post quem* για την κατασκευή τους¹³⁷⁵.

Θεωρούμε ότι τα μοναστηριακά μελισσοκομεία της Έξω Μάνης μαζί με το εκτεταμένο μελισσοκομείο στο Νιοχώρι που χρονολογείται με επιγραφή από το 1782 αποτελούν τις παλαιότερες σωζόμενες εγκαταστάσεις μελισσοκομείας στην περιοχή, με την πλειοψηφία των περισσότερων ιδιωτικών μελισσοουργείων να ανήκουν στον 19ο αιώνα, όπως το μελισσοκομείο εντός του αύλειου χώρου πυργόσπιτου στη Λαγκάδα¹³⁷⁶, τη β' κατασκευαστική φάση του μελισσοκομείου στο Νιοχώρι¹³⁷⁷, αλλά και μελισσοκομείο

¹³⁶⁹ Kravari, «Nouveaux documents».

¹³⁷⁰ Έχει μελετηθεί από τον γεωπόνο εκπαιδευτικό Θεοφάνη Κουβούνα. Βλ. Κουβούνας, «Μελισσοκομεία Ανατολής». Ο ίδιος, «Παραδοσιακή μελισσοκομία». Ο ίδιος, «Μελισσοκομία Λάρισας».

¹³⁷¹ Αναφέρουμε με κάθε επιφύλαξη ότι έχει προταθεί η χρονολόγησή του στον 16ο αιώνα. Βλ. Κουβούνας, «Μελισσοκομεία Ανατολής».

¹³⁷² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 10. Μονής Μεταμόρφωσης Σωτήρος Παγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 171-172.

¹³⁷³ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 180.

¹³⁷⁴ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 187.

¹³⁷⁵ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 15. Μονή Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας, 211.

¹³⁷⁶ Γερμανίδου, Εκδηλώσεις, τ.Β' Κατάλογος, 74.

¹³⁷⁷ Γερμανίδου, ό.π., 69.

στη Λακωνική Μάνη, στο Κομμάτι Βαχού που σώζει εγγάρακτο το έτος 1899¹³⁷⁸. Προκύπτει το ερώτημα πώς ασκείτο η μελισσοκομία στη Μάνη προ του 18ου αιώνα, ενώ έχει προταθεί και η χρονολόγηση των παλαιότερων κτιστών μελισσοκομιών της Μάνης προ του 1700¹³⁷⁹, χωρίς ωστόσο αυτό να μπορεί να αποδειχτεί με βάση τα σωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Δεν πρέπει πάντως να αποκλείσουμε την πιθανότητα τους προηγούμενους αιώνες η μελισσοκομία στη μανιάτικη χερσόνησο να μην ήταν τόσο διαδεδομένη και η μικρή (ίσως οικιακή) απαραίτητη παραγωγή μελιού και κεριού να γινόταν με πήλινες κινητές κυψέλες¹³⁸⁰, μια υπόθεση που προκειμένου να επαληθευτεί θα πρέπει να διενεργηθούν εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες¹³⁸¹.

Η επάρκεια των μοναστικών κοινοτήτων σε μελισσοκομικά προϊόντα συνιστούσε ανέκαθεν βασική μέριμνα και προτεραιότητα για την κάλυψη των διατροφικών και άλλων πρακτικών αναγκών των μοναχών. Εντατικοποίηση της μελισσοκομικής παραγωγής προκάλεσε η οργάνωση του μοναστικού βίου, ειδικά μετά το τέλος της Εικονομαχίας (843), καθώς διαρκής ήταν η μέριμνα των μοναχών για την προμήθεια των απαραίτητων για τις φωτιστικές και λειτουργικές ανάγκες κεριών¹³⁸². Ήδη από τη βυζαντινή περίοδο τα μοναστήρια και οι μεγαλογαιοκτήμονες κυριαρχούσαν στην ποσοτική παραγωγή και την κερδοφόρα εκμετάλλευση των προϊόντων της μελισσοκομίας¹³⁸³. Τα μοναστήρια αναδείχθηκαν σε κύριους φορείς της ανάπτυξης της μελισσοκομίας, καθώς το βυζαντινό κράτος ενίσχυσε τη μοναστηριακή μελισσοκομία μέσω φοροαπαλλαγών σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι μονές να εξελιχθούν σε βασικούς ιδιοκτήτες κυψελών και σημαντικούς παραγωγούς¹³⁸⁴. Οι ίδιοι οι μοναχοί εργάζονταν, όπως μαρτυρούν Βίοι αγίων, και ως μελισσοκόμοι. Η διπλή αυτή ιδιότητά τους δεν ήταν ασυμβίβαστη με το μοναστικό ιδεώδες¹³⁸⁵, καθώς οι αγροτικές εργασίες αποτελούσαν μέρος της ασκητικής ζωής. Οι περιπτώσεις δωρεάς κυψελών από ιδιώτες σε μονές δεν είναι σπάνιες, χωρίς όμως να αποτελεί μια γενικευμένη πρακτική και συνήθεια¹³⁸⁶. Η κατοχή και η κληροδότηση σμηνών, ως σημαντικών περιουσιακών στοιχείων, απαντά συχνά σε διαθήκες¹³⁸⁷ και μοναστηριακά πρακτικά, αποκαλύπτοντας την ανάγκη των μοναστικών κοινοτήτων για την προμήθεια μελιού και κεριού¹³⁸⁸.

¹³⁷⁸ Μπίκος, «Ο Ταινάριος άνθρωπος».

¹³⁷⁹ Μπίκος, «Κτιστά και άνευ αδείας».

¹³⁸⁰ Ο Κάσσης αναφέρει ότι στο παρελθόν χρησιμοποιούνταν στην μελισσοκομική και πήλινα δοχεία που ονομάζονταν «κουβέλια». Βλ. Κάσσης, *Λαογραφία Α'*, 182.

¹³⁸¹ Για την παλαιότητα και την πρόελευση των κτιστών μελισσοκομιών της Μάνης βλ. και Μαυροφρύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία». Ο ίδιος, «Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία».

¹³⁸² Αναγνωστάκης, «Βυζαντινή μελωνυμία», 164. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Ωρες Βυζαντινού-Καθημερινή ζωή*, 49-50. Kazhdan - Wharton-Epstein, *Αλλαγές*, 64. Greene, «Technology», 33.

¹³⁸³ Γερμανίδου, *Μελίρρητος πολιτισμός*, 29.

¹³⁸⁴ Γερμανίδου, *ό.π.*, 30-31.

¹³⁸⁵ Ο συνδυασμός του ασκητικού ιδεώδους με την άσκηση αγροτικών δραστηριοτήτων δεν επέσυρε πολεμική ούτε καταδικαζόταν. Παπαγιάννη, «Κοσμικές δραστηριότητες», 150, 155, 159-160, σημ.25.

¹³⁸⁶ Αναγνωστάκης, «Βυζαντινή μελωνυμία», 177. Ανδρούδης, «Μέλι και κερύ», 192, 213. Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός*, 12, 164. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 204. Λαΐου, *Η αγροτική κοινωνία*, 49, 51. Γερμανίδου, *Μελίρρητος πολιτισμός*, 29. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 143-147 (Fiaccadori).

¹³⁸⁷ Miclosick- Müller, *Acta e Diplomata*, τομ. IV, 202.

¹³⁸⁸ Μία από τις πρωιμότερες αναφορές μελισσοουργείου σε αθωνικά έγγραφα περιλαμβάνεται στα πρακτικά της μονής Κουτλουμουσίου (1012) (*Actes de Kutlumus*, 36, έγγρ.1, στ.16. Βλ. και Ανδρούδης, «Μέλι και κερύ», 211-216. Παπάγγελος, «Μελισσοκομία», 192). Στη διαθήκη του Θεόδωρου Σκαράνου (1270-1274), γαιοκτήμονα στην περιοχή της Ορμυλίας στη Χαλκιδική και μετέπειτα μοναχού, περιλαμβάνονται, εκτός

Αναφορές πάντως για παραγωγή μελιού στη Μάνη κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν υπάρχουν, ενώ και κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου αναφορές για τα προϊόντα της μελισσοκομίας στην περιοχή δεν απαντούν πριν τον 18ο αιώνα. Από μαρτυρίες του 19^{ου} αιώνα προκύπτει ότι η συνολική παραγωγή όλης της Μάνης έφθανε τις 10.000 έως 15.000 οκάδες μέλι και 1.000 έως 2.640 οκάδες κερί¹³⁸⁹. Το μέλι εξαγόταν στην Κωνσταντινούπολη, στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου, ενώ το κερί στο Λιβόρνο¹³⁹⁰. Τι ποσοστό της συνολικής παραγωγής της Μάνης κάλυπταν τα μοναστήρια είναι δύσκολο να υπολογισθεί, με βάση όμως τα σωζόμενα κατάλοιπα και τα μεγέθη των μελισσοκομείων μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, με εξαίρεση τη μονή Βαιθενίτσας, η παραγωγή των υπόλοιπων μοναστηριών της Έξω Μάνης κάλυπτε οριακά τις ανάγκες της εκάστοτε μοναστικής κοινότητας σε μέλι και κερί. Σύμφωνα με τον John Phipps, εκδότη του περιοδικού *Beekkeepers' Quarterly* και μόνιμο κάτοικο Μεσσηνίας, η παραγωγή των λίθινων κυψελών του μελισσότοιχου της Μονής Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο φαράγγι του Βιρού, ήταν μικρή, της τάξης του μισού μόλις κιλού ανά κυψέλη¹³⁹¹. Στα ελάχιστα στοιχεία που αντλούμε για τα μοναστήρια της Μάνης από τις καταγραφές της μοναστηριακής περιουσίας της κυβέρνησης του Όθωνα το 1834 εντοπίστηκαν δύο περιπτώσεις κατοχής μελισσοκομείων σε μοναστήρια της Μέσα Μάνης. Στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήριος στους Πιόντες αναφέρονται δέκα θερίδες μελίτσια και στη μονή του Αγίου Ιωάννου στα Κέρια δύο θερίδες μελίτσια¹³⁹².

Άγνωστο παραμένει εάν τα μοναστήρια βαρύνονταν με οποιοδήποτε φόρο για την κατοχή των μελισσοκομείων. Σε κατάστιχο του αρχείου Nani για την περίοδο 1700-1705 αναφέρεται ότι το «Territorio di Maina» επιβαρυνόταν με τον φόρο των κυψελών, ο οποίος όμως φαίνεται ότι ίσχυε αποκλειστικά στον Πασσαβά και τη Μπαρδούνια¹³⁹³, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία αποδεικνύουν ότι η φορολογική υποχρέωση των Μανιατών περιοριζόταν στην καταβολή του *mactu*¹³⁹⁴. Ο φόρος των κυψελών, διαδεδομένων στα βενετοκρατούμενα εδάφη, ήταν κατά κάποιον τρόπο μια μορφή έγγειου φόρου¹³⁹⁵. Στην οθωμανική επικράτεια επί β' Τουρκοκρατίας υπήρχε αντίστοιχα το *μελισσιάτικον* (*resmi*

των άλλων υπαρχόντων του, δέκα μόνο μελίτσια που παραχωρούνται στη μονή Ξηροποτάμου (*Actes de Xéropotamou*, έγγρ.9Α, στ.22. Βλ. και Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός*, 12, 164. Ανδρούδης, «Μέλι και κερί», 192. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, 204. Λαΐου, *Η αγροτική κοινωνία*, 49, 51). Η μονή Ξενοφώντος κατείχε στις αρχές του 14ου αιώνα ένα παλαιόν μελισσοουργείο (*Actes de Xénophon*, έγγρ.4, στ.17, έγγρ.5, στ.41, έγγρ.12, στ.57). Σε έγγραφο του 1306 υπογεγραμμένο από τον Πρώτο και δέκα άλλους ηγούμενους, οι μοναχοί της μονής Βατοπεδίου *ένδειαν έχοντες πάντοτε μέλιτος και κηρίου ήτήσαντο...δούναι αύτοϊς τόπον επί τὸ άνεγείραι και συστήσασθαι μελισσοουργεϊον* (Dölger (ed.), *Schatzkammern*, 208, αρ.105, στ.4. Παπάγγελος, «Μελισσοκομία», 191).

¹³⁸⁹ *Etat des productions de la Morée qui s' exportent comunément toutes les Années (1831)*, SHA, MR 1628. Rouqueville, *Voyage en Morée*, τομ.1, *Tableau de productions*.

¹³⁹⁰ Leake, *Travels* I, 242.

¹³⁹¹ Συνέντευξη του John Phipps στον Pedrag Cvetkovic για το διαδικτυακό περιοδικό pcela (<https://pcela.rs/interviewJohn1.htm>).

¹³⁹² Γ.Α.Κ. *Μοναστηριακά Λακωνίας*, φάκ. 488. Βλ. και Βαγιακάκος, «Σημειώματα περι μοναστηριών».

¹³⁹³ Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, 16-19.

¹³⁹⁴ Ο Marin Michiel σημείωνε το 1691 ότι «*Le rendite che entrano in questa camera per affittanze, decime, datij et appalti dei territorij de Bardugna e Passava ascendono a reali 3.591 mentre l' alta e bassa Maina non contribuisse che reali 3.935 col titolo di Mactu*» (βλ. Λάμπρος, «Ἐκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ», 207). Ανάλογη αναφορά γίνεται σε έκθεση του Marco Loreda, Γενικού Προνοητή ως το 1711, προς τον διάδοχο του Antonio Loredan «*...mactu, cosi chiamato da quella gente, et è l' unico diritto, che da essa conseguisse il publico...*» (βλ. Λάμπρος, «Ἐκθέσεις Βενετῶν προνοητῶν», 721).

¹³⁹⁵ Ανδρεάδης, *Περὶ τῆς διοικήσεως*, 202, 204.

kovan), που ισούτο με 2 παράδες κατά σμήνος¹³⁹⁶. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι τα έσοδα του δημοσίου από τον φόρο των κυψελών που πλήρωναν οι περιοχές του Πασσαβά και της Μπαρδούνιας ήταν ασήμαντα και μάλιστα την περίοδο 1700-1705 η απόδοση του φόρου παρουσίασε μείωση, από 126 σε 83 ρεάλια¹³⁹⁷, ποσά ενδεικτικά της χαμηλής παραγωγής, τα οποία ίσως δίνουν μια εικόνα και για την παραγωγή της Έξω Μάνης, τουλάχιστον στις αρχές του 18ου αιώνα.

Φαίνεται, πάντως, πως η μελισσοκομία και τα προϊόντα της θα πρέπει να καταλάμβαναν σημαντικό τμήμα της μοναστικής ζωής της Βαϊδενίτσας, αν λάβει κανείς υπόψη τουλάχιστον το μέγεθος του μελισσοκομείου της. Άλλωστε, η μεγάλη περικόλειστη έκταση υποδηλώνει ότι η εν λόγω εγκατάσταση ήταν πολύ μεγαλύτερη και περιλάμβανε πολλούς μελισσότοιχους που σήμερα δεν έχουν διασωθεί. Από τον 18ο αιώνα και μετά η ποιότητα του μανιάτικου μελιού, ιδιαίτερα μάλιστα της τοπικής ενότητας Ανδρούβιστας όπου ανήκει και η μονής Βαϊδενίτσας, ήταν φημισμένη, καθώς προερχόταν από θυμάρι, συστατικό που χάριζε ξεχωριστό άρωμα και γεύση. Το 1795 ο περιηγητής John Sibthorp γράφει «...οί ξηροί πετρώδεις βράχοι τής Καρδαμύλης... έβριθαν από άγριον θυμάρι, την αγαπημένην τροφήν τών μελισσών... όταν έπεστρέψαμεν μᾶς προσέφεραν ένα πιᾶτο μέλι, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπεχώρει ἀκόμη καὶ αὐτὸ τοῦ Ὑμηττοῦ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γεῦσιν καὶ τὴν ἀγνότητα, ἀφοῦ εἶχεν ἓνα διάφανον κεχριμπαρένιον χρῶμα»¹³⁹⁸. Ακόμα και σήμερα διασώζεται στην Καρδαμύλη το τοπωνύμιο *Μελισσάτσια*, το οποίο συνδέεται με ανάλογη παραγωγή της περιοχής στο παρελθόν.

¹³⁹⁶ Leake, *Travels* I, 11. Μουταφτσιέβα, *Άγροτικές σχέσεις*, 174. Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος*, 99. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα*, 192. Τσοποτός, *Γῆ καὶ γεωργοί*, 124. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη*, 211.

¹³⁹⁷ Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*, 18.

¹³⁹⁸ Walpole, *Travels*, 33 (μτφρ. Βαγιακάκος, «Άρδούβιστα», 74). Για το περίφημο μέλι του Ὑμηττοῦ και την παραγωγή μελιού στα μοναστήρια Καισαριανής και Πεντέλης στην Αθήνα βλ. Μαυροφρύδης, «Η μελισσοκομία στην Αττική». Pallis, «Beekeeping in Attica».

Κατάλογος μελισσοκομείων

1. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού

Θέση: Στα δυτικά του μοναστηριακού περιβόλου, έξω από τον κύριο μοναστικό πυρήνα, εντός μικρού αύλειου χώρου εκατέρωθεν του οποίου διατάσσονται τα βοηθητικά κτίσματα του μοναστηριού.

Περιγραφή: Κτιστό μελισσοκομείο, τύπου μελισσότοιχου δύο ορόφων, με σωζόμενες σήμερα δώδεκα δίστομες θερίδες (κυψέλες). Η εμπρόσθια πλευρά των θερίδων έκλεινε με λίθινη πλάκα με οπή στο κάτω μέρος για την είσοδο-έξοδο των μελισσών, ενώ ο τρύγος διενεργούνταν από την οπίσθια πλευρά (εσωτερικά του περιβόλου), η οποία έκλεινε με τη βοήθεια λίθινου πώματος. Η τοιχοποιία του μελισσότοιχου είναι πρόχειρη. Πάνω σε λίθινη εξέδρα από αργολιθοδομή διαμορφώνονται οι τετράγωνες σχεδόν θερίδες σε δύο ορόφους. Πλακοειδείς λίθοι έχουν χρησιμοποιηθεί στα οριζόντια χωρίσματα των θερίδων, ενώ τα κάθετα χωρίσματα είτε είναι μονολιθικά από όμοιους πλακοειδείς λίθους, είτε είναι κτιστά από αργούς ή αδρά λαξευμένους λίθους και άφθονο κονίαμα. Οι εμπρόσθιες πλάκες είναι κι αυτές λίθινες πλακοειδείς. Στον όροφο του κτίσματος του ελαιοτριβείου της μονής εντοπίζονται έξι ακόμα θερίδες, με τη μορφή «ντουλαπιών», κυψελών δηλαδή, οι οποίες κατασκευάζονταν μέσα σε ξερολιθιές ή σε τοίχους σπιτιών. Διαμορφώνονται σε τρία διώροφα ζεύγη κυψελών κατασκευασμένων με λίθινες πλάκες μέσα στην τοιχοποιία του κτίσματος. Λίθινες τετράγωνες πλάκες ενταγμένες στην εξωτερική τοιχοποιία σφραγίζουν την εμπρόσθια όψη των κυψελών, ενώ η εσωτερική πλευρά τους θα έκλεινε με κάποιο λίθινο ή ξύλινο πορτάκι.

Διαστάσεις: Ο μελισσότοιχος είναι χαμηλού ύψους, περίπου 1,20μ., έχει μήκος 4μ. και πάχος 0,60μ. Διαστάσεις θερίδων 0,40x0,40x0,50μ.

Κατάσταση διατήρησης: Ο μελισσότοιχος, έως το ύψος που σώζεται, διατηρείται σε μέτρια κατάσταση. Στο ανατολικό πέρας του παρουσιάζει φθορές, με τις ανατολικότερα σωζόμενες θερίδες να έχουν σχεδόν καταστραφεί. Στην οροφή δεν σώζονται καλυπτήριες πλάκες ή κεραμίδες. Δεν έχουν σωθεί τα οπίσθια πώματα των θερίδων, τα οποία θα ήταν και αυτά λίθινα ή ξύλινα, ενώ σε κάποιες θερίδες απουσιάζει ή είναι σπασμένη και η λίθινη πλάκα εισόδου-εξόδου των μελισσών.

Επιγραφές: όχι

Χρονολόγηση: αρχές 19ου αιώνα (1807;)

Παρατηρήσεις: Παρόμοιοι μελισσότοιχοι εντοπίζονται και αλλού στη Μάνη, όπως στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος στον Κότρωνα της Ανατολικής Μάνης (δύο όροφοι και εδώ, λιθινη εξέδρα από αργολιθοδομή και με μονές λίθινες πλάκες τόσο στα οριζόντια όσο και στα κάθετα χωρίσματα των θερίδων), σε τριώροφο μελισσοκομείο ιδιωτικό σε οικία στη Λαγκάδα (αμιγώς λίθινες ήταν μόνοι οι θερίδες του κάτω ορόφου) και σε τριώροφο μελισσοκομείο στην Τραχήλα (πάλι μόνο ο κάτω όροφος). Εκτός Μάνης παρόμοιοι μελισσότοιχοι απαντούν και σε αρκετά νησιά του Αιγαίου, στην Κύθνο, στους Φούρνους και αλλού.

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β΄. Εικόνες Καταλόγου Μελισσοκομείων, 263-264.

2. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα

Θέση: η περικλείστη μελισσοκομική μονάδα βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου στα βορειοδυτικά του μοναστηριακού συγκροτήματος, σε θέση απομονωμένη και δυσπρόσιτη, στην οποία οδηγεί παλαιό λιθόστρωτο καλντερίμι.

Περιγραφή: Το μελισσοκομείο διαιρείται σε επιμέρους τμήματα, που έχουν τη μορφή λίθινων μελισσότοιχων, διατεταγμένων αμφιθεατρικά σε διαφορετικά επίπεδα λόγω κατωφέρειας. Κάθε μελισσότοιχος ήταν μάλλον διώροφος και σχηματίζεται από θερίδες, κατασκευασμένες από τέσσερις λίθινες σχιστολιθικές πλάκες έκαστη και συγκολλημένες με κονίαμα, ώστε να σχηματίζουν ορθογώνια επιμήκη διάχωρα. Η εμπρόσθια πλευρά των θυρίδων έκλεινε με λίθινη πλάκα που διέθετε οπή για την είσοδο των μελισσών, ενώ ο τρύγος γινόταν από την οπίσθια πλευρά, η οποία έκλεινε με τη βοήθεια λίθινου πάματος. Οι μελισσότοιχοι διέθεταν από πέντε έως δέκα κατά μήκος θερίδες ανά όροφο. Τους προστάτευε ψηλός περίβολος με είσοδο στην ανατολική πλευρά, σήμερα μισοκατεστραμμένος.

Διαστάσεις: Μέγιστο σωζόμενο μήκος του νότιου μελισσότοιχου (κατώτερου): 2,08μ., μέγεθος θερίδων: 0,30μ. x 0,30μ. x 0,75μ. (βάθος). Μέγιστο σωζόμενο μήκος βόρειου μελισσότοιχου (ανώτερου): 3μ., Μέγεθος θερίδων: ±0,32μ. x 0,32μ. x 0,70μ. (βάθος).

Κατάσταση διατήρησης: Το μελισσοκομείο σήμερα διατηρείται πολύ αποσπασματικά. Σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση διατήρησης δύο μελισσότοιχοι, ενώ και ο περίβολος σε κάποια σημεία έχει καταστραφεί.

Επιγραφές: όχι

Χρονολόγηση: τέλος 18ου αι. (1794;)

Παρατηρήσεις: Παρόμοιοι μελισσότοιχοι απαντούν στην Πάρο, στην Αντίπαρο, στην Κύθνο, στους Φούρνους. Προστατευτικό περικλείστο τοίχο φέρει και τριώροφο κτιστό μελισσοκομείο στον οικισμό Τραχήλα της Έξω Μάνης. Μελισσομάντρια παρόμοιου τύπου με αυτό της μονής Βαϊδενίτσας απαντούν σε αρκετές θέσεις του ελλαδικού χώρου, δεν είναι όμως συχνά γιατί απαιτούνταν πολλά έξοδα για να χτιστούν, με πιο ενδεικτικό το μελισσομάντρι της Ανατολής στον Κίτσαβο.

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Μελισσοκομείων, 264-265.

3. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα

Θέση: Εντός του μοναστηριακού περιβόλου, στον ασκεπή ορθογώνιο χώρο που ενώνει, εν είδει διαδρόμου, τον πολεμικό πύργο με τη βόρεια-βορειοδυτική πτέρυγα του μοναστηριού.

Περιγραφή: Εντοιχισμένες στον δυτικό τοίχο έχουν κατασκευαστεί με μεγάλους λίθους, πέντε θερίδες. Ορθογωνικοί αδρά λαξευμένοι λίθοι διαμορφώνουν τα πλαϊνά, ενώ μεγάλες λίθινες πλάκες την οροφή και το πάτωμα των θερίδων. Η είσοδος των μελισσών γινόταν από μικρές οπές στη λιθοδομή της εξωτερικής παρειάς του τοίχου, ενώ η συγκομιδή γινόταν από την εσωτερική όψη, η οποία έκλεινε πιθανότατα με λίθινο πάμα. Οι εντοιχισμένες αυτές θερίδες έχουν και εδώ τη μορφή «ντουλαπιών», ενώ ο μικρός αριθμός και τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά υποδεικνύουν μικρή παραγωγή.

Διαστάσεις θερίδων: Από 0,42εκ. έως 0,49εκ. πλάτος, 50εκ. βάθος, ύψος 0,40εκ.

Κατάσταση διατήρησης: Οι θυρίδες διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση και μόνο τα πώματα στην οπίσθια πλευρά τους, απ' όπου γινόταν ο τρύγος δεν έχουν σωθεί.

Επιγραφές: όχι

Χρονολόγηση: 18ος αι.

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Μελισσοκομείων, 265.

4. Μονή Αγίου Ιωάννη Ξανθιάνικα Μηλέας

Θέση: Στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, πάνω στον λίθινο μανδρότοιχο στα νοτιοανατολικά του καθολικού.

Περιγραφή: Πρόκειται για έξι θερίδες, τετράγωνης περίπου διατομής, διαμορφωμένες στο πάχος του μανδρότοιχου, τετράγωνης ή ορθογωνικής διατομής.

Διαστάσεις θερίδων: Κάθε θερίδα έχει διαφορετικές διαστάσεις, με τη μεγαλύτερη να έχει 0,55εκ. βάθος, 0,33εκ. πλάτος και 0,33εκ. ύψος. Οι μικρότερες θερίδες έχουν πλάτος 0,22εκ., 0,23εκ. και 0,24εκ.

Κατάσταση διατήρησης: Δεν σώζεται η λίθινη πλάκα με την οπή για την είσοδο των μελισσών, ούτε και το καπάκι για τον τρύγο.

Επιγραφές: όχι

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας

Παρατηρήσεις:

Φωτογραφική τεκμηρίωση: Βλ. Τόμος Β'. Εικόνες Καταλόγου Μελισσοκομείων, 266.

ΜΕΡΟΣ Δ΄
Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ &
ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ι. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Το 1829 η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά επισκέπτεται την Έξω Μάνη και φτάνει έως την Καρδαμύλη και το φαράγγι του Βιρού. Παρατηρώντας τις πεζούλες καλλιέργειας (τους αναβαθμούς με τους αναλημματικούς τοίχους) θεωρεί ότι η Ζαρνάτα είναι η καλύτερα καλλιεργημένη περιοχή της Μάνης¹³⁹⁹. Γενικά για το μανιάτικο τοπίο αναφέρει «*Η όψη του τόπου είναι άγρια [...] βράχοι καλυμμένοι με θάμνους, βουνά σχεδόν παντού με δύσκολη προσπέλαση δεν αφήνουν στην καλλιέργεια παρά ελάχιστες εκτάσεις. Οι κάτοικοι μάχονται κατά του άγονου εδάφους [...]. Εις βοήθειαν τόσο επίπονων εργασιών δεν διαθέτουν παρά ανεπαρκή μέσα καλλιέργειας. Κάστρα, των οποίων ο αυστηρός χαρακτήρας μοιάζει να βρίσκεται σε αρμονία με την τραχύτητα του τοπίου, τραβούν, μόνα αυτά την προσοχή του ταξιδιώτη. Όσο θλιβερή κι αν είναι η όψη της χώρας, πρόκειται εντούτοις για έναν τόπο που προσφέρει μεγάλες φυσικές ομορφιές*».¹⁴⁰⁰

Το τοπίο της Έξω Μάνης με το πέρασμα των χρόνων σταδιακά αλλοιώθηκε από τις επεμβάσεις και την εγκατάλειψη, όμως τα βασικά του χαρακτηριστικά παρέμειναν τα ίδια. Μέσα σ' αυτό το τοπικό πλαίσιο εντοπίζονται, ερειπωμένα πια, διάσπαρτα μοναστηριακά συγκροτήματα. Πρόκειται ως επί το πλείστον για μικρά μονύδρια, κτισμένα σε θέσεις φυσικά οχυρές και δυσπρόσιτες, συνήθως πάνω σε κορυφές ή σε πλαγιές λόφων, ή άλλοτε κρυμμένα βαθιά μέσα σε ρεματιές, αόρατα στο μάτι του περιηγητή. Εξάιρεση στον κανόνα αποτελεί η μονή Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, κτισμένη σε σημείο εύκολα προσβάσιμο και μη οχυρό, καθώς προστατεύεται από βορρά από τον λόφο της Ζαρνάτας όπου υψώνεται το ομώνυμο κάστρο, σημαντικό προπύργιο άμυνας για το μοναστήρι. Στο σύνολό τους τα μοναστήρια της περιοχής είναι άριστα προσαρμοσμένα στο φυσικό περιβάλλον, ενισχυμένα με περιβόλους και άλλες αμυντικές κατασκευές και οργανωμένα, όπως αποδείχτηκε, με ποικίλες εγκαταστάσεις αγροτικής οικονομίας. Η επιλογή θέσης κατάλληλης για την εγκατάσταση της εκάστοτε μοναστικής κοινότητας βασιζόταν σε πολλούς παράγοντες, με κυριότερους το στοιχείο της φυσικής απομόνωσης, την ύπαρξη πηγαίων υδάτων και καλλιεργήσιμων εκτάσεων και τον στρατηγικό χαρακτήρα της περιοχής.

Χαρτογραφώντας κανείς τα μοναστήρια αντιλαμβάνεται ότι τα περισσότερα είναι κτισμένα σε θέσεις καίριες για την προστασία και την άμυνα της βορειοδυτικής πλευράς του Ταυγέτου. Η μονή του Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα βρίσκεται στη θέση προϋπάρχουσας μεσαιωνικής εγκατάστασης, πάνω στον οδικό άξονα που συνέδεε τα Σωτηριάνικα με τους οικισμούς Αλτομυρά και Πηγάδια απ' όπου υπήρχε πέρασμα προς τον Μυστρά¹⁴⁰¹. Πρόκειται για ένα από τα αρχαία περάσματα της Μεσσηνίας στη Λακωνία. Η μονή της Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς βρισκόταν κτισμένη σε κατάφυτο λόφο με απεριόριστη θέα προς τις Κιτριές, το σημαντικότερο λιμάνι της Έξω Μάνης κατά την Τουρκοκρατία¹⁴⁰². Η μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο κτισμένη

¹³⁹⁹ Pouqueville, Voyage de la Grèce, vol.V, 584, 585. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, 344.

¹⁴⁰⁰ Blouet, *Expedition Scientifique de Morée*, vol.3, 49. Βλ. και Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο».

¹⁴⁰¹ Βλ. παραπάνω Μέρος Β'. 1. Μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας στα Σωτηριάνικα, 77-78.

¹⁴⁰² Βλ. παραπάνω Μέρος Α'. V. Οικονομία, 67 και Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, 87-88.

στη θέση ενός από τα σημαντικότερα ιερά του αρχαίου ελληνικού κόσμου, της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος, επέτρεπε τον έλεγχο των μονοπατιών προς Ρίντομο και Πηγάδια και του οδικού άξονα που ένωνε την Έξω Μάνη με τον Μυστρά και τη Σπάρτη¹⁴⁰³. Στην τοπική ενότητα Ανδρούβιστας οι μονές Καράβελη, Φανερωμένης στο Πετροβούνι και Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα δεσπόζουν στα ανατολικά της παλιάς πόλης της Καρδαμύλης, σε τρεις στρατηγικής σημασίας λόφους κατά την Β΄ Τουρκοκρατία, όταν το λιμάνι της Καρδαμύλης αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα εμπορικά λιμάνια της περιοχής¹⁴⁰⁴. Οι μονές Λυκάκη και Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Πωγωνίτσας έλεγχαν το φυσικό πέρασμα από την Καρδαμύλη προς το Εξωχώρι και προς το δάσος της Βασιλικής μέσα από το φαράγγι του Βιρού¹⁴⁰⁵. Τα μοναστήρια της Βαϊδενίτσας και του Σαμουήλ στη Σαϊδόνα και του Αγίου Κωνσταντίνου στην Καστάνια έλεγχαν τις διαβάσεις προς τα ορεινά του Ταϊγέτου και τον Μυστρά¹⁴⁰⁶.

Η ανέγερση των μοναστηριών σε θέσεις κλειδιά για την περιοχή δεν φαίνεται να είναι τυχαία, καθώς διαμορφώνεται η εικόνα ενός «δικτύου προστασίας» στα όρια της βορειοδυτικής Μάνης, σε συνδυασμό πολλές φορές και με τα όμορα οχυρά συγκροτήματα των καπετάνιων. Για παράδειγμα οι μονές Φανερωμένης και Καράβελη στο Πετροβούνι και Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα είχαν άμεση οπτική επαφή και βρίσκονταν σε άμεση γειτνίαση με το οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Επάνω Καρδαμύλης (υπό τον έλεγχο των οποίων βρίσκονταν), διαμορφώνοντας έτσι ένα ισχυρό δίκτυο άμυνας στο σημαντικό λιμάνι της περιοχής και προσδίδοντας κύρος και ισχύ σε μια θέση με πολιτικό και οικονομικό βάρος για την εποχή. Ένα ακόμα αμυντικό τρίγωνο σχηματίζεται στα νοτιοανατολικά σύνορα της τοπικής ενότητας Ανδρούβιστας, ανάμεσα στους οικισμούς Εξωχωρίου και Σαϊδόνας, μεταξύ των μονών Βαϊδενίτσας και Σαμουήλ και του οχυρού πύργου του Κιτρινιάρη δυτικότερα στο φαράγγι του Φονέα, το οποίο έλεγχε το πέρασμα προς και από τη Λακωνία μέσω του δάσους της Βασιλικής του Ταϊγέτου¹⁴⁰⁷. Η κύρια λειτουργία του συστήματος αυτού ήταν συνεπώς ο έλεγχος των διαβάσεων από και προς την Έξω Μάνη, των οδικών εκείνων αρτηριών που είχαν ζωτική σημασία για την πολιτική και οικονομική συνοχή και την επιβίωση των Μανιατών και για την εξασφάλιση της αυτονομίας και των προνομίων που είχαν κερδίσει στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Όποια κι αν είναι η θέση τους, είτε ψηλά σε κορυφές και πλαγιές λόφων είτε χαμηλά μέσα σε φαράγγια, τα μοναστήρια της Έξω Μάνης, κτισμένα σε θέσεις απομονωμένες και δυσπρόσιτες, περιβάλλονται από εκτάσεις, οι οποίες κάποτε αποτελούσαν τις καλλιεργήσιμες γαίες και τα βοσκοτόπια τους. Σήμερα, στα περισσότερα από αυτά η βλάστηση οργιάζει άναρχα από την εγκατάλειψη ή σπανιότερα το περιβάλλον τοπίο τους έχει αλλάξει και αλλοιωθεί σημαντικά από τις νεότερες και σύγχρονες επεμβάσεις (όπως στη μονή Καβελλάρη και στην Αγία Σοφία Γούρνιτσας). Σε κάθε περίπτωση στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο τους συναντά κανείς κατάλοιπα υποδομών

¹⁴⁰³ Βλ. παραπάνω Μέρος Β΄. 5. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, 112-113.

¹⁴⁰⁴ Βλ. παραπάνω Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 67 και Μέρος Β΄. 6. Μονή Καράβελλη, 126.

¹⁴⁰⁵ Βλ. και παραπάνω Μέρος Β΄. 9. Μονή Λυκάκη στις Κάλυβες, 158 και Μέρος Β΄.10. Μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο φαράγγι του Βιρού, 166.

¹⁴⁰⁶ Βλ. και παραπάνω Μέρος Β΄. 11. Μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, 174 και Μέρος Β΄.12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 182.

¹⁴⁰⁷ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β΄.12. Μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, 182.

απαραίτητων σε μια οικονομία καθαρά γεωργική και κτηνοτροφική, αγροτικές δηλαδή εγκαταστάσεις όπως αλώνια, υδρόμυλους, ανεμόμυλους, μελισσοκομεία, ληνούς, δεξαμενές, μαντριά, αναλημματικούς τοίχους και βέβαια ελαιοτριβεία, τα οποία όμως σπάνια εντοπίζονται εκτός των μοναστηριακών περιβόλων.

Είναι πιθανό η ακίνητη περιουσία των μοναστηριών της Έξω Μάνης να επεκτεινόταν και σε άλλες περιοχές, εκτός του περιβάλλοντος χώρου τους, ίσως ακόμα και εκτός της Μάνης¹⁴⁰⁸, όμως θεωρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της ακίνητης περιουσίας τους θα πρέπει να βρισκόταν γύρω από τους μοναστικούς πυρήνες, δεδομένου του μικρού μεγέθους και της μικρής εμβέλειας των μοναστηριών, αλλά και των γενικότερων χαρακτηριστικών της Μάνης, γεωγραφικών, διοικητικών κοινωνικο-οικονομικών. Η συγκέντρωση, άλλωστε, της κτηματικής περιουσίας στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο των μικρών μοναστηριών αποτελεί γενικότερο κανόνα στον ελλαδικό χώρο. Ακόμα όμως και σε μεγάλα μοναστήρια, όπως στη μονή Καισαριανής Υμηττού στην Αθήνα, σε χειρόγραφο κατάστιχο των υποστατικών της, το οποίο χρονολογείται γύρω στο 1800, καταγράφονται 985 ελαιόδεντρα, από τα οποία τα 810 βρίσκονταν γύρω από το μοναστήρι¹⁴⁰⁹.

Το σύνολο των εκτάσεων γης με τις εγκαταστάσεις υποδομής που περιβάλλουν τα μοναστήρια αποτελούν τον ζωτικό τους χώρο και διαμορφώνουν τη συνολική εικόνα των συγκροτημάτων αυτών, τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως διάσπαρτες μικρού μεγέθους κοινότητες με σημαντική ωστόσο γαιοκτησία για τα δεδομένα της περιοχής κατά την υπό εξέταση εποχή. Μαζί με τα οχυρά συγκροτήματα των Καπετάνιων και τους αγροτικούς περιφερειακούς οικισμούς, με τους οποίους βρίσκονται σε άμεση επαφή λόγω των θρησκευτικών και οικονομικών σχέσεων, συνθέτουν την εικόνα του μανιάτικου πεδίου κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, κυρίως από τον 17^ο και έως τις αρχές του 19ου αιώνα.

Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε διαπιστώθηκε ότι ο χαρακτήρας του ζωτικού χώρου δεν παρέμεινε σταθερός κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, παρά υπέστη σταδιακά αλλαγές κι αυτό είχε να κάνει με οικονομικούς παράγοντες, με κοινωνικούς μετασχηματισμούς και με τις νέες διαδικασίες παραγωγής που υιοθετήθηκαν την περίοδο αυτή¹⁴¹⁰. Ο κατακερματισμός του αγροτικού χώρου από τον 16^ο αιώνα και μετά οδήγησε στη διαίρεση των μεγάλων εκτάσεων της μεσαιωνικής περιόδου, με αποτέλεσμα σταδιακά να αυξάνεται η ατομική ιδιοκτησία χωραφιών και αγροτικών εγκαταστάσεων, οι οποίες μπορούσαν να πωληθούν, να μισθωθούν ή να κληροδοτηθούν. Παράλληλα η αφιέρωση περιουσιακών στοιχείων στα οικογενειακά κυρίως μοναστήρια, τόσο για την ψυχική σωτηρία όσο και για την αποφυγή της όποιας φορολογίας, από τη μία μεριά αύξανε την κτηματική περιουσία των μοναστηριών και από την άλλη επέτρεπε τη διατήρηση των περιουσιών στα χέρια των μανιάτικων γενών, αφού αυτοί ήταν τελικά που εργαζόνταν στις μοναστικές γαίες και μετά την επανάσταση και τη διάλυση των μοναστηριών συνέχισαν να εκμεταλλεύονται τις μοναστηριακές προσόδους.

¹⁴⁰⁸ Ενδεικτική είναι η προφορική μαρτυρία ότι η περιουσία της μονής Καβελλάρη στη Λαγκάδα εκτεινόταν μέχρι το Έλος της Λακωνίας.

¹⁴⁰⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία*, 335.

¹⁴¹⁰ Wagstaff, «Settlement Planning». Ο ίδιος, «Greek rural settlements». Μόσχου, «Τοπογραφικά». Η ίδια, «Μια άγροτική περιοχή». Μόσχου - Μόσχου, «Παλαιομανιάτικα».

Το αρχαίο και μεσαιωνικό τοπίο αλλοιώθηκε και αναδιαμορφώθηκε καθώς δόθηκε έμφαση σε ορισμένους μόνο πρωτογενείς τομείς της οικονομίας. Για την εκμετάλλευση όσο το δυνατό μεγαλύτερης καλλιεργήσιμης γης στην άγωνα και πετρώδη Μάνη πραγματοποιήθηκαν συστηματικοί εκβραχισμοί και οι λίθοι συλλέχθηκαν και χτίστηκαν προσεκτικά σε τακτικά στερεά σχήματα, στις άκρες των οριζόντιων επιπέδων διαμορφώνοντας αναλήμματα ή σε τακτικούς λιθοσωρούς ή σε επιδέξια κατασκευασμένες ξηρολιθιές, ώστε το χώμα να μη χάνεται με την βροχή. Η πιο επικερδής ελαιοκαλλιέργεια εκτόπισε από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα την αμπελουργία και έφτασε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα να αποτελεί ουσιαστικά μονοκαλλιέργεια, επιβαλλόμενη κυρίως από τους Βενετούς για τρίτη φορά από την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου¹⁴¹¹. Αλλά και τα δημητριακά μετά τον 17^ο αιώνα καλλιεργούνται ίσα για την επάρκεια στην Έξω Μάνη, σε αντίθεση με τον προηγούμενο αιώνα που προέβαιναν και σε εξαγωγές. Στις ορεινές θέσεις η αποψίλωση της γης, η κοπή της βελανιδιάς, της χαμαιπρίνου και του κυπαρισσιού ήταν απόρροια της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας αλλά και της εντατικής γεωργικής εκμετάλλευσης του αρχαίου εδάφους. Η συστηματική λατόμηση στα περισσότερα από τα μεγάλα οργανωμένα αρχαία λατομεία διακόπηκε.

Σήμερα τα μοναστήρια έχουν εγκαταλειφθεί και σε μεγάλο βαθμό ερειπωθεί (εκτός από τη μοναδική εν ενεργεία μονή Ανδρουμπεβίτζιας). Ο ζωτικός τους χώρος, που κάποτε αποτελούσε πεδίο έντονης καλλιεργητικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας, έχει εξαφανιστεί σχεδόν κάτω από την οργιώδη βλάστηση και μόνο τα υλικά κατάλοιπα των αγροτικών εγκαταστάσεων μαρτυρούν την άλλοτε σπουδαία για την οικονομία αξία τους¹⁴¹². Η έρευνα και μελέτη των *τεχνικών* αυτών μνημείων κρίνεται ουσιαστική για τον τομέα της αρχαιολογίας του τοπίου¹⁴¹³ και η ένταξή τους στο πλαίσιο της μοναστηριακής τέχνης συνεισφέρει στην παροχή χρονολογικών ενδείξεων, απαραίτητων για την καλύτερη κατανόηση της αγροτικής και οικονομικής ιστορίας της περιοχής και για την ερμηνεία του μανιάτικου τοπίου.

¹⁴¹¹ Μόσχος - Μόσχου, «Παλαιομανιάτικα», 14.

¹⁴¹² Allen, «The Fields and Orchards of Mani».

¹⁴¹³ Γενικά για την αρχαιολογία του τοπίου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Bintliff, «The Greek countryside». Ο ίδιος, «The Byzantine countryside». Ο ίδιος, «Contribution». Forbes, *Meaning and Identity*. Leveau, *Archéologie, espace et environnement*, 1–22. Βαβουρανάκης, «Τοπίο και αρχαιολογία». Stewart, *Rural Peloponnese*. Vionis, «The archaeology of landscape».

II. ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ

Στο τοπίο της Έξω Μάνης, πέρα από τους παραδοσιακούς οικισμούς, όπου κυριαρχούν οι επιβλητικοί πύργοι, οι πυργοκατοικίες και οι εκκλησίες με τα ψηλά πυργοειδή καμπαναριά, εντοπίζονται διάσπαρτα πολυάριθμα μοναστηριακά συγκροτήματα, μικρά σε μέγεθος, αποτελούμενα ουσιαστικά από το καθολικό και στοιχειώδεις μόνο κτηριακές υποδομές, δυσανάλογα φαινομενικά σε αριθμό σε σχέση με τον περιορισμένο ζωτικό χώρο και τον πληθυσμό της περιοχής κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου. Τα μονύδρια αυτά παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς την οργάνωση, τη γενική διάταξη αλλά και την αρχιτεκτονική.

Ο κοινός βίος των μοναχών και παράλληλα η ανασφάλεια, οι ιστορικές συνθήκες και η διαρκής πολεμική ετοιμότητα των Μανιατών εν γένει, επέβαλλαν στη διάταξη των μοναστηριών τους ένα κλειστό αλλά οργανικό και ενιαίο σχέδιο με φρουριακό χαρακτήρα¹⁴¹⁴. Η χωροθέτηση όλων σχεδόν των μοναστηριών της Έξω Μάνης σε έδαφος επικλινές καθόρισε και το σχήμα τους. Στην πλειονότητά τους καταλαμβάνουν χώρο ακανόνιστου τραπεζίου και απλώνονται κλιμακωτά, ακολουθώντας τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, σε δύο συνήθως επίπεδα με υψομετρική διαφορά. Ιδιαίτερα όταν η θέση τους παρουσιάζει μεγάλη κατωφέρεια (όπως π.χ. στη μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας, στη μονή Αγίου Νικολάου στα Σωτηριάνικα ή στη μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα) με τις κατάλληλες διαμορφώσεις (π.χ. επιχώσεις) και την κατασκευή ισχυρών και ψηλών αναλημματικών τοίχων τα συγκροτήματα παρουσιάζονται απόλυτα προσαρμοσμένα στο φυσικό ανάγλυφο.

Από τα δεκαέξι συγκροτήματα της μελέτης μόνο τρία παρουσιάζουν την τυπική μοναστηριακή διάταξη, με τα κτίσματα να διατάσσονται κατά μήκος των πλευρών ενός σχεδόν τετράπλευρου περιβόλου και με το καθολικό περίπου στο κέντρο και ελεύθερο περιμετρικά¹⁴¹⁵ (μονή Ανδρουμπεβίτζιας στο Σταυροπήγιο, μονή Σαμουήλ στη Σαϊδόνα και μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα). Συχνά το καθολικό αποτελεί μέρος του περιβόλου διακόπτοντάς τον (μονή Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, μονή Αγίου Νικήτα Άνω Δολών, μονές Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι, μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας). Μάλιστα, στις μονές Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι το καθολικό βρίσκεται ουσιαστικά έξω από τον περίβολο και μόνο ο δυτικός του τοίχος με την κύρια θύρα εισόδου εντάσσεται σ' αυτόν. Μία εξαιρετικά

¹⁴¹⁴ Με βάση αυτό το σχέδιο, ήδη από το β' μισό του 6ου αιώνα μ.Χ., σχεδόν όλα τα κτίσματα που συγκροτούσαν ένα μοναστήρι τοποθετούνταν σε συνέχεια, ούτως ώστε επαπτόμενα στον περίβολο να περιβάλλουν εσωτερική ευρύχωρη αυλή. Δούκας, *Ιστορία*, 254, 20 : «ἐξελθόντες εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μοναστηρίου». Τυπικόν Κεχαριτωμένης κεφ.74, στο Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τομ. 5, 379: «ἐπὶ τῷ διαίρητι ἐγχορήγῳ τοίχῳ τῷ ἔξω τῆς αὐλῆς». Στον βίο του Αγίου Υπατίου (Callinicus, *De vita S. Hyratii*, 67, στ. 11) η αυλή λέγεται μεσαύλιον : «ἦν δὲ καὶ μεσαύλιον κύκλῳ ἔχον κέλλας». Κατά παράδοση το σχήμα του περιβόλου ήταν τετράγωνο, ορθογώνιο ή τραπεζιόσχημο όταν η μονή ήταν χτισμένη σε επίπεδη ή οριζόντια τοποθεσία. Σπανιότερα, όταν η θέση ήταν επικλινής επιλεγόταν πεντάπλευρο ή τριγωνικό ή και τελείως ακανόνιστο, πάντα όμως κλειστό από παντού.

¹⁴¹⁵ Στον βίο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη (Petit, "Vie de Athanase", 35) : «καὶ μετὰ τοῦτο τῆς τῶν κελλίων ἀπαρξάμενος οἰκοδομῆς κύκλῳ ταῦτα τῆς ἐκκλησίας κατεσκεύασεν ἐν τετραγώνῳ σχήματι, κελλίον τῷ κελλίῳ συνάψας, ὧν πινων μέσῳ ἴσταται ἡ ἐκκλησία, ὥσπερ τις ὀφθαλμὸς βλέπόμενος πάντοθεν». Πατριαρχικό έγγραφο του 1395 στο Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τομ. 2, 261: «ἐν τῷ καθολικῷ ναῶ τοῦ μοναστηρίου».

ενδιαφέρουσα ιδιοτυπία απαντά στη μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, όπου το καθολικό βρίσκεται εξολοκλήρου έξω από τον μοναστηριακό πυρήνα, σε χαμηλότερο υψομετρικά επίπεδο, και προβάλλει πρώτα αυτό επιβλητικό σε όποιον εισέρχεται στην περιοχή από δυτικά. Τη διαμόρφωση αυτή πιθανότατα υπαγόρευσε η διαμόρφωση του εδάφους και ίσως το γεγονός ότι η ίδρυση του καθολικού προηγήθηκε χρονικά των υπόλοιπων κτισμάτων. Σε αντιστάθμισμα της ιδιοτυπίας αυτής το ίδιο το καθολικό παρουσιάζει έντονα αμυντικά στοιχεία, ενώ ψηλός περίβολος με ξεχωριστό αύλειο χώρο προστατεύει μόνο τη νότια πλευρά του, όπου ανοίγεται η κύρια θύρα εισόδου.

Ο φρουριακός χαρακτήρας των μονών ατονούσε ή ενισχυόταν ανάλογα με το περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκονταν. Όταν ήταν κρυμμένες μέσα σε πλαγιές, ρεματιές, χαράδρες ή σε μέρη δυσπρόσιτα τα αμυντικά τους χαρακτηριστικά ατονούσαν (Μονές Αγίου Νικήτα στους Άνω Δολούς, Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια). Αντίθετα, σε όσες ήταν κτισμένες σε στρατηγικής σημασίας λόφους, τα αμυντικά και οχυρωματικά χαρακτηριστικά τους εντείνονταν, το ίδιο και ο φρουριακός τους χαρακτήρας (μονές Καράβελι, Σαμουήλ, Βαϊδενίτσας, Προφήτη Ηλία στο Βόρειο, Καβελλάρη στη Λαγκάδα).

Η πύλη, όπου αυτή σώζεται είναι συνήθως τοξωτή, μεγαλύτερων ή μικρότερων διαστάσεων και έχει καμαροσκέπαστο διαβατικό (μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, Αγίου Νικήτα, Προφήτη Ηλία στο Βόρειο, Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Πωγωνίτσας, Βαϊδενίτσα, Αγίου Ιωάννη Προδρόμου). Κάποιες φορές λαμβάνει μνημειώδη πυργοειδή μορφή και φέρει οξυκόρυφη κόγχη με τοιχογραφία του επώνυμου άγιου (μονή Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας), άλλες φορές προσλαμβάνει έντονο αμυντικό χαρακτήρα, όπως στη μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο, όπου διαμορφώνεται σε ύψος τουλάχιστον 7μ. πάνω από το έδαφος, ή στη μονή Καράβελι, όπου προστατεύεται από παράπλευρο κτίσμα με τυφεκιοθυρίδες και αμυντικό κλουβί.

Απαραίτητο στοιχείων όσων μοναστηριών βρίσκονταν σε καίριες θέσεις ήταν ο πολεμόπυργος. Οι μανιάτικοι πολεμόπυργοι αποτελούν σήμα κατατεθέν της αρχιτεκτονικής της τουρκοκρατίας στην περιοχή¹⁴¹⁶. Το ύψος τους ποικίλει, έχουν περίπου τετράγωνη κάτοψη, μικρά παράθυρα στα ψηλότερα μόνο σημεία, άφθονες τυφεκιοθυρίδες, καλύπτονται με καμάρα και φέρουν περιμετρικό αμυντικό στηθαίο πάνω από τη στέγη. Καθαρά πολεμικός πύργος απαντά στις μονές Βαϊδενίτσας και Σαμουήλ στη Σαϊδόνα, ενώ θεμέλια πύργων εντοπίζονται και στις μονές Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας (υστεροβυζαντινής περιόδου, κατάλοιπο παλιάς οχύρωσης), Καράβελι στο Πετροβούνι (μεγαλιτικό, πιθανώς κατάλοιπο παλιάς οχύρωσης) και Λυκάκη στις Κάλυβες (πιθανώς μεταβυζαντινό). Όταν ο πολεμικός πύργος απουσιάζει κάποια κτίσματα λαμβάνουν τα ίδια πυργοειδή μορφή, στον τύπο της παραδοσιακής πυργοκατοικίας που απαντά πολύ συχνά στην Έξω Μάνη κατά τη διάρκεια της Β' Βενετοκρατίας και Β' Τουρκοκρατίας¹⁴¹⁷. Αυτά έχουν συνήθως ορθογώνια κάτοψη, διαιρούνται σε δύο ή τρία το πολύ πατώματα, το κατώ είναι πάντα καμαροσκέπαστο και φέρουν έντονα αμυντικά χαρακτηριστικά, τυφεκιοθυρίδες, αμυντικά κλουβιά, μικρά παράθυρα μόνο στα ψηλότερα σημεία και θύρες ανοιγμένες αρκετά μέτρα ψηλότερα από το έδαφος, προσλαμβάνοντας έτσι καθαρά οχυρό

¹⁴¹⁶ Σαΐτας, *Μάνη*, 60-62. Μεγαλομμάτη - Μαυροειδή, «Ο πύργος Δουράκη».

¹⁴¹⁷ Σαΐτας, *ό.π.*, 62-70. Μεγαλομμάτη - Μαυροειδή, *ό.π.*

χαρακτήρα (μονές Προφήτη Ηλία στο Βόρειο, μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας, Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια, Καβελλάρη στη Λαγκάδα). Αντίθετα όμως με τους καθαρά πολεμικούς πύργους που είχαν βασική λειτουργία την άμυνα, τα πυργοειδή κτίσματα ικανοποιούσαν λειτουργίες κατοίκησης, και μπορούσαν να στεγάζουν το ηγουμενείο, κελιά ή άλλες μοναστηριακές βοηθητικές χρήσεις.

Στην αρχιτεκτονική του μοναστηριακού πυρήνα κυριαρχεί, πέρα από τα οχυρά κτίσματα, σχεδόν αποκλειστικά, το ορθογώνιο, διώροφο, επίμηκες κτίσμα, με καμαροσκέπαστο κατώι, μονόχωρο ή δίχωρο ανώι και δίρριχτη (στα παλαιότερα παραδείγματα) στέγη. Πρόκειται για συνέχεια και εξέλιξη της παλιότερης απλής μορφής, δηλαδή του αρχέτυπου οχυρού διώροφου πέτρινου ορθογώνιου κτίσματος, με ανώι και κατώι, μονόχωρο ή δίχωρο, σε πολλές παραλλαγές, το οποίο αποτέλεσε τον επικρατέστερο τύπο οικίας στη Μάνη κατά την Τουρκοκρατία¹⁴¹⁸. Τα ορθογώνια αυτά κτίσματα, με κυρίαρχο τον κατά μήκος άξονα, μεγαλύτερων ή μικρότερων διαστάσεων, τάσσονται παρατακτικά και διαμορφώνουν ουσιαστικά τις πτέρυγες των μοναστηριών.

Οι τοπικοί αυτοί διώροφοι ορθογωνικοί πυρήνες, αντιπροσωπευτικοί του παραδοσιακού τρόπου δόμησης στη Μάνη κατά την Τουρκοκρατία, μπορούν να ιεραρχηθούν ως προς το μέγεθος του κατά μήκος άξονα σε μικρούς (διαστ. 4,5-5μ.χ6-8μ.), μεσαίους (διαστ. 5-5,5x8-11μ.) και μεγάλους (διαστ. 5-6μ.χ11-15μ.). Υπήρχαν όμως και ορισμένοι πολύ μεγάλοι, μακρόστενοι, διώροφοι πυρήνες, τα λεγόμενα *μακρυνάρια* (με διαστάσεις 5-6,5μ.χ15-25μ.), οι οποίοι αποτελούσαν τις επίσημες κατοικίες και τα κτήρια υποδοχής των πιο ισχυρών καπετάνιων¹⁴¹⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ανάγκη για περισσότερο χώρο την ικανοποιούσε κατά κύριο λόγο το μεγαλύτερο μήκος του βασικού πυρήνα, αφού οι κατασκευαστικοί περιορισμοί (διάμετρος κυλινδρικής καμάρας και μήκος δοκαριών πατώματος) δεν επέτρεπαν ιδιαίτερη αύξηση του πλάτους.

Το μεγάλο *μακρυνάρι*, με διαστάσεις από 5μ. έως 6,50μ. πλάτος και από 10μ. έως 25μ. μήκος, εξυπηρέτησε και την μοναστηριακή αρχιτεκτονική στην Έξω Μάνη, αφού απαντά σε αρκετά μοναστήρια της περιοχής, στις μονές Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, Λυκάκη στις Κάλυβες, Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα, Αγίου Δημητρίου Κάτω Χώρας Μηλέας, Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα, με πιο χαρακτηριστικά και καλύτερα σωζόμενα των μονών Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι πάνω από την Παλιά Καρδαμύλη. Μάλιστα, τα *μακρυνάρια* των δύο αυτών μονών λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλο μήκος, γεγονός που κόστισε και στη στατικότητα τους, και παρουσιάζουν έντονες μορφολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες με το αντίστοιχο *μακρυνάρι*, κτήριο Ζ, του οχυρού συγκροτήματος των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης (βλ μισό 18ου αι.)¹⁴²⁰ καθώς και με αντίστοιχα κτίσματα άλλων οχυρών συγκροτημάτων της Βόρειας Μάνης, όπως του Αντωνόμπεη στον Αγερανό¹⁴²¹, του Καπετανάκη στην Τρικότσοβα Σωτηριανικών κ.α.

Βασικά χαρακτηριστικά των κτισμάτων αυτών είναι η αυστηρότητα του πρισματικού όγκου, οι αδιάρθρωτες επιφάνειες, οι επιμήκεις αναλογίες, η ξύλινη στέγη, τα

¹⁴¹⁸ Βλ. παραπάνω, 93, σημ.532.

¹⁴¹⁹ Σαΐτας, *Μάνη*, 50-51.

¹⁴²⁰ Βλ. και παραπάνω, Μέρος Β'. 6. Μονή Καράβελη ή Στριτιτσίου στο Πετροβούνι, 132-133.

¹⁴²¹ Σαΐτας, *Μάνη*, 102-103.

τοξωτά ανοίγματα, και το εν γένει φρουριακό ύψος με τις πολεμίστρες¹⁴²². Η θέση τους στον χώρο των μοναστηριακών συγκροτημάτων είναι χαρακτηριστική. Διατάσσονται κατά κανόνα με τον μεγάλο άξονα κάθετο προς τις υψομετρικές καμπύλες, συνήθως απέναντι ή δίπλα στο Καθολικό. Για να αποφευχθεί το κόστος εκσκαφής στα βραχώδη γενικά εδάφη, όταν το έδαφος είναι έντονα επικλινές το κατώι συχνά περιορίζεται στο μισό της κάτοψης του ανωγιού (π.χ. στη μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς). Οι στέγες κατασκευάζονταν ξύλινες, με κεραμίδια ή με λίθινες πλάκες (τίκλες). Οι παλαιότερες ήταν δίρριχτες, σταδιακά διαδόθηκαν οι τρίρριχτες και αργότερα τετράριχτες (μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι). Συχνά στην πίσω στενή πλευρά της στέγης ύψωναν ένα στηθαίο για να την προφυλάξουν από τους ανέμους και για λόγους αμυντικούς. Σε μερικές περιπτώσεις το στηθαίο υψωνόταν και στις τέσσερις πλευρές (μονή Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα).

Η είσοδος τόσο στο κατώι όσο και στο ανώι βρισκόταν στη μία προστατευμένη μακρά πλευρά, προς τον περίβολο. Στη θύρα του ανωγιού έφτανε κανείς με μία λίθινη κλίμακα και με τη μεσολάβηση προσκτίσματος (η)λιακού. Συχνά οι κλίμακες είχαν από κάτω μικρό καμαροσκέπαστο ισόγειο χώρο για αποθήκευση ξύλων ή για στέγαση οικοσπιτων ζώων. Το κατώι συχνά διαιρείτο σε δύο τμήματα, τα οποία επικοινωνούσαν μέσω ενός ανοίγματος στον πρόχειρο διαχωριστικό τοίχο (μονή Φανερωμένης, Λυκάκη). Τα ανοίγματα στο κατώι, εκτός από τη θύρα εισόδου, είτε απουσίαζαν τελείως είτε ήταν πολύ περιορισμένα. Ένα μικρό παραθυράκι διατρυπούσε ψηλά τον τοίχο της κύριας στενής πλευράς (μονή Φανερωμένης), ενώ στους τοίχους ανοίγονταν μικρές διαμπερείς οπές-αεραγωγοί και τυφεκιοθυρίδες. Δάπεδο του κατωγιού ήταν το φυσικό έδαφος. Η κάλυψή του γινόταν είτε με καμάρα, είτε στο πίσω μέρος με καμάρα και στο μπροστινό με σανιδένιο πάτωμα (μονή Φανερωμένης) ή αποκλειστικά με πάτωμα (μονή Καράβελη). Σε κάποιες περιπτώσεις ένα ορθογωνικό άνοιγμα με καπάκι (καταπακτή), ο *καταρράκτης*, εξασφάλιζε την εσωτερική επικοινωνία ανάμεσα στις δύο στάθμες (μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας). Το εσωτερικό του ανωγιού μπορεί να ήταν δίχωρο, με πρόχειρο χώρισμα ή να παρέμενε αδιαίρετο, μονόχωρο. Συνήθως φωτιζόταν από ένα (μονή Φανερωμένης) ή πιο συχνά από δύο (μονή Καράβελη) μικρά παράθυρα της κύριας στενής όψης και από άλλα λιγιστά, τα οποία ανοίγονταν στις μακρές πλευρές. Στους τοίχους, οι οποίοι εσωτερικά επιχρίονταν με ασβεστοκονίαμα, ανοίγονταν χρηστικές κόγχες. Οι λειτουργίες στις δύο στάθμες διαρθρώνονταν καθαρά. Το κατώι στέγαζε αποθήκες λαδιού, εργαστήρια ελαιοπαραγωγής, λοιπές βοηθητικές λειτουργίες και ίσως στάβλους, ενώ στον χώρο του ανωγιού στεγαζόταν η συνάθροιση και η εστίαση, όπως αποδεικνύουν τα κατάλοιπα στις μονές Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι. Η θέση τους στον χώρο, τα μορφολογικά στοιχεία τους και οι αναλογίες με το κτήριο Ζ του οχυρού συγκροτήματος της Καρδαμύλης και με τα αντίστοιχα μακρυνάρια των άλλων οχυρών συγκροτημάτων δεν αφήνουν αμφιβολία ότι στο ανώι των κτισμάτων αυτών στεγάζονταν οι τράπεζες.

Το μοναδικό συνθετικό στοιχείο που διασκέδαζε τον απέριττο και συμπαγή πρισματικό όγκο των μακρυναριών ήταν ο ηλιακός και τα βοηθητικά προσκτίσματα, τα οποία εφάπτονταν στη μακρά πλευρά του προς την αυλή, ενώ η όποια διακοσμητική

¹⁴²² Μπούρας, «Κατοικίες και οικισμοί», 48.

διάθεση εξαντλείτο στα ανοίγματα και στα περιθυρώματα. Οι τοιχοποιίες των διώροφων αυτών ορθογώνιων κτισμάτων αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από αργολιθοδομή με ενισχυτικές ξυλοδεσιές, στην οποία κάποιες φορές παρεμβάλλονταν και πλίνθοι στους αρμούς, κατ' αναλογία και με τα υπόλοιπα σύγχρονα κτίσματα των συγκροτημάτων. Οι γωνίες και τα ανοίγματα διαμορφώνονται είτε από λαξευτούς πωρόλιθους, είτε από λαξευτούς ή ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους.

Με βάση τα μορφολογικά και κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά και φυσικά στο χρονικό πλαίσιο που καθορίζεται από το σύνολο των κτισμάτων των μοναστηριών, η πλειοψηφία των μεγάλων μακρυναριών θα πρέπει να αναχθεί στη Β' Τουρκοκρατία. Από τα πρωιμότερα παραδείγματα πρέπει να είναι το *μακρυνάρι* της μονής Αγίων Θεοδώρων στο Πραστείο της Έξω Μάνης, το οποίο συνιστά τη νότια πτέρυγα του μοναστηριού και φέρει ενεπίγραφο λίθο ανάμεσα στα παράθυρα της δυτικής στενής όψης, όπου αναγράφεται το έτος 1704 (εικ.314)¹⁴²³. Παρόμοιας μορφής κτίσματα, του τύπου των μακρυναριών της Μάνης, απαντούν στη Μεσσηνία στο Άνω Ψάρι, στα Πάνω Σουλιμά, στην Πολιανή και στην Ποταμιά. Δημοσιευμένα παραδείγματα περισσότερο ή λιγότερο εντυπωσιακά βρίσκουμε στην Ανδρίτσεινα¹⁴²⁴, στη Βρόστενα Αιγιαλείας¹⁴²⁵, το Στράτο Αιτωλοακαρνανίας¹⁴²⁶, το Σούλι της Ηπείρου¹⁴²⁷, την Καμενίτσα και αλλού¹⁴²⁸. Ήταν αρκετά διαδεδομένα και έχει υποστηριχθεί ότι έχουν μεσαιωνική καταγωγή¹⁴²⁹. Μία σύγκριση με τους λεγόμενους *πύργους*, τις οχυρές δηλαδή κατοικίες της Πελοποννήσου, είναι αυτονόητη. Ουσιαστικά πρόκειται για τον ίδιο τύπο οικίας. Όταν κυριαρχεί στον όγκο η έννοια του ύψους πρόκειται για πύργο, ενώ όταν κυριαρχεί το μήκος για μακρυνάρι.

Αναφορικά, τέλος, με την αρχιτεκτονική των καθολικών κυριαρχεί ο τύπος του ελεύθερου σταυρού με τρούλο¹⁴³⁰ (μονές Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών, Αγίου Νικήτα Άνω Δολών, Ανδρουμπεβίτζιας Σταυροπηγίου, Βαϊδενίτσας και Σαμουήλ στη Σαϊδόνα) και ο τύπος της μονόχωρης καμαροσκέπαστης ή μονόκλιτης βασιλικής με τρούλο (μονές Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, Καράβελι και Φανερωμένης στο Πετροβούνι, Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας στο Φαράγγι του Βιρού). Η παραλλαγή αυτή των μονόκλιτων τρουλαίων βασιλικών, με τον τρούλο να στηρίζεται στα δύο τμήματα της καμάρας και σε δύο εγκάρσια σ' αυτήν τόξα, λαμβάνοντας έτσι εξωτερικά την όψη ναού εγγεγραμμένου σταυρού με τρούλο, απαντά στην Πελοπόννησο¹⁴³¹, ενώ είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Δυτική Μάνη¹⁴³². Στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ανήκουν δύο μόνο καθολικά, η Αγία Σοφία στη

¹⁴²³ Το μοναστήρι των Αγίων Θεοδώρων δεν έχει ενταχθεί στη μελέτη, καθώς δεν εντοπίστηκαν αγροτικές εγκαταστάσεις ή άλλες εγκαταστάσεις παραγωγής, οι οποίες να μπορούν με ασφάλεια να αποδοθούν σ' αυτό.

¹⁴²⁴ Μπούρας, «Η προσφορά του Όρλάνδου», 590-591

¹⁴²⁵ Πάλλας, «Παλαιόν άρχοντικόν», πιν.124.

¹⁴²⁶ Παπαϊωάννου, «Αρχιτεκτονική Αιτωλοακαρνανίας», 538, πιν.99.

¹⁴²⁷ Πολίτη, *Το Σούλι*. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, 189-193.

¹⁴²⁸ Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονική Μακεδονίας*, 15-17.

¹⁴²⁹ Δημακόπουλος, «Πύργοι», σημ.349.

¹⁴³⁰ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 2. Μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς, 88, σημ.509.

¹⁴³¹ Τέτοιες εκκλησίες είναι του Αγίου Γεωργίου, της Υπαπαντής και του Αγίου Αντωνίου στο Σοφικό Κορινθίας, η εκκλησία των Τριών Ιεραρχών της Στεμνίτσας, ο Άγιος Ανδρέας κοντά στον Λούσιο ποταμό Γορτυνία, η Παναγίτσα του Γυθείου και άλλες. Όρλάνδος, *Η έν Έλλάδι έκκλησιαστική άρχιτεκτονική*, 32-35, εικ.27.

¹⁴³² Βλ. παραπάνω, Μέρος Β'. 5. Μονή Προφήτη Ηλία στο Βόρειο Κέντρο, 113-114, σημ.614.

Γούρνιτσα (δικιόνιος), και της μονής Λυκάκη (δίστυλος)¹⁴³³. Παρόλο που ο τύπος αυτός στις διάφορες παραλλαγές του κυριαρχεί επί Τουρκοκρατίας, στην Έξω Μάνη δεν φαίνεται να είναι τόσο διαδεδομένος και επικρατούν στη ναοδομία πιο απλοποιημένοι αρχιτεκτονικοί τύποι. Τα δύο καθολικά δεν φτάνουν την τεχνική τελειότητα των βυζαντινών προτύπων τους. Διατηρούν την κομψή και ραδινή εμφάνιση, αλλά υιοθετούν τις καθαρά ανατολικές παραδόσεις με τις λείες και αδιάρθρωτες επιφάνειες. Ο τρούλος τους λαμβάνει μικρή διάμετρο και έτσι τα πλάγια κλίτη καθίστανται ευρύτερα και καλύπτονται με καμάρες. Ο πολύ διαδεδομένος τύπος κατά την Τουρκοκρατία του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, σπάνιος σε καθολικά μονών, απαντά στη μονή Αγίου Δημητρίου στην Κάτω Χώρα Μηλέας και στη μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα, όπου όμως προξενεί εντύπωση η μικρή αυτή, ταπεινών προθέσεων, εκκλησία σε ένα μοναστήρι με τόσο μεγάλη περιουσία και αγροτική παράδοση, όπως υποδηλώνουν τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα. Τα δύο καθολικά έχουν λάβει τη σημερινή τους μορφή σε δύο οικοδομικές φάσεις, καθώς οι μακρές τους πλευρές διαρθρώνονται σε δύο τμήματα με την κατασκευή ενισχυτικών ζωνών εσωτερικά περίπου στο μέσο τους, την καθαίρεση του αρχικού δυτικού τοίχου στο σημείο των παραστάδων και την επιμήκυνσή τους προς τα δυτικά, ώστε να αποκτήσουν τελικά μεγαλύτερες διαστάσεις. Τέλος, σε δύο περιπτώσεις απαντούν και σταυρεπίστεγοι ναοί, στη μονή Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην Καστάνια, όπου το καθολικό ανήκει στον απλούστερο σταυρεπίστεγο Α1 τύπο, σύμφωνα με την κατάταξη του Ορλάνδου¹⁴³⁴, και στη μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας, της οποίας το καθολικό ανήκει στη σπανιότερη παραλλαγή του σταυρεπίστεγου ναού με τρούλο χωρίς νάρθηκα. Η πρώτη παραλλαγή συναντάται συχνά επί Τουρκοκρατίας στην Πελοπόννησο και αλλού, κυρίως λόγω της απλότητάς της¹⁴³⁵, ενώ ο δεύτερος συνθετότερος και πιο επιβλητικός, επιχωριάζει σε βυζαντινά κυρίως μνημεία της Μάνης και λιγότερο σε μεταβυζαντινά¹⁴³⁶.

Ως προς τους τρόπους δόμησης παρατηρείται ότι επικρατεί η τοιχοποιία με αργολιθοδομή, δηλαδή ακανόνιστοι αλάξευτοι λίθοι συνδεδεμένοι με άφθονο κονίαμα. Συχνά εντοπίζονται αραιοί ή πιο πυκνοί πλίνθοι στους αρμούς, χωρίς όμως καμία συγκεκριμένη διάταξη. Συνήθως οι γωνίες και τα ανοίγματα κατασκευάζονται πιο επιμελημένα, με αδρά λαξευτούς ή ημιλαξευτούς λίθους. Η τοιχοδομία αυτή αποβαίνει τυπική στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Κάποιες φορές συνδυάζεται με λαξευτούς παρόλιθους στα τύμπανα των τρούλων, στις αψίδες και στις γωνίες, όπως στο καθολικό της μονής Αγίας Παρασκευής Κάτω Δολών (τέλος 17ου αι.). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα καθολικά των τριών μοναστηριών, Καράβελη, Φανερωμένης (18ος αι.) και Αγία Σοφία (αρχές 17ου αι.), τα οποία περιβάλλουν από τρεις γειτονικές κορυφές την Παλαιά Καρδαμύλη. Στο καθολικό της μονής Καράβελη η αργολιθοδομή με τους πλίνθους στους αρμούς, που εντοπίζεται στα χαμηλά τμήματα της τοιχοποιίας και σε όλη σχεδόν τη δυτική όψη, συνδυάζεται με επιμελημένο ισόδομο σύστημα με λαξευτούς ορθογώνιους παρόλιθους, μαρτυρώντας δύο κατασκευαστικές φάσεις (Β΄ Βενετοκρατία, 1808). Το καθολικό της μονής Φανερωμένης (β΄ μισό 18ου αι.) είναι κτισμένο με το ισόδομο

¹⁴³³ Ορλάνδος, *Η έν Έλλάδι έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 37-39.

¹⁴³⁴ Ορλάνδος, "Σταυρεπίστεγοι", 41.

¹⁴³⁵ Ορλάνδος, *Η έν Έλλάδι έκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 32.

¹⁴³⁶ Βλ. παραπάνω, Μέρος Β΄. 15. Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Ξανθιάνικα Μηλέας, 207, σημ.1023.

σύστημα δόμησης, με καλολαξευμένους ορθογώνιους πωρόλιθους. Το δε παλαιότερο καθολικό της Αγίας Σοφίας (αρχές 17ου αι.) είναι κτισμένο με ορθογώνιες λαξευτές πώρινες λιθοπλίνθους κατά το ισόδομο πάλι σύστημα. Στα παραπάνω καθολικά αποτυπώνεται η προσπάθεια διατήρησης των πατροπαράδοτων μεθόδων της βυζαντινής περιόδου, προσαρμοσμένων στις νέες αρχιτεκτονικές τάσεις της εποχής. Άλλωστε, ο άφθονος τοπικός πωρόλιθος (η Αγία Σοφία είναι κτισμένη πάνω σε αρχαίο λατομείο πωρόλιθου) έδινε τη δυνατότητα ανέγερσης ανάλογων επιμελημένων τοιχοδομών.

Κοινό χαρακτηριστικό σε όλα τα καθολικά των μοναστηριών της Έξω Μάνης είναι η έλλειψη ανοιγμάτων, σε σημείο που το εσωτερικό τους μόλις που φωτίζεται από τις στενές φωτιστικές σχισμές του τρούλου, τη θύρα ή ένα μικρό παράθυρο στην πιο προστατευμένη πλευρά. Οι θύρες επίσης ανοίγονται στενές και χαμηλές, με υπέρθυρο άλλοτε τοξωτό και άλλοτε ευθύγραμμο και ψηλότερα κόγχη, εντός της οποίας εικονίζεται ο τιμώμενος άγιος. Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις όπου και η θύρα προσλαμβάνει αμυντικό χαρακτήρα, κατασκευασμένη αρκετά ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους και με αμπάρα, όπως στο καθολικό της μονής Βαϊδενίτσας στη Σαϊδόνα.

Όσον αφορά στη διακόσμηση των εξωτερικών όψεων των τοίχων παρατηρείται ότι κυριαρχούν οι λιτές και αδιάρθρωτες επιφάνειες. Στην πλειονότητα των καθολικών μοναδικά διακοσμητικά στοιχεία αποτελούν τα εντοιχισμένα εφυαλωμένα πινάκια (μονές Αγίας Παρασκευής, Αγίου Νικήτα, Λυκάκη, Σαμουήλ), τα τόξα των θυρών που διαμορφώνονται σε εσοχή (μονές Αγίας Παρασκευής, Καράβελη, Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας, Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης), ο υποτυπώδης κεραμοπλαστικός διάκοσμος (μονή Λυκάκη) και το αρχικό καμπυλόγραμμο γείσο του τρούλου με τις προεξέχουσες υδρορροές (μονή Σαμουήλ και μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου), μια προσπάθεια μίμησης του αθηναϊκού τρούλου των βυζαντινών ναών χωρίς γωνιακούς κιονίσκους. Μεγαλύτερη διακοσμητική διάθεση εκδηλώνεται στα καθολικά που είναι κτισμένα με πωρόλιθο (μονές Αγίας Παρασκευής, Καράβελη, Φανερωμένης, Αγία Σοφία, Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας). Ο πωρόλιθος έδινε τη δυνατότητα διαμόρφωσης των τρούλων και των ασίδων με περίτεχνο πλαστικό διάκοσμο, οριζόντια βεργία, τυφλά τόξα και ποικίλα λιθανάγλυφα, στοιχεία πολύ διαδεδομένα στους ναούς και τα καμπαναριά της Μάνης κατά τον 18ο αιώνα¹⁴³⁷.

Ορισμένα μορφολογικά στοιχεία, όπως τα οξυκόρυφα τόξα, οι κυκλικοί φεγγίτες, τα εφυαλωμένα εντοιχισμένα πινάκια δυτικών εργαστηρίων, αλλά και ο συνδυασμός αργολιθοδομής με επιμελημένη δόμηση από ορθογωνισμένους λαξευτούς πωρόλιθους, απηχούν δυτικές επιρροές, θυμίζοντας ότι η Μάνη σ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, κατά την οποία βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο με τους Οθωμανούς, διατηρεί στενούς δεσμούς με τη Δύση. Εκτός από τα χρόνια της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715), παρατηρούνται μετακινήσεις πληθυσμών από τον χώρο αυτό προς τα ενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου, την Ιταλία και την Κορσική. Οι σχέσεις αυτές δεν αφήνουν ανεπηρέαστη την εκκλησιαστική, αλλά και την εν γένει αρχιτεκτονική της περιοχής, φαινόμενο που παρατηρείται και στις άλλες ενετοκρατούμενες περιοχές¹⁴³⁸. Η αναγνώριση της αναπτυσσόμενης δυτικής τέχνης και η ταύτιση της χριστιανικής Δύσης με την πολυπόθητη

¹⁴³⁷ Μπούρας, «Ζητήματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής».

¹⁴³⁸ Μπούρας, «Βενετική αρχιτεκτονική».

βοήθεια για ανεξαρτησία, επηρεάζουν αισθητά τη μορφολογία των εκκλησιών και των μοναστηριών¹⁴³⁹. Έτσι, παρατηρείται ένας συγκερασμός βυζαντινής παράδοσης, βενετικών-δυτικών στοιχείων αρχιτεκτονικής και λαϊκών παραδοσιακών τρόπων. Με τα διαθέσιμα κάθε φορά τοπικά υλικά δόμησης, η βυζαντινή τυπολογία και θολοδομία αναμειγνύονται με τα δυτικά στοιχεία και με νεωτερικές μορφές για να δώσουν πρωτότυπα έργα, αντιπροσωπευτικά της εποχής τους.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία είναι εμφανείς οι ομοιότητες και οι αναλογίες στην διάρθρωση και την αρχιτεκτονική των μοναστηριακών συγκροτημάτων με τα οχυρά συγκροτήματα των καπεταναίων της Μάνης. Κύριο χαρακτηριστικό και των δύο αποτελεί η διάταξη των κτιρίων στο περίγραμμα του χώρου, έτσι ώστε τα κτήρια και ο περίβολος να οργανώνουν μια κλειστή οχυρή αυλή, με μια κύρια, καλά φρουρούμενη πύλη και πλήθος αμυντικά χαρακτηριστικά. Φαίνεται πως το ολοκληρωμένο μοναστηριακό συγκρότημα επέδρασε ουσιαστικά στη μορφή και την αρχιτεκτονική των οχυρών συγκροτημάτων, τα πιο καλά οργανωμένα εκ των οποίων είχαν πάντοτε οικογενειακό ναό, πύργο και περίβολο, ο οποίος διαρθρωνόταν σε πτέρυγες αποτελούμενες από παρατακτικά καταναμημένα ορθογώνια διώροφα κτίσματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, με πιο επιβλητικό το μεγάλο *μακρυνάρι*, προορισμένο για φιλοξενία και συναθροίσεις στο ανώι και αποθήκες, εργαστήρια και στάβλους στο κατώι.

Τα μοναστηριακά συγκροτήματα της Έξω Μάνης έδωσαν πιθανότατα τον τόνο για τη διάταξη, την οργάνωση και την ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής των κατοικιών των καπετανίων. Η οργάνωσή τους αποτέλεσε ενδεχομένως το πρότυπο, το οποίο οι καπετανιοί και οι μπέηδες επιχείρησαν να αναπαράγουν για τις κατοικίες τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το οχυρό συγκρότημα των Μούρτζινων - Τρουπάκηδων της Καρδαμύλης, αλλά και των Καπετανάκηδων στην Τρικότσοβα, των Κουμουνδουράκηδων στην Ζαρνάτα, του Αντώνμπεη Γρηγοράκη στον Αγερανό και άλλων καπετανίων της βόρειας κυρίως Μάνης. Οποσδήποτε η αλληλεπίδραση ήταν αναπόφευκτη και έτσι στα όψιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας μοναστηριακή και οχυρωματική αρχιτεκτονική παρουσιάζουν ακόμα περισσότερες ομοιότητες, όπως φαίνεται κατά τη συγκριτική μελέτη των μακρυναριών των μονών Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι με το αντίστοιχο του οχυρού συγκροτήματος των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων της Καρδαμύλης. Αυτό δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση δεδομένου ότι τα παραπάνω μοναστήρια, όπως και όλα τα μοναστήρια της καπετανίας της Ανδρούβιστας, βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Τρουπάκηδων, οι οποίοι είχαν αναλάβει, αν όχι την ανέγερση, οπωσδήποτε την ανοικοδόμηση και τη συντήρησή τους.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία διαπιστώνεται ότι ως προς τη χωρική ανάπτυξη των μοναστηριών δεν ακολουθείται κάποιος κανόνας και ότι η γεωμορφολογία και το φυσικό περιβάλλον καθόριζαν λίγο πολύ τη θέση όχι μόνο του καθολικού, αλλά και των υπόλοιπων κτισμάτων. Με εξαίρεση τα καθολικά, δεν πρόκειται για μνημειώδεις κτηριακές εγκαταστάσεις, αλλά για δομές απλές, λειτουργικές, ικανές να καλύψουν μόνο τις βασικές ανάγκες μικρών μοναστικών κοινοτήτων. Στο σύνολό τους πρόκειται για οικοδομήματα ταπεινών προθέσεων, χωρίς ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενδεικτικά

¹⁴³⁹ Τα μανιάτικα πυργοειδή καμπαναριά παρουσιάζουν μορφολογική συγγένεια με τα πυργοειδή καμπαναριά της Ζακύνθου.

του χρόνου κατασκευής τους. Η ανάγκη για εργατικά χέρια, προκειμένου να ανεγερθούν τα μοναστηριακά ιδρύματα, θα πρέπει να καλυπτόταν από τον ίδιο τον λαό με τη γνωστή στη Μάνη μέθοδο της *εργατίας*¹⁴⁴⁰, όπως συνήθως κτίζονταν τα οχυρά κοσμικά ή τα θρησκευτικά κτήρια. Τον ρόλο των χτιστών τον είχαν οι λαϊκοί μάστορες¹⁴⁴¹ αλλά και ανειδίκευτοι αγρότες, ενώ δεν μπορεί να μην υπήρχαν και τεχνίτες μοναχοί, οι οποίοι θα διέμεναν μέσα στα μοναστήρια. Άλλωστε η ανοικοδόμηση και η συντήρησή τους επέβαλλαν τη γνώση αυτή.

¹⁴⁴⁰ Αλεξιάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια*, 79-80.

¹⁴⁴¹ Πετρονώτης, «Αρκαδία», 239-240. Κωνσταντινόπουλος, *Παραδοσιακοί χτίστες*, 88, αρ.28. Ο ίδιος, *Η μαθητεία*. Πολλοί κτίστες από τα Λαγκάδια Γορτυνίας εγκαταστάθηκαν στην πεδινή Μεσσηνία. Και οι Ηπειρώτες δεν ήταν άγνωστοι. Ο Ν. Μουτσόπουλος («Κουδαράιοι, Μακεδόνες και Ήπειρώτες μάστορες», 450, σημ.31) επισημαίνει δράση Κουδαρέων μαστόρων στην Επάνω Κυπαρισσία. Χτίστες, με περιορισμένη κινητικότητα έβγαζε και η Μάνη (βλ. Πετρονώτης, «Μανιάτες Μάστοροι». Κοτσώνης,, «Λαϊκοί κτίστες και άγιογράφοι». Κάσσης, «Οί Πετροφάοι τῆς Μάνης»".

III. ΤΑ ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ. ΘΕΣΗ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Οι αγροτικές εγκαταστάσεις, μνημεία της «αγροτικής κληρονομιάς»¹⁴⁴², είναι διασκορπισμένες παντού στο τοπίο της Έξω Μάνης, εντός και εκτός των οικισμών της. Ο περιηγητής εύκολα εντοπίζει αναβαθμούς (πεζούλες) και ξηρολιθιές οριοθέτησης, κινστέρνες, αλώνια, ελαιοτριβεία, υδρόμυλους, ανεμόμυλους, ληνούς και λιθόστρωτα παραδοσιακά μονοπάτια, δείγματα όλα μιας ανώνυμης λαϊκής αρχιτεκτονικής, τα οποία χρονολογούνται από την αρχαιότητα έως και το τέλος της προβιομηχανικής περιόδου. Ανήκουν σε ένα ευρύτερο δίκτυο φυσικών, πολιτιστικών και κοινωνικών πόρων, οι οποίοι συντήρησαν τη ζωή και τις κοινωνικές σχέσεις στη Μάνη για εκατοντάδες χρόνια πριν την επικράτηση των σύγχρονων βιομηχανικών μέσων παραγωγής και μεταποίησης. Ενταγμένα στο πλαίσιο των μοναστηριακών συγκροτημάτων της περιοχής τα κτίσματα αυτά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, κυρίως λόγω του ότι μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια, γεγονός που αποτελεί μεγάλο πρόβλημα και ιδιαίτερη πρόκληση όταν κανείς μελετά τέτοιου είδους κτίσματα. Συνακόλουθα, μέσα από τη μελέτη τους, διαφωτίζονται όψεις της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, του καθημερινού αγροτικού βίου και του υλικού πολιτισμού της Μάνης κατά την μεταβυζαντινή περίοδο.

Με βάση τα σωζόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι δυνατό να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις ως προς τη θέση, τις αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές επιλογές και την τεχνολογία των αγροτικών εγκαταστάσεων σε συνάφεια πάντα με την διαθέσιμη τεχνολογία. Τα ελαιουργεία συνήθως εντάσσονται στα όρια των μοναστηριακών περιβόλων καταλαμβάνοντας το κατώι ενός μεγάλου διάροφου ορθογώνιου κτίσματος, το οποίο στεγάζει κι άλλες χρήσεις, όπως τράπεζα (μονές Καράβελι και Φανερωμένης στο Πετροβούνι), αποθήκη λαδιού (*δοχείο*) (μονές Λυκάκη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι), δεξαμενή ή και συμπληρωματικές παραγωγικές λειτουργίες όπως θυρίδες κυψελών (μονή Μεταμόρφωσης Σωτήρος Πωγωνίτσας). Η θέση των ελαιουργείων εντός των περιβόλων, παρά την όχληση από θόρυβο ή οσμές κατά τη διάρκεια της παραγωγής, μαρτυρά την ανάγκη προστασίας του παραγόμενου προϊόντος σε μια εποχή έντονης ανασφάλειας. Παράλληλα, η άμεση γειτνίαση με την Τράπεζα και το καθολικό (μονή Αγίας Παρασκευής στους Κάτω Δολούς) προσέδιδε στα εργαστήρια εξέχουσα σημασία και έθετε την ελαιοπαραγωγή υπό την προστασία του Θεού. Πέραν όμως του θρησκευτικού συμβολισμού, η θέση τους υποτασσόταν και σε μία πρακτική ανάγκη, αυτή της προσαρμογής διαφορετικών χρήσεων κτισμάτων μέσα στον περιορισμένο ελεύθερο χώρο που διέθετε κάθε μοναστήρι, απαραίτητων για τη διαβίωση και επιβίωσή του.

Τα αλώνια, ο απλούστερος τύπος αγροτικής εγκατάστασης του πρωτογενούς τομέα παραγωγής, απαντούν είτε μεμονωμένα έξω ακριβώς από τους περιβόλους των μοναστηριών, είτε σε μικρή απόσταση από αυτά, πάντα όμως σε θέσεις γενικά ευάερες, ευήλιες και προσήνεμες. Συνήθως ένα μόνο αλώνι συνδέεται με κάθε μοναστήρι. Στην περίπτωση της μονής Καβελλάρη στη Λαγκάδα τα αλώνια που εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο συνοδεύονται και από άλλες βοηθητικές εγκαταστάσεις, όπως αγροτικές καλύβες, στάβλους και κινστέρνες. Οι υδρόμυλοι βρίσκονται πάντα έξω από

¹⁴⁴² Λεκάκης, «Διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς». Λεκάκης - Δραγούνη, «Από τα μνημεία στα τοπία».

τους περιβόλους, μέσα σε ρεματιές ή σε πλαγιές χειμάρρων, άλλοτε μακριά και άλλοτε πολύ κοντά στα μοναστήρια, πάντα όμως συνδέονται άμεσα με αυτά, μέσω του δικτύου των παλιών λιθόστρωτων μονοπατιών. Οι ανεμόμυλοι του Καβελλάρη βρίσκονται κοντά στο μοναστήρι, έξω φυσικά από τον περίβολο, σε υψώματα εκτεθειμένα στον βόρειο και δυνατότερο άνεμο της περιοχής. Έξω από τον περίβολο, αλλά σε επαφή με αυτόν κτίστηκε και ο ληνός του μοναστηριού, με υπολήνιο εξωτερικό, λαξευτό στον φυσικό βράχο, σε θέση αρχικά δυσπρόσιτη για την προστασία του προϊόντος. Τα ανεξάρτητα κτίσματα ληνών, των οποίων τα κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση από το μοναστήρι, συνδέονταν με αυτό μέσω ενός παλιού μονοπατιού και ήταν κτισμένα όλα σε κοντινή απόσταση μέσα στον παλιό αμπελώνα της μονής. Τέλος, την επίμονη προσπάθεια για εξασφάλιση προστασίας των παραγόμενων προϊόντων μαρτυρούν και οι θέσεις των μελισσοκομείων. Στις τρεις από τις τέσσερις μονές, στις οποίες εντοπίζονται μελισσοκομεία, αυτά βρίσκονται εντός των περιβόλων. Εξαίρεση αποτελεί το μελισσοκομείο της μονής Βαϊδενίτσας, το οποίο βρίσκεται έξω από το μοναστήρι, σε χώρο όμως οχυρωμένο με ψηλό προστατευτικό περίβολο και σε θέση τελείως δυσπρόσιτη. Πέρα από την ασφάλεια των σμηνών από τις κλοπές, η θέση έπρεπε να παρέχει επάρκεια νερού, να είναι προσήλια και προστατευμένη από τους βόρειους ανέμους.

Ως προς την αρχιτεκτονική και τις κατασκευαστικές επιλογές των αγροτικών μνημείων, παρατηρείται ότι όλα υποτάσσονται σε τρεις βασικούς κανόνες, την προσαρμογή στα διαθέσιμα τοπικά οικοδομικά υλικά, την ομαλή ένταξή τους στο φυσικό τοπίο και στον περιβάλλοντα χώρο και την άκρα οικονομία, όπως δείχνει η απουσία κάθε διακοσμητικής πρόθεσης.

Τα κτίσματα, στο κατώ των οποίων στεγάζονται συνήθως τα ελαιουργεία, είναι προσαρμοσμένα στην τοπική μανιάτικη αρχιτεκτονική. Η απουσία ανοιγμάτων στο κατώ, πέραν των απαραίτητων για τη μεταφορά του καρπού και του προϊόντος, και η ύπαρξη τυφεκιοθυρίδων εντάσσονται στο κλίμα ανασφάλειας της εποχής και στον απαραίτητα σκοτεινό και δροσερό χώρο αποθήκευσης του προϊόντος. Οι τοιχοποιίες είναι συνήθως από αργολιθοδομή, στην οποία άλλοτε παρεμβάλλονται πλίνθοι στους αρμούς και άλλοτε όχι, κατ' αναλογία με τις τοιχοποιίες του συνόλου των κτισμάτων των μοναστηριών. Στα κτίσματα των ελαιουργείων των μονών Καράβελη και Φανερωμένης στο Πετροβούνι και Αγίας Σοφίας στη Γούρνιτσα κυριαρχεί η χρήση πωρόλιθου, καθώς εξάγεται άφθονος από το λατομείο του λόφου της Αγίας Σοφίας. Στην Αγία Σοφία εντοπίζεται η μοναδική περίπτωση ανεξάρτητου κτίσματος ελαιουργείου. Η ομοιότητα της τοιχοποιίας της α' οικοδομικής φάσης του με την τοιχοποιία του ομώνυμου καθολικού (μεγάλοι λαξευτοί πώρινοι ορθογώνιοι λιθόπλινθοι κατά το ισόδομο σύστημα με σπάνια χρήση πλίνθων στους αρμούς) το καθιστά ίσως το παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα ελαιουργείου στην Έξω Μάνη, με λειτουργία από το α' μισό του 17ου αιώνα έως τις αρχές τουλάχιστον του 20^{ου}. Το ορθογώνιο αυτό μονόχωρο κτίσμα με τη δίρριχτη στέγη έχει υποστεί πολλαπλές επεμβάσεις στο πέρασμα των αιώνων χρήσης του (εντοπίζονται τέσσερις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις), ώστε δεν είναι δυνατό να αποτυπωθεί με ασφάλεια η αρχική του μορφή, αλλά ούτε και η ακριβής θέση του σε σχέση με τον περίβολο του μοναστηριού, ο οποίος σήμερα δεν σώζεται.

Η γεωμορφολογία του τοπίου, η έλλειψη χώματος και η αφθονία της πέτρας είναι οι βασικοί παράγοντες, οι οποίοι καθόρισαν τη μορφή των αλωνιών στη Μάνη. Πρόκειται

στην πλειονότητά τους για πετράλωνα, στρωμένα δηλαδή με λίθινες πλάκες και με μικρή διάμετρο, από 6μ. έως 11μ., ενδεικτική του τρόπου αλωνίσματος στη Μάνη με το πάτημα ζώων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα λαξευτά αλώνια της Αγίας Σοφίας στον χώρο του λατομείου παρόλιθου. Οι περιμετρικοί τοίχοι, οι οποίοι όριζαν τον χώρο αλωνίσματος, κατασκευάζονταν από τα διαθέσιμα κάθε φορά τοπικά υλικά. Άλλοτε απαντούν επιδέξια κατασκευασμένες ξηρολιθιές (μονή Ανδρουπεβίτζιας), άλλοτε αποτελούνταν από οριζόντιες σειρές μεγάλων ορθογώνιων παρόλιθων (μονή Καράβελη, Αγία Σοφία), άλλες φορές από κατακόρυφα τοποθετημένους ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους (μονή Αγίου Δημητρίου) ή και από μονή σειρά όρθιων αργών λίθων χωρίς σύνδεση για υποτυπώδη οριοθέτηση (μονή Καβελλάρη). Ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι στήριζαν την εγκατάσταση, όταν υπήρχε κατωφέρεια.

Τα κτίσματα των υδρόμυλων είναι απόλυτα προσαρμοσμένα στο φυσικό περιβάλλον και στα διαθέσιμα τοπικά οικοδομικά υλικά. Πρόκειται για απλά, ορθογώνια συνήθως κτίσματα, με μονόριχτη στέγη ή καμαροσκέπαστα. Η κάτοψή τους συχνά υποτάσσεται στον διαθέσιμο περιβάλλοντα χώρο, όπως παρατηρείται στην περίπτωση μύλου της μονής Βαϊδενίτσας, όπου η μία του γωνία διαμορφώνεται καμπύλη λόγω έλλειψης χώρου. Το αισθητικό αποτέλεσμα δεν έπαιζε σπουδαίο ρόλο, ενώ αντίθετα πρωταρχικής σημασίας ήταν επιλογή της θέσης και η κατασκευή των συμπληρωματικών έργων υποδομής, ώστε να επιτυγχάνεται η παραγωγή κινητικής ενέργειας με την υδατόπτωση. Το κατεξοχήν διαθέσιμο οικοδομικό υλικό στη Μάνη, η πέτρα, καθόρισε και τη μορφή των υδρόμυλων. Με βάση τα σωζόμενα κατάλοιπα και κατόπιν συγκριτικής μελέτης συμπεραίνεται ότι η πρόιμη μορφή υδρόμυλου στην Έξω Μάνη συνίστατο σε ένα ορθογώνιο μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα, πίσω από το οποίο υψωνόταν υδατόπυργος τύπου λιθόκτιστου πηγαδιού, με σχήμα κολουροκωνικό και με κλίση ως προς την κατακόρυφο. Ο λίθινος αγωγός διαμορφωνόταν από κατεργασμένους λαξευτούς διάτρητους λίθους, οι οποίοι εφάρμοζαν με πατούρες ο ένας πάνω στον άλλο, και συνέχιζαν με την μορφή εντοιχισμένου στην πίσω μακρά πλευρά του μύλου αγωγού, μέχρι τον ημιπόγειο χώρο της φτερωτής. Αυτή η μορφή μύλου θα πρέπει να επικράτησε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, πριν αρχίσει να αναπτύσσεται στην περιοχή η τέχνη της βαρελοποιίας, οπότε αντικαταστάθηκαν οι υδατόπυργοι με λίθινες κρεμάσεις για τη στήριξη ξύλινων βαγενιών. Τα παλαιότερα σωζόμενα κτίσματα, πιθανότατα του 18ου αιώνα, (μύλος Καβελλάρη, ανατολικό τμήμα μύλου στην επάνω Κοσκάρακα της μονής Αγίου Νικολάου Μαυρίνιτσας, ο τρίτος μύλος της Βαϊδενίτσας) είναι κτισμένα με αργολιθοδομή και φέρουν τοξωτό άνοιγμα στον χώρο της φτερωτής. Η συνεχής χρήση τους είχε ως αποτέλεσμα τα κτίσματα να υφίστανται συχνές φθορές, οι οποίες επέβαλλαν επανειλημμένες ανακατασκευές και οδήγησαν σταδιακά την αλλοίωση της αρχικής τους μορφής. Από το τέλος του 18ου και τον 19ο αιώνα τόσο οι υδατόπυργοι όσο και οι μύλοι κτίζονταν εν ξηρώ χωρίς συνδετικό κονίαμα. Γενικά, τα ανοίγματα των μύλων περιορίζονται στη θύρα, το άνοιγμα του ημιπόγειου χώρου της φτερωτής απ' όπου έβρισκε το νερό την έξοδο και το πολύ σε ένα παράθυρο. Περισσότερα ανοίγματα φέρουν οι μύλοι του Ριντόμου, οι οποίοι όμως είναι κτίσματα μετεπαναστατικά.

Τα μοναδικά παραδείγματα ανεμόμυλων στην Έξω Μάνη, τα οποία εντοπίζονται στη Λαγκάδα και συνδέονται με το μοναστήρι του Καβελλάρη¹⁴⁴³, ανήκουν στον τύπο του κυλινδρικού μεσογειακού πυργόμυλου. Πρόκειται για μικρού μεγέθους κυλινδρικά θολοσκέπαστα κτίσματα, κτισμένα από αργολιθοδομή. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι τα έντονα αμυντικά χαρακτηριστικά που φέρουν τα κτίσματα, μικρή υπερυψωμένη θύρα, ελάχιστα ανοίγματα, πολλές τυφεκιοθυρίδες στον τοίχο περιμετρικά. Χαρακτηριστικά που μαρτυρούν ότι εκτός από την καθαρά παραγωγική χρήση τους τα κτίσματα λάμβαναν και ρόλο αμυντικό, ως πολεμόπυργοι, κτισμένοι σε υψώματα, σε καίρια σημεία και σε μικρή απόσταση από το μοναστηριακό συγκρότημα. Θολωτοί ανεμόμυλοι δεν είναι συχνοί στον ελλαδικό χώρο. Απαντούν μόνο σε μονόπατους ανεμόμυλους, επειδή η έδραση της θολωτής οροφής δεν άφηνε χώρο για πατάρι. Η κατασκευαστική αυτή επιλογή μαρτυρά την προσπάθεια προσαρμογής των πολύπλοκων αυτών αγροτικών εγκαταστάσεων στα διαθέσιμα υλικά και στη διαθέσιμη τεχνογνωσία. Το πλεονέκτημα μιας τέτοιας επιλογής ήταν η αντοχή στον χρόνο και η ανθεκτικότητα στις φθορές λόγω απουσίας ξυλείας.

Στον λόφο της μονής Καβελλάρη στη Λαγκάδα εντοπίστηκαν αρκετά κτίσματα ληνών, τα οποία παρουσιάζουν ποικιλία ως προς την τυπολογία τους. Το μικρό ορθογώνιο, καμαροσκέπαστο κτίσμα, το οποίο προβάλλει στα νοτιοανατολικά του μοναστηριού, εντασσόταν πιθανότατα στον περίβολο και είναι κτισμένο, κατ' αναλογία με τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος, με αργολιθοδομή και ημιλαξευτούς ορθογωνικούς γωνιόλιθους. Μοναστηριακά θολοσκέπαστα πατητήρια ενταγμένα σε κτίσματα εντός των περιβόλων απαντούν σε αρκετά μοναστήρια της Πελοποννήσου και χρονολογούνται από τον 18ο αιώνα. Ανεξάρτητοι θολοσκέπαστοι ληνοί με παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά απαντούν στην Κρήτη και στη Μονεμβασία από τον 16ο και 17ο αιώνα. Τα υπόλοιπα ερειπωμένα κατάλοιπα ληνών στον Καβελλάρη είναι ανεξάρτητες λιθόκτιστες κατασκευές, κάποιες ανοικτές, άλλες στεγασμένες, ορθογώνιες, μικρών διαστάσεων και με κυκλικά εξωτερικά υπολήνια, λαξευτά στον βράχο. Πρόκειται για απλές, ανεπιτήδευτες κατασκευές, κτισμένες με αργολιθοδομή από τα διαθέσιμα οικοδομικά υλικά, οι οποίες αποτελούν αδιάφυστους μάρτυρες της αμπελοργίας και της οινοπαραγωγής στη βορειοδυτική Μάνη από τα τέλη του 17ου αιώνα και εξής.

Τέλος, τα κτιστά μελισσοκομεία των μοναστηριών κατατάσσονται στα ταπεινά «τεχνικά μνημεία», των οποίων τα μορφολογικά χαρακτηριστικά υποτάσσονται στην ανάγκη για κατά το δυνατό περισσότερη και ποιοτικότερη παραγωγή. Πρόκειται για απλές κατασκευές, προσαρμοσμένες στα διαθέσιμα δομικά υλικά και εναρμονισμένες απόλυτα με το φυσικό περιβάλλον. Η πέτρα είναι ασυνήθιστο υλικό για τη δημιουργία κυψελών και έχει κάποια μειονεκτήματα, όπως είναι η ανεπαρκής μόνωση και η αδυναμία μετακίνησης. Στη Μάνη όμως, όπου υπάρχει σε αφθονία, έδινε τη δυνατότητα κατασκευής μελισσοκομείων με χαμηλό κόστος και προσέδιδε στις εν λόγω κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις δύο βασικά προτερήματα, την αντοχή στον χρόνο και την μεγαλύτερη εξασφάλιση από τις κλοπές.

¹⁴⁴³ Ένα ακόμα παράδειγμα ίσως αποτελεί ο κυκλικός πύργος, ο οποίος έχει ενσωματωθεί στον πύργο Κουμουνδούρου, κάτω από το κάστρο της Ζαρνάτας, κτίσμα πιθανόν της Β' Ενετοκρατίας. Απαραίτητη, ωστόσο, κρίνεται η διερεύνηση του μνημείου, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η χρήση του ως ανεμόμυλου. Βλ. Μέρος Γ'. IV. Ανεμόμυλοι Άλεσης, 278-285.

Συνοπτικές παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν και για την τεχνολογία των αγροτικών εγκαταστάσεων και την τεχνογνωσία των Μανιατών κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Στα ελαιουργεία χρησιμοποιείται ο παλαιότερος και απλούστερος τύπος ελαιόμυλου με μία μυλόπετρα σύνθλιψης, ο οποίος ήταν σε χρήση από τα ρωμαϊκά έως και τα νεότερα χρόνια. Οι μυλόπετρες, κατασκευασμένες από μονολιθικό σκληρό κροκαλοπαγές πέτρωμα, ήταν πιθανότατα τοπικής προέλευσης, παρόλο που δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα τεκμήρια για την επιβεβαίωση της υπόθεσης αυτής. Οι μνημειακών διαστάσεων μονολιθικές βάσεις συμπίεσης λαξεύονταν επί τόπου από τον διαθέσιμο τοπικό λίθο, καθώς ήταν πολύ δύσκολο να μετακινηθούν. Τα ελαιοπιεστήρια ανήκαν στον τύπο με δύο ξύλινους κοχλίες και ξύλινη πλάκα συμπίεσης. Ο κοχλίας αποτέλεσε σημαντική τεχνολογική εφαρμογή των βυζαντινών χρόνων και παρέμεινε σε χρήση στην Ανατολική Μεσόγειο έως το τέλος του 19ου αιώνα. Τα λίγα στοιχεία που αντλούμε σχετικά με τις δεξαμενές διαχωρισμού επιτρέπουν μόνο την παρατήρηση ότι ήταν κτιστές, εντός των κτισμάτων των εργαστηρίων και καλυμμένες εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Βασικοί άξονες προτεραιότητας για την ανέγερση των εγκαταστάσεων αυτών ήταν η στερεότητα της κατασκευής, η ταχύτητα της εκτέλεσης και η αυξημένη και ποιοτική παραγωγή. Παρόμοιες εγκαταστάσεις ελαιοπαραγωγής δεν εντοπίζονται αλλού στη Μάνη, παρά μόνο σε οχυρά συγκροτήματα καπεταναίων, όπως στο οχυρό συγκρότημα των Τρουπάκηδων στην Επάνω Καρδαμύλη και στο οχυρό συγκρότημα του Αντωνόμπεη στον Αγερανό¹⁴⁴⁴. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι η τεχνολογία και τεχνογνωσία της ελαιοπαραγωγής στην Έξω Μάνη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας διατηρείται και προάγεται από τα μοναστήρια και τις οικογένειες της τοπικής εξουσίας, τους τοπικούς δηλαδή φορείς οικονομικής ισχύος.

Πίσω από τα αλώνια και την τεχνική του αλωνίσματος δεν κρύβεται κάποια ιδιαίτερη τεχνολογία. Εφαρμόστηκε η ίδια μέθοδος, η οποία διαγωνιζόταν για χιλιετίες στην επεξεργασία των δημητριακών στη Μεσόγειο, και μάλιστα στην πιο απλή μορφή της, με στοιχειώδεις εγκαταστάσεις και εξοπλισμό και με το πάτημα ζώων. Μοναδική ίσως «καινοτομία», η οποία όμως υπαγορεύτηκε από τη μορφολογία του εδάφους, αποτελούν τα λαξευτά αλώνια στους λόφους της Αγίας Σοφίας και του Πετροβουνίου, όπου επιχωριάζει ο μαλακός πωρόλιθος.

Δεδομένου ότι η ύπαρξη υδρόμυλων στην Έξω Μάνη τεκμηριώνεται ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, είναι προφανές ότι η σχετική τεχνολογία είχε διαδοθεί από νωρίς στην περιοχή, γεγονός που ίσως θα πρέπει να αποδοθεί σε δυτική επιρροή, αφού οι μύλοι του Αλμυρού ανήκαν στην περιοχή της Μαντίνειας, η οποία αποτελούσε τότε ιδιαίτερη βαρονία της Βενετίας¹⁴⁴⁵. Η γεωμορφολογία και το κλίμα της περιοχής επέτρεψαν τη διάδοση της τεχνολογίας των μύλων και ευνόησαν την κατασκευή τους στις πλαγιές και στις όχθες των χειμάρρων. Η κατασκευή των υδρόμυλων ανατολικού τύπου με την οριζόντια φτερωτή απαιτούσε υψηλό επίπεδο τεχνογνωσίας εξειδικευμένων τεχνιτών, λόγω των απαιτούμενων συμπληρωματικών έργων υποδομής για συγκέντρωση,

¹⁴⁴⁴ Πλήθος ελαιουργείων εντοπίζονται εγκαταλελειμμένα στους οικισμούς της Μάνης, τα οποία όμως είναι του 19ου και 20ου αιώνα, με εξοπλισμό που έχει πλέον προσαρμοστεί στις ανάγκες της νεότερης περιόδου, δλδ. ελαιόμυλος με δύο μυλόπετρες και σιδερένια αντί για ξύλινα εξαρτήματα καθώς και σιδερένια ελαιοπιεστήρια. Βλ. Γιαννοπούλου, «Τα ελαιοτριβεία στην Πελοπόννησο».

¹⁴⁴⁵ Βλ. παραπάνω, Μέρος Γ'. III. Υδρόμυλοι Άλεσης, 258-277.

αποθήκευση και σωστή διοχέτευση του νερού, τα οποία ήταν απαραίτητα να γίνουν προκειμένου να λειτουργήσει η εγκατάσταση. Το υψηλό κόστος ανέγερσης και συντήρησης των μύλων απέκλειε τη δυνατότητα ατομικής ιδιοκτησίας όμοιων εγκαταστάσεων από τους απλούς χωρικούς. Για το λόγο αυτό στις γραπτές πηγές απαντά η συλλογική ιδιοκτησία. Μόνο τα μοναστήρια και οι καπετάνιοι είχαν τη δυνατότητα να είναι κάτοχοι ολόκληρων μύλων και αυτοί θα απέβησαν και κατά την περίοδο αυτή, όπως και τις προηγούμενες, οι κύριοι φορείς της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας των βιοτεχνικών αυτών εγκαταστάσεων. Παρόλο που ήδη από τον 17ο αιώνα απαντούν ατομικές ιδιοκτησίες μύλων με την μορφή της συνιδιοκτησίας και των μεριδίων και δεδομένου ότι, μύλους ή μερίδια μύλων θα φρόντιζαν να έχουν όλα τα μοναστήρια, είναι πιθανό το μεγαλύτερο ποσοστό των εγκαταστάσεων αυτών, τουλάχιστον προεπαναστατικά, να βρισκόταν στην κατοχή των μοναστηριών και των καπετάνιων, των μόνων φορέων που θα είχαν την οικονομική δυνατότητα να καλύπτουν τα έξοδα ανέγερσης και συντήρησής τους.

Η ύπαρξη ανεμόμυλων στον λόφο του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, των πιο σύνθετων μηχανισμών της προβιομηχανικής τεχνολογίας, μαρτυρά σχέσεις με τη Δύση και οπωσδήποτε απέβλεπε στην επίδειξη πλούτου και οικονομικής ισχύος από πλευράς του κτήτορα. Οι ανεμόμυλοι, ως παραγωγικές εγκαταστάσεις, απαιτούσαν υψηλή τεχνογνωσία, η οποία προφανώς δεν ήταν γνωστή στον τοπικό πληθυσμό, κάτι που υποδεικνύεται από τη μοναδικότητά τους στημανιάτικη χερσόνησο. Από την άλλη πλευρά, όποια κι αν ήταν η προέλευση του τεχνιτών, φαίνεται πως οι δύο στρογγυλοί πύργοι της μονής του Καβελλάρη κάλυπταν εκτός από τις παραγωγικές ανάγκες του μοναστηριού και μία βασική και ουσιώδη στη Μάνη ανάγκη, αυτή της πολεμικής ετοιμότητας και της μόνιμης άμυνας. Ο συνδυασμός αμυντικής και αλεστικής λειτουργίας απαντά εκτός από τα μοναστηριακά συγκροτήματα και σε κάστρα κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, όπως στη Μεθώνη. Τα θολοσκεπάστα κτίσματα των ανεμόμυλων του Καβελλάρη με τα έντονα αμυντικά χαρακτηριστικά, είναι άριστα προσαρμοσμένα στις συνθήκες της καθημερινής ζωής των Μανιατών, αναδεικνύοντας την ευρηματικότητά τους, η οποία είναι καταφανής και στη μετασκευή τους μετεπαναστατικά σε ληνούς.

Η τεχνολογία της αμπελουργίας και της οινοπαραγωγής ήταν γνωστή στην Έξω Μάνη ήδη από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Τα ανεξάρτητα πατητήρια του Καβελλάρη μαρτυρούν σχέσεις με την Κρήτη και τη Μονεμβασία, βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στον αμπελώνα, ώστε να αποφεύγονται οι μεγάλες μετακινήσεις των προϊόντων, ενώ τα ίδια ως κτίσματα αποτελούν απλές ορθογώνιες κατασκευές με εξωτερικά υπολήνια, χωρίς ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά. Η μοναδικότητα, ωστόσο, του λαξευτού στον βράχο υποληνίου του ληνού εντός του μοναστηριακού συγκροτήματος του Καβελλάρη είναι ενδεικτική της ικανότητας των τεχνιτών να «υποτάσσουν» την πέτρα και να προσαρμόζονται στο σκληρό και άγονο περιβάλλον τους.

Η ποικιλία τύπων μελισσοκομείων, τα οποία απαντούν στα μοναστήρια της Έξω Μάνης είναι ενδεικτική της εφευρετικότητας των Μανιατών και της ικανότητάς τους να προσαρμόσουν τη μελισσοκομική δραστηριότητα στα δικά τους διαθέσιμα μέσα. Παρόλο που η πέτρα δεν είναι συνηθισμένο υλικό για την κατασκευή κυψελών, οι κτιστοί μελισσότοιχοι με τις ορθογώνιες θερίδες επέτρεψαν την εντατική μελισσοκομία, με αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής και τη διάδοση της φήμης του μανιάτικου μελιού.

Ανάλογες κτιστές μελισσοκομικές εγκαταστάσεις απαντούν κυρίως σε νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, Άνδρο, Χίο, Σάμο, Κεφαλονιά, ενώ δεν είναι απίθανό η τεχνολογία αυτή να προέρχεται και από την Ιταλία. Οι εκπρόσωποι των μοναστηριών και της Εκκλησίας, έχοντας πάντοτε μεγαλύτερη ευχέρεια στην πραγματοποίηση ταξιδιών, προφανώς έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη διάδοση αυτή, ενώ από τις αρχές του 19ου αιώνα όλο και περισσότερα ιδιωτικά μελισσοκομεία εμφανίζονται, με αποτέλεσμα η αυξημένη παραγωγή να οδηγήσει και στην ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου.

Οι αγροτικές εγκαταστάσεις των μοναστηριών της Έξω Μάνης, σήμερα ερειπωμένες ή σε κακή κατάσταση διατήρησης, είναι προσαρμοσμένες στην τοπική αρχιτεκτονική της εποχής. Τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά αποδεικνύουν ότι δεν συνιστούν στο σύνολό τους το αποτέλεσμα πολύπλοκων αρχιτεκτονικών συνθέσεων, αλλά περισσότερο εκφράζουν μια αρχιτεκτονική «της ανάγκης», η οποία εκφραζόταν στον χώρο με βάση τις δυνατότητες των διατιθέμενων υλικών δόμησης, την προστασία του προϊόντος και την ταχύτητα κατασκευής. Πρόκειται δηλαδή για απλές κατασκευές, καθαρά λειτουργικές, χωρίς καλλιτεχνικές αξιώσεις, προσαρμοσμένες στον διαθέσιμο χώρο και στα διαθέσιμα οικονομικά υλικά.

Είναι γνωστό ότι η σχετική με τη γεωργία και την κτηνοτροφία τεχνολογία είναι η πιο συντηρητική σε εξελίξεις και αλλαγές, με αποτέλεσμα οι ίδιες τεχνικές και μέθοδοι να εφαρμόζονται για αιώνες και χιλιετίες¹⁴⁴⁶. Η σκληρή και υπομονετική προσπάθεια του ανθρώπου να επιβληθεί του εξωτερικού κόσμου είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν έντονες τεχνικές μεταβολές σε άμεση σχέση με το περιβάλλον, γεγονός το οποίο επέφερε με το πέρασμα των χρόνων και μια συσσώρευση γνώσης. Στις προβιομηχανικές κοινωνίες είναι αποδεκτό ότι η εξέλιξη της παραγωγικής τεχνολογίας χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία μετάδοσης της τοπικής γνώσης, άμεσα συνδεδεμένης με τη θρησκευτική λατρεία, αποτελώντας έτσι ένα ισχυρό και ευκολότερα αναγνωρίσιμο κοινό τόπο ανάμεσα στον άνθρωπο και το φυσικό περιβάλλον.

¹⁴⁴⁶ Για τη διαίونيση των αγροτικών τεχνικών βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία*, 198-218.

IV. ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΞΩ ΜΑΝΗΣ

Τα μοναστήρια ως παραγωγικές μονάδες - Μοναστήρια και αγροτική οικονομία:

Η σχέση των μοναστηριακών θεσμών με τη γη και την αγροτική οικονομία υπήρξε αδιάρρηκτη μέχρι και τα νεότερα χρόνια¹⁴⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου τα μοναστήρια εξελίχθηκαν σε σημαντικούς γαιοκτήμονες με μεγάλη ακίνητη περιουσία και εξαρτημένους αγρότες. Μάλιστα, κατά την οθωμανική περίοδο είχαν συχνά μεγάλη οικονομική βάση, όντας σε ορισμένες περιπτώσεις οι ισχυρότεροι γαιοκτήμονες μεταξύ των ορθοδόξων¹⁴⁴⁸.

Τα διαθέσιμα τεκμήρια, υλικά κατάλοιπα και γραπτές πηγές επιτρέπουν τον κατά προσέγγιση προσδιορισμό της συμβολής των μοναστηριών της Έξω Μάνης στην αγροτική οικονομία της περιοχής.

Η συστηματοποίηση της καλλιέργειας της ελιάς και η εντατικοποίηση της ελαιοπαραγωγής από την εποχή της Β' Βενετοκρατίας, οπότε πραγματοποιήθηκε οργανωμένη φύτευση ελαιόδεντρων σε όλη την Πελοπόννησο, και ακόμα περισσότερο επί Β' Τουρκοκρατίας, λόγω της αυξημένης ζήτησης του μανιάτικου ελαιόλαδου από τις χώρες της Ευρώπης, επέβαλε την ανέγερση και λειτουργία οργανωμένων εγκαταστάσεων ελαιουργίας. Η παραγωγή έπρεπε να ξεπεράσει το τοπικό επίπεδο της οικιακής οικονομίας και να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα ως εμπορεύσιμο προϊόν. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο διερωτάται κανείς ποιος ήταν ο ρόλος των μοναστηριών στην ελαϊκή οικονομία της περιοχής. Είναι ενδιαφέρον ότι παρόμοιες εγκαταστάσεις ελαιουργίας δεν εντοπίζονται αλλού στην Έξω Μάνη, παρά μόνο σε μοναστήρια και οχυρά συγκροτήματα των δύο βορειότερων τοπικών ενοτήτων της Έξω Μάνης, Ζαρνάτας και Ανδρούβιστας¹⁴⁴⁹. Τα κόστη της ανέγερσης και συντήρησης των εργαστηρίων ελαιοπαραγωγής δεν ήταν δυνατό να επωμισθούν οι απλοί καλλιεργητές, παρά μόνο οι φορείς οικονομικής ισχύος της περιοχής, καπετάνιοι και θρησκευτικά ιδρύματα, όπως τα μοναστήρια. Φαινόμενα συνιδιοκτησίας στα ελαιουργεία της Έξω Μάνης δεν παρατηρούνται, προφανώς λόγω του ιδιάζοντος τρόπου εμπορίας λαδιού, σύμφωνα με τον οποίο κανένας άλλος δεν είχε δικαίωμα πώλησης εκτός από τους καπετάνιους και αργότερα τον Μπέη. Το πλεονάζον προϊόν συγκεντρωνόταν από τον τοπικό καπετάνιο, ο οποίος το αγόραζε από τους παραγωγούς σε τιμή καθορισμένη από τον ίδιο και το μεταπουλούσε σε πολύ πιο αυξημένη τιμή στους ξένους. Ως εκ τούτου το λάδι δεν μπορούσε να αποτελέσει πηγή εισροής κερδών για τον απλό καλλιεργητή.

¹⁴⁴⁷ E. Kolovos, «Monasteries, Economy and Politics».

¹⁴⁴⁸ Για τη σημασία της εκκλησιαστικής σταδιοδρομίας, συμπεριλαμβανομένης και της μοναστικής, στην οθωμανική περίοδο βλ. την ανάλυση του Πετμεζά, «Η εκκλησιαστική οργάνωση».

¹⁴⁴⁹ Ανάλογες εγκαταστάσεις ελαιουργίας απαντούν σπανίως στην υπόλοιπη Μάνη, κυρίως στη Βόρεια Προσηλιακή στα οχυρά συγκροτήματα του Αντωνόμπεη και του Τσικουρίου στον Αγερανό. Στο Ξεμόνι του Γουλά (1803), εστία των Λαγουδιάνων της Μέσα Μάνης απαντά μικρό πρωτόγονο λιοτριβί σε οικία του 1803, χωρίς πιεστήριο και μύλο (βλ. Σαΐτας, *Μάνη*, 126, εικ.259). Ανάλογες εγκαταστάσεις, οι οποίες συνήθως αποτελούνται από έναν απλό κύλινδρο συμπίεσης για μικρή παραγωγή λαδιού ίσως υπήρχαν σε όλη τη Μάνη κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και αλλού, όπως στη μονή Φωτοδότη Χριστού στον Δανακό της Νάξου όπου αποκαλύφθηκε μαρμάρινος κύλινδρος συμπίεσης ελαιοτριβείου μεταβυζαντινής περιόδου, βλ. Πέννας, «Μονή Φωτοδότη Χριστού», 1111-1112.

Από την άλλη μεριά, οπωσδήποτε οι μεγάλες εγκαταστάσεις ελαιοπαραγωγής, οι οποίες απαντούν εντός των περιβόλων των μοναστηριακών συγκροτημάτων, μαρτυρούν συγκεντρωτική παραγωγή και συνεπώς πλεονάζον προϊόν, το οποίο θα πρέπει με κάποιο τρόπο να διοχετευόταν στην αγορά. Μάλιστα, τα μεγέθη υποδηλώνουν μικρές μοναστικές κοινότητες με μεγάλη παραγωγή και προφανώς με μεγάλη κτηματική περιουσία. Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω οι διαθέσιμες πηγές δεν είναι διαφωτιστικές ως προς τα μεγέθη της περιουσίας των μονών. Παρόλα αυτά αναμφίβολα η περιουσία τους ήταν σημαντική και θα ενισχυόταν συστηματικά τόσο από τις μεταβιβάσεις μικρών αγροτικών κλήρων για αποφυγή καταβολής οποιουδήποτε φόρου προς τον τοπικό καπετάνιο¹⁴⁵⁰, όσο και από διαθήκες και προσφορές πιστών¹⁴⁵¹. Συνεπώς, ήταν προς το συμφέρον των απλών καλλιεργητών να δωρίζουν τα κτήματά τους στα μοναστήρια, πιθανότατα με τη συμφωνία να τα εκμεταλλεύονται οι ίδιοι και οι απόγονοί τους όσο ζουν. Παράλληλα, τα μοναστήρια, ιδιαίτερα της Καπετανίας της Ανδρούβιστας, δρούσαν οπωσδήποτε για λογαριασμό του τοπικού καπετάνιου, υπό τον έλεγχο του οποίου βρίσκονταν. Δεν είναι τυχαίο ότι τα ελαιοπαραγωγά μοναστήρια ήταν συγκεντρωμένα στην γύρω από την Επάνω Καρδαμύλη περιοχή, έδρα των Τρουπάκηδων - Μούρτζινων. Ως ιδιόκτητα μοναστήρια, πρώτο τους μέλημα θα ήταν η αυτάρκειά τους σε λάδι, ενώ το πλεόνασμα της παραγωγής πιθανότατα το παρέδιδαν στον καπετάνιο για εκμετάλλευση έναντι χρηματικών ποσών ή και προστασίας.

Παρά την ελλειμματική παραγωγή σε δημητριακά του β' μισού του 18ου αιώνα οι γραπτές πηγές επιβεβαιώνουν ότι τουλάχιστον κατά τον 17ο η Έξω Μάνη όχι μόνο είχε επάρκεια σε σιτηρά αλλά ενίοτε προέβαινε και σε εξαγωγές¹⁴⁵². Το εμπόριο και η δυνατότητα εισροής κερδών από τα δημητριακά και τα όσπρια υποδηλώνουν εντατική καλλιέργεια, η οποία απαιτούσε εκτός από διασφάλιση εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης και την κατασκευή πολυάριθμων αλωνιών για την πρώτη επεξεργασία της σοδειάς. Οπωσδήποτε κάθε μοναστήρι θα φρόντιζε ώστε να έχει στην κατοχή του το απαραίτητο αλώνι για την κάλυψη των αναγκών του σε δημητριακά, ενώ δεν θα έλειπαν και οι περιπτώσεις αφιερώσεων αλωνιών από τους πιστούς. Παρόλο που πιθανολογούμε ότι θα είχαν στην κατοχή τους σημαντικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις και προφανώς και αλώνια, η συμμετοχή των μοναστηριών στο εμπόριο των σιτηρών δεν μπορεί για την ώρα να επιβεβαιωθεί. Είναι πιθανό ωστόσο στο εμπόριο αυτό να έπαιζε σημαντικό ρόλο η Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα, μοναστήρι το οποίο συνδέεται με μεγάλο αριθμό αλωνιών στον ομώνυμο λόφο πάνω από την Καρδαμύλη, τα οποία χρονολογούνται από τις αρχές του

¹⁴⁵⁰ Για τη φορολογία και την πιθανότητα οι κάτοικοι να πλήρωναν κάποιο φόρο έναντι της παραγωγής, όπως τη δεκάτη, στον τοπικό καπετάνιο βλ. παραπάνω Μέρος Α'. V. Οικονομία, 70. Υπάρχουν μάλιστα αναφορές ότι οι καπετάνιοι εξανάγκαζαν με τη βία τους κατοίκους να τους παραδώσουν μέρος της παραγωγής τους. Βλ. Γούδας, «Τρουπάκαι ή Μούρτζινου», 402. Yéméniz, «Le Magne», 13-14. Κουγέας, *Νικήτας Νηφάκης*, 40, στ.143-144.

¹⁴⁵¹ Η αύξηση των μοναστηριακών γαιών και η ενίσχυση της μοναστηριακής περιουσίας από μεταβιβάσεις μικρών αγροτικών κλήρων, από διαθήκες και από προσφορές πιστών υπήρξε πάγια τακτική ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου. Για το ζήτημα της μεταβίβασης των μικρών αγροτικών κλήρων σε γαιοκτήμονες, είτε εκκλησιαστικούς είτε μοναστηριακούς, είτε ιδιωτικούς στην ύστερη βυζαντινή εποχή βλ. Λαΐου - Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*, 276-284, 390-392.

¹⁴⁵² Βλ. παραπάνω, Μέρος Γ'. II. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

17ου αιώνα και μαρτυρούν οργανωμένη καλλιέργεια δημητριακών¹⁴⁵³. Ικανή παραγωγή δημητριακών και οσπρίων και ίσως εμπορική δραστηριότητα θα πρέπει να αποδοθεί και στη μονή του Καβελλάρη στη Λαγκάδα, η οποία είχε στην κατοχή της από τα τέλη του 17ου αιώνα ή και νωρίτερα μεγάλες αγροτικές εκτάσεις με αλώνια στον ομώνυμο λόφο και στον κάμπο που απλώνεται στα νότια του μοναστηριού¹⁴⁵⁴. Σημειώνεται εδώ ότι τα μικρότερα σε μέγεθος αλώνια, τα οποία θεωρούνται τα πρωιμότερα, εντοπίζονται σε αυτές τις δύο μονές. Δεδομένου ότι κατά τον 18ο αιώνα η παραγωγή σιτηρών περιορίζεται υπό το βάρος της ελαιοκαλλιέργειας, φαίνεται ότι την εποχή αυτή τα αλώνια προορίζονταν για την κάλυψη της επάρκειας των μονών και των εξαρτημένων καλλιεργητών τους.

Από την άλλη μεριά, η σύνδεση υδρόμυλων και ανεμόμυλων με τις μονές επιβεβαιώνει τον ενεργό ρόλο που είχαν στην εσωτερική αγροτική οικονομία της περιοχής καλύπτοντας τις ανάγκες του εγχώριου πληθυσμού σε αλεύρι. Φορείς οικονομικής δύναμης και τεχνολογίας, τα μοναστηριακά ιδρύματα (γενικότερα η Εκκλησία) και οι καπετάνιοι, οι πλουσιότεροι δηλαδή γαιοκτήμονες της κοινωνικής πυραμίδας της μεταβυζαντινής Έξω Μάνης, θα πρέπει ενδεχομένως να συνδεθούν με τα παλαιότερα σωζόμενα κτίσματα υδρόμυλων, ενώ οι ανεμόμυλοι του Καβελλάρη δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκαν στην ομώνυμη μονή. Κατά τον 18ο αιώνα τα φαινόμενα ατομικής ιδιοκτησίας μεριδίων μύλων με τον θεσμό της συνιδιοκτησίας πληθαίνουν, ενώ παράλληλα δεν λείπουν και οι αφιερώσεις μεριδίων μύλων στα μοναστήρια για την αποφυγή των φόρων και ως μνημόσυνα για τη σωτηρία της ψυχής¹⁴⁵⁵. Εκπρόσωποι μιας ανταλλακτικής οικονομίας πολύ λίγο εκχρηματισμένης, οι μύλοι προσέφεραν μεγάλη απόδοση στην παραγωγή αλεύρου και δινόταν έτσι η δυνατότητα στα μοναστήρια να ελέγχουν την παραγωγή, να εισπράττουν ένα σεβαστό εισόδημα και να επεμβαίνουν στις εμπορικές δραστηριότητες του τόπου τους.

Η απόλυτη σχέση Εκκλησίας - μοναστηριακών θεσμών και αμπελοργίας - οινοπαραγωγής έχει τις ρίζες της στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους¹⁴⁵⁶. Τα μοναστήρια και οι ισχυροί γαιοκτήμονες από τη μεσοβυζαντινή εποχή αποτελούσαν τους κατεξοχήν αμπελοκτηματίες και οινοπαραγωγούς. Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι αγρότες για να μεταβιβάσουν τον φόρο που έπρεπε να πληρώνουν δώριζαν τα αμπέλια τους στις μονές, με αποτέλεσμα την αύξηση των μοναστηριακών αμπελώνων. Αλλά και οι διαθήκες έπαιζαν τον ρόλο τους. Στη μεταβυζαντινή Έξω Μάνη τα ευρήματα αποδεικνύουν ότι η αμπελοργία αποτελούσε ασήμαντο τομέα της αγροτικής οικονομίας και η όποια παραγωγή απέβλεπε στην οριακή κάλυψη των εγχώριων ή των τοπικών αναγκών. Παρόλα αυτά η παρουσία ληνού στη μονή Καβελλάρη και οι διάσπαρτοι στον περιβάλλοντα χώρο του ληνοί μαρτυρούν ότι η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοπαραγωγή αποτελούσαν σημαντικό τμήμα της οικονομίας του μοναστηριού, τουλάχιστον από τα τέλη του 17ου αιώνα και ανάγουν την μονή σε μία από τις ισχυρότερες οικονομικά της Έξω Μάνης. Αμπελοκαλλιέργεια και οινοπαραγωγή τεκμηριώνεται και στη γειτονική της μονής Καβελλάρη μονή Τσίγκου στο Οίτυλο, του οποίου ο ληνός χρονολογείται στον ίδιο αιώνα ή και νωρίτερα. Φαίνεται πως στην τοπική ενότητα Ζυγού η αμπελοργία ίσως

¹⁴⁵³ Μέρος Γ'. II. Αλώνια & Δημητριακά, 244-257.

¹⁴⁵⁴ Ο.π.

¹⁴⁵⁵ Μουζάκης, *Μοναχισμός*, 126-128. Ο ίδιος, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις*.

¹⁴⁵⁶ Αναγνωστάκης, *Ονικός Πολιτισμός*.

ανταγωνιζόταν την ελαιοκαλλιέργεια κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Η απουσία ανάλογων ευρημάτων στα άλλα μοναστήρια της δυτικής Μάνης είναι ενδεικτική της οριακής παραγωγής οίνου στην περιοχή, δεδομένου ότι σε οικιακό επίπεδο η παραγωγή οίνου θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με στοιχειώδεις κινητές εγκαταστάσεις και ότι εγκατάσταση ληνού θα ήταν απαραίτητη κυρίως στα μοναστήρια ή στους πλούσιους γαιοκτήμονες που θα είχαν και τη μεγαλύτερη αμπελοκαλλιέργεια.

Τα κατάλοιπα της μελισσοκομίας καταδεικνύουν χαμηλή παραγωγή, με κύριο σκοπό την κάλυψη της επάρκειας των μονών σε μέλι και κερί και μόνο στη μονή Βαϊδενίτσα η μελισσοκομία και τα προϊόντα της θα πρέπει να καταλάμβαναν σημαντικό τμήμα της οικονομίας του μοναστηριού, αν λάβει κανείς υπόψη το μέγεθος του μελισσοκομείου και τον αμυντικό του χαρακτήρα. Η εγχώρια παραγωγή θα πρέπει να αυξάνεται από τα τέλη του 18ου αιώνα και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα, βασισμένη πλέον στην ιδιωτική πρωτοβουλία με ιδιωτικά και κοινοτικά μελισσοκομεία.

Πέρα από τη μελισσοκομία είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθούν τα μεγέθη της κτηνοτροφίας των μοναστηριών. Οποσδήποτε κάθε μοναστήρι θα κατείχε έναν αριθμό ζώων, όπως αποδεικνύεται από τα κατάλοιπα κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων που εντοπίζονται έξω από τους περιβόλους (Βαϊδενίτσα, Καβελλάρης), από τα κατάλοιπα αλωνιών, ακόμα και ελαιοτριβείων, τα οποία απαιτούσαν για τη λειτουργία τους τον μόχθο κάποιου ζώου, αλλά και για τις απλές γεωργικές διαδικασίες όπως όργωμα ή το κουβάλημα¹⁴⁵⁷.

Σ' αυτόν τον άγονο και πετρώδη τόπο της Μάνης κυριαρχεί η καλλιέργεια της ελιάς και σε ήσσονα κλίμακα των σιτηρών, του μελιού, του κεριού και της αμπέλου. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία γίνεται φανερό ότι τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του 18ου αιώνα η αγροτική οικονομία των μοναστηριών της Έξω Μάνης βασιζόταν στην πολυκαλλιέργεια, ανάλογα με τα είδη που ήταν δυνατό να ευδοκιμήσουν στο ιδιόμορφο έδαφός της. Η καλλιέργεια της ελιάς συνυπάρχει με την μικρή αμπελοκαλλιέργεια, και σχεδόν πάντα με την καλλιέργεια δημητριακών, οπωροφόρων δένδρων, περιβολιών που συγκροτούν την αγροτική μονάδα μιας μοναστικής κοινότητας. Οποσδήποτε η κτηνοτροφία συνέβαλε ουσιαστικά στην οικονομία τους, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων, όχι μόνο για την εξασφάλιση των γαλακτοκομικών και του κρέατος, αλλά και για τις αγροτικές εργασίες, όπως το όργωμα και το αλώνισμα. Τα προϊόντα της μελισσοκομίας προορίζονταν για την επάρκεια των μοναστηριών και μόνο στην περίπτωση της μονής Βαϊδενίτσας φαίνεται πως η δραστηριότητα αυτή ξεπέρασε το τοπικό επίπεδο, στα τέλη όμως του 18ου αιώνα. Κατά τον 18ο αιώνα και κυρίως στα τέλη του η συστηματική από τη Βενετοκρατία δενδροφύτευση ελαιόδέντρων αρχίζει να αποδίδει καρπούς, ενώ παρατηρείται και ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου του ελαιόλαδου. Τα μοναστήρια της καπετανίας της Ανδρούβιστας αναλαμβάνουν ενεργό δράση στον τομέα αυτόν. Όλα εκτός από τις μονές Βαϊδενίτσας και Σαμουήλ στη Σαϊδόνα (όπου το κλίμα δεν ήταν ευνοϊκό για την καλλιέργεια της ελιάς) κατασκευάζουν εντός των περιβόλων τους μεγάλες εγκαταστάσεις ελαιοπαραγωγής. Συγκεντρωμένα πολύ κοντά το ένα στο άλλο γύρω από την περιοχή της Καρδαμύλης δραστηριοποιούνται στον τομέα

¹⁴⁵⁷ Για τη σημασία της κτηνοτροφίας και των οικόσιτων ζώων στην οικονομία των αγροτικών περιοχών της Μάνης (και αλλού) κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο βλ. Gerstel, *Rural Lives*, 108-116.

αυτόν, προφανώς με πρωτοβουλία και υπό τον έλεγχο του τοπικού καπετάνιου. Ιδιαίτερα η μονή Λυκάκη στις Κάλυβες με το μνημειώδες διπλό ελαιοπιεστήριο αλλά και η Αγία Σοφία στη Γούρνιτσα και η μονή Καράβελι στο Πετροβούνι ίσως είχαν την μεγαλύτερη παραγωγή. Στα τέλη του 18ου αιώνα και έως την επανάσταση η ελαιοκαλλιέργεια έχει πια μετατραπεί σε μονοκαλλιέργεια στην Έξω Μάνη. Η παραγωγή των δημητριακών συνεχίζεται σε τοπικό επίπεδο με τον τομέα της άλεσης ως επί το πλείστον σε μοναστηριακά χέρια, ενώ δεν λείπουν και οι ατομικές ιδιοκτησίες ήδη από τον 17ο αιώνα με τη μορφή της συνιδιοκτησίας σε μερίδια. Στην τοπική ενότητα Ζυγού ξεχωρίζει σε οικονομική ισχύ η μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα. Από τα τέλη του 17ου αιώνα δραστηριοποιείται όχι μόνο στην αμπελουργία και την οινοπαραγωγή, αλλά πρωτοστατεί και στην άλεση δημητριακών και οσπρίων έχοντας στην κατοχή της υδρόμυλους και ανεμόμυλους, τις πιο προηγμένες για την εποχή τεχνολογικά μηχανές βιοτεχνικής παραγωγής. Στην περίπτωση της μονής του Καβελλάρη έχουμε και παράλληλη έντονη κτηνοτροφική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν τα υλικά κατάλοιπα.

Συνεπώς, η αγροτική οικονομία των μοναστηριακών συγκροτημάτων της Έξω Μάνης βασιζόταν κατά πολύ μεγάλο βαθμό στην αυτοκατανάλωση των ίδιων των μοναστικών κοινοτήτων. Ο αυτοκαταναλωτικός τομέας συνυπάρχει με ένα πλεόνασμα, το οποίο τελικώς μεταφέρεται στην εσωτερική και εξωτερική αγορά, ενώ αποδεικνύεται ότι τα μοναστήρια έπαιζαν σπουδαίο ρόλο, ιδιαίτερα τους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους, στον τομέα της ελαιοπαραγωγής. Στον τομέα της βιοτεχνικής παραγωγής, της άλεσης δηλαδή των δημητριακών, είναι προφανές ότι τα μοναστήρια όχι μόνο κάλυπταν τις ανάγκες ενός μεγάλου μέρους του τοπικού πληθυσμού σε αλεύρι αλλά έλεγχαν και την παραγωγή του τόπου εισπράττοντας ένα σεβαστό εισόδημα από το τοπικό εμπόριο.

Σχέσεις παραγωγής

Στη μεταβυζαντινή Έξω Μάνη, όπου οι τοπικοί καπετάνιοι και τα μοναστήρια ήταν οι βασικοί γαιοκτήμονες και το κοινωνικό σύστημα έλαβε χαρακτήρα καθαρά φεουδαλικό, η εκμίσθωση γαιών υπήρξε ο βασικός κανόνας που καθόριζε τις σχέσεις παραγωγής μεταξύ μοναστηριού-γαιοκτήμονα και απλού καλλιεργητή. Στα μοναστηριακά εργαστήρια και στα κτήματα εργαζόνταν και οι ίδιοι οι μοναχοί¹⁴⁵⁸, αλλά κυρίως εξαρτημένοι αγρότες, στους οποίους ουσιαστικά βασιζόταν η οικονομία και ο πλούτος τους. Οι *σεμπριές*¹⁴⁵⁹ μεταξύ μοναστηριών-γαιοκτημόνων και φτωχών καλλιεργητών ήταν κανόνας και εξασφάλιζαν όχι μόνο την αυτάρκεια των μοναστηριών αλλά και την κάλυψη των αναγκών της τοπικής κοινωνίας. Τα κτήματα είτε εκμισθώνονταν σε ανεξάρτητους καλλιεργητές, οι οποίοι αναλάμβαναν να καταβάλλουν μίσθωμα σε είδος (και σπανιότερα σε χρήμα), είτε παραχωρούνταν σε εξαρτημένους καλλιεργητές-παροίκους, οι οποίοι συνδέονταν με δεσμούς υποτέλειας με το μοναστήρι-γαιοκτήμονα. Τα μοναστήρια παραχωρούσαν τα κτήματά τους μισιάρικα (μισιακά), τριτάρικα ή αναπεντάρικα. Οι όροι αυτοί καθόριζαν την αναλογία της ποσότητας από την παραγωγή που όφειλε να κρατήσει ο καλλιεργητής ή να δώσει στον ιδιοκτήτη το μισό, το τρίτο ή το πέμπτο της παραγωγής.

¹⁴⁵⁸ Βαγιακάκος, «Σημειώματα περί μοναστηρίων», 553-555 : στον κατάλογο της περιουσίας της μονής Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στους Πιόντες της Μέσα Μάνης (1841) οι μοναχοί, εκ των οποίων άλλοι είναι ποιμένες, άλλοι γεωργοί και άλλοι υπεύθυνοι του αλέσματος και της καθαριότητας, καλούνται *υπηρέτες*.

¹⁴⁵⁹ Βλ. παραπάνω, Μέρος Α΄. V. Οικονομία, 60-70.

Σταδιακά δομήθηκε μια κοινωνία, η οποία αποτελείτο τόσο από μοναχούς όσο και από λαϊκούς. Ως μονάδες παραγωγής οι μικρές αυτές μοναστικές κοινότητες παρουσίαζαν υψηλής αισθητικής διοικητικά συστήματα. Επρόκειτο δηλαδή για οχυρά συγκροτήματα με τείχη, όπου ζούσαν οι μοναχοί με ηγέτη τους τον ηγούμενο και γύρω απ' αυτά ζούσαν οι άνθρωποι που κάλυπταν θέσεις γεωργών αλλά και κτηνοτρόφων, αρτοποιών κ.α. Γύρω από τα μοναστήρια και τις εγκαταστάσεις τους κινούνταν ο παραγωγικός κόσμος της μανιάτικης κοινωνίας με κάθε λογής αγροτική δραστηριότητα. Από την αγροτική παραγωγή καλύπτονταν οι ανάγκες των μοναστηριών και των κοινοτήτων που τα περιέβαλαν. Η οικονομία των εξαρτημένων καλλιεργητών στηριζόταν από τη μία στην αμοιβή της προσφερόμενης εργασίας τους στις μονές και από την άλλη στα εισοδήματά τους από τα κτήματα. Το πλεόνασμα δε της μοναστηριακής παραγωγής διατίθετο προς πώληση, με αποτέλεσμα την αύξηση των εσόδων τους και την ουσιαστική συμβολή τους στην αγροτική οικονομία του τόπου.

Στα κτήματα των μοναστηριών αυτών θα πρέπει να δραστηριοποιούνταν γενιές και υπογενιές Μανιατών, οι οποίοι έχοντάς τα ως οικογενειακά και ιδιόκτητα, κληρονόμησαν στη νεότερη Ελλάδα τις περιουσίες τους. Οι εξαρτημένοι αγρότες των μοναστηριακών κτημάτων, μετά τη διάλυση των μονών, μοιράζονται την ιδιοκτησία της γης και συνεχίζουν να την καλλιεργούν μέχρι σήμερα.

Μοναστήρια και πολιτική εξουσία

Η εξέλιξη των μοναστηριών σε ισχυρούς γαιοκτήμονες είχε σαφές κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο¹⁴⁶⁰. Τα ισχυρά γένη της Μάνης ίδρυσαν και προίκιζαν μοναστήρια για λόγους κοινωνικού κύρους αλλά και με στόχο τη διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας, στο βαθμό που οι δωρητές συχνά ίδρυσαν ένα οικογενειακό μοναστήρι με επικεφαλής τους ίδιους. Το κίνητρο της ευσέβειας συνδεόταν λοιπόν αδιαχώριστα με κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Η ίδρυση οικογενειακών μοναστηριών από τη γαιοκτητική αριστοκρατία ήταν συνήθης βεβαίως και στον βυζαντινό κόσμο¹⁴⁶¹, ενώ συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια των μεταβυζαντινών χρόνων¹⁴⁶².

Από την άλλη μεριά, η απόλυτη σχέση μοναστηριού και τοπικού άρχοντα-γαιοκτήμονα θα εξασφάλιζε όχι μόνο την προστασία των μοναστηριών αλλά και την οικονομική ενίσχυσή τους. Ο πλούτος που συγκέντρωναν τα μοναστήρια, εκτός από την παραγωγή τους, ήταν επίσης πολύ συχνά αποτέλεσμα δωρεών από τους τοπικούς άρχοντες - καπετάνιους ή από το υστέρημα απλών λαϊκών. Μεγάλο μέρος από τις οικονομικές δωρεές των κατοίκων αλλά και των αρχόντων, πήγαινε στη συντήρηση των μοναχών. Τα ποσά που συγκέντρωναν αύξαναν τα περιουσιακά τους στοιχεία και χρησιμοποιούνταν για τη συμμετοχή στην κοσμική εξουσία και για βοήθεια στις ανίσχυρες κοινωνικές τάξεις με σίτιση, περίθαλψη και παιδεία.

¹⁴⁶⁰ Για τις κοινωνικές και ιδεολογικές απαρχές του χριστιανισμού και του μοναχισμού, βλ. Brown, *Society and the Holy*.

¹⁴⁶¹ Βλ. αρκετά παραδείγματα ισχυρών μοναστηριών που είχαν ιδρυθεί σε οικογενειακή βάση στο Smyrnis, *La fortune des grands monastères*, 36-96. Βλ. επίσης για την εξέλιξη του αθωνικού μοναχισμού από τον αναχωρητισμό στα οικονομικά ισχυρά μοναστήρια στο Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός*. Η κλασική μελέτη για τη μοναστηριακή γαιοκτησία στο Βυζάντιο είναι της Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία*.

¹⁴⁶² Π.χ. στη Βενετική Κέρκυρα μεταξύ του 16ου και 18ου αιώνα, βλ. Καραπιδάκης, «Από την ευλάβεια στην οικονομική διαχείριση».

Άλλωστε είναι ξεκάθαρο ότι ο τοπικός άρχοντας διατηρούσε με την Εκκλησία και τα μοναστήρια μια σχέση αλληλεξάρτησης. Η επιβίωση των μοναστηριών στηριζόταν στην οικονομική βοήθεια και την προστασία του. Ο ίδιος φρόντιζε για την ίδρυση και τη συντήρησή τους πρώτον για τη σωτηρία της ψυχής του και δεύτερον για την αντιμετώπιση των καθημερινών δυσκολιών κατά την εξουσία του, μέσα από την πνευματική καθοδήγηση των ηγουμένων. Από τη μεριά της η Εκκλησία επηρέαζε τον λαό, βρισκόμενη πιο κοντά σε αυτόν. Συνεπώς είναι σαφές ότι η στήριξη της Εκκλησίας ενίσχυε την κυριαρχία του τοπικού αρχηγού αλλά και το αντίστροφο. Πολλές εκτάσεις δωρίθηκαν σε μοναστήρια και κάθε οικογένεια για να μετέχει στη διαχείριση της μονής που ίδρυε, διόριζε συχνά ηγούμενο κάποιο μέλος της. Διαφαίνεται λοιπόν μια εξαιρετικά πρακτική συνύπαρξη μεταξύ της ανώτερης αριστοκρατίας και του κλήρου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της καπετανίας των Τρουπάκηδων – Μούρτζινων στα όρια της οποίας ιδρύονται και εικονογραφούνται επτά τουλάχιστον μονές σε πολύ κοντινές αποστάσεις. Προφανώς, οι Τρουπάκηδες υπήρξαν μεγάλοι υποστηρικτές της εκκλησίας. Κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων που διαφέντευαν την περιοχή τα μοναστήρια ισχυροποιήθηκαν, ενώ προωθήθηκε και η παιδεία στην περιοχή της Ανδρούβιστας. Μοναστήρια πλούσια όπως η μονή Καβελλάρη στη Λαγκάδα θα είχαν την αμέριστη συμπαράσταση των κτητόρων τους - της οικογένειας των Αλεξιάνων - , η οποία θα φρόντιζε το μοναστήρι να αυξάνει τις κτήσεις του.

Την αμοιβαία εξάρτηση καπετάνιων - μοναστηριών καταδεικνύει και το εξαιρετικά ενδιαφέρον γεγονός ότι για τα έξοδα ανέγερσης του πύργου του ο Τζανετάκης Κουτούφαρης δανείστηκε το 1772 500 ρεάλια από το μοναστήρι της Δίμιοβας¹⁴⁶³. Φαίνεται ότι ο δανεισμός αυτός οφειλόταν σε σχετική συμφωνία με το μοναστήρι, ώστε να το έχει ο Τζανετάκης υπό την προστασία του¹⁴⁶⁴. Τα μοναστήρια ήταν άλλωστε καταφύγιο για τους τοπικούς αρχηγούς. Εκεί μελετούσαν, εκεί προετοιμάζονταν για τον αγώνα της απελευθέρωσης.

Τα μοναστήρια στην καθημερινή ζωή

Τα μοναστήρια δίνουν μια άλλη διάσταση της Εκκλησίας, πλησιέστερη στην καθημερινή ζωή, τον άνθρωπο και την πνευματική αναζήτηση. Δίνουν μια άλλη διάσταση της κοινωνικής μέριμνας. Μέσα στη σχετική ασφάλεια των τειχών τους, με τη στήριξη των τοπικών αρχών και με την ανοχή ενδεχομένως των οθωμανικών αρχών, δύνανται να προστατεύσουν την παιδεία και το θρησκευτικό αίσθημα. Κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου, μέσα στους κόλπους της τουρκοκρατούμενης γης και χωρίς κεντρική κοσμική εξουσία, τα μοναστήρια ισχυροποιήθηκαν, η εξουσία τους αποκρυσταλλώθηκε. Η σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις μονές και τους κοντινούς τους οικισμούς υπήρξε πολύπλευρη. Στο πνευματικό κατ' αρχάς επίπεδο, τα χωριά τροφοδοτούσαν τα μοναστήρια με ανθρώπινο δυναμικό, με νέους μοναχούς. Τα μοναστήρια από την άλλη ασκούσαν μεγάλη επιρροή στους χωρικούς σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά ζητήματα, ενώ παρείχαν και τη δυνατότητα μιας στοιχειώδους παιδείας.

Από εκεί ορμώνταν οι τεχνίτες, και τα εργαστήριά τους αποτέλεσαν την πηγή της καλλιτεχνικής δημιουργίας, την οποία ενίσχυσε η Εκκλησία. Με τη συμβολή των μοναχών

¹⁴⁶³ Χρυσόστομος Μεσσηνίας, «Παῖσιος», 9 κ.εξ.

¹⁴⁶⁴ Βλ. υπ' αρ. 13 έγγραφο του κώδικα της μονής στο Κουγέας, «Μονή Τίμιοβας», 17. Καπετανάκης, *Η Μάνη στη Β' Τουρκοκρατία*, 254.

δημιουργήθηκαν και τα περιοδεύοντα συνεργεία, τα οποία επηρέασαν την θρησκευτική παραδοσιακή αρχιτεκτονική και ζωγραφική.

Στενότερη υπήρξε η οικονομική εξάρτηση. Δεδομένου ότι τα μεγάλα μοναστήρια κατείχαν ένα πολύ σημαντικό μέρος της καλλιεργούμενης γης, εργαστήρια, μελίσσια και μεγάλα κοπάδια, απασχολούσαν πολλούς χωρικούς σε αγροτικές και άλλες εργασίες. Συχνά οι χωρικοί αυτοί ήταν εξαρτημένοι καλλιεργητές, προσκολλημένοι στη γη των μοναστηριών, όπως συνέβαινε με τα μεγάλα ιδιωτικά τσιφλίκια. Άλλες φορές ήταν ανεξάρτητοι καλλιεργητές, υποχρεωμένοι να καταβάλλουν μίσθωμα σε είδος ή σε χρήμα. Οπωσδήποτε, όμως, τα μοναστήρια στήριζαν και ενίσχυαν την οικονομία της περιοχής, όχι μόνο προσφέροντας εργασία στον τοπικό πληθυσμό αλλά και προστατεύοντας τις οικογενειακές περιουσίες ως ιδιότητα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Επιδίωξη της παρούσας μελέτης ήταν η καταγραφή, η αρχαιολογική τεκμηρίωση και η παρουσίαση ενός αριθμού μοναστηριακών συγκροτημάτων της Μεσσηνιακής ή Έξω Μάνης και των αγροτικών τους εγκαταστάσεων, με απώτερο στόχο την κατανόηση και τον προσδιορισμό του ρόλου και της συμβολής τους στην καθημερινή ζωή και την οικονομία της περιοχής. Ο καθορισμός αυτού του στόχου διαμόρφωσε και τα νέα μεθοδολογικά εργαλεία, με τα οποία επιχειρήθηκε να αναλυθεί το θέμα, αποδίδοντας δηλαδή έμφαση τόσο στην τεκμηρίωση των θρησκευτικών κτισμάτων όσο και των κοσμικών και αγροτικών, η μελέτη των οποίων θα μπορούσε να αποδώσει όχι μόνο νέες καλλιτεχνικές, αλλά κυρίως κοινωνικές, οικονομικές, εθνογραφικές προεκτάσεις. Για τη διαμόρφωση μιας ακόμα πιο ξεκάθαρης και ολοκληρωμένης εικόνας η προσέγγιση των μοναστηριών δεν περιορίστηκε στα υλικά κατάλοιπα, αλλά επιχειρήθηκε ο συνδυασμός τους με τις εκάστοτε διαθέσιμες γραπτές πηγές ή ακόμα και τις προφορικές.

Μέσα από τη μελέτη του πυκνού δικτύου μοναστηριών της Έξω Μάνης διαγράφεται μία ιστορία δύο τουλάχιστον αιώνων, από τις αρχές του 17ου έως το α' μισό του 19ου αιώνα. Η εικόνα, η οποία διαμορφώνεται, είναι αυτή πολλών διάσπαρτων μονυδρίων, τα οποία αποτελούνταν από στοιχειώδεις μόνο κτηριακές υποδομές και δεν θα μπορούσαν παρά να φιλοξενούν μικρές μοναστικές κοινότητες. Το άλλοτε ταπεινών προθέσεων και άλλοτε επιβλητικότερο καθολικό, ο πολεμόπυργος ή κάποιο πυργοειδές οχυρό κτίσμα, η τράπεζα, τα λιγοστά κελιά, εργαστήρια και δευτερεύοντες βοηθητικοί χώροι, όλα δομημένα σε πτέρυγες εντός ενός, ακανόνιστου συνήθως σχήματος, περιβόλου, σε συνδυασμό με τον μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης παραγωγικό χώρο, αποτελούσαν τα απαραίτητα στοιχεία ενός μοναστηριού στη μεταβυζαντινή Έξω Μάνη. Το πλήθος των μοναστηριακών συγκροτημάτων σε μία τόσο μικρή περιοχή, έργων δαπανηρών ακόμα και αν πρόκειται για μικρά μονύδρια, δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση. Η Έξω Μάνη, λόγω των γεωμορφολογικών της χαρακτηριστικών, είναι πιο εύφορη και είχε πάντοτε, συγκριτικά με τη Μέσα Μάνη, μια σχετική οικονομική ανάπτυξη. Η έλλειψη κεντρικής εξουσίας και η κοινωνική διαστρωμάτωση δημιούργησαν έναν συγκεντρωτισμό ισχύος γύρω από τις πλουσιότερες γενιές, οι οποίες επιδείκνυαν τη δύναμη και την οικονομική τους ευμάρεια ανεγείροντας ή συντηρώντας ιδιωτικές εκκλησίες και μοναστήρια.

Η ομοιότητα που παρουσιάζουν κάποια από τα υπό μελέτη μοναστηριακά συγκροτήματα με τα οχυρά συγκροτήματα των καπετάνιων της Έξω Μάνης στην οργάνωση και τη γενική τους διάταξη είναι χαρακτηριστική και ενδεχομένως δημιουργεί προβληματισμούς σχετικά με την ταύτιση των συγκροτημάτων αυτών με μοναστήρια. Οι σχέσεις, όμως, των μονών με τους καπετάνιους και γενικά με την άρχουσα τάξη ήταν, όπως αποδείχτηκε, σχέσεις ιδιοκτησίας - ελέγχου αλλά και αμοιβαίας εξάρτησης - συναλλακτικές, γεγονός το οποίο πιθανότατα καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των πρώτων. Παράλληλα, οι κτητορικές επιγραφές και τα βραβεία με τους μακρούς καταλόγους των μοναχών, τα οποία απεικονίζονται στις κόγχες των προθέσεων των καθολικών, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι πρόκειται για μικρής έστω εμβέλειας θρησκευτικά ιδρύματα.

Η εικόνα αυτή των μικρών μονυδρίων έρχεται κάποιες φορές σε αντιδιαστολή με το μέγεθος και τον αριθμό των αγροτικών εγκαταστάσεων, οι οποίες μπορούν πιθανότατα

να συνδεθούν με τα υπό μελέτη μοναστήρια. Ελαιουργεία εντός των περιβόλων, δίοφθαλμοι υδρόμυλοι και οργανωμένα μυλοτόπια, συνδυασμός υδρόμυλων και ανεμόμυλων για βελτίωση και σταθερότητα της παραγωγής, λαξευτά αλώνια και πετράλωνα σε συνδυασμό με κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, οχυρωμένη μελισσοκομική μονάδα και μεμονωμένη ομάδα ληνών πιστοποιούν μια δυναμική οικονομία στηριγμένη κυρίως στην ελαιουργία και λιγότερο στα σιτηρά, την κτηνοτροφία και την αμπελουργία.

Στην έρευνα των παραπάνω αγροτικών κτισμάτων ένας κίνδυνος που ελλοχεύει είναι να θεωρηθούν κάποια εξ αυτών αβάσιμα ως μοναστηριακά ή να παραλειφθούν άλλα τα οποία όντως είναι. Αναμφίβολα, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες τα εργαστήρια εντάσσονται στους μοναστηριακούς περιβόλους, δεν μπορεί παρά η ταύτισή τους ως μοναστηριακά να ευσταθεί. Παράλληλα, η πλήρως απομονωμένη θέση ορισμένων μοναστηριών βοηθά επίσης στην ταύτιση των παραγωγικών εγκαταστάσεων του περιβάλλοντος χώρου τους. Ένας ακόμα προβληματισμός είναι κατά πόσο οι χρονολογήσεις των κτισμάτων αυτών μπορούν να θεωρηθούν ασφαλείς. Τα αγροτικά κτίσματα δεν σώζουν χρονολογικές μαρτυρίες ή επιγραφές στην τοιχοποιία τους, ενώ τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά παραμένουν συνήθως διαχρονικά και αναλλοίωτα για μακράιωνες χρονικές περιόδους και δεν είναι ενδεικτικά της εποχής ανέγερσής τους. Την απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνει επίσης η θέση τους, όπως για παράδειγμα συμβαίνει όταν πρόκειται για εγκαταστάσεις παραγωγής εντός των περιβόλων (ελαιουργεία, μελισσοκομεία, ληνοί), ή όταν πρόκειται για τελείως απομονωμένα μοναστηριακά συγκροτήματα. Στις περιπτώσεις αυτές μπορεί να υποστηριχθεί με σχετική βεβαιότητα η χρονολόγησή τους στο ευρύτερο χρονικό πλαίσιο της ύπαρξης και της ιστορικής πορείας των ίδιων των μονών.

Η συμβολή όμως της μελέτης αυτής στην έρευνα δεν έγκειται τόσο στην απόλυτη ταύτιση των αγροτικών κτισμάτων ως μοναστηριακών, ούτε στην απόλυτη χρονολόγησή τους. Είναι προφανές ότι τα αγροτικά κτίσματα στη διάρκεια του μακραίωνου βίου τους θα μπορούσαν να έχουν αλλάξει αρκετές φορές ιδιοκτησιακό καθεστώς, όπως συμβαίνει με τους μύλους, πολλοί εκ των οποίων αρχικά αποτελούσαν ιδιοκτησία μοναστηριακή, στη συνέχεια πέρασαν σε χέρια ιδιωτικά με τον θεσμό της συνιδιοκτησίας και λίγο πριν την παρακμή τους στα μέσα του 20^{ου} αιώνα κατέληξαν να αποτελούν ατομικές ιδιοκτησίες μυλωνάδων, τα ονόματα των οποίων μας παραδίδονται σήμερα μέσα από γραπτές και προφορικές πηγές. Στη παρούσα μελέτη συμπεριλήφθηκαν όσες αγροτικές εγκαταστάσεις μπορούν πιθανότατα να συνδεθούν με τις υπό μελέτη μονές, με απώτερο στόχο να τεκμηριωθούν και να σωθούν, έστω με τον τρόπο αυτό, πολύτιμα στοιχεία για την οικονομική και πολιτική φυσιογνωμία των μοναστηριών της περιοχής. Η ένταξη των αγροτικών μνημείων στο πλαίσιο των μοναστηριακών συγκροτημάτων επιτρέπει να αναφερόμαστε σε αυτά με σχετική ασφάλεια. Στόχος, άλλωστε, δεν είναι αυτά καθεαυτά, αλλά η ανασύνθεση του μανιάτικου τοπίου και της κοινωνίας κατά τον 17ο και κυρίως τον 18ο αιώνα, στην χρονική αυτή περίοδο ιδιαίτερης οικονομικής άνθησης της Έξω Μάνης και έξαρσης, όπως αποδεικνύεται, ανέγερσης ή ανοικοδόμησης μοναστηριών.

Μέσα από την οπτική αυτή, τα μοναστήρια της περιοχής, εκτός από τον πνευματικό και θρησκευτικό τους ρόλο, λαμβάνουν και άλλους σπουδαίους ρόλους, ως οχυρά συγκροτήματα, ως φορείς τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, και ως οργανωμένες μονάδες παραγωγής με ενεργό δράση στην αγροτική οικονομία, κυρίως στον τομέα της

ελαιοπαραγωγής. Η εικόνα αυτή δεν είναι ούτε πρωτοφανής ούτε πρωτότυπη. Ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή, ηγεμόνες, τοπικοί άρχοντες και μοναστήρια αποτελούσαν ανέκαθεν τους βασικούς παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης, λόγω της σχέσης τους με τη γη ως γαιοκτήμονες. Στην περίπτωση των μοναστηριών της μεταβυζαντινής Έξω Μάνης απομένουν να πραγματοποιηθούν πολλές μελέτες ακόμα προκειμένου να αποσαφηνισθεί ο ρόλος τους στην οικονομία της περιοχής. Σε μια προσπάθεια, ωστόσο, να αποφευχθούν οι υπεραπλουστεύσεις και οι υπερβολές στην απόδοση της αξίας των μονυδρίων αυτών ως οικονομικών φορέων, αναφέρεται ότι τα μέχρι σήμερα τεκμήρια επιτρέπουν να συμπεράνουμε με βεβαιότητα την προσπάθειά τους για εξασφάλιση της αυτάρκειας και τον σπουδαίο ρόλο τους κυρίως στην ελαϊκή οικονομία της περιοχής, ασφαλώς υπό τον έλεγχο των τοπικών κατετάτων.

Η έρευνα στην παρούσα φάση δεν μπορεί να είναι εξαντλητική. Αρχικά επειδή, όπως έχει ήδη επισημανθεί, στη μελέτη συμπεριλήφθηκαν εκείνα τα μοναστήρια της Έξω Μάνης, τα οποία διασώζουν στον περιβάλλοντα χώρο τους ένα ή περισσότερα αγροτικά κτίσματα. Αντίστοιχα μικρά οικογενειακά μονύδρια, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, είναι δυνατό να αριθμούν αρκετά περισσότερα. Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητη η ανασκαφική διερεύνηση των μνημειακών αυτών συνόλων, τόσο για την επιβεβαίωση της χρονολόγησής τους με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα, όσο και για την αποκάλυψη και άλλων τυχόν στοιχείων σχετικών με τα υλικά τους κατάλοιπα. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωσή τους, η οποία θα βοηθήσει στην ακριβέστερη τεκμηρίωση τόσο των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών όσο και των οικοδομικών τους φάσεων. Η αξία της μελέτης αυτής, ωστόσο, δεν μειώνεται καθώς ο αρχικός και πιο ουσιώδης στόχος, αυτός της αποκατάστασης της εικόνας των μοναστηριακών συγκροτημάτων της περιοχής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, έχει επιτευχθεί. Μάλιστα, η μελέτη αυτή γίνεται περισσότερο ουσιαστική, καθώς αποτελεί ένα έναυσμα για μελλοντική ενασχόληση και ακόμα πιο σχολαστική διερεύνηση του θέματος με τρόπο καθαρά διεπιστημονικό.

Το σύνολο των μοναστηριακών συγκροτημάτων της Μεσσηνιακής ή Έξω Μάνης αντιπροσωπεύει ένα μοναδικό παράδειγμα μιας κλειστής τοπικής κοινωνίας, της οποίας η μακράιωνη δραστηριότητα στους τομείς που σχετίζονται με την προβιομηχανική οικονομία, μπορεί να μελετηθεί μέσα από τις γραπτές πηγές και κυρίως από τα πλούσια υλικά της κατάλοιπα. Η εξέταση των παραπάνω αγροτικών τομέων (ελαιοκομίας, αλωνίσματος, αλευροποίησης, οινοπαραγωγής, μελισσοκομίας), όπως και κάθε άλλου αγροτικού τομέα, καλύπτει ένα ανεξερεύνητο, σε μεγάλο βαθμό, πεδίο με ευρύτητα προεκτάσεων και αποδεσμευμένο από συμβατικά χρονολογικά όρια.

Με εξαίρεση τα καθολικά, τα περισσότερα από τα κτίσματα των μοναστηριακών συγκροτημάτων σήμερα βρίσκονται ερειπωμένα ή σε κακή κατάσταση διατήρησης. Η εγκατάλειψη, εξαιτίας, αρχικά της λειψανδρίας και της οικονομικής δυσπραγίας των μονών που ακολούθησε την Ελληνική Επανάσταση και αργότερα εξαιτίας των βασιλικών διαταγμάτων του 1833 και 1834, συνετέλεσε στην ερείπωση και καταστροφή τους ήδη από το α΄ μισό του 19ου αιώνα. Στη συνέχεια, η εγκατάλειψη των απομονωμένων ουσιαστικά οικισμών της Μάνης στα μέσα περίπου του 20ου αιώνα με την αστικοποίηση και οι ραγδαίες μεταβολές που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση στην αγροτική οικονομία επέφεραν και την ουσιαστική εξαφάνισή τους. Σήμερα, πέρα από τα ίδια τα

μοναστηριακά συγκροτήματα, η ομάδα αυτή αγροτικών μνημείων καταστρέφεται γρήγορα λόγω της υπερεκμετάλλευσης του τοπίου μέσω της οικοδομικής δραστηριότητας, αλλά και λόγω της κλιματικής αλλαγής και της παγκοσμιοποίησης, χωρίς να δίνεται η δυνατότητα να συντηρηθεί, να ερμηνευθεί και να εκτιμηθεί ο τοπικός αγροτικός πολιτισμός. Το φαινόμενο αυτό είναι ακόμα εντονότερο στη Μάνη, η οποία ήταν μέχρι πριν μερικές δεκαετίες μία καθαρά αγροτική και κτηνοτροφική περιοχή, εσωστρεφής με όρους εξέλιξης και ανάπτυξης, διατηρώντας πλήρεις και σταθερές ζώνες αγροκτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Τα αγροτικά κτίσματα των μοναστηριών της Έξω Μάνης, όπως και του συνόλου ανάλογων κτισμάτων της περιοχής, αναγνωρίζονται ως τεχνικά μνημεία μικρής κλίμακας της ελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Διακρίνονται για τη λιτότητα της κατασκευής, την αρμονία των όγκων τους, τη γραφικότητα του ύφους, τις ιδιαίτερες τεχνικές κατασκευές, αλλά κυρίως για την άνετη και χωρίς προσπάθεια ένταξή τους στο φυσικό περιβάλλον. Δεν εξελίχθηκαν ποτέ σε πραγματικές βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Παρέχουν όμως πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και εθνογραφική ταυτότητα της περιοχής, οι οποίες μέχρι σήμερα δεν ήταν διαθέσιμες ή προσβάσιμες μέσω των γνωστών εφαρμοσμένων μεθόδων (π.χ. εστίαση μόνο στα θρησκευτικά μνημεία ή στις ιστορικές πηγές). Μία άλλη παράμετρος του εξεταζόμενου θέματος είναι η αποτίμηση της αισθητικής αξίας των τεχνικών μνημείων, εν προκειμένω των ελαιουργείων, των αλωνιών, των υδρόμυλων, ανεμόμυλων ή και των μελισσοκομείων. Η σχέση τέχνης - τεχνικής και καλλιτεχνικού - τεχνικού μνημείου είναι μια σχέση αλληλεξάρτησης. Τα τεχνικά μνημεία δεν έχουν ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία, αλλά περισσότερο αρχαιολογική, ενώ λειτουργούν, όπως και τα κλασικά έργα τέχνης, ως φορείς πολλαπλών πληροφοριών, ως μάρτυρες της τεχνολογικής προόδου των συνθηκών και των μέσων παραγωγής, του οικονομικού επιπέδου, του τρόπου οργάνωσης της εργασίας, ακόμα των περιβαλλοντικών συνθηκών και του οικολογικού συστήματος του τόπου και της εποχής.

Ως κατασκευές, ως δομές συγκροτημάτων στον χώρο και ως αισθητικό γεγονός αυτές οι αγροτικές εγκαταστάσεις έχουν μοναδικότητα, κάποιες και σπανιότητα και καταβολές, οι οποίες φαίνεται να χάνονται σε βάθος χρόνου. Αν και είναι καθρέφτης διαχρονικού αγροτοποιμενικού βίου, λόγω της ευτελείας τους, οι εγκαταστάσεις αυτές είναι ευάλωτες στις ανθρώπινες επεμβάσεις και τα πιο αγνοημένα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού. Είναι επίσης τα πιο δύσκολα να προστατευθούν, καθώς είναι διεσπαρμένα στην ύπαιθρο. Ταυτόχρονα είναι και τα λιγότερο μελετημένα. Χάνονται έτσι, χωρίς να αφήσουν ίχνη και γι' αυτό χωρίς να γνωρίζουμε τι χάθηκε.

Τα παραπάνω δεδομένα, σε συνδυασμό με την σπανιότητα σχετικών δημοσιεύσεων, καθιστούν ακόμα πιο σημαντική την παρούσα ερευνητική προσπάθεια. Το ευρύτερο περιβάλλον της Μεσσηνιακής Μάνης αντιπροσωπεύει ένα παρθένο, όχι όμως τόσο άγονο και άνυδρο, όπως θεωρείτο παλαιότερα, τοπίο, που υπογραμμίζει τη βασική ιδιότητα της περιοχής ως απομονωμένου τόπου, ενώ οι βραχώδεις ρεματιές και χείμαρροι που το περιβάλλουν ή το διακόπτουν εκφράζουν την τραχύτητα και το απρόσιτο του χαρακτήρα του και τονίζουν τη μοναδικότητα και την αυθεντικότητά του. Η μελέτη και διατήρηση του συνόλου των μοναστηριακών συγκροτημάτων μαζί με τα αγροτικά τους μνημεία, τα οποία όπως αποδείχθηκε έχουν ιδιαίτερη ιστορική, αν όχι καλλιτεχνική, αξία,

είναι επιτακτική για τη γνώση της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της περιοχής. Αυτό το ευρύτερο σύνολο έχουμε εμείς προς το παρόν το χρέος για τη συντήρησή του ως έχει, για να διατηρήσει την αυθεντικότητά του. Θεωρούμε, συνεπώς, ότι αξίζει να προστατευθεί πραγματικά. Πρόκειται για ένα σύνθετο έργο του ανθρώπου και της φύσης και θα άξιζε να εξεταστεί για την κήρυξη του ως μνημείου πολιτιστικής κληρονομιάς. Η διατήρηση και η αποκατάστασή τους θα μπορούσε άλλωστε να αποβεί σπουδαία τόσο σε τοπικό, όσο και σε πολιτισμικό και διαπολιτισμικό επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ:

ΑΑΑ : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΒΜΕ : Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος

ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ : Αρχαιολογική Ἐφημερίς

ΒΔ : Βασιλικό Διάταγμα

ΓΑΚ : Γενικά Αρχεῖα του Κράτους

ΔΙΕΕΕ : Δελτίον Ἱστορικήσ καὶ Ἐθνολογικήσ Ἐταιρεῖασ Ἑλλάδος

ΔΧΑΕ : Δελτίον της Χριστιανικήσ Αρχαιολογικήσ Ἐταιρείασ

ΕΒΕ/ΤΧΟ: Εθνική Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος / Τμήμα Χειρογράφων καὶ Ομοιοτύπων

ΙΓΜΕ : Ἴνστιτούτο Γεωλογικῶν καὶ Μεταλλευτικῶν Ἐρευνῶν

ΙΕΕΕ: Ἱστορική καὶ Ἐθνολογική Ἐταιρεία Ἑλλάδος

ΚΑ: Κέντρο Ἐρεῦνης Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνῶν

Λακ Σπ : Λακωνικαὶ Σπουδαί

ΠΑΕ : Πρακτικὰ τῆσ Ἀρχαιολογικήσ Ἐταιρείασ

AJA : American Journal of Archaeology

Anal. Boll. : *Analecta Bollandiana, Revue critique d' hagiographie. A Journal of Critical Hagiography publiée par la Société des Bollandistes*

ANF : Archives Nationales de France

Annales ESC : *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*

AMAE : Archives du Ministère des Affaires Etrangères

ACCM : Archives de la Chambre de Commerce de Marseille

AthMitt : *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts – Abteilung Athen*

ASV : Archivio di Stato di Venezia

BCH : *Bulletin de Correspondance Hellénique*

BHG : *Bibliotheca Hagiographica Graeca*

BSA : *The Annual of the British School at Athens*

BNJ : *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*

BZ : *Byzantinische Zeitschrift*

BM : *Biblioteca Marciana*

DOP : *Dumbarton Oaks Papers*

IG : *Inscriptiones Graecae*

JAS : *Journal of Archaeological Science*

JFA : *Journal of Field Archaeology*

JGA : *Journal of Greek Archaeology*

JMA : *Journal of Mediterranean Archaeology*

JÖB : *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*

JRA : *Journal of Roman Archaeology*

ODB : *The Oxford Dictionary of Byzantium*

PRO : *Public Record Office, London*

SHA : *Service Historique de l' Armée. Château de Vincennes*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Άβραμέα, «Ό Τζάσις τῶν Μεληγγῶν» : Ά. Άβραμέα, «Ό Τζάσις τῶν Μεληγγῶν». Νέα ἀνάγνωσις ἐπιγραφῶν ἐξ Οἰτύλου», *Παρνασσός* 16 (1974), 288-300.

Άγγελομάτη - Τσουγγαράκη, «Η Μάνη στίς ἀναφορές τοῦ Leake»: Έ. Άγγελομάτη - Τσουγγαράκη, «Η Μάνη στίς ἀναφορές τοῦ Leake πρὸς τὸ Foreign Office καὶ τὸ ἔργον "Travels in the Morea», *Λακ Σπ Ι'* (1990), 339-367.

Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Πληροφορίες»: Έ. Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Πληροφορίες τῶν περιηγητῶν γιὰ τὴν ελιά καὶ τὸ λάδι στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο», Π. Καμηλάκης - Λ. Καραπιδάκη (ἐπιμ.), *Η ελιά καὶ τὸ λάδι στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο*, Πρακτικὰ Συμποσίου, Πρέβεζα 24-26 Νοεμβρίου 2000, Θεοφάνειος Σχολή (Αἰκ. Πολυμέρου - Καμηλάκη ἐπιστ. υπευθ. ἐκδόσεως), Ἀθήνα 2003, 95-131.

Άθανασούλης, «Μοναστηριακὰ πατητήρια»: Δ. Ἀθανασούλης, «Μοναστηριακὰ πατητήρια στὴν Ηλεία», Γ.Α. Πίκουλας (ἐπιμ.), *Οἶνον Ἱστορῶ Ι. Ἀμπελοοικονομικὴ ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 2001, 69-78.

Άλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια* : Έ. Ἀλεξάκης, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια στὴν παραδοσιακὴ κοινὼνία τῆς Μάνης*, Ἀθήναι 1980.

Άλεξάκης, «Μανιάτικα γένη»: Ἐλ. Ἀλεξάκης, «Τὰ μανιάτικα γένη», 5η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καλαμάτας (ἐπιμ.), *Μανιάτικοὶ οἰκισμοί*, Δίκτυο μουσείων Μάνης, Ἀθήνα 2004, 127-137.

Άλεξανδράκος, *Ἱστορία* : Δ. Ἀλεξανδράκος, *Ἱστορία τῆς Μάνης*, Ἀθήναι 1892.

Άλεξανδρόπουλος (Alexander), «Δύο ὀθωμανικὰ κατάστιχα» : Ἰω. Χ. Ἀλεξανδρόπουλος, «Δύο ὀθωμανικὰ κατάστιχα τοῦ Μοριᾶ (1460-1463)», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, Καλαμάτα 2-4 Δεκεμβρίου 1977), Ἀθήναι 1978, 398-407.

Άλμπάνη κ.ά., *ΑΔ 52 (1997), Β'1* : Β. Ἀλμπάνη, Ν. Μπούζα, Δ. Κάη, «Μονὴ Ἁγίου Νικολάου (Θέση Μαυρίνιτσα)», *ΑΔ 52 (1997) – Χρονικὰ Β'1 [2002]*, 231.

Άλμπάνη κ.ά., *ΑΔ 53 (1998), Β'1* : Β. Ἀλμπάνη, Ν. Μπούζα, Δ. Κάη, «Μονὴ Προφήτη Ἡλία Κέντρο (οἰκισμὸς Βόρειο Κέντρο)», *ΑΔ 53 (1998) – Χρονικὰ Β'1 [2004]*, 208.

Άμαντος, «Ζυγός»: Κ. Ἄμαντος, «Ζυγός», *Ἑλληνικά* 11 (1939), 272.

Άμαντος, «Συμβολή»: Κ. Ἄμαντος, «Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Χίου», *Ἀθηνᾶ* 27 (1915), 12-48.

Ἀναγνωστάκης, «Ἑλλαδικὰ παραμῦθια»: Ἡλ. Ἀναγνωστάκης, «Ἑλλαδικὰ παραμῦθια καὶ ἐλλαδικὴ παραμυθία στὸ Βυζάντιο τοῦ 10οῦ αἰ.», *Ελιά καὶ Λάδι*, Δ' Τριήμερο Ἐργασίας, Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, ΠΤΙ ἘΤΒΑ, Ἀθήνα 1996, 121-150.

Ἀναγνωστάκης, «Βυζαντινὴ μελωνυμία»: Η. Ἀναγνωστάκης, «Βυζαντινὴ μελωνυμία καὶ μελίκρατος πότος. Ἀντιλήψεις γιὰ τὴν χρῆση τῶν μελισσοκομικῶν προϊόντων στὸ Βυζάντιο ὡς τὸν 11ο αἰῶνα», *Η μέλισσα καὶ τὰ προϊόντα τῆς*, Πρακτικὰ Στ' Τριήμερου Ἐργασίας ΠΤΙ ἘΤΒΑ, Ἀθήνα 2000 (Νικήτη 1996), 161-189.

Ἀναγνωστάκης, «Κουκουῖβι καὶ τριγέρων οἶνος» : Η. Ἀναγνωστάκης, «Κουκουῖβι καὶ τριγέρων οἶνος. Σταφύλια καὶ κρασιά στὸν Ευστάθιο Θεσσαλονίκης», Γ. Πίκουλας (ἐπιμ.), *Οἶνον Ἱστορῶ ΙΙΙ. Τ' Ἀμπελανθίσματα*, Κτήμα Γεροβασιλείου, Ἐπιτομὴ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα 2004, 75-109.

Αναγνωστάκης, «Περί θλίψεων»: Η. Αναγνωστάκης, «Περί θλίψεων και εκθλίψεων», Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ IV. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληγούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγαρα*, Αθήνα 2005, 77-167, πιν.49-58.

Αναγνωστάκης, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος»: Η. Αναγνωστάκης, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος στους μέσους βυζαντινούς χρόνους», Ελ. Μπενέκη (επιμ.), «*Ο δε τόπος...ελαιοφόρος*». *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007, 61-73.

Αναγνωστάκης, Οινικός πολιτισμός : Η. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός*, ΙΒΕ /ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

Αναγνωστάκης, «Ο φράχτης»: Η. Αναγνωστάκης, «Ο φράχτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος», *Διεθνές Συμπόσιο «Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*», Αθήνα 6-7 Ιουνίου 2008, ΕΙΕ, Αθήνα 2011, 195-233.

Άναπλιώτης, «Τζανέτμπεης Κουτήφαρης»: Γ. Άναπλιώτης, «Τζανέτμπεης Κουτήφαρης. «Ο πρώτος μπέης τής Μάνης (1776-1779)»», *Αρχεῖον Μεσσηνίας*, τευχ.28, Καλαμάτα 1957.

Άναπλιώτης, Ταξίδι 1715: Γ. Άναπλιώτης, *Ένα ἱστορικό ταξίδι 1715*, Καλαμάτα 1957.

Άναπλιώτης, Ανέκδοτα έγγραφα : Γ. Άναπλιώτης, *Ανέκδοτα έγγραφα και ἱστορικοί τίτλοι τής Μονῆς Βελανιδιάς (1732-1856)*, Καλαμάτα 1966.

Άναπλιώτης, «Κουτηφαραῖοι»: Γ. Άναπλιώτης, «Κουτηφαραῖοι-Καπετανάκηδες», *Μεσσηνιακά Γράμματα 2* (1967), 51-64.

Άναπλιώτης, Μονή Ντίμιοβας: Γ. Άναπλιώτης, *Σύντομα σχόλια στον κώδικα τής Ἱερᾶς Μονῆς Ντίμιοβας*, Καλαμάτα 1971.

Αναστασιάδης, «(Αν)ἱερή γη» : Τ. Αναστασιάδης, «(Αν)ἱερή γη: ηθική και πολιτική οικονομία των ορθόδοξων μοναστηριών στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», στο Ηλ. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Ηράκλειο 2012, 253-285.

Άνδρεάδης, Περί τής διοικήσεως : Α. Άνδρεάδης, *Περί τής οἰκονομικῆς διοικήσεως τής Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας*, τομ.Α΄, Αθήναι 1914.

Ανδρούδης, «Το λαδαριό του Σεραγιού»: Π. Ανδρούδης, «Το λαδαριό του Σεραγιού (Σκήτη του Αγίου Ανδρέα) στον Άγιον Όρος», *Ελιά και Λάδι, Δ΄ Τριήμερο Εργασίας*, Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, Αθήνα 1996, 271-282.

Ανδρούδης, «Μέλι και κερί» : Π. Ανδρούδης, «Το μέλι και το κερί στην μοναστηριακή ζωή των βυζαντινών χρόνων», *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, Πρακτικά Στ΄ Τριήμερου Εργασίας (Νικήτη 1996), ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000, 211-220.

Άννινος, Ὁ Παπουλάκης : Χ. Άννινος, *Ὁ Παπουλάκης. Ἱστορικὰ σημειώματα*, Αθήναι 1925, 380-481.

Άντωνακάτου – Μαύρου, Ἑλληνικά Μοναστήρια : Ντ. Άντωνακάτου – Τ. Μαύρου, *Ἑλληνικά Μοναστήρια, Πελοπόννησος*, τ. Α΄, Αθήναι 1976.

Άντωνιάδη - Μπιμπίκου, «Ἐρημωμένα χωριά στην Ἑλλάδα» : Ἑλ. Άντωνιάδη - Μπιμπίκου, «Ἐρημωμένα χωριά στην Ἑλλάδα, ἕνας προσωρινός ἀπολογισμός», Σπ. Άσδραχάς (επιμ.), *Ἡ οἰκονομική δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τής ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979, 191-259.

Ανωμερίτης, Χριστόδουλος Καλέργης : Γ. Ανωμερίτης, *Χριστόδουλος Καλέργης. Ένας περιπλανώμενος ζωγράφος «εκ νήσου Μυκόνου»*, Αθήνα 2011.

Άνωνυμος, *Ο Τζανέμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης*: Άνωνυμος, *Ιστορικά ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν Μάνης ἀπό τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Τζανέμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του*, Ἀθήναι 1858.

Αξιώτης, *Υδρόμυλοι Λέσβου* : Μ. Αξιώτης, *Υδρόμυλοι Λέσβου*, διδ. Διατρ. Πολιτισμικῆς Τεχνολογία Παν. Αιγαίου (Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικῆς Κληρονομιάς), Μυτιλήνη 2008.

Αποστολάκη, «Βαφική»: Α. Αποστολάκη, «Βαφική. Βαφικαὶ ὕλαι καὶ χρήσις αὐτῶν», *Λαογραφία* 14 (1952), 71-124.

Αραπογιάννη, «Ληνοὶ τῆς Φιγάλειας» : Ξ. Αραπογιάννη, «Ληνοὶ τῆς Φιγάλειας», Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον Ἱστορῶ Ι. Ἀμπελοοινικὴ ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου*, Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας, Αθήνα 2001, 53-57.

Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά* : Στ. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά. Ὁψεις τῆς οργάνωσης καὶ λειτουργίας ἐνὸς υστεροβυζαντινοῦ αστικοῦ συνόλου με βάση τὶς πηγές καὶ τὰ κοσμικὰ κτίσματα*, Ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Αθήνα 2004.

Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοὶ* : Σπ. Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰ.)*, Αθήνα 1978/1999.

Ἀσδραχάς, «Ἀγορὲς καὶ τιμὴ σιταριοῦ» : Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἀγορὲς καὶ τιμὴ τοῦ σιταριοῦ στὴν Ἑλλάδα τὸν ΙΗ' αἰῶνα», Σπ. Ἀσδραχάς (επιμ.), *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (15ος-19ος αἰ.)*, Αθήνα 1979, 547-574.

Ἀσδραχάς, *Ἑλληνικὴ κοινωνία* : Σπ. Ἀσδραχάς, *Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία ιη' καὶ ιθ' αἰ.*, Αθήνα 1988.

Ἀσδραχάς, *Ἑλληνικὴ Οικονομικὴ Ἱστορία* : Σπ. Ἀσδραχάς, *Ἑλληνικὴ Οικονομικὴ Ἱστορία ΙΕ-ΙΘ' αἰῶνας*, τομ.Α', Αθήνα 2003.

Ἀσλανίδης, «Τέμπλα με δυτικὰ στοιχεῖα» : Κ. Ἀσλανίδης, «Τέμπλα με δυτικὰ στοιχεῖα στα Βάτικα τῆς Λακωνίας», *ΔΧΑΕ Μ'* (2019), 87-100.

Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία*: Β. Ἀτέσης, *Ἐπίτομος Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τομ.Α', Αθήναι 1948.

Βαβουρανάκης, «Τοπίο καὶ ἀρχαιολογία» : Γ. Βαβουρανάκης, «Τοπίο καὶ ἀρχαιολογία στὴν Ἑλλάδα: σημειώσεις γιὰ μιὰ παρεξηγημένη σχέση», *Διαχρονία* 2/Γ' (2012), 29-52.

Βαγιακάκος, «Ἀποικία Μανιατῶν»: Δ.Β. Βαγιακάκος, «Ἀποικία Μανιατῶν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 2 (1940) 1950, 152-157.

Βαγιακάκος, «Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων» : Δ.Β. Βαγιακάκος, «Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων-Νικλιάνων τῆς Μάνης», *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), 147-198.

Βαγιακάκος, «Σημειώματα περὶ μοναστηρίων»: Δ.Β. Βαγιακάκος, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης. Ἀνέκδοτα σημειώματα περὶ μοναστηρίων», *Θεολογία ΚΖ'* (1956), Δ', 545-566.

Βαγιακάκος, «Δύο σχέδια»: Δ.Β. Βαγιακάκος, «Δύο σχέδια διοικήσεως τῆς Μάνης», *Λακ Σπ Α' . Σύμμεικτα* (1956), 481-489.

Βαγιακάκος, «Τοπωνύμια ἐκ Μάνης»: Δ.Β. Βαγιακάκος, «Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης. Συμβολὴ πρώτη», *Ἑλληνικά* 15 (1957), 203-219.

Βαγιακάκος, «Βυζαντινὰ ὀνόματα»: Δ.Β. Βαγιακάκος, «Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης », *Πελοποννησιακά Γ'-Δ'* (1958-1959), 185-221.

Βαγιακάκος, «Πύργοι» : Δ.Β. Βαγιακάκος, «Οἱ πύργοι τῆς Μάνης», *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 3 (1959), 65-79.

- Βαγιακάκος, «Ταίναρον» :** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Ταίναρον, μύθος και ιστορία», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* (1960), 97-110.
- Βαγιακάκος, *Ίμβραήμ* :** Δ.Β. Βαγιακάκος, *Ό Ίμβραήμ έναντίον τής Μάνης*, Αθήναι 1961.
- Βαγιακάκος, «Τοπωνύμια» :** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Αρχαία και μεσαιωνικά τοπωνύμια έκ Μάνης. Συμβολή τρίτη», *Πελοποννησιακά Ε'* (1962), 161-179.
- Βαγιακάκος, «Σχεδιάσμα» :** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Σχεδιάσμα περί τών τοπωνυμικών και άνθρωπωνυμικών σπουδών έν Έλλάδι 1833-1862», *Άθηνά* 66 (1962), 334-341.
- Βαγιακάκος, «Μηλέα Ξέω Μάνης»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Η Μηλέα τής Ξέω Μάνης και έπιγραφαι χριστιανικών χρόνων έξ αὐτῆς», *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967), 158-176.
- Βαγιακάκος, «Μάνη (Μέσα Μάνη)» :** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Μάνη (Μέσα Μάνη). Ό τόπος, οί βυζαντινοί ναοί, οί πύργοι και τὸ μοιρολόγι», *Παρνασσός* 9 (1967), 568-588.
- Βαγιακάκος, *Οί Μανιάτες τής Κορσικῆς* :** Δ.Β. Βαγιακάκος, *Οί Μανιάτες τής Κορσικῆς*, τομ.Α', Αθήναι 1970.
- Βαγιακάκος, «Πόλεμος και άγάπη»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Πόλεμος και άγάπη τών οικογενειών εις τήν Μάνην», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών Γ'*, Αθήνα 1976, 306-310.
- Βαγιακάκος, «Ειδήσεις περί Μάνης»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Ειδήσεις περί Μάνης έκ Γαλλικού ύπομνήματος τοῦ 1780», *Λακ Σπ* 3 (1977), 185-201.
- Βαγιακάκος, «Δύο ποιήματα τοῦ Νικήτα Νηφάκη»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Δύο ποιήματα τοῦ Νικήτα Νηφάκη: άπό άνέκδοτον ιδίόχειρον αὐτοῦ», *Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, Αθήνα 1983, 453-472.
- Βαγιακάκος, «Παλαιολόγος Τρουπάκης Μούρτζινος»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Τὸ έπόνυμον Παλαιολόγος Τρουπάκης Μούρτζινος, Ίστορικά - Έτυμολογικά - Όνοματολογικά», Χρ. Μαλτέζου, Θ. Δετοράκης, Χρ. Χαραλαμπίκης (εκδ.), *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τομ.1, Ρέθυμνο 1994, 45-66.
- Βαγιακάκος, «Κάρδαμον»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Τὸ κάρδαμον - Καρδαμύλη - Καρδάμυλα», *Άθηνά* 81 (1995), 203-227.
- Βαγιακάκος, «Άρδούβιστα»:** Δ.Β. Βαγιακάκος, «Η Άρδούβιστα - Άνδρούβιστα - Μεγάλη Χώρα τής Ξέω Μάνης», *Λακ Σπ* ΙΓ' (1996), 5-166.
- Βακαλόπουλος, *Ίστορία τοῦ Νέου Έλληνισμοῦ*:** Άπ. Βακαλόπουλος, *Ίστορία τοῦ Νέου Έλληνισμοῦ*, τομ. Β'. *Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1964. Τομ.Γ'. *Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1968. Τομ. Δ'. *Τουρκοκρατία 1669-1812*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Βαλαβανίδου, *Υδρομυλοι Μακεδονίας* :** Α. Βαλαβανίδου, *Οι υδρομυλοι της Μακεδονίας*, τομ. I-II, Διδ. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2008.
- Βαλλιάνος, *Νερόμυλοι Δυτικής Μεσαράς* :** Χρ. Βαλλιάνος, *Νερόμυλοι της Δυτικής Μεσαράς Κρήτης*, Βόροι Ηρακλείου 1985.
- Βάος - Νομικός, *Ο ανεμόμυλος* :** Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1993.
- Βαρέλα - Χαριζάνης, «Κυψέλες της Κύθνου»:** Δ. Βαρέλα - Π. Χαριζάνης, «Πήλινες και πέτρινες κυψέλες της Κύθνου», *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 25(2) 2011, 144-146.
- Βέης, «Έκφρασις κώδικος»:** Ν. Βέης, «Έκφρασις κώδικος τής Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας», *ΔΙΕΕΕ* 6 (1901), 186-208.
- Βέης, *Οί Χαμάρετοι* :** Ν. Βέης, *Οί Χαμάρετοι, ιστορικόν και γενεαλογικόν σημείωμα*, Αθήναι 1903.

Βέης, «Προσθήκαι»: Ν. Βέης, «Προσθήκαι καὶ διορθώσεις», *Byzantinische Zeitschrift* XV (1906), 446-490.

Βελανιδιώτης αρχιμ., «Μητροπολιτικὸν σιγίλλιον»: Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης αρχιμ., «Ἀνέκδοτον μητροπολιτικὸν σιγίλλιον», *Ἱερός Σύνδεσμος*, ἔτος Η΄ (ΙΣΤ΄), περ. Β΄ (1913), 2.

Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικοῦ διακόσμου* : Γ.Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικοῦ διακόσμου στη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984.

Βελισσάριος, «Ἡ Μεσσηνία στὶς «Ἐπιστολές» τοῦ Castellan» : Χαρ. Βελισσάριος, «Ἡ Μεσσηνία στὶς «Ἐπιστολές» τοῦ Γάλλου περιηγητοῦ A.L. Castellan (1797)», *Πρακτικὰ τοῦ Γ΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Φιλιατρά-Γαργαλιᾶνοι 1989)*, Αθήνα 1991, 289-352.

Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα* : Κ. Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα (ἡ κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας)*, Ἀθῆναι 21975.

Βερούτη - Μπαρμπαρίτσα, «Μονὴ Λυκάκη»: Σ.Μ. Βερούτη - Ε. Μπαρμπαρίτσα, «Ο εικονογραφικὸς διάκοσμος τῆς Μονῆς Λυκάκη στο φαράγγι τοῦ Βηροῦ δυτικῆς Μάνης καὶ ἡ ζωγραφικὴ τῆς περιοχῆς στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα», *Θ΄ Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ναύπλιο, 30 Οκτωβρίου-1η Νοεμβρίου 2015, (υπὸ ἐκδοσῆ).

Βέρρας, «Ληνὸς Κολοκοτρωναίων»: Δ. Βέρρας, «Ὁ Ληνὸς τῶν Κολοκοτρωναίων», *Πελοποννησιακά* 18 (1989-1990), 225-240.

Βιγγοπούλου, «Ἐνας Ἰσπανὸς λιποτάκτης»: Ι. Βιγγοπούλου, «Ἐνας Ἰσπανὸς λιποτάκτης τοῦ 16ου αἰῶνα στὴ Μάνη», *Μάνη: μαρτυρίες γιὰ τὸ χῶρο καὶ τὴν κοινωνία: περιηγητὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἀποστολές 15ος-19ος αἰῶνας: πρακτικὰ συμποσίου Λιμένι Ἀρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993*, Αθήνα 1996, 197-213.

Βιγγοπούλου, *Le Monde Grec* : Ι. Βιγγοπούλου, *Le Monde Grec vu par les voyageurs du XVIIe siècle*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (Ε.Ι.Ε.), Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Αθήνα 2004.

Βιταλιώτης, «Τὸ νερό καὶ τὸ ψωμί» : Γ. Βιταλιώτης, «Τὸ νερό καὶ τὸ ψωμί», Ν. Ζαφειροπούλου (ἐπιμ.), *Περὶ Ὑδάτων. Τὸ νερό στο Βυζάντιο*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2000, 37-43.

Βλαχάκη, *Μονὴ Ἀγκαράθου* : Ρ. Βλαχάκη, *Ἡ κρητικὴ μονὴ τῆς Ἀγκαράθου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας*, Ρέθυμνο 1986.

Βοκοτόπουλος, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν»: Π. Βοκοτόπουλος, «Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου», *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1969), 149-174.

Βοκοτόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* : Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975.

Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικοὶ ναοὶ Θεσσαλονίκης»: Π. Βοκοτόπουλος, «Οὐ μεσαιωνικοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ θέση τοὺς στα πλαίσια τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας», *Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὴν Ἀνατολὴ καὶ Δύσεως, Πρακτικὰ Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 30 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 1980*, Θεσσαλονίκη 1982, 97-110.

Braudel, *Ὑλικὸς βίος* : F. Braudel, *Ὑλικὸς βίος. Οικονομία καὶ Καπιταλισμὸς, 15ος-18ος αἰῶνας*, μτφρ. Α. Ἀσδραχά, 2 τομ., Αθήνα 1995-1998.

- Βρετός, «Άπόπειρα άναστατώσεως»:** Μ. Βρετός, «Άπόπειρα άναστατώσεως τής Μάνης κατά τόν 17ο αιώνα», *Έθνικόν Έμερολόγιον*, τομ.6 (1866), 197-203.
- Βρετός, «Έπιστολή»:** Μ. Βρετός, «Α.Κ.Δ. Έπιστολή τοῦ Κερκύρας Βασιλείου πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης», *Έθνικόν Έμερολόγιον*, τομ.10 (1869), 208.
- Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες :** Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικάι, βιογραφικάι περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως*, Κωνσταντινούπολη 1885-1890.
- Γερμανίδου, «Αλώνια» :** Σ. Γερμανίδου, «Αλώνια», *Μανιάτικοι Οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 100-102.
- Γερμανίδου, «Κεραμίδες» :** Σ. Γερμανίδου, «Κεραμίδες», *Μανιάτικοι οικισμοί*. Δίκτυο μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 91-93.
- Γερμανίδου, «Κρήνες - πηγάδια» :** Σ. Γερμανίδου, «Κρήνες - πηγάδια», *Μανιάτικοι οικισμοί*. Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 176-177.
- Γερμανίδου, «Λιοτρίβια» :** Σ. Γερμανίδου, «Λιοτρίβια», *Μανιάτικοι οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 109-111.
- Γερμανίδου, «Μελισσοκομεία» :** Σ. Γερμανίδου, «Μελισσοκομεία», *Μανιάτικοι οικισμοί*. Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 106-108.
- Γερμανίδου, «Μύλοι» :** Σ. Γερμανίδου, «Μύλοι», *Μανιάτικοι οικισμοί*. Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 112-114.
- Γερμανίδου, «Πατητήρια» :** Σ. Γερμανίδου, «Πατητήρια», *Μανιάτικοι Οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 116-117.
- Γερμανίδου, Εκδηλώσεις :** Σ. Γερμανίδου, Εκδηλώσεις αγροτικών δραστηριοτήτων στην τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου: Το παράδειγμα της μελισσοκομίας, Διδ. Διατριβή ΕΚΠΑ, 2011.
- Γερμανίδου, «Απεικονίσεις» :** Σ. Γερμανίδου, «Απεικονίσεις υδραυλικών μηχανών στην τέχνη της όψιμης Αρχαιότητας», *Βυζαντινά* 32 (2012), 285-299.
- Γερμανίδου, Μελίρρυτος πολιτισμός :** Σ. Γερμανίδου, *Βυζαντινός μελίρρυτος πολιτισμός*, Αθήνα 2016.
- Γερμανίδου, «Ανεμόμυλοι Μεθώνης» :** Σ. Γερμανίδου, «Οι βενετικοί ανεμόμυλοι του κάστρου Μεθώνης (Molini a vento veneziani alla fortezza di Methoni)», Ανηρτημένη πινακίδα στο Διεθνές Συνέδριο "Φράγκοι και Βενετοί στη Μεσσηνία", Καλαμάτα 7-9 Ιουνίου 2019.
- Γερμανίδου - Κατσιπάνου, «Οι καλύβες των «ξωμάχων» :** Σ. Γερμανίδου - Β. Κατσιπάνου, «Οι καλύβες των «ξωμάχων» - καλύβες και καλυβάκια στο τοπίο της μεσσηνιακής Μάνης», Θ' Διεθνές Συνέδριον Πελοποννησιακών Σπουδών (Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 2015), υπό έκδοση.
- Γερολυμάτου, «Εμπόριο οίνου» :** Μ. Γερολυμάτου, «Εμπόριο οίνου από τη Μακεδονία και τη Θράκη προς την Κωνσταντινούπολη κατά τους 10ο-12ο αιώνες», *Τέχνη και τεχνική στα αμπέλια και τους οινεώνες της Β. Ελλάδας*, Θ' Τριήμερο εργασίας, Αριάδνη Δράμας 25-27 Ιουνίου 1999, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, 107-114.
- Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακές μονές» :** Μαρία Γερολυμάτου, «Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος-11ος αι.)», Βούλα Κόντη (επιμ.), *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 37-53.
- Γερολυμάτου, Αγορές :** Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 2008.

Γιαγκάκη, «Εντοιχισμένα πινάκια» : Α. Γ. Γιαγκάκη, «Εντοιχισμένα πινάκια σε εκκλησίες της Κρήτης: Μια ερευνητική πρόταση», Μ. Ανδριαμάκης, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1*, Πρακτικά της 1ης συνάντησης (Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008), Ρέθυμνο 2010, 827-840.

Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον»: Ε. Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὴν β' πενταετίαν τοῦ 19ου αἰῶνος (κατ' ἀνέκδοτα Γαλλικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Γαλλίας - Quai d' Orsay)», *Πελοποννησιακά IB'* (1976-77), 103-151.

Γιαννακοπούλου, «Μεταξὺ Γάλλων καὶ Ἀγγλῶν»: Ε. Γιαννακοπούλου, «Μεταξὺ Γάλλων καὶ Ἀγγλῶν: μια ἄλλη ὄψη τοῦ περιηγητισμοῦ καὶ τῆς διείσδυσης τῶν ξένων στὴ Μάνη (1780-1807) », Σαΐτας (επιμ.), *Μάνη: μαρτυρίες γιὰ τὸν χῶρο*, 227-272.

Γιαννακοπούλου, «Περὶ τὸ Κομμέρκιον»: Ελ. Γιαννακοπούλου, «Περὶ τὸ Κομμέρκιον καὶ τὴν ταξίδευσιν τῆς Μαΐνης»: *Ανέκδοτα Γαλλικὰ κείμενα γιὰ τὴ Μάνη (1785-1786) », Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, Ξηροκάμπι Λακωνίας 13-16 Σεπτεμβρίου 2001, Ἀθήνα 2002.*

Γιαννόπουλος, Διοικητικὴ ὀργάνωσις : Ιω. Γιαννόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Ἀθήνα 1971.

Γιαννοπούλου, «Τὰ ελαιοτριβεῖα στὴν Πελοπόννησο»: Μ. Γιαννοπούλου, «Τὰ ελαιοτριβεῖα στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν 19ο ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 20ου αἰ.», Ελ. Μπενέκη (επιμ.), *«Ὁ δε τόπος...ελαιοφόρος». Ἡ παρουσία τῆς ἐλιάς στὴν Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Ἀθήνα 2007, 106-119.

Γιαννουκόπουλος, «Τὰ ὀρόσημα» : Ν.Α. Γιαννουκόπουλος, «Τὰ ὀρόσημα τῆς Ἀρχαίας Μεσσηνίας καὶ τῆς Λακωνικῆς», *Πλάτων 5* (1953), 147-158.

Γκιολές, Ναοδομία : Ν. Γκιολές, *Βυζαντινὴ ναοδομία (600-1204)*, Ἀθήνα 1987.

Γκόφα, «Ἀσφαλιστήρια 16ου αἰῶνος» : Δ. Γκόφα, «Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετία Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου», *Θησαυρίσματα 16* (1979), 54-88.

Γούδας, Βίοι Παράλληλοι : Ἀν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι: τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τομ. Ζ'. *Πολιτικοὶ Ἄνδρες*, Ἀθήνα 1875 καὶ τομ. Η'. *Ἡρώες τῆς ξηρᾶς*, Ἀθήνα 1876.

Γούδας, «Τρουπάκαι ἢ Μούρτζινοι»: Α. Γούδας, «Τρουπάκαι ἢ Μούρτζινοι», *Βίοι παράλληλοι: τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τομ. Η'. *Ἡρώες τῆς ξηρᾶς*, Ἀθήνα 1876, 401-422.

Γριτσόπουλος, «Μονὴ Φιλοσόφου»: Τ. Γριτσόπουλος, «Μονῆς Φιλοσόφου τὰ δύο καθολικά», *Πελοποννησιακά Β'* (1957), 180-218.

Γριτσόπουλος, Ὀρλωφικά : Τ. Γριτσόπουλος, *Τὰ Ὀρλωφικά*, Ἀθήνα 1967.

Γριτσόπουλος, Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή : Τ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τομ.Α', Ἀθήνα 1966, τομ.Β', Ἀθήνα 1971.

Δασκαλάκης, Μάνη καὶ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία : Ἀπ. Δασκαλάκης, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (1453-1821)*, Ἀθήνα 1923.

Δασκαλάκης, «Ἡ προπαρασκευὴ»: Ἀπ. Δασκαλάκης, «Ἡ προπαρασκευὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Λακωνίαν», *Λακ Σπ 1* (1972), 1-72.

Δασκαλάκης, Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη : Ἀπ. Δασκαλάκης, *Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη. Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα Μάνης (1810-1835)*, Ἀθήνα 1976.

Δεληγιάννη-Δωρή, «Τοιχογραφίες Αγίας Παρασκευής» : Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Οι τοιχογραφίες τῆς Αγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἑξω Μάνης», *6ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης*, Ἀθήνα 1986, 22-23.

Δημακόπουλος, «Πύργοι» : Ἰ. Δημακόπουλος, «Πύργοι: Οἱ ὄχυρὲς κατοικίες τῆς προεπαναστατικῆς Πελοποννήσου», *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνοῦς συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Ἀθήνα 1987-1988, 277-401.

Δημητράκος - Μεσίσκλης, *Οἱ Νοκλιάνοι* : Δ. Δημητράκος - Μεσίσκλης, *Οἱ Νοκλιάνοι*, τομ. Α', Ἀθήνα 1949.

Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς* : Α. Κ. Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἦτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραμμάτων κατὰ Λατίνων*, Λειψία 1872.

Δημητροκάλλης, «Ἄνεμόμυλοι» : Γ. Δημητροκάλλης, «Οἱ ἀνεμόμυλοι τῶν Βυζαντινῶν», *Παρνασσός Κ'* (1978), 141-144.

Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι Βυζαντινοὶ ναοί* : Γ. Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι Βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τομ.Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1990-1998.

Δημητρόπουλος, «Ἐλαιοτριβεία, μύλοι» : Δ. Δημητρόπουλος, «Ἐλαιοτριβεία, μύλοι, φούρνοι, ἐκκλησίαι στὸν νησιωτικὸ χῶρο τὸν 17ο αἰῶνα. Προσέγγιση στὸ ζήτημα τῆς συνιδιοκτησίας μὲ βάση τὸ παράδειγμα τῆς Μυκόνου», *Μνήμων* 16 (1993), 43-60.

Δημητρόπουλος, *Μύκονος* : Δ. Δημητρόπουλος, *Ἡ Μύκονος τὸν 17ο αἰῶνα. Γαιοκτητικὲς καὶ οικονομικὲς συναλλαγές*, Ἀθήνα 1997.

Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα* : Κ. Αθ. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τομ.11ος, Ἀθήνα 1972.

Δούκας, *Ἱστορία* : V. Grecu (επιμ.), *M. Ducas. Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, *Scriptores Byzantini 1*. Bucarest: Academia Republicae Romanae 1958.

Δουκάκης (εκδ.), *Πνευματικὴ τράπεζα* : Κ. Δουκάκης (εκδ.), *Πνευματικὴ τράπεζα, ἢ ἅπαντα τὰ εὑρεθέντα ἐκκλησιαστικὰ καὶ λοιπὰ συγγράμματα τοῦ διδασκάλου ἱερομονάχου Γερασίμου Παπαδοπούλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Καλάμαις ἱερᾶς τῶν Γυναικῶν Μονῆς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Βιβλίον ψυχοφελέστατον*, Ἀθήνα 1897.

Δουκάκης, *Μεσσηνιακά* : Δ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδίᾳ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμάτας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστρίου*, τεύχος Β', Ἀθήνα 1908 καὶ τεύχος Γ', Ἀθήνα 1911, 294-299.

Δρανδάκης, «Ἐπιγραφαί» : Ν.Β. Δρανδάκης, «Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς», *ΑΕ* 1967, 137-177.

Δρανδάκης, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁι-Λέου» : Ν.Β. Δρανδάκης, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης», *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', τ.6 (1972), 146-167.

Δρανδάκης, «Νικήτας Μαρμαρᾶς» : Ν. Δρανδάκης, «Νικήτας Μαρμαρᾶς (1075)», *Δωδώνη* 1 (1972), 19-44.

Δρανδάκης, *ΠΑΕ 1974* : Ν.Β. Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην», *ΠΑΕ* 1974, 110-138, πιν.88-108.

Δρανδάκης, «Ἄγνωστα γλυπτὰ» : Ν. Δρανδάκης, «Ἄγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρὰ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του», *ΔΧΑΕ*, περ.Δ', τευχ. 8 (1975-76), 19-28.

Δρανδάκης, *ΠΑΕ 1976* : Ν.Β. Δρανδάκης, «Ἐρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην», *ΠΑΕ* 1976, 213-252, πιν.152-169.

- Δρανδάκης, ΠΑΕ 1977** : Ν.Β. Δρανδάκης, «Έρευνα εις τὴν Μάνην», *ΠΑΕ* 1977, 200-228, πιν.127-140.
- Δρανδάκης, «Δύο επιγραφές** : Ν. Δρανδάκης, "Δύο επιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσαφίτισσας (1290)», *Λακ Σπ Στ'* (1982), 44-61.
- Δρανδάκης, «Βυζαντινὴ Μάνη»**: Ν. Δρανδάκης, «Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ στὴ Βυζαντινὴ Μάνη», *Ἱστορικογεωγραφικά* 1 (1985-1986), 15-28.
- Δρανδάκης, Γλυπτά** : Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά τῆς Μάνης*, Ἀθήνα 2002.
- Δρανδάκης, Δωρὴ, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1978** : Ν.Β. Δρανδάκης, Ε. Δωρὴ, Σ. Καλοπίση, Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στὴ Μάνη», *ΠΑΕ* 1978, 135-182, πιν.114-130.
- Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1979**: Ν.Β. Δρανδάκης, Σ. Καλοπίση, Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στὴ Μάνη», *ΠΑΕ* 1979, 156-214, πιν.114-131.
- Δρανδάκης, Καλοπίση, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1980** : Ν.Β. Δρανδάκης, Σ. Καλοπίση, Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη», *ΠΑΕ* 1980, 188-246, πιν.131-147.
- Δρανδάκης, Δωρὴ, Καλοπίση, Κέπετζη, Παναγιωτίδη, ΠΑΕ 1981**: Ν.Β. Δρανδάκης, Ε. Δωρὴ, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στὴ Μάνη», *ΠΑΕ* 1981, 449-578, πιν.267-304.
- Δρογκάρη, Παναγιώταρος Βενετσανάκης** : Μ. Δρογκάρη, *Παναγιώταρος Βενετσανάκης, ὁ ἀπροσκόνητος κλέφτης τοῦ Ταῦγέτου*, Ἀθήνα 1982.
- Δροσογιάννη, Σχόλια στις τοιχογραφίες** : Φ.Α. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλῃ Καστάνια τῆς Μάνης*, 1982.
- Δυοβουνιώτης, «Ἡ διάλυσις τῶν μοναστηριῶν** : Κ. Δυοβουνιώτης, «Ἡ κατὰ τὸ 1834 διάλυσις τῶν μοναστηριῶν ἐν τῇ ἐλευθέρῃ Ἑλλάδι», *Ἱερὸς Σύνδεσμος IB'* (1908), αρ.84-85.
- Δωρόθεος Μονεμβασίας, Βιβλίον ἱστορικόν** : Δωρόθεος Μονεμβασίας, *Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφοροὺς καὶ ἐξόχους ἱστορίας*, τ. 4ος, Βενετία 1798.
- Επιτροπάκης, «Πατητήρια»** : Π. Επιτροπάκης, «Τα πατητήρια στὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης», Αἰκ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Οἶνος παλαιὸς οἰδύποτος. Τὸ κρητικὸ κρασί ἀπὸ τα προϊστορικὰ ὡς τα νεότερα χρόνια*, Πρακτικὰ Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, 24-26 Ἀπριλίου 1998, Ἡράκλειο 2002, 311-328
- Ἐτζέογλου, «Ναὸς Παναγίας Ἀνδρουμπεβίτζιας»**: Ρ. Ἐτζέογλου, «Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρουμπεβίτζιας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη», «*Εὐφρόσυνον*». *Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τομ. 1, Ἀθήνα 1991, 160-175, πιν.77-88.
- Ζακυθινός, Οἱ Σλάβοι** : Δ. Ζακυθινός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1945.
- Ζαφειροπούλου (επιμ.), Περί Υδάτων** : Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Περί Υδάτων. Τὸ νερό στο Βυζάντιο*, Διεύθυνση Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ, Ἀθήνα 2000.
- Ζαχαριάδου, «Ἡ ἀσφάλεια τῶν ναυτιλλομένων»** : Ε. Ζαχαριάδου, «Ἡ ἀσφάλεια τῶν ναυτιλλομένων στο Αἰγαίον καὶ τα μοναστήρια», Ἡλ. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, Οἰκονομία καὶ Πολιτικὴ. Ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτεροὺς χρόνους*, Ἡράκλειο 2012, 155-162.
- Ζέπος, «Δύο προεπαναστατικὰ σχέδια»** : Π. Ζέπος, «Δύο προεπαναστατικὰ σχέδια ἀπελευθερώσεως τῆς Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), 175-186.

- Ζερλέντης, «Οί Νικλιάνοι» :** Π. Ζερλέντης, «Οί Νικλιάνοι τῆς Μάνης», *Ἀθηνᾶ* 8 (1916), 282
- Ζερλέντης, Τάξις ἱεραρχική :** Π. Ζερλέντης, *Τάξις ἱεραρχική τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν. Ἡ Μητρόπολις Ζαρνάτας καὶ αἱ ἐν Μάνη Ἐπισκοπαί*, Ἐρμούπολις 1922.
- Ζερλέντης, Μηλιγοὶ καὶ Ἐξερῖται :** Π. Ζερλέντης, *Μηλιγοὶ καὶ Ἐξερῖται Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, Ἐρμούπολη 1922.
- Ζήβας, «Ἡ παραδοσιακὴ οἰνοποιία» :** Δ. Ζήβας, «Ἡ παραδοσιακὴ οἰνοποιία στὴ Ζάκυνθο: κτίσμα, μέτρα, εξοπλισμός», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κρασιοῦ*, Β΄ Τριήμερο Ἐργασίας, Σαντορίνη 7-9 Σεπτεμβρίου 1990, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, 160-170.
- Ζήβας, Ἀγροτικὲς εγκαταστάσεις :** Δ. Ζήβας, *Προβιομηχανικὲς αγροτικὲς εγκαταστάσεις στὴ Ζάκυνθο*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000.
- Ζώης, Λεξικόν :** Λ. Ζώης, *Λεξικόν Φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν Ζακύνθου*, τομ.1-3, Ζάκυνθος 1898.
- Ζώης, «Ἐν ἔγγραφον τοῦ 1594» :** Λ. Ζώης, «Ἐν ἔγγραφον τοῦ 1594», *Μαλεβός*, τομ.4/32 (1923), 181.
- Ἡλιόπουλος, «Τὸ τοπωνυμικόν» :** Κ. Ἡλιόπουλος, «Τὸ τοπωνυμικόν τῆς Ἡλείας», *Ἀθηνᾶ* 52 (1941), 145-216
- Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, «Κάστρο Γρηγοράκηδων» :** Π. Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, «Κάστρο Γρηγοράκηδων εἰς Ἄγερανὸ Μάνης», *Τεχνικά Χρονικά* 4/550 (Ἀπρίλιος 1972), 309-326.
- Θεοχαρίδου, «Προφήτης Ἡλίας» :** Κ. Θεοχαρίδου, «Ὁ Προφήτης Ἡλίας στὴ Σιάτιστα», *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, Αθήνα 1979, 55-66.
- ΙΓΜΕ, Γεωλογικὸς χάρτης :** ΙΓΜΕ, *Γεωλογικὸς χάρτης Ἑλλάδος*, φφ. Καρδαμύλη, Μαυροβούνιον-Αρεόπολις - Γερολιμὴν, Ξηροκάμπιον (1:50.000), Αθήνα 1977-1982.
- ΙΓΜΕ, Φωτογεωλογικὸς χάρτης :** ΙΓΜΕ, *Φωτογεωλογικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος*, φφ. Καρδαμύλη-Ανώγεια, Γύθειον, Αρεόπολις-Μαυροβούνιον-Λάγεια, *Καλαμάτα (1:50.000)*, Αθήνα 1969-1970.
- Καββαδία-Σπονδύλη, «Νέα βυζαντινὴ θέση» :** Α. Καββαδία-Σπονδύλη, «Μία νέα βυζαντινὴ θέση στὴ Μάνη», *Φίλιον Δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακὰ ΙΖ΄. Παράρτημα* (1987-88), 85-116.
- Καλαμαρά - Αλμπάνη (επιμ.), Ξυλόγλυπτα :** Π. Καλαμαρά, Τζ. Αλμπάνη (επιμ.), *Με πίστη καὶ Φαντασία. Ἐκκλησιαστικὰ ξυλόγλυπτα τοῦ Δυτικοῦ Ταῦγέτου*, Κατ. Ἐκθεσης, Καλαμάτα Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 2004, ΥΠΠΟ, 5η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2004.
- Καλλιγᾶ, «Ἡ ἐξέλιξις τῶν οἰκισμῶν» :** Χ. Καλλιγᾶ, «Ἡ ἐξέλιξις τῶν οἰκισμῶν στὴ Μάνη», *Ορ. Δουμάνης - Ρ. Oliver (επιμ.), Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθῆναι²1979, 115-137.
- Καλλιγᾶ, «Ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Μονεμβασία» :** Χ. Καλλιγᾶ, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Μονεμβασία κατὰ τὴν Β΄ Ἐνετοκρατία καὶ τὸ καθολικὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Ἄννας», *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, τομ. 1, Αθήνα 1979, 245-256.
- Καλλιγᾶ, Βυζαντινὴ Μονεμβασία :** Χ. Καλλιγᾶ, *Ἡ βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγές τῆς ἱστορίας τῆς*, Αθήνα 2003.

- Καλοκύρης, Βυζαντινὰ ἐκκλησίαι** : Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Καλονάρος, Χρονικὸν τοῦ Μορέως** : Π. Καλονάρος, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθῆναι 1940.
- Καλονάρος, «Μάνη» [εκδ. Ἡλίου]** : Π. Καλονάρος, «Μάνη», *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου»*, Ἀθῆναι 1980.
- Καλονάρος, Μάνη, κάστρο τῆς παράδοσης** : Π. Καλονάρος, *Μάνη, κάστρο τῆς παράδοσης*, Ἀθῆναι 1981.
- Καλοπίση-Βέρτη, «Ο ναός του Αρχαγγέλου»** : Σ. Καλοπίση- Βέρτη, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278)», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητὴ Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 451-474.
- Καμπούρογλου, Μπενιζέλοι** : Δ. Καμπούρογλου, *Ἀθηναϊκὸν Ἀρχοντολόγιον, Α' Οἱ ἄρχοντες Μπενιζέλοι*, Ἀθῆναι 1921.
- Καμπούρογλου, Μνημεῖα** : Δ. Γ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τομ.Γ', Ἀθῆναι 1892.
- Κανελλίδης, «Μάνη καὶ Μανιάται»** : Π. Κανελλίδης, «Περὶ Μάνης καὶ Μανιατῶν (Μάνη καὶ Μανιάται)», *Ἑβδομάς Δ', περ. Β', τεύχ.33 (12 Σεπτεμβρίου 1887)*, 2-3.
- Κανελλίδης, «Οἱ Μανιάται»** : Π. Κανελλίδης, «Οἱ Μανιάται», *Ἐτήσιον Ἡμερολόγιον Κωνσταντίνου Σκόκου 1888*, Ἀθῆναι 1888, 232-245.
- Καπελούζος, «Μετανάστευση»** : Ιω. Καπελούζος, «Ἡ Μετανάστευση στὴ Μάνη», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τομ.36-37 (1979), 262-283.
- Καπερνάρος, Μανιάτες** : Β. Καπερνάρος, *Οἱ Μανιάτες*, Ἀθῆναι 1971.
- Καπετανάκη, «Ο καστρόπυργος»** : Σ. Καπετανάκη, «Ο καστρόπυργος τοῦ Τζανέτμπε Κουτήφαρη στὶς Κιτριές», *Ἰθώμη* 28 (1989), 93.
- Καπετανάκης, «Θανασούλης Καπετανάκης»** : Στ. Καπετανάκης, «Θανασούλης Καπετανάκης: ὁ μάρτυρας στὸ Μανιάκι», *Λακ Σπ* 3 (1977), 286-309.
- Καπετανάκης, «Παναγιώτης Καπετανάκης»** : Στ. Καπετανάκης, «Ο Γερο-Παναγιώτης Καπετανάκης», *Λακ Σπ* 8 (1986), 410-417.
- Καπετανάκης, «Τὰ σύνορα τῆς Μάνης»** : Στ. Καπετανάκης, «Τὰ σύνορα τῆς Μάνης κατὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς πορεία», *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Καλαμάτα 8-15 Σεπτ. 1985), τομ.3 (1987-1988), 386-406.
- Καπετανάκης, «Παναγία Φανερωμένη Δολῶν»** : Στ. Καπετανάκης, «Ἐγγραφα τῆς μονῆς Παναγίας Φανερωμένης Δολῶν», *Λακ Σπ* 9 (1988), 334-346
- Καπετανάκης, «Ἡ οἰκογένεια Κουτήφαρη»** : Στ. Καπετανάκης, «Ἡ οἰκογένεια Κουτήφαρη ἢ Κουτούφαρη», *Λακ Σπ* 14 (1998), 427-516.
- Καπετανάκης, «Οἰκογένεια Δουράκη»** : Στ. Καπετανάκης, «Ἡ οἰκογένεια Δουράκη τῆς Καστάνιας», *Λακ Σπ* 16 (2002), 249-312.
- Καπετανάκης, «Κώδικας Τίμοβας»** : Καπετανάκης, «Μαρτυρίες ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Τίμοβας γιὰ τὶς καπετανίες τῆς Ἐξω Μάνης», *Μεσσηνιακὰ Χρονικά* 2 (2002-2004), 85-91.
- Καπετανάκης, Ἡ Μάνη στὴ Β' Τουρκοκρατία** : Στ. Καπετανάκης, *Ἡ Μάνη στὴ Β' Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Ἀρεόπολη - Μάνη 2011.
- Κάππας, «Οἱ Φράγκοι στὴ Μεσσηνία»** : Μ. Κάππας, «Οἱ Φράγκοι στὴ Μεσσηνία (1204-1460)», Ε. Τράιου (επιμ.) *Μεσσηνία, Τόπος, χρόνος, ἄνθρωποι*, εκδ. Μίλητος, Ἀθῆναι 2007, 138-163.

- Κάππας, «Νεότερα για τον Αϊ Στράτηγο» :** Μ. Κάππας, «Νεότερα για τον ναό του Αϊ Στράτηγου (Ταξιάρχη) παρά την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης», *ΔΧΑΕ* 39, περ.Δ΄. *Αφιέρωμα στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα* (2018), 207-224.
- Καραθανάσης, «Έπαναστατικά κινήσεις» :** Άθ. Καραθανάσης, «Έπαναστατικά κινήσεις στην Πελοπόννησο στὰ 1659», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), 239-260.
- Καραπιδάκης, «Από την ευλάβεια στην οικονομική διαχείριση» :** Ν. Καραπιδάκης, «Από την ευλάβεια στην οικονομική διαχείριση. Ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα στην Κέρκυρα (16ος-18ος αι.) », στο Η. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, Ηράκλειο 2012, 141-153.
- Καράνη, «Ό ναός τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης» :** Ί. Καράνη, «Ό ναός τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, παλιό καθολικό τῆς μονῆς Καλογραιῶν Καλαμάτας», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, τομ.5, Ἀθήνα 1998, 81-92.
- Κάσσης, Ἱστορία :** Κ. Κάσσης, *Ἱστορία τῆς Μάνης*, Ἀθήνα 1977.
- Κάσσης, Λαογραφία :** Κ. Κάσσης, *Λαογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, τομ.Α΄. *Υλική Ζωή*, Ἀθήνα 1980-81.
- Κάσσης, Λαϊκὴ γλυπτικὴ :** Κ. Κάσσης, *Ἡ λαϊκὴ γλυπτικὴ τῆς Μάνης*, Ἀθήνα 1983.
- Κάσσης, «Οἱ Πετροφάοι τῆς Μάνης» :** Μ. Κάσσης, «Οἱ Πετροφάοι τῆς Μάνης καὶ ἡ προσφορὰ τους στὴ Μανιάτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ», *ΛακΣπ* 5, Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, 7 - 11 Ὀκτωβρίου 1977, τ. Β΄, Ἀθήνα, 1980, 377-384.
- Κατσαλῆς - Μαρή, «Πατητήρια Κρήτης»:** Γ. Κατσαλῆς - Μ. Μαρή, «Τα κτιστὰ μεσαιωνικά πατητήρια τῆς Κεντρικῆς Κρήτης», *Αικ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), Οἶνος παλαιός οἰδύποτος. Το κρητικὸ κρασί ἀπὸ τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια*, Πρακτικὰ Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συμποσίου, 24-26 Ἀπριλίου 1998, Ηράκλειο 2002, 161-168.
- Κατσαφάνας, «Πληροφορίες» :** Δ. Κατσαφάνας, «Πληροφορίες ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθ. 61 ἀνέκδοτο κώδικα τῆς μονῆς Ἰβήρων γιὰ συμβάντα στὴν Πελοπόννησο τὸ 1685-1730», *Λακ Σπ* 18 (2006), 225-243.
- Κατσικάρος, Βεντέτα:** Ν. Κατσικάρος, *Ἡ Βεντέτα ἐν Μάνη*, Ἀθήνα 1933.
- Καψάλης, «Ἡ Καστάνια»:** Γ. Καψάλης, «Ἡ Καστάνια, οἱ μάχες τῆς - τὰ κλέφτικα τραγούδια τῆς», *Πελοποννησιακά* 1 (1956), 127-162.
- Καψάλης, «Ἡ Βαρδούνια» :** Γ. Καψάλης, «Ἡ Βαρδούνια καὶ οἱ Τουρκοβαρδουνιώτες», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), 91-140.
- Καψάλης, Ταῦγετος :** Γ. Καψάλης, *Ὁ Ταῦγετος, πλάστης καὶ δημιουργός, ἐμπνευστὴς καὶ ὁδηγός*, Ἀθήνα 1948.
- Kayser - Thomson, Ἄτλας :** Β. Kayser - Κ. Thomson, *Οἰκονομικὸς καὶ Κοινωνικὸς Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος (Atlas économique et sociale de la Grèce)*. Τρίγλωσση ἐκδοση, Ἀθήνα 1964
- Κίτσος, «Ἀνέκδοτος κτητορικὴ ἐπιγραφή» :** Σ. Κίτσος, «Ἀνέκδοτος κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀνδρουμπεβίτσης Ἐξω Μάνης», *Πρακτικὰ Α΄ Λακωνικοῦ Συνεδρίου*, Σπάρτη - Γύθειο 7-11 Ὀκτωβρίου 1977, *Λακ Σπ* 5 (1980), 391-394.
- Κίτσος, «Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικήτα» :** Σωτήριος Κίτσος (μητροπολίτης Γυθείου), «Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικήτα εἰς τοὺς Δολοὺς Ἀβίας», *Πρακτικὰ τοῦ Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Καλαμάτα 8-15 Σεπτ. 1985, τ. Γ΄, *Πελοποννησιακά, Παράρτημα*, Ἀθήνα 1987-1988, 7-16.
- Κοκκίνης, Τα μοναστήρια :** Σπ. Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1999.

- Κοκκορού-Αλευρά - Πουπάκη - Ευσταθόπουλος - Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων Λατομείων*** : Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Ε. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος, Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus Αρχαίων Λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της τέχνης, Αθήνα 2014, 194-195
- Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*** : Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*, (Τ. Βουρνάς, εκδ. Τολίδης), Αθήνα 1985.
- Κολυβά, «Θεόδωρος Παλαιολόγος»** : Μ. Κολυβά, «Θεόδωρος Παλαιολόγος, ἀρχηγὸς μισθοφόρων «Στρατιωτῶν» καὶ διερμηνεὸς στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας (1452c.-1532) », *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 138-162.
- Κόμης, «Πληροφορίες γιὰ τὴ Μάνη»:** Κ. Κόμης, «Πληροφορίες γιὰ τὴ Μάνη (1786) ἀπὸ ἀνώνυμο γαλλικὸ ὑπόμνημα», *Λακ Σπ* 10 (1990), 216-224.
- Κόμης, «Ὁ κατ' ἀποκοπὴν φόρος»:** Κ. Κόμης, «Ὁ κατ' ἀποκοπὴν φόρος τῆς Μάνης, 17ος-18ος αἰ.», *Τὰ Ἱστορικά* 9, τχ.16 (Ιούνιος 1992), 21-40.
- Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οικισμοὶ*** : Κ. Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οικισμοὶ τῆς Μάνης*, Ἰωάννινα 1995.
- Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα*** : Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης -Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αἰώνα). Τεκμήρια οικονομίας καὶ ιστορικῆς δημογραφίας*, Αθήνα 1998.
- Κονιδάρης, «Ἡ παλαιότερα μνεῖα τῆς Μαΐνης»** : Γ. Κονιδάρης, «Ἡ παλαιότερα μνεῖα τῆς Μαΐνης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς», *Θεολογία* 22 (1951), 652-656.
- Κοντογιάννης, «Οἱ οχυρώσεις τῆς Μεσσηνίας»** : Ν. Κοντογιάννης, «Οἱ οχυρώσεις τῆς Μεσσηνίας, Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὸ νεώτερο Ἑλληνικὸ Κράτος», Α.Ν. Δουλαβέρας - Ι.Κ. Σπηλιοπούλου (επιμ.), *Μεσσηνία. Συμβολές στὴν ἱστορία καὶ στὸν πολιτισμὸ τῆς*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 2012, 285-328
- Κοραῆς, *Ἄτακτα*** : Α. Κοραῆς, *Ἄτακτα, ἤγουν παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων, καὶ τινῶν ἄλλων ὑπομνημάτων, αὐτοσχεδῖος συναγωγή*, τομ. 4, Παρίσι 1832.
- Κορδώσης, «Ἡ Σλαβικὴ ἐποίκιση»** : Μ. Κορδώσης, «Ἡ Σλαβικὴ ἐποίκιση στὴν Πελοπόννησο μὲ βάση τὰ Σλαβικὰ τοπωνύμια», *Δωδώνη* 10 (1981), 381-444.
- Κορρέ-Ζωγράφου, *Κεραμικά*** : Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου*, Αθήνα 1995.
- Κοτσώνης, «Λαϊκοὶ κτίστες καὶ ἀγιογράφοι»** : Κ. Κοτσώνης, «Μετὰ τὸν Μυστρά οἱ λαϊκοὶ κτίστες καὶ ἀγιογράφοι στὴ Νότια Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα στὴ Μάνη», *Πρακτικὰ τοῦ Ἐκτάκτου Πνευματικοῦ Συμποσίου, Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομία τοῦ Μυστρά στὴν Τουρκοκρατία*, (Σπάρτη - Μυστράς, 27-29 Μαΐου 1988), *Πελοποννησιακά* Παράρτημα 16, Ἀθήνα 1990, 178-192.
- Κουβούνας, «Μελισσοκομεία Ανατολῆς»** : Θ. Κουβούνας, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία Ανατολῆς (Σελίτσανης) καὶ Τσαριτσάνης», *Μελισσοκομικὴ ἐπιθεώρηση* 14(9) (2000), 397-400.
- Κουβούνας, «Παραδοσιακὴ μελισσοκομία»** : Θ. Κουβούνας, «Παραδοσιακὴ μελισσοκομία», *2ο Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο Μελισσοκομίας - Σηροτροφίας*, Αθήνα 21-23 Μαΐου 2004, Ανακοινώσεις, 218-232.

- Κουβούνας, «Μελισσοκομία Λάρισας» :** Θ. Κουβούνας, «Παραδοσιακή μελισσοκομία στο νομό Λάρισας», *Μελισσοκομική επιθεώρηση* 19 (3) 2005, 167-171 και 19(4) 2005, 233-239.
- Κουγέας, «Χρυσόβουλον» :** Σ.Β. Κουγέας, «Χρυσόβουλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου. Πρωτόγραφον καὶ ἀνέκδοτον, δι' οὐ ἐπικυροῦνται δωρεαὶ εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ Γεμιστοῦ (1449) », *Ἑλληνικά* 1/2 (1928), 371-400.
- Κουγέας, «Συμβολαί» :** Σ.Β. Κουγέας, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς βορειοδυτικῆς Μάνης», *Ἑλληνικά Στ'* (1933), 261-324.
- Κουγέας, «Ἐπιγραφή ἐκ Δολῶν» :** Σ. Β. Κουγέας, «Κτητορικὴ Ἐπιγραφή ἐκ Δολῶν», *Ἑλληνικά Ζ'* (1934), 108.
- Κουγέας, «Κακ(κ)αβούλια» :** Σ.Β. Κουγέας, «Κακ(κ)αβούλια», *Ἑλληνικά* 8 (1935), 154-156.
- Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν» :** Σ. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταυγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου Βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ.15, αρ.3, Ἀθῆναι 1950, 1-34.
- Κουγέας, «Μονὴ Τίμιοβας» :** Σ. Β. Κουγέας, «Ἡ μονὴ τῆς Τίμιοβας», *Μεσσηνιακὰ Γράμματα* 1 (1956), 9-23.
- Κουγέας, «Ὁρλώφ» :** Σ.Β. Κουγέας, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὑπὸ τοὺς Ὁρλώφ Πελοποννησιακῆς Ἐπαναστάσεως (1770) », *Πελοποννησιακὰ Α'* (1956), 50-107.
- Κουγέας, «Ἀναφορὰ Βοιτυλιωτῶν» :** Σ. Β. Κουγέας, «Ἀναφορὰ τῶν Βοιτυλιωτῶν πρὸς τὴν Ἑνετικὴν Δημοκρατίαν (7 Ἀπριλίου 1690) », *Πελοποννησιακὰ Β'.* Σύμμεικτα (1957), 426-430.
- Κουγέας, «Ἡλίας Δόξας» :** Σ.Β. Κουγέας, «Ὁ ἱατρὸς τοῦ Μυστρᾶ Ἡλίας Δόξας", *Πελοποννησιακὰ Γ'- Δ'* (1958-1959), 326-342.
- Κουγέας, «Ἱστορικαὶ πηγαί» :** Σ.Β. Κουγέας, «Ἱστορικαὶ πηγαὶ διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης (1774-1821) », *Πελοποννησιακὰ Ε'* (1962), 60-136.
- Κουγέας, Νικήτας Νηφάκης:** Σ.Β. Κουγέας, *Νικήτα Νηφάκη Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχουργήματα (1748-1818), ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων*, Ἀθῆναι 1964.
- Κουγέας, «Κτητορικαὶ ἐπιγραφαί» :** Σ.Β. Κουγέας, «Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Ζαρνάτας», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τ. Γ', Ἀθῆναι 1966, 244-252.
- Κουγέας, «Παναγιώτης Μπενάκης» :** Σ.Β. Κουγέας, «Ἡ καταγωγὴ τοῦ πρωτοστατήσαντος εἰς τὴν Ὁρλωφικὴν ἐπανάστασιν Παναγιώτη Μπενάκη φωτιζομένη ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας», *Πελοποννησιακὰ ΣΤ'* (1963-1968), 1-42.
- Κουκουλές, Οἰνοντιακά :** Φ. Κουκουλές, *Οἰνοντιακά*, Χανιά 1908.
- Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος Β' :** Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τομ. Β', Ἀθῆναι 1948.
- Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος Ε' :** Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τομ. Ε', Ἀθῆναι 1952.
- Κουμανούδης, Ανεμομυλικά :** Ι. Κουμανούδης, *Ανεμομυλικά*, ΤΕΕ, Ἀθήνα 2004.
- Κουμανούδης, «Ὁ ξετροχάρης ἀνεμόμυλος» :** Ι. Κουμανούδης, «Ὁ ξετροχάρης ἀνεμόμυλος τῶν νησιῶν», *Φίλια Ἐπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνάν διὰ τὰ ἐξήντα ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου*, τομ.Δ', Ἀθήνα: Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία 1990, 208-284.
- Κουμανούδης, «Ανεμομυλικὴ προσφορά» :** Ι. Κουμανούδης, «Ανεμομυλικὴ προσφορά ἀπὸ τα ἀρχεῖα καὶ τις βιβλιοθήκες τῆς Βενετίας», *Πληροφορίες γιὰ τὴν τεχνολογία στις*

Βενετοκρατούμενες Ελληνικές περιοχές. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 10 Σεπτεμβρίου 2005, ΠΙΟΠ-ΕΙΒΜΣΒ, Αθήνα 2007, 105-120.

Κουμανούδης, *Ανεμομυλικά II* : Ι. Κουμανούδης, *Ανεμομυλικά II*, ΤΕΕ, Αθήνα 2009.

Κουρσούμης, *Η λατρεία της Αρτέμιδος* : Σ. Κουρσούμης, *Η λατρεία της Αρτέμιδος στην αρχαία Μεσσηνία, μέσα από τις γραπτές πηγές και τα ανασκαφικά ευρήματα, μπχ εργασία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2010.

Κουρσούμης - Κοσμόπουλος, «Ager Denthalitidis» : Σ. Κουρσούμης - Δ. Κοσμόπουλος, «Ager Denthalitidis. Παλαιά και νέα ορόσημα στην κορυφογραμμή του Ταυγέτου», *ΑΕ* 2013, περ.Ε΄, 55-75.

Κουτσιλιέρης, «Κυνηγετικά» : Ά. Κουτσιλιέρης, «Κυνηγετικά τής Μάνης», *Λαογραφία*, τομ.17 (1959), 441-450.

Κουτσιλιέρης, «Νίκλης-Νίκλος-Νικλιάνοι» : Ά. Κουτσιλιέρης, «Νίκλης-Νίκλος-Νικλιάνοι», *Πλάτων* 15 (1963), 243-271.

Κουτσιλιέρης, *Μανιάτικα μελετήματα* : Ά. Κουτσιλιέρης, *Μανιάτικα μελετήματα*, Αθήνα 1978.

Κουτσιλιέρης, *Ιστορία* : Ά. Κουτσιλιέρης, *Ιστορία τής Μάνης*, Αθήνα 1996.

Κοφινιώτης, *Όμηρική γεωγραφία* : Ε. Κοφινιώτης, *Όμηρική γεωγραφία : Μετά γεωγραφικῶν πινάκων, εἰκόνων καὶ παραρτημάτων*, Αθήνα 1884.

Κρεμμυδάς, «Εἰσαγωγή τοῦ ἀραβόσιτου» : Β. Κρεμμυδάς, «Εἰσαγωγή καὶ διάδοση τοῦ ἀραβόσιτου στὴν Πελοπόννησο», *Ἑλληνικά* 22 (1969), 389-398.

Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριον*: Β. Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριον τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα (1715-1792) μὲ βάση τὰ Γαλλικὰ Ἀρχεῖα*, Αθήνα 1972.

Κρεμμυδάς, «Δημογραφικὰ τῆς Μάνης» : Β. Κρεμμυδάς, «Δημογραφικὰ τῆς Μάνης», *Ἄμνητος στὴ μνήμη τοῦ Φώτη Ἀποστολόπουλου*, Αθήνα 1974, 73-78.

Κριμπάς, «Ἐνετοκρατούμενη Πελοπόννησος» : Θ. Κρίμπας, «Ἡ Ἐνετοκρατούμενη Πελοπόννησος 1685-1715», *Πελοποννησιακά Β΄* (1957), 315-346.

Κριτόβουλος, *Ἐγγραφή ἱστοριῶν* : Μιχαὴλ Κριτόβουλος (ο Ἴμβριος), *Ἐγγραφή ἱστοριῶν*, Müller (ed.), *Fragmenta historicorum Graecorum*, tom.V, Παρίσι 1870.

Κυδωνιάτης, *Ἄγροτικαὶ κατασκευαὶ* : Σ. Κυδωνιάτης, *Ἄγροτικαὶ κατασκευαὶ καὶ ἐγκαταστάσεις*, Αθήνα 1959.

Κυριάκος, «Το κάστρο τῆς Ζαρνάτας» : Α. Κυριάκος, «Το κάστρο τῆς Ζαρνάτας στὴ Μάνη: Ἱστορία καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ», *Μνημεῖο καὶ Περιβάλλον - Monument and Environment* 11 (2011), 33-77.

Κωνσταντινίδη, «Τοξωτὰ κωδωνοστάσια» : Χ. Κωνσταντινίδη, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν "τοξωτῶν-κωδωνοστασιῶν», *Λακ Σπ* 6 (1982), 62-79.

Κωνσταντινίδη, «Ἁγία Σοφία στὴ Λαγκάδα» : Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴ Λαγκάδα τῆς Ἑξω Μάνης», *Λακ Σπ* 6 (1982), 80-124.

Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς» : Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἑξω Μάνης», *Πελοποννησιακά ΙΣΤ΄* (1986), 423-439, πιν. ΝΓ΄-ΝΘ΄.

Κωνσταντινόπουλος, *Παραδοσιακοὶ χτίστες* : Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Οἱ παραδοσιακοὶ χτίστες τῆς Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983.

Κωνσταντινόπουλος, *Ἡ μαθητεία* : Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Ἡ μαθητεία στὶς κομπανίες τῶν χτιστῶν τῆς Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα σκουλτόρων και μουράρων» : Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Έργα σκουλτόρων και μουράρων», γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον 16ο αιώνα με βάση αρχειακές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β'1, Ρέθυμνο 1995, 361-403.

Κωστάκης, «Enliyâ Çelebi» : Θ. Κωστάκης, «Ο Enliyâ Çelebi στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* ΙΔ' (1980-81), 238-307.

Λαΐου, «Περίγραμμα Πολιτικής Ιστορίας» : Α. Λαΐου, «Περίγραμμα Πολιτικής Ιστορίας», Α. Λαΐου, Cecile Morrisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τομ. Α, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, 55-83.

Λαΐου, «Αγροτική οικονομία» : Α. Λαΐου, «Η αγροτική οικονομία (13ος-15ος αι.)», Α. Λαΐου, Cecile Morrisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τομ. Α, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, 495-574.

Λαΐου-Θωμαδάκη, Η αγροτική κοινωνία : Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Α. Κάσδαγλη, Αθήνα 1987 (=Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study, Πρίνστον 1977).

Λάμπρος, «Έμπορικαί πανηγύρεις»: Σπ. Λάμπρος, «Έμπορικαί πανηγύρεις έν Πελοποννήσφ κατά τόν ΙΖ' αιώνα», *Δελτίον τής έπί τής Έμψυχώσεως τής Έθνικής Βιομηχανίας Έπιτροπής*, τομ.2 (Οκτ. 1877), 74-79.

Λάμπρος, «Κανανός Λάσκαρις»: Σπ. Λάμπρος, «Κανανός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης δύο Έλληνες περιηγηταί τόν ΙΕ' και ΙΗ' αιώνα», *Παρνασσός* 5 (1881), 705-719.

Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ» : Σπ. Λάμπρος, «Τά ἀρχεῖα τής Βενετίας και ή περιί Πελοποννήσου έκθεσις τοῦ Μαρίνου Μικιέλ (Marin Michiel, Coron, 12 Maggio 1691) », *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήναι 1884, 173-220.

Λάμπρος, «Έκθεσις τοῦ Κορνέρ»: Σπ. Λάμπρος, «Η περιί Πελοποννήσου έκθεσις τοῦ Βενετοῦ Προνοητοῦ Κορνέρ», *Δελτίον Ιστορικῆς Έθνολογικῆς Έταιρίας* 2 (1885-86), 282-317.

Λάμπρος, «Έκθέσεις Βενετῶν προνοητῶν» : Σπ. Λάμπρος, «Έκθέσεις Βενετῶν προνοητῶν τής Πελοποννήσου έκ τῶν έν Βενετία Ἀρχείων έκδιδόμεναι», *ΔΙΕΕΕ* 5 (1900), 228-251, 425-567, 605-823.

Λάμπρος, «Ο εις τήν Τοσκάναν έξοικισμός»: Σπ. Λάμπρος, «Ο κατά τόν δέκατον έβδομον αιώνα εις τήν Τοσκάναν έξοικισμός τῶν Μανιατῶν», *Νέος Έλληνομνήμων* 2 (1905), 396-434.

Λάμπρος, «Ιατρικόν σημειωματάριον»: Σπ. Λάμπρος, «Τὸ ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργοῦ», *Νέος Έλληνομνήμων* 14 (1917), 51-78.

Λάμπρος, «Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον» : Σπ. Λάμπρος, «Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἀργυρόβουλλον περιί Θεοδώρου τοῦ Κόμπη (1440)», *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τομ.Δ', Αθήναι 1930, 15-16.

Λάμπρος, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά : Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τομ. Α', Αθήναι 1912-13, τομ. Γ', Αθήναι 1930.

Λαμψίδης (επιμ.), Νίκων ο μετανοείτε : Ο. Λαμψίδης (επιμ.), *Ο εκ Πόντου όσιος Νίκων ο μετανοείτε*, Επιτροπή Ποντιακῶν Μελετῶν, Αθήνα 1982.

- Λάππας (επιμ.), *Αγία Λαύρα Καλαβρύτων*** : Κ. Λάππας (επιμ.), *Αγία Λαύρα τῶν Καλαβρύτων: κείμενα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς*, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Ἀθήναι 1975.
- Λάσκαρης, *Περὶ τῆς Μάνης*** : Ν. Λάσκαρης, *Περὶ τῆς Μάνης καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς*, Κωνσταντινούπολη 1886, 9-15.
- Λάσκαρης, *Περὶ Μάνης καὶ Στεφανοπούλων*** : Ν. Λάσκαρης, *Περὶ Μάνης καὶ Στεφανοπούλων*, Ἀθήναι 1888.
- Λάσκαρης, «Ἐκκλήσεις τοῦ ἐπισκόπου Μάνης»:** Μ. Λάσκαρης, «Ἐκκλήσεις τοῦ ἐπισκόπου Μάνης Νεοφύτου πρὸς τοὺς Ἴσπανοὺς (1612-1613) διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου», *Ἑλληνικά* 15 (1957), 293-310.
- Λάσκαρης, «Ἐλαιοτριβεία Μεσσηνίας»:** Ν.Γ. Λάσκαρης, «Παλαιὰ ελαιοτριβεία τῆς Μεσσηνίας», *Αρχαιολογία καὶ Τέχνες* 97 (Δεκέμβριος 2005), 55-61.
- Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Πεταλόσχημοι ἀνεμόμυλοι»** : Ἐ. Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Πεταλόσχημοι ἀνεμόμυλοι Κρήτης καὶ Καρπάθου», *Ζυγός* 2 (1973), 63-67.
- Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι»** : Ἐ. Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Αἰγαιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Τεχνικά Χρονικά* 4 (1974), 319-338.
- Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Ἑλληνικοὶ ἀνεμόμυλοι»** : Ἐ. Λειμωνά-Τρεμπέλα, «Ἑλληνικοὶ ἀνεμόμυλοι : Αἰγιοπελαγίτικοι ἀνεμόμυλοι», *Ἄρμος στὸν καθηγητὴ Ν. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς πνευματικῆς του προσφορᾶς στὸ Πανεπιστήμιο*, τ.Β΄, ΑΠΘ, Πολυτεχνικὴ Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων 1991, 1029-1064.
- Λεκάκης, «Διαχείριση πολιτιστικῆς κληρονομιάς»** : Στ. Λεκάκης, «Ἡ διαχείριση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς στὴν Ευρώπη καὶ τὴν Ελλάδα. Μια ἐπισκόπηση», στὸν τόμο Μ. Φιλήμονος, Β. Νικολόπουλος, Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ἡ ἀρχαιολογία στὴν Ελλάδα τοῦ σήμερα. Πρακτικά του συνεδρίου τῆς ΗΩΣ*, 24-25.05.15, ΗΩΣ, Ἀθήνα 2016, 115-132.
- Λεκάκης - Δραγούνη, «Ἀπὸ τα μνημεῖα στα τοπία»** : Στ. Λεκάκης - Μ. Δραγούνη, «Ἀπὸ τα μνημεῖα στα τοπία: Ἡ αγροτικὴ κληρονομιά τῆς Νάξου ὡς πολιτιστικὴ κληρονομιά «υπὸ δημιουργία», *Ναξιακά* 8 (2019), 243-255.
- Λεντάκης, «Λιμπεράκης Γερακάρης»:** Α. Λεντάκης, «Ὁ ἀγιογράφος Ἐμμανουὴλ ἱερεὺς Σκορδίλης καὶ ὁ Μανιάτης πειρατὴς Λιμπεράκης Γερακάρης», *Μνημοσύνη* 7 (1978-79), 151-199.
- Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα*** : Ε. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Ἡ κυκλοφορία των νομισμάτων στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, 15ος-19ος αἰ.*, Ἀθήνα 1996.
- Λιάτα, «Ἐνα ἐργαστήρι»:** Ε. Λιάτα, «Ἐνα ἐργαστήρι τ' Αναπλιού στὴ Βενετοκρατία (1712-1715)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* III (1998), 231-258.
- Λιάτα (επιμ.), *Με τὴν ἀρμάδα στὸ Μοριά*** : Ε. Λιάτα (επιμ.), *Με τὴν ἀρμάδα στὸ Μοριά 1684-1687. Ἀνέκδοτο ἡμερολόγιο με σχέδια*, Κ. Τσικνάκης (μτφρ.), Ἀθήνα (Ὀλκός) 1998.
- Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*** : Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στὴ Μεσαιωνικὴ Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Μαλτέζου, «Ὁ Μανιάτης Λιμπεράκης»** : Χρ. Μαλτέζου, «Ὁ Μανιάτης Λιμπεράκης φυλακισμένος στὴ φορτέτζα τῶν Κυθήρων (1676)», *Λακ Σπ* 11 (1992), 333-346.
- Μαλτέζου, «Προβιομηχανικὰ κτίσματα»** : Χρ. Μαλτέζου, «Προβιομηχανικὰ κτίσματα στὴ βενετοκρατικὴ ὑπαιθρο: Ἀρχεακὲς μαρτυρίες γιὰ τοὺς νερόμυλους τοῦ Στύλου», *Τεχνογνωσία στὴ Λατινοκρατούμενη Ελλάδα. Ἡμερίδα, Ἀθήνα 9 Φεβρουαρίου 1997*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα ΠΤΙ ΕΤΒΑ 2000, 79-88.

- Μαμαλούκος, «Πατητήρια»:** Στ. Μαμαλούκος, «Πατητήρια στον ελλαδικό χώρο στα νεώτερα χρόνια», Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον Ἱστορῶ IV. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους ληνοὺς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα*, Αθήνα 2005, 257-271, πιν.73-81.
- Μαμαλούκος - Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Ο νερόμυλος της Μονής Σίμωνος Πέτρας»:** Στ. Μαμαλούκος - Μοναχός Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Ο νερόμυλος της Μονής Σίμωνος Πέτρας Αγίου Όρους», *«Ο ἄρτος ημῶν»*. Από το σιτάρι στο ψωμί, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12 Απριλίου 1992, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, 139-151.
- Μάμουκας, Μοναστηριακά :** Α. Ζ. Μάμουκας, *Τὰ Μοναστηριακά*, Αθήνα 1859.
- Μαραβελέας, Πραστεῖο :** Γ. Μαραβελέας, *Πραστεῖο. Μία ἀγνοημένη μικρογραφία τοῦ Μυστρᾶ*, Αθήνα 1981.
- Μαραβελέας, Οἱ Παλαιολόγοι:** Γ. Α. Μαραβελέας, *Οἱ Παλαιολόγοι τῆς Καρδαμύλης*, Αθήνα 1982.
- Μαραγκάκης, Νερόμυλοι Ρεθύμνου :** Μ. Μαραγκάκης, *Οι νερόμυλοι του Ρεθύμνου. Μια ιστορική προσέγγιση της ακμής και παρακμής του προβιομηχανικού οικισμού*, Ρέθυμνο 1996.
- Μαριολόπουλος, Κλιματογραφία :** Η. Μαριολόπουλος, *Κλιματογραφία τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1960.
- Μαριολόπουλος, Τὸ κλίμα :** Η. Μαριολόπουλος, *Τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος. Ἐπιτομή*, Αθήνα 1982.
- Μαρίτσας, Ἐλαιουργία :** Κ. Μαρίτσας, *Πρακτικὴ ἐλαιουργία*, Αθήνα ²1937.
- Μαυροφρύδης, «Η μελισσοκομία στην Αττική» :** Γ. Μαυροφρύδης, «Η μελισσοκομία στην Αττική στα τέλη του 18ου αιώνα», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012), 400-404.
- Μαυροφρύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία»:** Γ. Μαυροφρύδης, «Τα πέτρινα μελισσοκομεία της Ἐξω Μάνης», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2015), 52-55.
- Μαυροφρύδης, «Μελισσομαντριά»:** Γ. Μαυροφρύδης, «Μελισσομαντριά», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* (Μάιος - Ιούνιος 2016), 196-200.
- Μαυροφρύδης, «Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία»:** Γ. Μαυροφρύδης, «Τα λιθόκτιστα μελισσοκομεία της Μάνης», *Β' Επιστημονικὴ Συνάντηση «Το Αρχαιολογικὸ Ἔργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 2)»*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου Καλαμάτα 1-4 Νοεμβρίου 2017, Περιλήψεις ανακοινώσεων, 60-61.
- Μαυροφρύδης, «Οι λίθινες κυψέλες»:** Γ. Μαυροφρύδης, «Οι λίθινες κυψέλες των ελληνικῶν νησιῶν», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2018), 352-356.
- Μαυροφρύδης, «Παραδοσιακὴ μελισσοκομία»:** Γ. Μαυροφρύδης, «Παραδοσιακὴ μελισσοκομία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 128, περ.Β' (Δεκέμβριος 2018), 66-79.
- Μεγαλομμάτη, «Υδρομυλοι»:** Ν. Μεγαλομμάτη, «Υδρομυλοι στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη», *Πελοποννησιακά ΛΑ'* (2018), 339-366.
- Μεγαλομμάτη - Μαυροειδῆ, «Ο πύργος Δουράκη» :** Ν. Μεγαλομμάτη - Β. Μαυροειδῆ, «Το οικοδομικὸ χρονικὸ της κατοικίας ενός Καπετάνιου. Ο πύργος Δουράκη στην Καστάνια της Ἐξω Μάνης», *Πρακτικὰ Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 2015* (υπό έκδοση).

Μελβάνι, «Αμπελοκαλλιέργεια»: Ν. Μελβάνι, «Αμπελοκαλλιέργεια ανατολικά του Στρυμόνα κατά τη βυζαντινή περίοδο», Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον Ἱστορῶ VII. Στα οινόπεδα του Παγγαίου*, Κτήμα Βιβλία Χώρα, Κοκκινοχώρι Καβάλας, Αθήνα 2007, 119-129.

Μέξης, Μάνη : Δ. Μέξης, *Ἡ Μάνη καὶ οἱ Μανιάτες*, Αθήνα 1977.

Μέξια, «Ἐλαιοκομία»: Αγγελική Μέξια, «Ἐλαιοκομία στὴ Βυζαντινὴ Λακεδαίμονα. Πηγές καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια», *Λακ Σπ* 18 (2006), 206-223.

Μέρτζιος, «Μετανάστευσις Μανιατῶν»: Κ. Μέρτζιος, «Καὶ ἄλλη ἐπιχειρηθεῖσα ἀλλὰ ματαιωθεῖσα μετανάστευσις Μανιατῶν εἰς Νεάπολιν», *Πελοποννησιακά Β΄* (1957), Σύμμεικτα, 434-436.

Μέρτζιος, «Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη»: Κ. Μέρτζιος, «Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων τὸ 1715», *Πελοποννησιακά Γ΄-Δ΄* (1958-59), 276-287.

Μέρτζιος, «Ἡ ἔκκλησις Μανιατῶν» : Κ. Μέρτζιος, «Ἡ ἔκκλησις Μανιατῶν πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς κατὰ τὴν κήρυξιν τοῦ Τουρκο-Ἑνετικοῦ πολέμου (Ἰανουάριος τοῦ 1715)», *Πελοποννησιακά Γ΄-Δ΄*, Σύμμεικτα (1958-59), 401-404.

Μέρτζιος, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα»: Κ. Μέρτζιος, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (1611-1674) », *Λακ Σπ* 1 (1972), 83-173.

Μέρτζιος, «Λακωνικά»: Κ. Μέρτζιος, «Λακωνικά. Ἐκ τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας», *Λακ Σπ* 2 (1975), 199-208

Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, «Ὁ Μυστράς» : Κ. Μέρτζιος-Θ. Παπαδόπουλος, «Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν (1687-1715) », *Λακ Σπ* 9 (1988), 227-276.

Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, «Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του»: Κ. Μέρτζιος - Θ. Παπαδόπουλος, «Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν (1687-1715) », *Λακ Σπ* 12 (1994), 165-372.

Μηλιαράκης, Ἱστορία : Α. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας*, Αθήνα 1898.

Μηλιαράκης, «Καταγραφή τοῦ Μωρέως»: Α. Μηλιαράκης, «Καταγραφή τοῦ Μωρέως (10 Ἰανουαρίου 1811) », *Ἑστία* 2 (1891), 315-317 καὶ *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 6 (1962), 317-320

Μηλίτση-Κεχαγιά κ.ά., Ἀνδρομονάστηρο Μεσσηνίας : Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά - Μ. Κάππας - Ε. Μπαρμπαρίτσα - Λ. Μπούζα, *Ἀνδρομονάστηρο Μεσσηνίας. Ἀναστήλωση καὶ ἀνάδειξη τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος*, Καλαμάτα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας 2015.

Μίλλερ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας : Οὐίλλιαμ Μίλλερ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1294-1566)*, μτφ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1909-1910.

Μιχαηλάρης, «Ἐμπορικὴ ἐταιρικὴ συνεργασία»: Π. Μιχαηλάρης, «Ἡ ἐμπορικὴ ἐταιρικὴ συνεργασία τοῦ βενετικοῦ οἴκου Ταρωνίτη-Θεοτόκη καὶ τῶν ἀδελφῶν Γ. καὶ Θ. Γεωργίβαλων (1732-1737). (Ὁ ρόλος καὶ ἡ δράση τοῦ ἐμπορικοῦ πράκτορα Δημ. Χαμόνδρακα) », *Μνήμων* 8 (1980-82), 226-302.

Μιχαηλίδης, Δύο σπίτια : Μ. Μιχαηλίδης, *Δύο σπίτια στὸν ὀχυρωμένο οἰκισμό τῆς Πάνω Καρδαμύλης*, Αθήνα 1984.

Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Ἅγιος Σπυρίδωνας»: Μ. Μιχαηλίδης - Αθ. Χριστοφίδου, «Ἅγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης», *Ἐκκλησιές στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση*, τομ.2, Αθήνα 1982, 299-310.

Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων»: Μ. Μιχαηλίδης - Αθ. Χριστοφίδου, «Τὸ συγκρότημα τῶν Τρουπάκηδων - Μούρτζινων στὴν Πάνω Καρδαμύλη τῆς Μάνης», *Ἐπώνυμα ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1986, 143-164.

Μιχαηλίδης - Χριστοφίδου, «Μοναστήρια Καρδαμύλης»: Μ. Μιχαηλίδης - Αθ. Χριστοφίδου, «Μοναστήρια περιοχῆς Καρδαμύλης, Καπετανίας τῶν Τρουπάκηδων - Μούρτζινων», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, τομ. 3, Ἀθήνα 1989, 189-210.

Μιχάλαγα, «Αναφορά του Daniel Dolfín»: Δ. Μιχάλαγα, «Αναφορά του Daniel Dolfín σχετικά με τὴν Ορθόδοξη Ἐκκλησία στὴ βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* ΜΑ'(2006), 597-638.

Μιχάλαγα, Συμβολή στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία : Δ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, Ἀθήνα 2006.

Μομφεράτος, Συγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστα : Α. Μομφεράτος, *Συγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστα. Πόλεμος Ἐνετῶν καὶ Τούρκων ἐν Πελοποννήσῳ 1463-1464*, Ἀθήνα 1914.

Μοσχοβάκης, Δημόσιον Δίκαιον : Ν. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1882 (ανατύπ. 1973).

Μοσχονάς, Δημογραφικά : Ν. Μοσχονάς, "Δημογραφικά Ἐπαρχίας Οἰτύλου 1821-1971", *Λακ Σπ* 5 (1980), *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν* (Σπάρτη-Γύθειον, 7-11 Οκτ. 1977), τομ.2 (1980), 206-226.

Μόσχου, «Τοπογραφικά» : Λ. Μόσχου, «Τοπογραφικὰ Μάνης», *ΑΑΑ* VIII/2 (1975), 160-177

Μόσχου, «Μιὰ ἀγροτικὴ περιοχὴ» : Λ. Μόσχου, «Μιὰ ἀγροτικὴ περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μάνης στὸν κώδικα Ambrosianus Troiti 373», *XVI Internationaler Byzantinistenkongress Akten III/4- JÖB* 32/4 (1982), 639-656

Μόσχος – Μόσχου, «Παλαιομανιάτικα»: Τ. Μόσχος – Λ. Μόσχου, «Παλαιομανιάτικα. Οἱ βυζαντινοὶ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ τῆς Λακωνικῆς Μάνης», *ΑΑΑ* XIV/1 (1981), 3-29.

Μόσχου - Καλαμαρά, «Λατομεία» : Λ. Μόσχου - Π. Καλαμαρά, «Λατομεία», *Μανιάτικοι Οἰκισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Ἀθήνα 1994, 94-95.

Μουζάκης, Μοναχισμός: Στ. Μουζάκης, *Ο μοναχισμός στο ΝΑ Αιγαίό κατὰ τὸν 16ο-18ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1997.

Μουζάκης, «Νερόμυλοι Κυθήρων καὶ Αντικυθήρων» : Στ. Μουζάκης, «Οἱ νερόμυλοι Κυθήρων καὶ Αντικυθήρων», Γ. Λεοντσίνας – Ε. Κουνέλη (επιμ.), *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν. ΚΥΘΗΡΑ: μύθος καὶ πραγματικότητα*, Κύθηρα 20-24 Σεπτεμβρίου 2000, Πρακτικά, τομ. Γ', Κύθηρα 2003, 301-336.

Μουζάκης, «Υδατικές σχέσεις» : Στ. Μουζάκης, «Υδατικὲς σχέσεις στα Κύθηρα. Υδροκίνητες προβιομηχανικὲς εγκαταστάσεις. Μορφολογία, τυπολογία καὶ περιβάλλον. Υδραυλικὲς γνώσεις, τεχνολογία κατὰ τοὺς 16^ο -18^ο αἰῶνες», Α. Αργυρίου (επιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα τῶν νησιῶν ἀπὸ τὴ Φραγκοκρατία ὡς σήμερα*, Β' Ευρωπαϊκὸ Συνέδριο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ρέθυμνο 10-12 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ. Β', Ἀθήνα 2004, 327-363.

Μουζάκης, «Δίκαιο» : Στ. Μουζάκης, «Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ προβιομηχανικὲς υδροκίνητες εγκαταστάσεις. Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία καὶ οἱ οικοδομικοὶ περιορισμοὶ

«καινοτομίες» των νερόμυλων (6^{ος} – 15^{ος} αιώνας). Πρόδρομη παρουσίαση», *Βυζαντινός Δόμος* 15 (2006), 161-222

Μουζάκης, Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις : Στ. Μουζάκης, *Υδροκίνητες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις και διαμόρφωση φεουδαλικού δικαίου στη Δυτική, Βυζαντινή και Οθωμανική οικονομία και κοινωνία. Βυζαντινοί - Μεταβυζαντινοί μύλοι και ιστορία*, Αθήνα 2008.

Μουζάκης, «Αγροτικές εγκαταστάσεις» : Στ. Μουζάκης, «Αγροτικές προβιομηχανικές εγκαταστάσεις στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Νερόμυλοι-ανεμόμυλοι-πριονιστήρια μαρμάρων-ελαιοτριβεία-πατητήρια οίνου», Τ. Λουγγής – Ε. Kislinger (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Β', Αθήνα 2015, 247-346.

Μουζάκης – Νομικός – Σπέης, Οι Ανεμόμυλοι : Στ. Μουζάκης – Στ. Νομικός – Γ. Σπέης, *Οι Ανεμόμυλοι του τόπου μας*, Αθήνα 2018.

Μουρίκη, Τοιχογραφίες Αγίου Νικολάου Πλάτσας : Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Αθήνα 1975.

Μουστοξύδης, «Άποικία Μανιατών»: Ά. Μουστοξύδης, «Άποικία Μανιατών», *Ελληνομνήμων*, τομ.Ι, Αθήνα 1843, 265-270.

Μουταφτσιέβα, Αγροτικές σχέσεις : Β. Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Όθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, Αθήνα 1990.

Mutafciena, «Περὶ τῶν τσιφλικιῶν»: V. Mutafciena, «Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν τσιφλικιῶν εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν ΙΔ΄- ΙΖ΄ αἰῶνα», (μτφρ. Ι. Λαμψίδης), *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας* 7, τευχ.29 (Θεσσαλονίκη 1970), 6-21 και 83-118.

Μουτσόπουλος, Αρχιτεκτονική Γορτυνίας : Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, Αθήνα 1956.

Μουτσόπουλος, Μαθήματα Αρχιτεκτονικῆς : Ν. Μουτσόπουλος, *Μαθήματα Αρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας. Μακεδονικὴ Αρχιτεκτονικὴ. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκίας*, Θεσσαλονίκη 1971.

Μουτσόπουλος, «Κουδαράϊοι, Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες μαῖστορες» : Ν. Μουτσόπουλος, «Οἱ πρόδρομοι τῶν πρώτων Ἑλλήνων τεχνικῶν ἐπιστημόνων, Κουδαράϊοι, Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες μαῖστορες», Π. Κυριαζῆς - Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Πρῶτοι Ἕλληνες τεχνικοὶ ἐπιστήμονες περιόδου ἀπελευθέρωσης*, ΤΕΕ, Αθήνα 1976, 353-4.

Μουτσόπουλος, Αρχιτεκτονικὴ Μακεδονίας : Ν. Μουτσόπουλος, *Παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μακεδονίας (15ος-19ος αἰώνας)*, Θεσσαλονίκη 1993.

Μπακούρου, ΑΔ 37 (1982), Β1 : Α. Μπακούρου, «Ληνός Κολοκοτρωναίων», *ΑΔ 37* (1982), Β1, Χρονικά, 125, πιν.78α.β.

Μπαλτά, «Οἱ κανουνναμέδες τοῦ Μοριᾶ»: Ε. Μπαλτά, «Οἱ κανουνναμέδες τοῦ Μοριᾶ», *Ἱστορ* 6 (1993), 29-70.

Μπαλτά, «Ἀμπελοκαλλιέργεια καὶ οἰνοπαραγωγή»: Ε. Μπαλτά, «Ἡ μαρτυρία τῶν οθωμανικῶν φορολογικῶν καταστίχων γιὰ τὴν ἀμπελοκαλλιέργεια καὶ τὴν οἰνοπαραγωγή», *Τέχνη καὶ τεχνικὴ στα ἀμπέλια καὶ τοὺς οἰνεῶνες τῆς Β. Ἑλλάδας*, Θ' Τριήμερο ἐργασίας, Ἀριάδνη Δράμας 25-27 Ἰουνίου 1999, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, 187-197.

- Μπαλτά, «Η ελαιοκαλλιέργεια»:** Ε. Μπαλτά, «Η ελαιοκαλλιέργεια στον τουρκοκρατούμενο Μοριά», Ελένη Μπενέκη (επιμ.), «Ο δε τόπος...ελαιοφόρος». *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ Αθήνα 2007, 91-105.
- Μπελιᾶ, «Μοναστηριακά Λακωνίας» :** Ε. Μπελιᾶ, «Μοναστηριακά Λακωνίας», *Λακ Σπ* 1 (1972), 328-368.
- Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περι Μάνης» :** Ε. Μπελιᾶ, «Υπόμνημα περι Μάνης ἐκ τῶν Ὀλλανδικῶν Ἀρχείων», *Λακ Σπ* 2 (1975), 270-301.
- Μπελιᾶ, «Δύο σχέδια»:** Ε. Μπελιᾶ, «Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν σύστασιν εἰδικῶν δικαστηρίων εἰς τὴν Μάνην (1835-1836)», *Πρακτικά Α' Διεθνoῦς συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τομ. Γ' (1976), 225-238.
- Μπελιᾶ, «Εἰδήσεις περι Μεσσηνίας» :** Ε. Μπελιᾶ, «Εἰδήσεις περι Μεσσηνίας ἀπὸ γαλλικὸν ὑπόμνημα τοῦ 1786», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (2-4 Δεκεμβρίου 1977), Αθήνα 1978, 283-288.
- Μπελιᾶ, «Ἐκθεση Πραϊᾶ»:** Ε. Μπελιᾶ, «Ἐκθεση Γ. Πραϊᾶ περι Λακωνίας (1834)», *Πρακτικά Α' τοπικοῦ συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, 1982-1983, 473-486.
- Μπελιᾶ, «Μοναστηριακά Πελοποννήσου» :** Ε. Μπελιᾶ, «Μοναστηριακά Πελοποννήσου κατὰ τὴν Καποδιστριακὴ Περίοδο», *Πελοποννησιακά Ἰστ'* (1985-86). *Φίλιον Δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον*, Ἀθῆναι 1986, 359-368.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 1999:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 13(1) 1999, 5-8.
- Μπίκος, «Κτιστά και ἀνευ αδείας»:** Θ. Μπίκος, «Κτιστά και ἀνευ αδείας», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 18 (2), 2004, 87-92.
- Μπίκος, «Ο Ταινάριος ἄνθρωπος»:** Θ. Μπίκος, «Ο Ταινάριος ἄνθρωπος», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 18 (3) 2004, 145-148.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2005:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 19 (2) 2005, 92-98.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2007:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 21 (2) 2007, 72-77.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2008:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 22(5) 2008, 310-314.
- Μπίκος, «Θραύσματα VII»:** Θ. Μπίκος, «Θραύσματα VII», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 25 (6) 2011, 394-400.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2012:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 26(2) 2012, 102-103.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2013:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 27(4) 2013, 228-232.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2015α:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 29(240) 2015, 132-137.
- Μπίκος, «Καταγραφές» 2015β:** Θ. Μπίκος, «Μελισσοκομικὲς καταγραφές», *Μελισσοκομικὴ Επιθεώρηση* 29(242) 2015, 249-259.
- Μπορμπουδάκη (επιμ.), Πηλός Χρῶμα :** Μ. Μπορμπουδάκη (επιμ.), *Πηλός Χρῶμα. Νεώτερη Κεραμικὴ τοῦ Ἑλλαδικοῦ Χώρου*, Κατάλογος Ἐκθεσης, Αθήνα 2007.

Μπούρας, «**Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική**» : Χ. Μπούρας, «**Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)**», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969), 164-172.

Μπούρας, «**Βενετική αρχιτεκτονική**» : Χ. Μπούρας, «**Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα**», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4 (1970), 78-84.

Μπούρας, «**Η προσφορά του Όρλάνδου**» : Χ. Μπούρας, «**Η προσφορά του Αναστάσιου Όρλάνδου στη μελέτη της λαϊκής αρχιτεκτονικής**», *Α. Όρλάνδος. Ο άνθρωπος και το έργο του*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1978, 579-602.

Μπούρας, «**Κατοικίες και οικισμοί**» : Χ. Μπούρας, «**Κατοικίες και οικισμοί στη Βυζαντινή Ελλάδα**», Ο. Δουμάκης, Ρ. Ολίβερ (επιμ.), *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1979, 42-48.

Μπούρας, *Μαθήματα* : Χ. Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τομ.ΙΙ Αθήναι 1980.

Μπούρας, «**Ζητήματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής**» : Χ. Μπούρας, «**Ζητήματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 18ου αιώνα**», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 7, Αθήνα 2013, 139-154.

Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία* : Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά το 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής* : Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969.

Μπούρμπου - Μπούρμπου, «**Τεχνολογία ελαιοκάρπου**» : Χ. Μπούρμπου - Ε. Μπούρμπου, «**Η τεχνολογία της συγκομιδής και αξιοποίησης του ελαιοκάρπου στην αρχαιότητα**», *1ο Διεθνές Συνέδριο: Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, Θεσσαλονίκη 4-7.9.1997*, ΤΜΘ-ΕΜΑΕΤ-ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998, 259-268.

Μπράμφιλντ, «**Η φάμπρικα**» : Α. Μπράμφιλντ, «**Η φάμπρικα στην Ανατολική Κρήτη**», *ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ*, Δ' Τριήμερο Εργασίας Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, 283-292.

Μυλοποταμιτάκη, «**Ενετικός ληνός**» : Κ. Μυλοποταμιτάκη, «**Σκεπαστός ενετικός ληνός στους Κουνάβους Πεδιάδας**», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τομ.Β2, Ηράκλειο 2000, 117-128.

Μυριανθέως-Κουφοπούλου, «**Η παραγωγή λαδιού**» : Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, «**Η παραγωγή λαδιού στη Μονή Σινά**», *ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ*, Δ' Τριήμερο εργασίας Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996, 159-173.

Μυστακίδης, *Όκτώ κεφάλαια* : Β. Μυστακίδης, *Όκτώ κεφάλαια αναφερόμενα εις την ιστορίαν των σχολείων κατά τον ιη' και ιθ' αιώνα, έν Τεσσαρακονταετηρίδος της καθηγεσίας Κ.Σ. Κόντου φιλολογικαί διατριβαί*, Αθήναι 1909.

Νικολακάκη, «**Πεζούλες**» : Λ. Νικολακάκη, «**Πεζούλες (αρμάκια, λαχίδια)** », *Μανιάτικοι οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 1994, 89-90.

Νικολακάκη, «**Στέρνες**» : Λ. Νικολακάκη, «**Στέρνες**», *Μανιάτικοι οικισμοί*. Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2004, 96-97.

Νικολακόπουλος, *Κεραμικά Αγίων Θεοδώρων* : Γ. Νικολακόπουλος, *Έντοιχισμένα κεραμικά στίς όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας*. Ι. Είσαγωγή, ΙΙ. Τα κεραμικά των Αγίων Θεοδώρων, Αθήνα 1978.

Νικολακόπουλος, «Εντοιχισμένα κεραμικά»: Γ. Νικολακόπουλος, «Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών», *Αρχαιολογία* 33 (1989), 66-71.

Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί: Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979.

Νομικός, «(Νερόμυλοι - Ανεμόμυλοι)»: Στ. Νομικός, «Άλεσμα με υδραυλική και αιολική ενέργεια (Νερόμυλοι - Ανεμόμυλοι) », *Ιστορία της Νεοελληνικής Τεχνολογίας, Α΄ Τριήμερο Εργασίας, Πάτρα 21-23 Οκτωβρίου 1988*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, 191-200.

Νομικός, Υδροκίνηση : Στ. Νομικός, *Η υδροκίνηση στην προβιομηχανική Ελλάδα*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1997.

Νομικός, «Λειτουργία» : Στ. Νομικός, «Η λειτουργία των υδροκίνητων και ανεμοκίνητων εγκαταστάσεων στον ελληνικό χώρο», *Αρχαιολογία* 97 (Δεκέμβριος 2005), 39-47.

Νομικός, «Υδροκίνητες εγκαταστάσεις» : Στ. Νομικός, «Οι υδροκίνητες εγκαταστάσεις στα νησιά του Αιγαίου», *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου, Πρακτικά των επιστημονικών συναντήσεων στη Λευκωσία της Κύπρου 17-18/6/00, στο Πυθαγόρειο της Σάμου 19/8/00 και στην Αλεξανδρούπολη της Θράκης 1-3/12/00*, επιμ. Μ. Γρυπάρη - Δ. Δαμιανού, Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα 2006, 11-18.

Νομικός, «Ο νερόμυλος και η νεροτριβή» : Στ. Νομικός, «Ο νερόμυλος και η νεροτριβή», *Υπαίθριο μουσείο υδροκίνησης. Οδηγός*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2009, 13-27.

Νομικός, «Μύλοι και πολεμικές συρράξεις» : Στ. Νομικός, «Μύλοι και πολεμικές συρράξεις. Η περίπτωση ενός μύλωνά στην Εύβοια κατά τον εμφύλιο», *Ο Μυολόγος. The International Molinological Society* 4 (2020), 1-5.

Νομικός - Οικονόμου, «Έρευνα στη Δημητσάνα» : Στ. Νομικός - Α. Οικονόμου, «Έρευνα εντοπισμού υδροκίνητων εγκαταστάσεων στη Δημητσάνα», *Τεχνολογία* 3 (1989), 13-15.

Ντέλλας, «Ανεμόμυλοι Ρόδου» : Γ. Ντέλλας, «Οι μεσαιωνικοί ανεμόμυλοι της Ρόδου», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή 5ος-15ος αιώνας, Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2004, 279-301.

Ντόκος, «Έπαναστατικά κινήσεις» : Κ. Ντόκος, «Έπαναστατικά κινήσεις εις Μάνην πρό της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου καὶ ἡ ἔναντι αὐτῶν στάσις τῆς Βενετίας καὶ Ἰσπανίας (1570-1571)», *Δακ Σπ* 1 (1972), 212-266.

Ντόκος, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία» : Κ. Ντόκος, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας», *BNJ* 21 (1971-1974), 43-168 καὶ 22 (1977-1984), 287-374.

Ντόκος, «Breve descrittione»: Κ. Ντόκος, «Breve descrittione del Regno di Morea. Αφηγηματικὴ ιστορικὴ πηγὴ ἢ ἐπίσημο βενετικὸ ἔγγραφο τῆς Β΄ Βενετοκρατίας στὴν Πελοπόννησο», *Εῶα καὶ Εσπέρια* 1 (1993), 81-131.

Ντόκος - Παναγόπουλος, Βενετικὸ κτηματολόγιο : Κ. Ντόκος - Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικὸ κτηματολόγιο τῆς Βοστίτσας*, Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἰνστιτούτο Αγροτικῆς Τράπεζας 1993.

Οικονομίδου-Μπότσιου, «Υδροκίνηση» : Φ. Οικονομίδου-Μπότσιου, «Υδροκίνηση: Μαντάνια, νεροτριβές, υδροπρίονα. Μία πρώτη προσέγγιση σε εργαστήρια του Β.

Ελλαδικού Χώρου», *Ιστορία της Νεοελληνικής Τεχνολογίας*, Πρακτικά Α΄ Τριμήνου Εργασίας, Πάτρα, Οκτώβριος 1988, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, 177-190.

Οικονόμος, «Τριακονταετηρίς ἐκκλησιαστική»: Κ. Οικονόμος (ὁ ἐξ Οικονόμων), «Τριακονταετηρίς ἐκκλησιαστική ἢ συνταγμάτιον ἱστορικὸν τῶν ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιαστικῶν συμβεβηκότων, (1821-1832)», *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα* τομ. Β΄, Ἀθῆναι 1864.

Οικονόμου, «Αλευρόμυλοι Δημητσάνας» : Α. Οικονόμου, «Οι υδροκίνητοι αλευρόμυλοι της περιοχῆς Δημητσάνας. Πρώτη προσέγγιση», *Από το σιτάρι στο ψωμί, Γ΄ Τριήμερο Εργασίας, Πῆλιο 10-12 Απριλίου 1992*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, 170-175.

Οικονόμου, «Η ελιά και το λάδι»: Α. Οικονόμου, «Η ελιά και το λάδι στην παραδοσιακή κοινωνία της Λακωνίας», Π. Καμηλάκης - Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη (επιστ. υπευθ. ἐκδ.), *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα ἕως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα 1-2 Οκτωβρίου 1999, Αθήνα 2003, 237-249

Οινοκόμου, «Η παραγωγή οίνου»: Α. Οινοκόμου, «Η παραγωγή οίνου και ελαίου στη μονή Αγίων Πάντων Αχαΐας (1728)», *Ανταπόδοση, Μελέτες προς τιμὴν της Ελένης Δεληγιάννη - Δωρή*, Αθήνα 2010, 281-296.

Ὁρλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι» : Α.Κ. Ὁρλάνδος, «Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος», *ΑΒΜΕ Α΄* (1935), 41-52.

Ὁρλάνδος, «Μνημεῖα τῆς Ρόδου» : Α. Κ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ Στ΄* (1948), 55-112.

Ὁρλάνδος, «Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική» : Ὁρλάνδος, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *L' Hellénisme Contemporain* 1953, 205-218, πιν. I-VIII.

Ὁρλάνδος, «Τὸ ἔργον»: Α. Ὁρλάνδος, «Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐν Λακωνία κατὰ τὰ ἔτη 1975-1976-1977», *Λακ Σπ 3* (1977), 454-458.

Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ : Α.Κ. Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Αθήνα 1999.

Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ : Α.Κ. Ὁρλάνδος, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 2000.

Ὁρλάνδος, Παλάτια του Μυστρά : Α. Ορλάνδος, *Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά*, Αθήνα 2000.

Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι : Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988.

Παῖζη - Αποστολοπούλου, Πατριαρχικὴ Εξαρχία : Μ. Παῖζη - Αποστολοπούλου, *Ο θεσμὸς της Πατριαρχικῆς Εξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας*, Αθήνα 1995.

Παλαντζάς, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου» : Β. Παλαντζάς, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Πραστεῖο τῆς Δυτικῆς Μάνης», *Εκκλησιῆς στην Ελλάδα μετὰ την Ἄλωση II* (1982), 311-322.

Πάλλας, «Παλαιὸν ἀρχοντικόν» : Δ. Πάλλας, «Παλαιὸν ἀρχοντικὸν εἰς Βρόστενα Αἰγιαλείας», *ΑΔ 16* (1960), *Χρονικά* 145-147

Πάλλας, «Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον» : Δ. Ι. Πάλλας, «Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου», *ΕΕΒΣ Λ΄* (1960-61), 413-452.

Πάλλης, Τοπογραφία : Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκοῦ πεδίου κατὰ τη μεταβυζαντινὴ περίοδο. Οικισμοί, οδικὸ δίκτυο και μνημεῖα*, Θεσσαλονίκη 2009

Παναγιωτόπουλος, «Η βενετική άπογραφή» : Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βενετική άπογραφή τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1700», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Γ΄*, Αθήνα 1976-78, 203-216.

Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ : Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1987.

Παναγιωτόπουλος, «Η σχεδόν νῆσος Μάνη» : Β. Παναγιωτόπουλος, «Η σχεδόν νῆσος Μάνη», *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία. Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)*, *Πρακτικά Συμποσίου*, Λιμένι Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1996, 33-38.

Παναγιωτόπουλος, «Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά» : Α. Παναγιωτόπουλος, «Μεσαιωνικῆς Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά», *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2004), 9-105.

Παναγιωτούνης, Νικήτας Νηφάκος : Π. Παναγιωτούνης, *Ἡ Μάνη καὶ ὁ Μανιάτης ποιητῆς Νικήτας Νηφάκος (1748-1818)*, Αθήνα 1971.

Πανίτσας, «Πληροφορίες»: Κ. Πανίτσας, «Πληροφορίες για τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Λακωνίας στὰ τέλη τοῦ 17ου - ἀρχές 18ου αἰώνας», *Λακ Σπ* 14 (1998), 164-193.

Πανοπούλου, «Από το traretum στη macina d' oglio» : Αγγελικὴ Πανοπούλου, «Από το traretum στη macina d' oglio. Ελαιώνες, λάδι και ελαιοτριβεία στη νοτιοδυτικὴ Πελοπόννησο», Ελ. Μπενέκη (επιμ.), «*Ὁ δε τόπος...ελαιοφόρος*». *Ἡ παρουσία τῆς ελιάς στην Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007, 74-89.

Πανοπούλου, «Το territorio του Ναυπλίου» : Α. Πανοπούλου, «Το territorio του Ναυπλίου: Ἡ διαχείριση τῶν αγροτικῶν και τῶν φυσικῶν πόρων (τέλη 17ου – ἀρχές 18ου αι.)», Ε. Λιάτα (επιμ.), *Ναυπλιακά Ανάλεκτα ΙΧ : Τῆς Βενετίας τ' Ανάπλι. 300 χρόνια ἀπὸ τὸ τέλος μιας ἐποχῆς 1715-2015*, *Πρακτικά Επιστημονικοῦ Συμποσίου* (Ναύπλιο 9-11 Οκτωβρίου 2015), Ναύπλιο 2017, 351-370.

Πάντου, «Οι ατομικοὶ κολασμοί» : Ε. Πάντου, «Οι ατομικοὶ κολασμοὶ τῶν αμαρτωλῶν σε μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης», Ε. Ελευθερίου - Α. Μέξια (επιμ.). *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη για τὴ Βυζαντινὴ Μάνη*, Σπάρτη 2008-2009, 233-258

Παπάγγελος, «Ἄμπελος και οἶνος»: Ι. Παπάγγελος, «Ἄμπελος και οἶνος στη μεσαιωνικὴ Χαλκιδική», *Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ κρασιού*, Β΄ Τριήμερο Ἐργασίας, Σαντορίνη 7-9 Σεπτεμβρίου 1990, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, 219-255.

Παπάγγελος, «Σίτος» : Ι. Παπάγγελος, «Ὁ σίτος στη μεσαιωνικὴ Χαλκιδική», «*Ὁ ἄρτος ἡμῶν*». *Απὸ τὸ σιτάρι στο ψωμί*, Γ΄ Τριήμερο Ἐργασίας, Πήλιο 10-12 Ἀπριλίου 1992, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, 89-99.

Παπάγγελος, «Μελισσοκομία» : Ι. Παπάγγελος, «Ἡ μελισσοκομία στη Χαλκιδικὴ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους και τὴν Τουρκοκρατία», *Ἡ μέλισσα και τὰ προϊόντα τῆς*, *Πρακτικά Στ΄ Τριήμερου Ἐργασίας* (Νικήτη 1996), ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000, 190-210.

Παπάγγελος, Μονὴ Ζυγοῦ : Ι. Παπάγγελος, *Ἡ Ἀθωνικὴ Μονὴ Ζυγοῦ*, Θεσσαλονίκη 2005

Παπαγιάννη, «Κοσμικὲς δραστηριότητες» : Ε. Παπαγιάννη, «Ἐπιτρεπόμενες και ἀπαγορευμένες κοσμικὲς δραστηριότητες του βυζαντινοῦ κλήρου», *Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, 146-166.

Παπαδάκης, Φυσιογραφία : Σ. Παπαδάκης, *Φυσιογραφία τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1959.

Παπαδόπουλος, *Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβέρ* : Στ. Παπαδόπουλος, *Ἡ κίνηση τοῦ δούκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966.

Παπαδόπουλος, «Μανιάτες ἔποικοι» : Θ. Παπαδόπουλος, «Μανιάτες ἔποικοι στὴν Ἰταλία τὸν 17ον αἰώνα», *Λακ Σπ 4. Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν* (Σπάρτη-Γύθειο 7-11 Οκτωβρίου 1977), τευχ.Α΄ (1979), 396-474.

Παπαδόπουλος, «Μανιάτες ἔποικοι στὴν Ἰταλία» : Θ. Παπαδόπουλος, «Μανιάτες ἔποικοι στὴν Ἰταλία τὸν 17ον αἰώνα», *Λακ Σπ 6* (1982), 182-258.

Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας* : Χρ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1920.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Περὶ τῆς Πατριαρχίας Συμεῶν»: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Περὶ τῆς Τρίτης Πατριαρχίας Συμεῶν τοῦ Τραπεζουντίου», *ΔΙΕΕ 3* (1889), 478-486.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα* : Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα ἰεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τομ.Α΄, Πετρούπολη 1891.

Παπαϊωάννου, «Αρχιτεκτονική Αιτωλοακαρνανίας» : Κ. Παπαϊωάννου, «Ἡ παραδοσιακὴ αγροτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά του Α΄ ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Ἀγρίνιο 21-23/10/1988, Ἀθῆνα 1991, 529-539.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Ὁρες Βυζαντίου-Καθημερινὴ ζωὴ*: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Ὁρες Βυζαντίου - Ἔργα καὶ Ἡμέρες στο Βυζάντιο. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στο Βυζάντιο*, Ἀθῆνα 2002 (Κατάλογος Ἐκθεσης).

Παπαχατζής, *Παυσανίου Λακωνικά* : Ν. Παπαχατζής (επιμ.), *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά*, Ἀθῆναι 1976.

Παπαχατζής, *Παυσανίου Μεσσηνιακά* : Ν. Παπαχατζής (επιμ.), *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ἡλιακά*, Ἀθῆναι 1979.

Παπαχρυσάνθου, *Ὁ αθωνικὸς μοναχισμὸς* : Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ὁ αθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχές καὶ οργάνωση*, Ἀθῆνα 1992.

Πατριαρχέας, *Τὰ πέντε χωριά* : Β.Δ. Πατριαρχέας, *Τὰ πέντε χωριά τῆς κοινότητος Ἐξωχωρίου, Ἐπαρχίας Καλαμῶν. Τοπογραφία - Ἀνάγκαι - Ἀξιοποιήσις*, Ὑπόμνημα τοῦ ἐν Ἄττικῇ Συνδέσμου Ἐξωχωριτῶν “Ἡ Ἀνδρούβιστα”, Ἀθῆναι 1969.

Πατριαρχέας, *Δίπτυχον* : Β. Δ. Πατριαρχέας, *Δίπτυχον Ἱστορικὸν καὶ Φιλολογικὸν τῆς Ἐθνεγερεσίας*, Ἀθῆναι 2^η1972.

Πέννας, «Μονὴ Φωτοδότῃ Χριστοῦ» : Χ. Πέννας, «Μονὴ Φωτοδότῃ Χριστοῦ, Δανακὸς Νάξου», *ΑΔ 61* (2006), Χρονικά Β΄, 1111-1112.

Περδίκη, «Αναφορές» : Στ. Περδίκη, «Αναφορές σε υδρόμυλους στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο (1572-1878) ἀπὸ το ἀρχεῖο τῆς μονῆς Κύκκου», Μ. Γρυπάρη, Δ. Δαμιανού (επιμ.), *Το νερό στα παραδοσιακὰ ἐνεργειακὰ συστήματα του Αἰγαίου, τῆς Θράκης καὶ τῆς Κύπρου, Πρακτικά των Επιστημονικῶν Συναντήσεων στὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου 17-18/6/00, στο Πυθαγόρειο τῆς Σάμου 19/8/00 καὶ στὴν Ἀλεξανδρούπολη τῆς Θράκης 1-3/12/00*, Ἰνστιτούτο Ἑλληνικῶν Μύλων, Ἀθῆνα 2006, 105-136

Περιηγητὲς στὴ Μάνη 15ος-19ος αἰώνας : *Περιηγητὲς στὴ Μάνη 15ος-19ος αἰώνας. Μάνη: Πολιτιστικὸ Ὀδοιπορικὸ 1993-1994*, Ἐκθεση Ἱστορικοῦ Ὑλικού, επιμ. Γ. Τόλιας, Ι.

Βιγγοπούλου, Γ. Σαΐτας, Ιστορικό Εθνολογικό Μουσείο Μάνης, Πύργος Κρανάης, Γύθειο, Ιούλιος 1993-Δεκέμβριος 1994, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1993.

Περρωτής, «Άνεμόμυλος Κορώνης» : Έ. Περρωτής, «Άνεμόμυλος στὸν Μπούργο Κορώνης μέσα ἀπὸ ἀνέκδοτες συμβολαιογραφικὲς πράξεις», *Πελοποννησιακά ΛΑ΄* (2018), 713-726.

Πετμεζάς, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ οργάνωση» : Σ. Πετμεζάς, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ οργάνωση ὑπὸ τοὺς Οθωμανοὺς», Ρ. Odorico (ἐπιμ.), *Αναμνήσεις καὶ συμβουλές τοῦ Συναδινού, ἱερέα Σερρών στη Μακεδονία (17ος αἰώνας)*, Association “Pierre Belon” 1996, 481-568.

Πετρίδης, «Περὶ τῶν Στεφανοπούλων» : Αθ. Πετρίδης, «Περὶ τῶν ἐν τῇ Κορσικῇ Στεφανοπούλων», *Πανδώρα* τ. Κ΄ (1870), 430-434 καὶ ΚΒ΄ (1871), 153.

Πετρίδης, «Περὶ τῆς Καρδαμύλης» : Αθ. Πετρίδης, «Περὶ τῆς ἐν τῇ δυτικῇ Μάνη, ἀρχαίας πόλεως Καρδαμύλης», *Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν ΚΑ΄* (1873), αρ.811, 2644-2648.

Πετρίδης, «Περὶ τῆς Γερηνίας» : Αθ. Πετρίδης, «Περὶ τῆς ἐν τῇ Λακωνικῇ ἀρχαίας πόλεως «Γερηνίας» καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν», *Ἀπόλλων*, τεύχ.31, ἔτος Γ΄ (Νοέμβριος 1885), 485-487.

Πετρονώτης, «Ὁ Ἅγιο-Δημήτρης» : Ἀ. Πετρονώτης, «Ὁ Ἅγιο-Δημήτρης τῆς πόλης Σαλαμίνας», *Ἐκκλησίαις στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση I*, Ἀθήνα 1979, 197-208.

Πετρονώτης, «Μανιάτες μάστοροι» : Α. Πετρονώτης, «Μανιάτες μάστοροι. Τοπικὰ οἰκοδομικὰ ἐργαστήρια νεοελληνικῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Πελοπόννησο», *Λακ Σπ 5, Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν*, 7-11 Ὀκτωβρίου 1977, τ. Β', Ἀθήνα 1980, 168-187.

Πετρονώτης, «Ἄγιογράφοι» : Ἀ. Πετρονώτης, «Ἄγιογράφοι καὶ κονισματάδες τῆς Μάνης», *Λακ Σπ 6* (1982), 125-133.

Πετρονώτης, «Ἀρκαδία» : Α. Πετρονώτης, «Ἀρκαδία», *Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* τομ. 4, Ἀθήνα 1990, 181-242.

Πίκουλας, Ὀδικὸ δίκτυο καὶ ἀμυνα : Γ.Α. Πίκουλας, *Ὀδικὸ δίκτυο καὶ ἀμυνα. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο στο Ἄργος καὶ τὴν Ἀρκαδίαν*, Ἀθήνα : Horos 1995.

Πίκουλας, «Τεχνολογία» : Γ.Α. Πίκουλας, «Ἡ τεχνολογία τῆς παραγωγῆς ἐλαιολάδου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀπογράφοντας δεδομένα, ἀπορίες καὶ προβληματισμούς», Α. Πολυμέρου- Καμηλάκη (ἐπιστ. Ὑπεύθ. Ἐκδ.), *Ἡ ἐλιά καὶ τὸ λάδι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερον*, Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου, Ἀθήνα 1-2 Ὀκτωβρίου 1999, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2003, 63-70.

Πίκουλας, «Τεχνολογία παραγωγῆς ἐλαιολάδου» : Γ.Α. Πίκουλας, «Ἡ τεχνολογία τῆς παραγωγῆς ἐλαιολάδου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀποτίμηση γνώσεων», Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη (ἐπιμ.), *Ὡδὴ στὴν Ἑλιά*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΕΛ, Ἀθήνα 2004, 285-293.

Πίκουλας, Ἀρόμοι τοῦ λαδιού : Γ.Α. Πίκουλας, *Ἀρόμοι τοῦ λαδιού στὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια Πελοπόννησο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, ΠΙΟΠ Ἀθήνα 2006.

Πίκουλας, «Ἱστορίες τῆς ἐλιάς» : Γ.Α. Πίκουλας, «Ἱστορίες τῆς ἐλιάς», Ἐλ. Μπενέκη (ἐπ.), *"Ὁ δε τόπος...ἐλαιοφόρος". Ἡ παρουσία τῆς ἐλιάς στὴν Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Ἀθήνα 2007, 16-31.

Πίκουλας, Ὀδικὸ δίκτυο Λακωνικῆς : Γ.Α. Πίκουλας, *Τὸ οδικὸ δίκτυο τῆς Λακωνικῆς*, HOROS, Ἀθήνα 2012.

Πιτσελάς, «Τὰ ληνὰ τοῦ Λεωνιδίου» : Π. Πιτσελάς, «Τὰ ληνὰ τοῦ Λεωνιδίου», *Πρακτικὰ Α΄ Τσακωνικῶν Συνεδρίων, Χρονικὰ τῶν Τσακωνῶν 7* (1986), 193-200.

- Πλαστήρας, Γεωργία** : Γ. Πλαστήρας, *Η γεωργία στην εποχή της τεχνολογίας. Μία σφαιρική θεώρηση της εξέλικτικής της πορείας*, Αθήνα 1970.
- Πλουμίδης, Γεωγραφία** : Γ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία της ιστορίας του νεοελληνικού χώρου*, Αθήνα 1981.
- Πολίτη, Το Σούλι** : Λ. Πολίτη, *Το Σούλι της Ηπείρου. Οι οικισμοί και η ιστορία τους*, Αθήνα 1992.
- Πολίτης, «Οί Ζυγιῶται»**: Ν. Πολίτης, «Οί Ζυγιῶται τῆς Πελοποννήσου», *Λαογραφικά Σύμμεικτα* 1 (1920), 13-141.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες»** : Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *Υπέρεια* 1, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φέραι - Βελεστίνο - Ρήγας»*, Αθήνα 1990, 161-325.
- Πουπάκη, «Ο μύλος»**: Ε. Πουπάκη, «Ο μύλος στην κλασσική αρχαιότητα. Συμβολή στη μελέτη της τυπολογίας και της χρήσης ενός σημαντικού λίθινου σκεύους για αγροτικές εργασίες», *Διαχρονία* 3-4 (1998), 132-174.
- Ράμμου - Μπίκος, «Η Ελλάδα της μελισσοκομίας»**: Α. Ράμμου - Θ. Μπίκος, «Η Ελλάδα της μελισσοκομίας. Τρία χρόνια μελισσοκομικών καταγραφών», *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, Στ΄ Τριήμερο εργασίας, Νικήτη 12-15 Σεπτ. 1996, Αθήνα ΠΤΙ ΕΤΒΑ 2000, 413-435.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Προβιομηχανικοί μύλοι Κύπρου»** : Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Οι παραδοσιακοί προβιομηχανικοί μύλοι της Κύπρου», *Αρχαιολογία* 97 (Δεκέμβριος 2005), 48-54.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Μύλοι της Κύπρου»** : Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση», Μ. Γρυπάρη– Δ. Δαμιανού (επιμ.), *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου. Πρακτικά των επιστημονικών συναντήσεων στη Λευκωσία της Κύπρου 17-18/6/00, στο Πυθαγόρειο της Σάμου 19/8/00 και στην Αλεξανδρούπολη της Θράκης 1-3/12/00*, Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα 2006, 87-99.
- Ροντογιάννης, Ιστορία της Λευκάδας** : Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδας Α΄*, Αθήνα 1980.
- Ρούσκας, Μυλοτόπια** : Γ. Ρούσκας, *Μυλοτόπια, μύλοι και μλωνάδες*, Αθήνα 1999.
- Σαββοπούλου-Κατσίκη, Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική** : Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, *Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στο νομό Γρεβενών. Συμβολή στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική στη δυτική Μακεδονία από τον 15ο έως το 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010.
- Σάθας, «Ειδήσεις περί έμπορίου»** : Κ. Σάθας, «Ειδήσεις τινές περί έμπορίου και φορολογίας έν Έλλάδι επί Τουρκοκρατίας», *Οικονομική Έπιθεώρησις* 6 (1878-79), 432-450.
- Σάθας, Έλληνες στρατιῶται** : Κ. Σάθας, *Έλληνες στρατιῶται έν τῆ Δύσει και άναγέννησις τῆς Έλληνικῆς τακτικῆς*, Άθῆναι 1885, ανατύπ. Καραβίας 1986.
- Σάθας, Έλληνικά άνέκδοτα** : Κ. Σάθας, *Έλληνικά άνέκδοτα περισυναχθέντα και έκδιδόμενα κατ' έγκρισιν τῆς Βουλῆς, έθνικῆ δαπάνη*, τομ.1-2, Άθῆναι 1867.
- Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Έλλάς** : Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Έλλάς. Ιστορικόν δοκίμιον περί τῶν πρὸς άποτίναξιν τοῦ όθωμανικοῦ ζυγοῦ έπαναστάσεων τοῦ έλληνικοῦ έθνους*, Άθῆναι 1869.

Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη: Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τομ. Α΄ και Γ΄, Βενετία 1872.

Σαΐτας, «Οικιστική και αρχιτεκτονική εξέλιξη» : Γ. Σαΐτας, «Μάνη: Οικιστική και αρχιτεκτονική εξέλιξη στους μέσους και νεότερους χρόνους», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 6 (1983), 79-100.

Σαΐτας, «Όχυρες εγκαταστάσεις»: Γ. Σαΐτας, «Όχυρες εγκαταστάσεις Καπεταναίων και Μπέηδων Μάνης», *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ.Γ΄. Νέος Έλληνισμός* (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985), *Πελοποννησιακά-Παράρτημα* 13, Αθήνα 1987-1988, 519-541, πιν.31-60.

Σαΐτας, Μάνη : Γ. Σαΐτας, *Μάνη. Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1992.

Σαΐτας, «Η χαρτογράφηση της Μάνης» : Γ. Σαΐτας, «Η χαρτογράφηση της Μάνης από τη Γαλλική Αποστολή στο Μορια (1829-1832)», Σαΐτας (επιμ.), *Μάνη: Μαρτυρίες για τον χώρο*, 353-381.

Σαΐτας (επιμ.), Μάνη: μαρτυρίες για τον χώρο: Γ. Σαΐτας (επιμ.), *Μάνη: μαρτυρίες για τον χώρο και την κοινωνία: Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15ος-19ος αιώνας*, Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένα Αρεόπολης 4-7 Νοεμβρίου 1993, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1996.

Σαΐτας (επιμ.), Το έργο : Γ. Σαΐτας (επιμ.), *Το έργο της γαλλικής επιστημονικής αποστολής του Μοριά 1829-1838*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2017.

Σακελλαρίου, «Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Δύση»: Ελ. Σακελλαρίου, «Τα μοναστήρια στη μεσαιωνική Δύση. Οι σχέσεις τους με την πολιτική και την οικονομία (8ος-11ος αιώνας)», στο Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, 1-30.

Σακελλαρίου, Πελοπόννησος : Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 2012.

Σαρρής, Οσμανική πραγματικότητα : Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, τομ.ΙΙ, Αθήνα 1990.

Σαρρής, Προεπαναστατική Ελλάδα : Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος, από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη του Μοραΐτη*, Αθήνα 1993.

Σιακωτός, «Γραπτές μαρτυρίες» : Β. Σιακωτός, «Γραπτές μαρτυρίες για προβιομηχανικές υδροκίνητες εγκαταστάσεις στην Αρκαδία», *Τεχνολογία* 10-11 (2001), 43-45.

Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, Νερόμυλοι Θεσσαλονίκης : Χ. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, *Νερόμυλοι βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων στην περίξ της Θεσσαλονίκης περιοχή*, Διδ. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2014.

Σιμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες : Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τομ.Α΄, Αθήνα 1972.

Σκάγκος, «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία»: Ν. Σκάγκος, «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους», Η. Αναγνωστάκης(επιμ.), *Μονεμβάσιος Οίνος - Μονοβασία - Malvasia*, IBE/EIE - *Οΐνον Ιστορῶ* V, Αθήνα 2008, 223-258.

Σκάγκου, «Ληνοί Μονεμβασίας»: Γ. Σκάγκου, «Ληνοί στην περιοχή της Μονεμβασίας», Η. Αναγνωστάκης (επιμ.), *Μονεμβάσιος οίνος - Μονοβασία - Malvasia*, IBE/EIE - *Οΐνον Ιστορῶ* V, Αθήνα 2008, 309-319.

- Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά» :** Στ. Σκοπετέας, «Έγγραφα ιδιωτικά ἐκ δυτ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547-1830», *Ἐπετηρὶς Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 3 (1950), 60-115.
- Σκοπετέας, «Ἀρδούβιστα»:** Στ. Σκοπετέας, «Ἀρδούβιστα ἢ Ἀνδρούβιστα», *Εφημ. Ἡχὴ τῆς Μεσσηνίας*, φυλλ. 55-57 (1950).
- Σκοπετέας, «Διαθῆκαι»:** Στ. Σκοπετέας, «Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δυτικῆς Μάνης», *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 6 (1955), 100-121.
- Σκουβαράς, Ὀλυμπιώτισσα :** Ε. Σκουβαράς, *Ὀλυμπιώτισσα*, Ακαδημία Αθηνῶν, Αθήνα 1967.
- Slot, «Συμφωνητικόν» :** Β.Ι. Slot, «Συμφωνητικὸν πωλήσεως ἐλαιολάδου Μάνης», *Λακ Σπ* 8 (1986), 266-270.
- Σοφιανός, «Μονὴ Παναγίας Λυκουσάδος» :** Δ. Σοφιανός, «Τὰ ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδος τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας παλαιὰ βυζαντινὰ (ιγ΄ και ιδ΄ αι.) ἔγγραφα (χρυσόβουλλα κ.ά.). Διπλωματικὴ ἔκδοση», *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006), 479-528.
- Στάππας, Ἡ Λακωνία :** Κ. Στάππας, *Ἡ Λακωνία κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν Ἐνετοκρατίαν 1460-1821*, Αθήνα 1993.
- Στράβων, Γεωγραφικά :** Α. Κοραῆς (εκδ.), *Στράβωνος Γεωγραφικῶν Βιβλία ἑπτακαίδέκα*, Παρίσι 1817.
- Sugar, Ἡ νοτιοανατολικὴ Ευρώπη :** Ρ. Sugar, *Ἡ νοτιοανατολικὴ Ευρώπη κάτω ἀπὸ τὴν οθωμανικὴ κυριαρχία (1354-1804)*, τομ.Α, Αθήνα 1994.
- Σφηκόπουλος, Μεσαιωνικὰ κάστρα :** Ιω. Σφηκόπουλος, *Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ*, Αθήναι 1968.
- Σφραντζῆς, Βραχὺ Χρονικὸ :** Γεώργιος Σφραντζῆς, *Βραχὺ Χρονικὸ*, (εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια Δήμητρα Μονιού), Αθήνα 2006.
- Σωτηρίου, «Μονὴ Φανερωμένης»:** Γ. Σωτηρίου, «Ἡ ἐν Σαλαμῖνι Μονὴ τῆς Φανερωμένης», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 109-138.
- Σωτηρίου, Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία:** Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Α΄. Χριστιανικὰ κοιμητήρια, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Αθήναι 1942.
- Σωτηρίου, «Καθολικὸν Μονῆς Πετράκη» :** Μ. Σωτηρίου, «Το καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν», *ΔΧΑΕ* περ.Δ΄, τομ. Β΄ (1960-61), 101-129.
- Ταβουλαρέας, Σαμουήλι - Βαϊδενίτσα :** Γ. Ταβουλαρέας, *Σαμουήλι - Βαϊδενίτσα*, Δύο ἱστορικὰ μοναστήρια στὴ Σαϊδὼνα τῆς Δυτικῆς Μάνης, Καλαμάτα 1970.
- Ταρασουλέας, Ἀνδρούβιστα :** Αθ. Ταρασουλέας, *Ἀνδρούβιστα. Δυτικὴ Μάνη. Ελιά, Δάσος, Νερό*, Αθήνα 2008.
- Τοδορόν, Ἡ Βαλκανικὴ πόλη :** Ν. Τοδορόν, *Ἡ Βαλκανικὴ πόλη, 15ος-19ος αἰώνας. Κοινωνικο-οικονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη*, τομ.1, Αθήνα 1986.
- Topping, «Ἡ παραγωγὴ ἐλαιολάδου»:** Ρ. Topping, «Ἡ παραγωγὴ ἐλαιολάδου στὴ βενετικὴ Μεσσηνία», *Μεσσηνιακὰ Γράμματα* 3 (1981), 33-39.
- Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως :** Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, εκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940.
- Τρωιάνος - Δημακοπούλου, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία :** Σ.Ν. Τρωιάνος - Χ. Δημακοπούλου, *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία. Οἱ σχέσεις τους κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα (1833-1852)*, Αθήνα - Κομοτηνὴ 1999.

- Τσελεμπί, Οδοιπορικό** : Εβλιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671), Πελοπόννησος - Νησιά Ιονίου - Κρήτη - Κυκλάδες Νησιά Ανατολικού Αιγαίου* (εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Δ. Λούπης), Αθήνα 2019.
- Τσελίκας, «Μεταφράσεις»:** Άγ. Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* ΙΕ' (1982-4), 127-152.
- Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικών Έκθέσεων»:** Άγ. Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικών Έκθέσεων περί Πελοποννήσου, Β'2. Η έκθεση του συνδίκου καταστιχωτή Μαρίνου Μικιέλ», *Πελοποννησιακά* ΙΖ' (1989), 141-171.
- Τσιγκνάκης, «Ανάμεσα στους Τούρκους και τους Βενετούς»:** Κ. Τσιγκνάκης, «Ανάμεσα στους Τούρκους και τους Βενετούς. Η περιοχή των Μεγάρων στα τέλη του 17ου - αρχές του 18ου αιώνα», *Οἶνον Ἱστορῶ Π. Μεγαρίς. Η αμπελοοινική της ιστορία*, Κτήμα Εύχαρις, Αθήνα 2002, 85-101.
- Τσιρπανλής, «Οι Μανιάτες τῆς Τοσκάνης»:** Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Οι Μανιάτες τῆς Τοσκάνης καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Τάραντα», *Λακ Σπ* 4 (1979), 105-159.
- Τσοποτός, Γῆ καὶ γεωργοί** : Δ.Κ. Τσοποτός, *Γῆ καὶ γεωργοί τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθῆναι 2017.
- Τσουντας, «Τάφος θολωτός»:** Χρ. Τσουντας, «Τάφος θολωτός ἐν Κάμπῳ», *ΑΕ* (1891), 189-191.
- Φαρδύς, Ὑψη καὶ σκαρίφημα** : Ν.Β. Φαρδύς, *Ὑψη καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ Ἑλληνικῆς ἀποικίας*, Ἀθῆναι 1888.
- Φιλήμων, Ἱστορικὸν Δοκίμιον** : Ἰω. Φιλήμων, *Ἱστορικὸν Δοκίμιον περὶ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τομ. Α' (Ἀθῆναι 1856) καὶ τομ. Γ', (Ἀθῆναι 1860).
- Φιλήντας, Γλωσσογνωσία** : Μ. Φιλήντας, *Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία Ἑλληνική*, τομ.3, Ἀθῆναι 1924, ἀνάτυπ. Μπάϊρον 1984.
- Φιλιππίδης - Κωνσταντάς, Γεωγραφία νεωτερική** : Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική, περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1988.
- Φουρίκης, «Παρατηρήσεις εἰς τὰ τοπωνύμια»** : Π.Α. Φουρίκης, «Παρατηρήσεις εἰς τα τοπωνύμια τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως. Μάνη - Θέσις - Κάστρα - Ὄνομα», *Ἀθηνᾶ* 40 (1928), 27-59.
- Φουτάκης, Μεθώνη** : Π. Φουτάκης, *Ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Ἱστορία. Ἡ Βενετία καὶ ἡ Εξουσία*, Αθήνα 2017.
- Φραντζής, Ἐπιτομή** : Ἄμβρ. Φραντζής, *Ἐπιτομή τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τ. 4, Ἀθῆναι 1841.
- Χαριτάκης, «Ἡ Τουρκία»:** Γ. Χαριτάκης, «Ἡ Τουρκία εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἸΘ' αἰῶνος ὑπὸ Ἀ. Φαλίδα», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 6 (1931), 32-74.
- Χασιώτης, Μελισσηνοί** : Ι. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοί (Μελισσοῦργοί), 16ος-17ος αἰῶνας*, Θεσσαλονίκη 1966.
- Χασιώτης, «Ἑλληνικοὶ ἐποικισμοί»:** Ι. Χασιώτης, «Ἑλληνικοὶ ἐποικισμοὶ στὸ Βασίλειο τῆς Νεάπολης κατὰ τὸν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα», *Ἑλληνικά* 22 (1969), 116-162.
- Χατζησάββας, Ἡ ελιά καὶ τὸ λάδι** : Σ. Χατζησάββας, *Ἡ ελιά καὶ τὸ λάδι στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ κόσμος*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2008.
- Χιώτης, «Ἐκθεσις Domenico Gritti»:** Π. Χιώτης, «Ἐκθεσις Domenico Gritti 1692», *Φιλίστωρ* 2 (1861), 219-230.

Χουλιάρκης, Γεωγραφική εξέλιξις : Μ. Χουλιάρκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971*, τομ.1α,β - 3, Ἀθήναι 1973-1976.

Χριστοφίδου, «Οχυρωμένη μανιάτικη κατοικία»: Α. Χριστοφίδου, «Συμβολή στη μελέτη της οχυρωμένης μανιάτικης κατοικίας. Δύο πύργοι κι ένα πυργόσπιτο στην Καρδαμύλη της Μεσσηνιακῆς Μάνης», *Αναστήλωση-Στερέωση-Προστασία μνημείων και συνόλων*, Τεχνική περιοδική έκδοση ΥΠΠΟ, Ἀθήνα 1984, 235-259.

Χριστοφίδου, «Μεταβυζαντινὴ Μάνη»: Α. Χριστοφίδου, «Μεταβυζαντινὴ Μάνη. Οικονομία και ἐμπόριο. Στοιχεῖα ἀπὸ ἓνα ἀκιδογράφημα σε ἐκκλησία τῆς Μεσσηνιακῆς Καστάνιας», *15^ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Ἀθήνα 12-14 Μαΐου 1995*, Ἀθήνα 1995, 83-84.

Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο» : Α. Χριστοφίδου, «Το μανιάτικο τοπίο με τα μάτια τῶν περιηγητῶν», Σαΐτας (ἐπιμ.), *Μάνη: Μαρτυρίες για τον χῶρο*, 72-89.

Χριστοφίδου, «Οχυρωμένα Συγκροτήματα»: Ἀθ. Χριστοφίδου, «Οχυρωμένα Συγκροτήματα Καπετάνιων: Το παράδειγμα τῶν Τρουπάκηδων-Μούρτζινων», *Μανιάτικοί Οικισμοί*, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, ΥΠΠΟ, Ἀθήνα 2004, 162-172.

Χρυσομάλλης, «Δύο μοναστήρια»: Α. Χρυσομάλλης, «Δύο ἱστορικὰ μοναστήρια, Στριτισίου (Καράβελη) και Φανερωμένης στὸ Πετροβούνι τῆς Δυτικῆς Μάνης», *Ἰθώμη ΣΤ΄, κα΄-κβ΄ (1973-1977)*, 46/828 - 48/830.

Χρυσομάλλης, Δύο ἱστορικὰ μοναστήρια : Α. Χρυσομάλλης, *Δύο ἱστορικὰ μοναστήρια, Στριτισίου (Καράβελη) και Φανερωμένης στὸ Πετροβούνι τῆς Δυτικῆς Μάνης*, Καλαμάτα 1979.

Χρυσόστομος Μεσσηνίας, «Παῖσιος»: Χρυσόστομος Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «Ὁ Μητροπολίτης Εὐρίπου Παῖσιος (1753-1757) », *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967), 9-15.

Χώρας, «Ἡ Ἁγία Μονή» : Γ. Χώρας, «Ἡ Ἁγία Μονή», *Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ και πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου και Ἄργους*, Ἀθήναι 1975.

Χώρας, «Μετόχια Παναγίου Τάφου»: Γεώργιος Ἀθ. Χώρας ἀρχιμανδρίτης, «Πελοποννησιακὰ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου», *Εἰκοσιπενταετηρὶς ἀρχιερατείας τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων κ.κ. Διοδώρου Α΄*, Ἱεροσόλυμα 1988, 152-198.

Χώρας, Μονὴ Παναγίας Ἀνδρουπεβίτισης : Γεώργιος Ἀθ. Χώρας ἀρχιμανδρίτης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς μονῆς Παναγίας Ἀνδρουπεβίτισης Κάμπου - Ἀβίας Μεσσηνίας*, Ἀθήνα 2002.

Ψαράς, Ο θεσμός τῆς πολιτοφυλακῆς : Ἰω. Ψαράς, *Ο θεσμός τῆς πολιτοφυλακῆς στις βενετικὲς κτήσεις του ἐλληνικοῦ χῶρου (16ος-18ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1988.

Ψιμούλη, Σούλι και Σουλιώτες : Β. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Ἀθήνα 1998.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

Actes de Kutlumus : P. Lemerle (ed.), *Actes de Kutlumus*, Archives de l' Athos, Παρίσι 1946.

Actes de Xèropotamou : J. Bompaire (ed.), *Actes de Xèropotamou*, Archives de l' Athos, Παρίσι 1964.

- Actes de Dionysiou* : N. Oikonomides (ed.), *Actes de Dionysiou*, Archives de l' Athos, Παρίσι 1968.
- Actes de Lavra I-IV* : P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (eds.), *Actes de Lavra*, Archives de l' Athos, 4 τόμοι, Παρίσι 1970-1982.
- Actes d' Esphigménou* : J. Lefort (ed.), *Actes d' Esphigménou*, Archives de l' Athos, Παρίσι 1973.
- Actes de Chilandar* : L. Petit, *Actes de Chilandar* [VizVrem 17 (1911)], Archives de l' Athos, ανατύπωση Amsterdam 1975.
- Actes de Docheiariou* : N. Oikonomides (ed.), *Actes de Docheiariou*, Archives de l' Athos, Παρίσι 1984.
- Actes d' Iviron I-IV* : J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou (eds.), *Actes d' Iviron*, 4 τόμοι, Archives de l' Athos, Παρίσι 1985-1995.
- Actes de Xénophon* : Papachryssanthou (ed.), *Actes de Xénophon*, Archives de l' Athos, Παρίσι 1986.
- Ahrweiler-Glykatzi**, «**Une inscription**»: H. Ahrweiler-Glykatzi, «Une inscription méconnue sur les Mélingues du Taygète», *BCH* 86 (1962), 1-10.
- Aldenhoven**, *Itinéraire* : F. Aldenhoven, *Itinéraire descriptif de l' Attique e du Péloponnèse*, Αθήνα 1841.
- Alexander**, *Ottoman Kanunnames*: J. C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500- circa 1600*, Αθήνα 1985.
- Alexander**, «**The Lord Giveth**»: J. C. Alexander (Alexandropoulos), «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1997, 149-151.
- Alexandre-Bidon (ed.)**, *Le pressoir mystique* : D. Alexandre-Bidon (ed.), *Le pressoir mystique. Actes du colloque de Recloses, 27 mai 1989*, Paris 1990.
- Allen**, «**The Fields and Orchards of Mani**» : P.S. Allen, «Finding Meaning in Modifications of the Environment; the Fields and Orchards of Mani», P.N. Kardulias - M.T. Shutes (eds.), *Aegean Strategies: Studies of Culture and Environment on the European Fringe*, Maryland-Oxford 1997, 259-269.
- Amantos**, *Die Suffixe* : K. Amantos, *Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen*, Μόναχο 1903.
- Amouretti**, *Le pain et l' huile* : M. C. Amouretti, *Le pain et l' huile dans la Grèce antique. De l' araire au moulin*, Παρίσι 1986.
- Amouretti**, «**Oléiculture et viticulture**»: M. C. Amouretti, «Oléiculture et viticulture dans la Grèce antique. Agriculture in Ancient Greece», B. Wells (ed.), *Proceedings of the 7th Int. Symposium at the Swedish Inst. At Athens, 16-17.5.1990*, Stockholm 1992, 77-86.
- Anderson**, «**Trampling the crop**» : P. L. Anderson, «Trampling the crop with animals», στο Van Gijn - Whittaker - Anderson (eds.), *Exploring Diversity*, 138-140.
- Andrews**, *Castles* : K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953.
- Andromedas**, *The Maniot community type* : J. Andromedas, *The Inner Maniot community type. A study of the local community's changing articulation with society*, PhD, Columbia University, New York 1962.

Anoyatis-Pele, *Connaissance* : D. Anoyatis-Pele, *Connaissance de la population et des productions de la Moree a travers un manuscrit anonyme de la fin du XVIIIe siecle*, Athenes 1987.

Arthur, «Rotary hand-querns»: P. Arthur, «Rotary hand-querns in volcanic stone in the medieval Mediterranean», D. Williams - D. Peacock (eds.), *Bread for the People; The Archaeology of Mills and Milling*, Rome 2011, 205-208.

Ashburner, «The Farmer's Law»: W. Ashburner, «The Farmer's Law», *JHS* 30 (1910), 85-108.

Ashburner, «Law» : Ashburner, «The Farmer's Law», *JHS* 32 (1912), 68-95.

Ataman, «Threshing sledges»: K. Ataman, «Threshing sledges and archaeology», *Prehistoire de l' Agriculture: Nouvelles Approches Experimentales et Ethnographiques*. Monographie du CRA No.6 (edited by P.C. Anderson), Paris: Centre Nationale de la Recherche Scientifique 1992, 305-319.

Atasoy - Raby, *Iznik* : N. Atasoy - J. Raby, *Iznik. The Pottery of Ottoman Turkey*, Λονδίνο 1989.

Avner, «Settlement and agriculture» : U. Avner, «Settlement, agriculture, and paleoclimate in 'Unda Valley', southern Negev Desert, 6th-3rd millennia BC», A.S. Issar, N. Brown (dir.), *Water, environment, and society in times of climate change*, Kluwer Academic Publishers 1998, 147-202.

Bakhuizen, «Velouchovo» : S.C. Bakhuizen, «Velouchovo-Kallipolis 1993», *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 2 (1994), 26-28.

Balta, *L' Eubée* : E. Balta, *L' Eubée a la fin du XVe siècle. Economie et population. Les registres de l' année 1474*, Αθήνα 1989.

Balta, «Settlements and population»: E. Balta, «Settlements and population in the Morea in 1645», *Osmanli Araştırmaları XXIV* (Istanbul 2004), 53-63.

Bekker (ed.), *Laonici Chalcocondylae* : I. Bekker (ed.), Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν* = Laonici Chalcocondylae, *Historiarum de Origine de Rebus Gestis Turcorum*, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Βόννη 1834.

Bekker (ed.), *Nicetae Choniatae Historia* : I. Bekker (ed.), *Nicetae Choniatae Historia*, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) Βόννη 1835.

Bekker (ed.), *Georgii Pachymeri*: I. Bekker (ed.), *Georgii Pachymeri, De Michaelo Paleologo* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Βόννη 1835.

Bekker (ed.), *Georgius Phrantzes* : I. Bekker (ed.), *Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, (Corpus Scriptorum Historiae byzantinae), Βόννη 1838.

Bekker (ed.), *Porphyrogenitus De administrando* : I. Bekker (ed.), Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* = *Constantine VII Porphyrogenitus, De thematibus et de administrando imperio*, (Corpus Scriptorum Historiae byzantinae), Βόννη 1840.

Bekker (ed.), *Attalioetae Historia* : I. Bekker (ed.), *Michaelis Attalioetae Historia*, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) Βόννη 1853.

Berger De Xivrey, «Mémoire»: J. Berger De Xivrey, «Mémoire sur une tentative d' insurrection, organisée dans le Magne, de 1612 à 1619 au nom du duc de Nevers», *Bibliothèque de l' Ecole des Chartes* 2 (Παρίσι 1841), 532-553.

- Berti, «Pisa»:** G. Berti, «Pisa città mediteranea. La testimonianza delle ceramiche importate ed esportate», M. Tangheroni (ed.), *Pisa e il Mediterraneo: uomini, merci, idée dagli Etruschi ai Medici*, Μιλάνο 2003, 169-173.
- Berti - Tongiorgi, *I bacini ceramici*** : G. Berti - L. Tongiorgi, *I bacini ceramici delle chiese di Pisa* (Quaderni di Cultura Materilae 3), Rome 1981.
- Besnier, *Lexique*** : M. Besnier, *Lexique de Géographie Ancienne*, Παρίσι 1914.
- Bintliff, «The Greek countryside»** : J. Bintliff, «The history of the Greek countryside: As the wave breaks, prospects for future research», P. Doukellis - L. Mendoni (eds), *Structures Rurales et Sociétés Antiques* (Annales Littéraires de l' Université de Besançon 508), Besançon 1994, 6–15.
- Bintliff, «The Byzantine countryside»** : J. Bintliff, «Reconstructing the Byzantine countryside: New approaches from quantitative landscape archaeology», H. Belke *et al.* (eds), *Byzanz als Raum: Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes in Mittelalter* , Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften 2000, 37–63.
- Bintliff, «Contribution»** : J. Bintliff, «The contribution of regional surface survey to Byzantine landscape history in Greece», J. Poblome (ed.), *Exempli Gratia. Sagalassos, Marc Waelkens and Interdisciplinary Archaeology*, Leuven 2013, 127–139.
- Blanc, *Géographie*** : A. Blanc, *Géographie des Balkans*, Παρίσι 1971.
- Blom, *The Windmills*** : L. H. Blom, *The Windmills of the Greek Islands*, TIMS Bibliotheca Molinologica, Nederlands 1999.
- Blouet, *Expédition scientifique de Morée*** : Guillaume-Abel Blouet, *Expédition scientifique de Morée, Ordonnée par le Gouvernement français: Architecture*, τομ.1-3, Παρίσι 1831-1838.
- Bon, *Le Péloponnèse byzantin*** : A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204*, Παρίσι 1951.
- Bon, «Eglises byzantines»** : A. Bon, «Eglises byzantines de Kalamata», *Actes du VI Congrès International d' Etudes byzantines*, τ. II, Paris 1951, 35-50.
- Bon, *La Morée Franque*** : A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d' Achaïe (1204-1430)*, Παρίσι 1969.
- Bordaz, «The Threshing Sledge»** : J. Bordaz, «The Threshing Sledge», *Natural History* 74/4 (1965), 26-29.
- Bordaz, «Flint Flaking»** : J. Bordaz, «Flint Flaking in Turkey», *Natural History* 78/2 (1969), 73-77.
- Bory de Saint Vincent, *Relation*** : M. Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée, τομ.1. Relation*, Παρίσι 1836.
- Bory de Saint-Vincent, *Géographie*** : M. Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée, τομ.2α. Géographie*, Παρίσι 1834.
- Brown, *Society and the Holy*** : P. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, Μπέρκλεϊ 1989 (ελλ. μετ. *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Αλ. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000).
- Brun, «L' énergie hydraulique»** : J.P. Brun, «L' énergie hydraulique durant l' empire Romain: quell impact sur l' économie agricole», E. Lo Cascio (ed.), *Innovazione tecnina e*

progresso economico nel mondo romana. Atti degli Incontri capresi di storia dell' economia antica, Bari 2003, 101-130.

Buchon, *Recherches et matériaux* : J.A.C. Buchon, *Recherches et matériaux pour en servir à un histoire de la domination française aux XIIIe, XIVE et XVe siècles*, τομ. I, Παρίσι 1840.

Buchon, *Nouvelles recherches* : J.A.C. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies à la suite de la quatrième croisade*, τομ.1α, Παρίσι 1843.

Buchon, *Recherches historiques* : J.A.C. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies. Le livre de la conquest de la prince de la Morée*, τομ.Ι, Παρίσι 1845.

Bursian, *Geographie* : C. Bursian, *Geographie von Griechenland II: Peloponnesos und Inseln*, Leipzig 1868-72.

Byzantine Monastic Foundation Documents: J. Thomas - A. Constantinides-Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents. A complete translation of the surviving founder's Typika and Testaments*, Washington 2002 [Dumbarton Oaks Studies 35].

Callinicis, *De vita S. Hypatii* : Callinicis, *De vita S. Hypatii liber*, Ediderunt Seminarium philologorum Bonnensis sodales, Lipsiae : B.G. Teubner 1895.

Calvert, «Windmills of Lasithi» : N.G. Calvert, «The mono-kairos windmills of Lasithi», *BSA* 70(1975), 49-57.

Carile, *La rendita feudale* : A. Carile, *La rendita feudale nella Morea latina del XIV secolo*, Μπολόνια 1974.

Castela, *Le saint voyage* : Henry Castela, *Le saint voyage de Hierusalem et Mont Sinay fait en l' an du Grand Jubilé 1600*, Paris 1612.

Castellan, *Lettres* : A.L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les iles*, Παρίσι 1808.

Cavanaugh - Crouwel - Catling - Shipley, *Continuity and Change* : W. Cavanaugh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley, *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey*, vol.2. *Archaeological Data*, BSA Supplementary Volume 27, London 1996.

Çelebi, *Seyâhatnâmesi* : Zuhuri Danlman (ed.), *Evlîyâ Çelebi, Seyâhatnâmesi*, τομ.12, Istanbul 1971.

Ciriacono, *Olio ed Edrei* : S. Ciriacono, *Olio ed Edrei nella Repubblica Veneta del Settecento*, Βενετία 1975.

Ciriacono, «L' olio a Venezia»: S. Ciriacono, «L' olio a Venezia in età moderna. I consumi alimentari e gli altri usi», S. Cavaciocchi (ed.), *Alimentazione e Nutrizione. Secc. XIII-XVIII*, Firenze 1997, 301-312.

Clark, «Gathering» : M. Clark, «Gathering in the Southern Argolid: a subsistence sub-system in a Greek agricultural community», M. Dimen - E. Friedl (eds), *Regional variation in modern Greece and Cyprus: toward a perspective on the ethnography of Greece* (Annales of the New York Academy of Sciences, vol.268), New York 1976, 251-264.

Cockerell, *Travels* : C.R. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant 1810-1817*, Λονδίνο 1903.

Columella, *De Re Rustica IX* : Columella, Lucius Junius Moderatus, *On Agriculture*, Volume 2, E.S. Forster. Edward H. Heffner (trans.), Λονδίνο, Harvard University, 1954.

- Comet, *Le paysan et son outil*** : G. Comet, *Le paysan et son outil, essai d'histoire technique de cereals*, Collection de l'École française de Rome 165, 1992.
- Coronelli, *Memorie Istoriografiche*** : P.M. Coronelli, *Memorie Istoriografiche delli Regni della Morea e Negreponete e luoghi adiacenti...*, Venezia 1686.
- Coumbaraki - Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia*** : N. Coumbaraki - Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenta*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Crane, «Wall hives»**: E. Crane, «Wall hives and wall beekeeping», *Bee World* 79 (1), 11-22.
- Crow et al., «Landscapes of Naxos»** : J. Crow et al., «Characterizing the Historic Landscapes of Naxos», *JMA* 24/1 (2011), 111-137.
- Darkó (ed.), *Chalcocandylae***: E. Darkó (ed.), *Laonici Chalcocandylae, Historiarum Demonstratziones*, Budapest, Academia Litterarum Hungaricae, τομ.Ι: 1922, τομ.ΙΙ.1: 1923, τομ.ΙΙ.2: 1927.
- Decker, «Mills»** : M. Decker, «Mills and Milling Technology», E. Jeffreys - J.F. Haldon - R. Cormack (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press 2008, 402-403.
- De La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle*** : De La Guilletière Guillet, *Athènes ancienne et nouvelle et l'etat présent de l'Empire des Turks*, Παρίσι 1675.
- De La Guilletière, *Lacédémone ancienne et nouvelle***: De La Guilletière Guillet, *Lacedemone ancienne et nouvelle*, τομ. 1-2, Παρίσι 1676.
- Delatte, *Les portulans*** : A. Delatte, *Les portulans Greck*, Παρίσι 1947.
- Deliyanni-Doris, «Ajos Nikolaos in Zarnata»**: H. Deliyanni-Doris, «Die Wandmalereien des 15. Jahrhunderts in Ajos Nikolaos in Zarnata», *Festschrift für Klaus Wessel zum 70. Geburtstag in memoriam (herausgegeben von M. Restle)*, München 1988, 59-85.
- Diler - Şenol - Audinoğlu (eds.), *Oil and Wine Production*** : A. Diler - K. Şenol - Üm. Audinoğlu (eds.), *Olive Oil and Wine Production in Eastern Mediterranean during Antiquity, International Symposium proceedings 17-19 November 2011 Urla Turkey*, Izmir 2015.
- Dmitrievskij, *Typika*** : A. Dmitrievskij, *Typika*, Κίεβο 1895.
- Dölger (ed.), *Schatzkammern*** : F. Dölger (ed.), *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948.
- Donald, *Byzantium and Venice*** : N.M. Donald, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural relations*, Cambridge, New York 1988.
- Downing, *The military revolution*** : B. Downing, *The military revolution and political change: origins of democracy and autocracy in early modern Europe*, Princeton University Press 1992.
- Drachmann, *Oil Mills and Presses*** : A.G. Drachmann, *Ancient Oil Mills and Presses*, Κοπεγχάγη 1932 (Archaeologisk-Kunsthistoriske Meddelelser I, 1).
- Eliopoulou-Rogan, *Mani*** : D. Eliopoulou-Rogan, *Mani*, Αθήνα 1973.
- Erman - Ranke, *La Civilisation Egyptienne*** : A. Erman - H. Ranke, *La Civilisation Egyptienne*, Payot, Paris 1980.
- Expédition Scientifique de Morée*** : *Expédition Scientifique de Morée. Section des Sciences physiques*, F.G. Levrault (ed.), 6 τόμοι, Παρίσι- Στρασβούργο 1832-36. (Bory de

Saint-Vincent, τομ.1. *Relation* και τομ. 2α. *Géographie*. Puillon de Boblaye et Theodore Virlet, τομ.2β. *Geologie*, Παρίσι 1833. M. Isidore Geoffroy Saint-Hilaire, τομ.3α. *Zoologie*, Παρίσι 1833. MM. Fauché, A. Brongniart, Chaubard et Bory de Saint-Vincent, τομ.3β. *Botanique*, Παρίσι 1832. M.E. Puillon Boblaye, τομ. 4. *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Παρίσι 1836).

Finlay, A history of Greece : G. Finlay, *A history of Greece from its conquest by the Romans to the present time B.C. 146 to A.D. 1864*, τομ.5, Λονδίνο 1877.

Forbes, Meaning and Identity : H. Forbes, *Meaning and Identity in a Greek Landscape: An archaeological Ethnography*, New York: Cambridge University Press 2007.

Forbes - Koster, «Fire, axe, and plow» : H.A. Forbes - H.A. Koster, «Fire, axe, and plow: human influence on local plant communities in the southern Argolid», *Annals of the New York Academy of Sciences* 268 (1976), 109-126.

Forster, «Kardamyle»: S.E. Forster, «South-Western Laconia. Kardamyle», *BSA* 1903-1904, 158-189.

Fortis, Viaggio : Ab. A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, v.II, Alvisi 1774.

Fox, «Dhoukani Production» : W.A. Fox, «Dhoukani Flake Blade Production in Cyprus», *Lithic Technology* 13/2 (1984), 62-67.

Foxhall, «Oil Extraction»: L. Foxhall, «Oil Extraction and Processing Equipment in Classical Greece», M.C. Amouretti - J.P. Brun (eds.), *La production du vin et l'huile en Méditerranée*, Actes du Symposium International, Aix-en-Provence et Toulon, 20-22.11.1991, *BCH Suppl.* 26 (1993), 183-200.

Frankel, «The Trapetum»: R. Frankel, «The Trapetum and the Mola Olearia», M.C. Amouretti - J.P. Brun (eds.), *La production du vin et l'huile en Méditerranée*, Actes du Symposium International, Aix-en-Provence et Toulon, 20-22.11.1991, *BCH Suppl.* 26 (1993), 477-481.

Frankel, «Presses» :R. Frankel, «Presses for Oil and Wine in the Southern Levant in the Byzantine Period», *DOP* 51 (1997), 73-84.

Frankel, Wine and Oil Production : R. Frankel, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*, JSOT/ASOR Monograph Series 10, Sheffield Academic Press 1999.

Frantz, «Turkish Pottery»: A. Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», *Hesperia* 11 (1942), 1-28.

Gabriel, La Cité de Rhodes : A. Gabriel, *La Cité de Rhodes, MCCCX-MDXXII: Topographie, Architecture Militaire*, Paris 1921.

Gallotta, «Venise et l' Empire Ottoman» : A. Gallotta, «Venise et l' Empire Ottoman, de la Paix du 25 janvier 1479 à la mort de Mahomet II, 3 mai 1481», *Revue de l' Occident Musulman et de la Méditerranée* 39 (1985), Les Ottomans en Méditerranée, 113-130.

Garidis, Le Jugement Dernier : M. Garidis, *Études sur le Jugement Dernier Post-Byzantin du XVe à la fin di XIXe siècle: Iconographie - Esthétique*, Thessalonike 1985.

Geanakoplos, Michael Palaeologus : D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard University Press 1959.

Gell, Itinerary of the Morea : W. Gell, *Itinerary of the Morea: being a Description of the Routes of that Peninsula*, Λονδίνο 1817.

- Gell, Narrative** : W. Gell, *Narrative of a Journey in the Morea*, Λονδίνο, Longman 1823.
- Georgacas, «Melingi and Ezeritae»** : D. J. Georgacas, «The mediaeval names Melingi and Ezeritae of Slavic group the Peloponnesus», *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950), 301-327.
- Germanidou, «Watermills»** : S. Germanidou, «Watermills in Byzantine Greece (Fifth-Twelfth Centuries). A Preliminary Approach to the Archaeology of Byzantine Hydraulic Milling Technology», *Byzantion* 84 (2014), 185-201 .
- Germanidou, «Watermills in Textual Tradition»** : S. Germanidou, «Watermills in Byzantine Textual Tradition (4th-12th centuries) », E. Moutafov, J. Erdeljan (eds.), *Texts Inscriptions Images Art Readings*, vol 1: *Old Art*, 2016, 159-171.
- Germanidou, «Agios Nikon»** : S. Germanidou, «Mapping Agro-Pastoral Infrastructure in the Post-Medieval Landscape of Maniot Settlements: The Case-Study of Agios Nikon (ex. Poliana), Messenia», *JGA* 3 (2018), 359-404.
- Gerola, Monumenti Veneti** : G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, vol. II, Βενετία 1908.
- Gerstel, Rural Lives** : S. Gerstel, *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium. Art, Archaeology and Ethnography*, Los Angeles 2015.
- Goffman, «The maktû' system»**: D. Goffman, «The maktû' system and the Jewish community of sixteenth century Safed: a study of two documents from the ottoman archives», *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982), 81-90.
- Grasset de Saint-Sauveur, Voyage**: Andre Grasset de Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant vénitienes du Levant*, 1-3, Παρίσι 1801-1802.
- Greene, «Technology»**: K. Greene, «Technology and innovation in context: the Roman background to medieval and later developments», *JRA* 7 (1994), 22-33.
- Hadjisavvas, Olive Oil Processing**: S. Hadjisavvas, *Olive Oil Processing in Cyprus. From the Bronze Age to the Byzantine Period*, SIMA 99, Nicosia 1992.
- Hartmann, L' Agriculture** : F. Hartmann, *L' Agriculture dans l' Ancienne Egypte*, Librairies-Imprimeries Réunies, Paris 1923.
- Harvey, Οικονομική ανάπτυξη** : A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στὸ Βυζάντιο*, μτφρ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997 (=Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200, Cambridge - New York 1989).
- Heimbach (ed.), Constantini Harmenopuli** : G. E. Heimbach (ed.), *Constantini Harmenopuli: Manuale legume sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, Leipzig 1951.
- Hill, A history of engineering** : D. Hill, *A history of engineering in classical and medieval times*, Kenr 1984.
- Hirschfeld - Birger-Calderon, «Early Roman and Byzantine Estates»** : Y. Hirschfeld - R. Birger-Calderon, «Early Roman and Byzantine Estates near Caesarea», *Israel Exploration Journal* 41 (1991), 81-111.
- Hopf (ed.), Cronaca di Morea** : Ch. Hopf (ed.), *La Cronaca di Morea, Chroniques Grécoromanes, inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, 414-468.

- Humphrey - Oleson - Sherwood, *Technology*** : J. Humphrey - J. Oleson - A. Sherwood, *Greek and Roman Technology: A sourcebook. Annotated translations of Greek and Latin texts and documents*, London New York 2008 (1998).
- Inalcik, «L' Empire ottoman»**: H. Inalcik, «L' Empire ottoman», στο H. Inalcik (ed.), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, κείμενο II, 75-103.
- Inalcik, «Transformation»**: H. Inalcik, «Military and Fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», στο H. Inalcik (ed.), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985, κείμενο V, 283-337.
- Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions*** : S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Kaplan, *Les hommes et la terre*** : M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du Vie au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992.
- Kaplan, «Viticulture byzantine»**: M. Kaplan, «La viticulture byzantine du Vie au XIe siècle», *Olio e Vino nell' Alto Medioevo*, Atti della LIV Settimana di studio (Spoleto, 20-26 aprile 2006), Spoleto 2007, 163-211.
- Kappas, «The View from Kastania»** : Michalis Kappas, «Approaching Monemvasia and Mystras from the Outside: The View from Kastania», in Sharon E.J. Gerstel (ed.), *Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean*, Studies in the Visual Arts of the Middle Ages 11, Turnhout 2016, 147-181.
- Kardulias - Yerkes, «Threshing Sledge Flints»** : P.N. Kardulias - R.W. Yerkes, «Microwear and Metric Analysis of Threshing Sledge Flints from Greece and Cyprus», *JAS* 23 (1996), 657-666.
- Kazhdan - Wharton-Epstein, *Αλλαγές*** : A. Kazhdan - A. Wharton-Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, μτφρ.Α. Παππάς, Αθήνα 2004 (=Changes in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, California 1985).
- Kiechel, *Die Reisen*** : Samuel Kiechel, *Die Reisen des Samuel Kiechel 1585-1589*, εκδ. H. Prottung, München 1987.
- Kolbe, «Die Grenzen Messeniens»**: W. Kolbe, «Die Grenzen Messeniens in der ersten Kaiserzeit», *AthMitt* XIX, 1904, 364-378.
- Kolbe (ed.), *Inscriptiones Graecae*** : W. Kolbe (ed.), *Inscriptiones Graecae* V.1, Berlin 1913.
- Kolovos, «Monasteries, Economy and Politics»**: E. Kolovos, «Monasteries, Economy and Politics in the Orthodox World from Medieval to Modern Times», R. Avramov, A. Fotic, E. Kolovos, Ph. K. Kotzageorgis (eds), *Monastic Economy Across Time: Wealth Management, Patterns, and Trends*, Centre for Advanced Study Sofia 2021, 217-228.
- Koukoulis, «A late Byzantine windmill»** : T. G. Koukoulis, «A late Byzantine windmill at Kythera», *J. M. Sanders* (επιμ.), *Φιλολόγων: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, 155-163.
- Koursoumis, «Artemis Limnatis»** : S. Koursoumis, «Revisiting Mount Taygetos: The Sanctuary of Artemis Limnatis», *BSA* 109 (2014), 191-122.
- Kravari, «Nouveaux documents»** : V. Kravari, «Nouveaux documents du Monastère de Philotheou», *Travaux et Mémoires* 10 (1987), 261-356.

- Krawczynski (ed.), 'Ο Πουλολόγος** : S. Krawczynski (ed.), 'Ο Πουλολόγος. *Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen und sachlichen Erläuterungen* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 22), Berlin 1960.
- Kriesis, «Castles of Zarnata and Kelefa»** : A. Kriesis, «On the Castles of Zarnata and Kelefa», *Byzantinische Zeitschrift* 56 (1963), 308-316.
- Laiou, «The peasant as donor»** : A. Laiou, «The peasant as donor (13th-14th centuries) », J.-M. Spieser and É. Yota (eds), *Donation et donateurs dans le monde byzantine*, Paris 2012, 107–121.
- Leake, *Travels*** : W.M. Leake, *Travels in the Morea*, τομ.Ι-ΙΙΙ, Λονδίνο 1830.
- Lefort, «Radolibos»** : J. Lefort, «Radolibos: population et paysage», *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 195-234.
- Lefort, «Rural Economy»**: J. Lefort, «The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries», *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, (A. Laiou ed.), Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2002, 231-310 (και ελλ. Μτφρ. *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 3 τόμοι, Αθήνα 2006, 377-494).
- Lefort, *Société rurale*** : J. Lefort, *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Παρίσι 2006.
- Lefort - Bondoux (eds.), *Géométries*** : J. Lefort - R. Bondoux et al. (eds), *Géométries du fisc byzantine*, Réalités byzantines 4, Paris 1991.
- Lemerle, *Agrarian History*** : P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: The Sources and Problems*, Galway University Press 1979.
- Lesmuller-Werner - Thurn (eds.), *Genesii*** : A. Lesmuller-Werner - I. Thurn (eds.), *Iosephi Genesii Rerum Libri Quattuor*, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 14), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1978.
- Leveau, *Archéologie, espace et environnement*** : P. Leveau, *Archéologie, espace et environnement: des paysages aux risques naturels in Archéologie et environnement dans la Méditerranée Antique*, Genève: Droz 2008.
- Lewis, *Millstone*** : M.J.T. Lewis, *Millstone and Hammer. The origins of water-power*, University of Hull 1997.
- Liakopoulos, *A Study of the Early Ottoman Peloponnese*** : G. Liakopoulos, *A Study of the Early Ottoman Peloponnese in the Light of an Annotated edition princeps of the TT10-1/14662 Ottoman Taxation Cadastre (ca.1460-1463)*, Λονδίνο 2019.
- Lianos, *Le fortezze*** : N. Lianos, *Le fortezze della Serenissima nel Peloponneso (1687-1715)*, Università degli studi di Roma "La sapienza" 2003.
- Lischke, *Morea*** : P.M. Lischke, *Morea en deszelfs bewoners; Benevens eenige aanmerkingen over Konstantinopel*, Groningen 1827.
- Lohmann, «Agriculture and country life»** : H. Lohmann, «Agriculture and country life in classical Attica», B. Wells (ed.), *Agriculture in Ancient Greece*, Paul Astroms Forlag, Stockholm 1992, 29-60.
- Longnon (ed.), *Chronique de Morée*** : J. Longnon (ed.), *Livre de la Conquête de la Princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*. Publiée pour la Société de l' Histoire de France, Παρίσι 1911.
- Longnon - Topping, *Documents*** : J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι-Χάγη 1969.

- Lucas, *Wind, Water, Work*** : A. Lucas, *Wind, Water, Work: Ancient and medieval Milling Technology*, Leiden-Boston 2006.
- Luranghi, *The ancient Messenians*** : N. Luranghi, *The ancient Messenians. Constructions of Ethnicity and Memory*, Cambridge 2008.
- Magno Stefano, *Annali Veneti*** : Stefano Magno, *Estratti degli Annali Veneti*, στο Ch. Hopf (ed.), *Chroniques Grecoromanes, inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, 179-209.
- Magnusson, *Water technology*** : R. Magnusson, *Water technology in the Middle Ages. Cities, monasteries and waterworks after the Roman Empire*, Baltimore-London 2001.
- Malingoudis, *Studien*** : Ph. Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands I. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Mainz 1981.
- Malingoudis, «Toponymy and History»**: Ph. Malingoudis, «Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic toponymy of the Peloponnese», *Cyrrillomethodianum* VII, Θεσσαλονίκη 1983, 99-111.
- Mallett - Hale, *Military Organization*** : M. Mallett, J.R. Hale, *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c.1400 to 1617*, Cambridge, U.K. 1984.
- Maüss, *Sociologie*** : M. Maüss, *Sociologie et anthropologie*, Paris 1973.
- Mavrofridis, «Stone beehives»**: G. Mavrofridis, «Stone beehives on the islands of the Eastern Mediterranean», F. Hatjina, G. Mavrofridis, R. Jones (eds), *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Nea Moudania 2017, 126-135.
- Megaw, «Chronology»** : A.H.S. Megaw, «The Chronology of Some Middle - Byzantine Churches», *BSA* 32 (1931-32), 90-130, pls 27-31.
- Megaw, «Architecture»**: A.H.S. Megaw, «Byzantine Architecture in Mani», *BSA* XXXIII (1932-1933), 137-162.
- Meyer, *Neugriechische Studien*** : G. Meyer, *Neugriechische Studien*, τομ. II, Βιέννη 1894-1895.
- Meyer, *Die Haupturkunden*** : Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894.
- Miclosick - Müller, *Acta e Diplomata*** : Fr. Miclosick- J. Müller, *Acta e Diplomata Graeca medii aevi sacra e profana*, τομ.1-6, Βιέννη 1860-1890.
- Millet, *L'ecole grecque*** : G. Millet, *L'ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.
- Moritz, *Grain Mills*** : L. Moritz, *Grain Mills and Flour in Classical Antiquity*, Oxford 1958.
- Morritt, «An Account»**: John B. S. Morritt, «An Account of a Journey through the district of Maina in the Morea», στο Robert Walpole (ed.), *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East*, London 1817, 33-59.
- Morritt, *The letters*** : John B. S. Morritt, *The letters..., descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794-1796*, ed. J. Marindin, London, J. Murray 1914.
- Moullai, «Mills»** : I. Moullai, «Mills in the Byzantine Emire. Their Financial and Ownership Status Based Mainly on the Monastic Documents of Mount Athos (9th-15th c.)», *Βυζαντιακά* 35 (2018-2019), 105-130.
- Mouzakis, «Watermills»** : St. Mouzakis, «Watermills of the Greek Islands of Kythera and Antikythera (15th-19th Centuries) », *Journal of the International Molinology* 69 (2004), 2-10.

- Müller (ed.), Κριτόβουλου Ένγγραφή Ιστοριῶν** : C. Müller (ed.), *Μιχαήλ Κριτόβουλου Ένγγραφή Ιστοριῶν*, στο *Fragmenta Historicorum Graecorum*, τ. V, Παρίσι 1870.
- Murray - Kardulias, «A modern-site survey»**: P. Murray - P.N. Kardulias, «A modern-site survey in the southern Argolid, Greece», *JFA* 13/1 (1986), 21-42.
- Nanetti, Il Fondo archivistico Nani** : A. Nanetti, *Il Fondo archivistico Nani nella biblioteca Nazionale di Grecia ad Atene. Euristica documentatia sulla Morea veneta*, εκδ. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1996.
- Nicolaidis, «Facts about beekeeping»**: N.J. Nicolaidis, «Facts about beekeeping in Greece», *Bee World* 36 (8) 1955, 141-149.
- Nixon, «Traditional Bee-Keeping»** : L. Nixon, «Traditional Bee-Keeping in Sphakia». Conference «Bee-Keeping in the Graeco-Roman World», Oxford 7 Nov. 2000. The Sphakia Survey, Internet Edition (<http://sphakia.classics.ox.ac.uk>).
- Nobbe (ed.), Ptolemaei Geographia** : K.F.A. Nobbe (ed.), *Claudii Ptolemaei Geographia*, τομ. I-III, Λειψία 1843.
- Nomikos - Lekou, «Water-driven installations»** : St. Nomikos - O. Lekou, «Water-driven installations in the Prefecture of Corintia, Greece», *International Molinology* 73 (2006), 12-19.
- Nomikos - Lekou. «The Mills of Parnonas»** : St. Nomikos - O. Lekou. «The Mills of Mount Parnonas in the Peloponnese, Greece», *International Molinology* 74 (2007), 15-23.
- Noret, Vitae** : J. Noret, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitai*, Turnhout-Leuven 1982.
- Notebaart, Windmühlen** : J.C. Notebaart, *Windmühlen, Der Stand der Forschung über das Vorkommen und den Ursprung*, Den Hague - Paris 1972.
- Orlandos, «L' architecture religieuse»**: A. Orlandos, «L' architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque», *L' Hellénisme Contemporain*, 1953, 179-191.
- Orsatelli, Les Moulins** : J. Orsatelli, *Les Moulins. Les moulins à vent, les moulins à eau*, Marseille 1979.
- Ouspensky - Benechevitch, Actes de Vazélon** : T. Ouspensky - V. Benechevitch, *Actes de Vazélon : Matériaux pour servir à l' histoire de la propriété rurale et monastique à Byzance aux XIIIe-XVe siècles*, Leningrad 1927.
- Pacifico, Descrizione** : D.P.A. Pacifico, *Descrizione delle Provincie che formano la tanto decantata penisola della Morea...* di D.P.A.P. (Pier' Antonio Pacifico), Venetia, Albrizzi 1686.
- Pacifico, Breve descrizione**: D.P.A. Pacifico, *Breve descrizione corografica del Peloponneso ó Morea...Agiuntovi la notizia... fatta dal Sig. Giusto Alberghetti ingegnere...*, Venezia, Lovisa, 1704.
- Pallis, «Beekeeping in Attica»**: G. Pallis, «Beekeeping in Attica during the Ottoman period (1456-1821): A monastic affair», F. Hatjina, G. Mavrofridis, R. Jones (eds), *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*, Nea Moudania 2017, 119-125.
- Papastavrou, Recherche iconographique** : H. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantine et occidental du XIe au XVe siècle. L'Annonciation*, Bibliotheque de l'Institut Hellenique d'Etudes Byzantines et Post-byzantines de Venise 25, Venise 2008.

Pappas, Stradioti : N.C.J. Pappas, *Stradioti: Balkan mercenaries in fifteenth and sixteenth century Italy*, 2013 (διαδικτυακό άρθρο).

Pascu - Goldenberg, «Quelques problèmes»: Șt. Pascu - S. Goldenberg, «Quelques problèmes concernant les villes médiévales de certains pays danubiens», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Athènes, 7-13 mai 1970)*, τομ.2 (Histoire), Αθήνα 1972, 461-478.

Pearlman, Threshing Sledges : D.A. Pearlman, *Threshing Sledges in the East Mediterranean: Ehtnoarchaeology with Chert Knappers and Dhoukanes in Cyprus*. M.A. Thesis, Minneapolis, MN: University of Minnesota 1984.

Péchoux - Sivignon, Les Balkans : P.Y. Péchoux - M. Sivignon, *Les Balkans*, Παρίσι 1971.

Perdikaris, The Greece : G. Perdikaris, *The Greece of the Greeks*, τομ.1-2, Νέα Υόρκη 1845.

Petit, «Vie de Athanase» : L. Petit, «Vie de saint Athanase l' Athonite», *Analecta Bollandiana* 25 (1906), 5-89.

Petit, «Typicon»: L. Petit, «Typicon du monastère de la Kosmosotira près d' Ainos (1152)», *Izvěstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě XIII* (1908), 17-77.

Philippson, Die griechischen Landschaften : A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, τομ.3/2, Φρανκφούρτη 1892

Porphyrogenitus, De administrando imperio : Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, G. Moravcsik (ed.), Washington 1967.

Pouqueville, Voyage en Morée : F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs parties de l' Empire Othoman pendant les années 1798, 1800 et 1801*, τομ.1-3, Παρίσι 1805.

Pouqueville, Voyage de la Grèce : F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2me ed., τομ.I-VI, Παρίσι 1826-27, κυρίως τομ.V (1827) και τομ.VI (1827).

Price - Nixon, «Agricultural Terraces»: S. Price - L. Nixon, «Ancient Greek Agricultural Terraces: Evidence from Texts and Archaeological Survey», *AJA* 109/4 (2005), 665-694.

Pseudo-Sphrantzes, Chronicon sive Maius : Pseudo-Sphrantzes Hist., *Chronicon sive Maius (partim sub auctore Macario Melissenos)*, στο Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477: in anexa Pseudo-Phrantzes : Macarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, V. Grecu (ed.), *Scriptores Byzantini* 5, Βουκουρέστι 1966.

Puillon-Boblaye, Recherches géographiques : M.E. Puillon-Boblaye, *Expédition Scientifique de Morée*, τομ.4. *Recherches géographiques sur les ruines de la Moree*, Παρίσι 1835.

Randolf, The Present State : B. Randolf, *The Present State of the Morea, called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 1689.

Ranke, «Die Venezianer in Morea» : Leop. V. Ranke, «Die Venezianer in Morea 1685-1715», *Historish-politische Zeitschrift* 2 (1835), 405-501.

Raptis, «Water as Power» : K. Th. Raptis, «Water as Power; Early Christian and Byzantine Watermills in Greece: Typology and Distribution», A.N. Angelakis, D. Koutsoyiannis (eds.), *Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations, Ist*

- IWA International Symposium*, Iraklio: National Agricultural Research Foundation 2006, 109-117.
- Ritterman**, «**Stone hives**»: V. Ritterman, «Stone hives in a Dalmatian island», *Bee World* 34(9) 1953, 177-179.
- Ross, Reisen** : L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland*, Vol.I, *Reisen im Peloponnes*, Berlin 1841.
- Sanuto, Diarii** : M. Sanuto, *I Diarii (1496-1533)*, τομ.1-6, Βενετία 1879-1903.
- Sathas, Documents inédits** : C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge (Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας)*, τομ.1-9, Παρίσι - Αθήνα 1880-1890.
- Schmitt, The chronicle of Morea**: J. Schmitt, *Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως. The chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904.
- Συροφάνι, Ὁουαγε εν Γρὲψε** : Χαωιερ Συροφάνι, *Ὁουαγε εν Γρὲψε (φαιτ εν 1794-1795)*, τομ. 3. *Agriculture et Commerce*, Παρίσι και Στρασβούργο 1814.
- Shahack-Gross - Gafri - Finkelstein**, «**Identifying Threshing Floors**» : R. Shahack-Gross - M. Gafri - I. Finkelstein, «Identifying Threshing Floors in the Archaeological Record: A Test Case at Iron Age Tel Megiddo, Israel», *JFA* 34 (2009), 171-184.
- Sigala**, «**The Kyphes of Chalke**»: M. Sigala, «The Kyphes of Chalke: A Primitive Type of Medieval Houseing in a Small Island of the Dodecanese», Ch. Diamanti - A. Vasileiou (eds.), «*Ἐν Σοφίᾳ μαθητεύσαντες*», *Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, Oxford: Archaeopress Publishing Ltd 2019, 25-38.
- Simpson**, «**A mycenaean state**» : H. R. Simpson, «Identifying a mycenaean state», *BSA* 52 (1957), 231-259.
- Simpson**, «**The seven cities**»: H. R. Simpson, «The seven cities offered by Agamemnon to Achilles», *BSA* 61 (1966), 113-131.
- Sinos**, «**Hagios Elias**»: St. Sinos, «Die sogenannte Kirche des Hagios Elias zu Athen», *BZ* 64 (1971), 350–361.
- Smyrlis, La fortune des grands monastères**: K. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins, fin du Xe - milieu du XIVe siècle*, Παρίσι 2006.
- Sodini**, «**L' artisanat urbain**» : J.P. Sodini, «L' artisanat urbain à l' époque paléochrétienne», *Ktèma* 4 (1979), 71-119.
- Spain, Roman water-mills** : R. Spain, *The Power and performance of Roman water-mills: Hydro-mechanical analysis of vertical-wheeled water-mills*, Oxford 2008.
- Stackelberg, La Grèce** : Otto Magnus baron de Stackelberg, *La Grèce. Vues Pittoresques et topographiques*, Paris 1834.
- Stathakopoulos**, «**Between the Field and the Plate**» : D. Stathakopoulos, «Between the Field and the Plate: How Agricultural Products Were Processed into Food», L. Brubaker – K. Linardou (eds.), *Eat, Drink, and be Marry (Luke 12:19). Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies In Honor of Professor A. A. M. Bryer* [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 13], Aldershot - Burlington 2007, 27-38.
- Stephanopoli, Voyage** : Dimo et Nicolo Stephanopoli, *Voyage..., en Grèce pendant les années 1797 et 1798, d' après deux missions dont l' une du Gouvernement français, et l' autre du general en chef Buonaparte. Redigé par un des professeurs du Prytanée...*, Παρίσι (ή Λονδίνο) 1800 (= εκδ. στα ελληνικά **Stephanopoli, Ταξίδι** : *Ταξίδι τοῦ Δήμου*

καὶ τοῦ Νικολò Στεφανόπολι στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ χρόνια 1797 καὶ 1798: Μάνη-Ἡπειρος : δύο ἀποστολές ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἢ μία τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως καὶ ἢ ἄλλη τοῦ ἀρχιστράτηγου Βοναπάρτη, επιμ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα 1974).

Stewart, *Rural Peloponnese* : D.R. Stewart, *Reading the Landscapes of the Rural Peloponnese. Landscape change and regional variation in an early provincial setting* (British Archaeological Reports International Series 2504), Oxford: Archeopress, 2013.

Stoianovich, «Le Mais» : T. Stoianovich, «Le Mais», *Annales ESC* 6 (1951), 190-193.

Stoianovich, «Le Mais dans les Balkans» : T. Stoianovich, «Le Mais dans les Balkans», *Annales ESC* 21/5 (1966), 1026-1040.

Stoianovich - Haupt, «Le Mais»: T. Stoianovich - G. Haupt, «Le Mais arrive dans les Balkans», *Annales ESC* 17 (1962), 84-87.

Stojkov, «La division administrative»: R. Stojkov, «La division administrative de l' Eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVIIe siècle, selon in register turc-ottoman de 1668-1669», *Studia Balkanica* 1 (1970), 205-227.

Tafel - Thomas, *Urkunden* : G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τομ.3, Βιέννη 1857.

Thumb, «Die Maniaten»: A. Thumb, «Die Maniaten», *Deutsche Rundschau* 95 (1898), 110-127.

Tolstoj, *Terminologija* : N.I. Tolstoj, *Slavjanskaja geografičeskaja terminologija*, Moskva 1969

Topping, «Le Régime agraire»: P. Topping, «Le Régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle», *L' Hellénisme Contemporain*, 2e sèrie, 10 (1956), 255-295.

Topping, «The Population of the Morea» : P. Topping, «The Population of the Morea (1685-1715) », *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τομ. Α' (1976-78), 119-128.

Topping, «Taxation di mactù» : P. Topping, «Taxation di mactù in Mani under Venetian Rule», *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τομ. Γ' (1990), 7-20.

Traquair, «Laconia I» : R. Traquair, «Laconia I. Mediaeval fortresses», *BSA* 12 (1905-6), 259-276.

Traquair, «Churches»: R. Traquair, «Laconia III. The churches of Western Mani», *BSA* 15 (1908-1909), 177-213.

Tsartsidou - Lev-Yadun - Efstratiou - Weiner, «Ethnoarchaeological study» : G. Tsartsidou - S. Lev-Yadun - N. Efstratiou - S. Weiner, «Ethnoarchaeological study of phytolith assemblages from an agropastoral village in Northern Greece (Saragini): development and application of a phytolith difference index», *JAS* 35 (2008), 600–613.

Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques» : A. Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers les régions éloignées et montagneuses pendant la domination Turque», *Balkan Studies* 4 (1963), 265-276.

Valmin, *Études topographiques* : M. Natan Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.

Van Gijn - Whittaker - Anderson (eds.), *Exploring Diversity* : A. van Gijn - J. C. Whittaker - P.C. Anderson (eds.), *Exploring and Explaining Diversity in Agricultural Technology*, series Earth 2, United Kingdom 2014.

- Vasmer, *Die Slaven*** : M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, Βερολίνο 1941.
- Vionis, «The archaeology of landscape»** : A. Vionis, «The archaeology of landscape and material culture in Late Byzantine – Frankish Greece», *Pharos: Journal of the Netherlands Institute at Athens* 20/1 (2014), 313–346.
- Vitruvii, *De Architectura*** : A. Rode (επιμ.), *M. Vitruvii Pollionis, De Architectura, Decem Libros*, Βερολίνο 1801.
- Von Maurer (ed.), *Νηφάκου Ίστορία τῆς Μάνης***: G.L. von Maurer (ed.), *Νικήτα Νηφάκου Ίστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἡθῶν χωρίων καὶ ἰντράδων διὰ στίχων πολιτικῶν*, στο *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Bezilhung*, Heiidelberg 1835, 1-13.
- Vréto, «Tentative d' insurrection»**: M.P. Vréto, «Tentative d' insurrection dans le Magne au XVIIe siècle», στο M. Vreto, *Mélanges Néohelléniques*, Αθήνα 1856, 11-20 (έκδ. στα ελληνικά : Μ. Βρετός, "Ἀπόπειρα ἀναστατώσεως τῆς Μάνης κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα", *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*, τομ.6 (1866), 197-203).
- Waddington - Le Bas, *Inscriptions II*** : W.H. Waddington - P. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure en 1843-1845, Inscriptions*, τ.ΙΙ, Paris 1870.
- Wagstaff, «Economy»**: J. M. Wagstaff, «The Economy of the Mani Peninsula (Greece) in the Eighteenth Century», *Balkan Studies* 6 (1965), 293-304.
- Wagstaff, «Settlement Planning»** : J.M. Wagstaff, «Anonymous Settlement Planning in the Mani peninsula», *Ekistics* 22/130 (1966), 196–198.
- Wagstaff, «Greek rural settlements»** : J.M. Wagstaff, «The study of Greek rural settlements: a review of the literature», *Erdkunde* 23/4 (1969), 306–317.
- Wagstaff, «Settlements»**: J. Wagstaff, «Settlements in the South-Central Peloponnisos, c.1618», στο F. W. Carter (ed.), *An Historical Geography of the Balkans*, London - New York - San Francisco 1977, 197-238.
- Wagstaff, «Morier's Account»**: J.M. Wagstaff, «John Philip Morier's Account of the Mani, 1804», Σαΐτας (επιμ.), *Μάνη: μαρτυρίες για τον χώρο*, 273-287.
- Waliszewski, *Elaion*** : T. Waliszewski, *Elaion: Olive Oil Production in Roman and Byzantine Syria-Palestine*, PAM, Monograph Series 6, University of Warsaw Press 2014.
- Walpole, *Memoirs*** : R. Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey and other Countries of the East*, Λονδίνο 1818.
- Walpole, *Travels*** : R. Walpole, *Travels in Various Countries of the East, Being a Continuation of Memories Relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο 1820.
- Walther, *Brot*** : A. Walther, *So würde Brot aus Halm und Glut*, Bielefeld 1959².
- Waters, *Threshing Floors*** : J. L. Waters, *Threshing Floors in ancient Israel. Their Ritual and Symbolic Significance*, Augsburg Fortress, Publishers 2015.
- White, *Agricultural Implements*** : K.D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967.
- White, *Roman Farming*** : K.D. White, *Roman Farming*, Cornell University Press, Ithaca 1970.
- White, *Farm Equipment*** : K.D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Λονδίνο 1975.

- White, *Technology*** : K.D. White, *Greek and Roman Technology*, London, New York 1984.
- White, *Medieval Technology*** : L. White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press 1964.
- Whitelaw, «The ethnography of Keos»** : T.M. Whitelaw, «The ethnography of recent rural settlement and land use in northwest Keos», J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani (eds.), *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement Until Modern Times*, UCLA Institute of Archaeology, Los Angeles 1991, 403-454.
- Whittaker, «Athkias»**: J. Whittaker, «Athkias: A Cypriot Flintknapper and the Threshing Sledge Industry», *Lithic Technology* 21/2 (1996), 108-120.
- Whittaker, «Alonia and Dhoukanes»** : J. C. Whittaker, «Alonia and Dhoukanes: The Ethnoarchaeology of Threshing in Cyprus», *Near Eastern Archaeology* 63:2 (June 2000), 62-69.
- Whittaker, «Threshing sledges»**: J. Whittaker, «Threshing sledges and threshing floors in Cyprus», P.C. Anderson, L.S. Cummings, T.K. Schippers, B. Simonel (eds.) *Le traitement des récoltes: un regard sur la diversité, du Néolithique au présent, XXIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*, Antibes 2003, 375-387.
- Whittaker, «Exploring diversity»** : J. Whittaker, «Exploring diversity in the Past: An introduction», στο Van Gijn - Whittaker - Anderson (eds.), *Exploring Diversity*, 133-135.
- Wikander, «The use of water-power»** : Ö. Wikander, «The use of water-power in Classical Antiquity», *Opuscula Romana* 13 (1981), 91-104.
- Wikander, *Exploitation of water-power*** : Ö. Wikander, *Exploitation of water-power or technological stagnation? A reappraisal of the productive forces in the Roman Empire*, Lund 1984.
- Wikander, «Early water mills»** : Ö. Wikander, «Archaeological evidence for early water mills –an interim report», *History of technology* 10 (1985), 151-179.
- Wikander, «The Watermill»** : Ö. Wikander, «The Watermill», Ö. Wikander (ed.), *Handbook of Ancient Water Technology*, [Technology and Change in History 2], Leiden – Boston – Köln 2000, 371-400.
- Williams - Zervos, «Frankish Corinth»**: C.K. Williams - O.H. Zervos, «Frankish Corinth: 1994», *Hesperia* 64.1 (1995), 1-60.
- Wilson, «Hydraulic Engineering»** : A. Wilson, «Hydraulic Engineering», J.P. Oleson (ed.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford 2008, 285-318.
- Wilson, «Water, power and culture»** : A. Wilson, «Water, power and culture in the Roman and Byzantine worlds: an introduction», A. Wilson (ed.), *Water History. Special issue: Roman and Byzantine Empires* 4/1 (2012), 1-10.
- Wyse, *An Excursion*** : Sir Thomas Wyse, *An Excursion in the Peloponnese in the year 1858*, London 1865
- Yemeniz, «Le Magne»**: E. Yemeniz, «Le Magne et les Mainotes», *Revue des deux Mondes* 56 (1856), 5-44.
- Yéméniz, *Scènes et récits*** : E. Yéméniz, *Scènes et récits des guerres de l'Indépendance - Grèce Moderne*, Παρίσι 1869.

Young, «Studies in South Attica» : J.H. Young, «Studies in South Attica: Country estates at Sounion», *Hesperia* 25 (1956), 122-146.

Zakythinos, «La population» : D. A. Zakythinos, «La population de la Morée byzantine», *L' Hellénisme Contemporain* 1949, 5-25, 107-132.

Zakythinos, *Le Despotat Grec* : D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée. Histoire politique*, τομ. 1 (Παρίσι 1932), τομ.2. *Vie et institutions*, Αθήνα 1953. Αναθεωρημένη επανέκδοση και των δύο τόμων Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), Λονδίνο 1975